

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Izsák Lajos: Rektori megnyitó

Gósy Mária: A beszédtervezés és a beszédkivitelezés paradoxona

Bañcerowski Janusz: A nyelvhasználat elvi és etikai dimenziói

Balázs Géza: A reklám a közszolgálati rádióban

Nemesi Attila László: Társalgási divatkifejezések a benyomáskeltés szolgálatában

Kugler Nóra: Írásban jelölt kiesés

Holczér József: *Pósa bácsis*, de: *Pósa bácsi-szerű*

Szabó Zoltán: A posztmodern irodalom főbb stílárís sajátosságai

Hadrovics László : Gondolatok a strukturalista mondat-tanról

Fehértói Katalin: *RATA* és *TILO*

Kenesei István: A toldalékmorfémák meghatározásáról

N. Lőrincz Julianna: A szemantikai és képi szint egyenértékűsége Jeszenyin Ősz című versében és műfordításaiban

Fercsik Erzsébet: A családnevek és a keresztnévek együttes vizsgálata

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA
MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872–1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896–1919), BALASSA JÓZSEF (1920–1940), BEKE ÖDÖN (1946–1953),
LŐRINCZE LAJOS (1954–1993)

FELELŐS SZERKESZTŐ: KESZLER BORBÁLA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL (a szerkesztőbizottság elnöke), GRÉTSY LÁSZLÓ,
HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, A. JÁSZÓ ANNA, KEMÉNY GÁBOR,
SZENDE ALADÁR, TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A szerkesztőség címe:

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék
1052 Budapest, Piarista köz 1.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Izsák Lajos</i> : Rectori megnyitó	1
<i>Gósy Mária</i> : A beszédtervezés és a beszédkivitelezés paradoxona	3
<i>Bañcerowski Janusz</i> : A nyelvhasználat elvi és etikai dimenziói	15
<i>Balázs Géza</i> : A reklám a közszolgálati rádióban	20
<i>Nemes Attila László</i> : Társalgási divatkifejezések a benyomáskeltés szolgálatában	24
<i>Kugler Nóra</i> : Írásban jelölt kiesés	35
<i>Holczer József</i> : Pósa bácsis, de: Pósa bácsi-szerű	43

Íróink nyelve

<i>Szabó Zoltán</i> : A posztmodern irodalom főbb stiláris sajátosságai	46
---	----

A nyelvtudomány műhelyéből

<u>Hadrovics László</u> : Gondolatok a strukturalista mondatanról	58
<i>Fehértői Katalin</i> : RATA és TILO	64
<i>Kenesei István</i> : A toldalékmorfémák meghatározásáról	67
<i>N. Lőrincz Julianna</i> : A szemantikai és képi szint egyenértékűsége Jeszenyin Ősz című ver- sében és műfordításaiban	81
<i>Fercsik Erzsébet</i> : A családnevek és a keresztnévek együttes vizsgálata	85

F 8328 / 99

MAGYAR NYELVŐR

122. ÉVF.

*

1998. JANUÁR–MÁRCIUS

*

1. SZÁM

Raktori megnyitó*

Hölgyeim és Uraim!

Tisztelt Kollégák, kedves Versenyzők!

Kosztolányi Dezső nemcsak kitűnő író, műfordító, hanem a magyar nyelv és a magyaros szellem felkészült védelmezője is volt. Több mint hetven esztendővel ezelőtt, 1927 decemberében az Új Idők hasábjain megjelent Ábécé a nyelvről és lélekről című cikkében a következőket írta: „Az a tény, hogy anyanyelvem magyar és magyarul beszélek, gondolkozom, írok, életem legnagyobb eseménye, melyhez nincs fogható. Nem külsődleges valami, mint a kabátom, még olyan sem, mint a testem. Fontosabb annál is, hogy magas vagyok-e vagy alacsony, erős-e vagy gyöngye. Mélyen bennem van, s vérem csöppjeiben, idegem dúcában, metafizikai rejtélyként. Ebben az egyedülvaló életben csak így nyilatkozhatom meg igazán. Naponta sokszor gondolok erre. Épp annyiszor, mint arra, hogy születtem, élek és meghalok.” (Kosztolányi Dezső, Nyelv és lélek. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1990. 74.)

Valószínű, hasonló gondolatok és érzelmek vezérelhették azokat a tiszteltre méltó nagy elődeinket, akik a harmincas évek végén egyetemünkön életre hívták a szép magyar beszéd, a helyes kiejtés versenyét, jelenlegi rendezvényünk elődjét. A 20. századi magyar történelem és a jelenkor kutatójaként is visszatekintve erre az időszakra, a kezdeményezők és a későbbi zászlóvivők sorából feltétlenül meg kell említeni Kodály Zoltán, Eckhardt Sándor, Pais Dezső, Györfly István, Laziczius Gyula, Németh Gyula, Zsirai Miklós, Bárczi Géza és az első győztes, Lőrincze Lajos nevét. A több évtizedes hagyományt ápolva 1991-ben indítottuk el az egyetemi anyanyelvi napok rendezvénysorozatát, melynek keretében a kiejtési verseny mellett versmondó, helyesírási, nyelvhelyességi vetélkedőt is rendeztünk, majd 1996-tól a nem magyar anyanyelvűek számára is szervezünk kiejtési versenyt.

Nagy örömmel tölt el, ha olyan fiatalokkal találkozom, akik szabadidejük egy részében a magyar nyelv ápolásával foglalkoznak. A jelenlegi rendezvény-

* Elhangzott az ELTE egyetemi anyanyelvi napok rendezvényén, 1998. február 10-én.

sorozat meghívójához csatolt listából is kitűnik – s ez nagyon jó –, hogy egyetemünk minden karán van érdeklődés anyanyelvünk ápolása és pallérozása iránt, hiszen a kiejtési versenyben 60-an, a versmondóban 43-an, a helyesírási versenyben közel 80-an indulnak, a nyelvhelyességi vetélkedő résztvevőinek egyelőre 42 a száma, a nem magyar anyanyelvűek, vagyis a külföldi hallgatók részére még december 1-jén lebonyolított versenyben pedig 15-en vettek részt. Reméljük, hogy Bolla professzor úr hagyományt teremtve – ahogy eddig is tette – most is megjelenteti a rendezvény előadásait és a verseny szakmai tapasztalatait összefoglaló írásokat.

Tisztelt Hallgatóim!

Mint magyar embernek a magyar nyelv használata és szeretete természetes állapot. Mint történész azonban tudom, hogy nyelvünk a legősibb nyelvek egyike. 1100 éve élünk a Kárpát-medencében, ez idő alatt sokszor került válságos helyzetbe a magyar nép. Nyelvünk megőrzése sem volt időnként könnyű feladat. Nyelvtudósaink mellett, pontosabban szólva velük együtt legjelesebb költőink, íróink – Németh László szavaival – évszázadok óta sokat tettek a „nyelvébresztés és nyelvtisztítás” érdekében. 1939-ben Kodályék fentebb említett kezdeményezése idején írta Németh László: „A nyugatias mondatban nem használja ki név- és igeragozásunk összetevő hajlamait. ...A nyelvvédő mozgalom ezen segítsen, ha tud. Nem gyomlálással, hanem egész művelődésünk megújításával. A nyelvet ugyanis nem lehet csak a nyelvben védeni – a nyelv védelme a szellemen van.” Egy évvel később, 1940-ben Idegen szavak című értekezésében pedig Széchenyi István mondását idézte: „Ha van saját szavunk, ne tőrjünk az idegent, ha pedig nincs, s nyelvünk bányáiból nem teremthető, vagy pedig honi szavunk csak egy irányzattal is mást jelent, mutassunk az idegen, minket gazdagító s az anyanyelvvél majdan összeforrandó szó iránt éppen annyi hospitalitást, mint amennyivel régi magyar szokás szerint fogadjuk a jövevényt.” Majd ehhez hozzátette: „Azt hiszem, ebben mindnyájan megegyezhetünk.” (Németh László, Sorskérdések. Budapest, 1989. 711, illetve 715.)

Korunkra, az ezredforduló időszakára a globalizálódás jellemző. A kultúrák találkozása, bár rendkívül gyümölcsöző, a magyar nyelv (a magyar kultúra) ápolása, gondozása azonban a mi feladatunk. Óriási a nyelvromlás veszélye! Gondoljunk csak az idegen szavak felesleges használatára, a gyakorta rossz, hibás idegen nyelvű feliratok sokaságára, a pongyola stílus, a nyelvi agresszió terjedésére vagy a kiejtésbeli fogyatékoságok rendkívüli elszaporodására. Világos gondolatokat csak szép magyar nyelven lehetséges elmondani. E tekintetben örökbecsűek Illyés Gyula vonatkozó megállapításai: „Szépen az ír és beszél, akinek sikerül még a bonyolult gondolatait is egyszerűen és világosan előadni. A művészet pedig ott kezdődik, ahol az ember az ilyen előadással még élvezetet is szerez hallgatóinak. [Bekezdés.] A magyar nyelv természeténél fogva az egyszerűséget és világosságot kívánja. Nem minden nyelv ilyen. Vannak nyelvek, amelyek nem is annyira az észhez, mint az érzelmekhez akarnak szólni. Vannak még csavaros, sőt köntörfalazó természetű nyelvek is. [Bekezdés.] A magyar nyelvnek a maga sajátos természete onnan van, hogy kialakításában vajmi kevés része volt az alkuszoknak, fiskálisoknak, s más efféle csűrő-csavaró beszédű

embereknek. Jobbára kétkezi emberek nyelve volt a magyar. Akik világos, tiszta gondolatot fejeztek ki általa. Akiknek nem volt rejtegetnivalójuk egymás előtt. Akik nem szorultak se hamisságra, se hízélgésre. [...] Az írás és beszéd módja mindenkit leplez. Jól beszélni és írni magyarul, ez tehát igazából: jellemkérdés, [...] állítás, amiért helyt kell állni. Egy életen át! Egy nemzet életén át!” (Illyés Gyula, Iránytűvel. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1975. 2. kötet 81–2.)

E gondolatok jegyében a 8. egyetemi anyanyelvi napokat megnyitom, valamennyi résztvevőnek jó munkát és sok sikert kívánok.

*Izsák Lajos
rektorhelyettes*

A beszédtervezés és a beszédkivitelezés paradoxona

Bevezetés

A beszédet egyrészt az átadásra szánt gondolat megtervezése, másrészt az annak megfelelő nyelvi forma hozzárendelése előzi meg. A kettő rendszerint olyannyira egyszerre zajlik, hogy a beszélő nincs is tudatában a kétféle folyamatnak. Ez csak olyankor válik egyértelművé, ha valamilyen okból a gondolatot többször „átfogalmazzuk”, avagy ha magát a kialakított nyelvi formát változtatgatjuk. Klasszikus példája ennek az igazmondó juhászlegény, aki mind a gondolatot, mind az ahhoz tartozó nyelvi formát igyekszik különféleképpen létrehozni, amikor több ízben elpróbálja, hogy miként mondja el Mátyás királynak az aranyszőrű bárány történetét.

Az átlagos, mindennapi beszélgetések során nincs mód (és idő sem) a beszédproduktiót megelőző folyamatok állandó korrekciójára vagy újratervezésére; ennél fogva a tervezés és a kivitelezés nem mindig áll összhangban. A beszédtervezés és a beszédkivitelezés egymást feltételező, ugyanakkor egymás működését akadályozó folyamatok. Mit értünk ezen? A spontán közlések két alapvető csoportra oszthatók. Az egyik esetben a beszélő felkészül a beszédre, a gondolatait többé-kevésbé összerendezi, de a megfelelő nyelvi formát az adott beszédhelyzetben rendeli hozzá. A második esetben semmilyen beszédtervezés nem előzi meg az aktuális közlést; mind a gondolatok kialakulása, mind a kivitelezés az adott helyzetben történik meg. Ez utóbbi a szorosabb értelemben vett spontán beszéd (vö. Fábricz 1988: 77). Mindkét esetben, de különösen az utóbbiban, a beszédtervezési folyamatok – összetettségüknél, változékonyságuknál, néha kialakulatlanságuknál fogva – megnehezítik azt, hogy a beszélő csaknem azonos időben sikeresen megtalálja a megfelelő nyelvi formát. Gyakori az is, hogy a beszélő nem elégedett a kivitelezett nyelvi formával, az elhangzaskor már korrigálja a lexikális egység(ek)et, a szerkezetet vagy mindkettőt, mindez pedig azonnal visszahat a beszédtervezési folyamat alakulására. Az egymásra épülő, egymásnak megfelelő folyamatok tehát a valóságban mintegy gátolják

egymás működését. Hogyan történik a verbális kommunikáció során ennek az ellentmondásnak a feloldása?

Az anyanyelv elsajátításakor alakul ki az a mechanizmus, amelynek révén képesek vagyunk a gondolatainkat azonnal olyan konvencionális jelsorozattá alakítani, amely mások által feldolgozható, megérthető és értelmezhető. Szokásos beszédhelyzetben a beszéd tervezése és kivitelezése felnőtt embernek nem jelent problémát, akkor sem, ha a beszédprodukciónak folyamatossága egyéneknél változó. Különbözőbb nyelvészeti és pszichológiai elemzés nélkül is (évszázadok óta) közismert, hogy vannak „könnyeden” és „nehézkesebben” beszélők, „jó svádájúak” és kevésbé ügyesek a hangos beszélésben. A magyar spontán beszéd rendszeres nyelvészeti vizsgálata a nyolcvanas évekig váratott magára (részleges elemzésekkel azonban ezt megelőzően is találkozunk, vö. Dezséry–Terestyéni 1976; Keszler 1983, 1985; Huszár 1985; stb.). A gazdagréti kábeltelevízió műsorából válogatott anyag feldolgozása az eredmények mellett számos megoldásra váró kérdést felelevenített, illetőleg újabbakat felvetett (Kontra 1988). Ezek a kérdések az elemzési móddal, a szerkesztés, a szövegalkotás sajátosságaival, az ábrázolhatósággal, a tagolással, a lejegyzéssel és egyebekkel kapcsolatosak. Az eredmények részben a korábbi megállapítások adatolt (lejegyzett, feldolgozott) anyagon történt alátámasztásai, részben új aspektusú elemzések. Ezekben a tanulmányokban a lejegyzett spontán beszéd mint nyelvi produktum áll a vizsgálat középpontjában (függetlenül az adott elemzés céljától), s csak kevésbé történik utalás a tervezés és kivitelezés kölcsönhatására. A kiindulás általában az, hogy a spontán beszéd két fő sajátossága a redundancia és a hiány (Szalamin 1988), illetőleg hogy a szövegvizsgálat alapja az a megfigyelés, miszerint a spontán beszéd „lazán szukcesszív szerkezetű és lineáris jellegű” (Wacha 1988: 102–3). Megfogalmazódik az az igény, hogy a spontán beszédet „a beszélt nyelvi grammatika szabályai szerint” lenne jó elemezni (Fábricz 1988: 76); a legtöbb elemzés azonban mégiscsak a „kodifikált nyelvi” szabályok segítségével történik. Nem tartom valószínűnek, hogy létezzen a spontán beszédnek valamiféle saját nyelvi szabályrendszere. Az azonban valóban szükségesnek látszik, hogy a spontán beszédet más aspektusból vizsgáljuk meg, mint a nem spontán közléseket, ez esetben ugyanis jobban megérthetjük azokat a működéseket, amelyek a sok esetben „nem kodifikált” nyelvi produktumhoz vezetnek. Ez akkor is eredményt hozhat, ha az elemzési eszközök megegyeznek a szokásosan használtakkal. A következőkben egy ilyen jellegű vizsgálódásra teszek kísérletet: azokat a nyelvészeti-fonetikai tényezőket elemzem, amelyekkel a beszédtervezés és a beszéd kivitelezés paradoxonának feloldása magyarázható.

Vizsgálataimhoz egy 25,805 perces spontán beszédanyagot dolgoztam fel. Az anyag rövidebb része egy több témáról szóló monológyszerű spontán beszéd volt, fiatal férfi beszélővel; a hosszabb része pedig két fiatal női beszélő párbeszédese anyaga, amelyben hosszabb, monológgra emlékeztető produkciók is előfordultak. A magnetofonszalagra rögzített szövegeket fonetikus átírással, többszöri lehallgatással lejegyeztük; számítógépes elemzővel időtartam-, ill. tempóméréseket végeztünk (digitális jelanalizátor segítségével, ms-os pontossággal). A tartalmi elemzéseknél a szövegből indultunk ki; ennek alapján kö-

vetkeztetünk a tervezési és kivitelezési folyamatok működésére. Azokat a főbb jelenségeket tárgyaljuk, amelyek a beszédtervezés és a beszédkivitelezés paradoxonára utalnak.

A szándéktól a beszédtervezésig

Az elhangzó beszédet a beszélés gondolata előzi meg; a közölni szándékozott gondolat megfogalmazása két folyamatból alakul ki. Az elsőt makrotervezésnek, a másodikat mikrotervezésnek nevezhetjük (Levelt 1989). A makrotervezés során a beszélő nagy vonalakban behatárolja, hogy mit is kíván közölni, milyen céllal, milyen elvárásokkal, de ekkor semmilyen részlettervezés még nem történik. A mikrotervezés gyakorlatilag azonnal a makrotervezés eredményének létrejötte után kezdődik; a beszélő az egyes beszédaktusokat nyelvi formába teszi, bizonyos időrendet tervez azok elhangzására vonatkozóan. A makrotervezés tehát szorosabban kapcsolódik a szándékhoz, bár ez is nyelvi formák segítségével történik már; a mikrotervezés jóval pontosabban definiálja a használandó nyelvi szerkezeteket. Ha a régen látott ismerős megkérdezi, hogy miként telt a nyaralás, akkor a makrotervezés a következőket foglalja magában. A beszélő gondolata felöleli a helyet, időt, jellegzetes körülményeket, esetleg a főbb élményeket. A makrotervezés is már alapvetően nyelvi, de ebbe a vizuális vagy egyéb érzékszervvel rögzített emléknymok is aktivizálódhatnak. A mikrotervezés során logikai és/vagy időrendi sorrendbe szervezi az elmondandókat, nagyjából meghatározza, hogy mely eseményeket mondjon el, milyen részletességgel stb. Mindezek a részfolyamatok már nyelvi struktúrákban zajlanak. A mikrotervezési eredmények azonnal az artikulációs gesztusok sorozatába transzformálhatók, vagyis meghangosíthatók.

A makro- és mikrotervezés, a meghangosítási stratégiák és az adott beszédhelyzet végérvényesen meghatározza az elhangzó közlést. A spontán beszéd nemegyszer tapasztalt sajátos nyelvi jelenségeit a továbbiakban a fentieket figyelembe véve elemezzük.

1. A makrotervezés megjelenése a közlésben

a) Közbeékelések

A spontán beszéd során jellegzetesen és gyakran megjelenő jelenség. Az ok csaknem kivétel nélkül a bonyolult gondolatfolyam egyes részeinek előretörése az adott formai megvalósításban. A makrotervezés egyes részei a mikrotervezéstől mintegy függetlenül nyelvi formában megjelennek a meghangosításban. A beékelte szerkezetek nemegyszer befejezetlenek, illetőleg látszólag funkciótlanul kerülnek egy gondolat nyelvi struktúrájába. Példa a párbeszéd anyagból (a vesszők a beszédszüneteket jelzik): „*De hát nagyon élvezem, nagyon, azt érzem, sokszor, te lehet, hogy te is úgy vagy vele, hogy, hogy ő veszem föl a más a többi tesztet, és akkor bekattan még azokban a részpróbákban is, hogy na ez azért*

van, vagy ez ezért nem megy.” Az idézett szöveg egy újonnan elsajátított tesztfelvételtől szól, amelyet a beszélő dicsér, közben aktivizált gondolatok ékelődnek be, mint „te lehet, hogy te is úgy vagy vele”. Befejezetlen beékelődés az „azt érzem sokszor” részlet. Előfordul, hogy a beszélő egy hosszabb gondolatot a kivitelezés során morfológiailag vagy szintaktikailag „egyszerűsít”, esetleg nem fejez be. Sokszor beszédsszünet sem előzi meg, illetve nem követi a szerkezetet.

b) Az alanyváltás kivitelezése

A hosszabb, spontán közlés egyes részeinek alanya gyakran csak a teljes szöveg elhangzása, nemegyszer a beszédhelyzet ismeretében deríthető ki. Például: *Ja, Andrea is most néz striguláz nekem bizonyos anyagokat* (alany: *Andrea*), *tehát ide eleve akkor jönnek (a szülők), hogyha valami gond van* (alany: *gond*), *szóval érthető (alany: az), hogy itt előbb-utóbb azért találunk valamit* (alany: *mi*).

c) Váratlan bővítmeny

A bővítmeny a közlésben gyakran nem a szintaktikailag megfelelő helyen fordul elő. Például: „...mert nem tudnak úgy történetet ő huszonöt percben elhelyezni, beépíteni, megalkotni valamit, egy olyan ötletet, ami huszonöt percen keresztül izgalmas”. Az állítmányi részhez kapcsolódó időrendben első és nyelvtanilag helyes tárgyi bővítmenyt a közlés vége felé újabbak követik, amelyek azonban szerkezetileg nem tökéletesek. Az elhangzott közlést hosszabb összetett mondatral vagy több mondatral lehetne – a megfelelő szerkezeti és stilisztikai formában – megfogalmazni. Vagy: „*S bejárnak negyedévenként vizsgázní, rendes iskolába a gyerekek.*” A közlés első fele az alanyt ismert információként kezeli, a végén azonban szükségesnek látja a beszélő az alany megnevezését, ezáltal a „mondat” formailag nem elfogadható. Annál is inkább, mivel a *vizsgázní* és a *rendes* szavak között 1867 ms szünet van, a *gyerekek* előtt azonban nincsen.

2. A mikrotervezés és a verbális produkció összehangolatlansága

a) Téves indítás

Ha a beszélő – bármilyen, akár tartalmi, akár formai okból kifolyólag – a gondolatfolyam kivitelezése során nem a megfelelő nyelvi formát kezdte el, akkor korrigálásra kényszerül. Ezt többféleképpen valósíthatja meg. Jellemző, hogy mintegy ki nem ejtettnek tekinti az addig elhangzottakat, beszédsszünet sem jelenik meg mindig a téves kezdés környezetében. Leggyakoribb a tévesen kiejtett névelő, mint: „*hogyha megnézed a nekem például...*” (a névelőt 198 ms-os néma szünet követi), vagy „...*ez a rossz hallás észlelésem...*” (a tévesen indított *hallás* szó már nem kap személyragot, és az elhangzását 394 ms-os néma szünet követi), vagy: „*Az ő sorsuk a legrossz a legkeményebb végül is...*” (a *legrossz* és *legkeményebb* szavak között nincsen szünet), vagy: „...*nagyon kevés pénzért csinálják ezt olyan, kiszúrták vele a szemüket*” (az *olyan* és a *kiszúrták* szavak között 895 ms-os szünet van), vagy: „...*alig van egy kis evvel probléma...*” (a

kis és az *evvel* szó között nincs szünet), vagy: „...*egy kis margarint teszel a serpenyőbe, megpir üvegesre pirítod a hagymát...*” (nincs szünet a *megpir* és az *üvegesre* szavak között).

b) Egyeztetési tévedés

A nyelv számos formai egyeztetést kíván meg a beszélőtől, különösen a morfológiailag igen gazdag magyarban. Ezeket a szabályokat a felnőttek természetesen jól tudják; az e téren bekövetkező „hibák” tehát nem ismerethiány, hanem a beszédtervezés és kivitelezés paradoxonának következményei. Például: „...*befejeztük a főiskolát, férjhez ment és elkezdett szülni*” – a beszélő gondolatában alanyváltás történt, a megformált szerkezet azonban ezt nem tükrözte. Vagy: „...*az ottani rendezők is azok általában egy kivétellel azok ilyen vagy éppen nem végezte el a főiskolát...*”. A példában a téves lexikális választásra utaló *ilyen* szó megzavarja a gondolat megfelelő nyelvi formába öntését, s ez abban jelentkezik, hogy az alany és állítmány egyeztetése elmarad. Az *ilyen* és a *vagy* szavak között 673 ms szünet van. Az alany és az állítmány egyeztetési problémája viszonylag gyakori a spontán beszédben, még akkor is, ha sem szünet, sem hosszabb közbeékelődés nem nehezíti a gondolat megformálását, például: „...*Hát van, akinek jól tesz, van, akinek nem tesz jól, hogy állandóan felnőtt társaságban vannak...*” A közlés második felének többes számú alanyra utaló állítmánya a beszélő gondolatát oly módon tükrözi, hogy itt már a konkrétumra, tehát a beszélgetésben elhangzott gyerekekre gondol a beszélő a közlés bevezető általános megállapítást követően. Előfordul az alanyi, ill. tárgyas ragozás hibája. Például: „*Nem, ez úgy van megcsinálva, hogy most már nagyon rövid idő alatt vesszük föl egy részt...*”. A közlés további részében, ismétléskor az ígét a megfelelő alanyi ragozásban ejtette a beszélő; kezdetben azonban a gondolatváltás következtében egyeztetési probléma adódott. A *vesszük fel* és az *egy* szavak között 265 ms szünet jelzi a bizonytalanságot.

c) Szóhalmaz

Közismert, hogy a spontán beszédben jellemző a szavak gyakran indokolatlan ismétlése. Ez az ismétlés főleg a kötőszókat érinti, illetőleg bizonyos „töltelékként” megjelenő egyéb szavakat. Ha a beszélő keresi vagy változtatja a megfelelő szerkezetet, akkor a néma szünet, a hezitálás egyfajta szinonimájaként ismétli a szavakat. A szóismétlések sokszor párosulnak a különböző szünettípusokkal. Példák: „...*nagyon durva leszek* (358 ms szünet) *ő* (748 ms szünet) *hogy* (712 ms szünet) *tehát hogyha ti lennétek...*”, vagy: „...*és és ő hát úgy gondolom...*”, vagy: „...*és ő és szóval hát én is...*”, vagy: „...*ami ami úgy szóval...*”

3. Mikrotervezési stratégiák a közlésben

a) Visszaautalás

A közlésbe formailag szervesen illeszkedő részek rendszerint a korábban elhangzottakkal vannak valamiféle (szemantikai, logikai) kapcsolatban. Például: „*Én is kíváncsi vagyok, hát remélem, hogy azért nagy, és meg fogom még egy-*

szer nézni.” A hát remélem, hogy azért nagy részlet visszaütalás a korábban elhangzottakra, egy bizonyos különbségre. Vagy: „...a második osztállyal érdemes, még akkor is, hogyha egy évvel, mert ott már ahol nagyon...”. A hogyha egy évvel visszaütalás arra, hogy a másodikosok egy évvel idősebbek az első osztályosoknál, akikről korábban esett szó. Vagy: „...én szerintem nem (546 ms néma szünet) a bölcsőde ideje alatt legalább (420 ms néma szünet) úgy gondolom, jó.” Az édesanya otthon maradása a kisgyerekekkel a téma, a visszaütalás arra vonatkozik, hogy jó, ha a bölcsődés életkorú gyermekkel otthon marad az édesanya.

Gyakoriak ilyenkor a részleges ismétlések, a nyelvi forma lehet azonos, avagy különböző, egy-egy részegységnek nem feltétlenül van formális szintaktikai kapcsolata a szomszédos szerkezetekkel; a korrigált részek nem feltétlenül egymást követve jelennek meg. Például: „...és igazából itt öt perc alatt kiderül vagy három perc alatt, hogy ezzel kezdem most, most nem egy intelligencia-vizsgálattal kezdem, hanem ezzel kezdem...” (a közlésben nem világos, hogy mi derül ki; a beszélő a korábbiak egy ismertnek vélt információjára utal, de a nyelvi szerkezet alapján az utalás nem egyértelmű).

b) Túltömörítés

A beszélő gondolata rendkívül összetett, a tényeken kívül magában foglalja a felmerülő összefüggéseket (asszociációkat), valamint a beszélő véleményét is. Ugyanakkor nem tartalmazza feltétlenül a már ismertnek vélt információt. Ezek a jelenségek sokszor keverednek a létrehozott nyelvi formában. Nézzük meg ezt egy példán a párbeszédes anyagból (a beszédszüneteket vesszővel jelöltük): „Kiderült, hogy megkészt, hát megbeszéltük, hogy valószínű és az is, megkészt beszédfejlődésű gyerek volt és és hát hogy én jól mértem, csak a gyerekek ilyen gyenge az eredménye.”

Az eredeti gondolatlánc – a beszédhelyzet ismeretében – a következő: a vizsgált nyolcéves gyermekről kiderült, hogy megkészt beszédfejlődésű, legalábbis a tapasztalat alapján ez valószínűsíthető, és ez eredményezte a logopédus által mért gyenge teljesítményt, nem pedig mérési hiba. A korábbiakból ismertnek tekintett információ, amely az elemzett közlésből hiányzik, az, hogy egy nyolcéves gyerekről van szó, valamint hiányzik az a feltételezett ismeret is, hogy a vizsgálati eredményt a logopédus a szülővel mindig megbeszéli. A gondolat összetettsége azt is jelenti, hogy nem mindig tartalmaz időrendi és/vagy logikai sorrendiséget, amely azonban a nyelvi megformálás feltétele, és a beszédértéshez is nélkülözhetetlen. Az elemzett példa tehát igen tömör közlés, kismértékben szituatív, és mintegy rejtjelszerűen továbbítja a beszélő gondolatát. Mi eredményezi a „rejtjelszerű” benyomást? a) A nyelvi forma, azaz az alkalmazott szerkezetek nem segítik az összefüggések azonosítását; a szükséges kötőszókat (pl. *ezért, tehát*) a kapcsolatos és kötőszó helyettesíti; b) ugyanazon közlésegségben kétféle véleményt közöl, a másodikkal mintegy érvényteleníti az elsőt (vö. *valószínű és az is, tehát az* – ‘ti. megkészt beszédfejlődésű’); c) a „*hogy én jól mértem*” hibásan előhívott kötőszava a megbeszélésre utal, pedig a „*kiderült*” tényre vonatkozik; d) 2-3 szavanként változik az alany; s ez a változás sem logikailag, sem nyelviileg nem egyértelmű minden esetben (sorrendben: 1. – az, 2. ő [a gyerek, akiről szó van], 3. mi [a szülő és a beszélő], 4. az, 5. ő

[ismét a gyerek], 6. a beszélő, 7. az eredmény mint alany), s ezt a váltakozást a hallgatónak követnie kell; e) a formailag összetartozó szerkezetbe tartalmilag más rész ékelődik (vö. *hát megbeszéltük*). Az adott beszédhelyzetből kiszakított közlés nem követhető, utólag, pusztán mint verbális megnyilatkozás nem vagy csak igen nehezen értelmezhető.

A spontán beszéd időviszonyai

Kiszámítottuk az egyes beszélők tempóértékeit, aminek eredményeképpen a három beszélő – korábbi adataink alapján, vö. Gósy 1991 – három tempó kategóriába volt sorolható: lassú, közepes és gyors beszélők. Artikulációs tempón a szünetek nélküli, a beszédtempón a szüneteket is tekintetbe vevő beszédhang/mp értékkel kifejezett sebességet értjük. Az 1. táblázat az artikulációs és a beszédtempóra mért adatokat összesíti a három beszélő esetében.

1. táblázat: A spontán beszéd tempója

Beszélők	Artikulációs tempó (hang/s)		Beszédtempó (hang/s)	
	átlag	határértékek	átlag	határértékek
Lassú (nő)	11,38	10,96–13,4	9,6	9,43–11,9
Közepes (nő)	12,45	11,22–14,3	10,63	9,53–12,7
Gyors (férfi)	16,34	14,90–19,4	12,34	11,40–16,3

A lassú és közepes beszédűek leggyorsabb és leglassúbb artikulációs tempója közötti különbség hasonló; a gyors beszédű esetében megnő ez a különbség. A beszédtempónál a leggyorsabb és leglassúbb beszédrészet különbsége a lassú beszélőnél a legkisebb, a gyors beszédűnél a legnagyobb, a közepes beszédűé az előző kettőé között helyezkedik el. Ez azt jelenti, hogy a szünetek száma és időtartama jellegzetesen változik a három beszélőnél. Ha a beszélő egy számára jól ismert dologról beszél, akkor a szünettartás lényegesen kevesebb időt vesz igénybe, mintha egy váratlanul feltett kérdésre kell véleményt formálnia. Mindez azzal magyarázható elsősorban, hogy a makrotervezés különbözik e két beszédhelyzetben. Ha a beszélő jól ismert dologról fog beszélni, akkor a makrotervezés szemantikailag és szintaktikailag is körülhatároltabb, és a mentális lexikon aktiválása minden tekintetben egyszerűbb, és rövidebb időt vesz igénybe. Ha a kérdés váratlan, illetőleg a válasz tartalmán gondolkodik a beszélő, akkor a makrotervezés az előzőnél lényegesen elnagyoltabb, és a mentális lexikon aktivizálása lassúbb, az összefüggések sokasága miatt a beszélő igen rövid idő alatt sokszoros választásra és döntésre kényszerül. Ilyenkor tehát a makrotervezés több időt vesz igénybe, s a mikrotervezés szakaszában a makrotervezés döntéssorozatai még mindig zajlanak. Az objektív adatok szerint ugyanazon beszélőnél 4943 ms volt az összes néma szünet időtartama a váratlanul feltett kérdésre adott spontán közlésben (itt még egy 551 ms-os töltött szünet, azaz hezitálás is előfordult); azaz az elnagyoltabb makro-

tervezés és az ennek következtében lényegesen bizonytalanabb mikrotervezési folyamatokat a több és hosszabb szünet jelzi. A másfajta beszédtervezést és beszédkihitelezést igénylő ugyanolyan hosszúságú anyagban az összes néma szünet időtartama csak 3553 ms volt (ekkor a beszélő a saját munkájáról beszélt).

A szünetek száma, hossza és típusa jellegzetesen alakul a spontán beszédben. A hallgató ezeknek a szüneteknek egy részét nem is észleli, azaz tudatosan nem szünetként dolgozza fel. Az is bizonyított korábbi kísérletek alapján, hogy a beszédszünetek a beszédmegértés szempontjából is lényegesek, hiszen lehetőséget adnak a hallgatónak a mind pontosabb és biztosabb beszédfeldolgozásra (vö. a szöfelismerésben: Gósy 1993). A szakirodalom bőséges anyagot szolgáltat arról a vitáról, hogy milyen objektíven mért szünetidőt érdemes beszédszünetként értékelni (vö. Hegedűs 1963; Goldman-Eisler 1968; Szende 1979; stb.). A hallgató szintagmahatárokat, közléshatárokat is hajlamos szünetként azonosítani, a jelen dolgozatnak azonban nem célja e kérdés vizsgálata. Az objektíven mérhető szünethelyek – mindazok, amelyek nem bizonyos beszédhangokhoz tartozó szakaszok – egyértelműen mutatják a makro- és mikrotervezés bizonyos zsákutcait, az artikulációhoz szükséges légzési szüneteket, valamint a feltételezett akaratlagos szüneteket (utóbbiak pontos azonosítása a spontán beszédben meglehetősen bizonytalan). Mindezek alapján a jelen elemzésekben a 30 ms-os objektív szünetet tekintetük az alsó határnak; a teljes anyagban mindössze 7 ilyen időtartamú szünet volt; az 50 ms alatti összes szünet száma 16 (3,36% a lassú, 3,84% a közepes és 2,01% a gyors beszélő esetében). A 2. táblázat a három beszélő spontán beszédének ms-pontosságú mérési adatait mutatja. A lassú női beszélő teljes beszédideje 11,82 perc, a közepes beszélőé 6,575 perc, a férfi beszélőé pedig 7,235 perc.

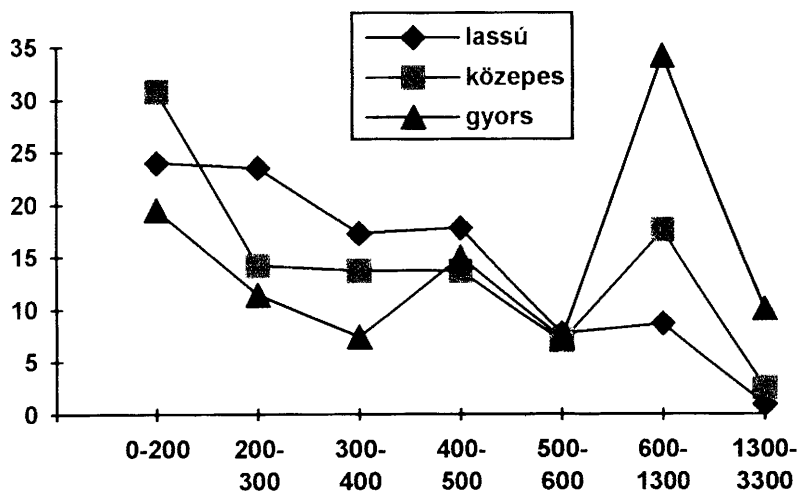
2. táblázat: A spontán beszéd jel/szünet aránya

Spontán beszéd	Jelidő (perc)	Néma szünetek időtartama (ms)	Kitöltött szünetek időtartama (ms)	Összes szünet
Lassú	10,65	70 341	6 089	1,17 perc
Közepes	4,935	58 872	16 752	1,64 perc
Gyors	5,685	83 226	9 963	1,55 perc

A szüneteknek mind a hossza, mind a száma jellemző a beszélőre; és egyúttal – mint láttuk – meghatározzák az artikulációs és a beszédtempó közötti különbséget. A lassú női beszélő esetében az összes szünet időtartama a teljes beszédanyag 17,59%-át teszi ki, a közepes női beszélő esetében 26,96%-ot, a gyors beszélő esetében pedig 20,59%-ot. A lassú beszélő a közléseire szánt 11,82 perc alatt 208-szor tartott szünetet, a közepes beszélő a 6,575 perces beszéde alatt 182-szer, a gyors beszélőnek pedig a 7,235 perces beszéde közben 149-szer volt szüksége szünettartásra.

Az egyes szünetek időtartama rendkívül változó; a viszonylag gyakori 50 ms-tól kezdve a 3270 ms-os értékig terjed. Szemléltetésül e szünehosszakra: az 50 ms például egy rövid felső nyelvvállású magánhangzó időtartama lehet, míg a

leghosszabbnak mért szünetérték a következő közlés közepes tempóban mért elhangzási idejének felel meg: „...én is a tanulási képességet vizsgáló szakértőiben dolgozom...”. Az 1. ábra a három beszélő szüneteinek előfordulási arányait szemlélteti. A szünetek időtartama az átlagos beszédtempó függvénye; a lassú beszélő szünetei a legkiegyenlítettebbek, tendenciájukban inkább rövidebbek, a gyors beszélő általában rövidebb szüneteket tart, de a leghosszabbak is nála fordulnak elő, a közepes beszélőé pedig az előző kettőé között jelentkeznek.

1. ábra

A lassú, a közepes és a gyors beszélő szüneteinek előfordulása az időtartam függvényében (a függőleges tengelyen a százalékarányt, a vízszintesen a ms-értékeket szemléltettük)

A lassú beszélő szünettartamának átlaga a néma szünet esetében 338,21 ms, a kitöltött szünetnél pedig 301,1 ms; a közepes beszédtempójú beszélőnél a néma szünetek időátlaga 415,51 ms, a kitöltött szüneteké 364,2 ms; a gyors beszélőnél a néma szünetek időtartamátátlaga 625,42 ms, a kitöltött szüneteké pedig 605,5 ms. A néma szünetek átlaga hosszabb, mint a hezitálásoké, amelynek feltehetően pszichés okai is vannak. A kitöltött szünetek aránya a teljes szünetidőhöz képest a lassú beszélőnél 8,65%, a közepes beszélőnél 22,15%, a gyors beszélőnél pedig 10,69%. Lassúbb beszéd esetén jobb a mikrotervezés és a meghangosítás összhangja, ekkor a legkisebb a hezitálások aránya. Anyagunkban a néma szünetek átlaga is rövidebb ekkor; valószínűsíthető, hogy a mikrotervezés során már pontosabban definiált az aktivizálandó szókincs és a nyelvi struktúrák. A hezitálások 95%-ban az *ő*-féle hang különböző időtartamú megvalósulásai; 5%-ban anyagunkban a névelők első magánhangzójának meghosszabbításai, illetőleg többszöri artikulációi.

Megvizsgáltuk, hogy a kötőszóval jelölt közléshatárhoz miképpen kapcsolódnak a beszédsszünetek. Négyféle helyzetet találunk: a) a kötőszó előtt van szünet, b) a kötőszó után jelentkezik szünet, c) a kötőszót megelőzően és követően is

tart a beszélő szünetet és d) sem a kötőszó előtt, sem utána nincs szünet. A 3. táblázat az elemzési adatokat összesíti a négy helyzetnek megfelelően. A százalékos arányok számításánál az összes szünet számát vettük száz százaléknak.

3. táblázat: A kötőszók és a szünetek alakulása

Szintaktikai helyzet	A szünetek aránya	Időtartam (ms)	
	(%)	átlag	szórás
kötőszó előtt	33,1	339,42	68–670
kötőszó után	17,7	232,3	51–573
előtte/utána	2,3	349,6/228,6	214–438/114–311
sehol nincs	46,9		

Az adatok azt mutatják, hogy **a spontán beszédben igen gyakran nem találunk szünetet a kötőszók előtt és után**; amennyiben szünet van, akkor kétszer olyan gyakran jelentkezik a kötőszó előtt, mint a kötőszót követően. A kötőszót megelőző szünetek lényegesen hosszabbak, mint a kötőszó után ejtettek. Ez egyértelműen utal a beszédtervezés és kivitelezés bizonytalanságára. A kiejtett kötőszó már nagyjából behatárolja a kivitelezendő szerkezetet, tehát az azt követő szünet emiatt rövidebb. A kötőszót megelőző szünet arra utal, hogy a beszélő még „keresi” a megfelelő formát a gondolatához. Ezért is hosszabb ez a fajta szünet. A kötőszó előtt és után jelentkező szünetek ritkák, általában mind a mikrotervezés, mind a kivitelezés bizonytalanságára utalnak.

Példák: *„Részt vettem ezen a tanfolyamon és (164 ms szünet) szintén vizsgáznai jöttem...”* Feltételezhető, hogy a beszélő hirtelen nem tudta, hogyan fogalmazza meg a közlés második felét, ugyanakkor valószínűsíthető, hogy a gondolatsor a mikrotervezésben készen volt. Vagy: *„Elég gyenge eredmények születtek (475 ms szünet) hogy átmegyek a szomszéd iskolába...”*. A közlés második része csak asszociációsan kapcsolódik az elsőhöz, a kötőszó egy sokkal korábban elhangzott kijelentéshez (... *„Én most arra gondoltam”*) kapcsolódik, a bizonytalanság tehát már a beszédtervezés szintjén jelentkezett, a mikrotervezés szintjén; ezt a relatíve hosszú szünet alá is támasztja. A tervezési és kivitelezési bizonytalanságot egyaránt jelzi a kettős szünet: *„...hajlandó legyen vidékre kijárni (289 ms szünet) és (139 ms szünet) hát együtt dolgoztunk annak idején a gyermekvárosban...”*. A közlés két része gyakorlatilag független egymástól.

Következtetések

A spontán beszéd tartalmi és formai elemzése azt a benyomást kelti, hogy ezeknek a szövegeknek a megértése gyakorlatilag lehetetlen. Szemantikailag gyakran nem kapcsolódnak egymáshoz, szerkezetileg nemegyszer hibásak, számos zavaró tényező fordul bennük elő, például ismétlések, téves utalások, a beszélő oldaláról feltételezett, de a hallgató számára nem mindig meglévő, hoz-

záférhető ismeretek. Ezek elméletileg mind-mind a megértési folyamat működését gátolják. A mindennapi tapasztalatunk mégis az, hogy különösebb nehézség nélkül vagyunk képesek bármilyen kommunikációban sikeresen részt venni, azaz a spontán, előre nem tervezett közléseket felfogni, feldolgozni, értelmezni (még akkor is, ha mindez például telefonon történik, tehát a paralingvisztikai, esetleg extralingvisztikai tényezőket nem is tudjuk feldolgozni). Mi ennek a titka? Hogyan működhet a beszédmegértési folyamat tökéletesen akkor is, ha a bejövő jelek ezt látszólag nem teszik lehetővé?

A válasz meglehetősen összetett, mivel minden beszédhelyzetben több tényező biztosítja a megértést, illetőleg maga a megértési folyamat úgy működik, hogy alkalmas legyen a spontán beszéd feldolgozására. A kiejtett beszéd igen redundáns, azaz mind szemantikailag, mind fonetikailag rengeteg többletinformációt tartalmaz, amelyet a hallgató önkényesen felhasznál vagy nem használ fel a feldolgozás során. A makrotervezés a legkülönbözőbb információk aktivizálását jelenti, függetlenül azok tárolási kezdetétől, illetőleg függetlenül attól, hogy a hallgató mennyire van ezek birtokában. A mikrotervezés mindebből kiválogatja az adott helyzetben kivitelezésre szánt részeket a beszélő számára logikus sorrendben. A beszélő a kivitelezés során azonban már szem előtt tartja a hallgató feldolgozási sikerességét is, tehát az eredeti sorrendet változtatja úgy, ahogy – megítélése szerint – a hallgatónak arra szüksége van. Ez magyarázza a mikrotervezésnek olyan leképeződéseit, mint az ismétlések, a bővítmények nem szokásos helyen történő megjelenítései vagy az asszociációs utalások.

A beszédmegértési mechanizmus működésében feltételezünk egyfajta empátiát, azaz egy olyan „beleérzést” az adott beszédhelyzetbe, amely lehetővé teszi a hallgató számára, hogy a beszélő makrotervezésének megfelelő globális módon fogadja a közléseket, majd feldolgozza az éppen elhangzottakat. A „beleérzést”, vagyis a makrotervezés feldolgozását az teszi lehetővé, hogy a hallgató maga is beszélő, ebben a funkciójában tehát ugyanolyan stratégiákat használ, mint az a beszélő, akit hallgat. Ennélfogva lesz lehetséges, hogy például az alanyváltások sorozatának azonosítása, a közbeékelések vagy a váratlan bővítmények nem jelennek nehézséget a hallgatónak. A beszédfeldolgozás párhuzamos ellenőrzésekkel, jól működő tárolási rendszerrel és minden pillanatban működő korrekciós lehetőséggel dolgozik. Mindez így együttesen eredményezi a biztos megértést.

A jelen elemzési eredményeink alapján ki kell emelnünk egy olyan tényezőt, amelynek érvényesülése nélkül a spontán beszéd feldolgozása valószínűleg nem lenne működőképes. Ez a tényező a szünet. A beszédszünetek a produkció oldaláról a beszédképzéshez (levegővétel) nélkülözhetetlenek, valamint – amint láttuk – a beszéd formai kivitelezéséhez szükséges zéró információtartalmú részek. **A spontán beszédben a beszédszünet funkciója szinte mindig a beszédtervezés és a kivitelezés összehangolatlanságát semlegesítő tényező.** A hallgató oldaláról a beszédszünet ugyancsak nélkülözhetetlen. A beszédszünetek biztosítják a megfelelő időt ahhoz, hogy a) a beszédmegértés egyes szintjein korrekciós folyamatok működjenek, b) az egyes szintek között minél gyorsabban létesüljön az összeköttetés és c) a mentális lexikon aktivizálása megfelelő legyen. Ez azt jelenti, hogy képesek legyünk az adott beszédkivitelezés, azaz az

elhangzott közlés alapján a beszédtervezési folyamatnak, vagyis a kiinduló gondolatsornak a birtokába jutni.

A következő példát helyesírásban, de központosítás nélkül közlöm: „*De sokszor szoktam ráírni a papírra hogy a vizsgálatok a aggódó szülő hogy a gyerekekkel hála Isten a világon semmi baj nincs ezek általában öt-hat évesek hallott arról hogy diszlexia ugye és akkor megijed és elhozza a gyereket és tényleg semmi gond nincs.*” A szünetek – minden további paralingvisztikai, extralingvisztikai tényező, jelölt dallammenet, hangsúlyviszonyok stb. nélkül is – lehetővé teszik a megértési folyamat hibátlan működését. Ugyanezen példába bejelöltük a szünethelyeket a szünettartam ms-értékével. „*De sokszor (246) szoktam ráírni a papírra hogy a vizsgálatok a aggódó szülő hogy a gyerekekkel hála Isten a világon semmi baj nincs (297) ezek általában öt-hat évesek (398) hallott arról hogy (266) diszlexia ugye és akkor megijed (164) és elhozza a gyereket és tényleg semmi gond nincs.*” A közlésben formailag nem vagy részlegesen megjelenő tartalmak, illetőleg szerkezetek: 1. A papírra írás a vizsgálati eredménylap kitöltése – ismertnek feltételezett, tehát most nem közölt információ. 2. A vizsgálatok sokszor feleslegesek. 3. A gyerekek öt-hat évesek. 4. A szülők hallottak a diszlexia problémájáról. 5. A diszlexiától a szülők megijednek. 6. Az aggódó szülők elhozzák a gyereket a vizsgálatra. 7. Ezekkel a gyerekekkel szerencsére nincs gond. A hallgató a beszédmegértés bonyolult folyamatának eredményeként fogja a közlést pontosan, hiba nélkül feldolgozni: a formailag nem megjelenő szerkezeteket valamiképpen azonosítani, azaz a) aktivizálni a már ismert/hallott információt, b) összekapcsolni az elhangzott közlést a korábbiakkal és az adott beszédhelyzettel, c) összekapcsolni az elhangzott közlés különböző időpontjain megjelenő, de tartalmilag összefüggő tényeket és d) kiegészíteni a szintaktikai/grammatikai hiányosságokat, esetleges hibázásokat. A hallgató a hiányzó, el nem hangzott közlésrészeket úgy pótolja, hogy mindezenközben nincs tudatában annak a működéssorozatnak, amelynek révén a végeredményhez hozzájut.

Ha a spontán beszéd szünetek nélkül zajlana, akkor a megértési rendszernek nem volna „ideje” az említett korrekciós folyamatok elvégzésére, ezek nélkül pedig a megértés nem jönne létre vagy igen bizonytalan lenne. Kimondhatjuk tehát, hogy **a spontán elhangzó közlések megértését alapvetően a beszéd közben megjelenő néma és kitöltött szünetek, hezitálások biztosítják.** A beszédtervezés és beszédkivitelezés paradoxona éppen abban rejlik, hogy csaknem egyidejűleg zajló folyamatokról van szó, amelyek éppen egyidejűségük miatt korlátozzák egymás működését. E korlátozások, néha bizonytalanságok feloldása a beszédszünet kettős funkciójának érvényesülésével valósul meg.

SZAKIRODALOM

- Dezséry Judit–Terestyéni Tamás 1976. Élőszöveg–stúdiószöveg. *ÁNyT.* X. 51–77.
 Fábricz Károly 1968. A beszélt nyelvi szövegalkotás kérdéséhez. In: *Kontra* 1988, 76–90.
 Goldman-Eisler, F. 1968. *Psycholinguistics. Experiments in Spontaneous Speech.* Academic Press, London.

- Gósy, Mária 1991. The perception of tempo. In: *Temporal Factors in Speech*. Szerk. Gósy, M. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 63–107.
- Gósy Mária 1993. A lexikális hozzáférés folyamata. In: *Beszéd kutatás 93*. Szerk.: Gósy Mária–Siptár Péter. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 14–33.
- Hegedűs Lajos 1963. On the problem of the pauses of speech. *AlinguH* 21. 1–36.
- Huszár Ágnes 1985. A rádió és televízió beszélt nyelvének mondattana. In: *Nyelvészet és tömegkommunikáció II*. Szerk.: Grétsy László. Tömegkommunikációs Kut. Közp., Budapest, 73–117.
- Keszler Borbála 1983. Kötetlen beszélgetések mondat- és szövegtani vizsgálata. In: Rácz Endre–Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest, 164–202.
- Keszler Borbála 1985. Über die Verwendung der Füllwörter. In: *Annaler Univ. Sci. Budapest, Sectio Linguistica*, Tomus XVI, 11–26.
- Kontra Miklós (szerk.) 1988. *Beszélt nyelvi tanulmányok*. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest.
- Levelt, Willem J. M. 1989. *Speaking*. MIT Press, Cambridge, Mass.
- Szalamon Edit 1988. Az ún. témaismétlő névmások kérdéséhez. In: *Kontra* 1988: 90–102.
- Szende Tamás 1979. A szünet és a junktúra. *Magyar Fonetikai Füzetek* 4. 7–32.
- Wacha Imre 1988. Élő nyelvi (spontán) szövegek megnyilatkozásainak (szintaktikai) vizsgálati szempontjaihoz (A gazdagréti kábeltelevízió élő nyelvi felvételei alapján). In: *Kontra* 1988. 102–59.

Gósy Mária

A nyelvhasználat elvei és etikai dimenziói

A nyelvhasználat kutatásában, mint köztudott, nagy szerepet játszottak/játszanak az angol analitikus iskola képviselőinek a munkái, valamint egy amerikai nyelvfilozófus, nevezetesen Grice implikaturákkal kapcsolatos elmélete (Grice 1975). A beszédaktus-elmélet szerint a nyelvhasználat olyan viselkedési forma, amely pontosan meghatározott szabályokon alapul (Searle 1969: 12). A beszédaktus sikerét biztosító körülményeket hatékonysági (alkalmazhatósági) feltételeknek szokták nevezni. Ezek a feltételek egy szabályrendszer alkotnak. Ez a szabályrendszer a verbális kommunikáció olyan kötelező normáinak a halmaza, amelyet a nyelvhasználók a megnyilatkozások képzésekor és azok megértésekor betartanak. Ezeknek a normáknak a betartása a nyelv helyes és hatékony használatáról tanúskodik. A beszéd folyamat Grice felfogásában egy racionális cselekvésfajta, a beszélgető partnerek között megvalósuló együttműködési aktus.

Ahhoz, hogy az interlokutorok – a beszélgetés elején meghatározott, vagy a konverzáció folyamatában kialakított – kommunikációs célt elérjék, egy általános elv, azaz az úgynevezett **kooperációs elv** szerint kell viselkedniük. A **kooperációs elvet** négy maxima aktualizálja: **menyiségi, minőségi, relevancia- és módmaxima** (Bańcerowski 1997/1: 49–62; 1997/3: 270–4). Grice különleges figyelmet fordít e maximák megsértésének eseteire, mivel ilyenkor az infor-

mációevőben egy inferenciainger jön létre, amely a közlésben elrejtett információ dekódolásához, azaz a konverzációs implikátúra megalkotásához vezet. Grice ezen kívül feltételezi másfajta maximák létezését is, például az esztétikai, a társadalmi, a morális maximákat, amelyek szintén determinálják a konverzáció résztvevőinek a viselkedését. Ezt a gondolatot egyébként többen is felvetették. Robin Lakoff például azt javasolta, hogy a Grice által megfogalmazott maximákat korlátozzuk egyre, nevezetesen a „**Fejezd ki magad világosan**” maximára, mivel szerinte minden nyelvi cselekvésnek az a célja, hogy a szándékolt eredményt lehetőleg gyors és hatékony módon érje el. Ehhez még hozzátette, hogy a „**Beszélj udvariasan**” elvre is szükség van, amelyet a „**Ne legyél tolakodó**”, „**Adj választási lehetőséget**”, „**Legyél barátságos**” maximák erősítenek meg.

Mint ismeretes, a nyelvi udvariasság több nyelvészeti diszciplína, elsősorban a pragmatika és a glottodidaktika kutatásának a tárgya (Lakoff 1973: 292–305; Tomiczek 1989: 89–97). A Brown és Levinson által képviselt elméletet (Brown, Levinson 1987) az interdiszciplinaritás elve jellemzi, amely figyelembe veszi az antropológia, a pszichológia, a pedagógia, a pszicho- és a szociolingvisztika, az alkalmazott nyelvészet, valamint a kommunikációelmélet módszereit is (Kasper 1990: 193–218).

Az udvariasság problematikájával az axiológia is foglalkozik, mivel az udvariasság olyan értéket képvisel, amelynek a társadalmi viszonyokban nagy szerepe van: kifejezi a tiszteletet, az elismerést a kommunikációs partner iránt a társadalmi pozíciójára, az általa képviselt hivatalra való tekintettel stb. Természetesen, az udvariasság kultúrspecifikus fogalom. Például a kínai kultúrában az udvariasság értelmezését négy alapérték adja meg: a **tisztelet** (Respectfulness), a **szerénység** (Modesty), a **jóindulat** (attitudinal Warmth) és a **gyengédség** (Refinement) (Gu 1990: 239). Az udvariasság Leech által megalkotott elmélete, amelynek mintájául a Grice-féle koncepció szolgált, megfogalmazza az úgynevezett **udvariassági elvet** (Politeness Principle), amely a következő maximákat tartalmazza: a **tapintatmaximát** (Tact Maxim), a **nagylelkűségmaximát** (Generosity Maxim), a **jóváhagyás-maximát** (Approbation Maxim), a **szerénység-maximát** (Modesty Maxim), a **megegyezésmaximát** (Agreement Maxim) és a **rokonszenvmaximát** (Sympathy Maxim) (Leech 1983). Elméletében Leech kiemeli a maximák normatív (regulatív) jellegét. Az **udvariassági elvet** az erkölcsi normák szabályozzák. Az udvariasság – más értékekhez hasonlóan – nagyon könnyen ellenkezőjébe, tehát az udvariatlanságba mehet át, vagy talpnyalássá, illetve szolgálalkúsággá alakulhat át. E pólus körül különféle ingráciációs stratégiák helyezkednek el, amelyek célja valamilyen személyes haszon megszerzése az információadó által. Brown és Levinson szükségesnek tartják megkülönböztetni a pozitív és a negatív udvariassági stratégiát is. A pozitív stratégia alkalmazásakor a beszélő érdeklődést tanúsít az interlokútor iránt, és különféle módon nyilvánítja ki azt, hogy akceptálja annak személyét. A negatív stratégia esetében viszont az adó bizalmatlan a partnerével szemben, és lehetőleg személytelenül fejezi ki magát.

Úgy tűnhet, hogy az udvariasság nyelvi normái univerzális jellegűek, és etikai forrásokból erednek. Ez azonban nem lehetséges, mivel az udvariasság,

mint már korábban említettük, kultúrmotivált, tehát etnocentrikus és nyelvspecifikus pragmatikai kategória. Ezt bizonyítják az idevonatkozó összehasonlító kutatások is, amelyek különböző kultúrákhoz tartozó nyelvekre terjedtek ki, például az angol, a japán (Moeran 1988), illetve a kínai nyelvre (Gu 1990: 237–57). Gu például (1990: 250) olyan dialógusról tesz említést, amelyben egy kínai hallgató angol lektorához angolul a „*Teacher, how do you do?*” formula felhasználásával fordult. A *teacher* szó azonban az adresszatív funkcióban egész más jelentéssel bír, és az angol lektor a bemutatkozást kifejező szekvenciát predikátumként értelmezte, (azaz *I'm a teacher*); ennek következtében válasza „*How do you do? Where do you teach?*” formát öltött, ami nyilvánvaló értetlenséget váltott ki a kínai hallgatóban. Kiderült, hogy az angol nyelvben a *teacher* szó, más foglalkozásnevekhez hasonlóan, adresszatív funkcióban nem szerepelhet. Jelentős különbségek vannak ezen a területen a földrajzilag egymáshoz közel álló nyelvek vonatkozásában is (Nagórko 1993: 173–9). Tehát e kérdés tanulmányozásának és leírásának az udvariassági grammatika megalkotásához kell vezetnie, ami a pragmlingvisztikában igen fontos fejezet.

A nyelvi pragmatikával foglalkozó kutatók a fő hangsúlyt kétségkívül a nyelvi cselekvés hatékonyságára, illetve racionalitására helyezik, tehát főként a hatékony nyelvi kommunikáció elveire összpontosítják a figyelmet. Ebben a rövid eszmefuttatásban azt szeretném bemutatni, hogy a nyelvi pragmatika által tárgyalt kérdéseknek etikai dimenziói is vannak. Ezek a megfontolások az ember-ember közötti kontaktusok meghatározott koncepcióján alapulnak. A kommunikációs szituáció modellálása az interlokútorok között megvalósuló olyan kapcsolatot tételez fel, amelyben egyik fél sem dominál a beszéd folyamatában. Mindegyik felelősséget vállal az átadott információ mennyiségéért, minőségéért, az átadás módjáért. Mindegyik bizalmat táplál a partnere iránt. A kommunikációs folyamat feltételezi az együttműködést, a közös erőfeszítést, a beszélgető partnerek valódi, nem pedig látszólagos hozzájárulását a konverzációs cél elérésének érdekében. Minden maximában megnyilvánul a vevő iránti tisztelet. Itt mindenekelőtt a minőségi maximára gondolunk: **mondj igazat**. Tehát arról van itt szó, hogy: (1) **ne mondjunk olyat, amiről azt gondoljuk, hogy nem igaz**, valamint (2) **ne mondjunk olyat, amit nem tudunk kellőképpen megindokolni**. Ez utóbbi követelmény azonban nem teljesen tartható, mivel a nyelv olyan eszközökkel is rendelkezik, amelyek az asszerció felfüggesztését, a hipotetikus ítéletek megfogalmazását, valamint – az igazsági kritériumokra való tekintet nélkül – a mások véleményére történő hivatkozást is lehetővé teszik. A **kooperációs elv** betartása (bizonyos kivételes esetektől eltekintve) az első (1) követelmény alkalmazását írja elő. A hazugság bizalmatlanságot szül, és lerombolhatja az autentikus kontaktust is.

Az igazság és a hamisság kérdése alapvető jelentőségű a szöetika számára. Az igazmondás az általános felfogás szerint tulajdonképpen azt jelenti, hogy a beszélő őszintén hisz abban, hogy az, amit mond, igaz. Természetesen előfordulhat, hogy valaki nem őszintén, saját meggyőződésével ellentétben, véletlenül igazat mond. Ez viszont nem változtathatja meg azt a tényt, hogy be akarta csapni a partnerét, mivel végső soron a kommunikatív intenció számít. De ez fordítva is igaz. Ha valaki valamit állít, ami megfelel saját meggyőződésének, de

nem tükrözi a valós helyzetet, akkor tulajdonképpen nem hazudik, csak téved. Az őszinteséget Austin és Searle a **kommunikációs boldogság** elérése egyik alapvető feltételének tartják. Austin arra is figyelmeztet, hogy a beszédaktusban bizonyos feltételek figyelmen kívül hagyása azt eredményezi, hogy az adott illokúciós cselekvés nem valósul meg. Olyan esetekben viszont, amikor a beszélőből hiányzik a szükséges intenció ahhoz, hogy végrehajtsa az adott beszédaktust, az illokúciós cselekvés megvalósulhat, de ez már visszaélésnek minősül. Az a személy például, aki valakinek gratulál, ezt csak akkor tegye meg, ha valóban hisz abban, hogy az illető megérdemelte az elismerést, ezért csodálja őt, és őszinte érzéssel viszonyul hozzá. Az, aki valakinek tanácsot ad, legyen meggyőződve arról, hogy az, amit javasol az interlokútornak, az a legjobb a számára. Az, aki ígéretet tesz, legyen tudatában annak, hogy azt be is kell tartania, mert az ezzel ellentétes intenció a megnyilatkozást üressé és csalfává teszi. Searle hangsúlyozza, hogy a hazug magatartás csak akkor lehetséges, ha az illokúciós cselekvés az adó pszichikai állapota kifejezőjének tudható be. Felvetődik a kérdés, hogy vajon az igazság abszolút értéket képvisel-e? Vajon kívánatos-e az igazmondás minden szituációban? Az igazság kimondása bizonyos esetekben fájdalmas is lehet, tragédiákhoz vezethet, ölhet is. Bár a hétköznapi tudatunkban a hamis mondatok közlését az emberi kommunikáció elvei ellen elkövetett legnagyobb bűnnek, az igazi információt pedig a legnagyobb értéknek tartjuk, az egész beszédaktus minősítése azonban még több más tényezőtől is függ: pl. az igazság közlésének a módjától, az adó indítékaitól, a vevő akaratától, hogy valóban az igazságot akarja-e hallani. Ahogy a hazugság nem jelenti okvetlenül a **kooperációs elv** elvetését, ugyanúgy az igazmondás sem tételezi fel minden esetben az együttműködést. Tételezzük fel, hogy például valaki szeretne valamit küldetni X-nek, és a következő szavakkal fordul X barátjához: *Azt hallottam, hogy holnap találkozol X-szel.* A válasz az igazságnak megfelelően nemleges, mert éppen most, és nem holnap készül hozzá elmenni. X barátja ezzel kétségkívül megsérti a **kooperációs elvet**, mert ahelyett, hogy tisztázná, hogy miről is van szó, miért érdekli az X-szel való találkozás az interlokútort, az elvetési stratégia került megválasztásra. A nemigazmondás általában, bizonyos kivételes esetektől eltekintve, a mi kultúránkban és civilizációnkban elvetendő rossznak számít. Ugyanilyen minősítéssel bír az információ eltitkolása, azaz a vevőt megillető információ nem továbbítása, késleltetése, hogy idejében ne jusson a címzetthez (pl. a titkárnő nem továbbítja, illetve szándékosan késlelteti a levelek átadását a főnökének, az újság nem közöl egy hírt egy fontos ügyről, vagy késlelteti azt, egy rendezvényre szóló meghívót csak kiválogatott, gondosan szelektált címzetteknek küldenek el), valamint a csonka, kiforgatott, ellentétes, hamis stb. információ közlése. Azok az adók, akik ily módon cselekszenek, általában saját haszonszerzésük érdekében teszik ezt, vagy esetleg a vevő pszichikai egyensúlyát akarják megzavarni. Ahhoz, hogy az emberek közötti kommunikáció „egészséges” legyen, mindenekelőtt tiszteletben kell tartani az ember, azaz az adó-vevő jogát ahhoz, hogy ne féljen saját véleményét elmondani a hazugsággal, a kiforgatással, a manipulációval stb. szemben. Ezen kívül az embert megilleti a magatartás megválasztásának a joga is. Nyugodtan elmondhatjuk, hogy a beszédaktusok több típusa

teljes egészében ignorálja ezeket a jogokat. Néha szándékosan keltik bennünk a félelmet, megfosztanak bennünket az információtól, manipulálnak minket, és ily módon sokszor tudattalanul is másodrendű, alárendelt polgárokká válunk. Tudnunk kell, hogy a félelem fogalma ellentétes a demokrácia lényegével, tehát el kell érünk a félelem falainak lerombolását, ha célunk valóban a demokratikus társadalom felépítése és működtetése. Horatiustól származik az a híres mondás, amely most is nagyon aktuális: *Qui metuens vivet, liber mihi non erit unquam* (= Az, aki félelemben él, soha nem lesz számomra szabad).

A konverzációs és az udvariassági maximák közötti relációk elég bonyolult képet festenek. Egyes helyzetekben például a konverzációs, más esetekben pedig az udvariassági maximák a fontosabbak, néha azonban e kétfajta maxima között nyílt ellentét áll fenn. A minőségi maxima megsértését például esetenként az előzékenység is kiválthatja. Képzeljünk el egy olyan szituációt, amikor egy hivatlan vendéget meggyőződésünk ellenére azzal nyugtatgatunk, hogy egyáltalán nem zavar bennünket, vagy fordítva, a konverzációs maximák követelményeinek teljesítése érdekében például egy durván megfogalmazott kérdés hangzik el: *Mondd meg végre, tulajdonképpen mit is akarsz tőlem?*

Az udvariassági kategória értelmében úgy kellene eljárunk a partnerünkkel szemben, hogy tiszteletben tartsuk az ő meggyőződését, érvelését, felfogását, tehát egyszerűen fogalmazva egyet kellene értenünk vele akkor is, ha ez ellentézik nézeteinkkel. De vajon az udvariasság nevében minden esetben a hazugságot kell-e választanunk? Ezt a dilemmát – többek között – olyan metanyelvi szekvenciák segítik feloldani, mint például: *a csak bizonyos mértékig/határig, nem teljesen, csak bizonyos feltételek mellett, csak részben* stb., amelyek végső soron a nyílt elutasítás helyett az enyhén megfogalmazott egyet nem értésünket, elvetésünket fejezik ki. Hozzá kell tenni azonban, hogy a megnyilatkozás erejét gyengítő, finomító metainformációs operátorok természetesen egyidejűleg meghosszabbítják a közölt információs sort is. A közvetett módon megfogalmazott megnyilatkozás több szabadságot, több reagálási lehetőséget biztosít a vevőnek, és ennek következtében a szándékolt konverzációs cél elérése akár lehetetlenné is válhat. Néha viszont megnehezítheti, illetve nem teszi lehetővé az illokúciós cél helyes dekódolását, ami egyébként teljesen váratlan effektust is kiválthat. Az udvariasság és a világosság, azaz a tárgyilagosság közötti helyes arányok megtalálása egyáltalán nem tűnik egyszerű feladatnak.

A fentiekből következik, hogy a kommunikációs folyamatban a konverzációs és az udvariassági maximák fontos szerepet játszanak. Úgy tűnik azonban, hogy a **kooperációs elv** elsődleges az **udvariassági elvvel** szemben. A konverzációs maximák elvetése egyben a kooperáció megszüntetését jelenti, ugyanakkor az udvariassági maximák figyelmen kívül hagyása nem okvetlenül zárul hasonló eredménnyel. Egyébként több olyan beszédaktus is létezik, amely eleve kizárja az udvariasságot (pl. a fenyegetés, a vádolás, a megrovás, a dorgálás stb.), illetve, amelyben az udvariassági maximáknak nincs semmilyen szerepük (pl. a ténymegállapítás, a beszámolás stb.). Ennek ellenére az udvariassági maximák komoly hatással vannak nemcsak a verbális interakciókra, hanem a szándékolt perlokúciós effektusokra is.

A Lakoff, Leech és más kutatók által javasolt udvarias nyelvi viselkedés csak akkor válik etikai követelménnyé, ha a kommunikációs partner/partnerek iránt tanúsított tisztelet és jóindulat morális normáin alapul majd. Amikor a szöetikáról beszélünk, akkor mindenekelőtt az emberek közötti kommunikáció, valamint az anyanyelvhez mint a kultúrkincshez való viszonyulásunknak az etikájára gondolunk.

SZAKIRODALOM

- Bańczerowski J. 1997. A nyelvi közlés rejtett pragmatikai információiról. In: *Nyr.* 121.
- Bańczerowski J. 1997. A rejtett axiológikus információk dekódolásáról. In: *Nyr.* 121.
- Brown P., Levinson D. St. 1987. *Politeness: Some Universals in Language Usage.* Cambridge, Cambridge University Press.
- Grice H. P. 1975. Logic and Conversation. In: *Syntax and Semantics.* Vol. 3: Speech Acts. (Eds. P. Cole, J. L. Morgan). New York.
- Gu Y. 1990. Politeness Phenomena in modern Chinese. In: *Journal of Pragmatics.* Vol. 14/2.
- Kasper G. 1990. Linguistic Politeness: Current Research Issue. In: *Journal of Pragmatics.* Vol. 14/2.
- Lakoff R. 1973. The Logic of Politeness or Minding your p's and q's. In: *Chicago Linguistics Society* 9.
- Lakoff R. Politeness, Pragmatics and Performatives. In: *Proceedings of the Texas Conference on Performatives, Presuppositions and Implicatures.* Eds.: A. Rogers, B. Wall, J. P. Murphy, Arlington.
- Leech G. 1983. *Principles of Pragmatics.* London and New York: Longman.
- Moeran B. 1988. Japanese Language and Society: An anthropological Approach. In: *Journal of Pragmatics.* Vol. 12.
- Nagórko A. 1993. Jak ludzie zwracają się do siebie w różnych językach – przyczynek do gramatyki grzeczności. In: *Studia Semantyczne. Polono-Slavica Varsoviensia.* Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego. Warszawa.
- Searle J. R. 1969. *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language.* Cambridge.
- Tomiczek E. 1989. Grzeczność w języku. In: *Bilingwizm, bikulturyzm, implikacje glottodydaktyczne.* Warszawa.

Bańczerowski Janusz

A reklám a közszolgálati rádióban*

Két bevezető gondolat

A romantikus, értelmiségi reklám- és médiaellenesség idegen tőlem. Nem idegen tőlem azonban a tudományos reklám- és médiakritika. A tömegkommunikáció-kutatásban a kvantitatív vizsgálatok is bebizonyították, hogy a reklámblokkok idején megnő a csatornaváltók, az ún. *szörfözők* száma; de az újabb

* Készült az OTKA T 20275 sz. Pragmatikai kommunikáció című kutatási programjának támogatásával. – Elhangzott a Magyar Rádió Közszolgálatóság és reklám című vitanapján, 1997. április 23-án a Márványteremben.

kvalitatív (etnográfiai) vizsgálatok is kimutatták, hogy mi mindent csinálnak az emberek reklám közben. (Almási Miklós szó szerint ki is írja! 1995: 192.) Vagyis: nemigen nézik, hallgatják az embereket a reklámokat. Ettől persze még hatnak, hathatnak.

Reggelente a Reggeli krónikát (régebben: Jó reggelt! című műsor) hallgatom. A rádiót, ha nem zavarok másokat, nagyobb hangerőre kapcsolom, hogy a fürdőszobától a konyháig mindenütt halljam. A kellemetlenül erős hangú reklámoknál odaszaladok, lehalkítom a készüléket. A híreknél vissza, fölerősítem. S így rohangálok reggelente a lakásban. Végül lehalkítva, bekapcsolva marad a rádió... És egyre többet be se kapcsolom.

A túlzott reklámok – a rádió legjelentősebb reklámideje a reggel – túlterhelik, szétrobbantják a műsort, elüldözik a hallgatót.

Biztosan ismerik ezt a reklámszöveget:

„Sponzorok nélkül mindig csak a »Csend hangjai« lenne műsoron”.

Miért zavar engem ez a reklám?

– mert a kultúra támogatóit 1990-ig mecénásnak vagy támogatóknak neveztük, nem szponzornak, a *szponzor* elnevezés emblémája (jelképe) a nyelvi imperializmusnak,

– mert a kultúrát nem csak közvetve, redisztributori (újraelosztói) szerepen a „szponzorok”, hanem közvetlenül a megrendelők is fenntarthatják,

– mert demokratikusabb, ha a megrendelők a kulturális árut megfizetik, s nem kell közbülső, nem kért, nem választott szervezetnek (szponzornak) megmondani, hogy mi is kell a közönségnek,

– mert visszataszító, hogy a reklámozatók érdekeit ilyen szervilis módon védik a kiszolgáltatottak,

– mert ez a reklám is játszik a nyelvvel; kétértelműséggel – de ügyetlenül, mert „megerőszakolja” a nyelvet. Ha az idézőjeles „Csend hangjai” Simon és Garfunkel *The Sound of Silence* című számára utal, akkor a mondatnak nincs különösebb értelme (mert vajon miért csak ez az egyetlen szám élne csak meg szponzor nélkül?), ha pedig arra utal, hogy a koncertteremben csak csend lenne, nem kellene az idézőjel, s akkor a mondategyeztetés sem jó. Helyesen: *szponzorok nélkül mindig csak a „csend hangjai” lennének műsoron*.

S ezzel az egyetlen 9 szavas mondatban a nyelvi hibák száma kettőre emelkedett.

– Befejezésül: azért is zavar engem ez a fajta reklámvédelem, önreklám-kampány („*Reklám nélkül sok minden hiányozna az életünkől*”), mert szerintem nem egyértelmű az, hogy a „reklámok által ment a világ elébb”. Elismerem, hogy reklámra, hírverésre, régi közigazgatási kifejezéssel: *publikálásra* szükség van, a reklámoknak van hasznos, informatív értékük, de a reklámok, különösen a nagy reklámhadjáratok legalább annyi káros, pocsékolásra ösztönző, valamint társadalmi és nyelvi környezetszennyező szokást is terjesztettek és terjesztenek folyamatosan.

A nyelvésznek ez utóbbihoz van különösen mondanivalója.

Reklám és nyelv

A nyelvi változásoknak vannak belső és külső kiváltói. A külső tényezők között a 20. századtól egészen biztosan említeni fogjuk a reklámot. A reklám kiválóan illeszkedik ugyanis a huszadik századi életmódhoz: felgyorsulás, felfokozottság, tömeges életmódváltás, eltömegesedés és elnyomorosodás, kívülről irányított-ság, villanásszerűség, posztmodern nyelvi játék, tabutörés stb. A reklám a modern folklór részévé vált. Egyes emberek, különösen a gyerekek reklámrigmusokat dúdolnak, álreklámversikéket találnak ki („*Mosson fogat Amodenttel, a fogam is attól ment el*”), létrejött a reklámokon alapuló vicc (– *Miért nem lehet leküldeni a macskát újságért? – Mert a macskák Whiskast vennének*), sőt mesetípus (*Mattelmese*). A reklámhatás lényege a meghökkentés és az ismétlés. Ennek következtében a bevésődés nagyobb, sikeresebb: tehát az ügyetlen, hibás nyelvi formák terjesztésében is nagy a reklámszövegek szerzőjének a felelőssége. Emlékezzünk csak az effajta nyelvi blödségekre: *Árában a legnagyobb felszereltség, Perwollal mosva, A legcsokoládébb, Háromszoros ápolás egyetlen krémbe, A Dove nem hasonlít semmihez. Olyan, mint amikor bekrémezem a bőrömet és megnyugszik, Újra megérkezett az új Tomi Sztár*; illetve illogikus hangsúlyokra és hanglejtésformákra: *Ne mondja, hogy az OMO-tól lett ilyen; Ha már egyszer építkezik*.

A reklám nyelvi hatásai között korlátozottan pozitívakat is említhetünk. A korábbi folklór sok-sok szójátéka, ríme, illetve a kifejezés metaforája most a reklámszövegekben jelenik meg.

Azt mondják: „a jó plakátreklám – vizuális botrány”.

Akkor: „a jó rádióreklám = akusztikus botrány”. Így is van. A társadalom éppen a folyamatossága, a tapasztalatok átadása, a természetes szocializáció (társadalmiasulás) miatt kialakította és működteti a szokások gazdag hálózatát, amelyet egy szóval hagyománynak nevezünk. A szociokulturális hagyomány olyan összetartó erő, amely bár meg is köt, de mellette segít az eligazodásban, az otthonlét érzésében, s a mindig viszonylagos személyes szabadságot (önkitaljesedést) biztosítja. A szociokulturális hagyomány szemantikai mezőjében ezt találjuk: norma, etalon, gyakorlat, szokás, hajlam, mentalitás, ízlés, paradigma, rítus, stílus, szabály, technika, törvény, tabu. Mindezek áthágása némiképp örömezzést kelt; teljes összezavarása viszont csömörhöz, elidegenedéshez, otthontalansághoz, kiábrándultsághoz, végül anarchiához vezet.

A tabutörés – öröm. A nyelvtabu-törés ugyancsak az. Ha a rádióban nem szokás „csúnyán beszélni”, és én csúnyát mondok, **merék** „csúnyát” mondani! – akkor az meglepetés, figyelemfelkeltés. Ha a rádióban a köznyelvi vagy rádiós (magyar rádiós) nyelvi normát (sztemderdet) beszéljük, s én azt mondom, *mindenki láthassa, az orrod is tisztácsa, felosszuk egymás közt a feladatot, szívesen olvasnák neked egy verset*, esetleg a nagymama helyett *vén banyát* mondok, vagy eleresztek egy káromkodást stb. – nyelvtabu-törést követek el, akusztikus botrányt okozok.

Ha tehát: „a jó rádiós reklám = akusztikus botrány”, akkor „menjünk csak le szénnlehordóba”, „lógjon ki a kapa a szánkából”, s egészen biztosan felrázzuk a háttér rádiózó hallgatót, mindenki ránk fog figyelni. Rólunk ír majd a sajtó, rólunk beszél a város, dicséretes lesz a marketingtevékenység.

A közszolgálati és a reklám kapcsolata

Szerintem nem létezik ma Magyarországon tiszta közszolgálati vagy kereskedelmi média; de tendenciákról azért beszélhetünk. S nagyon biztató, hogy a Magyar Rádió meg akarja határozni a közszolgálati reklámot.

A közszolgálati rádió és annak reklámja – szerintem – önszabályozó, önkorlátozó. Nem tesz meg mindent, nem mond ki mindent, amit még esetleg kimondhatna (még a pénz érdekében sem), mert azon a változó szélességű, de azért haladásra nagyon is alkalmas sávon halad, amelyet közszokásnak, közízlésnek nevezünk. Lelki szemei előtt ott lebeg az ősi retorikai parancs: *nil nocere*, vagyis: *ne árts!* A közszolgálati média nem kelthet jogosulatlan, öncélú indulatot. A közszolgálati média – igaz érdekesen, a kor stílusának megfelelően, de a hagyomány szellemében – szolgáltató. A közszolgálati médiában a reklámnak is ezt kell képviselnie. A valódi közjót. A jelenlegi „majdnem mindent szabad az akusztikus botrány elérése érdekében” jelszó helyett.

Persze nem könnyű ezt megfogalmazni olyan helyzetben, amikor a minél több hallgató, fogyasztó elérése a cél. A fő vásárlóerő, a sok pénz pedig nem mindig annál a középosztálynál van, amelyik viszont igényli a színvonalas közszolgálati rádiót és televíziót.

Ezzel már majdnem mindent elmondtam a közszolgálati média reklámjáról, de még néhány sajtóságios nyelvi-akusztikai kérdést föl kell vetnem, amelyet a reklámozatók és reklámközvetítők figyelmébe ajánlok.

A kétezres éves bölcs retorikai tanítás értelmében a nyelvi eszközökkel csínján kell bánni, nem érdemes velük visszaélni, mert a **nyelv vagy annak használója visszaüt**. A magyar rádióreklámok általában hangosak. Rádióműsor-, s különösen reklámalelmzések szerint a hangerő indulatot gerjeszt. S ebben az esetben már nem a közlemény realitását, hanem annak felnagyítását (eddig jó), de egy határ után torzítását jelenti. A rádióreklámokban különösen sok az erős hang: zene, zajhatás, torz emberi hang. Az életben is sok és erős hanginger vesz körül bennünket, a mindig hangos reklám tehát valószínűleg öngól. A figyelmet a mérsékelten hangos és a lágy hanghatások, valamint a csend is fölkeltheti: nem véletlen, hogy az egyik reklámügynökség nemrégiben 20 mp csendet, valamint gyermekgöccsélést, madárcsicsergést, patakcsobogást és ehhez hasonló dolgokat sugárzott. Tudomásom szerint jól is megy nekik (igaz, mint az egyik hozzászóló később megtoldotta, nem ettől megy jól nekik!). Talán mégsem lenne rossz minden este egy kicsi „csend hangjai”-koncert. Rádióreklámjaink kedvelik a túlzásokat. Minden *csúcs*, *fantasztikus*, *óriási*, *egyedülálló*, *szuper*, *szenzációs*, *utólérhetetlen*, újabban ismét: *tökjő*, valamint *új*, *legújabb*. Tudni kell azonban azt, hogy a túlzó- és felsőfok, illetve a túlzások gyakori használata ezek kioltását jelenti. A túlzás a sok használat miatt bizony alapfokká válik. Az amerikaiak a világ leginflálódottabb nyelvének tartják. Mindenhol szuperlatívuszok ömlenek: *the most*, *the largest*, *the greatest*, *the best-selling*... A magyar nyelvhasználatnak nem kellene követnie ezt a mintát.

A közszolgálati rádiónak meg kell értetnie a reklámozatókkal, hogy a társadalom (s a távlati üzlet) hosszú távú érdeke az állandó, biztos fogyasztó. Nem

a hagyománynélküliség, a megzavart, a minden után kapkodó, mindent eldobáló társadalom, hanem a széles és gazdag, önmagára, környezetére odafigyelő közép réteg – amely legbiztosabb működtetője és eltartója a gazdaságnak, a társadalomnak.

SZAKIRODALOM

- Almási Miklós, 1995. *Napóra a Times Square-en. A pénz forradalma az ezredvégén.* T-twins, Budapest.
- Balázs Géza, 1996. *Médiakommunikáció. A nyelvi közszolgáltatóság.* Magyar Rádió, Oktatási Osztály.
- Vékássy László, 1994. *Gondolatok a riporter, műsorvezetői magatartás néhány pályakövetelményéről.* Vázlat. Magyar Rádió, Oktatási Osztály.

Balázs Géza

Társalgási divatkifejezések a benyomáskeltés szolgálatában

Bevezetés

Dolgozatom szerves folytatása, illetőleg kiegészítése Miként viselkedünk a szavakkal? Benyomáskeltés és nyelvhasználat című munkámnak (Nyr. 121: 490–6). Az ott előadott gondolatmenetet és fogalomkészletet a továbbiakban háttérismeretként kezelem, az elmondottakra külön nem hivatkozom.

A **benyomáskeltés** társalgási gyakorlatát, azaz nyelvi megvalósulását vizsgálva a következőkben újabb három divatjelenség beszédlelkületi hátterét járom körül. Valamennyiről esett már több-kevesebb szó a nyelvművelő szakirodalomban; egységes, társadalmi-lélektani keretű áttekintésükre, értékelésükre viszont eddig még nem került sor. A célom az, hogy a kiválasztott nyelvi alakulatok elemzésével időszerű képet mutassak napjaink beszédszokásairól, és hitelesen szemléltessem a **nyelvi benyomáskeltés** fő irányait. A divatként fölfogható szerkezetek teljes körű feldolgozására terjedelmi és módszertani okokból e helyütt természetesen nincs mód. Az „**ijesztő**” **túlzások**, az *az egy dolog* és a *nem igazán* fejezete válogatásnak tekintendő a társalgási divatok szinte átfoghatatlan – mert állandó mozgásban lévő – készletéből.

Mivel igen eltérő eredetű, elterjedtségű, használati háttérű és szakirodalmi vonatkozású nyelvi formákat tárgyalunk majd, ismertetésük, magyarázatuk részben más-más módszerek alkalmazásával, más-más terjedelemben valósítható meg. Egy huzamosabb ideje kedvelt jelenségcsoport nyilvánvalóan bonyolultabb kérdésekre irányítja rá a figyelmet, mint egy újabb keletű divatfrázis. Ez indokolja a körülírások eltérő arányait.

Benyomáskeltés „ijesztő” túlzások használatával

Mind az írott, mind a beszélt nyelvben gyakori kifejezési eszköz a **túlzás** – a retorika és a stilsztika latin eredetű műszavával: **hiperbola** (a fogalomról l. Prohászka 1953; MStilV. 145–8; VirLex. 4: 480–5). Valóságtartalmát, igazságértékét nézve többnyire kétségtelenül téves állításforma (pl. *Mérhetetlen magasak ezek a fák* – ti. meg lehet őket mérni), bizonyos esetekben pedig olyan személyesértékelő mozzanatot hordoz, amely nem teszi lehetővé referencialitásának ellenőrzését (pl. *Felülmúlhatatlan volt abban a szerepben* – ti. korántsem biztos, hogy mindenki annak látta, ill. annak látta volna). A túlzás a létező vagy nem létező végleteket, szélsőségeket ragadja meg, ily módon erősíti az ábrázolás elevenségét, érzelmi hitelét. Esztétikai hatása a benne rejlő irracionalitásnak a mindennapok ésszerű, következetes világába olvasztásában, a logikátlannak az elképzelhetővel való ötvözésében rejlik. Ez egyben az expresszivitásának forrása is (a *nyelvi expresszivitás* szakszó értelmezésére l. Péter 1984: 230–3; uő 1991b: 40–4).

A több szóban, esetleg több mondategységben megnyilvánuló túlzás a művészi nyelvhasználat kifinomult gondolatalkzata. A társalgásban inkább csak képszerű, állandósult szerkezetek, főleg szólások formájában jelenik meg (pl. *szélnek ereszti, leissza magát a sárga földig, égnek áll a haja*). Azonkívül minden nyelv lexikai állományának vannak olyan elemei, amelyek már önmagukban hiperbolikus jelentésjegyet tartalmaznak (ilyen pl. a magyarban a *végtelen*, az *elenyésző*, összetett szavaink csoportjában a *lélegzetelállító*, az *egetverő* stb.)

Az egyetlen szóba sűrűsödő „nagyotmondások” között elkülöníthető egy népes család, amelynek tagjai az **ijesztés**, **ijedés** képzetköréhez tartoznak (pl. *iszonyat, borzalom, rettenet*). A megszólalók azonban melléknévi, esetenként határozóragos származékaik nagy részét fokozásképpen igen sokszor pozitív asszociációs környezeti fogalmakhoz társítják, amint ezt az alábbi beszélt nyelvi példák illusztrálják:

- (a) – *Borzasztóan tetszett* neki az előadás.
- (b) – *Iszonyúan jól* éreztem magam.
- (c) – Az olaszok *rettenetesen* szeretik a tésztaféléket.
- (d) – *Rém rendes* szüleid vannak.

A feltűnően divatozó visszás használat – amelynek mellesleg évszázados előzményei vannak – a következő alakokat érinti: *szédítő(en)*, *szédületes(en)*, *döbbenetes(en)*, *elképesztő(en)*, *irdatlan(ul)*, *irgalmatlan(ul)*, *kegyetlen(ül)*, *félelmetes(en)*, *rém*, *rémítő(en)*, *rémisztő(en)*, *rémseges(en)*, *rettentő(en)*, *rettene-tes(en)*, *borzasztó(an)*, *borzalmas(an)*, *szörnyű*, *szörnyen*, *szörnyűseges(en)*, *iszonyú(an)*, *iszonyatos(an)*, *irtó(ra)*, *irtózatos(an)*, *eszméletlen(ül)*, *őrült(en)*, *őrületes(en)*, *halál*, *haláli(an)*, *halálos(an)*.

A sorrendezésben az érzelmi árnyalatok megjelenítésére törekedtem, bár a nyomatékértékek megállapításának és egymáshoz való viszonyításának csak intuitív fogódzói lehetnek. Aligha létezik ugyanis kellően tárgyilagos szemantikai eljárás pl. a *rettenet* és a *borzalom*, vagy az *iszonyat* és az *irtózat* közötti intenzitáskülönbség meghatározására, mindekelőtt a metanyelvi korlátok miatt.

Archaizmusokkal, tájszavakkal tovább bővíthetnénk a listát (l. Prohászka János gyűjteményéből az *égedelem* ~ *égödelöm* [vö. *égödelöm* jószívű], *kietlen* [vö. *kietlen* szép] formákat: l. Prohászka 1953: 199; 202). A párhuzam kedvéért kiterjeszthetnénk továbbá bármelyik szociolektus (a diáknyelv, az argó stb.) logikátlanul túlzó eszközeire is. Vizsgálatunk tárgya azonban a mai magyar köznyelv, ezért a vulgáris társalgás durva nyomósító eszközeire is példák nélkül utalok (vö. NymKk. II: 1118–20).

Azokat a jelzős vagy határozós szintagmákat, amelyekben a meghatározó tag az itt felsorakoztatott kifejezések egyike, és vele az alaptag fogalmi köre az (a), (b), (c), (d) kijelentésekhez hasonlóan szemantikailag összeférhetetlen, – ahogy azt az idézőjel is mutatja, némileg tréfásan –, „ijesztő” túlzásoknak nevezem. (A szemantikai összeférhetetlenség, mint látjuk, nem jelent pragmatikai összeférhetetlenséget!) Az élőnyelv szintjén „ijesztő” az a **megnyilatkozás**, amelyben „ijesztő” túlzás szerepel. A nyelvhasználatban nem ritka, hogy a túlzó szóalak állítmánnyá lép elő (*Félelmetes! Ez egészen elképesztő!* stb.) Ezekben az esetekben az „alaptag” a beszédszituációból válik nyilvánvalóvá, vagyis az állítás „ijesztő” volta a kontextustól függ (l. pl. *félelmetes vihar*, de: *félelmetes siker*).

Néhány, szintén az ijedés (ijesztés) jelentésmezőjébe tartozó szó ellenben – érdekes módon – nem fordulhat elő tőle fogalmilag idegen minőségben. Senki sem beszél például *riasztóan* kedves emberekről, ahogyan *fenyegetően* sikeres föllépésről sem. Csak valóban kellemetlen értelemben használjuk őket (*Riasztóan* nő a munkanélküliség; *Fenyegetően* közeledik a vizsga napja stb.) E kivételes pragmatikai következetességnek valószínűleg történeti jelentéstani okai vannak. A szinkrónia szemszögéből pusztán annyit mondhatunk, hogy az *ijesztő*, *nyomasztó*, *riasztó*, *fenyegető* kifejezések motiváltsága erősebb, mint az „ijesztő” túlzásokban alkalmazott jelzőké, határozóké. (Érdekes azért megemlíteni, hogy a *riasztó* föltehetően a *ri* 'sír, ordít' ige származéka, míg a *fenyegető* a *fen* igéből [vö. *fenyegeti* a fogát valaki ellen] eredhet: l. a TESz. és a SzfSz. megfelelő szócikkeit).

„Ijesztő” túlzásokkal persze nemcsak a magyarul beszélők szóhasználatában találkozhatunk, hanem egyebek mellett olyan világnyelvekben is, mint az angol, a német és az orosz (példákkal együtt l. Péter 1991b: 77). Mivel az érzelmi-értékelő jelentés kezdetben erőteljes hatású (Károly 1970: 279), mindez azt sejteti, hogy az emocionális tartalmak negatív → pozitív minőségi változása egyetemes jelentésfejlődési irány. Fordítottja, a pozitív → negatív érzelmi eltolódás már jóval ritkább (a magyarban pl. *jó bűdös*, *tiszta kosz*, *csuda ellenszenves*: l. Péter i. h.) Mindkét előjelű változás a szójelentés ábrázoló elemének elhomályosodásához, és ezzel összefüggésben a szubjektív hangsúlyának, a kommunikációban betöltött szerepének növekedéséhez vezet (Péter 1991a: 141; uő 1991b: 66).

Azt azonban magából a nyelvi rendszerből szemantikai módszerekkel aligha lehet kimutatni, miért gyakoribb a kellemetlen képzeteket közvetítő szavak ellentmondásosan fokozó alkalmazása, mint a kellemeseket fölidézőké. Úgy vélem, ennek magyarázatát a mindenkori beszélők pszichikumában érdemes keresni. S minthogy az „ijesztő” túlzásokat elsősorban a nyelvi viselkedés oldaláról tanulmányozzuk, egy rövid ízléstörténeti, kommunikáció-lélektani kitekin-

tés támpontul szolgálhat a kedveltségük mögött rejlő benyomáskeltő mozzanatok földerítéséhez. Ezt elméleti szempontból a nyelvmuvelés interdiszciplináris értelmezése teszi lehetővé, ill. indokolja.

A nyelv az emberi tudat legszélesebb, legösszetettebb leképeződése (Péter 1991b: 38). Fejlődésének kezdeti szakaszában az ember természeti lény, akit szüntelenül foglalkoztat önmaga és az őt körülvevő valóság viszonya. A számára ismeretlen okokból bekövetkező, kifürkészhetetlennek látszó jelenségek, a kiszolgáltatottság ösztönös szorongással töltik el. Ennek az ősi, meghatározatlan félelemnek a szellemi megnyilvánulásai a különféle mítoszok. A teremtéstörténetek, hősmondák szereplői emberfölötti tulajdonságokkal fölruházott, érzékfölötti lények; a nagyszabású cselekmény megjelenítése nem mindennapi kifejezőmódot követel: mind az események, mind pedig a hőrszok túlzó jelzőket kapnak, és e naiv hiperbolákban telítődnek azok a lelki tartalmak, amelyek a létbizonytalanságban és a tudáshiányban gyökereznek. A folklór azután jellegzetes epikus műfaja, a mese segítségével újraértelmezi a mitológiai hagyományt, létrehozza saját szimbolikus figuráit és lehetséges világait. A hallgatók képzeletének megragadása különös szófordulatokat követel – így lesz a túlzás meghatározó stílusesszköz.

Prohászka János határozottan népnyelvi, közelebből népmesei jegyként mutatja be a túlzásokat (Prohászka 1947; uő 1953). Mint írja, „a túlzott fokozás, a kifejezések nagyítása népi jellemvonás, s különösen a népmeseének egyik igen jellemző sajáttsága” (Prohászka 1953: 196). Hozzáteszi azért, hogy „a mindennapi használatban, a köznyelvben is számtalan túlzó kifejezést használunk” (i. m. 197).

A borzalom művészi ábrázolásának esztétikai hatását az irodalom már a kezdetektől kiaknázza. Irodalmi mintára a filmes szórakoztatóipar is megalkotta a maga izgalom- és félelemkeltő műfajait. Ezenkívül a hétköznapi életben is sokféle formában szembesülhetünk azzal, hogy az ijesztő dolgok érdeklődést keltenek – például **pletykák**, **rémhírek** hallatán (vö. Csepeli 1993: 196–200).

Láthatjuk tehát, hogy az irodalomban, a filmezésben és a mindennapi érintkezésben egyaránt rendkívüli hatást lehet elérni szorongást, félelmet okozó témák fölvetésével, boncolgatásával, és e hatás legfeltűnőbb megnyilvánulása a befogadók részéről az odafigyelés. A beszélő a valamiféle ijedelemfogalmat jelölő szavak társalgásbeli alkalmazásával hasonlóképpen magára tudja vonni a figyelmet, ami egyébként is a legfontosabb törekvése (l. a beszélőt érintő benyomáskeltési késztetést: „mondandóddal ébreszd föl mások kíváncsiságát, érdeklődését”). Ebből a szempontból különösen meggyőző szerkezet az „ijesztő” túlzás, hiszen elterjedtsége miatt a benne lévő szemantikai el-lentmondás értelmezési nehézségekhez nem vezet, ugyanakkor a logikátlanság fokozza a kifejezőerőt.

A túlzások létrejöttét és gyakori használatát indulati tartalmakkal szokták összefüggésbe hozni (Prohászka 1947: 84; uő 1953: 197; MStilV. 146; VirLex. 4: 482). Mivel a nyelvi affektivitás és minősítés eszközeiről van szó, ez a származtatás kétségkívül helytálló. Az a körülmény viszont, hogy például az „ijesztő” túlzások egészen elterjedt társalgási fordulattá váltak, sőt egyesek beszédében frázisszerűen ismétlődnek, szükségessé teszi az indulati háttér szerepének árnyalását. Ha visszatekintünk a mintaként említett mondatokra, szövegkörnyezeteik részletes bemutatása nélkül is megállapíthatjuk, hogy indulat az (a), (c) és

(d) esetekben nem játszott közre a nyelvi megformálásban. Az a törekvés ellenben, amely az átélés magasfokúságának érzékeltetésére irányul, annál inkább. Az erős érzelmi azonosulásként felfogott indulat tehát nagyon sokszor nem a valóságos tudatállapot tükröződéseként, hanem az ösztönös vagy tudatos lát-szatkeltség szintjén van jelen az „ijesztő” nyilatkozatokban.

Az utóbbi években a nyilvánosság térhódításával egyre többen nyilatkoznak a sajtónak, szólalnak meg a rádióban, televízióban. Ilyenkor magától értetődően mindenki igyekszik fokozni az érdeklődést önmaga és az általa képviselt eszmei vagy tárgyi értékek iránt. Az „én beszélek, és mások figyelnek engem” állapot viszont párosulhat a „mindenáron meg kell felelnem az elvárásoknak” kényszeredett érzésével, következésképp a beszélő görcsösen keresi azokat a nyelvi és nyelven túli módszereket, amelyekkel – úgy gondolja (ill. érzi) – a legmélyebb hatást teheti hallgatóságára. Amint azt az „ijesztő” túlzások közéleti divatja is bizonyítja, ez a szándék nem mindig párosul a legválasztékosabb nyelvi eszközökkel, néha még gyakorlott szónokoknál sem.

A retorikában a hiperbolát a hallgatóság esetleges ellenvéleményének leküzdésére szolgáló alakzatként is számon tartják (VirLex. 4: 483). Használatának effajta vonása természetesen a bizalmas érintkezésben is megmutatkozik olyan módon, hogy a beszélgetőtársnak – legalábbis színleg – el kell fogadnia, sőt ajánlatos megerősítenie a túlzásban kifejeződő attitűdöt (ti. a megszólaló ezt elvárja tőle). Ez a társalgás egyik íratlan szabálya (valójában nem más, mint a hallgatót érintő benyomáskeltési elv: „azonosulj érzelmileg partnered állításával, és ha teheted, erősítsd meg az attitűdjét”).

Gondoljuk meg, bizonyos helyzetekben igen furcsán hatna, ha egy *Nekem borzalmasan tetszett!* állításra valaki azt felelné: *Szerintem meg csapnivaló volt.* Ilyenféle őszinteség a mi kultúránkban csak közeli kapcsolatban, abban is csupán meghatározott esetekben természetes. Azt a kommunikációs igényt, hogy valamilyen formában mégis kinyilatkoztassuk „szembeszegülésünket”, kielégíthetjük például valamely divatos eufemizmussal: *nem igazán, nem igazából, igazándiból nem stb.*

Még szokatlanabb lenne a fenti kijelentésre azt mondani: *Bocsáss meg, miért használsz ilyen kusza szókapcsolatot: „borzalmasan tetszett”? A társalgás logikája szerint ez a hallgatói kompetenciazavar a nyílt ellenszenv megnyilvánulásának minősülne.*

A benyomáskeltés szemszögéből tehát ekképpen összegezhethetjük az „ijesztő” túlzások divatjának hátterét:

Az „ijesztő” túlzás a benne lévő félelemmel kapcsolatos kifejezés és az elhomályosodó szemantikai ellentmondás expresszivitása révén alkalmas a figyelem fölkeltesére. Indulati tartalma, átéltsége sokszor nem valódi, hanem ösztönösen vagy szándékosan látszatkeltség. Használója elvárja, hogy a beszédpartner érzelmileg azonosuljon a túlzás értékítéletével, a tudatos szónok pedig akár közönségének ellenvetéseit is megelőzheti visszatérő alkalmazásával. Kedveltsége mögött a közép-pontba kerülés vágya, a nagyság és fontosság illúziójának keltése áll.

Az „ijesztő” túlzás jelenségének megítélése évszázadok óta foglalkoztatja a nyelv-művelőket. Geleji Katona István Magyar grammatikáskája nyomán Simonyi Zsigmondig általában elítélték mint ellentmondásosságot (l. NyF. 30:

23; Simonyi 1913: 90), Prohászka János viszont a stilisztikai felhasználásra hivatkozva elutasítja a hibáztatást (Prohászka 1947: 84). Lőrincze Lajos szintén nem helyteleníti, sőt természetesnek tartja a jelentésváltozást (Lőrincze 1968: 291–2). Az újabb szakirodalomban Kovalovszky Miklós zsargoneredetük és logikátlanul túlzó voltuk miatt ellenszenvesnek érzi az ilyen nyilatkozatokat, megjegyezve, hogy „a bizalmas vagy kedélyes beszédből eredő sajátos hangulatuk” van (Kovalovszky 1977: 116).

Ez utóbbi szempontot hangsúlyozza Büky László a *felvállal* ~ *fölvállal* ige divatjáról írva: „A gyakori használatban könnyen elveszik a szónak egy bizonyos nyelvréteghez való tartozását mutató jellemzője, a szóval járó hangulati, érzelmi hatás” (Büky 1994: 159). Majd: „a mintakövetés folyamán a szokásos jelentés/ek/ megváltoznak, a szokásos grammatikai kötöttségek és a szokásos műfaji és stiláris megkötések ugyancsak” (i. m. 161). Az „ijesztő” túlzásokkal is hasonló a helyzet: a bizalmas nyelvrétegből mintakövetés útján bekerültek magasabb presztízssű nyelvváltozatokba, lassan elveszítik eredeti stiláris jegyeiket, és időről időre modoros nyelvi divatként terjednek a köznyelvben. Létjogosultságuk nem kérdőjelezhető meg, hiszen a nyelvi változás spontán fejleményei, ugyanakkor a bennük rejlő stilisztikai lehetőségeket csak a megfelelő nyelvváltozatok tudják hitelesíteni. Igényességre, választékosságra törekvő megszólalásban az „ijesztő” túlzás – legalábbis ma még – mesterkelt és hatásvadász eszköznek mutatkozik.

Benyomáskeltés az *ez egy dolog/az egy dolog* fordulattal

A rendszerváltozás idején jelent meg egy azóta rendkívül fölkapottá vált nyelvi szerkezet, az *ez egy dolog/az egy dolog* kifejezés. Legszenvedelmesebb sajátága, hogy divatszerű használatában a hangsúly a *dolog* szó első szótagjára esik, noha így elveszíti információértékét (a *dolog* szavunk jelentésköre ugyanis igen tág: lehet ’cselekedet’, ’esemény’, ’ügy’ stb., ezért szinte semmit sem árul el a vele történő megnevezés). A hangsúlyelcsúszást az teszi lehetővé, hogy az *egy* a magyarban nemcsak hangsúlyos határozott számnév (és helyenként melléknév v. főnév), hanem másodlagos fejlődés révén hangsúlytalan határozatlan névelő (és névmás) is lehet. A határozatlan számnév használata körül egyébként is sok bizonytalanság tapasztalható az élőnyelvben (l. MMNyünk. 64; NymKk. I: 464–7).

Grétsy László szerint az *az egy dolog* orosz nyelvi hatás csökevénye, tudniillik az *egy dolog ... más dolog* mondatszerkezet a régi magyar nyelvben ismeretlen volt, de pár évtizede az oroszban föllelhető minta alapján nálunk is megszorodott a beszédben (Grétsy 1996). Grétsy mindezt a következő példamondattal igazolja: *Odno znaty bukvi a drugoje gyelo csitaty*, vagyis ’egy dolog ismerni a betűket, és más dolog olvasni’. Az orosz eredet mellett angol megfelelőt is említ (*is one thing*) mint az *az egy dolog* kedveltségének közvetlen előzményét (talán Hernádi Miklós Köz helyszótárának 1995-ös, harmadik kiadása nyomán: l. Hernádi 1995). Fölmerülhet még az a

magyarázat is, hogy a nyomatékeltolódást a gondolkodás restségéből fakadó rendszeres jelzőkiesés okozta (*az egy* [valamilyen] *dolog*). Hogy valóban hangsúlyelcsúszásról van szó, és ez a nyelvi divat jelentéselhomályosító erejének, illetőleg a megszólalók figyelmetlenségének, felületességének tulajdonítható, jól mutatja a logikusan nyomósított változat megléte és hasonló szerepkörű alkalmazása. Mivel azonban inkább csak a logikátlan forma esetében beszélhetünk divatjelenségről, s ehhez társulnak különös magatartásjegyek, a továbbiakban olyan állításokat vizsgállok meg, amelyekben a *dologra* tolódik a hangsúly az *egy* helyett.

Konkrét társalgási helyzetekből két jellegzetes, egymástól benyomáskeltési árnyalatokban is némiképp eltérő környezetet írhatunk le az *ez egy dolog/az egy dolog* előfordulására.

1. A beszélő saját közleményét a *nem elég, hogy ... de még ... is/sem*, illetőleg az *az semmi, hogy ... de ráadásul ... is/sem* szintaktikai szerkezetek mintájára igyekszik „kihegyezni”, vagyis az említett eset, történés horderejét növelni. Az *az egy dolog* előkészítés; illokúciós jelentése pedig – amely a félrecsúszott hangsúly miatt nyilvánvalóan nem azonos a mennyiségjelzős szintagma jelentésével – az említett struktúrák ’nem elég’, ill. ’az semmi’ elemeinek feleltethető meg.

- (a) – *Az egy dolog*, hogy nem kaptam meg időben a fizetésem, de a túlórákat még most sem akarják elszámolni.
- (b) – *Az egy dolog*, hogy éjszaka jöttél haza, de ráadásul egy idegen férfival!

2. A hallgató beszédpartnerének elhangzott megjegyzésére válaszol úgy, hogy kétségbe vonja annak érdekességét, fontosságát, majd általában (de nem szükségszerűen) kifejti, hogy szerintem milyen egyéb körülmény/ek/ érdemel/nek/ nagyobb figyelmet és megfontolást. (A sorrend természetesen fölcserélődhet: l. a (d) diskurzusdarabot.) Az *az egy dolog* itt vagy előkészíti, vagy lezárja a választ, és illokúciós jelentését ekképp lehet megadni: ’az semmi, az nem érdekes; amit ÉN mondok, az számít’.

Figyelemre méltó, hogy ezekkel a típusú válaszokkal a hallgató megszegi az azonosulást tanácsoló benyomáskeltési előírást. Léteznie kell ezért egy erősebb törekvésnek, amely azonban levezethető az általános tételből („mutasd magad olyannak a társalgásban, amilyennek szeretnéd, ha mások látnának”). A szóban forgó szándék a beszélőt és a hallgatót egyaránt befolyásolja:

Mutasd magad hozzáértőnek, jártasnak, határozottnak a beszélgetésben.

- (c) – Beteg voltam, azért nem tudtam elmenni.
– *Az egy dolog...*
- (d) – Nem értek egyet az efféle módszerekkel.
– Ön aláírta a szerződést, mi pedig magunk válogatjuk meg az eszközeinket.
Az, hogy ebben nem értünk egyet, *az egy dolog...*

Gyakran előfordul, hogy az 1. szerkesztéstípus összevegyül a 2. szituációval. Ilyenkor az utóbbinál megállapított illokúciós jelentés még erősebben érvényesül azáltal, hogy a megszólaló elismétli társa mellékesnek minősített kijelentését vagy annak interpretációját:

- (e) – Sajnos mindhárom tettes el tudott menekülni.
– *Az egy dolog*, hogy elmenekültek, de ráadásul magukkal vitték az egész heti bevételt!
- (f) – Úgy látom, nincs sok jövője a vállalkozásoknak. Fogalmam sincs, mit lehetne kezdeni ennyi emberrel.
– *Az egy dolog*, hogy téged ez nem érdekel, nekünk viszont egy ideig ebből kell megélnünk.

Az *az egy dolog* megnyilatkozás mögött rejlő attitűdöt H. Tóth Tibor így mutatja be: „[...] amit a másik mond, az nem csupán egy másik dolog, hanem szinte semmi [...] A fontos az, amit a beszélő mond [...] Ezután [ti. a klisé használata után] már nincs folytatás, lezárul a beszélgetés, *az egy dologgal* »lenyomnak bennünket a víz alá«” (H. Tóth 1995: 89). S jóllehet mindez közelebbről a (c)- és (d)-féle helyzetekre vonatkozik (l. a szerző példáját), az eddigi fejtegetésekkel együtt kiindulópont lehet az egész jelenség benyomáskeltő tartalmának körülírásához.

Az *az egy dolog* társalgási fordulat magyartalan hangsúlyelcsúsztatása illokúciós jelentésváltozást eredményezett: az emberek az ’az semmi, nem érdekes’ értelemmel ruházták föl, amelyhez szövegkörnyezettől függően egyéb jelentésmozzanatok is tapadhatnak. Az alkalmazások azt mutatják, hogy a beszélők gondolataik, meggyőződésük jelentőségét, határozottságát kívánják érvényre juttatni vele, nemritkán kategorikusan ellentmondva a partner állításának [l. a (c), (d), (e), (f) eseteket]. Ez a szembefordulás kisebb-nagyobb mértékben fanyalgó, fölényes, lebecsülő, kioktató modorral elegyedik. A nem verbális kommunikáció újabb árnyalatokkal járul hozzá a hatáshoz. Az *az egy dolog* divatja az önteltség és a fölényeskedő magatartás térhódításának nyelvi lecsapódása.

Benyomáskeltés a *nem igazán* eufemizmussal

A *nem igazán*ról mint „ügyeletes” divatkifejezésről elsőként Benkő Loránd tesz említést (Benkő 1994: 279–80), és nem véletlen, hogy egy sportközvetítés alkalmával figyelt föl rá. A sportpublicisztikának a nyelvezetébe ugyanis feltűnően beivódott ez a klisé, akárcsak a politikai zsargonba, sőt vélhetően ezek a mintaértékű szociolektusok fertőzték meg vele a köznyelvet. Hallatlan népszerűsége mindenekelőtt szépítő, finomkodó voltával magyarázható.

Hernádi Miklós máris a **közhelyek** között tartja számon a fordulatot (meg kell jegyezni, hogy a **közhely** és a **divatkifejezés** fogalmak jelentésköre és egymáshoz való viszonya egyelőre nincs tisztázva), és az angol *not really* hatásának tulajdonítja megszaporodását a társalgásban (Hernádi 1995: 228). Hernádi rövid

szócikkében több érdekes beszédlélektani megfigyelést találunk: egyrészt utal arra, hogy a szólam alkalmas az állítás és a tagadás határának elmosására (a szerző e tekintetben a *valahol*-al állíthatja párhuzamba), másrészt kellemesen sejtet az értékelő megnyilatkozásokban, közbeszédi használata pedig szellemeskedőnek hat.

H. Tóth Tibor ugyancsak a kérdés társadalmi-lélektani vonatkozásaira mutat rá (H. Tóth 1995: 89). Az **eufemizmus** használatának természetére (az **eufemizmus** stilisztikumáról l. MStilV. 121–5; VirLex. 2: 1281–6) általánosan érvényes az a gondolata, amely szerint sokszor nehezebb kimondanunk azt, hogy valamiről fogalmunk sincs, mint efféle frázisokkal „elkenni”: *nem igazán vagyok ebben járatos...*, ha pedig éppenséggel nem azonos a véleményünk valamiben a beszélgetőtársával, szinte „megváltást” jelent egy-egy *nem igazán* – ti. így elkerülhetjük a közvetlen szembehelyezkedést az illetővel. Gúnyos, csipkelődő szándék is érezhető az ilyen megjegyzésekben: *Ne haragudj, nem igazán értem/értelek*. A cikkben szó esik még a teljesen logikátlan alkalmazásokról is (pl. – *Felhívott? – Nem igazán*, holott a telefonálásnak nincsenek „fokozatai”; vagy felhívta az a bizonyos személy, vagy nem).

Balázs Géza a rendszerváltozás időszakához kapcsolja a fordulat megszorodását a társalgásban (Balázs 1996: 89). Szembeállítja az *igazán nem* formát a *nem igazán*nal, az utóbbi térhódítását az előbbi háttérbe szorulásával összefüggésbe hozva. Valószínűbb azonban, hogy a *nem igazán* elsősorban nem az *igazán nem* rovására terjedt el, hanem az egyszerű negáció, ill. negatíváció helyettesítésére (pl. *Pista nem ügyes – Pista nem igazán ügyes; Nem Pista volt ügyes – Nem igazán Pista volt ügyes*). Mindez enyhítő jellegéből következik, de e lényegi vonására a jegyzet csupán egy zárójeles, bizonytalan mondattal utal. Emellett az *igazán nem* kifejezés nem mindig annyit tesz csupán, hogy ’egyáltalán nem’; sok esetben a beszélő affektív-minősítő magatartása, illetőleg a szójelentés értékelő komponense kerül előtérbe (pl. *Igazán nem kellett volna ezt mondanod* – értsd: ’határozott meggyőződése, hogy nem kellett volna ezt mondanod’: vö. ÉKsz. I: 582 – az *igazán* szócikk, különösen: 3).

Vizsgáljuk meg Balázs Géza egyik élőnyelvi példáját, valóban az *igazán nem* cserélődött-e föl benne *nem igazán*-ra:

– Mai műsorunkba *nem igazán* hívtunk vendégeket.

Balázs Géza szerint ennek ekképpen kellett volna hangzania:

– Mai műsorunkba *igazán nem* hívtunk vendégeket.

Így azonban kissé furcsa a kijelentés; az *igazán* módosítószó nehezen körírlítható érzelmi és nyomósító tartalma idegennek, mesterkéltnek érződik ebben a környezetben. Elég lett volna ennyit mondani:

– Mai műsorunkba nem hívtunk vendégeket.

A *nem igazán*-nak ez a fajta használata egyébként ugyanaz a logikátlanság, mint amelyről H. Tóth Tibor korábban szólt. Az eupemizmus alkalmazója ilyen esetekben nemcsak az árnyaltság, világosság (a grice-i **modor** kategóriájának első maximája) ellen vét, de nyilvánvaló szemantikai zavart is okoz.

A *nem igazán* alak fölkapottságához nagyban hozzájárul könnyed hangzása. A képzés helye szerint két palatális magánhangzót két veláris követ, ezek között húzódik egy kiejtési választóvonal. Ezáltal az *igazán* első szótagja elve-

szíti a hangsúlyát, és hanyagul összefolyik a konszonánsra végződő tagadószóval: *nem igazán*. Egyébként sincs mássalhangzótorlódás a fordulatban, azonkívül pergő ritmust ad neki a magánhangzók időtartambeli sorrendje (három rövid szótagot egy hosszú zár le). A folygorsult társalgás ezért magától értetődően előnyben részesíti a *nem nagyon*, *nem teljesen*, *nem igazából* kifejezésekkel szemben. Ez utóbbit, amelyet Benkő Loránd a *nem igazán*-nal együtt említ (Benkő 1994: 379), néhány tudósító, előadó mintegy a választékosságra törekedve használja a másik helyett (vö. Hernádi i. h.), mindenestre ritkábban hallhatjuk, mint nagyhangú párját.

Talán érdemes megemlíteni, hogy az *igazából* szóalaknak létezik egy igen kedvelt élőnyelvi variánsa, az *igazándiból*. Ezzel a beszélő az ízesség, népiesség látszatát kelti, ugyanakkor gyermeknyelvi mintákat követ (l. pl. *szembekötődsi*, *színházasdi*, *háborúdsi*, *haragosdi*, *játszásiból*). Az *igazándiból* mondogatása tehát a **nyelvi infantilizmus** (Szende 1995) és a keresettség megnyilvánulása.

Benyomáskeltés szempontjából a *nem igazán* használata összetett jelenség. Árnyalatnyi viselkedéssjegyeket figyelembe véve a megnyilatkozáspéldányokat két csoportra lehet osztani.

1. A beszélő önmagáról vagy esetleg olyan közösségről állít valamit, amelyikbe ő is beletartozik (vagyis az ún. logikai alany első személyű).

(a) – *Nem igazán* megy nekem a tanulás.

(b) – Azokon a versenyeken *nem igazán* értünk el sikereket.

Ezekkel a típusú kijelentésekkel a beszélő főleg a tények kedvezőbb színben való feltüntetése, a valóság szépítése, személyes felelősségének kisebbítésére törekszik. Az is előfordul, hogy az eufemizálás öniróniával párosul, az ilyen használat azonban nem jellegzetes.

2. A megszólaló másról vagy esetleg olyan közösségről állít valamit, amelyiknek ő maga nem tagja (vagyis az ún. logikai alany második, ill. harmadik személyű).

(c) – Tegnap *nem igazán* voltál pontos.

(d) – A miniszter ebben az ügyben *nem igazán* ért egyet a miniszterelnökkel.

(e) – Fiúk, ezzel a játékkal *nem igazán* hoztátok lázba a közönséget.

(f) – A barátaim mostanában *nem igazán* törődnek velem.

Az ilyen típusú mondatokban viszont az eufemisztikus szerkezet más gondolatok, intenciók, nevezetesen ironizálás, sőt helyenként csipkelődés, gúnyolódás kinyilvánítását teszi lehetővé. (Erre Hernádi Miklós és H. Tóth Tibor is rámutatott.) Hogy milyen mértékben érvényesül bennük az elmarasztaló szándék, az a beszédhelyzettől, valamint a megállapítást kísérő extralingvális és nem verbális jelzésektől függ, amit végül is a beszélő késztetései határoznak meg.

Sikertelen események, kudarcot jelentő történések sajtóvisszhangjában szinte mindig tetten érhetjük a 2. megnyilatkozástípust mint a kritizálás megszokottá lett eszközét. 1997 őszén például nagyon felkavarta a szakmát, a közvéleményt, sőt a politikát is a magyar labdarúgó válogatott kétszeri súlyos veresége Jugoszlávia ellen. Íme, két tanulságos kommentár a *nem igazán*-nal való alig leplezett gúnyolódás bizonyosságául a Nemzeti Sport 1997. november 16-án napvilágot látott számából:

„Európa – hogy finoman fogalmazzunk – rajtunk kacag, s *nem igazán* érti: hogyan fordulhatott elő az, hogy egy ilyen játékerőt képviselő válogatott eljutott odáig, hogy meccseket játszhasson a vb-re jutásért” (2. old.) Itt a metanyelvi kiszólás és a *kacag* ige pontosan arra világít rá, hogy a szerző a *nem igazán*-nal éppenséggel nem a finom megfogalmazásra törekedett. Ugyanez a mondat a címlapra is rákerült, ám ott a „*nem igazán érti*”-t a „*nem érti*” formára cserélték ki, alighanem azért, mert a főszerkesztő megérezte a *nem igazán* efféle használatának visszatetsző ízét.

„Urbán búcsúja *nem igazán* volt emlékezetes, úgy is mondhatnánk, a könnyen felfedhető kategóriába tartozott” (3. old.) Az újságíró itt maga „segít” fölfedezni a *nem igazán* elmarasztaló élet egy hasonló szerepben használatos, bár bizalmasabb stílusértékű közhellyel.

Sokféleképpen viselkedhetünk tehát a *nem igazán*-nal, mindamellett – mint láttuk – a legtöbb alkalmazása mögött jól kivehető az az örök, jóllehet kevésbé megnyerő emberi igyekezet, amely saját vétségeink elfedésére, míg mások valós vagy vélt hibáinak felnagyítására irányul.

SZAKIRODALOM

- Balázs Géza 1996. Én úgy gondolom; *Nem igazán*. *MNy.* 92: 88–9.
- Benkő Loránd 1994. Sznobság a nyelvhasználatban. *Nyr.* 118: 377–88.
- Büky László 1994. A nyelvi minták követésének hátrányáról. *Nyr.* 118: 159–62.
- Csepeli György 1993. *A meghatározatlan állat*. Ego School Bt. Budapest.
- Forgas, Joseph P. 1989. *A társas érintkezés pszichológiája*. Gondolat. Budapest.
- Grétsy László (szerk.) 1976. *Mai magyar nyelvünk*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Grétsy László 1996. Ez egy dolog! *Szabad Föld*, 52: január 23: 2.
- Grice, H. Paul 1975. Logic and Conversation. In: *Syntax and semantics vol. 3*. Academic Press. New York. 41–57.
- Hernádi Miklós 1995. *Közhelyszótár*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- H. Tóth Tibor (szerk.) 1995. *Nyelvelő 6*. Szeged.
- Károly Sándor 1970. *Általános és magyar jelentéstan*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kovalovszky Miklós 1977. *Nyelvfelföldés – nyelvhelyesség*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Lőrincze Lajos 1968. *Nyelvőrségen*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Nemesi Attila László 1995a. Egy dolog... *ÉAny.* 17/1: 7.
- Nemesi Attila László 1995b. „Ijesztő” túlzások a nyelvhasználatban. *ÉAny.* 17/4: 8.
- Nemesi Attila László 1997. Miként viselkedünk a szavakkal? Benyomáskeltés és nyelvhasználat. *Nyr.* 121: 490–6.
- Németh T. Enikő 1994. Megnyilatkozás: típus – példány. *NéprNyttud.* 35: 69–101.
- Péter Mihály 1984. Érzelemkifejezés, stílusérték és expresszivitás a nyelvben. *ÁNyT.* 15: 219–35.
- Péter Mihály 1991a. Érzelmi-értékelő tartalmak a szójelentésben. *MNy.* 87: 134–44.
- Péter Mihály 1991b. *A nyelvi érzelmkifejezés eszközei és módjai*. Tankönyvkiadó. Budapest.

Prohászka János 1947. A nyomósított jelzők stilisztikai szerepe a népmesékben. *Nyr.* 71: 81–5.

Prohászka János 1953. A nagyítás és túlzás kifejezőmódjai nyelvünkben. *Nyr.* 77: 196–208.

Simonyi Zsigmond 1913. *A jelzők mondattana*. Budapest.

Szende Aladár 1995. Nyelvi infantilizmus az ovi-tól a ravi-ig. *ÉAny.* 17/5: 4.

Terestyéni Ferenc (szerk.) 1958. *A magyar stilisztika vázlata*. Tankönyvkiadó. Budapest.

Nemesi Attila László

Írásban jelölt kiesés

1. A szakirodalom – kivétel nélkül – írásban jelöletlennek tartja a kiesést, sőt általában még olyan megszorítással is él, hogy a kiesés az igényes köznyelvi ejtésben ritka, kerülendő (MMNyR. I. 104, Fischer 1982: 148¹, Subosits 1982: 108, Hernádi 1989: 115, 121). A mássalhangzótörlésnek a + b + c = a + c (Subosits 1982: 108) vagy $C \rightarrow \emptyset / C\_C$ (StrNyt. 2. 565)² képletű szabályáról az egyik legújabb fonológiai munka is azt írja, hogy „a jelenség egyértelműen a nem-gondozott beszéd jelensége” (StrNyt. 2. 566).

A magyar helyesírás kódexe az igényes köznyelvi ejtést tükröző, de egy-szersmind fonémajelölő és grammatikai alapú rendszert rögzít (továbbá ezek mellett fenntartja a hagyományt, például a a betűjelek rögzítésében, a történelmi családnevek írásmódjában és egyéb pontosan meghatározott esetekben).

2. A fenti megállapításokból egyértelműen az következne, hogy az ej-tésben bekövetkező kiesés írásban csak jelöletlen lehet, és ez általában így is van³. Például nem rögzíti a helyesírási szabályzat a következő ejtészváltozatokat: [*jeleŋkezik*], [*majnem*], és természetesen sosem jelölné a szókapcsolatok következő ejtését [*asse kérði*] (*azt se kérði*), [*dopki*] (*dobd ki*). Van azonban néhány kivétel a *t*-re végződő, pillanatnyi cselekvést jelölő képzőt tartalmazó igék között, amelyek záró hangja kieshet -GAT képzős származékukban: *bólingat*, *kacsingat*, *tekinget*. Egyértelmű, hogy ezekben a szavakban csak kiesés történhetett, hiszen nincs **bólin-*, **kacsin-*, **tekin-* tö, van viszont *bólint-*, *kacsint-*, *tekin-*, amelyek morfémaszerkezetében (ha a passzív igeőveket leíró szempontból is tőnek tekintjük) jól felismerhető az -*int* szófajjelölő képző. Tehát

¹ Ugyanakkor Fischer azt írja: „A magyar nyelvérzék kerüli a torlódások létrehozását, s ahol értelmi vagy esztétikai zavart nem okoz, ott valamilyen módon ki is küszöböli. Szívesebben mondunk *bólingat* helyett *bólingat*-ot, *tekinget* helyett *tekinget*-et, *kacsingat* helyett *kacsingat*-ot” (i. h.).

² A képlet egészen pontosan megadja, hogy a törlődő C nem érdes (= nem sziszegő/susogó) mássalhangzó.

³ Itt nem foglalkozunk a kiejtést az írásmóddal is tükröztető, sajátos stílusértékkel rendelkező alakokkal, mint pl. *nemtom* vagy *nem 'tom*, *légyszi* vagy *lécci*, és nem érintjük a már rögzült alakú redukciók kérdéskörét sem (pl. *látom* > *lám*).

bólint- + *-gat* = *bólintgat* → [*bóliŋgat*] → *bólingat*
kacsint- + *-gat* = *kacsintgat* → [*kacsiŋgat*] → *kacsingat*
tekint- + *-get* = *tekinget* → [*tekiŋget*] → *tekinget*

folyamatot képzelhetünk a kiesés jelölésének hátterébe.

A szakirodalomban megjelent az a feltételezés is, hogy a *bólingat*, *kacsingat*, *tekinget* valóban egy másik igecsoporthoz tartozik, amely eleve nem is tartalmazott *-t* elemet (Benkő 1954: 185–6). Tehát a *bólingat* inkább a *bólogat*-ból analógias kiegészítéssel keletkezett (vö. még *borogat* > *borongat*, *tereget* > *terenget* stb.), a *kacsingat* előzménye a *kacsongat*, amely szintén nem tartalmazott *-t* képzőt, s a *tekinget* alakotana is ehhez hasonló.

Ezzel a felfoggással kapcsolatban a következő tényekre és megfontolásokra szeretném felhívni a figyelmet:

a) Az EWÜng. adatai szerint (zárójelben az első adat felbukkanásának ideje található) létezett *bólogat* (1783), *bólog* (1808) és *bólingat* (1851) gyakorító jelentéstartalommal, momentán igeaspektussal pedig *bollant* (1788) és *bólint* (1831). Vagyis a *bólint* adata korábbi, mint a *bólingat*-é, ezért nem lehet akadálya annak, hogy az előbbi képzett származékának tekintsük. Bonyolultabb az *-n* analógias behatolásának a feltételezése, mivel nem létezett **bólig*, **bóligat*, s ha elképzelhető is volna egy *bólogat* > **bólongat* > *bólingat* folyamat, annak középső láncszemére nincs adat.

b) A *katsongatni* (1708) kétségtelenül korábbi fejlemény, mint a *katsintgatásoknak*, *katsingattak* (1787). Csakhogy a *kacsongat* is származék a *kachont-* relatív töből, amely tehát tartalmazott *-t* képzőelemet (*kachontottak* 1584), azaz már a *kacsongat* is tükrözi írásmódjában a kiejtést, az etimologikus *-t* kiesését.

c) A *teken* (1372), *tekinget* (1654), *tekengetni* (1750) adatokból a *bólingat*-éhoz hasonló következtetéseket vonhatunk le.

Tehát a *-t*-s írásmódot etimologikusnak tartom, ugyanakkor kétségtelen, hogy nagy, esetenként több évszázados hagyománya van a vizsgált származékok kiejtés szerinti írásmódjának.

A három kivételes példa természetesen nem vezethet ahhoz a következtetéshez, hogy a kiesés lehet írásban jelölt is. Inkább arról lehet itt szó, hogy a helyesírási szabályzat – még kivételképzés árán is – követte a meglévő írásgyakorlatot és a hagyományt.

A nyelvhasználó elbizonytalanodhat e néhány eset hatására. Vajon hogyan kell írni például a *legyint*, *köhint* -GAT gyakorító képzős származékát? Eligazítást a Helyesírási kézikönyvtárból sem kap, mert a keresett származék nem szerepel benne. Ha figyelembe vesszük, hogy – elsősorban iskolai – nyelvi szocializációja során milyen helyesírási stratégiákat vett át és alakított ki, akkor itt a szóelemzést fogja érvényesíteni függetlenül attól, hogyan ejti ([*legyin'get*] vagy [*legyin'get*])⁴, mert fontosabbnak tartja a tö jó fölismerhetőségét, ha az ejtésben alkalmazza is a lazítást. Mivel a lenizáció itt nem kötelező, hanem csak lehetséges, ezért a *t* törlése talán fel sem merül.

Ha a nyelvhasználó nem a fenti stratégiát követi, hanem analógiásan próbál gondolkozni, akkor kérdés, hogy milyen mintát követ: a *bólingat* vagy a *kortyintgat* mintájára próbálja-e megalkotni a keresett származékot. A helyes-

⁴ A normatív ejtésmód nem szerepel a Magyar kiejtési szótárban (Fekete 1992), tehát az ejtés módja sincs rögzítve.

írási szabályzat ugyanis mindkét megoldásra ad példát, tehát nem igazít el megnyugtatóan az *-ant/-ent* vagy *-int* + *-gat/-get* morfémakapcsolat írásmódjában.

3. Az ÉrtSz. *-ant/-ent* és *-int* képzős igéit (összesen 92)⁵ megvizsgálva, azt tapasztaltam, hogy a Helyesírási kézikönyvtár ezek közül mindössze 11-nek közli *-GAT* képzős származékát (ez 12 %).

Alapszó (relatív tö)	Származékszó	
	törlés nélkül	törléssel
kurjant	kurjantgat	
pillant	pillantgat	
pukkant	pukkantgat	
sikkant	sikkantgat	
fütyönt	fütyöntget	
bólint		bólingat
érint	érintget	
kacsint		kacsingat
koccint	koccintgat	
kortyint	kortyintgat	
tekint		tekinget

A gyakorító képzős származékok írott alakjának 27 %-a a törlést jelölve, 73 %-a a törlés jelölése nélkül, a szóelemzést követve jön létre. Kiesés csak az *-INT* képzősökben fordult elő. A példák alapján tehát valószínű, de nem biztos, hogy a *legyinti-* + *-get* helyesírása *legyintget*.

A kérdés árnyaltabb megközelítéséhez hozzátartozik, hogy a táblázatban szereplő alakok közül kettőnek is van nem momentán, hanem iteratív akciómi-

⁵ A hasonló helyzetű kieséssel kapcsolatban más képzőket is bevonhattam volna a vizsgálatba (pl. *-SZT*). Azért nem tettem ezt, mert csak az *-int* esetében találkoztam jelölt kieséssel, és feltételeztem, hogy legfeljebb csak a magánhangzóban eltérő *-ant* képzőre terjedhetett át (vagy analógiásan arra terjeszthető ki) a jelenség. Együtt tárgyalásukat indokolja az is, hogy történetileg ugyanaból a képzőbokorból származnak (*-NT*), a magánhangzók előbb *-ant/-ent* alternánsokat hoztak létre, majd később megjelent a felső nyelvválású magánhangzós *-int* (TNyt. II/1. 106).

A csoport heterogén: az igék egy része kauzatív műveltető ige (pl. *roggyant*, *lobbant*), ezek alanya ágens, kötelező vonzata a tárgy; másik (legnagyobb) része cselekvő ige, szintén ágens szerepű alannyal (pl. *füllent*, *hörpint*); harmadik része pedig szándékolatlan cselekvést kifejező mediális ige (pl. *prüsszent*, *pislant*), amelynek alanya általában valamilyen fiziológiai folyamat átélője. A medialitás összefügg azzal, hogy az *-ant* képzős igék alapszáva általában onomatopoeitikus eredetű passzív tö, a műveltetés pedig bizonyosan a képzőbokról műveltető eredetű *-t* elemével magyarázható.

Nem vizsgáltam meg az összes szó etimológiáját. Itt csak azzal foglalkoztam, ami a mai nyelvhasználó számára is értelmezhető, vagyis hogy élnek az *-ant/-ent/-int* végződésű igék, és élnek a bemutatott gyakori képzős származékok is, s ezek között az anyanyelvi beszélő összefüggést teremt, az utóbbit az előbbiből vezeti le.

nősséggel rendelkező párja (-ong/-eng/-öng képzős), amelyből (-at/-et képzővel) rokon jelentésű szó alkotható: *kurjantgat* ~ *kurjongat*, *sikkantgat* ~ *sikongat*. A párok között elsősorban intenzitásbeli különbség van⁶, közös jelentéstartalom pedig a hangadás gyakorisága. Bár tetszetős volna az elképzelés, hogy téves morfémaszerkezet-értelmezés következménye a *t* törlése a *kurjongat*, *sikongat* hatására, de épp a fennmaradt változatok cáfolják ezt az utat.

Lényeges jelentéskülönbség van például a *pattintgat* ~ *pattogat/pattogat*, *löttyintget* ~ *löttyögtet* között is, nem valószínű, hogy az utóbbi alakok kiszoríthatják az előbbieket (vagy fordítva), tehát egyaránt szerepelniük kellene a szótárban.

A kevés HKsz.-i adat magyarázata lehetne az, hogy nem produktív a mozzanatosige-tő + gyakorító képző morfémakapcsolat. Ez valóban igaz a tövek egy részére, amelyek általában sem produktívak (pl. *feccsent*, *nyalint*, *vinnyant*, *suttyant*). De nem igaz az, hogy a momentán jelentés gátolná a gyakorító képző kapcsolódását, ugyanis minden adat lehet ismétlődéses is (gyakran/ismételten *köhint*, *biccent*, *csörrent*, *durrant*). A képző még akkor is csak az akcióminőséget változtatja meg, ha nem gyakoriságot, hanem kicsiny mértéket fejez ki (pl. *rettentget*) (StrNyt. 1. 822). Tehát a -GAT képző hozzáadása az ige-tőhöz itt ugyanolyan produktív eljárás, mint az ige-tövek egyéb csoportjainál.

4. Ha a kivételes alakok az írásgyakorlat rögzítésének, kodifikálásának az eredményei, akkor érdekes lehet megvizsgálni, hogyan is írjuk a vizsgált származékokat. Természetesen ezek jó részéről nincs adat, mivel már a tőszavak is ritkán fordulnak elő (l. fent). Másik részük azonban cseppet sem ritka, helyesírásuk problémájával bármikor szembetalálkozhatunk. Ezeket vizsgáltam két forrás alapján. Az egyik a készülő Nagyszótár (Nsz.) korpusza, a másik egy teszt, amelyet magyar szakos egyetemisták töltöttek ki. Ennyi mintavétel nem lehet az írásgyakorlat általános jellemzésének az alapja, de rámutathat tendenciákra a jelöltségben/jelöletlenségben, valamint egy nyelvhasználói csoport helyesírás-gyakorlatának dinamikájára.

4.1. A keresett származékok alakjai és előfordulási gyakoriságuk a Nsz.-ban.⁷

A XIX. századi anyagban:

⁶ Bár a gyakorító képzőnek is lehet kicsinyítő (diminutív) jelentéstartalma (StrNyt. 1. 822), de itt nem erről van szó: a *sikkant* momentán minőségével függ össze, hogy kisebb intenzitású, mint az iteratív *sikong*, és arra is van bőven példa, hogy a képző alakváltozatai már eleve létrehozhatják ezt a különbséget azonos tőhöz járulva pl. *loccsant* ~ *loccsint*, *pöccent* ~ *pöccint*. A *koppant* ~ *koppint*, *koccant* ~ *koccint* jelentése pedig már nemcsak intenzitásban különbözik, hanem más cselekvést jelölnek, az argumentumok is megváltozhatnak (*koccint*/*koccant *valakivel/vmire*). A párok nem hozhatók létre automatikusan minden esetben (vö. *pukkant* ~ *pukkint).

⁷ A felhasznált nagyszótári korpusz még nem tartalmazza az újságnyelvi adatokat.

A Nagyszótár felhasználásának ötletéért és az etimológiában nyújtott segítségért köszönetet mondok Horváth Lászlónak.

Alapszó (relatív tö)	Származékszó			
	törlés nélkül		törléssel	
	az adatok száma	az összes %-ában	az adatok száma	az összes %-ában
tekint	37	67	18	33
bólint	6	30	14	70
kacsint	9	43	12	57

A fenti származékok helyesírásának vitájában nagy súllyal szerepelt, hogy Arany János több művében a *bólingat* írásmódot részesítette előnyben.⁸ Kétségtelen, hogy vannak „normatív nyelvhasználók”, és Arany János is annak számított. Érdekes azonban megfigyelni, hogy ugyanakkor Petőfihez írt egyik levelében (1848) a *kacsintgat* alakot használta. Ugyanígy Vörösmartynál is előfordul a *tekintget* és a *tekinget*, Mikszáthnál a *bólintgat* és a *bólingat* stb. Az egyéni írásmód – még ha nagy tekintélyű személyek gyakorolják is – nem szolgáltatathat alapot, legfeljebb csak megerősítést a helyesírási kódex számára⁹.

A XX. századi anyagban:

Alapszó (relatív tö)	Származékszó			
	törlés nélkül		törléssel	
	az adatok száma	az összes %-ában	az adatok száma	az összes %-ában
tekint	34	62	21	38
bólint	9	43	12	57
kacsint	4	22	14	78
pillant	12	100	–	0
pattint	6	86	1	14
kurjant	3	75	1	25
rikkant	4	100	–	0
koccint	4	100	–	0
hörpint	4	100	–	0
szippant	3	100	–	0
koppant	3	100	–	0
serkent	1	33	2	77
füttyent	1	33	2	77
koppint	2	77	1	33
robbant	2	100	–	0
vakkant	2	100	–	0

⁸ Erre (továbbá számos hiányosságomra) Fábián Pál professzor úr hívta fel a figyelmemet. Hálaán köszönöm. Vö. még Benkő 1954: 186.

⁹ A XX. századi adatokban például meghatározó jelentőségű személyek alkalmazták a *t-s* írást: *bólintgat*: Ady Endre, Kosztolányi Dezső, Illyés Gyula; *kacsintgat*: Radnóti Miklós, Illyés Gyula; *tekintget*: Karinthy Frigyes, Kosztolányi Dezső, Babits Mihály, Németh László, Déry Tibor – hogy csak néhány szerzőt említsek.

Alapszó (relatív tö)	Származékszó			
	törlés nélkül		törléssel	
	az adatok száma	az összes %-ában	az adatok száma	az összes %-ában
biccent	–	0	2	100
legyint	1	50	1	50
kukkant	1	100	–	0
villant	1	100	–	0
buggyant	1	100	–	0
nyisszant	1	100	–	0
bosszant	1	100	–	0
horkant	–	0	1	100
cuppant	–	0	1	100
pöccent	1	100	–	0
jelent ¹⁰	1	100	–	0
csettent	1	100	–	0
köhint	1	100	–	0
tapint	1	100	–	0
érint	1	100	–	0
kortyint	1	100	–	0
Összesen:	107	64	59	36

Legnagyobb számú adattal a *tekintget/tekinget*, *bólintgat/bólingat*, *kacsintgat/kacsingat* van képviselve, ami igazolja a HKsz. eljárását, tehát azt, hogy ezeket mindenképpen felveszi a példaanyagba. A törléses alakok legnagyobb arányban a *kacsingat* esetében figyelhetők meg (78 %), némileg kisebb mértékű a *bólingat* főlénye (57 %), a *tekinget* (38 %) pedig már alulmarad a törlés nélküli előfordulásokhoz képest.

A kevésbé gyakori származékok közül a *tekingetéhez* hasonló arányban jelentkezik a *füttynget*, és több olyan szavunk is van, amelynek csak a kiesést jelölő írására van példa (*horkangat*, *cuppangat*, *biccenget*).

Az esetek nagyobb részében (összesen 64 %-ban) a *t* írásban nem törlődik.

4.2. A keresett származékok közül 10 szó magyar szakos egyetemisták írásgyakorlatában és megítélésében

A tesztet összesen 36 egyetemista töltötte ki, akik ismerik és használják a helyesírási szabályzatot, valamint a HKsz.-t. Mindannyian tanultak vagy éppen tanulnak fonetikát.

¹⁰ A szó 'jelentést tesz' értelmét kizárva csak azt az adatot vettem figyelembe, amely 'lehetővé teszi/okozza, hogy valami megjelenjék' jelentésben szerepelt.

Ugyanígy kizártam például a *billen-* + *-get* típust is, amely alakilag egybeesett a *billent-* + *-get* → *billenőget* szerkezettel, jelentése alapján azonban biztosan elkülöníthető volt a keresett származékok adataitól. A *billen-* + *-get* típus analógiás hatásával természetesen számolnunk kell.

A vizsgálat két részből állt: először választaniuk kellett a származékok megadott írásmódjai között, majd meg kellett jelölniük, hogy véleményük szerint a HKsz. melyiket tartja helyesnek. A második rész kérdései arra vonatkoztak, hogy mi határozta meg az adatközlők választását, volt-e valamilyen elv, amely vezette őket.

4.2.1. Melyik alakot tartja helyesnek írásban?

Származék	Választás		Származék	Választás		Mindkettő helyes		Egyik sem	
	db	%		db	%	db	%	db	%
legyintget	32	89	legyinget	3	8	1	3	–	–
pattintgat	33	92	pattingat	3	8	–	–	–	–
tekintget	27	75	tekinget	3	8	1	3	–	–
billentget	27	75	billenget	8	22	3	8	–	–
fűttinget	25	69	fűttinget	11	31	–	–	–	–
bólintgat	27	75	bólingat	6	17	3	8	–	–
pillantgat	33	92	pillangat	3	8	–	–	–	–
kortyantgat	27	75	kortyangat	7	19	–	–	2	6
kacsintgat	13	36	kacsingat	19	53	4	11	–	–
kortyintgat	26	72	kortyingat	9	25	–	–	1	3
Összesen:	270	76		72	20	12	3	3	1

A hallgatók választásai is igazolják, hogy az írásgyakorlatban főként van a *kacsingat* a *kacsintgattal* szemben. Az összes többi adat azonban a *t* jelölését mutatja, ami összefügghet az adatközlők fejlett normaérzékelével. Ezt támasztja alá a teszt második részének értékelése is.

A „mindkét adat helyes” típusú válaszok hátterében részben az áll, hogy a *billenget* jelentése kétféle is lehet attól függően, hogyan épül fel a morfémaszerkezete (*billen-* + *-get* vagy *billent-* + *-get* → *billenőget*). Az egyik hallgató éppen azért ragaszkodott a *t* írásbeli jelöltségéhez, mert különben az ilyen esetekben a törlés kétértelműséghez vezet. A másik szempont, amely alapján mindkét alak használatát helyesnek tartják: a szóelemzés fölé kerekedő kiejtés szerinti írásmód elve.

A 10 szó között kétszer is szerepel a *korty-* passzív tö mozzanatos képzős származéka azért, mert a kivételes példák azt sugallták, hogy a kiesés jelölése csak az -INT képzős származékokra terjed ki, s ezért feltételezhető volt, hogy a *bólingat* analógiájára gyakrabban választják majd a *kortyíngatot*, mint a *kortyangatot*. A várákozást az adatok nem igazolják egyértelműen, csak igen kis eltérés figyelhető meg (25 : 19) a *kortyíngat* „javára”. Érdekes azonban, hogy az egyik adatközlő szabályként fogalmazta meg (nyilván az ismert példák mintájára), hogy palatális magánhangzót tartalmazó -NT képzőből kiesik a *t* (s ezt írásban is jelöljük), velárisból azonban nem.

4.2.2. Véleménye szerint melyik alakot tartja helyesnek a HKsz.?

Származék	Helyes a HKsz. szerint		Származék	Helyes a HKsz. szerint		Mindkettő helyes		Egyik sem	
	db	%		db	%	db	%	db	%
legyintget	32	89	legyinget	4	11	–	–	–	–
pattintgat	32	89	pattingat	4	11	–	–	–	–
tekintget	29	81	tekinget	7	19	–	–	–	–
billentget	28	78	billenget	7	19	1	3	–	–
fűttyentget	29	80,6	fűttyenget	6	16,7	1	2,7	–	–
bólintgat	29	80,6	bólingat	6	16,7	1	2,7	–	–
pillantgat	31	86	pillangat	4	11	1	3	–	–
kortyantgat	28	78	kortyangat	7	19	–	–	1	3
kacsintgat	21	58	kacsingat	15	42	–	–	–	–
kortyintgat	26	72	kortyingat	10	28	–	–	–	–
Összesen:	285	79,2		70	19,4	4	1,1	1	0,3

Az adatközlők a helyesírási kódexről azt feltételezik, hogy következetesen érvényesíti a szóelemzés elvét, még azokban az esetekben is, amelyekben kiejtésükhöz és saját írásgyakorlatukhoz más forma állna közelebb¹¹. A szabály ismerete nélkül is (mivel a kiesés efféle jelölésére vagy nem jelölésére nincs konkrét szabály) képesek követni a normát. Ezért – véleményem szerint – különösen fontos, hogy a szabályzat készítői csak a legszükségesebb esetben térjenek el nemcsak a rendszerben foglalt elvektől, hanem az azokból következő, tulajdonképpen azok által konstituált inherens szabályoktól is.

A példaanyag és a teszt alapján például javasolhatnánk, hogy a *fűttyentgetet* is írjuk *fűttyengetnek*, de nem tesszük, mert ez tovább szaporítaná azoknak a példáknek a számát, amelyek kicsúsznak a szóelemzés érvénye alól.

4.2.3. Követett-e valamilyen szabályt/elvet, amikor döntött?

Igen: 61 %, nem: 39 %. Aki semmilyen elvet sem követett, az a megérzésére hagyatkozott (14 %), a megfigyelt írásgyakorlat alapján választott (36 %), vagy (ami ezzel összefügg) szokatlanak találta a *t* nélküli írásmódot („nem tetszett”) (14 %); 36 % pedig nem fűzött a válaszhoz semmiféle magyarázatot.

A szabályt/elvet követők megoszlása:

- 59% a szóelemző írásmódot alkalmazta
- 27%-nál a szóelemző írásmód érvényét csökkentette, tehát fölülbírált a kiejtés elve
- 5% alkalmazta a szóelemzést, de ez egybeesett a kiejtésével
- 9% a kiejtés szerinti írásmódot követte.

¹¹ Az adatközlőknek csak 31 %-a választotta azt a formát, amely egybeesett a kiejtésével, 69 %-uk a kiejtésnél lényegesebbnek tartotta a szóelemzés érvényesülését vagy az általa tapasztalt írásgyakorlatot. Egy hallgató külön megjegyezte, hogy esetében a szóelemzés és a kiejtés (mégis fonematikus!) rögzítése azonos eredményre vezetnek.

Tehát a helyesírási norma követését az ige-tő- + -ANT/-INT + -GAT írásában döntően a szóelemző írásmód alkalmazása jelenti.

5. A kivételek akkor erősítik a szabályt, ha jól fölismerhetők. Összefoglalás

A *bólingat*, *kacsingat*, *tekinget* HKsz. által javasolt írásmódja a meglévő gyakorlatot követve eltér a szóelemzés elvétől. Ezt nyilvánvalóan nem azzal a szándékkal teszi, hogy kodifikálja a kiesés írásbeli jelöltségét, hiszen hasonló esetre (egyelőre) nem találtam példát.

Az írásgyakorlat kétségtelenül alátámasztja a *kacsingat* esetében a *t* törlését, a *bólingat*, *tekinget* helyzete kevésbé egyértelmű. A HKsz. által nem közölt, hasonló felépítésű szavakban szintén jelentkezik a törlést jelölő írásváltozat.

Mivel a vizsgált jelenségre nincs konkrét szabály, a nyelvhasználó részéről ugyanolyan helyes eljárás az ismert példák analógiás kiterjesztése, mint a szóelemzés általános elvének követése. A helyesírás rendszerét ismerők számára ebben az esetben a szóelemzés jelenti azt az elvet, amely döntésüket alapvetően meghatározza.

SZAKIRODALOM

Benkő Loránd 1954 = Megjegyzések néhány időszzerű helyesírási kérdéshez. *MNy.* L, 179—92.

Fischer Sándor 1982⁴ = *A beszéd művészete*. Gondolat Kiadó, Budapest.

Hernádi Sándor 1989⁶ = *Beszédművelés*. Tankönyvkiadó, Budapest.

MMNyR. I. = *A mai magyar nyelv rendszere I.* Szerk. Tompa József. (Hivatkozott rész: Deme László: Hangtan) Akadémiai K., Budapest, 1961.

StrNyt. = Strukturális magyar nyelvtan. Szerk. Kiefer Ferenc.

1. kötet: *Mondattan* (hivatkozott rész: Kiefer: Az aspektus és a mondat szerkezete). Akadémiai K., Budapest, 1992.

2. kötet: *Fonológia* (hivatkozott rész: Ács–Siptár: Túl a gondozott beszédén). Akadémiai K., Budapest, 1994.

Subosits István 1982 = *A beszédpedagógia alapjai*. Tankönyvkiadó, Budapest.

TNyt. = A magyar nyelv történeti nyelvtana. A kései ómagyar kor. II/1. (Hivatkozott rész: D. Bartha Katalin: Az igeképzés. 55—119.)

Kugler Nóra

Pósa bácsis, de: Pósa bácsi-szerű

A probléma, amelyre hamarosan rátérek, egy levél írásakor vetődött föl. Elűjságoltam valakinek, hogy a Tiszazug című havilapnak egy teljes oldalát kitöltöttem két cikkemmel; így hát a mindössze 12 oldalból álló lap 1/12-ét úgy *Pósa bácsi-szerűen* „Az én újságom”-nak tekinthetem. Hirtelen kétségem támadt: valóban jó-e így: *Pósa bácsi-szerűen*; nem kellene-e inkább ezt írnom: *Pósa bácsiszerűen*? Már-már átkiszeltem a *Pósa* utáni részt, hozzáfogva a helyesbítéshez, amikor egy újabb lehetőség jutott az eszembe: *Pósa bácsi-san*. Vagy inkább: *Pósa bácsisan*?

Az illetékes szabályzati pontot, a 164.-et fogtam vallatóra. Ez szól ugyanis az egyelemű tulajdonfőnevek melléknévvé való képzősítéséről: *móriczi, mikszáthos* stb.; és ez tárgyalja azt az esetet is, amikor valamely két- vagy több-elemű tulajdonnévhez járul képző: *Széchenyi István-i, Csokonai Vitéz Mihály-os* stb. Nem esik azonban szó a szabályzatban arról a jelenségről, amelyik se nem az első, se nem a második eset, hanem „felemás”. A *Pósa bácsi* alakulat ugyanis nem tekinthető egyeleműnek, tehát nem vonatkoztatható rá a kisbetűsítő szabály; a *pósa bácsis* írásmód elfogadhatatlan lenne. De *Pósa bácsi-s* se lehet, mert a második tag nem tulajdonnév, hanem köznév.

Hogy nem ritka és nem is erőltetett szerkesztmények ezek a „felemás” alakulatok, néhány további példát hozok fel bizonyítékul. (A „szerkesztmény” szót óvatosságból és némiképp szintaktikai megkülönböztetés céljából használok a szokásos „szerkezet” helyett.) Ilyen felemás, itt vagylagosan írt alakulatok tehát: A katona *Bem após* / *Bem apó-s* hősiességgel küzdött; A színész kitűnően utánozta a *Széchenyi grófi* / *Széchenyi gróf-i* hanghordozást; Távoli nyelvrokonaink kutatóit *Julianus baráti* / *Julianus barát-i* lelkület hatotta át; A vallási sajtóban egyre gyakrabban olvashatunk a *Mindszenty bíborosi* / *Mindszenty bíboros-i* életszentségről; és így tovább. – Természetesen akár „két és fél”-ről is szó lehet, ha netán egy-egy újabb nagybetűs tulajdonnévi elem is belép: A hadtörténész a *Kiss János altábornagyi* / *Kiss János altábornagy-i* életutat elemezte; Még a nem hívők is elismerően nyilatkoztak a *Márton Áron püspöki* / *Márton Áron püspök-i* emberi/erkölcsi tartásról; stb.

A dilemma akkor is fönnáll, ha a fentebbi szűk, de számos hasonló alakulattal bővíthető példatárban az -s/-i képző helyére a -szerű / -féle képzőszerű utótag kerül. Melyik legyen jó ezek közül: *Bem apószerű* / *Bem apó-szerű*; *Széchenyi grófszerű* / *Széchenyi gróf-szerű*; *Julianus barátféle* / *Julianus barát-féle*; *Mindszenty bíborosféle* / *Mindszenty bíboros-féle*; *Kiss János altábornagyféle* / *Kiss János altábornagy-féle*; *Márton Áron püspökszerű* / *Márton Áron püspök-szerű*; stb.? Mi legyen. mi lehet a helyes megoldás?

A lassan másfél évtizede érvényben lévő AkH.¹¹ nem feltétlenül gyökeres megreformálásra szorul; a majdan – az új évezred első századában – mégis(csak) aktuálissá váló AkH.¹² nyelvész szakembereinek számos vonatkozásban (ahogy a 10. kiadást föl váltó 11. előmunkálatai esetében is!) a kiegészítés feladata jut. Esetünkben ugyanis nem egy meglévő szabályponttal vitázunk, hanem – miként más alkalmakkor is – „joghézag”-ot észlelhetünk. Van tehát egy olyan szabálypont, amely kerülgeti a kérdést, de nem ad megnyugtató választ. Nem tudunk ugyanakkor meglévő analógiá(k)hoz nyúlni.

Javaslatom, s ezzel bizonyára sokan egyetértenek, ez: tegyünk különbséget a képzős meg a képzőszerű utótagos szerkesztmények között.

Ami az -s/-i képzővel ellátást illeti: a kötőjel-nélküliséget szorgalmaznám. Hadd írjam le elsőként a szakirodalomban (avagy szerényebben: ötletként a szakirodalom számára, illetőleg a soron következő AkH. szabálypontja kiegészítéséül) azt, amit a 11. kiadás 164. pontjában – még – hiányolunk: „Ha olykor egy vagy több elemből álló személynév egy kisbetűs köznévvvel mint állandó kíséreléssel szerepel együtt (összetartozó szerkesztmény gyanánt), s így ezt a leg-

utolsó elemet kell toldalékolnunk, akkor mindenképp megmaradunk az addig is nagybetűvel írt tulajdonnévi tagok nagy kezdőbetűje mellett, az -s/-i képzőket viszont kötőjel nélkül kapcsoljuk a név közszói záróeleméhez: *Bem após / Bem apói, Julianus baráti, Mindszenty bíborosi, Széchenyi grófi / Széchenyi grófós, Kiss János altábornagyi, Márton Áron püspöki*; stb.”

A -szerű meg a -féle dolgában – még ha ellentmondásnak tűnik is az előző kiegészítéshez viszonyítva – a kötőjel mellett teszem le a voksot. Az ok, ami miatt ezt javaslom, az, hogy a 171. pont a képzőszerű utótagok toldalékolásakor a kötőjelezést nem a kéttagúsággal kezdi, hanem már az egyetlen tulajdonnévi elemhez is kötőjellel csatoltat: *Munkácsy-szerű, Eötvös-féle, Wesselényi-féle*. Ha tehát e megfontolásból már a *Pósa-szerű* is kötőjelezendő, meg a kételemű *Pósa Lajos-szerű* is, akkor mégiscsak logikus és kézenfekvő, hogy az írásom elején „felemás”-ként minősített *Pósa bácsi*-hoz is kötőjellel kell járulnia a -szerű-nek meg a -félé-nek. Tehát a 171. pont így egészítendő ki: „Szintén kötőjellel élünk akkor, ha az egy vagy több elemből álló személynév egy kisbetűs köznévvel mint állandó kísérvével szerepel együtt (összetartozó szerkesztményként): *Bem apó-szerű, Széchenyi gróf-szerű, Márton Áron püspök-szerű, Julianus barát-féle, Mindszenty bíboros-féle, Kiss János altábornagy-féle*; stb.

E javasolt kiegészítések elfogadása, közlése és tudatosulása nem kis nyeregsége lehetne például a tankönyvírásnak. Az említett képzőkkel és képzőszerű utótagokkal nemegyszer el kell látni a történelemkönyvekben szereplő, *császár, király, cár, fejedelem, (nagy)herceg* és egyéb ranggal együtt emlegetett uralkodókat. Az irodalomkönyvekben pedig műcímek és főhősök várnak az egységszerű képzőtoldalékolásra: *Bánk bán, Goriot apó, János vitéz, Karamazov testvérek, Noszty fiú, Ványa bácsi, Zsivago doktor...*

Holczér József

A posztmodern irodalom főbb stíláriis sajátosságai

1. A posztmodern irodalom stílusa napjaink stílusa. Benne élünk, vele élünk. Ezért is nehéz a megítélése. A szakirodalmi vélekedések is erről tanúskodnak, ami érthető is, hiszen jelen idejű, még le nem zárt jelenség, nincs meg a többi, a korábbi irányzatoknál meglevő történelmi távlat, a távolság optikája.

Valóban a közelség, a jelen idejűség sok nehézséget, problémát jelentő körülmény. És ebből többféle értelmezési lehetőség adódik. Az egyik az, hogy idővel kiderülhet, hogy a ma egy egységben felfogott posztmodern több irányzat foglalatja, valami olyasmi, mint amilyen egy időben a múlt század végi dekadencia volt, ami a három századvégi irányzat (szecesszió, impresszionizmus, szimbolizmus) kezdeti, egy egységben való felfogását jelentette, és ebből adódott ez az egybefoglaló, közös elnevezés. Kiderülhet továbbá az is, hogy a posztmodern annyira jelentős stílusirányzatok kibontakoztatója, hogy stílusújításnak, stílusforradalomnak tekinthetjük. Eszerint ez lenne a magyar szépírói stílus történetében a negyedik stílusforradalom, amivel eddig nem számoltunk, más szóval a ma már nem a Nyugat újításától alakított vagy az arra közvetve visszavezethető stílusok korszaka, hanem attól egészen eltérő stíluseszmenyhez, egészen új elvekhez igazodó stílustendenciák periódusa. De az sem kizárt, hogy a posztmodern csak múló divat.

Mindegyik lehetőség ma még csak pusztá feltételezés. De nem lehet nem beszélni róla. Mint ahogy erről szólva azt is hangsúlyoznunk kell, hogy a posztmodern ma csak az egyik – igaz, az újat jelentő – stílus. A korábban kialakult stílusok: elsősorban a tárgyas-intellektuális stílus, és részben a neoavantgarde, és ebből is főleg az újabb és újabb hullámokban jelentkező szürrealizmus még erőteljes tendencia, részarányuk az irodalom egészében nagyobb, mint a posztmoderné. Éppen ezért nehéz volna megmondani, hogy ma a meglevő stílustendenciák közül melyik a fővonal, melyik a reprezentatív, belső fejlődési szakaszt elhatároló irányzat (Németh G. 1988).

Külön nagy kérdés a posztmodern és a neoavantgarde összefüggése. Többen úgy vélik, hogy a neoavantgarde közvetlen előzménye a posztmodernnek, és hogy vele továbbra is párhuzamosan ható tendencia. Mások szerint viszont a kettő egybeesik, vagy legalábbis a neoavantgarde egy része egyik korábbi változata a posztmodernnek (Szabolcsi 1971: 198; 1987). Stílustörténeti szintézisem tárgyalási rendjéből is következően az első véleményt fogadjuk el. Tehát neoavantgarde stíluson az egykori tendenciák felújítását értjük (Szabó 1986: 298).

2. A posztmodern műszó korábbi felbukkanásai után az 1970-es években terjedt el. Fogalmi tartalmának értelmezésében nagy a tarkaság, ami összefügg fogalmi körének gyakori kitágításával is. Valóban a posztmodern jelző a szakirodalomban sok és sokféle összefüggésben merül fel, emiatt meglehetősen hibrid, heterogén fogalom. Egy egészen tág értelmezése szerint a posztmodern a második világháború utáni minden újnak, újításnak a jelölője. Így viszont a fogalom teljesen megfoghatatlanná, parttalanná válik, semmitmondóvá lesz.

Egy elfogadható értelmezés érdekében a modern fogalmához szokás viszonyítani. A XVI. századtól a XX. század közepéig uralkodó modern sok mindennek (pl. filozófiának, ideológiának, tudománynak, művészetnek, irodalomnak) a foglalata. Ezt az elmúlt évtizedekben úgy-ahogy elavult modernet váltja fel a posztmodern. Ebben az értelemben a posztmodern egy korszakváltás eredménye. A modern és posztmodern sok mindenben – de nem valamenynyire sajátságukban – egymásnak ellentéte. Ezt az ellentétet sokan eltúlozzák, abszolutizálják. Ezért inkább azokkal érthetünk egyet, akik szerint a posztmodern a modern újraírása, javítása, a modern jelenségeinek átcsoportosítása (Szegedy-Maszák 1987: 44). Mindennek elismerésével nem tagadjuk, hogy a kettő között jócskán vannak különbségek. És azzal is számolnunk kell, hogy a kettő egymás mellett él.

3. Mint a modern, a posztmodern sem csak egy irányzat, egy izmus, hanem ennél több is, más is: a ma sok és sokféle világszemléletének, életérzéseinek, tendenciáinak, megvalósításainak a foglalata. De mint ilyen: gyűjtőfogalom; filozófiát, művészeteket és irodalmat, sőt tudományokat is magában foglal, persze mindezekben azokat és olyanokat, amelyek korunkra jellemzők, meghatározó értékűek. Fogalmi körének ilyen értelmezése alkalmassá teszi arra, hogy az új jelenségekben felüllo azonosóságokat, hasonlóságokat kifejezze, jelölje.

Mélyebb gazdasági, társadalmi, műszaki alapjairól sokat írtak (l. pl. Abádi 1987, Kodolányi 1987, Vay 1991, Pethő 1992), amelyek közül pusztán felsorolásként kiemelném a következőket: az 1945 utáni háborúkkal terhes korszak, az atomháború réme, a posztindusztriális, fogyasztói társadalom, a multinacionális ipar és kereskedelem, a harmadik tudományos-technikai forradalom, a gazdasági válságok és árrobbanások, a mindentudó számítógép, a nagyhatalmú tömegkommunikáció, a zavaró reklámáradat, a nagyfokú bürokratizálódás és technokratizálódás mind, ami hatással van az emberre, a társadalomra, amelyek megremítik, dezorientálják, elidegenítik a humánusmot.

Mindennek jellegzetes velejárói közül a legfontosabb az, hogy az egykori gazdasági embernek a pszichológiai ember lépett a nyomába (akinek sok a szorongása), és hogy az új fejleményeknek nyomasztó hatása van az Egyedre, ami ellen – a pszichés túlélés szándékának megfelelően – sok és sokféle gyógyírral élhet a ma embere. Ezeknek jó része gyógykezelés, gyógymód, ami miatt a posztmodern a terápiák kora: egészséges táplálkozás, fogyókúra, kocogás, jóga, bioenergetika, masszázs, akupunktúra, természetgyógyászat, továbbá az erőteljes mozgalmommá lett természetvédelem.

De van másfajta gyógyír is, a menekülés valamibe: hippimozgalm, punk, továbbá a videó, a popzene, a rock új hullámai, az úgynevezett analitikus tánc a

maga célorientált mozgásával (a testiesség mementója; Pethő 1992: 119), valamint a minket közelebbről érintő művészet és irodalom.

Persze vannak olyan jellegzetességei is, amelyeket csak részben és csak nagyon is közvetve lehetne a fentiekből levezetni, mint amilyen például az egyre inkább általánosuló gyorsbűfé, vagy a (divatban a) már hagyományossá lett farmer, és új jelenségeként az úrkorszaki telt talpú lábbeli (Levin 1992), az egy időben gyorsan terjedő Play Boy Klubok, a reklámidézetekből összerakott kollázsok vagy a már bántó divattá lett falfirkák.

4. A sok területen közös, de legalábbis hasonló új jelenségeket megnevező posztmodern műszó a művészetek és az irodalom szférájában is elterjedt, sőt a posztmodern jelző stílárís értelemben is szerepelni kezdett. Ilyen jelentésében először egy új építészeti stílus jelölésében bukkant fel. A posztmodern építészet mint nyelvi forma (Jencks 1977, magyar fordításban Jencks 1987).

A művészetekben és az irodalomban az új lényege abból fakad, hogy a posztmodernizmus a művészet és a társadalom újfajta egymáshoz igazodását javasolja. De ugyanitt kiváltó és meghatározó tényező a posztmodernre jellemző, fentebb említett új tudat, szemlélet, életérzés is. Tehát a posztmodern az egészen tág kategóriának tekinthető foglalatnak alárendelten, annak részeként művészeti és irodalmi irányzat is: a XX. század második felére jellemző stílusfejlődési tendencia, amely – többek felfogásától eltérően – korábbi kezdeményezések, irányzatok folytatása is. Mindez összefügg – mint látni fogjuk – a nyelv- és irodalomtudományon belül kialakult új szemlélettel, a dekonstrukcióval.

A posztmodern irodalom sajátosságai közül azokat emelném ki, amelyek közvetlenül kapcsolódnak a stílushoz.

A posztmodern irodalom felidézi a megjeleníthetlent a megjelenítésben (Lyotard 1988). Megnőtt a Személyiség „műben-való-jelenlétének” a súlya (Sukénick). Fontos és meghatározó értékűvé lett a Személyiség önkifejezésének a programja (Hegyi 1986: 816). A modernhez viszonyítva a posztmodern jobban és közvetlenül kapcsolódik helyhez, időhöz, kulturális tradíciókhoz (Hegyi 1986: 814–7). Az elbeszélésben megszűnt az okozatiság, tagadják a célelvűséget (Szegedy-Maszák).

A posztmodern irodalmi mű areferens jellegű, kétségbe vonható ugyanis a valóságra való vonatkozás jelekkel való véghezvihetősége (Kulcsár Szabó). A posztmodern költészet stílusa nem az ismert valóságelemekhez és valóságösszefüggésekhez képest funkcionál, az új költeménynek valójában nincs is referenciális aspektusa (valóságvonatkozása), nem ábrázolja vagy kifejezi, hanem létrehozza a tárgyát, a költő kimondja a szót és a dolog létrejön (Kibédi Varga Áron, 1. Kemény 1996: 12). A jelentéshordozó nyelv helyét egy jelentésteremtő nyelv foglalja el (Kemény 1996: 12).

Jellemző továbbá a szabályszerűségek hiánya (Kulcsár Szabó). A posztmodern író nem vezérlik elvek és szabályok, de maga az író arra törekszik, hogy megalkossa annak a szabályait, amit alkotni fog (Lyotard). Végül – ami számunkra különösen fontos – az az, hogy a posztmodern stílus az Élmény (Pethő 1992: 11).

Látni, de főleg kikövetkeztetni lehet, hogy sok ellentmondás rejlik a posztmodern irodalomról alkotott véleményekben, néha ugyanabban a mondatban. Ilyen például az elsőként említett sajátosság: felidézi a megjeleníthetetlen a megjelenítésben. És ilyen egy ebből a szempontból sokatmondó szemantikai jelszó: Ennek a szónak nincs jelentése, használjuk ezt olyan gyakran, amilyen gyakran csak lehet (idézi Bernáth 1989: 151). Vagy az, hogy a stilizálatlanság és a túlstilizálás jellemző sajátosság (Abádi). Mindemiatt az ellentmondást is a posztmodern egyik jellemző sajátosságának tekintik (Lodge).

Ami az irodalomban a posztmodern, az az irodalomtudományban a dekonstrukció. Ez a posztmodern korszak új és jellegzetes irodalomtudománya, ami folytatása a francia irodalomelmélet újabb irányzatainak: Lacan, a Tel Quel-csoport és főleg Derrida. Lényege a szöveghez kötött technika: a szöveg lebontásának és újraépítésének a módszere. Alapvetően olvasói elmélet, ami miatt a hermeneutikához is kapcsolódik. A hermeneutika lényegében a megértés és értelmezés elmélete, nem egy valamilyen módszer, hisz nincs előre meghatározható értelmezési technikája, mert a hermeneutikai felfogás szerint a megértés és értelmezés egyedi és egyszeri.

És mindennek köze van a posztmodern kor nyelvtudományához is. A nyelvről vallott felfogás az irodaloméhoz hasonló módon ugyancsak gyökeresen megváltozott, így például: a nyelvnek alapvető és mégis bizonytalan létfunkciója van, a szavak nem jelölnek, hanem értelmet világítanak meg, egy-egy szó a személyes megjelenése (Bókay 1997: 401, 322, 325).

Mind az irodalomtudományi, mind pedig a nyelvtudományi posztmodernitás különbözik a megelőzőtől, a még erőteljes modern korbelitől, egy hosszú korszak tudományosságától. Erre ugyanis racionalizmus, általános, univerzális érvényű és absztrakt, rendszerint formalizálható modellek jellemzők. A posztmodernre viszont a módszer nélküliség, a szubjektum felé való fordulás, nem a kreáció, hanem a dekreáció, a dekonstrukció jellemző (Bókay 1997: 248, 283). Ezért sem lehet a modern kor vívmányait csak amúgy elvetni.

A posztmodern irodalom a nyelv, a szöveg irodalma. Döntő szerepet játszik ugyanis a mű jelrendszeréhez és egyáltalán a költői nyelvhez való viszony. A nyelvhez, a szöveghez való nagyfokú kötődés tudatossága megnyilvánul idevágó írói vélekedésekben, továbbá – majd mint látni fogjuk – abban is, hogy a posztmodern írók műveikben hogyan vélekednek explicit módon a szövegalkotás ad hoc nyelvi vonatkozásairól.

Egy vélemény szerint (benne a posztmodernre jellemző ellentmondásossággal): „engem a nyelv átalakítása érdekel, a nyelv szinte makacs közléskészségének leszerelése” (Gass, idézi Szerdahelyi 1990: 181). Esterházy így teremt sokatmondó összefüggést: „A grammatikai tér én vagyok” (Termelési-regény), vagy hogy „a mondat magántulajdon” (L 117).

S ha mindennek az okára is gondolunk, csak azt állíthatjuk, hogy a legújabb magyar irodalom a valóság más kihívásaira ad feleletet (Kulcsár Szabó 1987: 421), illetőleg ezzel összefüggésben a szövegelvű versalkotásnak, egy versgrammatika tudatos megalkotásának a verset létrehozó szöveg autonómiájának sokkal nagyobb a jelentősége, mint korábban, ami a szövegalkotás tudatos

poetizáltságának lehet a következménye (Kulcsár Szabó 1987: 322), és még annak is, hogy számolnunk kell a mű önmagára vonatkoztatásával (Szerdahelyi 1990: 188).

5. Világirodalmi szinten a posztmodern irodalom szellemi őse Blake és Whitman. Közvetlen elődei: Kafka, Joyce, Borges, Beckett, Cage, Musil, a francia újregény. Ismertebb képviselői, alakítói: a beat-költők, az angol pop- és underground-költők, Ginsberg, aztán Ashbery, Reed, s a cseh irodalomban Hrabal.

Néhány példa a más művészetekbeli posztmodernre: Venturi (építészet), Godard (film), Glass és Riley (zene) vagy az Új Egyszerűség zeneszerzőcsoportja, például Janssen, Termos, a free-jazz, a modern rögtönzések, de a kevés fegyvermezetség műfaja is, valamint „a hangzó tárgyszerűség végső megjelenési formája” (Pethő 1992: 339).

6. Egy eléggé általános felfogás szerint a magyar irodalombeli posztmodern nem másolatként, hanem eredeti fejleményként alakult ki. Közvetlen előményei Ottlik Géza és Mészöly Miklós regényei és a neoavantgarde. Jelentősebb alakítói: Esterházy Péter, Nádas Péter, Hajnóczy Péter, Lengyel Péter, Bereményi Géza, Temesi Ferenc, Tandori Dezső, Márton László, Krasznahorkai László, Parti Nagy Lajos, továbbá Bogdán László (Sepsiszentgyörgy), Grendel Lajos (Pozsony), Sziveri János és Szombathy Bálint (Újvidék).

Posztmodern és részben neoavantgarde folyóiratok: Új Symposion, Mozgó Világ, Művészet. És idetartoznak a JAK-füzetek, köztük a témánk szempontjából jelentős második kötet: Ver(s)ziók – Formák és kísérletek a legújabb magyar lírában (1982), költői „a vers határainak radikális újraértelmezését” elodázhatalannak tartják (fülszöveg). Az ebben a kötetben szereplő költő például Petőcz András, Kodolányi Gyula, Zalán Tibor, Szilágyi Ákos, az erdélyiek közül pedig Balla Zsófia, Szöcs Géza, Markó Béla, Egyed Péter (róluk l. részletesebben Bertha 1994).

A magyar posztmodern írók műveiben azonnal feltűnik néhány olyan sajátosság, amely a stílussal közvetlenül összefügg.

Igy például Nádas Péter egyik regényének (Egy családregegy vége) sajátosságáról így vall: egy olyan irodalmi dimenzió érdek, amelyben a történelem és a képzelet, a mítosz, a sejtelem, az érzékiség és az értelem arányos egységet alkot (idézi Lőrincz 1984: 7). Balassa (1985: 292) szerint Esterházy Fuvarosok című regényében szimulált időmúlást érzünk, az események hajnaltól későig, talán alkonyatig történnek, a cselekménynek nincs igazi belső tagoló ideje, az idődimenzió a múlás örökkévaló egyidejűségéből áll. Lengyel Péter Mellékszereplők című regényében „egy széthullástörténet zajlik”, amit a szerző belsőleg ábrázol, az okokra időkezeléssel keres magyarázatot, sok benne az emlékezetfelidézés és a magyarázó értelmezés (Balassa 1985: 253–4).

Vagy más természetű példák. Temesi Ferenc Por című műve betűrendes lexikonregény: egy-egy címszó egy-egy kistörténet. Másutt, egy rövid írásában jellegzetes képeslapszöveggént beszél Párizsról, Ady Endréről (Képeslapok). Krasznahorkai László Sántatangójában a regény eleje és vége azonos, „így hoz létre egy olyasfajta művészi lebegtetést, amely az értelmezés számára többféle olvasatot is kínál” (Tedeschi 1986: 474).

A magyar posztmodern írók rendkívüli érdeklődést tanúsítanak a nyelv, a nyelvhasználat, a szövegalkotás iránt, amit – mint már fentebb láttuk – azzal magyarázhatunk, hogy egy eléggé általános felfogás szerint a posztmodern irodalom nagyobb mértékben, mint korábban a nyelv és a szöveg irodalma, valóságos „reflektált beszédhelyzet” (Kulcsár Szabó 1987: 413), hogy multimedialis jelenséggént előtérbe kerül magával a kifejezéssel való foglalkozás, hogy „az elmondás módja magánál a sztorinál is fontosabbá válik” (Szerdahelyi 1990: 188), amit azzal a véleménnyel is igazolhatunk, hogy „a művész tevékenysége abban áll, hogy a művészet fogalmát vizsgálja” (Lefébvre, idézi Szabolcsi 1981: 43).

De talán ennél is többről van szó. Kapcsolatot fedhetünk fel ugyanis a nyelv iránti érdeklődés és a posztmodernre olyannyira jellemző szubjektivitás között. Esterházyról szólva Balassa (1985: 264) így vélekedik: a szöveg létrejötte egyben személyiségkérdés, önismeret dolga, viszonyom a nyelvhez: helyem a világban.

De összefügg az irodalmi műnek már említett areferens jellegével, a valóságra való vonatkozás kétségbevonásával. Emiatt a hangsúly nem azon van, hogy mit mond a mű, hanem azon, hogy hogyan, azaz a kifejezés módján.

Mindez – mint már láttuk – megnyilvánul írói véleményekben, a nyelvről szóló vallomásokban. De megnyilvánul abban is, hogy magában az irodalmi mű szövegében közvetlenül és explicit módon utalnak éppen előforduló nyelvi jelenségekre, magyaráznak szövegalkotási megoldásokat.

Nádas Péter egy elbeszélésében a tényleges helyzettől eltérő szóhasználatot így magyarázza: „Stiláris okokból változtattam a valóságon. Úgy gondoltam, hogy a *kilép, átbújik, leveti, lehúzza* állítmányokkal – a cselekvés azonosságaira és különbségeire utaló ritmust kölcsönözhetek a mondatnak” (Élveboncolás).

Esterházy Péter gyakran minősíti, magyarázza a szóhasználatot. Így például: „Száz meg száz lehetőség közt *szabadon* választhat ... talán a *szabadság* sem helyénvaló kifejezés itt” (F 14). Vagy „nehéz elérni, hogy a kötőszavaknak ne legyen stiláris értékük, csupán logikai” (L 118). De ezeknél átfogóbb véleményt is olvashatunk tőle: „Helyéről elmozdítani a beszédet annyi, mint forradalmat kirobbantani. Még megérem, hogy szóhasználatod egyéni lesz. Hogy lesz szó, mely a tiéd” (L 123).

A magyar posztmodern irodalom stílusának szervező, rendező elve a kötetlenség, aminek mélyebb alapja a meghatározó szerepű, erőteljes szubjektivitás, valamint formailag az eleve meglevő, előírt alkotási elvek, szabályok, normák hiánya, amit az pótol, hogy maga az író alkot művében, műve számára ilyen elveket.

7. A posztmodern irodalom legfeltűnőbb stílusjegye a szövegköziség, az intertextualitás: gyakori és jellegzetes eljárás a korábbi művekből való átvétel. Már a posztmodernnek többször említett areferens jellegéből is következően „nem mű és valóság, hanem mű és mű, szöveg és szöveg párbeszédéről van szó” (Kulcsár Szabó 1987/1988: 137), vagy ahogy Derrida véli: a szövegek nem magukban, hanem más szövegek változó keresztveződésében léteznek (idézi Bókay 1997: 283).

Az író nyilván a maga sajátos szempontjai szerint válogat a korábbi szövegekből, amit a meghatározó értékű posztmodern sajátosság, az erőteljes szubjektivitás magyaráz.

Különben az átvétel formateremtő erő, a posztmodern felfogás szerint a mű eredetisége – tegyük hozzá, paradox módon – éppen abban áll, hogy átvételek függvénye. De ez nemcsak az eredetiség, hanem a mű jelentésének is egyik titka. Az intertextualitás megléte miatt is szövegirodalomnak nevezik a posztmodern.

A posztmodern irodalmi alkotás különféle szövegeket játszik egymásra. Egy-egy mű különböző hangvételű szövegek gyűjteménye, emiatt a műre többszólamúság, stíluspluralizmus jellemző. De multikulturális jellegről is beszélhetünk, hisz az átvételek nemcsak szépirodalmi művekből, hanem tudományos, újságnyelvi forrásokból, továbbá dalokból vagy a mindennapi nyelv frazeológiájából valók, sőt más nyelvű szövegrészek átvételére is vannak példák.

Diszciplínánk szempontjából akár stílustörténeti montázsnek is tekinthetjük a sok átvételt tartalmazó irodalmi alkotást, mint amilyen például Esterházy Péter regénye, a *Ki szavatul a lady biztonságáért?*

Esterháznak ebben a regényében gyakran ismétlődik az *édes úr*, ami át-meg átszövi a regény szövegét, így egyfajta kohéziós funkciója is lehet: A kurfürst háritólag emel kezét, ó, dehogy, *édes úr*, nem rád gondoltam (9). Mert mit jelent, *édes úr*, élni? (143). Azt előre nem tudhatom. Ez idáig nem zavar. *Édes úr* (182). Ennek forrása minden bizonnyal az Esterházyhoz közel álló Csokonai egyik színműve, a Karnyóné, amelyben meglehetősen gyakran fordul elő, főleg Karnyóné beszédében az *úr*: Az *úr* mindég vidám és jeles és udvarias. Ezt érdemeltem én az *úrtól*? De előfordul Lázár beszédében is: Magam is kikérem, kedves *úr*. És külön ugyancsak gyakran fordul elő az *édes*: *édes* fiam, *édes* atyámuram, *édes* asszonyanyám, *édes* lelkecském.

Ugyanott még sok más szövegrész fedhető fel. Néhány példa a magyarázatokkal.

Valaki erősen megfogja a vállamat, dolmányom feszül, hová, hová *bülbül szavú rózsák gyermeke?* (L 14). Aranynál: Bülbül szavú rózsák két mennyei bokra (Szondi két apródja).

Nem így kell *kezdenem*, hanem az *estélytől*, melyet a kurfürst a minap adott (124). Mikszáthnál: Az napról kezdem, mikor a felhők felé harangoztak Bodokon (A néhai bárány).

Ennyi volna hát, és ez nem kevés, tartozni egy úgynevezett nagy kultúrához? (118). József Attilánál: S rendezni végre közös dolgainkat, / ez a mi munkánk, és nem is kevés (A Dunánál).

De idézhetünk mástól is, Temesi Ferentől (3. könyv): Most már mehetett kedves kiadójához, Landererhez (*van-e, ki e nevet nem ismeri?*), aki nyomdaigazgató is volt egyben (229). Petőfinél: Vándorszínész korában Megyeri / (*Van-e, ki e nevet nem ismeri?*) (A tintásüveg). Ugyanott másfajta átvétel: *Egy eltűnt dolgozat nyomában* (210). Proust egy regényének a címe: Az eltűnt idő nyomában.

8. Átfogó sajátosság a különböző, egymással összefüggő szerkezeti formák és az azokat formáló eljárások szövegalkotó és stílust alakító funkciója, mint amilyen a folyamatosság, megszakítottság, töredezettség, körköröség és a szerkezetbontások.

A posztmodern írók a formateremtő, konstruktív elvvé előlépett szöveg-perspektíva alapján elvetik az addigi formaelveket, szerkezeti formákat, és újakat teremtenek. Hogy milyeneket teremtenek, az a posztmodern mélyebb alapjaiból, egy eléggé átfogó elvből következik, abból, hogy eltűnt az okozatiság, hogy nincs többé célelvűség, pontosabban az, hogy a posztmodern írók a célelvűség kiiktatásával vagy legalábbis gyengítésével kísérleteznek. Valóban a posztmodern regényben nehéz lenne nyilvánvaló, a dolgok logikai rendjének megfelelő történetté összerakni az elmondott eseményeket, cselekvéseket.

Hajnóczy több elbeszélésében (pl. A kavics, Keringő, A kút, A sas, A tűz) vagy Esterházy Függő című regényében nincsenek bekezdések, mondatok, nincs mondatyszerű tagolás:

„– *kilép a fürdőkádból, tenyerét a mellére szorítja, a földre csapja a vizet, összeráncolja a homlokát, a combjára szorítja a tenyerét, a földre csapja a vizet, az ajtóba csavarozott fogashoz lép, vastag, bolyhos törölközőt akaszt le az egyik fémhorogról, behunyja a szemét, arcára szorítja a lélegzetét, dörgölni kezd az arcát a törölközővel, koppanás, megcsörren a cső, a férfi lassan az arca elé engedi a törölközőt, kinyitja a szemét, kavics fekszik a kövön, a férfi összehúzott szemmel nézi a kavicsot*” (Hajnóczy: A kavics).

Ennyiből is látható, hogy a történetmondásra állóképszerűség jellemző. A történetek nem annyira nagy és intenzív cselekvéseket, hanem inkább rövid, apró, kevésbé intenzív cselekvéseket, vagy nem egy helyen állapotokat és még inkább észrevételeket, gondolatokat fejeznek ki. A történetek egymásba folynak, az idősíkok keverednek, a történetmondás nem követi a megtörténtek valódi időrendjét. Persze az is igaz, hogy nem határozott tartalmú, körvonalú epizódok követik egymást, vagy hogy egy-egy szereplő több idősíkban is jelen van. És nem mindig világos, hogy a szerző előre vagy visszafelé közli a cselekmény-mozzanatokat. Így a szöveg nemcsak formája, hanem tartalma szerint is egy végtelen folyamathoz hasonlít.

Látszatra ezzel ellentétes a megszakítottság a maga sokféle változatával. Funkciója az elbeszélő célelvűség, az oksági narráció gyengítése. Összefügg az idő, a tér, a jellem, az epikai folyamatok és a beszédhelyzet töredezettségével.

Egyik változatára az jellemző, hogy a leírást vagy a történetmondást magyarázó funkciójú szavak szakítják meg:

„Hogy a Szajnából kiszivattyúzták volna a vizet, *az volt benne*, és a medret beültették szögesdróttal, *ez szép, izlelgette*, beültették szögesdróttal, *szép, szép*; valami folyó mindig akad ... a hidegtálak dekadensen rafináltak voltak, a fűszerek, főként a Provence-ből valók, káprázatosak, és a mustárok is, különösen azok, amelyekben egész gyümölcsök rejtettek (*ilyet eddig még nem látott*), a borok nemesek” (L 114).

A szöveg szaggatottságának, töredezettségének és gyakori velejárójának, a körköröségnek egyik feltűnő eszköze az állandóan ismétlődő szavak és az őket minduntalan magyarázó, értelmező szavak: Móczár kelet-francia, illetőleg kelet-francia volt, azaz kelet-francia származású kelet-francia emigráns, egy kelet-francia kelet-francia, aki kelet-francia (L 170).

A szerkezetbontásnak szintén többféle eszköze, eljárása van. Egy rövid szövegrészletben gyorsan változnak az igei személyragok (3. személy → 1. személy → többes 1. személy → egyes 1. személy → 3. személy stb.):

„Daisy arca most még erősebben féloldalas, szemöldökei széjjel *futnak*, egyszerre *látom* férfinak és nőnek, *állunk*, úgy *érezem*, mintha a bátyám *volnál*, a nővéred, *mondja*, igen, *mondom*, nem *merek* lélegezni, kezét a vállamra *teszi*, mért *tapsoltál?*” (L 15).

Szerkezetbontó szerepe lehet a módosuló időrendnek is. Esterházy egyik regényében (A szív segédigéi) az író az anyja halálát és temetését mondja el, de ugyanott a már nem élő anya fia temetését nagyfokú időrendi átváltással valószínű átélésként így adja elő: „*Leírom: temetése*den, *fiam*, *megfontoltan* *kivárom*, *míg a sírásók szakszerű dombot púpoznak*, *aztán nehéz szívvel és groteszk esetlenséggel előre dőlök*, *mint a bohócok*, *arccal bele a sárba*, *az agyagos sárba.*”

Még merészebb eljárás az, ha sok és sokféle magyarázattal bontják meg a mondatteket:

„Jitka rajtakapta – de nem tette szóvá-, tulajdonképpen csak veszekedni-jobb esetben pörölni, rosszabb esetben acsarkodni- jött elő a szárnyasajtók mögül” (L 127).

9. A posztmodern irodalom stílusának szemantikájában szintén többféle sajátosságot fedhetünk fel. Gyakori és jellegzetes az, hogy a szavak – főleg képként – más jelentéskörbe kerülnek át, de kapcsolatuk valahogy megmarad az eredeti jelentéssel, és még inkább a korábbi képzettársításos kontextusaikkal. A merészen új jelentések mégsem egészen világosak, legalábbis jó részüké nem az. Talán azért, mert – ahogy sok esetben meg lehet figyelni – az eredeti, a korábbi és az új kontextuális jelentés egymásra hatásában nem annyira az erősítés, mint inkább a homályosítás dominál, ami feltehetőleg a posztmodernre annyira jellemző szubjektivitásból fakad, és emiatt sok a feltűnően egyéni társítás és magyarázat. Az olvasó részéről pedig az ugyancsak erőteljesen szubjektív beleértettség dominál. Néhány példa:

„Csáth rángatni kezdte a függönyöket, *őutána úgy ömlött a szobába a nap*, *mint valami vészterhes árvíz*, és a súlyosságot nem enyhítette a fény *semmiféle eredendő játékossága*, *ha előbb aranynapot mondott*, a Csáthos reggeleken *aranydiárésnapot kell mondania*, *sokáig komolyan hitte*, a diáré az, amit, *ünnepi alkalmakkor*, a királynők viselnek *súlyos homlokukon*” (F 19).

„*Akkor viszont szembeömlött*, *mint valami 60-as évekbeli pop-poén*, a fejte-tőre *feltolt nagykeretű napszemüveg*, *feltűnő*, *csillogó*, *szurokfekete műanyag-szárakkal* (L 105).

„*Ágnes úgy rohangál a világban*, *mint egy nyitott beretva*” (L 140).

„*Zuhanjunk e zárójelfelhőről a földre*. Bizony nagyok az ő adósságai saját tehetségével szemben, *miként irodalomtörténet-írásunké vele szemben*. *Hogy aprópénzre váltotta volna tehetségét?! Sokan szeretnének olyan pénzürméket csörgetni zsebeikben!*” (T 212).

„*Egy végzés előtt álló bölcsészhallgató*, *lyukas zsebbel*, *de annál több lég-vár birtokjogával*” (T 164).

Nem egy esetben a képalkotó fogalmak közötti szemantikai távolság (pl. pop-poén – napszemüveg, rohangálás – nyitott beretva) közelít a szürrealista képek merész társításaihoz.

Látni lehet, hogy egyik-másik képhez, képrészlethez a szerző magyarázatot fűz (pl. ha előbb aranynapot mondott, most aranydiárésnapot kell mondanía). Ez nem a képjelentés (nem kívánt) értelmezése, hanem inkább nyomatékosítás, kiemelés, figyelemfelhívás, és egyben valamilyen nyelvi játék is, amiben a posztmodern írónak (köztudott) a nyelv iránti érdeklődése nyilvánul meg. Az ilyen magyarázatoknak sajátos vonása még az is, hogy eszköze, jellegzetes formája, eljárása a szóismétlés valamelyik fajtája, olykor egy hosszabb vagy rövidebb szójáttékkal. Példánkban van közönséges ismétlés (*rend, rend*), töismétlés (*működő, működés*) és egy szójáték (*szókerülő*):

„*Lassan már nem is bírta magában szétválasztani a képződményeket, az ittet, az ottot, egy kultúra, egy civilizáció, egy csőd; mert rend van, mert rend van ugyan, de a rend nemcsak életet menthet, hanem megsemmisíthet is, a káoszról rend lett, amely beérte avval, hogy rend, A REND, MELY REND; de ha működik, ha működő, akkor működjék, ezek amúgy is olyan képződmények – hogy kerülí a szót; szókerülő –, melyeket a működés minősít, és nem is oktanul* (L 115).

A magyarázó funkciójú szóismétlés nemcsak képekhez kötődik, hanem – mint fentebb – más esetekben is előfordul, önmagába is hathat. Lényege a szójelentés erősítése, módosítása, értelmezése és kevésbé a szerkezetek formáját módosító funkciója.

Az esetek egy részében az ismétlődő szavakban van valamilyen módosulás: „A lektorijelentésíró léptei nyomán finoman hullámozott a padló; a neszt – e neszt – nem szerette” (L 134).

Ez az ismétléstípus (a *neszt* – e *neszt*) nagyon gyakori Esterházy nál.

Más esetekben az ismétlődő szavakban, részletekben bővülés van: „Utazásának egyik legkézenfekvőbb élménye volt a *tárgyak*, az *elhájasodott tárgyak* fokozódó uralma, a *tárgyak vakmerősége*, mégis *tárgyakat* kívánt magának az emlékezéshez” (L 147).

A nyelv iránt feltűnő érdeklődést mutató posztmodern írók aktív szóalkotók. Esterházy néhány neologizmusa: *unogatta, szerkli* („Csoportocskák keletkeztek, afféle *szerkli*”; L 152; az angol *circle*-ből), *összeráng* („az asszony görcsben *összeráng*”; L 9), *pitinke* („most tartunk egy *pitinke* szünetet”; L 10). Hajnóczynál is vannak új szavak: *kiszeret* („már kezdtem *kiszeretni* belőled”; H 284), *fölhúzkod* (a férfi „*fölhúzkodja* a pizsamanadrágját”; H 224). Hasonlóképpen Temesinél is: *pálínkázódtak* („gyorsan össze is *pálínkázódtak* Főhóssal”; T 163).

Esterházy kitűnik a feltűnően hosszú, egybeírt szavaival is: *lektorijelentésíró* (L 116), *ősfőszuperáruházinyencalosztályetázsa* (L 113), *esszéisztikus-moárszerűsítettpszeudorománformáció* (L 118).

10. A posztmodern stílus feltűnő változások eredménye. A változások jó részének foglalatata lehet a sokáig reprezentatív és ma is meglevő, hatékony tárgyas-intellektuális stílus (pl. József Attila, majd Pilinszky, Nemes Nagy Ágnes,

Nagy László, Szilágyi Domokos képviselte irányzat) és az új, a posztmodern stílus ellentéte.

Az ellentétes sajátosságok mélyebb alapja a korábbira, a tárgyias-intellektuálisra jellemző objektivitás és az újra, a posztmodernre jellemző nagyfokú szubjektivitás. Magyarázat lehet az is, hogy az első szervező, rendező elve a szerkesztettség, az újé pedig a kötetlenség.

A szerkesztettség az alkotásbeli, mi több: az értelmes rendhez való igazodás eredménye. A rend mint harmóniaigény jellegzetes alkotási elv lett. A szerkezet elsődleges közlési funkcióra tett szert. A szerkezet zárt és szilárd, nagyfokú benne a koncentrálttság.

Ezzel szemben a posztmodernben a műalkotást emberismereti és önismereti lehetőségként, élményartikulációként fogják fel, a stílus szintén élményfoglommá lett. Az irodalmi alkotásra feltűnő nyitottság jellemző, sőt többen is folyamatosan tartják. Valóban jól kivehető szórtság jellemzi: sok az ismétlés, a halmozás, sajátos benne a megszakítottság, töredezettség, körköröség, a szerkezetbontás, a többirányú jelentéselágazás, az állandó magyarázó, nyomatékösítő tendencia, és sok benne a nyitottsággal összefüggő intertextualitás is: a korábbi művekből való, szerkezetet bővítő, bontó átvétel, idézet.

A két irányzatra jellemző különbség megfelel annak, amit általában – tudományban, művészetben, divatban, felfogásban – a modern és a posztmodern ellentétékeként fognak fel (l. pl. Bókay 1997).

SZAKIRODALOM

- Abádi Nagy Zoltán 1987. A posztmodern regény Amerikában. *Helikon* 1–3, 7–41.
- Balassa Péter 1985. *Észjárások és formák*. Budapest.
- Bernáth Árpád 1989. *Literatur der Postmoderne in Ungarn*. Neohelicon XVI, 1.
- Bertha Zoltán 1994. *Gond és mű*. Budapest.
- Bókay Antal 1997. *Irodalomtudomány a modern és a posztmodern korban*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Hegyí Loránd 1986. Posztmodernizmus. *Világirodalmi Lexikon* 10. kötet. Budapest.
- Jencks, Charles A. 1987. A posztmodern építészet mint nyelvi forma. *Helikon* 1–3.
- Kemény Gábor 1996. Mi a stílus? (Újabb válaszok egy megválaszolhatatlan kérdésre). *Nyr.* 3–12.
- Kodolányi Gyula 1987. A posztmodernizmus költészete Amerikában. *Helikon* 1–3, 59–189.
- Kulcsár Szabó Ernő 1987. *Műalkotás–Szöveg–Hatás*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Kulcsár Szabó Ernő 1987/88. A különbség esélyei. Szempontok a posztmodern fogalmának meghatározásához. *Literatura* 1–2.
- Levin, Kim 1992. Búcsú a modernizmustól. (Pethő Bertalan alább idézendő kötetében).
- Lytard, Jean-François 1988. Mi a posztmodern? *Nagyvilág* 3.
- Lőrincz Judit 1984. *A megközelítés fokozatai* (Nádas Péter családregejének hatásvizsgálata). Budapest.
- Németh G. Béla 1988. Modern? Praemodern? Postmodern? Az irányzati elnevezések néhány nehézségéről. *Új Írás* 5.
- Szabó Zoltán 1986. *Kis magyar stílustörténet*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Szabolcsi Miklós 1971. *Jel és kiáltás* (Az avantgarde és neoavantgarde). Budapest.

- Szabolcsi Miklós 1987. *Világirodalom a 20. században – Főbb áramlatok*. Budapest.
- Szegedy-Maszák Mihály 1987. Modern és posztmodern. Ellentmondás vagy összhang. *Helikon* 1–3, 43–59.
- Szerdahelyi Zoltán 1990. Posztmodern kompozíciós jegyek mint egy lehetséges csoportosítási kísérlet összetevői. *Studia Poetica* (Szeged) 1990.
- T. Tedeschi Mária 1986. „Manieristák” – A mai magyar próza egyik tendenciájáról. *It.* 2.
- Vay Tamás 1991. *A posztmodern Amerikában*. Budapest.

Antológiák

- Szabolcsi Miklós 1981. *A neoavantgarde*. A bevezető tanulmányt írta Sz. M. A szövegeket és a képeket válogatta, szerkesztette, az antológia jegyzeteit készítette Krén Katalin, Marx József. Budapest.
- Pethő Bertalan 1992. *A posztmodern*. A bevezető tanulmányt írta és a szemelvényeket válogatta P. B. Budapest.

Összegező megjegyzés

Az Abádi, Gass, Kostelanetz, Kulcsár Szabó, Lodge, Lyotard, Sukenick munkáiból vett idézetek forrása: Szerdahelyi 1990.

A szépirodalmi művek rövidítései

A gyakrabban idézett szépirodalmi művek rövidítései: Esterházy Péter: Függő. Budapest, 1981 (*F*). Uő.: Ki szavatol a lady biztonságáért? Budapest, 1982 (*L*). Hajnóczy Péter: A fűtő. M.: A halál kilovagol Perzsiából. Jézus menyasszonya. Hátrahagyott írások. Budapest, 1982. (*H*). Temesi Ferenc: 3. könyv. Budapest 1989 (*T*).

Szabó Zoltán

Gondolatok a strukturalista mondattanról*

A Tudományos Minősítő Bizottság felkérésére 1987. május 22-én Szabolcsi Anna kandidátusi vitáján mint a bíráló bizottság tagja szerepeltem. Mivel a jelölt dolgozatának témája, a birtokviszony a magyarban, az én mondattani vizsgálódásaimnak is egyik fő fejezete volt, nem akartam a vita tétlen hallgatója maradni. A vitát valódi értelemben fogtam fel, úgy tekintettem, mint jó alkalmat, ahol különböző nézetek, felfogások kerülhetnek egymással szembe. Hozzászólásom tehát nem annyira a jelölt dolgozatának részleteivel, mint inkább az alapfelfogásával foglalkozott. Jól tudom, hogy annak a strukturalista mondattani irányzatnak, amit a jelölt is követ, az egész világon és így Magyarországon is számos híve van. A bíráló bizottság tagjainak többsége is ezek közül került ki. Mivel én nem vagyok híve ennek az irányzatnak, a vitán úgy éreztem magam, mint a megrögzött ateista, aki őszinte érdeklődéssel tanulmányoz egy teológiai dolgot, elismeri a szellemi teljesítményt, de az alapfelfogással vitába száll. Hozzászólásomra csak a közönség köréből (Bakos Ferencről) jött érdemleges észrevétel, a bíráló bizottságtól nem. Ezt nem annak tulajdonítom, mintha a tagok egyetértettek volna velem, hanem inkább annak, hogy első hallásra egy eléggé hosszúra nyúlt gondolatmenetet nehéz megjegyezni és mindenféle írásos emlékeztető nélkül a részletekkel vitatkozni. Ezért határoztam el, hogy a vitán elmondottakat némileg kibővítve, egy-két részletől megszabadítva közreadom.

A mondattannak az az irányzata, amelyet ma általánosan strukturalista felfogásnak neveznek, tulajdonképpen nem a nyelvtanban, vagy még általánosabban megfogalmazva, nem a nyelvtudományban, hanem a logikában keletkezett, és lényegében a múlt századi német idealizmusra és abban is elsősorban Schleiermacherre vezethető vissza. Ő volt az első, aki a logikában a fogalom és az ítélet viszonyát a hagyományos logikától eltérően úgy fogta fel, hogy a fogalomban már egy ítélet lappang, ezt csak ki kell belőle bontani. Ez a felfogás a későbbi logikusok között követőkre talált. Átvette többek között Trendelenburg is, aki már kifejezetten az ítélet prioritását hangoztatta, és ebből vezette le a fogalmat. Sigwart pedig odáig ment, hogy a logikák hagyományos tárgyalási rendjét megfordította, előbb tárgyalta az ítéletet és csak utána a fogalmat. De hogy az ítéletek tárgyalásában a fogalmat ne kelljen anticipálnia, a *Begriff* helyett itt a *Vorstellung* megjelölést használja. Sigwart után ez a felfogás szinte minden német logikusnál fellelhető. Én kb. egy-egy évtizednyi intervallumokban kísérem végig e felfogás fejlődését. Az egyes logikusok hol hosszabban, hol rövidebben foglalkoznak vele. Közöttük talán a legtudatosabban Theodor Lipps igyekezett belőle elméleti gazdagodást nyerni. Az ő igazi területe az esztétika volt, de írt egy rövid logikát *Grundzüge der Logik* címen, amelynek első kiadása 1893-ban készült el, második, változatlan lenyomata 1912-ben jelent meg. Lippsnél szinte készre kidolgozva találjuk azt a gondolatot, amely a mai nyelvészetben mint mélystruktúra és felszíni struktúra elmélete szerepel. A 44. § címe: Potenciális ítéletek az aktuális ítéletekben. Ebben többek között ezt mondja: Ezt az ítéletet: „ez a

* Hadrovics László hagyatékából. A szöveget Nyomárkay István gondozta, tiszteletben tartva a szerzői kézirat írásmódját és tipográfiáját.

gyümölcsfa piros virágokat hajt” nem mondhatom ki anélkül, hogy ne tudjam, hogy ez a fa gyümölcsfa, és hogy a rajta termett virágok pirosak.” A továbbiakban többször utal erre, így a 121. §-ban is, mondván: „Már a legegyszerűbb ítéleteink potenciális ítéleteknek szétágazásai és összekapcsolódásai.” Ami itt a potenciális ítélet, abból lett a mélystruktúra, az aktuális ítéletből pedig a felszíni struktúra.

A következő évtizedek logikusai közül csak néhányat említek, akiknek műveit jól ismerem: Johannes Kries (1916), Alexander Pfänder (1921), Wilhelm Burkamp (1932). Ezek mind valamilyen formában utalnak az ítélet és fogalom ilyen viszonyára.

Ezt azért tartottam szükségesnek elmondani, hogy világos legyen, hogy a mélystruktúra és felszíni struktúra elmélete, ami a modern nyelvtudományt át- és átszővi, nem a nyelvészetben termett, hanem már hosszú évtizedek óta készen volt a logikában. Onnan egyszerűen átemelték a nyelvészetbe. És ebben az eljárásban látom én annak fő okát, amiért nagyon sokan nem hajlandók ezt a nyelvészeti irányzatot követni. Egyszerűen azért, mert ezt a logikai interpretációt nem tartják nyelvyszerűnek. Hogy világosabb legyen, amit mondani akarok, vessünk egy pillantást két rokon tudományterületre, nevezetesen a pszichológiára és szociológiára. Mindkét területen eljött egy korszak, amikor struktúrában kezdtek gondolkodni. A lélektanban kialakult a Gestaltpsychologie, amely a lelki jelenségeket, a lelki funkciókat már nem egymástól elszigetelten vizsgálta, hanem kimutatta vagy legalábbis mint magyarázó elvet alkalmazta azt a felfogást, hogy a lelki funkciók egy összehangolt, de ugyanakkor nagyon bonyolult struktúrát alkotnak. Az angol nyelvterületen is átvették a *Gestalt*, ill. továbbképezve a *gestaltist* elnevezést, francia nyelvterületen elsősorban a svájci Jean Piaget munkássága folyt a strukturalizmus jegyében. A szociológiában ugyancsak elérkezett az idő, amikor az ember társadalmi magatartását az egyszerű funkcionális szemléleten túl kezdték a maga egységében, zártágában, a magatartásokat kötelezően szabályozó struktúrájában szemlélni. Ha kiemelkedő nevekkal akarnám jellemezni a korszakváltást, Malinovski funkcionális szemléletét felváltotta Lévi-Strauss strukturalista irányzata.

Ennek a két tudománynak az volt a szerencséje, hogy valóban pszichológusok és valóban szociológusok saját tapasztalatuk mérhetetlen tömegű anyagából építhették fel, amit mint struktúrát mutattak be. Piaget éveken át figyelte és aprólékosan rögzítette a saját gyermekei szellemi fejlődését, Lévi-Strauss pedig évekre elment Brazília őserdeibe, hogy a bennszülöttek társadalmi formáit tanulmányozza.

A nyelvtudománynak nem volt ilyen szerencséje. A korszakváltást csak addig irányították a nyelvészek, amíg a hangtan és alaktan területén mozogtak. Ezeken az anyagokon aránylag könnyű volt igazi vagy vélt struktúrákkal operálni. A mondattan területén azonban, mivel itt a struktúrák sokkal rejtettebbek, és nehezebb felismerni őket, a kezdeményezést a logikusok és matematikusok ragadták magukhoz. Ennek az lett a következménye, hogy a szintaktikai kapcsolatokkal ugyanazokat a műveleteket kezdték végezni, amiket a logikában az ítéletekkel végeztek. Alkalmazták azt a szabályrendszert, amit a logikában a skolasztika óta az egyes ítélettípusokra, ezeknek egymáshoz való viszonyára és összekapcsolásuk lehetőségeire kidolgoztak. Amit pl. ma a nyelvészetben transzformációnak nevezünk, ennek mintája a logikában azok az operációk, amelyekkel ítéletek különböző fajtáira kipróbáljuk, hogy megfordíthatók-e vagy sem. A mélystruktúra és felszíni struktúra mint mondatelemző elv pedig nem más, mint az előbb említett potenciális és aktuális ítélet a logikában. Így tehát mielőtt még a nyelvtudomány hozzákezdett volna a valódi szemantikai és szintaktikai struktúrák kielemezéséhez, kialakult és eluralkodott egy merőben logikai szemlélet, ami főleg azért volt vonzó, mert nagyon könnyen lehetett vele operálni. Néhány példa variálásával különböző operációkat lehetett végrehajtani. Ennek a logikai szemléletnek voltak bizonyos nyereségei. Rá tudott mutatni olyan rejtett összefüggésekre, amiket a hagyományos szemlélet nem ismert fel, mert nem is gondolt rájuk. De ugyanakkor a nyelvészeti gondolkodást teljesen logikai formákba kényszerítette, nyelvyszerűtlen szemléletet és vizsgálati eljárásokat alakított ki. Ez nagy hátránya lett a nyelvtudománynak. A hiba az, hogy minden összetett nyelvi megnyilatkozást vissza

akar vezetni egy alaphelyzetre, pl. a birtokviszonyt a birtoklás mondatra: *Péter kalapja* = *Péternek van kalapja* (és ha elveszett?). Ennek a logikai nyelvszemléletnek alapvető hibáját én abban látom, hogy a sokféle operáció közben teljesen háttérbe szorul, mondhatnám, elsikkad és kiiktatódik az, amiért az egész nyelv van, ami a nyelvet működteti, nevezetesen a **közlési szándék**. A közlési szándéka határozza meg, hogy mit milyen formában mondunk. Kijelentő mondatot azért használunk, mert valamit közölni akarok, kérdő mondatot azért, mert valamit tudni szeretnék, tagadót pedig azért, mert valamivel nem értek egyet. Nem lehet eléggé hangsúlyozni: mind a kijelentés, mind a kérdés, mind pedig a tagadás autonóm közlési forma, egyik sem származik a másiktól, egyik sem variánsa a másiknak. A logikai szemlélet ott téved, amikor hozzáfog, hogy transzformáció útján a kijelentésből kérdést vagy tagadást csináljon. Megállapítja, hogy a kijelentő mondaton mit kell változtatni, hogy kérdés vagy tagadás legyen belőle. Kissé vulgáris példán szemléltetve, ez az eljárás olyan, mintha egy szabó úgy akarna nadrágot varrni, hogy először csinál egy kabátot, és azt annyiszor átszabja, amíg nadrág nem lesz belőle. A közlési szándék kiiktatása és a logikai szemlélet uralkodó volta az oka annak, hogy a strukturalisták a példákat nem a nyelvi valóságból, tehát a konkrét nyelvhasználatot tükröző szövegekből veszik, hanem esetről esetre a logikai gondolatmenet egy-egy lépése számára maguk szerkesztik. Ennek látszólag nincs nagy jelentősége, mert hiszen arra lehet hivatkozni, hogy akinek ép nyelvérzéke van, az úgyis meg tudja különböztetni a helytelen mondatokat a helyesektől. A dolog azonban nem ilyen egyszerű. Először is sok mindenre rá lehet mondani, hogy nyelvtanilag elfogadható, de a valóságban mégsem beszélünk úgy, vagy csak nagyon ritkán, egészen kivételes helyzetben, amiből igazi nyelvszokás soha nem lesz. A második nehézsége e módszernek az, hogy igazán csak az anyanyelvben lehet vele kísérletezni. Egy később megtanult nyelv ilyen módszerű vizsgálatához mindig anyanyelvi ellenőr szükséges, aki biztos nyelvérzékekkel meg tudja mondani, hogy a soron levő konstrukció elfogadható-e vagy sem. Holt nyelvek esetében, mint pl. a latin, ógörög, gót, ósláv, stb. a mondattannak ilyen strukturalista feldolgozásáról eleve le kell mondani, mert ezeknek a szabályait a fennmaradt szövegek elemzéséből szűrték le, és senki sem tudja megmondani, hogy ezeken kívül az egykori nyelvérzék mi mindent engedett meg, és mit tiltott. További és az előzőeknél sokkal fontosabb szempont, hogy a közlésben a mondatok csak ritkán szerepelnek magukban, legtöbbször egy közlési folyamatba, élethelyzetbe és szövegösszefüggésbe vannak ágyazva, és igazi értelmüket ebből a folyamatból nyerik. A példatár számára szerkesztett magányos mondatoknál fennáll az a veszély, hogy két, sőt többértelműek lehetnek, ill. hogy helytelennek minősítünk olyan mondatot, amely hosszabb összefüggésben nem lenne az. A többértelműséggel a jelölt is sok helyen foglalkozik a dolgozatában, ezekre nem térek ki, de a helytelennek minősítették közül egyre rámutatok. A 112. oldalon a *Van kalap* mellett mint helytelen példa szerepel **Van a kalap*. Ha azonban az ilyen egzisztenciális mondatot hosszabb közlésbe ágyazzuk, kiderül, hogy nem is rossz. Pl.: „Péter barátomnak nagyon zaklatott családi élete van: Először is van az anyós, aki megjátssza az elkényeztetett dámát, aztán van a feleség, aki minduntalan hisztériás jeleneteket rendez, végül van a három komisz gyerek.” Dicséretére legyen mondvá a jelöltnek, hogy ezt maga is észrevette, és a 118. oldalon hosszabb példával korrigálta.

Ismét másik, szám szerint már negyedik, számomra ugyancsak fontosnak látszó jellemzője e módszernek, hogy a legegyszerűbb nyelvi jelenségeket a logikában kialakult elemzéssel boncolja, vagyis minden mondatot, sőt minden szókapcsolatot ítéletekre vezet vissza, és ezáltal a magyarázatait szükségtelenül elkomplikálja. Ilyen egyszerű példa, mint *Péternek van kalapja* kb. így elemezhető: *Péter azon emberek osztályába tartozik, akik egy kalappal birtokos relációban vannak*. Ez eddig rendben volna. De mit kezdjünk ilyen mondattal: *Azonnal takarodj ki innen!* Ezt a logika nyelvére lefordítva valahogy így kellene mondani: *Én azon emberek osztályába tartozom, akik a te kitakarodásoddal kívánói relációban vannak*. Az ilyen eljárások aztán az igazán szerény példatárhoz fűzött magyarázó anyagot mérhetetlenül felduzzasztják. (Meg kell azonban mondanom, hogy nem minden strukturalista nyelvtan követi ezt az eljárást. Kezemben van pl. Jean Dubois-tól a

Grammaire structurale du français. Ez kimondottan élvezetes olvasmány. Felhasználja a strukturalizmusnak minden vívmányát, de magyarázataival megmarad a nyelvi síkon.)

S végül az egész nyelvszemléleten eluralkodik egy sivár formalizmus. Ennek több vetülete is van. Egyrészt a szinkrón nyelvszemlélet merev, babonásan irtózik mindenféle történeti magyarázattól, ami nélkül pedig egy történeti-társadalmi produktum lényegének megértése egyszerűen el sem képzelhető. Nagyon furcsa volna pl., ha valaki úgy akarná leírni a mai magyar társadalom struktúráját, hogy teljesen figyelmen kívül hagyná a történelmi előzményeket, az egyes társadalmi rétegek kialakulását és további sorsát, múltbeli és mai funkcióját.

A formalizmusnak ugyancsak nagy hibája, hogy a nyelvi eszközök működését, egymáshoz kapcsolódását formulákban akarja kifejezni. Mivel a matematikában és a természettudományokban csak az tekinthető végleges eredménynek, amit formulába sűrítve lehet kifejezni, a strukturalista nyelvész a félreértett egzaktitás nevében ugyancsak mindenképpen formalizálni igyekszik az eredményeit. A valóságos szavak és morféma-kapcsolatai helyett különböző jelek kapcsolatait létesíti, és úgy gondolja, hogy ezzel a formalizálásnak eleget tesz, és leírása egzakttá válik. Ezek a formulák a be nem avatottban első pillanatban áhítatos tiszteletet keltenek, mert gyanútlanágában valami mély értelmet sejt mögöttük. Ha azonban vesszük a fáradságot, és összeállítjuk a „szótárakat”, aztán elgondolkodunk rajtuk, kiderül, hogy nem egyebek, mint meddő agytorna. Az igazi formalizálás lényege az, hogy a formulában szereplő elemek egymáshoz való viszonya állandó legyen, azaz ami egy esetre alkalmazható, az ugyanúgy alkalmazható legyen minden hasonló esetre. A kör kerületének formulája, a $2\pi r$ tehát mindig érvényes, bármilyen nagyságú körről van szó, azaz bármilyen számot is írok az r (radius) helyébe. A nyelvi eszközök értéke azonban a különböző kapcsolatokban nem ilyen állandó, hanem esetről esetre változik. Tehát ha ezt a mondatot: *az egér cincog* vagy *a medve dörög* Art + N + V (articulus + nomen + verbum) jelekkel fejezem ki, ez nem formula, mert már az Art is háromféle lehet, s az N helyébe nem tehetek egy tetszőleges főnevet, sem a V helyébe egy tetszőleges igét. Csak a példánál maradva nem mondhatom tehát **a egér dörög*, **az medve cincog*. De ugyanannak a szónak a jelentése is állandóan változik aszerint, hogy milyen más szavakkal kerül kapcsolatba. A *vezet* igénk pl. egész mást jelent, ha valaki *gyereket kézen vezet*, *autót* vagy *vállalatot vezet*, *sportversenyben vezet* stb. Ha tehát a V jelet csak erre az egyetlen igére foglalnánk le, akkor is a különböző használati esetekre vonatkozóan indexezni kellene: $V_1 V_2 V_3 V_4$ stb. És hol van még a többi ige? A fenti jelsornak tehát nincs és nem is lehet formulaértéke. De vajon lehet-e a fenti jelsort **rövidített írásmódnak** nevezni, pl. olyan formán, ahogy a gyorsírók egy egész rövidítő jelrendszert használnak, hogy a természetes beszédet megfelelő sebességű írással rögzíteni tudják. A gyorsírásnak alapkövetelménye az, hogy visszaolvasható legyen. Az a gyorsíró, aki a saját szövegét nem tudja visszaolvasni, az nem igazi gyorsíró. Vajon a fenti Art + N + V jelsor hányféleképpen olvasható. Ahányféleképpen akarom, száz és ezer mondatot lehet így alkotni. Tehát a **rövidített írásmód** nem elfogadható jelölés.

Leggyakrabban a **modell** elnevezést szokták használni. Ez mondattani használatban képes kifejezés. Az érzéki valóság viszonyaiból átvitel a gondolati valóság síkjára. Hasonló átvitel ahhoz, mint mikor pl. *család-modell*, *iskola-modell* vagy még elvontabban *magatartás-modell* kifejezéseket használunk. Induljunk ki az érzéki valóságból, vegyünk példaként egy *ruha-modellt*. Ez lehet egy kész ruha, amelynek mintájára különböző méretekben és esetleg különböző színekben sok más hasonló ruha készül, de lehet egyszerű rajz is, amely elnagyolt vonalakkal jelzi a készítenő ruha szabását. Minket ez utóbbi eset érdekel, mert már bizonyos mértékű elvontság érvényesül benne. A rajzos ruhamodellt ugyanis még egy sor magyarázattal kell kiegészíteni, hogy mintájára egy ruhát meg lehessen varrni. Milyen minőségű és színű kelméből készüljön, mi lesz a bélése, az egyes részeknek milyen a szabásmintája, miből lesznek a díszítések, milyenek a gombok, stb., stb. Ez hallgatólagosan mind benne foglaltatik a modell funkciójában, de igazán csak kiegészítő leírásból tudható meg. Hasonló a helyzet akkor is, ha pl. egy bármilyen egyszerű, sorozatban építendő ház modelljét készítik el. Ehhez is részletes dokumentáció szükséges. Áttérve mármost az

elvont síkra, a jelekből összerakott mondatmodell csak akkor volna használható, és csak akkor volna nevezhető modellnek, ha a jelekből megalkotható lenne az egyértelmű mondat. Ez pedig, amint előbb láttuk, a szókincs gazdagsága és az egyes szavak többértelműsége miatt lehetetlen.

Mi tehát a haszna a fent vázolt formalizálásnak? Legfeljebb annyi, hogy a mondatban szereplő viszonyokat jelzi olyasvalaki számára, aki magukból a szavakból a viszonyokat nem ismerné fel. Szerepe talán leginkább azokhoz a kis rajzokhoz hasonlítható, amelyek tornagyakorlatok mozgási sémáit mutatják. Ezek a sémák a részletes leírást helyettesítik. Hallgatólágos konvencióból tudjuk, hogy ezek a csupasz vonalak **embert** jelentenek, és a vonalak változó helyzete a **mozgás irányait** jelöli. A rajzok funkciója tehát nagyon szűkkörű, egyetlen momentumot emel ki, a mozgás irányára koncentrál, és éppen ezért lehet egyértelmű. De az a rajzokból nem derül ki, hogy a gyakorlatokat ki végzi: felnőtt vagy gyerek, férfi vagy nő, erős vagy gyenge, kővér vagy sovány, egészséges vagy beteg, és vajon a gyakorlatok kivitelezése lassú mozgással vagy gyors lendülettel, megfeszített izmokkal vagy lazán történik stb., stb. Ezt az információtevéget külön magarázatból kell megtudnunk, ez pedig már megszünteti az egészet a formulajellegét.

Ilyen módon a strukturalista nyelvészetben használt formula-rendszer szerepét le kell szállítanunk a nagyon is szerény reális értékére, és semmiképpen sem lehet egyenrangúnak tekinteni a matematikában és természettudományokban használt fómulákkal. Ezt azért is hangsúlyoznunk kell, mert a mai strukturalista nyelvészetben a fómulákkal való operálás egyre inkább öncélú lesz, áltudományos hivalkodássá válik, és szinte egy szektának titkos jelbeszéde akar lenni. Mindabból, amit eddig elmondtam, talán érthető, miért nem tudok megbarátkozni Chomsky és követőinek strukturalizmusával. Az ilyen eljárás egy a nyelvtől teljesen idegen szemlélet alapján keletkezett struktúrát akar rákényszeríteni a nyelvre.

Nyelvi struktúrákat természetesen én is elismerek, de én ezeket egészen máshol keresem, és talán egyet-kettőt sikerült is felismernem, illetőleg esetleg mások felismerését mint struktúrát interpretálnom. Mindjárt hangsúlyozom, hogy keresés közben nem lépek ki a nyelv igazi működésének területéről, és semmi idegen szemléleti módot nem akarok érvényesíteni. Néhány példával hadd világítom meg a felfogásomat.

Az közismert tény, hogy az érzéki valóság fogalmai és a csupán gondolati valóság fogalmai két külön világot alkotnak, ezeket én az egyszerűség kedvéért fogalmi síkoknak nevezem. Mindkét síknak megvan a maga nyelvi eszköztára, és ezek használatának szabályrendszere, röviden struktúrája. Tehát egymás mellett két struktúra él, és ezek állandóan kommunikálnak egymással. Mármint mi történik akkor, ha az egyik sík eszközei átmennék a másira, pl. egy viszonyzó a konkrét használatból átmegy absztrakt használatba? Az absztrakt síkot a konkrét szemben az jellemzi, hogy fogalmainak nincsenek éles szemléleti, látható, tapintható, egyáltalán érzékelhető határai. A nyelvi eszközök szereplése tehát átvitelkor nagyon is módosul. Az új struktúrákhoz idomul. Mi történik pl. amikor a térvizonyok számára kialakított nyelvi eszközöket átvisszük az időviszonyokra. Az időt úgy képzeljük, hogy lineárisan terjed, ill. ismétlődő ciklusok forognak. Pl. a *belül* és *alatt* viszonyzóknak konkrét síkon nagyon határozott jelentésük van, nem lehet őket összetévesztetni, más pl. az *épületen belül*, és más az *épület alatt*. Időre vonatkoztatva viszont: *Ezt a munkát megcsinálom egy hónapon belül* avagy *egy hónap alatt*, ez lényegében ugyanaz, tehát egyik viszonyzó sem jelöli igazában a *belül* és az *alatt* eredeti értelmét. Egy másik példa: Dorozsma valahol *Szeged táján* fekszik. Ha nem ismerem a térképet, számomra az irány lehet a szélrőzsa bármely iránya. De: *húsvét táján* csak azt jelentheti: vagy előtte, vagy utána, vagy pont húsvét napján. Egy másik példa az igekötőkkel: Az orvosságomat *megvettem*, a dobozból *kivettem*, és egy kis vízzel *bevettem*. Itt a három igekötő funkciója világosan elválik egymástól. Áttérve az absztrakt síkra: a bűnét *megvallotta*, vagy *kivallotta*, vagy *bevallotta*. Az igekötők funkciója között lényegbeli különbség nincs.

Ezekkel a példákkal csak azt akartam szemléltetni, hogy mi történik akkor, ha a nyelvi eszközök az egyik struktúrából átváltak a másikba.

Egy kissé összetettebb példával be is fejezem mondanivalómnak ezt a részét. Ez a példa azt hivatott szemléltetni, hogy egy eléggé szilárdan kialakult nyelvi struktúra meglehetősen zárt egységet alkot, és akkora a kohéziós ereje, hogy ha valami megbontja, a maga erejéből képes helyreállítani az eredeti állapotát. Ismert tény, hogy az igekötős igékből képzett melléknévi igenevek, mielőtt melléknévi vagy főnévi kategóriába válnának át, és különösen ha állandó jelzőként szerepelnek, az igekötőt elhagyják. Ugyanez áll az ilyen igékből képzett főnevekre is. Pl. Jézust *megfeszítették*, de ő nem a **megfeszítőért*, hanem a *feszejtőért* imádkozott, és kínhalálát *feszület* ábrázolja. (Itt a *feszület* szó azért különösen érdekes, mert a szláv *propeło* és *raspeło* tükörszava, és még-sincs igekötője, holott a szlávban van: *pro-*, *raz-*.) Ezt a zárt nyelvi struktúrát a történelemben kétszer érte nagyobb idegen hatás. Először a reformáció idején, amikor a hitvitákban nagyon ügyelni kellett arra, hogy a latin kifejezéseknek megtalálják a pontos magyar megfelelőit. A *remissio peccatorum*, ami ma *bűnbocsánat*, bizony így hangzott: *bűnöknek-meg-bocsánatja*, ahol a latin *re-*-nek pontos megfelelője a *meg-*. Ezt a formát a magyar később teljesen elhagyta. A másik ilyen idegen hatás a múlt században a német felől érte a magyart. A németből fordított számos igenévnél kezdetben mindig ott volt az igekötő. Ilyen az *entschlossen*-nek megfelelő *elhatározott*, a *verkappt*-nak *elburkolt*. Jókainál még ilyen példák vannak: *elhatározott amazon*, *elburkolt szándék* és hasonló. Az *empfangen* igét, aminek a fordítása ma csak *fogad*, régen *elfogad*-dal fordították: *elfogadja a vendéget*, a *delegációt*. Így volt *elfogadó-terem* stb. A nyelv belső strukturális ereje lassanként mind legyőzte, csak néhány maradt meg, mint pl. a műszaki nyelvben a *szijmeghajtású gép*, ahol a háttérben a német *Riemenantrieb* még mindig munkál. Az igekötő megléte vagy hiánya nagyon jellemző a szólásszerű kapcsolatokra is. Minél inkább állandóvá merevedik egy kapcsolat, annál biztosabb, hogy el fog maradni az igekötő. Régen így mondták: *megoldotta a kereket* (átvitt értelemben is), *otthagya a faképnél*, *megfordult a sarkán*; ma: *kereket oldott*, *faképnél hagyta*, *sarkon fordult*. (Itt még a szórend megváltozása is érdekes.) Ezek a példák egyúttal az igekötő és a határozott névelő szoros kapcsolatára is fényt vetnek, ami ennek a struktúrának ugyancsak egyik fő jellemzője.

A felsorolt példákkal csak igazolni akartam, hogy én is hiszek a nyelvi struktúrák létezésében, de ezek kibontása a nyelvhasználatból és körvonalaik megrajzolása sokkal nehezebb munka, hogyszem az egyszerű logikai operációkkal el lehetne érni.

Javaslatom tehát a következő. Ne nevezzük Chomsky és követői nyelv szemléletét és elemző módszerét strukturalista nyelv tanak, hanem egyszerűen logikainak vagy formalistának. Ezzel egyrészt sokkal hívebben jellemezzük magát a kutatóeljárást, másrészt nem foglalunk le egy bizonyos nyelv szemlélet számára egy olyan elnevezést, ami azt valójában nem illeti meg, és nem állítunk akadályt az elé, hogy valamikor a valóban nyelv szerű strukturalista szemlélet kialakulhasson.

Mindezeket szükségesnek tartottam elmondani saját tudományos meggyőződésemmel igazolására. Abban nem hiszek, hogy a mai strukturalisták közül bárki is az én gondolataim hatása alatt szemléletet váltana. Ha valaki egyszer felesküdt egy irányzatra, nehezen hagyja el. Maga az irányzat Európában, úgy látszik, lényegében lefutott, de a magyarországi strukturalisták mintegy sündisznóállásba tömörülve zárkóznak el más felfogások elől. Nem tudom, kitől olvastam, de nagyon bölcs megállapításnak tartom, hogy ha valaki felesküdt egy irányzatra, az a későbbiekben legjobb szellemi energiáit kénytelen utóvédharcokra pazarolni. Nagy kár ezekért az energiáért. Ami a jövőt illeti, ha nem is bízom a megrögzött strukturalisták megteríthetőségében, a következő nemzedék nyelvészei között talán lesznek, akik a fenti sorokon elgondolkodnak.

RATA és TILO

Árpád-kori személynéveink eredetéről

1. Az alábbiakban arra a kérdésre keresem a választ, hogy vajon lehetséges-e, akárcsak feltételesen is, ősmagyar folyamatos melléknévi igenévi maradványoknak tekinteni a címben jelzett személynéveket?

Az érdemi válasz elé egy általánosabb, de témánk szempontjából alapvető megjegyzés kívánkozik. Az Árpád-kori személynévállományunkban az *-a/-e/-o* magánhangzóra végződő – leginkább két szótagos – névalakulatok között az igen kevés magyar közszoói eredetű név mellett számos az idegen, főleg szláv és német, valamint az egyházi eredetű becézett forma és sok a még megfejtetlen, azaz ismeretlen eredetű név. Ennek – többek között – az is oka, hogy a legrégebb, azaz magyar közszoói eredetű személynéveinkben a képzők mindig a szó teljes tövéhez járultak (vö. *Fehera*, *Penteka* stb.), tehát kicsinyítés, becézés esetében a közszoói eredetű nevek soha nem csonkultak vagy rövidültek meg. Ezzel szemben a szláv nyelvekben és az ónémet névadásban a becézés leginkább a név csonkított – gyakran egytagú – tövéhez kapcsolt képzővel vagy képzőkkel történt (vö. Kniezsa István: A magyar és szlovák családnevek rendszere. Bp. 1965. 39; Fleischer, W.: Die deutschen Personennamen. Berlin, 1968. 16–22). Förstemann, E. művének (Altdeutsches Namenbuch 1966²) bevezető oldalain (2–10) több száz *-a*, *-o* képzővel alakult ónémet személynév olvasható.

Mivel a szláv és német, valamint az egyházi eredetű személynévek becézett alakjainak *-a*, *-o* végződése vagy képzői megegyeznek a magyar *-a*, *-o* nomenképzővel, illetőleg a folyamatos melléknévi igenév *-o/-a/-e* képzőjével, ezért névfejtőink szívesen fedeznek fel egy *-a*, *-o* végű idegen eredetű személynévben is „ősi magyar” közszoói eredetű személynévet. Főleg akkor, ha a kérdéses név környezete nem ad kellő felvilágosítást a név eredetére vonatkozóan. Ilyenkor – egy-egy teória igazolásául – a „magyarázatok mögött nagyon gyakran szubjektív megítélés, mondhatni belemagyarázás húzódik meg” (Bárczi Géza MNy. 1967: 290).

2. A *Rata* személynév eredetének megvilágításához néhány sornyi történeti visszapillantás szükséges. I. (Szent) László Szlavónia birtokbavétele után, az 1090-es évek elején alapította a Zágrábi püspökséget, és szervezte meg a drávántúli várispánságokat, elfogadva és háborítatlanul hagyva az ottani szláv berendezkedést. A helyben lakó szlavónokat, középkori elnevezésükön „tótokat” a szlávoknál szokásos *nyestbőradóz*áson kívül egyéb kötelezettség nem terhelte. 1207-ben II. András király alapította a Zágrábtól délre fekvő topicalai (topuskói) ciszterci apátságot, és a Kulpa folyón túli Gora földet az apátságnak adományozta. Az 1211–1217. évekből származó oklevelek arról szólnak, hogy az uralkodó Gora földet (comitatust) a templomosok és *hat (szlavyon) nemzetség* kivételével a topicalai apátságnak adományozta. 1225-ben Béla királyfi, akkor szlávón herceg, édesanyja, Gertrud királyné meggyilkolása után, anyja, szülei és a maga lelki üdvéért hat Gora megyei – köztük a *Rata* – nemzetség nyestadójából évi húsz márkát adományozott a topicalai apátságnak: „de *marturinis* nostris sex generationum comitatus de Gora: Pridizlai...Alpreth, Martini filii Brochonis, *Rate* [genitivus], Bizlai, Trmha...XX/viginti marcas annuatim donavimus” (ÁUO. XI:185–6; vö. Györffy György: István király és műve. Bp. 1977. 113, 177; Magyarország története Bp. 1984. I/2: 917, 1345; Kristó Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon Bp. 1988. 305, 307, 326–7; latin *marturina* 'nyestbőr, nyestbőradó' Bartal A.: Glossarium mediae et infimae Latinitatis Regni Hungarie, Lipsiae 1901, Bp. 1970²: 411). Kálmán galíciai király és szlavóniai herceg 1234-ben bizonyáglevelét adott ki arról, hogy a topicalai apátság, valamint *Rata* és három fia barátságosan megegyeztek: „Abbatem et Conventum Toplica ex una parte et *Rata* et omnes filios sous ita pacificata est...*Rata* cum tribus filiis suis videlicet Gamaticia, Martin et Isanj;” (ÁUO. XI: 268). *Rata* és leszármazottai, a „*Rata* nemzetség” tagjai 1330-ig szerepelnek különféle ügyekben,

így 1284-ben: „Jazen, Senk filiis Isan filio Radozlai de genere *Rata* (BlagayOkl. 48), melyekről Karácsonyi János a Magyar nemzetségek története (Bp. 1995²) című művének „Tótországi nemzetségek” fejezetében részletesen beszámol (i.m. 1115–1117). A *Rata* nemzetség tagjai voltak: *Rata* és fiai: Gemizina-Gamaticia, Marco, Isan, Povorsena (Pouorsanus), unokái: Radislaus, Jescen, Gordomerl, Senk, *Terpene* (l. alább), Jazen, Lepech és fia Lepechdrug, Gordon stb. (Karácsonyi i. m., BlagayOkl.).

Meg kell még jegyeznem, hogy az idézett 1225. és 1234. évi oklevelekből egyaránt kiderül, hogy szlavóniai személyekről, eseményekről van szó, és mindkét oklevél végén jelezték, hogy a szövegek a „Tkalsics, Monumenta hist. Episcopatus Zagrabienensis” oklevélkiadásban is benne vannak, vagyis egyértelmű, hogy *Rata* és fiai szlavóniai birtokosok voltak.

A „tótországi” *Rata* nemzetség megalapítójának neve szerb-horvát eredetű, egy *Rat-* tőhöz kapcsolódott a szerb-horvát *-a* becéző képző. Vö. *Rata* szn. (Grković: RIS. 171) < *Ratibor*, *Ratimil*, *Rativoj*, *Ratoljub*, *Ratoslav* (Maretić 106, 127). L. még cseh: *Ratibor*, *Ratimir*, *Ratbor*, *Ratmir*, *Ratislav* (Svoboda 56, 64, 83), lengyel: *Ratbor* (Taszycki V. 449). Hasonló, tehát rövidüléssel és *-a* képzővel alakult szerb-horvát személynévekre több száz olvasható Maretić (*Bera*, *Daba*, *Mika*, *Neza*, *Rada*, *Sima*, *Voja*, *Zaha* stb.) és cseh nevekre Svoboda (*Bera*, *Bola*, *Cúza*, *Casta*, *Doba*, *Lada*, *Rada*, *Soba*, *Trpa*, *Vsa* stb.) munkájában.

Egyébként a nyitrai várjobbágyok között is volt 1258-ban Sdzio fia *Ratha* nevű (Sztp. Krit J. I. 362).

A fent idézett 1234. évi oklevélből adatolt *Rata* személynévet (ÁUO. XI: 268), a szlavóniai *Rata* nemzetség megalapítójának nevét a német nyelvű magyar etimológiai szótár, az Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen (= EWUng.) a *ránt*¹ ’zsírban kisüt, panírozottan kisüt, lisztel ételt beránt’ / „in Fett ausbacken, paniert ausbacken, mit Mehlschwitze eindicken” / ismeretlen eredetű ige első kérdőjeles nyelvtörténeti adataként idézi. De ugyanezt az 1234-évi *Rata* személynévet idézi a *ránt*² ’megragad, tép, húz valamit, kirántja a fegyvert’ / „anreißen, jäh anziehen, ergreifen (eine Waffe), zucken” stb. / fiktív töből alakult ige ugyancsak első kérdőjeles adataként.

A szlavóniai *Rata* nemzetség megalapítójának nevét az előtárt bizonyítékok alapján még feltételelesen, azaz kérdőjellel ellátva sem lehet összekapcsolni a magyar *ránt*¹ vagy *ránt*² igékkel.

3. Az 1289-ből való *Tilo* személynévet „*Tilone* videlicet antiquo Judice de Bela” (ÁUO. IX: 517) az EWUng. az ismeretlen eredetű *tilt* (címszó: *tiloszik*) igénél idézi, azzal a megjegyzéssel, hogy talán ugyanabból a töből vezethető le, mint az ige. „*Tilo*, korábban Bela-i bíró” egy Szepes megyei oklevélben esküdttársa volt a *Meinhard* falujából való *Gysler* fia *Cunrad*-nak. A szöveg értelmében Rikolf lomnici bíró a Ruda nevű erdőséget, mely a Bela folyóig és a lengyel határig („ad terminos Polonicales”) terjed, új telepítés végett a Mühlbachból származó Theodoricnak és Luduic-nak adományozza. Az eddigiekből is kitűnik, hogy Szepes megyei szászok lakta területről van szó, és a Szepes megyei Bela, ahol *Tilo* volt a bíró, „németek” földje volt (1282: „apud metas teutonicorum de Bela” HazOkm. VI: 276) és 1291-ben a belai *Tilo*-nak volt egy malma Lándok határában a Bela folyón „inter Theutonicos de Bela et Landok” és „unum molendinum ... super fluvio Bela ... apud *Tylonem* de Bela in terra ville Landok ... Idem *Tylo* ... dixit” (HazOkm. VI: 355, 363).

A *Tilo* név német eredetű, vö. *Till*, *Tile*, *Tilo*, *Thilo*, *Tyla*, *Tylo*. Kedvelt és gyakori név volt a középkorban és még ma is. E nevet viselte a XIV. században élt német népmesei hős *Till Eulenspiegel* (Förstemann 410; Brechenmacher 1:314; Duden Lexikon der Vornamen 200; Fleischer i. m. 29).

Mivel az 1289. évi oklevél említi a lengyel határt, ezért feltételeztem, hogy a német eredetű *Tilo* személynévet megtalálom az ólengyel személynévtárban is. Valóban a *Tyl*, *Tylo*, *Tyla*, *Tylasz*, *Tylusz*, *Tyle*, *Tylek*, *Tylko* névalakulatokra sok adatot idéz Taszycki szótára. Néhány ezek közül: „1289: Dominus *Tilo* prepositus”, „1291: viro *Tiloni* advocato”, „1294: Friderico advocato de Galnowe, *Tylone* fratre ipsius”, „1307: *Thilone* advocato Poznaniensi” stb. (i. m. V: 503–5).

Kérdés, vajon a *Tilos* és *Tilaj* helynevek alakulhattak-e a német eredetű *Tilo*, illetőleg a lengyel *Tylasz*, *Tylusz*, *Tyla* személynévekből?

4. Látnivaló, hogy figyelmes oklevéolvassással az EWUng. elkerülhetette volna a szláv eredetű *Rata* személynév és a német eredetű *Tilo* személynév korai nyelvtörténeti adatokként való idézését a *ránt*¹⁻², illetőleg a *tilt* igék szócikkeiben.

Hasonló félreértés miatt került be a „Pukano” helynév az EWUng. *pukkan* szócikkébe, valamint A Magyar nyelv történeti nyelvtana „Az igenevek” című fejezetébe, mint egyik példa a „fiktív” többől alakult melléknévi igenévi alakra (I. Bp. 1991. 324). Holott Benkő Loránd már korábban megállapította, hogy a hangutánzó – hangfestő eredetű igék között a „*pukkad* féléknél semmi jel nem mutat egy korábbi *pukk tölge létre, sőt az a család viszonylagos kései keletkezése miatt teljességgel valószínűtlen” (A magyar fiktív (passzív) tövű igék. Bp. 1984. 139). A „Pukano” helynév 1328-ban fordul elő a német és részben olasz lakosságú Körmöcbányán kiadott oklevélben: „I malom ... a *bakabányai* bíró malma alatt ... mol. ... infr. mol. iudicis *de Pukano*” (Györffy I: 456). Vagyis a Bakabánya helynév német ajkón elváltozva *Puckanz* volt, latinosított alakban „Pukanus”, és a latin *de* előjáró utáni helyhatározós esetben lett „Pukano”, és nem a „fiktív” tövű *pukkan* ige melléknévi igeneve (vö. Hont megyei Bakabánya alatt a *Pukanus* névalakot Gy. III: 176).

A FNEsz. *Bakabánya* szócikkéből kiderül, hogyan alakult ki a német *Puckanz* > *Pukanus* 'Bakabánya' helynév.

5. Az ismeretlen vagy bizonytalan eredetű személynévek magyarázatában sokszor még a szövegkörnyezet sem segít. Ilyenkor kellene megfogadnunk Bárczi Géza intő szavait, aki szerint a szó vagy névfejtés előtt „a szót be kell ágyazni a maga nyelvi összefüggéseibe. Az az eljárás, mely a vizsgálatot egyetlen elszigetelt szóra korlátozná, rendkívül hiányos volna. Tekintetbe kell venni a szó egész családját, felmenőit, oldalágait és származékait a maga teljes bonyolultságában” (i. m.) Vagyis rendkívül kockázatos egyetlen, környezetéből kiragadott, ismeretlen vagy bizonytalan eredetű nevet magyar közszói eredetűnek minősíteni és mindenféle bizonytalan jelentéseket neki tulajdonítani. Egyetlen példa a sok közül: az EWUng. az 1211: *Teke* személynévet a *tekint* ige *tek*-tövéből alakult lehetséges folyamatos melléknévi igenevének fogja fel 'tekintő' jelentéssel. De az 1198: *Theke* személynévet a *tök* közszó biztos korai nyelvtörténeti adataként idézi az 1211: *Tecu*, 1138: *Tuke* nevekkel együtt, bár jelentésüket megkérdőjelezi „? 'Kürbis' ” /='tök' / vagy „? Hodensack mit den Hoden” /='herezacskó a herékkel' /.

A nagyszámú Árpád-kori *Te*- szótaggal kezdődő név: *Tek*, *Thec*, *Thecu*, *Tecu*, *Teku*, *Te-kud(inus)*, *Teca*, *Teka*, *Texa*, *Tecsa*, *Thexa*, *Texe*, *Tekze*, *Tecus*, *Thecus*, *Tecusa* stb. (vö. Árpád-kori kis személynévtár) arra utal, hogy e nevek esetében egyfajta becéző névtípusról lehet szó (vö. Kniezsa István: NytudKözl. 1958: 482), így például egy *Te*-szótaggal kezdődő személynévből, talán a *Theodor*-ból alakulhattak rövidüléssel és különféle képzőkkel a felsorolt nevek (vö. B. Lőrinczy É.: NytudÉrt. 33. sz. 14, 19). A szerb-horvát „*Te-c-a*” az Athanasius, a „*Te-sa*” a Theodosius becéző alakja (Maretić 85). Ezért megalapozatlannak tartom az 1198: *Theke*, 1211: *Teke* személynéveknek az EWUng. által megadott 'tök', illetőleg 'tekintő' jelentéseit.

A fentiekből következik, hogy igazat kell adnunk Hadrovics Lászlónak, aki a EWUng. I. füzetének megjelenése alkalmából írt ismertetésében kifejtette, hogy az EWUng. szócikkeinek nyelvtörténeti adataiból „kihagyható csoport lett volna az a sok középkori tulajdonnév, amelyeknél teljesen valószínűtlen, hogy összefüggnének későbbi magyar közszókkal ... főleg latin oklevelekben fennmaradt, valójában megfejtetlen nevek” (Magyar Tudomány 1993: 1414).

6. A szlavóniai, szerb-horvát eredetű *Rata*, a Szepes megyei szász (német) eredetű *Tilo* és a bizonytalan eredetű *Teke* személynéveket Benkő Loránd is bevalógatta a lehetséges folyamatos

melléknévi igenévi alakok közé 'rátó = rántó', 'tíltó', 'tekintő' jelentéssel. Tanulmányával, a 200-nál több -a, -e, -o végű Árpád-kori személynév – köztük a *Rata*, *Tilo*, *Teke* – egybegyűjtésével az volt a célja, hogy felhívja a figyelmet az „Ősmagyar folyamatos melléknévi igenévi maradványok[ra] az Árpád-kor személynévanyagában” (Rédei-Festschrift, Wien–Budapest, 1992. 57–69). A *D*, *T*, *V* forrásjelzéssel idézett adatai könnyen visszakereshetők az Árpád-kori kis személynévtárból.

Benkő Loránd ebben a tanulmányában is többször és hangsúlyozottan figyelmeztet a névmagyarázatok során szükséges és kötelező óvatosságra, így az általa felsorolt Árpád-kori személynévek és a mellettük zárójelbe tett igék, mint jelentések, csak a lehetőségeket, a lehetséges magyarázatokat példázzák, mert a személynévek között „nyilvánvalóan sok az igenévi kiindulású, de másféle morfológiai alakulásmóddal is magyarázható” (i. m. 63). Így Benkő szerint a *Tilo* személynév előzménye lehet a török eredetű *tilo* közszo is (i. m. 65). Láttuk, hogy a *Tilo* nem lehet sem a *tílt* ige melléknévi igeneve, sem a török eredetű *tilo* közszo, hanem valódi német személynév.

Benkő megemlíti, hogy az egyházi eredetű személynévek kicsinyítő-becéző alakjai között „a *Mata* a *Máté* vagy a *Mátyás*, a *Siko* a *Sixtus* magyar megfelelőjeként is” értelmezhető, nem pedig a *matat* illetőleg a *sikolt* igék melléknévi igenévi alakjainak (i. m. 66). Több más között én még a *Sima* személynévet is a *Simeon*, *Simon* becéző alakjának tartom, és nem a *simít* ige folyamatos melléknévi igenévi alakjának. Nyilván félreértés miatt került az 1211: *Elee* gamasi földművelő (filii *Elee*) mellé az 'ellik' jelentés, vö. DA: *Eleedi*, *Elees*, melyek az *Elias* becéző változatai. De a Benkő által felsorolt lehetséges ősmagyar folyamatos melléknévi igenévi alakok között vannak biztosan idegen eredetű személynévek is, néhány ezek közül: *Bosou*, *Bozou* (?'baszó') < szláv *Bož-idar* szn. + -ou (Kniezsa: AECO. 1936: 118); *Maza* (?'mászó') < szb-hv. *Maza* szn. (vö. FNESz.: *Mázaszászvár*); *Pota*, *Pata* (?'pató = pattanó') < német *Pot*, *Pota* szn. (vö. FNESz.: *Gyöngyöspata*); ugyanez a név az EWUng. szerint az 'állat körme' jelentésű *pata* [??] is lehet; *Fara* (?'fáradó vagy faragó') < német *Fara* szn. (Förstemann 495, 496), ugyanez a név az EWUng.-ban még 'far, hátsó rész' [??] jelentéssel is bírhat; *Terpe* (?'töporodik') < cseh *Trpa* (vö. FNESz.: *Szásztörpény*), a szlavóniai *Rata* egyik unokája *Terpene* volt; *Ugra* (?'ugró') < szl. *Ugrin* szn. csonkult -a képzős alakja (vö. FNESz.: *Biharugra*); *Visa* (?'vizsgáló') < szb-hv. *Viša* szn. < *Višoslav* (vö. FNESz. *Visa*) stb.

Benkő Loránd egyik legutóbbi tanulmányában elmarasztalóan nyilatkozott a helyneveink vizsgálatában dogmává merevedett névmagyarázatokról. Tőle idézek egy témánkhoz, az ősmagyar folyamatos melléknévi igenévből alakult Árpád-kori személynéveink kérdéséhez illő mondatot: „Esetenként természetesen mindezen következtetések mindegyike valós lehet, csak az elvi alaptól kiinduló tömegesítés, sablon, túlzás vitatható, illetőleg kétségeket ébresztő” (Névtani Értesítő 1996. 12).

Fehértói Katalin

A toldalékmorfémák meghatározásáról*

1. Keszler Borbála tanulságos vitacikkben (Keszler 1997) elemzi azt az állítást, hogy a -hat/het nem képző, hanem inflexióss affixum, magyarán jel (Kenesei 1996). Habár végső konklúziójában lényegében igazat ad a tekintetben, hogy e morféma képző voltában lehet kételkedni, számos részletkérdésben tagadja megállapításaim helyességét. Mostani válaszom megírására az a remény is sarkallt, hogy néhány régi problémára megpróbáljak új válaszokat adni, s az így kialakuló disputában a magyar leíró nyelvtan több homályos pontját világosabban lássuk.

* E tanulmány megírását az OTKA T017263 pályázat támogatta. Köszönettel tartozom Kiefer Ferencnek tanácsaiért.

Eredeti cikkemben a szakirodalom alapján egy táblázatot állítottam fel a képzőkre és a ragokra (azaz a derivációs és inflexiós kötött morfémákra), s ezt a cikk végén azzal a következtetéssel egészítettem ki, hogy a jelek az inflexiós morfémák közé tartoznak, egy jelentős különbséggel: hogy őket más kötött morfémák is követhetik, továbbá, hogy a *-hat/het* is jel. Az ebben az értelemben teljessé tett táblázat tehát így fest:

(1) A képzők, jelek és ragok közötti különbségek

	<i>Képző</i>	<i>Jel</i>	<i>Rag</i>
i. az adott szófaji kategória minden eleméhez hozzátehető	–	+	+
ii. a létrejött forma jelentése mindig kompozicionális	–	+	+
iii. más kötött morféma követheti	+	+	–

Jóllehet megemlítettem más szempontokat is, például, hogy az inflexió grammatikai jelentést hordoz, hogy nem változtatja meg a szintaktikai környezetet (azaz pl. az ige vonzatszerkezete megmarad), vagy hogy a képzés szófajváltást is eredményezhet, és általában új lexémát hoz létre, ezekre azonban a táblázatban nem hivatkoztam, mert (Spencer 1991 nyomán) úgy láttam, nem egyértelmű „igen-nem” választásokhoz vezetnek, hanem csupán az esetek jelentős vagy jellemző részében lehet rájuk hivatkozni.

Általában nem kételkednek például az *-ás/és* képző voltában, hiszen szófajt változtat, mégis könnyű volna az általa képviselt „nomen actionis” jelentésmozzanatot grammatikai jelentésnek tartani. Vagy ki tartaná a többes szám jelét képzőnek? De ha számnév után vagy alanyi helyen álló főnévre tesszük, akkor meg kell változtatnunk a szintaktikai környezetet: ki kell hagynunk a számnevet vagy egyeztetnünk kell az állítmányt (**három könyvek, *A könyvek elfogyott*).¹ Említett rövid cikkemben tehát azon az állásponton voltam, hogy csak egyértelmű kritériumok segítségével döntünk el, hová tartozik egy-egy elem.

Ugyanakkor persze nem volt szándékomban kétségbe vonni, hogy maga az osztályozás helyénvaló-e, hogy valóban ezek volnának-e a kategóriák, amelyekbe a magyar szakirodalomban toldalékmorfémáknak nevezett affixumok beletartozhatnak. Hogy egy távoli analógiával éljek: ha a felosztásunk alapja az, hogy a vízben élő gerinces állatok halak, a levegőben élők pedig madarak, akkor többnyire jó eredményhez jutunk, de például a bálnát a halak közé fogjuk sorolni. Ettől az osztályozásunk nem lesz elfogadhatatlan, csak hogy feltűnhet, hogy a bálnák bizonyos tulajdonságok tekintetében nem egyeznek a többi vízben élő állattal. Végső soron tehát az derül ki, hogy a klasszifikáció alapja volt téves, az állatokat nem aszerint kell csoportosítani, hol az élőhelyük.

Mindezt a mi problémánkra lefordítva azt mondhatjuk, hogy amennyiben elfogadjuk a képző–jel–rag distinkciót, akkor meg kell vizsgálnunk, mi a felosztás alapja, és ennek megfelelően kell adott morfémák hovatartozásáról dönteni. A vita tárgyát képező cikkemben ezt tűztem ki célul. Ugyanakkor felvethetők kételyek az osztályozás egészével és az egyes osztályok egységességével kapcsolatban is, amint erre mostani dolgozatomban igyekszem kísérletet tenni.

Először szemügyre vesszük a kötött morfémáknak a Keszler Borbála írásában lényegében a Berrár, Keszler és Rácz (1994) alapján idézett jellemző sajátosságait, azután az ezek meghatározására általam javasolt kritériumok kritikáját tekintem át, végül egy újabb javaslatot fogalmazok meg a problematikus esetek kezelésére.

¹ A csillaggal jelölt formák nem elfogadhatóak, azaz nyelvtanilag helytelenek, a kérdőjelesek pedig kétséges grammatikalitásúak.

2. A képző tulajdonságait Keszler a következőképpen foglalja össze (86–7):

2.1. „Nem kötelező elem. Hiánya miatt nem veszünk fel Ø morfémát.” Az állítás majd a raghoz viszonyítva nyeri el jelentőségét, de a Ø morféma a továbbiakban nem kerül elő, ezért felmerül a kérdés, hogy vajon a ragnál kell-e Ø morfémát felvenni (egy esetleges Ø, azaz zérus allomorf helyett, vö. 4.1.). Az, hogy valami nem kötelező, egyébként önmagában semmiféle pozitív kritériumot nem képvisel, hiszen ha az igenevek képzéssel jönnek létre, akkor a ragok sem tekinthetők kötelező elemnek, mivel az igeneveken nem jelennek meg.²

2.2. „Legbelsőbb helyzetű (a tö után következik).” Ez akkor igaz, ha a képzőt nem előzi meg más képző, ha viszont megelőzi, akkor az állítás kiüresedik. Kérdéses továbbá, hogy az úgynevezett „szófajjelölő” képzők (pl. *pattan*) eleget tesznek-e az említett követelménynek. Ugyan a *patt*- előfordul a *pattog* szóban is, de vajon az -og képzőt kell-e feltennünk a *kuncog* szóban? Ennek ugyanis nincsen *kuncan párja, és egyáltalán a feltételezett *kunc-* tö kimutathatatlan, tehát nem létezhet. Más szóval a Keszler-től is hivatkozott disztribúciós elemzés nem támogatja a „szófajjelölő” képzők feltételezését. Az általános probléma a képzők produktivitásával kapcsolatos, és visszatérünk rá még az alábbiakban.

2.3. „Többnyire megtűr maga mellett (azaz maga előtt és után) más képzőt, de képzőnként meghatározott módon.” A „többnyire” szó fellazítja az állítás kritériumkénti használatát. A „meghatározott mód” pedig az (li) állításban a képzők alatti mínusz jelnek felel meg.

2.4. „Jellemzően állhat utána jel és rag.” Ez az állítás előre vetíti a körbenforgás veszélyét, mivel éppen arra vagyunk kíváncsiak, valójában mi a képző, a jel és a rag közötti különbség; e terminusokat tehát nem volna szabad a jellemzésekben használni.

2.5. „Többnyire nem köti meg a szóalak szófaját, tehát nem akadályozza meg a további szófajváltást (de: *pöttömnyi*, *futva*).” A „többnyire” minősítésről az előbb szoltunk. Nem világos a „szóalak” terminus előfordulása, hiszen a képző nem szóalakot, hanem új szót, lexémát, vagyis lexikai címszót, szótári egységet hoz létre, amint arra fentebb hivatkoztunk. Ha pedig így áll a helyzet, akkor nem meglepő, hogy a (további) szófajváltás, vagyis általában a továbbképzés lehetséges. Inkább az kell, hogy érdeklődést keltsen, miért nem lehet az említett szótípusokhoz képzőket rakni. Első látásra úgy tűnik fel, hogy a mértéket vagy méretet kifejező melléknemek esetében merül fel ez a nehézség: *képméretesség, *négyajtósság, és ide tartozhatnak a -nyi képzős alakulatok is; ez azonban további és alapos vizsgálatot igényel. Más kérdés a határozói igenevek és általában az igenevek osztályának köre, amelyre futólag szintén visszatérek alább.

2.6. „Általában a képző határozza meg, hogy milyen bővítményt kaphat a szó (de: *iskolába járás*, *piros tetejű ház*).” Valóban, s az állítás szerepel is a Keszler által nem idézett, de a bevezetőben összefoglalt szöveges részben, a szintaktikai környezetet megváltoztatni képes képzőket szembeállítva az ilyesmire nem alkalmas jelekkel és ragokkal – pontosan azzal a megszorítással, amit Keszler is hozzáfűz: hogy ez nem minden esetben igaz. A zárójelben közölt ellenpéldák egyébként csak látszólagosak. Biztos-e, hogy az -ás képzőt tesszük először a *jár* tőhöz, majd aztán bővítjük az *iskolába* vonzattal, vagy lehet-e fordítva is, vagyis hogy az [*iskolába jár*] lexikai formára kerül rá a képző? Vannak ugyanis ez utóbbi megoldásnak is hívei az újabb grammatikai felfogások között (vö. Kiefer 1991). Az -ú/ű képzős kifejezésekről még alább a 6.2 pontban is szólni fogok, de vö. még Kenesei 1995/96.

2.7. „A képző lehet szófajtartó (*halász*), szófajváltó (*zongorázik*) és szófajjelölő (*pattan*).” Ez a kijelentés természetesen olyan értelemben nem tartható a képző jellemző sajátosságának, hogy elhatárolná azt a jeltől vagy a ragtól, hiszen bármely belső osztályozás csak arra a csoportra vonatkozik, amit már előzetesen felállítottunk.

² Mint azt alább kifejtem, ezzel a nézettel, amelyet Faluvégi és mások (1994) fejtettek ki, vagyis hogy a rag kötelező elem, nem értek egyet.

2.8. Az előző szakaszban idézett tulajdonságsort egy olyan megállapítás követi, amelynek Keszler maga sem tulajdonít kivételnélküliséget. Keszler többek alapján ezt mondja: „a képzett szó **gyakran** olyan viszonyt fejez ki, amely egy szintagma értékével bír [...]: *nyulacska* ← *kis nyúl*, [...] *kapál* ← *kapával dolgozik*, [...] (ezzel szemben a ragos névszóval kifejezett viszony nem oldható fel két szó kapcsolatával...)”. (Kiemelés tőlem.) Bár már az is kétséges, hogy ez a ragokra általában igaz volna (vö.: *iskolában* ← *iskola belsejében*; *késsel* ← *kés segítségével*), az semmiképpen nem megnyugtató eredmény, hogy a jelek egy része „levezethető” ily módon (pl. *könyvek* ← *több, mint egy könyv*), más részük viszont nem (pl. a tárgyas „ragozás” morféma: *lát-já-tok*).

3. A jelre Keszler cikke szerint az alábbi tulajdonságok jellemzőek.

3.1. „Lehet kötelező elem (idő- és módjel az igénél, többesjel a főnévnél), de lehet tetszőleges is.” Mint kritérium, az állítás használhatatlan, részben azonban értelmezhetetlen is, hiszen nem derül ki, miképpen kötelező az idő- vagy módjel, illetve a többes szám jele. Ezek ugyanis a legjobb esetben is csupán egyeztetett inflexiók (pl. a feltételes tagmondatok vagy az alany-állítmány között). Az állítás természetesen a kötelező toldalékoknak tekintett ragokkal szemben nyer jelentőséget, ezért a 4.1 pontban visszatérek rá.

3.2. „Belső helyet foglal el (tő vagy képző után következik).” Megint felbukkannak a definiendumok a definienstben: honnan tudjuk, hogy valami képző-e vagy jel, amíg nincsenek független meghatározásaink? Más szóval, ha valami a tő vagy egy már bizonyítottan képzőnek tekintendő elem után (és egy kétségtelen rag előtt) következik, akkor az illető morféma még lehet maga is képző.

3.3. „Megtűr maga mellett más jeleket (de szófajonként meghatározott módon).” Ez a tulajdonság az agglutináló nyelveknek a cikkemben is említett jól ismert jellegzetessége. Ugyanakkor, nem világos, mit jelent a „maga mellett”: hiszen ami előtte van, az lehet képző, ami pedig utána áll, az lehet rag. A „szófajonként meghatározott mód” természetesen igaz, de ez a tulajdonság nem különbözteti el a jeleket a ragoktól, hiszen ezek is szófajfüggők.

3.4. „Szófajváltást nem okoz, de csatlakozása már megakadályozza a további szófajváltást, azaz szófajkötő elem (de -bb: *jobbít*; a középfokjel rendelkezik tehát képzőszerű sajátossággal is).” Ha a jel inflexiók morféma, akkor következik, hogy megjelenése függ a (relatív) tő szófajától, de maga már nem okozhat további szófajváltást. Vagyis, ha a jel ún. „szófajkötő elem”, akkor a rag is az. Más kérdés a -bb szerepe: jóllehet egyetértek Keszlerrel abban, hogy a középfokot jelölő toldalék átmenet a képző és a jel között, hiszen megváltoztatja a vonzatszerkezetet, ugyanakkor minden melléknévhez hozzátéhető, az idézett példát mégis félrevezetőnek tartom. Úgy látom ugyanis, hogy néhány rögzült alakon kívül (pl. *nagyobbít*, *szebbít*, sőt *öregbít* (!) stb.) nincsen produktív továbbképzése ennek a morfémanak, vagyis nem lehet olyasmit alkotni mint **gyorsabbít*, **éles(eb)bít* stb. Márpedig állításaink csakis a produktív lexikai-morfológiai folyamatokra lehetnek érvényesek, mivel nem produktív toldalékmorfémák kizárólag a képzők között lehetnek, és azok esetében is a nem produktív képzők mindig közelebb vannak a tőhöz mint a produktívak.

Általában a „szófajkötő” megjelölésnek vagy kategóriának nem világos a jelentése: ha ugyanis az alapvető különbség a deriváció (képzők) és a – szófajt változtatni nem képes – inflexió (ragok) között áll fenn, ami állításaim alapját képezi, akkor a terminus feleslegessé válik. Ugyanakkor a nyelvet elemző (például a más anyanyelvű nyelvtanuló), ha ismeri a jelek (és ragok) listáját, akkor tudja, milyen szófajú a tő; ebben a vonatkozásban tehát van értelme a „szófajkötő” vagy „szófajjelölő” terminusoknak.

3.5. „Nem változtatja meg a szó paradigmatiságát, csak ugyanazon a síkon eltolja.” A paradigmatiság érték változatlansága feltehetőleg annyival több a „szófajkötésnél”, hogy az esetleges vonzatok sem lehetnek érintve – s ez szerepelt cikkemben is „változatlan szintaktikai környezet” néven, igaz, nem mint kivétel nélküli tulajdonság. Az ugyanazon a síkon való „eltolás” meta-

foráját nem értem, s ebben a hivatkozott Berrár, Keszler és Rác (1994) sem segít. A metafora minden bizonnyal Antal (1961: 74) jeles munkájából származik, de Antal maga sem magyarázza meg, mi köti össze az olyan különböző tulajdonságú jeleket, mint a birtokos személyjel, a birtokjel, a többes szám, illetve középfok jele. Ezek közül a birtokos és a középfokjel szintaktikai szerkezeteket határozhat meg: az előbbi (nominativusi vagy dativusi esetben álló) birtokos megjelenését „engedi meg”, az utóbbi adessivusi (-nál/nél) esetű főnévi csoportot vagy *mint*-tel bevezetett mellékmondatot követel meg. Antal mentségére azonban említsük meg, hogy őt az esetragok, a magyar esetrendszer érdekelte, ezért nem volt szükséges meghatároznia, s így adottnak vehette a jelek osztályát.

4. A ragokra a következők vonatkoznak.

4.1. „Kötelező elem az igénél és a főnévnél is.” Noha nem világos, milyen értelemben kötelező a rag (hiszen például a helyhatározói *-ban/ben* helyett sokszor lehet akár más helyviszonyt kifejező ragot, akár névutót használni), annak következtében, hogy az állítás a főbb szófajok közül (ige, főnév, melléknév, határozószó) az utóbbiakat nem említi, valójában **nem a ragokról, hanem a főnevekről és az igékről** szól, más szóval azt jelenti ki, hogy a főneveket és az igéket kötelező raggal ellátni. Nem világos az sem, vajon miként kötelező a rag az igénél, hiszen az érvényes leíró nyelvtani besorolás szerint az összes igenévnek **képzője** és **nem** ragja van. Vagyis ezek az igealakok ragok nélkül állnak.

Erre az állításra utaltam korábban a 2.1 és a 3.1 pontban is. Ha tehát (főnév- vagy ige-)rag nincsen jelen, akkor Ø, azaz nulla vagy zérus morfémát kell felvenni. A zérus morfémával is vannak koncepcionális problémák, például az, hogy ha az alanyeset (ragja) is zérus – hiszen az alanyesetű főnév is kötelezően ragot kell felvegyen –, akkor legalább három zérus morféma van a magyarban: az egyes szám harmadik személyű alanyi ragozása (*olvas-Ø* vagy *olvas-ott-Ø*), az alanyeseté, valamint az olyan határozóragé, mint amelyik a *vasárnap* főnévből határozót alakít. Ha azonban ez utóbbit például az *-on/en/ön* rag zérus **allomorfiájának** tartjuk, csakúgy mint a birtokos inflexiót követően elhagyható tárgyragot (*könyvem – könyvemet*), akkor semmi sem akadályozhat meg bennünket abban, hogy az egyes szám harmadik személyű alanyi ragozású igeragot ne tekintsük például az ikes igék *-ik* végződése allomorfiájának. Így egyébként az alanyesetnek sem zérus morfémája lenne, hanem egyszerűen morfológiaiilag (de nem szintaktikailag) jelöletlen volna.³

Mindezzel nem azt állítjuk, hogy elintéztetnek vehetjük a zérus morfémák kérdéskörét, csupán azt, hogy minden egyes esetben alapos vizsgálattal kell feltárni, milyen elemzések alapján tesszük fel a jelenlétét. Többen (pl. Marchand 1969, Aronoff 1976) a „konverzióként” ismert szófajváltó képzés esetében tesznek fel zérus morfémát, pl. *cheat* 'csalni' → *cheat* 'csaló', mások (pl. Beard 1984) tagadják az ilyen üres elemek létét.

4.2. „Szóalakzáró elem. Más toldalék nem követheti (de: *nagybani*). Csak egy lehet belőle.” Ez pontosan megfelel az (liii) sorban a rag alatt álló mínusz jelnek. Megjegyzem, hogy a *nagybani* felemlítése félrevezető, hiszen még ha produktív volna is a *-bani*, akkor is egyetlen tagolatlan képzőként működne, akár csak a cikkemben elemzett *-ható/hető*.

4.3. „Képzőtlen, képzős és jeles szóhoz egyaránt járulhat.” Ez természetesen igaz, de ismét csak lehetőségeket említ, továbbá a definiendumok szerepelnek az állításban, vagyis kritériumként hasznavehetetlen.

4.4. „Szófajkötő elem.” L. fent, 3.1

4.5. „A névszórag szintaktikai viszonyt jelöl a hierarchiában feljebb álló tag (a szó szerkezet alaptagja) felé.” Az állítás a ragoknak csupán egyik csoportjára vonatkozik, ezért belőle a ragokra általában nem lehet általánosítani. De felmerülhet a kérdés, hogy az esetragos névszóból vagy

³ Az ezt magyarázó megfontolásokat l. É. Kiss és Szabolcsi 1992.

névszói szerkezetből álló olyan ún. módosítószók vagy „mondatszintű határozók”, amelyek a mondat többi részében kifejezett proposícióval állnak valamilyen viszonyban, melyik feljebb álló tag felé jelölnek viszonyt, vö.: *Pétertől Pali akár fel is fordulhat*.

5. A fentiekben idézett pozitív ismérvek tehát nem elégségesek a három toldalékcsoport elhatárolásához, vagy pedig eleve nem alkalmasak erre a feladatra. Ha előre tudjuk, mi a képző, a jel és a rag, akkor a felsorolt állítások akár igazak is lehetnek, de hát pontosan az a célunk, hogy megállapítsuk, különböznek-e és miben ezek a kötött morfémák. Véleményem szerint nem teszi értékesebbé a kritériumainkat az, hogy nem hivatkozunk a jelentésre, amire Keszler utal: a disztribúciós elemzéseket alkalmazó iskoláknak ez az alaptéziise egyébként sem kivitelezhető, hiszen mihelyt a – bizonyíthatóan elégtelen – zárt korpuszokon túllépünk, a vizsgálatok mögött mindig olyan ítéletek húzódnak meg, hogy értelmes-e az adott morfémásor, vagyis van-e **jelentése**. Amit továbbá kijelent, vagyis hogy „a jelentésre utaló kritériumok [...] a legkevésbé sem nyújtanak biztos fogódzót az elhatároláshoz” (87), azt véleményem szerint mindig csak a kérdéses eset szemrevételezése után szabad kijelenteni, nem pedig általában. Abban ugyanis nem látok semmi elvetendő, hogy egy olyan kijelentést tegyünk, miszerint egy adott morfémakapcsolat jelentése kompozicionális-e vagy sem, tekintet nélkül arra, pontosan **mi** is a jelentése. Így lehet ugyanis elkülöníteni pl. a *kívágta a rezet* nem kompozicionális jelentésű állandó szókapcsolatot (idiómát) az *a rezet vágta ki* kompozicionális, azaz szó szerinti jelentésű szerkezettől, s meghatározni további szintaktikai viselkedésüket.

5.1. Keszler állítása szerint az (1i) nem általános, mivel „bár van *pirosan, boldogan, békítőleg*, nincsen **boldogtalanán, *budapestien, *szépleg* stb.” (87). Valóban, de van *boldogtalanul, budapestiül* vagy *budapestiesen (beszél)*, továbbá a *-lag/leg* minden bizonnyal egyáltalán nem, de legalábbis nem minden típusú melléknév esetében produktív. Vagyis adott kötött morfémáknak különböző környezetfüggő allomorfjai lehetnek, csakúgy, ahogy az ikes igék mellett más ragokat kell(ene) használnunk, mint a többi igét követően. A felhozott példák kapcsán egyébként újabb kérdések merülnek fel, egyrészt az *-i* képzőről, másrészt általában a határozószók képzőiről, s ezeket a 6.2-ben még megemlítem.

5.2. Ami a társulási képesség kérdését illeti, Keszler Kiefer Ferenc egy cikkére (1987) hivatkozva felveti, hogy a társulási képesség alapján nem dönthető el, raggal vagy képzővel állunk-e szemben. Szemben az én írással, amely egy feltételezett képzőről kívánta kimutatni, hogy jel, Kiefer azt vizsgálja, melyek a magyar esztragrafokra vonatkozó ismérvek, s ezekre is visszatérek a 6.2-ben.

Keszler azonban azt is állítja, hogy az igeragok sem tehetők hozzá minden igerőhöz, hiszen a tárgyas ragozás végződése nem jelenhetnek meg tárgyatlan igeréken. Itt egyrészt a kritériumaink között szereplő „szófaji kategória” megjelölés kíván pontosabb definíciót: az (általában) határozott tárggyal való egyeztetés révén megjelenő tárgyas ragozás morfémája valóban nem minden igerőhöz tehető hozzá,⁴ ezért a kategória szűkebb is, pl. „tárgyas ige”, csakúgy, ahogy a többes szám morfémája esetében is a főnevek egy csoportja, az absztrakt fogalmakat kifejezők, kimaradnak, pl. *lét, ész, elektromosság, boldogság*. Másfelől itt is a környezetfüggő morfémaalternánsok, vagyis az allomorfok kérdését kerüljük meg, ha csupán az önmagukban tekintett ragok társulási képességét vesszük szemügyre, és – szigorúan disztribúciósan elemezve – nem azt látjuk a jelenségben, hogy a tárgyas ragozás egyeztetett, és esetenként zérus allomorf formájú *-J-* morfémája mellett az igei személyragoknak más allomorfjai jelennek meg, mint a (jelöletlen) alanyi ragozásban.

5.3. Az „automatikus” képzők közül Keszler hármat említ: közülük épp az egyikről, a *-hat/het-*ről igyekeztem kimutatni, hogy nem az. A másodikról, a műveltetés képzőjéről úgy tartja, hogy „minden tárgyas igerőhöz hozzáfűzhető”, bár elég csak az olyan példákat felsorolni, mint a

⁴ Bár alkalmasint tárgyatlanokhoz is járulhat, pl. *alussza az álmát, éli az életét* stb.

*gyűlöltet, *izzasztat, *néz(t)et, hogy lássuk: ez nem így van. Ugyanakkor számos tárgyatlan igéből lehet műveltetőt képezni, pl.: *pisíltet, ültet, lélegeztet*. A harmadik képző, az *-ás/és* még ezekenél is bonyolultabb eset. Látszólag ugyanis tényleg minden igehez hozzáilleszthető, de felmerül a kérdés, valóban szóképzéssel állunk-e szemben, hiszen vannak igék, amelyek csak a vonzatukkal együtt vehetik fel a szuffixumot, pl. *feltalálás, megigézés, megtekintés*. Ha ugyanis az ige változatlanul megőrzi a vonzatát, akkor a képző nem egyetlen szóhoz, hanem egy szintaktikai szerkezethez járul hozzá, vagyis az eredményül kapott főnévi szintagmák belső viszonyai így festenek:⁵

(2) [[[az új porlasztó] feltalál] -ás] -a]

Itt a *feltalál* ige a „tárgyát”, valójában a „téma” tematikus szerepű belső argumentumát nem a lexikonban kapja meg, hiszen ott csupán szavak létezhetnek, szó szerkezetek nem, hanem a szintaxisban.⁶

A szóelemek közötti hierarchiában a képzett szóban a képző a főtag, ugyanis ez adja meg a szófaját (vagyis ennek a kategóriáját „öröklí” az új lexéma), és ez szabja meg általában a vonzatokat, vö. *olvas (vmit)*, de *olvasat (vkit/vmit vkivel)*. A (2) példában bemutatott szintagma nagyságú kötelező vonzat arra a paradoxonra mutat rá, amely a képzett szavak fonológiai egysége (pl. hangrendi illeszkedés) és a képzés szintaktikai következményei között áll fenn, amint ezt az *-ú/ű* birtokos melléknévi összetételek, valamint idegen nyelvekből vett példák alapján egy másik cikkemben próbáltam kifejtetni (Kenesei 1995/96).

Lényegében arról a különbségről van szó, amely a szóalapú morfológiai folyamatokat (vagyis a szorosan vett lexikai szóképzést) elválasztja a szintagma alapú morfológiai eljárásoktól, amelyekbe alapvetően az inflexiók (azaz a ragok és jelek) hozzáadása tartozik bele, de egyes átmenetnek tartott képzők vagy jelek (pl. az imént említett *-ás/és*, az egymáshoz sokban hasonlóan működő *-ú/ű* és *-os/es* és a névutóhoz csatolt *-i*) megjelenése is. Bár ezek az affixumok megőrzik a fő vonzatkeretét, mivel kategóriaváltást eredményeznek, a képzők közé kell sorolnunk őket. Mint-hogy azonban szintaktikai összetevőkhöz járulhatnak, ráadásul minden megkötés nélkül, ez a tulajdonságuk az inflexiókkal rokonítja őket.

Ezen a ponton két dolgot tehetünk, ha kritériumainkat változatlanul hagyjuk: (a) a szófajváltást nem tekintjük a képzőket meghatározó tulajdonságnak, aminek a következtében az említett végződések inflexiónak, azaz ragoknak bizonyulnak; vagy (b) megengedjük, hogy a (most már idézőjelben értett) „szóképzés” szintaktikai egységeket is alapul vehessen. De a bevezetőben taglalt osztályozási probléma fényében azt is mondhatjuk, hogy maga a csoportosítás lehet kétes, hogy más kritériumok alapján más kategóriákat kell felállítanunk, amint azt a bálna esetében tették a zoológusok. A toldalékok osztályozására vonatkozó új ismervünk lehetne például az, vajon szó vagy szintagma szintű alaptaghoz járul-e a kérdéses morféma. Ha szószintű elemhez, akkor lexikális toldalékról beszélünk, ha viszont szintagma nagyságú a toldalékolt egység, akkor szintaktikai toldalékkal van dolgunk. Eszerint az alapvető distinkció nem a (szó)képzés és az inflexió, hanem a lexikai és a szintaktikai toldalékolási eljárások között állna fenn, és így az esetek nagy részében nem lenne szükséges „átmeneti” morfémákra hivatkozni.⁷ Ezt a másfajta osztályozást kísérem meg indokolni a 6.2 részben.

5.4. Keszler egy további kifogása az ellen a kritérium ellen irányul, amely a jelentés kompozicionalitására hivatkozik a ragoknál és a jeleknél – szemben a képzőkkel. Érvelése az

⁵ Itt most nem tudjuk részletezni a szerkezet további levezetését: csupán annyit említünk, hogy a „tárgyi” argumentum először a birtokos szerkezetnek az egyeztető birtokjel révén nominatívusi esetet adó belső pozíciójába mozog, majd onnan (esetleg) a datívusi esetet adó külső helyére, l. Szabolcsi és Laczkó (1992).

⁶ Ezt a tematikus szerepet le lehet kötni a lexikonban is; ekkor szóösszetétel jön létre: *porlasztófeltalálás*.

⁷ A nemzetközi szakirodalom egyik része (Williams 1985, 1987) a lexikonba helyez szintaktikai összetevőket, a másik vonulat viszont megengedi, hogy a szintaxisban is működhesen képzésszerű toldalékolás, azaz deriváció (Fabb 1984, Roeper 1987, Sproat 1985, Haspelmath 1995).

állandó határozókra épít, vagyis arra, hogy pl. a *-ba/be* nem a 'vminek a belsejébe' jelentéssel vesz részt az olyan szerkezetekben mint a *belefárad a munkába* vagy a *vállalkozásba fog* szerkezetekben. Másfelől pedig olyan képzőkre hivatkozik, amelyek rendszeresen ugyanazt a jelentést adják az alapszóhoz, pl. *-né, -ász/ész, -ék, -ít, -ul/ül, -hat/het, -talan/telen, -ható/hető, -hatatlan/hetetlen, -beli, -féle, -szerű, -fajta, -nyi*.

El kell ismernem, hogy nemcsak az állandó határozók, hanem pl. a tárgy- vagy dativusragok is komoly gondot okoznak a jelentés kompozicionalitására támaszkodó megkülönböztetésnek, hiszen esetükben semmiféle önálló jelentésről nem lehet beszélni – akkor pedig minek a kompozicionalitásáról lehet szó? A kritérium mégsem menthetetlen.

Először is vegyük észre, hogy az érvben csakis névszói (eset)ragok szerepelnek; az igeragok és -jelek ugyanis mind kompozicionálisak. Az újabb grammatikai kutatások továbbá azt mutatják, hogy kétféle esetrag létezik attól függően, hogy van-e állandó tematikus szerep, vagyis meghatározott szemantikai tartalom rendelve hozzá vagy sem (vö. Chomsky 1981; magyar ismertetését I. É. Kiss és Szabolcsi 1992). Az előbbi, ún. inherens esetek, mint pl. az elativusi *-ból/ből* mindig ugyanazt a jelentést rendelik az általuk toldalékolt főnévi szintagmákhoz: 'vminek a belsejéből'. Az inherens esetek jellemző példáiban szabad bővítményeket/határozókat látunk, melyekben az esetet nem valamely a főnévi szintagmán kívüli elem követeli meg.

Az önálló jelentésmozzanatot nem hordozó ún. strukturális eseteket, többnyire a nominativust és az accusativust, de a magyarban a birtokosi dativust is, valamely régens rendeli hozzá a nominális szintagmához és többnyire az is határozza meg az illető összetevő tematikus szerepét is.⁸ A strukturális eseteket azonban jellemzően egy másik tagmondatban már saját tematikus szereppel bíró szintagma is felveheti (ilyenkor a levezetésben „mozgatásról” beszélünk, pl.: *Szeretném [hoggy Péter győzzön] → Péter-t szeretném [hoggy ... győzzön]*). A strukturális esetekre tehát nem ugyanúgy vonatkozik a kompozicionalitás elve, hiszen ezeknek az eseteknek nincsen saját jelentésük; az esetraggal jelölt szintagma grammatikai jelentését ugyanis mindig a régens szabja meg. Eszerint a strukturális esetben álló kifejezések is kompozicionálisan kapják meg jelentésüket, csak nem közvetlenül az esetragtól, hanem az igétől, illetve általában a régenstől, amely azt a lexikai jellemzésében tartalmazza.

Ugyanílyen helyzettől állunk szemben az állandó határozók vonatkozásában is: a *(szalad) a szobából* szabadon választható elativusi ragjának nem azonos a jelentése az *(áll) vmiből* hasonló formájú, de kötelező ragjával. Mivel ezt az utóbbi elativust is régens szabja meg, tekintet nélkül arra, hogy a definíció szerint nem minősülne strukturális esetnek, annak kell tartanunk. Amikor tehát az esetragot valamely régens írja elő, az itt releváns tematikus jelentések nem az esetragok önálló tematikus-szemantikai tulajdonságaiból következnek, hanem – amint erre számítani is lehet – a régens határozza meg őket ugyanúgy, ahogy az esetrag formáját is ő adja meg. Vagyis a kompozicionalitás elve nem sérül meg, csupán másként jut érvényre.

Az esetragoknak ez a kettőssége húzódik meg a mögött a jelenség mögött, amelyre Keszler jogosan hivatkozik Kiefer (1987: 483) alapján: vagyis hogy nem minden esetrag társul termékenyen különféle tövekkel. Egyfelől ugyanis nincsen olyan strukturális esetrag, amelyet ne lehetne bármely névszóhoz hozzáilleszteni – vajon melyik névszónak nincsen például tárgyesete? Másfelől az inherens esetragok éppen az általuk hordozott tematikus vagy szemantikai tartalom révén nem mindig egyeztethetők össze azokkal a kifejezésekkel, amelyekhez csatoljuk őket, pl. az *-ul/ül* vagy a *-ként* (Kiefer 1987 példái).⁹ Vagyis **formális szempontból** nincsen elvetendő pl. a Kiefer szerint „nehezen értelmezhető” *jóságként, szépségként* alakokban: ezek pontosan az értelmezés nehézsége

⁸ Pl.: *(olvassa) a könyvet* – téma, *(megrémíti) a gyereket* – experiens, *(eléri) a polcot* – cél.

⁹ Megemlítem, hogy Kiefer (1987: 483) megjegyzése az *-ig* ragnak az elvont főnevekkel együtt való korlátozott használatáról nem állja meg a helyét az olyan természetes példákkal szemben, mint: *Az én szabadságom a te szabadságodig terjed*.

miatt nem fordulnak elő, s nem azért, mert nem lehet őket megszerkeszteni. A képzőkkel azonban más a helyzet: a **szalad-gat*, **fut-gat*, **száll-gat*, **áll-gat* formákat nem értelmezni nem tudjuk, hiszen van a szándékolt értelmüknek megfelelő *szalad-gál*, *fut-kos*, *száll-dos*, *áll-dogál* és *biztat-gat*, hanem létre sem tudjuk hozni őket. Ugyanakkor azt sem lehet mondani, hogy a különféle gyakorító képzők nyelvtanilag (fonológiai vagy morfológiai környezettől) meghatározott allomorfok lennének, ugyanúgy, ahogy van ikes és iktelen ragozás. Ez utóbbiak ugyanis egy egész paradigmát határoznak meg, míg a gyakorító képzőket egyedileg kell „hozzátanulni” az adott igetőhöz.

5.5. Rátérve most már a Keszler által felsorolt morfémákra, célszerűnek látszik kisebb csoportokban vizsgálni őket. Közülük a következőket nem tartjuk képzőknek: *-né*, *-ék*, *-ul/ül*, *-hat/het*, *-beli*, *-féle*, *-szerű*, *-fajta*.

5.5.1. Két további csoportra bontva ezeket, azt fogjuk kimutatni, hogy a *-né*, *-beli*, *-féle*, *-szerű*, *-fajta* elemek összetételeket alkotnak. Mi az összetétel megállapításának kritériuma? Először is hagyományosan az, hogy az alkotóelemek szabad morfémák legyenek. Csakhogy tudjuk, hogy még a magyarban is lehet kötött morféma az összetétel első tagja, pl. *gyógyszer/torna* stb. (vö. Antal 1961), és ismertünk a szakirodalomból számtalan olyan összetételt, amelyben egyik vagy másik (vagy mindkét) elem kötött morféma, különösen a görög–latin eredetű szavaknál, pl. *biofizika/kémia*, *zoo-lógia/szemiotika/genetika*.

Vannak továbbá jól alkalmazható sajátos magyar ismérvek is azt megállapítandó, összetett vagy képzett szóval van-e dolgunk. Az összetett szavakat egyrészt akképpen tudjuk mellérendelni, hogy utótagjukat nem ismételjük meg, pl. *sík- és dombvidék*, *könyv- és füzetcsomag*. Ugyanez általában lehetetlen a képzők esetében: **sík- és dombos*, **kert- és ékszerész*, **erő- és ügyetlen*, **könyv- és füzetcskék* stb. Mármint a felsoroltak mindegyike megjelenhet ilyen mellérendelésekben: *elnök- és igazgatónék*, *város- és falubeliek*, *üveg- és kőféle (anyagok)*, *rádió- és televíziószerű (műsorok)*, *két- vagy háromfajta (megoldás)*.

Igaz, van a képzőknek egy olyan al csoportja, amely megengedi, hogy csak az egyik tagon jelenjék meg, vö.: *ajtó- és ablaktalan*, *sógor- és komaság*, *hat- vagy nyolcszor*.¹⁰ Ezek azonban hangrendileg illeszkednek a tőhöz, másrészt jellemző módon nem vesznek részt egy, az előzőben illusztrálthoz hasonló mellérendelő szerkezetekben, amelyekben az összetétel előtagját hagyhatjuk el, pl.: *üvegszerű és -anyagú (tárgyak)*, de: **ajtótalan és -hibás (épületek)*.

Következésképpen a *-né*, *-beli*, *-féle*, *-szerű*, *-fajta* elemek kötött morfémákat tartalmazó szóösszetételeket alkotnak, és jelentésük illetéknéppen kompozicionális.

5.5.2. A maradék elemek csoportja nem egységes. A *-hat/het* toldalékról épp a vita tárgyát képező cikkemben igyekeztem kimutatni, hogy nem képző, hanem jel. Hasonló irányban érvel M. Korchmáros (1995) az *-ék* tekintetében: ugyanis ez is jelnek bizonyul, méghozzá az *-é* birtokjelet követő többesjelnek.

Az *-ul/ül* esetében nem világos, melyik előfordulásáról van szó. Van először is az, amelyik Kiefer (1987) szerint esetrag: *új vezetőül (öt választották)*. Van azután a melléknévből igét létrehozó nem produktív képző: *szép-ül*, amely nem tehető hozzá képzett szóhoz: **erő-s-ül*. Van még a részlegesen nem termékeny határozói végződés: *rossz-ul*, amely egyébként az *-an/en* produktív allomorfa a fosztóképzőt követően: *gond-talan-ul*. És végül létezik még a nyelvmegnevezésekhez tehető produktív formája: *német-ül*. Bár véleményem szerint – amint a 6.2-ben még kifejtem – az utóbbiak is képzők, Keszler feltehetőleg az igeképzőre gondolt, amely viszont még a korlátozottan produktív használatán belül sem mindig ugyanazt a jelentésmozzanatot adja a melléknévi tőhöz, vö.: *kész-ül*, *egyes-ül*, *teljes-ül*.

5.5.3. Ami még hátra van az a következő lista: *-ász/ész*, *-ít*, *-talan/telen*, *-ható/hető*, *-hatatlan/hetetlen*, *-nyi*. Ha azt állítjuk, hogy e képzők ugyanúgy kompozicionálisak, mint a ragok, el kell feledkeznünk az olyan képzésekről mint pl. *közgazdász* ($\neq$ közgazdával foglalkozó), *fodrász*

¹⁰ E jelenségre Kiefer Ferenc hívta fel a figyelmemet.

(≠ fodorral foglalkozó); *tanácstalan* (≠ nincs tanácsa), *zavartalan* (≠ nincs zavara); *éghető* (≠ *amit égni lehet), *hozzáférhető* (≠ *amit hozzá lehet férni); *élhetetlen* (≠ nem élhető), *tehetetlen* (≠ nem tehető). Ezek a képzők ugyanis a zárójelben megadott jelentéseket állítják elő produktív használatukban, amely esetben természetesen kompozicionális jelentésűek. Dehát éppen azt igyekeztem bemutatni, hogy szemben a ragokkal, amelyek nem hordozhatnak a szabályostól eltérő jelentést, még a teljesen produktív képzőknek is vannak olyan előfordulásaik, amelyekben a jelentés nem kompozicionális, vagyis nem a részegységek jelentésének az összege.¹¹

5.6. Azáltal, hogy a kompozicionalitásra hivatkozó kritérium (Id. (1ii)) nem tagadja, hogy a képzők kompozicionális jelentésűek lehetnek, hanem csupán azt jelenti ki, hogy egy-egy képző **nem minden** előfordulása ilyen, kisebb erejű a másik kettőnél. De alaposabban megnézve az (1) táblázatot, valójában nincs is szükség arra, hogy három ismérvvel különböztessük meg a képzőket, a jeleket és a ragokat egymástól. Az (1i) és az (1iii) ugyanis tökéletesen elegendő három kategória elkülönítésére az alábbi formában.

(3) A képzők, jelek és ragok közötti különbségek

	<i>Képző</i>	<i>Jel</i>	<i>Rag</i>
i. az adott szófaji kategória minden eleméhez hozzátehető	–	+	+
iii. más kötött morféma követheti	+	+	–

Jóllehet ez a megoldás – a (3i) tekintetében a szükséges óvatossággal használva (l. 5.3) – el tudja különíteni a háromféle toldaléket, alább a 6.2-ben mégis egy másik javaslatot teszünk a szintaxis és a lexikon elválasztására támaszkodva.

5.7. Keszler utolsó kifogása a (1iii) = (3iii) kritériumra vonatkozik: szerinte a megállapítás „nem ilyen egyértelmű”. Saját megfogalmazását ajánlja ehelyett: „a képző **általában** megtűr maga mellett (tehát maga előtt és után is!) más képzőt.” (Kiemelés tőlem.) Ezek után felhívja a figyelmet arra, hogy vannak képzők, amelyek mögött ugyan előfordulhatnak más képzők, de előttük nem. Eltekintve most attól, hogy a felsorolt képzők között több olyan van, amely egyáltalán nem tekinthető produktívnak (*-só/ső*, *-atag/eteg*) vagy az itt nem tárgyalható ún. fiktív vagy passzív tövekhez járul (*-an/en*, *-og/eg/ög*),¹² a javasolt alternatíva inkább nehezíti, mint segíti a képzők meghatározását. A (3iii) ugyanis semmiféle problémába nem ütközik: mind a képzőket, mind a jeleket követheti legalább egy kötött morféma: az előbbieket egy másik képző, egy jel vagy egy rag, az utóbbiakat legalább egy rag.

Ami pedig a Keszler felvázolta igeképzősorrendet illeti, való igaz, hogy a kezdő, mozzanatos, illetve visszaható képzőket követik a műveltető és gyakorító képzők (amint azt maga is megjegyzi, esetleg fordított sorrendben), s ezek mögé kerül a „ható” képző. Csakhogy ez utóbbi, mint előző cikkemben érveltem, nem képző, a kezdő és mozzanatos képzők pedig a „tőalkotó” képzők közé tartoznak (l. 12. jegyzet), ezért mindig legbelső helyzetűek. Ezek után csupán arról kell szót adni, miért előzik meg a visszaható képzők a műveltető/gyakorító képzőcsoportokat.

¹¹ Az *-ít* rendkívül sokarcú képző, vö.: *csábít*, *szédít*, *zendít*, *dühít*, *békít*, *tömit* stb., hogy a produktív melléknév + *ít*, valamint főnév + *sít* alakokat ne említsük.

A *-nyi* mértéket, mennyiséget kifejező képzőként valóban nem kínál rendhagyó jelentésű szavakat, de l. 6.2. pontot.

¹² Mivel ezek a csupán néhány (általában 1–5) szóban előforduló „szótövek” valójában nem felelnek meg a kötött morféma státuszának (l. 2.2), képzőiket célszerűbb volna „tőalkotó”, mintsem „szófajjelölő” képzőknek nevezni.

Végleges válaszom nincsen e kérdésre, annyi azonban futó vizsgálatból is kiderül, hogy a vonzat- (vagy argumentum-) szerkezetet megváltoztató képzők (visszaható és műveltető) közelebb vannak a tőhöz, mint az azt nem befolyásolók (gyakorító), vö.: *út* (vki vmit) → *útodik* (vmi) → *útódget* (vmi)/*útódttet* (vki vmit) → *útódttetget* (vki vmit); ?*útógettet, *útódgettet, valamint *lép* (vhová, pl. pártba) → *lépked* (*pártba, de lehet: valamilyen irányba) → *lépkedet* (vkit) → *lépkedetget* (vkit).

6. Végül két kérdésre szeretnék válaszolni: minek minősítsük a *-hat/het* toldalékot, és milyen csoportjai lehetnek a magyar toldalékmorfémáknak?

6.1. Keszler a következő kritériumok alapján minősíti a *-hat/het* morfémát képzőjellegűnek: nem kötelező elem, a szótó vagy a képző után következik, állhat utána jel és rag, valamint a *-hat/het* elemet hordozó szó szintagma értékével bír (*dolgozhat* = *képes dolgozni*), továbbá minden jelet megelőz. E jellemzésekről azonban egytől egyig kimutattuk, hogy a jelekre is érvényesek (lehetnek), vagyis éppen ezek alapján nem lehet képzőszerű vonásokat tulajdonítani a kérdéses affixumnak.

6.2. Rátérve most már az általánosabb problémára, Keszler valós nehézségre hívja fel a figyelmet, amikor a képzők csoportjának nem egységes voltáról beszél. Azt javasolja, hogy a képzőket egy számegyenesen képzeljük el, amelyen aszerint helyezkednek el, hogy mennyire képző-, jel- vagy ragszerűek. Lényegében vele egyetértésben keresem a választ arra a kérdésre, mi tesz egy affixumot képzőszerűvé, illetve inflexiós (jel- vagy rag-) jellegűvé.

6.2.1. Kiefer (1987) az esetragok tárgyalásakor azt a definíciót használja, hogy ha a toldalékolt főnév módosítható, akkor a végződés esetrag, ha nem, akkor képző. Mivel a *régi házból* lehetséges, ezért a *-ból/ből* esetrag, a *-kor* azonban képző, hiszen nem lehet azt mondani, hogy **holdfényes éjjélkor* (érkezett). Az eljárás mögött az a megfontolás áll, hogy a képzők csakis szó méretű egységekhez csatolhatók, annál nagyobb nyelvtani szerkezethez (főnévi vagy melléknévi csoporthoz, szintagmához) nem. Az alábbi példákban a szögletes zárójelek jelölik az összetartozó elemeket.

- (4) a. [[nagy] [szabad-ság]]
- b. *[[nagyon szabad] -ság]
- c. *[[nagy szabad] -ság]

A (4a)-ban a képző szó nagyságú összetevőhöz járul, amit kívülről módosít a melléknév. A (4b)-ben a helyesen szerkesztett melléknévi csoporthoz már nem csatlakozhat a képző, hiszen az alaptag szerkezet, nem pedig szó. Végül (4c)-ben a *nagy* melléknév nem módosíthat egy másik melléknevet (a *szabad*-ot), ezért csak látszólag azonos (4a) és (4c), valójában az utóbbi nem jöhet létre. Ilyen módszerrel mutatja ki Kiefer, hogy a *-stul*, *-nként*, *-képpen* sem ragok, hanem határozói képzők. És hozzátehetjük, ugyanezért határozói képző a *-szor/szer/ször* mellett a melléknévhez járuló *-an/en* és *-ul/ül*, és a melléknévi igenévhez is csatolható *-lag/leg* is.

6.2.2. Amikor Kiefer az esetragos főnevek módosíthatóságát állapította meg, valójában arra mutatott rá, hogy a képzők előbb bemutatott viselkedésével szemben a ragok nem az egyes szóhoz, hanem egy egész nyelvtani szerkezethez csatlakoznak. Vagyis például a tárgyrag az *A fiúk új könyveket olvasnak* mondatban nem a *könyvek* főnévre kerül, hanem az *új könyvek* főnévi csoportra, hiszen az ige tárgya ez esetben nem a pusztán főnév, hanem az egész főnévi csoport. Továbbá a többes szám 3. személyű igerag sem csupán az *olvas* igét, hanem az *új könyveket olvas* igei csoportot jelöli meg, hiszen ha az *olvas* igét a disztribúciós elemzéssel összhangban kicseréljük mondjuk a *szalad* igére, akkor az *új könyvek* tárgy már nem jelenhet meg a mondatban. A tárgy az ige vonzat-szerkezetében van benne, azzal együtt „kerül be” a mondatba, ha tehát az ige pl. az *ajándékozik*, akkor az *A fiúk [Péternek új könyveket ajándékozik]-nak* mondatban a zárójeles rész lesz az igei csoport.

Mivel a jelek is inflexiók, azaz ragszerű morfémák, csak éppen rag előtt jelen(het)nek meg, rájuk is a szerkezethez való hozzáadhatóság a jellemző. A többesjel tehát nem a *könyv* szót „többesíti meg”, hanem az *új könyv* főnévi csoportot; a birtokos személyjel sem csupán a *könyv*-re vonatkozik az *új könyvem* kifejezésben, hanem az *új könyv* szerkezetre. És természetesen a „ható” toldalék sem pusztán arra ad engedélyt, hogy olvassanak, hanem arra, hogy új könyveket olvassanak a fiúk az *A fiúk új könyveket olvashatnak* mondatban. Az átmenetinek tartott toldalékmorfémák közül inflexiósnak, jelnek vagy ragnak bizonyul a *-hat/het* mellett az összes „igenévképző”, valamint a már említett *-ék* is, mely olyan birtokos szerkezeteket is jelölhet, mint *[az én barátaim]-ék*.¹³ Ugyanakkor a közép- és felsőfok morfémái ismét átmeneti jellegűnek mutatkoznak: egyrészt képzőnek minősülnek, mivel vonzatszerkezetet változtatnak, és szónál nagyobb egységre nem kerülhetnek, másrészt jelnek, ugyanis szótövék megőrzik vonzatszerkezetüket, vö.:¹⁴

- (5) a. *Péternél okos
- b. [Péternél [okos]-abb]
- c. *[[nagyon okos]-abb]
- d. [sokkal [[okos]-abb]]
- (6) a. (leg)büszkébb a fiára
- b. (leg)hűtlenebb az elveihez

Ha a választóvonalat a szóhoz, illetve az annál nagyobb egységekhez való hozzáilleszthetőségben állapítjuk meg, akkor e toldalékokat egyértelműen képzőnek tarthatjuk, és a vonzatszerkezet megtartásának kérdését kell további vizsgálat alá venni.

6.2.3. Ez a tetszetős megkülönböztetés azonban megbicsaklani látszik, amikor olyan szerkezetekkel találkozunk, melyek szófajt váltanak, s mégis szintaktikai szerkezetekhez kapcsolódnak. A legfeltűnőbb példát a már hivatkozott dolgozatomban elemeztem (Kenesei 1995/96): az *-ű/ü* képzős birtokos melléknévi összetételekben ugyanis az utótag önmagában nem állhat meg, pl.:

- (7) a. [[[ősz haj]-ű] férfi]
- b. [[[a barátoménál őszebb] haj]-ű] férfi]
- c. *hajú férfi

Következésképpen ez a képző mindig szintaktikai szerkezethez csatlakozik: egy – alkalmasint egy nagyobb szerkezet részét alkotó – melléknévből és egy főnévből álló főnévi csoporthoz.

Számos további ilyen képzőt ismerünk. Említhetjük az ugyancsak birtokos melléknévi összetételelt meghatározó *-s/os/es/ös* képzőt (pl. *piros kalapos*), de ilyen az *-ás/és* képző is nomen actionis (és nem eredményjelölő) használatában, vö. a korábban hivatkozott **feltalálás* (de: *a porlasztó feltalálása*) stb. példákat az 5.3-ban. Ide tartozik továbbá a névutón megjelenő *-i* képző is, vö.: *[az asztalom alatti]-i*, mégha az *-i* képzőnek van egyetlen szóhoz csatlakozó használata is (amikor is továbbképezhető): *pest-i-es*. Nem képezhető tovább azonban, amikor szerkezethez járul: **az asztalom alatti-ság*. Valószínűleg a *-nyi* is ide tartozik.

¹³ Ez utóbbira l. a már hivatkozott M. Korchmáros (1995) cikkét, az igenevekre pedig Sárík (1997) dolgozatát.

¹⁴ Újabb érdekes problémát vetnek föl a képzett szók, ugyanis egyrészt vannak közép- és felsőfokú melléktörzsek, amelyek nem őrzik meg a vonzatszerkezetet (*?használatos vmihez*, **képesebb megcsinálni vmit*), másrészt vannak kétségtelen képzőmorfémák, amelyek megőrzik a fő vonzatát, pl. *hű/hűség/hűségessé vki/vmihez*, *fáj/fájdalmas vkinek*.

Ha tehát a képző és az inflexió közötti különbség alapja az, vajon egyetlen lexikai egységhez, azaz a szóhoz járul-e a toldalék, avagy több lexikai egységet tartalmazó szintaktikai szerkezethez-e, akkor meg kell engednünk, hogy inflexiós morfémák is megváltoztathassák az alaptagjuk „szófaját”, grammatikai kategóriáját. Eszerint az igei személyragok, a főnévi esetragok mellett az összes jel, sőt néhány korábban (szó)képzőnek tartott toldalék is inflexiós affixumnak bizonyul. Arra, hogy épp e morfémák rendkívül produktívak, a nyilvánvaló magyarázat az, hogy a „tővükben” minden megkötés nélkül előállítható szintaktikai szerkezetek lehetnek.

7. Röviden összefoglalva a tanulságokat, bízom benne, hogy mindenképpen kiderült a dolgozatomból: alapvetően egyetértek Keszler Borbálával abban, hogy a toldalékmorfémák osztályozása teljesen egyértelműen nem oldható meg az eddigi eszközökkel. Új szempontokat és eljárásokat kell keresnünk, hogy a paradoxnak mutató tulajdonságokat rendezhessük, és a jelenleginél megnyugtatóbb módon állapítsuk meg, e kötött morfémák mely osztályokba tartoznak.

Mindennek az alaposabb vizsgálata egy, a közeljövőben megírandó nagyobb és alaposabb tanulmány része lesz, amennyiben az itt felvetett javaslatok kiállják a kollegiális kritikát.

HIVATKOZÁSOK

- Antal László. 1961. *A magyar esetrendszer*, Akadémiai, Bp.
- Aronoff, Mark. 1976. *Word formation in generative grammar*, MIT Press, Cambridge.
- Beard, Robert E. 1984. „Generative lexicalism”, *Quaderni di Semantica* 5, 50–7.
- Berrár Jolán, Keszler Borbála, Rácz Endre. 1994. „A toldalékmorfémák meghatározásáról”, in: Faluvégi és mások (1994).
- Chomsky, Noam. 1981. *Lectures on Government and Binding*, Foris, Dordrecht.
- É. Kiss Katalin és Szabolcsi Anna. 1992. „Grammatikaelméleti bevezető”, in: Kiefer (1992).
- Fabb, Nigel. 1984. *Syntactic affixation*. Doktori értekezés. M. I. T. Cambridge, Mass.
- Faluvégi Katalin, Keszler Borbála, Laczkó Krisztina (szerk.): 1994. *Magyar leíró nyelvtani segédkönyv*, Tankönyvkiadó, Budapest.
- Haspelmath, Martin. 1995. „Word-class changing inflection and morphological theory”, *Morphology* 1995; 43–66.
- Kenesei István. 1995/96. „On bracketing paradoxes in Hungarian”, *ALH* 43: 153–73. (magyarul megjelenés alatt a *Nyelvtudományi Közleményekben*).
- Kenesei István. 1996. „Képző vagy nem képző?” in: Terts István (szerk.), *Nyelv, nyelvész, társadalom: Emlékkönyv Szépe György 65. születésnapjára barátaitól, kollégáitól, tanítványaitól*, JPTE PSZM Projekt Programiroda, Pécs, 92–5.
- Keszler Borbála. 1997. „Képző-e a -hat, -het?” *Nyr.* 121: 86–90.
- Kiefer Ferenc. 1987. „A magyar főnév esetei”, *MNy.* 83: 481–6.
- Kiefer Ferenc. 1991. „Noun incorporation in Hungarian”, *Acta Linguistica Hungarica* 40: 149–78.
- Kiefer Ferenc (szerk.). 1992. *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan*, Akadémiai, Bp.
- M. Korchmáros Valéria. 1995. „Az -ék többesjel”, *Néprajz és Nyelvtudomány*, 36: 295–307.
- Marchand, Hans. 1969. *The categories and types of present-day English word-formation: A synchronic-diacronic approach*, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München.
- Roeper, Thomas. 1987. „Implicit arguments and the head-complement relation”, *Linguistic Inquiry* 18: 267–310.
- Sárik, Pál. 1997. „A határozói igenevek néhány problémája”, kézirat, JATE, Szeged.
- Spencer, Andrew. 1991. *Morphological theory*, Blackwell, London.
- Sproat, Richard. 1985. *On deriving the lexicon*, Doktori értekezés, M. I. T., Cambridge, Mass.
- Szabolcsi Anna és Laczkó Tibor. 1992. „A főnévi csoport szerkezete”, in: Kiefer (1992).
- Williams, Ed. 1985. „PRO in NP”, *Natural Language and Linguistic Theory* 3: 277–95.
- Williams, Ed. 1987. „Implicit arguments, the binding theory and control”, *Natural Language and Linguistic Theory* 5: 151–80.

FÜGGELÉK

Pete István a *Nyelvőr* legutóbbi számában fejti ki nézeteit Keszler Borbálának itt vitatott tanulmánya és az én eredeti cikkem kapcsán. Megjegyzései nagyobbik részére remélhetőleg választ talál a jelen írásomban, mivel azonban cikkem korrektúrájába már nem lehetett újabb szöveget beilleszteni, az erre való utalásokat a szövegben belül nem tudtam elhelyezni.

Meg kell említenem, hogy bár Pete pontosan idéz, értelmezéseiben rendszeresen eltér állításaim szó szerinti jelentésétől. Miután idézi a (ii) kritériumomat („A létrejött forma jelentése mindig kompozicionális”), amely a képzők esetében szerintem nem áll fenn, ami egyértelműen azt jelenti, hogy „a létrejött forma jelentése **nem mindig** kompozicionális”, Keszler követve úgy tesz, mintha azt állítottam volna, hogy „a képzők jelentése nem egyenlő a tö és a képző jelentésének összegével” (471). Én azonban mindössze annyit mondtam, hogy nem mindig egyenlő, vagyis van, amikor tö + képző nem egyenlő a kapott képzett formával (pl. *él + hetetlen ≠ nem élhető*). Következésképpen Pete 1. pontja nem az én nézeteimről szól.

Ezek után az is világos kell legyen, hogy Pete cikke 2. pontjában a nekem tulajdonított fel fogást sem vallok („A toldalékcentrikusok egy része [pl. Kenesei] csak a ragoknak tulajdonít önálló jelentést” 472). A 3. pontban említett képzőkről jelen cikkemben részletesebben is szölok, a 4. pontban felvázolt osztályozás elemzése viszont túlterhelné ennek az addendumnak a kereteit. A különböző szóképzésekről mégis meg kívánom jegyezni, hogy alapvető különbséget tételezek a termékeny (produktív) és a nem termékeny szóképzés között, és nézetem szerint csakis az egyébként termékeny folyamatokra lehetünk figyelemmel a szóképzés általános törvényszerűségeinek feltárásakor.

Ki kell térnem Pete kritériumaira is (475), amelyekben minden oldalon egyszerre van jelen a + és a – jegy: meggyőződésem, hogy az olyan kritérium, amely egyazon dolog, eset vagy kérdés vonatkozásában lehet egyszerre pozitív és negatív értékű, használhatatlan, vagyis nem felel meg a kritérium kritériumainak. Ha a szóképzés (deriváció) és a ragozás (inflexió) tekintetében ez a helyzet, akkor vagy nincs különbség a kettő között (és ez elvben nem tarthatatlan nézet), vagy pedig új kritériumok után kellene néznünk. Jelen cikkemben az osztályozással kapcsolatos problémákból egy harmadik irányú kivezető utat igyekeztem felmutatni, de örömmel tapasztalom, hogy az ott megelégedett kívánságom a szélesebb körű vitára kezd valósággá válni.

Végül hadd utaljak Kiefer Ferenc (1998) morfológiai fejezetére, amely sok ponton az itt kifejtett nézetekkel azonos eredményre jut, máshol pedig eltér tőlük, vagy éppen vitába száll velük, de erre, csakúgy mint Pete István cikkére, itt nincs helyem kitérni.

HIVATKOZÁS

- Kiefer Ferenc. 1998. „Alaktan” in: Kiefer Ferenc, É. Kiss Katalin és Siptár Péter, *Új magyar nyelvtan*, Osiris, Budapest.
 Pete István 1997. „A szóképzés kompozicionális jellegéről” *Nyr.* 121, 470–5.

A szemantikai és képi szint egyenértékűsége Jeszenyin Ősz című versében és műfordításaiban

1. A más nyelven született irodalmi szövegek üzenetének adekvát tolmácsolása bonyolult, sokrétű fordítói feladat. A versek fordítása pedig különösen sok problémát vet fel, hiszen ezek nem fordítás céljára létrejött alkotások. „...a fordítás a vers nyelvi, esztétikai, sőt jelentésbeli integritását lényegesen érintő, értelmező beavatkozás... a tökéletes siker ugyancsak eleve beépített lehetlenségének minden kockázatával” (Vajda 1981: 378).

2. Mivel azonban a fordítás szükségszerűség, nem a lehet, hanem a **hogyan** kérdését veti fel, érdemes boncolgatni. A korszerű fordítástudománnyal foglalkozó szakirodalom megkülönbözteti a fordításokat aszerint is, hogy milyen műfajúak, szépirodalmi, jogi, publicisztikai vagy egyéb stílusnemhez tartozó szövegekről van-e szó stb. (vö. Klaudy 1994).

3. A szépirodalmi szövegek és műfordításaik egyenértékűségét vizsgálva a kommunikatív értéket kell figyelembe vennünk. A kommunikatív ekvivalencia műfordításokban a stílus szintjén valósul meg. A Popovic A műfordítás elmélete c. művében (magyarra a stíluskutató Zsilka Tibor fordította) részletesen kifejti a stíluskvivalencia lényegét. „A szépirodalmi szöveg stílusában az ekvivalencia kétféleképpen érvényesül: egyrészt a paradigmatisus tengelyen, azaz a kifejezőeszközök konkrét kiválasztását megelőző helyzetben; valamint a szintagmatikus tengelyen, amely már egy meghatározott, a szövegben adott kifejezési helyzetnek megfelelő kifejezőeszköz megválasztását jelenti. Ez a szerző stilisztikai döntéseinek ekvivalenciája... Ennek alapján a fordítási ekvivalenciát úgy értelmezzük, mint az eredeti mű és a fordítás kifejezőeszközeinek egyezését, s nem lényeges, hogy ezt az egyezést milyen tényezőkkel valósítja meg” (Popovic 1980: 139). Ez a megfogalmazás tehát megengedi a szövegrészletek módosításait is annak érdekében, hogy a szöveg egészének tartalmi üzenete átkerüljön az eredeti nyelvi szövegből a műfordítás szövegébe. A különböző szinteken megvalósuló módosulások paradox módon nemcsak a teljes szöveg- és formahűség lehetetlenségének a jelei – azaz az abszolút fordításé –, hanem annak is, hogy bizonyos változtatások árán el lehet kerülni a hűtlenséget. Minden szöveg stílusában van egy vagy több olyan szint, amely dominál a többihez viszonyítva, ezt meg kell őrizni a fordításban is. Ami ezen kívül esik, módosulhat. Természetesen a műfordítónak arra kell törekednie, hogy azokat a részeket, amelyeket az eredeti szöveghez képest módosított, a szöveg más részeiben kompenzálja. A fordító akkor hű az eredeti műhöz, ha mint szövegegészhez hű hozzá. „Nincs eszményi és tökéletes szöveghűség, illetve fordítói szabadság. Ebben is, abban is van valami a másiktól... Azok a funkcionális kifejezőmódosulások, amelyek két nyelvi rendszer eltérésének feltételei mellett is adekvát kifejezései tudnak lenni egy eredeti mű elemeinek, azok egyben a mű optimális változatát is jelentik” (Popovic 1980: 148). Ez pedig az eredeti mű **kommunikatív ekvivalense**.

4. Amint már korábban is utaltunk rá, a kommunikatív ekvivalencia a műfordításokban stíluskvivalenciaként jelentkezik. A szöveg pedig, a stílust kohéziós erőnek tekintve, különböző szintekre bontható. Szathmári István a következő szinteket különíti el a szöveg stílusában: 1. akusztikai szint, 2. grammatikai szint, 3. képi szint, 4. a szó- és kifejezőeszköz szintje, 5. extralingvisztikai szint, 6. szövegtani szint (Szathmári 1983: 334–5). E szintek közül egy vagy több központi helyet foglal el a szövegben, s ezek köré szerveződik a többi. A domináns szint vagy szintek megőrzése lényeges feladat a műfordításszövegben.

5. A fentebb ismertetett elveket figyelembe véve vizsgálom Jeszenyin Ősz című versének és Rab Zsuzsa, valamint Weöres Sándor műfordításainak a képi és szemantikai szinteken megvalósuló egyenértékűségét.

Сергей Есенин:
ОСЕНЬ

Тихо в чаще можжевеля по обрыву.
Осень — рыжая кобыла — чешет гриву.

Над речным покровом берегов
Слышен синий лязг её подков.

Схимник — ветер шагом осторожным
Мнёт листву по выступам дорожным

И целует на рябиновом кусту
Язвы красные незримому Христу.

Weöres Sándor fordítása:

Csönd lepi borókás partok meredélyét.
Az ősz, a pej kanca, fésűli sörényét.

Folyamszegély hűs leple felett
patkói kék csengése leng.

Remete-szél, óvakodva, lassan
avart tapos útkanyarulatban.

Égő-piros csipkebokorra hajolva
láthatatlan Krisztus sebeit csókolja.

Rab Zsuzsa fordítása:

Csend üli meg a borókás nyirkos mélyét,
most az ősz, a piros kanca, rázza sörényét.

Hol a rozsdaverte part mereng,
patkójának kékes hangja cseng.

Zarándok-szél útrakél vigyázva,
árokszélén avart gyúr a sárba,

galagonyán csókol vérszín cseppeket
a nem-látott Krisztus sebei helyett.

5.1. Az *Ősz* című vers Jeszenyin panteisztikus lírájának egyik legszebb darabja. Népköltészet ihletésű a vers, a Kékség c. kötetének sok más darabjához hasonlóan.

A 8 soros vers meghatározó motívuma a *kanca*, amely az impresszionista stílusjegyeket mutató tájleírás egyik képi eleme. A „*rizsaja kobila*” (rőtvrös kanca) és az *ősz* külső hasonlósá-

gon alapuló teljes metaforát alkotnak a versben. Weöres Sándor fordításában: „Az ősz, a pej kanca fésűli sörényét”. A *pej* nem adekvát megfelelője az orosz *rizsij* melléknévnek. Rab Zsuzsa „*piros kancának*” fordítja az orosz jelzős szerkezetet, s bár a piros sem közvetlen szinonimája a *rizsij* melléknévnek, mégis jobban beleillik a képi síkba, hiszen különböző asszociációk révén kapcsolódik a vers másik képi síkjához: a Krisztus vérző sebeit felidéző *piros berkenyebokorhoz*.

A *rőt kanca* – ősz teljes metafora a „*fésűli sörényét*” megszemélyesítéssel egészül ki, s ezáltal komplex képpé válik. Az orosz eredetiben ez így hangzik: „*Oszeny – rizsaja kobila – cseset grivu*.” Ezt a képi komplexitást adekvát módon közvetíti Weöres Sándor fordítása – az inadekvát jelző ellenére is. Rab Zsuzsa fordításában egyszerűsödik a képi elem: „*most az ősz, a piros kanca, rázza sörényét*.” A nőiség szimbóluma halványul a műfordításszövegben, amelyet az eredeti versben a grammatikai nemek is erősítenek a szavak jelentése mellett. Módosít Rab Zsuzsa az őszi táj hangulati hatásán is. A *nyirkos* szó betoldásával az eredeti táj békés, nyugodt hangulatát változtatja meg.

A második versszakban szinesztéziát alkot Jeszenyin: „*Szliszen szinyij ljazg* jijo podkov.” A *szinyij ljazg* (kék csengés) mindkét műfordításban megőrződik. Mindkét műfordító él azonban az ún. lexikai betoldással. Weöres a *leng*, Rab Zsuzsa a *cseng* igével egészíti ki a sort az orosz *szliszen* 'hallható' rövid alakú melléknévi igenévi állítmány helyett. Rab Zsuzsa az akusztikai szintet erősíti a hangutánzó igével. Weöres szövegrészlete lágyabbá, légesebbé válik a *leng* ige akusztikai hatása révén. Az első sor leíró képe Rab Zsuzsa fordításában különböző módosulások révén szóképpé válik. „*Hol a rozsdaverte part mereng*,” – az igei metafora megszemélyesíti a mozdulatlan partot, a *rozsdaverte* jelző pedig nem szerepel az eredeti szövegben.

A vers második képi síkja a mitológiai sík. A harmadik és a negyedik versszak összefüggő képrendszer, melynek elemei a '*szerzetes – szél* óvatos léptekkel / az avart tapossa az útkanyarulatban' (3. vsz.) komplex kép, és a vele szorosan összefüggő '*a berkenyebokron / láthatatlan Krisztus sebeit csókolja*' (4. vsz.) metonimikus metafora. A *szhimnyik* 'szerzetes' szó szemantikai mezője az oroszban magába foglalja a *remete* jelentését is. Ilyenformán adekvát Weöres Sándor szóválasztása a teljes metafora fordításakor. „*Remete szél*, óvakodva, lassan”, sőt a sor folytatása is megőrzi az eredeti képi elemeket. Rab Zsuzsa is jól választja ki a szinonimák közül a megfelelőt, megőrizve a komplex képet is. A kép intenzitása olyan erős, hogy felidézi a szélborzolta avar susogását is a hangszimbólika révén mindhárom szövegben. A harmadik versszak hangulata mindkét műfordító szövegében szervesen kapcsolódik saját hangulati síkjába. Weöres Sándor adekvát az eredeti kellemes hatásával, Rab Zsuzsa pedig következetesen a kellemetlenebb, nedves, ridegebb ősz hangulatát idézi. Ezt azzal éri el, hogy az eredeti szövegben nem szereplő határozót iktat be: „*árokszélén avart gyúr a sárba*,” Az orosz *mnyot* ige jelentése 1. 'dagaszt, gyúr, formál' 2. 'nyom, tapsol, présel' (OMSz, 856). Rab Zsuzsa azért választott valószínűleg az első jelentéskörből, mert ez illett az általa interpretált kép szemantikai síkjába. Weöres Sándor ezen a helyen is hű marad az eredeti szöveg képi-szemantikai-hangulati síkjához.

A negyedik versszak két sora szervesen kapcsolódik az előző versszakéhoz. Gondolati és képi dimenziója összefüggő. Az orosz természetlira gyakori szimbóluma a *rjabina* 'berkenye'. Az eredeti vers „*na rjabinovom kusztu*” 'berkenyebokron' jelentésű jelzős főneve szorosan kapcsolódik mind az elsődleges tájleíró képhez, mind pedig a bibliai motívumhoz. A képi síkhoz Weöres Sándor hű marad, bár nem fordítja szó szerint a motívumot, de a bibliai utalást és a kép színszimbolikáját híven követi. „*Égő-piros csipkebokorra hajolva / láthatatlan Krisztus sebeit csókolja*.” Rab Zsuzsa fordításában a galagonya vérpiros bogyójú termését idézi fel a kép: „*galagonyán csókol vérszín cseppeket*”. Mindkét műfordítás visszaadja az eredeti vers utolsó versszakának képi síkját, Weöres Sándor kevesebb, Rab Zsuzsa több módosítással.

5.2. Az eredeti vers szintaktikai szerkezetét Weöres Sándor őrzi hívebben, bár több írásjelet alkalmaz, mint Jeszenyin. Rab Zsuzsa módosít a mondat szerkezeteken is. A Jeszenyin-vers első két sora egy-egy önálló versmondat, Rab Zsuzsa mellérendelő összetett mondatná alakítja. Az

eredeti vers második versszaka egyetlen áthajló egyszerű mondat, amelyet Rab Zsuzsa helyhatározói mellékmondatot és főmondatot tartalmazó alárendelő összetett mondattal fordít. Nemcsak a szükséges grammatikai módosításokat végzi el a fordításszöveg, hanem megbontja a vers szintaktikai szerkezetét is.

5.3. A vers műfaja dal. Ezt a dalszerűséget mind a vers képi-szemantikai, mind pedig akusztikai hatása jól érzékelteti. Ennek csupán egyik eleme a mondat szerkesztés, s ennek adekvát visszaadása. A másik lényeges elem a vers ritmusa és rimelése. Jeszenyin egyszerű rímszerkezetet alkalmaz, rímei a népdalokra emlékeztető egyszerű ragrímek. Ugyanezeket az egyszerű ragrímeket mind Weöres Sándor, mind pedig Rab Zsuzsa fordítása adekvát módon alkalmazza.

6. Nem törekedtem komplex elemzésre a Jeszenyin-vers és műfordításainak egybevető elemzése kapcsán, csupán a vers meghatározó stilisztikai szintjeinek összehasonlítását végeztem el. Ebből a részleges elemzésből is kitűnik azonban a két fordításszöveg közti különbség, bár mindkét vers ekvivalensnek tekinthető kommunikatív szempontból, Weöres Sándor minimális módosításokkal éri el a kommunikatív ekvivalenciát, Rab Zsuzsa több szemantikai, képi és hangulati módosítással. Bár Rab Zsuzsa versfordításainak nagy része nagyon közel áll az eredetihez mind tartalmi, mind pedig formai szempontból, e vers fordítása alatta marad a tőle megszokott megoldásoknak. Cs. Varga István is megjegyzi, hogy Rab Zsuzsa Jeszenyin-fordításai bravúrosak, de az Ősz c. vers fordításai közül Weöres Sándoré adekvátabb.

IRODALOM

- Apostol András 1977. Jeszenyin. In: *Világirodalmi lexikon V.* Akadémiai Könyvkiadó, Budapest, 684–6.
- Fodor András 1960. Jeszenyin magyarul. In: *A nemzedék hangján.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Hadrovics László–Gáldi László (szerk.) 1977. *Orosz–magyar szótár II.* Akadémiai Könyvkiadó, Budapest.
- Klaudy Kinga 1981. Az ekvivalencia fogalma a fordításelméletben. *Magyar Nyelvőr* 105: 84–93.
- Klaudy Kinga 1994. *A fordítás elmélete és gyakorlata.* Scholastika. Budapest.
- Popovic, A. 1980. *A műfordítás elmélete.* Madách. Bratislava.
- Szathmári István 1983. Beszélhetünk-e szövegstilisztikáról? In: *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből.* Tankönyvkiadó, Budapest. 320–55.
- Vajda Miklós 1981. A fordítás ára. In: *A műfordítás ma.* Gondolat Könyvkiadó, Budapest. 378.
- Cs. Varga István 1986. *Jeszenyin világa.* Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Cs. Varga István 1981. „Műveld a csodát, ne magyarázd!” *Életünk* 1981/3. 170–80.

N. Lőrincz Julianna

A családnevek és a keresztnévek együttes vizsgálata (Hévízgyörk¹, 1990.)

EMLEKKÖNYVBE

- *Ki vagy, te hosszúhajú, sudár, szép, fiatal lány?*
  - *Az én teljes nevem Vorazlicki Klára Nóra Annamária Olga, de csak úgy becéznek: Kuksi. És a bácsi kicsoda?*
  - *Az én nevem is Vorazlicki Klára Nóra Annamária Olga, és engem is Kuksinak szoktak becézni.*
  - *Érdekes. De hiszen a bácsi öreg, kopasz és jobb szeme egészen fenn van akadva... Én ezt nem egészen értem.*
  - *Tanuld meg, Kuksi, hogy nincs két egyforma Vorazlicki Klára Nóra Annamária Olga a világon.*
  - *Milyen kár!*
  - *Bizony, ez nincs másképp.*
- (Örkény István, Egyperces novellák. Magvető, 1974.)

A névtannal alig foglalkozók számára is egyértelmű a megállapítás: a nevek arra valók, hogy megkülönböztessék az embereket egymástól. Vagy ahogyan az antroponímiai irodalom megfogalmazza: „A tulajdonnév olyan nyelvi elem, amely a létezők (...) bizonyos kategóriáiba tartozó azonos fajú egyedek egymástól való megkülönböztetésére és önmagukkal való azonosítására szolgál. (...) Az azonosítás és a megkülönböztetés a tulajdonnév fő funkciója.”²

Gyermekkorom máig nem felejtett élménye volt, amikor rádöbbsentem, mások is viselik a nevemet, másokat is hívnak Fercsik Erzsébetnek. Ki vagyok én? Vagyok-e én egyáltalán? – Ilyen és ehhez hasonló – ma már tudom: filozofikus – kérdések fogalmazódtak meg bennem, és maradtak megnyugtató válasz nélkül. Mostanában újra átéltem ezt az érzést, amikor a hévízgyörki személynévanyag céduláit rendszerezve felfedeztem, hogy 1990-ben a falu 1499 női lakosából hat személy viselt az enyémmel azonos hivatalos nevet.

Kiderült az is, hogy a hivatalos nevek (családnév + keresztnév) gyakran ismétlődnek, az enyémnél még „súlyosabb” esetek is akadnak, előfordul, hogy akár 14-15 személynek is azonos a hivatalos neve.

Az A. táblázat³ az azonos hivatalos nevet viselőkről tájékoztat.

Meglepő, hogy 1990-ben Hévízgyörk lakosságának 44%-a olyan hivatalos nevet viselt, amely önmagában identifikálásra nem alkalmas, mert legalább még egy személy viseli az adott névpárosítást, de az is lehet, hogy akár tizenöt embernek azonos a családneve és a keresztnéve is! Nemenként különböznek az adatok: minden második férfinak és minden harmadik-negyedik nőnek a személynéve fordul elő kétszer vagy többször. Könnyen megmagyarázható, hogy miért visel a nőknél 13,46%-kal több férfi azonos nevet: ha egy fiú öröklí az apja keresztnévét, akkor automatikusan azonos hivatalos név is jön létre. Ezért különösen gyakori a férfiak körében, hogy két, eset-

¹ Hévízgyörk község Pest megyében Budapesttől 50 km-re, a volt Gödöllői járásban található. A Gödöllői-dombszélektől keletre, a Galga völgyében fekszik. A település az őskortól a középkoron át máig emberlakta hely volt. 1990-ben a falu lakója 2875 személy, akik 960 családot alkotnak.

² J. SOLTÉSZ Katalin: A tulajdonnév funkciója és jelentése. Akadémiai, 1979. 173.

³ A. táblázat

Azonos hivatalos nevet viselő személyek Hévízgyörkön 1990-ben

leg három személynek azonos a hivatalos neve. A B/1. táblázatban⁴ jelöltem, ha apa-fiú; ha nagy-apa-apa-fiú vagy nagyapa-unoka kapcsolat van a nevet viselő személyek között. Az adatokat áttekintve kitűnik, hogy azonos az apa és a gyermek neve 175 családban, míg a nagyapa, az apa és a gyermek neve 9 családban. A nagyapa és az unoka nevének azonosságára mindössze két példát találtam. Ennek a viszonynak a tüzetes feltárására nem alkalmas a felosztásunk, hiszen, ha a gyermek az anyai nagyapa keresztnévét öröklí, azt a táblázat már nem tükrözi. Nem jelenik meg adataim között a nagyapa neve akkor sem, ha már nem él, vagy nem Hévízgyörkön él.

A férfiak körében a legtöbb a kilenc azonos nevű személy, kilencen viselik az *Aszódi Gábor* és ugyancsak kilencen a *Kovács János* nevet. Ugyanakkor a nők között 10-15 személynek is van azonos hivatalos neve. Ezek: *Benkó Erzsébet*; *Tóth Erzsébet*; *Sápi Margit*; *Fercsik Margit*; *Kovács Erzsébet*; *Kovács Margit*; *Kovács Julianna*. A nemek közötti feltűnően nagy különbségre nem kínálkozik elfogadható magyarázat.

Feltételeztem, hogy az azonos hivatalos név az idősebbek körében gyakori, a középkorúaknál ritkább, és a fiatalok között nem akad rá példa. Magyarázatul kínálkozott, hogy az 1900 és 1945 között születettek zárt faluközösségben éltek. A családnevek és a keresztnévek ebben az időben alig változtak, az adatok azt bizonyítják, hogy nagyjából fedik egymást a nagy megterheltségű csoportok. Ebből az következik, hogy a két névtípus kombinációja is ismétlődik. A zárt faluközösség felfogja a nagy társadalmi változások hatását, megóvjá lakóit. Ugyanakkor példát és mintát ad: mindenki tudja önmaga és a másik helyét és értékét is. Ez a tudás megmutatkozik a névválasztásban is: kevés a szélsőséges megnyilvánulás, beérik a néhány megszokott keresztnévvel, a divatok lassabban, kisebb hullámokban jelentkeznek.

Vajon a B/1.⁴ és a B/2.⁵ táblázat adatainak tüzetes elemzése alátámasztja-e a fenti feltevést, amely szerint azonos hivatalos nevűeket főleg az első két korszakban (1900–1920; 1921–1945) születettek között találunk?

A várakozással ellentétben az 1946 és 1990 között születettek körében is szép számmal vannak azonos nevű személyek.

Pedig ezt már a falu társadalmának története nem indokolja. Az utolsó két korszakban egyre gyakoribbak a ki- és beházasodások, költöзések, városi és távolabbi kapcsolatok, egyre szélesebb körű a tömegkommunikációs eszközök hatása. Mindez megbontja az eddigi rendet: sokféle viszonyítási pontot, sokféle értékrendszert közvetít, amely gyakran elbizonytalanítja az embert önmagának és helyének megítélésében.

Névtani vetülete ezeknek a változásoknak, hogy jelentősen bővül a családnevek köre, és gyarapodik a keresztnévállomány. A 80-as évek névválasztásának egyik leggyakrabban visszatérő motívuma: „Azért választottuk ezt a nevet, mert Hévízgyörkön nincs több ilyen nevű gyermek.”

Ugyanakkor megfigyelhető egy másik tendencia is, amely nem fogalmazza meg önmagát ennyire pontosan, de felméréseimből kiderült, hogy a 3 év alatti fiúk 20,84%-a, a lányok 12,50%-a azért kapta a nevét, mert a szüleit, esetleg a nagyszüleit is így hívták. Sok szempontból megnyerő az a gondolat, amelyet az egyik édesanya így fogalmazott meg: „A keresztnévet a fiúk vigyék végig a családban.” Hasonló gondolkodás eredményezte a III. és IV. korszakban is fellelhető azonos hivatalos neveket: *Aszódi Sándor*, *Benkó Tibor*, *Tóth Miklós*; *Bazsik Edit*, *Dobronai Ilona*, *Gyertvan Magdolna*, *Kovács Piroska*, *Molnár Katalin*, *Nagy Anna*, *Nagy Zsuzsanna*.

⁴ B/1. táblázat

Azonos hivatalos nevet viselő férfiak

(A táblázatban a születési idő alapján négy korszakot különítettem el: I. 1900–1920 között születettek; II. 1921–1945 között születettek; III. 1946–1965 között születettek; IV. 1966–1990 között születettek.)

⁵ B/2. táblázat

Azonos hivatalos nevet viselő nők

Érdekes, hogy az 1966 után születettek körében is sok azonos személynevű egyént találunk, pedig itt a legválogatosabb a névadás, a különösségre, egyedülállóságra való törekvés. Ezeket az újonnan meghonosodó névpárokat gyakran a divatos keresztnévek eredményezik. Pl.: *Fercsik Judit, Kovács Anita, Kovács Éva, Kovács Katalin, Kovács Tünde, Kovács Zsuzsanna, Labát Katalin, Molnár Andrea, Sági Bernadett, Tót Krisztina, Tót Tímea; Angyal Tamás, Bazan Zoltán, Bobál Tibor, Gohér Balázs, Gyetvan László, Gyetvan Zsolt, Hajdú Péter, Kovács Zsolt, Pintér Norbert, Sági Zsolt, Tót Csaba, Tót Richárd, Varga Zoltán; Bányánszki Zoltán, Bazan Zsolt, Kovács Tamás, Sági Csaba.*

Az alábbiakban az azonos család- és keresztnévű egyének közül csak azokat emelem ki, amelyeknek legalább egy képviselője 1966 után született.

Három személy neve: *Bazan Ilona, Sági Judit; Angyal Zoltán, Aszódi András, Bankó Miklós, Demcsák László, Gedei Tibor, Gyetvan András, Harányi András, Kovács Károly, Mrkva András, Sági János, Szlovák Mihály, Tót Sándor, Tót Zoltán, Turóci Gábor.*

Négy személy neve: *Benkó Erzsébet, Dobronai Erzsébet, Maródi Ilona; Bankó István, Bobál István, Gyetvan János, Harányi István, Kovács István, Kovács Péter, Kovács Tibor, Labát Ferenc, Maródi István, Mrkva István, Mrkva Mihály, Sági Gábor, Sági László, Tóth László.*

Öt személy neve: *Bazsik Erzsébet, Gyetvan Julianna, Sági Ilona; Bazan István, Bazsik Ferenc, Gohér István, Tót János.*

Hat személy neve: *Kovács Ilona* (közülük hárman 1966 után születtek!), *Mrkva Erzsébet; Bobál Mihály, Kovács Zoltán, Tót István, Tót Lajos.*

Hét személy neve: *Maródi Mária; Fercsik Gábor, Kovács Lajos.*

Kilenc személy neve: *Aszódi Gábor, Kovács János.*

Tíz személy neve: *Tóth Erzsébet* (közülük ketten születtek 1966 után).

Tizennégy személy neve: *Kovács Margit.*

Megfigyelhetjük, hogy az azonosságot legtöbbször az „örökszép” keresztnévek választása eredményezi. A női nevek közül: *Erzsébet, Ilona, Julianna, Mária, Judit.*

A férfiaknál – meglepő módon – nagyobb a változatosság: *András, Ferenc, Gábor, István, János, Lajos, László, Mihály, Miklós, Sándor, Zoltán.*

Az említett keresztnévek mindegyike a hévízgyörki gyakorisági lista első tizenöt helyén szerepel.⁶ Bár az azonos hivatalos nevűek körét majdnem kétszer annyi férfi keresztnév alkotja, mint női.

Kiderül, hogy a fenti példákban előforduló családnevek is a gyakorisági lista élén állnak: *Kovács, Sági, Tót, Fercsik, Aszódi, Bazan, Bazsik, Maródi, Bobál, Benkó, Gyetvan, Angyal* stb.⁷

Érdemes még megemlíteni azokat a hivatalos neveket, amelyek mind a négy korszakban előfordulnak, amelyek törzsökösnek tekinthetők: *Mrkva Erzsébet, Tóth Erzsébet, Maródi Mária; Bobál Mihály, Harányi István, Kovács János, Tót István.*

⁶ A keresztnévek gyakorisági sorrendje a lakosság 1990-es adatai alapján (1–15.)

Nők: *Erzsébet, Margit, Julianna, Mária, Ilona, Borbála, Anna, Éva, Katalin, Angyalka, Zsuzsanna, Judit, Andrea, Ágnes, Magdolna.*

Férfiak: *János, István, Mihály, Ferenc, László, Gábor, Pál, Zoltán, József, Tibor, András, Sándor, Lajos, Miklós, Tamás.*

⁷ Hévízgyörkön 1990-ben a leggyakoribb családnevek (1–15.)

Kovács, Sági, Tót, Fercsik, Aszódi, Bazan, Bazsik, Maródi, Bobál, Benkó, Kustra, Gyetvan, Varga, Angyal, Mrkva.

Ugyancsak említésre méltóak a kihalófélben lévő, csak az első periódusban szereplő névpárosítások: *Bányánszki Mária, Kitka Mária, Tasnádi Julianna; Aszódi János*.

A táblázatok és a példák áttekintéséből kitűnik, hogy a hivatalos nevek gyakran nem alkalmasak identifikálásra.⁸ Ennek ellenére fontos szerepük van a falu életében: megerősítik, átélhetővé teszik az adott közösséghez való tartozás érzését. Segítségükkel megélhetővé válik a hagyomány, a folytatás-folytatódás élménye.

Ki vagyok én? Vagyok-e én? – lehet-e megnyugtatóan válaszolni a gyermekkori meglepődés fogalmazta kérdésekre? Csak akkor, ha a fenti elemzés megerősíti bennünk a képet: akár egy növény hajszálgökörei a talajt, úgy szövik át az azonos hivatalos nevet viselők a faluközösség névrendszerét.⁹ A hagyományt őrizve, a folytatást jelentve, azaz a megmaradást biztosítva.

A. táblázat
Azonos hivatalos nevet viselő személyek Hévízgyörkön 1990-ben

Hány személy viseli ugyanazt a nevet?	Férfi		Nő		Összesen	
	Hány név?	Hány fő?	Hány név?	Hány fő?	Hány név?	Hány fő?
2	177	354	85	170	262	524
3	35	105	32	96	67	201
4	31	124	17	68	48	192
5	9	45	6	30	15	76
6	7	42	10	60	17	102
7	2	14	4	28	6	42
8	–	–	1	8	1	8
9	2	18	2	18	4	36
10	–	–	2	20	2	20
11	–	–	1	11	1	11
12	–	–	1	12	1	12
13	–	–	1	13	1	13
14	–	–	1	14	1	14
15	–	–	1	15	1	15
Összesen	263	702	164	563	427	1265
	51,02%		37,58%		44,00%	

⁸ Hévízgyörk személynévanyagának vizsgálata azt bizonyítja, hogy az egyedítést, a megkülönböztetést főleg az erősen élő, gazdag ragadványnévrendszer szolgálja. Vö. Fercsik Erzsébet: Hévízgyörk mai család- és ragadványnevei. Magyar személynévi adattárak 46. Bp., 1982.

⁹ Feltételezem, hogy nem egy speciálisan Hévízgyörkre jellemző kérdésről van szó, bár az adatközlés e tárgyban nem túlzottan bőséges. Például Virág Gábor (A legmegterheltebb család- és keresztnévek együttesének aránya. Név és társadalom. Bp., 1981. 55–9) nem a település teljes névanyagát, hanem egy 180 éves időszak tíz leggyakoribb család- és keresztnévének együttesét vizsgálta.

B/1. táblázat
Azonos hivatalos nevet viselő férfiak

(kapcsolat a nevet viselő személyek között: CS = apa – fiú; NCS = nagyapa – apa – fiú;
 CSX = nagyapa – unoka)

Sorszám	Név	Születési idő				Megjegyzés
		I.	II.	III.	IV.	
2 személy neve:						
1.	Albert Tibor		+		+	CS
2.	Angyal Ferenc		+	+		–
3.	Angyal János		+	+		–
4.	Angyal Tamás				++	–
5.	Angyal Tibor		+		+	CS
6.	Aranyi Lajos		+	+		CS
7.	Aszódi Ferenc		+	+		–
8.	Aszódi János	++				–
9.	Aszódi Károly		++			–
10.	Aszódi Sándor			+	+	–
11.	Bagyin István			+	+	CS
12.	Balázs Károly			+	+	CS
13.	Balla Miklós		+	+		CS
14.	Bankó János		+	+		CS
15.	Bányánszki Tibor			++		–
16.	Basa András		+	+		CS
17.	Basa János	+		+		CSX
18.	Bátori József			+	+	CS
19.	Bazan Zoltán				++	–
20.	Bazsik Lajos		++			–
21.	Bazsik László		+	+		–
22.	Bazsik Mihály		+	+		CS
23.	Benei Ferenc		+	+		CS
24.	Benkó Gábor		+		+	–
25.	Benkó László			+	+	CS
26.	Benkó Tibor			+	+	–
27.	Bereczki János			+	+	CS
28.	Bitter Béla			+	+	CS
29.	Bobál János		+	+		CS
30.	Bobál Tibor				++	–
31.	Bodor József		+	+		CS
32.	Bokor Dénes			+	+	CS
33.	Bordás József		+		+	CS
34.	Boros István		+		+	CS
35.	Chugyik István			+	+	CS
36.	Csiszár István		+		+	CS
37.	Csoma András		+	+		CS
38.	Csoma Pál		+	+		CS

Sorszám	Név	Születési idő				Megjegyzés
		I.	II.	III.	IV.	
39.	Csőrgi István			+	+	CS
40.	Darai Gyula		+	+		CS
41.	Deme Ferenc	+		+		CS
42.	Deme Mihály	+	+			CS
43.	Deszpod László			+	+	CS
44.	Eöszly József	+		+		CS
45.	Erdélyi László			++		-
46.	Erdélyi Mihály	+	+			-
47.	Erdélyi Sándor		++			CS
48.	Erdélyi Tibor			+	+	CS
49.	Faragó Sándor		+		+	CS
50.	Fehér József		+	+		CS
51.	Fehér László		+	+		CS
52.	Fekete Zoltán			+	+	CS
53.	Fercsik László		+		+	-
54.	Fercsik Pál	+	+			-
55.	Fercsik Vendel		++			-
56.	Galla József		+		+	CS
57.	Gedei János		+	+		CS
58.	Gohér Balázs				++	-
59.	Gohér Gábor	+		+		-
60.	Gohér János		+	+		-
61.	Gólya István			+	+	CS
62.	Gombos Sándor		+	+		-
63.	Gombos Zoltán			+	+	CS
64.	Gregus Ferenc		+	+		CS
65.	Gubik István			+	+	CS
66.	Gyetvan László				++	-
67.	Gyetvan Mihály		+		+	CS
68.	Gyetvan Pál		+	+		CS
69.	Gyetvan Zsolt				++	-
70.	Hajdú András		+	+		-
71.	Hajdú Péter				++	-
72.	Hajdú Tibor			++		-
73.	Hartmann Ferenc		+	+		CS
74.	Hochstein Ferenc			+	+	CS
75.	Homoki Gábor			+	+	CS
76.	Homoki Tibor		+		+	CS
77.	Horváth Miklós		++			-
78.	Ignéczi Barnabás		+		+	CS
79.	Jakab Zoltán				++	CS
80.	Juhász László			+	+	CS
81.	Kakucska Géza			+	+	CS
82.	Kakucska Ottó			+	+	CS
83.	Káposzta László		+	+		CS

Sorszám	Név	Születési idő				Megjegyzés
		I.	II.	III.	IV.	
84.	Kaspár László			+	+	CS
85.	Katona Mihály			++		–
86.	Kazi János				++	CS
87.	Kerekes Károly		+	+		CS
88.	Kerti Sándor			+	+	CS
89.	Kitka Ferenc		+		+	CS
90.	Kitka István		+	+		CS
91.	Kmet János		++			–
92.	Kmet Lajos		+	+		CS
93.	Kolesza Mihály		+	+		–
94.	Kollár Gyula			+	+	CS
95.	Kossuth László			+	+	CS
96.	Koszta János		+	+		CS
97.	Kovács Attila		+		+	–
98.	Kovács Ferenc	+	+			–
99.	Kovács László			++		–
100.	Kovács Miklós		+	+		–
101.	Kovács Zsolt				++	–
102.	Kövesdi János		+	+		–
103.	Kupecz János		+	+		CS
104.	Kustra Ferenc		+	+		CS
105.	Kustra Gábor		+	+		–
106.	Kustra István		++			–
107.	Lakó József		+	+		CS
108.	Láng László			+	+	CS
109.	Láng Tibor			+	+	CS
110.	Lukács András			+	+	CS
111.	Lukes János		+	+		CS
112.	Makovinyi András			+	+	CS
113.	Makrai József			+	+	CS
114.	Maródi Sándor		+	+		CS
115.	Masznyik Sándor			+	+	CS
116.	Matus Ferenc			+	+	CS
117.	Matus Lajos		+	+		CS
118.	Meleg Zoltán				++	CS
119.	Molnár István			++		–
120.	Molnár Sándor			++		–
121.	Nagy János		+	+		–
122.	Nagy Lajos	+	+			–
123.	Nagy Sándor			++		–
124.	Németh Ferenc			+	+	CS
125.	Nyikon Sándor			+	+	CS
126.	Oszoli István			+	+	CS
127.	Pázsitka Zoltán		+	+		CS
128.	Péli József			+	+	CS

Sorszám	Név	Születési idő				Megjegyzés
		I.	II.	III.	IV.	
129.	Pető Ferenc			+	+	CS
130.	Pintér János		+		+	–
131.	Pintér Norbert				++	–
132.	Pintér Tibor			+	+	CS
133.	Rajkó Gábor		+	+		–
134.	Rózsavölgyi Sándor		+	+		CS
135.	Sápi András	+	+			–
136.	Sápi Árpád		+		+	CS
137.	Sápi Béla		+	+		–
138.	Sápi Lajos		+	+		CS
139.	Sápi Tibor		+		+	CS
140.	Sápi Zsolt				++	–
141.	Seres László			+	+	CS
142.	Sőregi Tibor			++		–
143.	Strausz László		+	+		CS
144.	Suszter Ferenc		+		+	CSX
145.	Surman István		+	+		–
146.	Szabó János			+	+	CS
147.	Szabó Tamás		+		+	–
148.	Száraz Gábor				++	CS
149.	Száraz Tibor			+	+	CS
150.	Széplaki Béla		+		+	CS
151.	Szomori László		+	+		CS
152.	Szovics Mihály		+	+		CS
153.	Szőke József		+	+		CS
154.	Szücs Imre		+		+	CS
155.	Tasnádi László		+		+	CS
156.	Tenke János			+	+	CS
157.	Terjék Zoltán		+		+	CS
158.	Torda István	+	+			CS
159.	Torda Lajos	+		+		CS
160.	Tót András		++			–
161.	Tót Csaba				++	–
162.	Tót Ferenc		+	+		–
163.	Tót Mihály		+	+		–
164.	Tót Miklós			+	+	–
165.	Tót Richárd				++	–
166.	Tót Tibor		+	+		–
167.	Urbán György				++	CS
168.	Vaigel Mihály		+	+		CS
169.	Vaigel Pál		++			–
170.	Váradí Gábor		++			CS
171.	Varga Imre		+	+		–
172.	Varga Sándor		+	+		CS
173.	Varga Zoltán				++	–

Sorszám	Név	Születési idő				Megjegyzés
		I.	II.	III.	IV.	
174.	Varjú József		+	+		CS
175.	Zabos István			+	+	CS
176.	Zámbó András			+	+	CS
177.	Zmák Mihály		+	+		–
<i>3 személy neve:</i>						
1.	Angyal Zoltán			+	++	CS + 1
2.	Aszódi András		++		+	CS + 1
3.	Balázs János		+	++		–
4.	Bankó Miklós		+	+	+	CS + 1
5.	Bányászki Mihály	+	++			CS + 1
6.	Bányászki Zoltán				+++	–
7.	Bazan Zsolt				+++	–
8.	Demcsák János	+	+	+		NCS
9.	Demcsák László		+		++	CS + 1
10.	Fercsik Ferenc	+	+	+		CS + 1
11.	Gedei Tibor			+	++	CS + 1
12.	Gyetvan András			++	+	CS + 1
13.	Harányi András		+	+	+	CS + 1
14.	Katona Gábor		+	++		–
15.	Kmet Mihály		+	++		CS + 1
16.	Kovács Béla		+	++		CS + 1
17.	Kovács Károly		+	+	+	–
18.	Kovács Tamás				+++	–
19.	Mrkva András		+	+	+	CS + 1
20.	Mrkva Pál		+++			–
21.	Pintér András	+	+	+		CS + 1
22.	Rajkó Mihály		++	+		–
23.	Réti István	+	+		+	NCS
24.	Sápi Csaba				+++	–
25.	Sápi Ferenc		+	++		CS + 1
26.	Sápi János	+	+		+	–
27.	Szabó András		+	++		–
28.	Szlovák Mihály		++		+	CS + 1
29.	Szovics András	+		+	+	NCS
30.	Tót Sándor			++	+	CS + 1
31.	Tót Zoltán			+	++	CS + 1
32.	Turóczi Gábor		+	+	+	CS + 1
33.	Vaigel András	+	+	+		CS + 1
34.	Varga János		++	+		CS + 1
35.	Varga Mihály	+	+	+		NCS
<i>4 személy neve:</i>						
1.	Aszódi Mihály	+	++	+		CS + 1 + 1
2.	Bankó István		+	++	+	CS + 1 + 1

Sorszám	Név	Születési idő				Megjegyzés
		I.	II.	III.	IV.	
3.	Bazan János		+	+++		–
4.	Benkó János	+	++	+		CS + CS
5.	Bobál István		+	++	+	NCS + 1
6.	Csoma István		++	++		CS + CS
7.	Dobronai János	++	+	+		NCS + 1
8.	Fercsik Mihály	++	+	+		CS + 1 + 1
9.	Gohér Mihály		+++	+		–
10.	Gyetvan István		+	+++		CS + 1 + 1
11.	Gyetvan János		++	+	+	CSX + 1 + 1
12.	Harányi István	+	+	+	+	CS + 1 + 1
13.	Kovács István		+	++	+	–
14.	Kovács Mihály	++	++			–
15.	Kovács Pál	+	+++			–
16.	Kovács Péter			+	+++	CS + 1 + 1
17.	Kovács Sándor		++	++		–
18.	Kovács Tibor		++		++	NCS + 1
19.	Kustra János	+	++	+		CS + 1 + 1
20.	Kustra Pál	+	+++			CS + 1 + 1
21.	Labát Ferenc		+	++	+	CS + 1 + 1
22.	Maródi István		+	++	+	CS + CS
23.	Maródi Pál		++++			–
24.	Mrkva István			+++	+	CS + 1 + 1
25.	Mrkva Mihály	+	+		++	CS + 1 + 1
26.	Sápi Gábor		++	+	+	–
27.	Sápi László		++		++	–
28.	Sápi Mihály		++	++		CS + 1 + 1
29.	Tót Gábor		++	++		CS + 1 + 1
30.	Tót László		+	++	+	CS + 1 + 1
31.	Tót Pál		+++	+		CS + 1 + 1
<i>5 személy neve:</i>						
1.	Aszódi Pál	+	++++			CS + CS + 1
2.	Bazan István		++	++	+	CS + 1 + 1 + 1
3.	Bazsik Ferenc		+++	+	+	CS + 1 + 1 + 1
4.	Bobál Pál		++++	+		CS + CS + 1
5.	Gohér István		+++		++	–
6.	Kovács Gábor	++	+	++		CS + 1 + 1 + 1
7.	Sápi Pál	+	++	++		CS + 1 + 1 + 1
8.	Toldi Miklós	+	++	++		NCS + CS
9.	Tót János		++	++	+	–
<i>6 személy neve:</i>						
1.	Bazan Mihály	+	+++	++		CS + 1 + 1 + 1 + 1
2.	Bobál Mihály	+	++	++	+	CS + 1 + 1 + 1 + 1
3.	Fercsik János	+	+++	++		CS + CS + 1 + 1

Sorszám	Név	Születési idő				Megjegyzés
		I.	II.	III.	IV.	
4.	Kovács Zoltán		++	+	+++	CS + 1 + 1 + 1 + 1
5.	Sápi István		+++	+++		CS + 1 + 1 + 1 + 1
6.	Tót István	++	++	+	+	–
7.	Tót Lajos		+	++++	+	–
7 személy neve:						
1.	Fercsik Gábor		++	+++	++	CS + CS + 1 + 1 + 1
2.	Kovács Lajos		++	++	+++	CS + CS + CS + 1
9 személy neve:						
1.	Aszódi Gábor		+++++	+	+++	CS + CS + CS + 1 + 1 + 1
2.	Kovács János	+	++++	+++	+	NCS + CS + CS + 1 + 1

B/2. táblázat
Azonos hivatalos nevet viselő nők

Sorszám	Név	Születési idő			
		I.	II.	III.	IV.
2 személy neve:					
1.	Balázs Erzsébet	+	+		
2.	Balázs Margit		+	+	
3.	Bányánszki Borbála		+	+	
4.	Bányánszki Erzsébet		++		
5.	Bányánszki Mária	++			
6.	Bazan Borbála		+	+	
7.	Bazan Margit			++	
8.	Bazsik Angyalka		+	+	
9.	Bazsik Edit			+	+
10.	Benkó Piroska		+	+	
11.	Blaskó Erzsébet	+		+	
12.	Bozlék Ilona		+		+
13.	Csoma Borbála		++		
14.	Csoma Rozália	+		+	
15.	Demcsák Erzsébet		+	+	
16.	Dobronai Ilona			+	+
17.	Dobronai Julianna		+	+	
18.	Dobronai Margit			++	
19.	Erdélyi Margit		+	+	
20.	Farkas Margit			++	
21.	Fercsik Angyalka		+	+	
22.	Fercsik Anna		+		+
23.	Fercsik Ilona			+	+

Sorszám	Név	Születési idő			
		I.	II.	III.	IV.
24.	Fercsik Judit				++
25.	Gál Ilona	+		+	
26.	Gohér Margit			++	
27.	Gregus Erzsébet		+	+	
28.	Gregus Mária	+	+		
29.	Gubo Mária		+	+	
30.	Gyetvan Magdolna			+	+
31.	Hajdú Erzsébet		+	+	
32.	Hajdú Julianna		++		
33.	Hajdú Mária		+	+	
34.	Harányi Erzsébet	+	+		
35.	Harányi Julianna		++		
36.	Jámbor Ilona		+	+	
37.	Karé Julianna		++		
38.	Kis Erzsébet		+	+	
39.	Kitka Mária	++			
40.	Kovács Anita				++
41.	Kovács Anna		++		
42.	Kovács Edit			++	
43.	Kovács Éva				++
44.	Kovács Katalin				++
45.	Kovács Piroska			+	+
46.	Kovács Tünde				++
47.	Kovács Zsuzsanna				++
48.	Kövesdi Erzsébet	+		+	
49.	Labát Katalin				++
50.	Lázár Mária		+		+
51.	Márta Borbála	+	+		
52.	Márta Erzsébet		++		
53.	Márta Julianna	+	+		
54.	Márta Margit		++		
55.	Márta Mária	+		+	
56.	Molnár Andrea				++
57.	Molnár Katalin			+	+
58.	Molnár Mária	+		+	
59.	Mrkva Margit		+		+
60.	Nagy Anna			+	+
61.	Nagy Julianna			++	
62.	Nagy Margit			++	
63.	Nagy Zsuzsanna			+	+
64.	Palya Erzsébet	+	+		
65.	Palya Margit		++		
66.	Pintér Ilona			++	
67.	Pintér Margit		+	+	
68.	Pokorádi Erzsébet		+	+	

Sorszám	Név	Születési idő			
		I.	II.	III.	IV.
69.	Rajkó Borbála		++		
70.	Sápi Angyalka		++		
71.	Sápi Bernadett				++
72.	Sápi Klára		++		
73.	Sápi Mária		+	+	
74.	Szabó Margit		+	+	
75.	Szabó Mária	+	+		
76.	Szlovák Erzsébet	+	+		
77.	Szovics Anna		+		+
78.	Tasnádi Erzsébet	+	+		
79.	Tasnádi Julianna	++			
80.	Torda Margit		++		
81.	Tót Anna		+	+	
82.	Tót Krisztina				++
83.	Tót Tímea				++
84.	Vaigel Anna		++		
85.	Varga Margit		++		
3 személy neve:					
1.	Aszódi Erzsébet		++	+	
2.	Aszódi Mária	+	++		
3.	Bazan Ilona			++	+
4.	Bazsik Margit		++	+	
5.	Bazsik Mária		++	+	
6.	Benkó Julianna	+	++		
7.	Bobál Borbála		++	+	
8.	Bobál Erzsébet	+	++		
9.	Bobál Mária		+++		
10.	Deme Erzsébet		++	+	
11.	Erdélyi Julianna	+	++		
12.	Gódor Erzsébet		+++		
13.	Gódor Margit		++	+	
14.	Gohér Erzsébet	+	++		
15.	Gyetvan Mária	++	+		
16.	Hajdú Margit		+	++	
17.	Katona Erzsébet		+	++	
18.	Katona Terézia	+	+	+	
19.	Kitka Julianna	+	++		
20.	Kustra Julianna	+	++		
21.	Kustra Mária		+++		
22.	Rajkó Erzsébet	+	++		
23.	Sápi Judit			++	+
24.	Tót Mária		+	++	
25.	Turóczi Erzsébet	++		+	
26.	Turóczi Julianna	+	++		

Sorszám	Név	Születési idő			
		I.	II.	III.	IV.
27.	Turóczi Mária	+	+	+	
28.	Vaigel Erzsébet		++	+	
29.	Vaigel Julianna	+	++		
30.	Vaigel Mária		+++		
31.	Varga Erzsébet		+++		
32.	Varga Ilona		+	++	
<i>4 személy neve:</i>					
1.	Aszódi Anna	+	+++		
2.	Aszódi Ilona		+	+++	
3.	Balázs Ilona			++++	
4.	Bankó Erzsébet	++		+	+
5.	Bazan Mária	++	++		
6.	Bazsik Julianna	+	++	+	
7.	Bobál Julianna		++	++	
8.	Dobronai Erzsébet		+	++	+
9.	Gyetvan Erzsébet		++	++	
10.	Kitka Erzsébet	+	+++		
11.	Kovács Borbála	+	+++		
12.	Kustra Erzsébet	+		+++	
13.	Kustra Margit		++	++	
14.	Maródi Ilona			+++	+
15.	Mrkva Julianna	+	++	+	
16.	Pintér Erzsébet		++	++	
17.	Varga Julianna	++	++		
<i>5 személy neve:</i>					
1.	Bazan Julianna	+	++	++	
2.	Bazsik Erzsébet	+	+++		+
3.	Benkó Margit		+++	++	
4.	Gyetvan Julianna		++	++	+
5.	Rajkó Julianna	+	++++		
6.	Sápi Ilona		++	++	+
<i>6 személy neve:</i>					
1.	Aszódi Borbála		+++++	+	
2.	Bazan Erzsébet	++	+	+++	
3.	Fercsik Borbála	++	++	++	
4.	Fercsik Erzsébet	+	+++	++	
5.	Kovács Ilona			+++	+++
6.	Maródi Julianna		+++++	+	
7.	Mrkva Erzsébet	+	+++	+	+
8.	Sápi Julianna	++	+++	+	
9.	Tót Julianna	++	+++	+	
10.	Tót Margit	+	+++	++	

Sorszám	Név	Születési idő			
		I.	II.	III.	IV.
7 személy neve:					
1.	Aszódi Margit		+++++	++	
2.	Bazsik Ilona		+++	+++++	
3.	Maródi Erzsébet	++	+++	++	
4.	Maródi Mária	++	+++	+	+
8 személy neve:					
1.	Fercsik Mária	++++	++++		
9 személy neve:					
1.	Sápi Borbála	+++	+++++	+	
2.	Sápi Erzsébet	+	+++++	+++	
10 személy neve:					
1.	Benkó Erzsébet	+	++++ ++	+++	
2.	Tót Erzsébet	++	+++	+++	++
11 személy neve:					
1.	Sápi Margit	+	++++ ++++	++	
12 személy neve:					
1.	Fercsik Margit		++	+++++ +++++	
13 személy neve:					
1.	Kovács Erzsébet	++	++++ ++++	+++	
14 személy neve:					
1.	Kovács Margit		++++ ++	+++++ ++	+
15 személy neve:					
1.	Kovács Julianna	+++++	+++++ ++++	+	

A paparazzo nem 'rakétapapa' és a marcipán nem 'Szent Márk kenyere'

Diana hercegnő tragédiájának kapcsán a hazai sajtóban gyakran felbukkant az olasz eredetű *paparazzo* szó.¹ A szerkesztők helyenként idézőjelekkel, ill. kurzivált szedéssel is utaltak a fogalom és a szó új-, ill. idegenszerűségére, az esetek túlnyomó többségében azonban minden tipográfiai elkülönülés nélkül jelent meg a sajtótermékekben. Szerepelt eredeti írásmódjában, egyes számban (*paparazzo*), de feltűnt eredeti többes számú (*paparazzi*), sőt: többszörösen többes számú (*paparazzik*) alakjában is, többes számú értelemben. Gyakori volt a magyaros többes-képzés (*paparazzók*), s ilyenkor a szóvégi *-o* a magyar írásmódban hosszú lett. Különösen érdekes esetnek tekinthető az, amikor az eredeti olasz többes alak egyes számot jelöl: *a paparazzi egy személyben fényképész ...*²; valahogyan így, „többes számú áttétellel”³ keletkezhetett annak idején nyelvünkben a többes számú ol. *maccheroni* alakból a magyar *makaróni* kölcsönszó. A *paparazzo* elemmel már összetett szó is született (*paparazziper*⁴); mint látjuk, ebben is a többes számú alak szerepel. – Nem hiányoztak a magyarosításra törekvő nyelvi megoldások sem. Gyakori volt (különösen a hírről való kezdeti beszámolóknak) az értelmező körülírás (*paparazzik, a mindenütt ott lévő, kulcslyukon leskelődő fotóriporterek; a híres emberek magánéletét fűrkésző fotósok, a „paparazzik”*); születtek tükörszavak, -kifejezések (*lesifotós; lesipuskás; lesipuskás fotóriporter/fotós*), sőt, öszvérmegoldások is (*paparazzo fotós*); sűrűn előfordultak a magyar megközelítő megfelelőekkel való helyettesítések, ezek sorában a *fotóriporter*, ill. a *fotós* volt a legkedveltebb (esetleg különböző jelzős szerkezetekben is: *motorkerékpáros fotóriporter, üldöző fényképészek, független fotós*), de feltűnt a *sajtófotós*, a *fényképész*, sőt a kissé régiesnek ható *fotográfus* is.

A Népszabadság 1997. szeptember 1-ji száma külön cikkecskét szentelt a jelenségnek, „Paparazzo, paparazzi, avagy a sajtószabadság eltérő felfogása” címmel. Az írás szerzői, Füzes Oszkár és Seres Attila helyesen állapítják meg, hogy „az okvetetlenkedő, lerázhatatlan fotósokat Federico Fellini nevezte el paparazziknak, klasszikussá vált filmje, az Édes élet fotósa nyomán, akit Paparazzónak hívtak, s a filmben a gazdag emberek magánélete után nyomozott”. Azzal a megjegyzésükkel azonban, hogy „a paparazzo rakétapapát jelent”, már nem érthetünk egyet. Igaz ugyan, hogy a *razzo* magyar megfelelője *rakéta*, s a gyermeknyelvi *papà* és *papa* szavak is hasonlóak a két nyelvben, de a tetszetős magyaráztatnak, hogy tudniillik „a mai paparazzók valóban rakétasebességgel követik «prédájukat»”, több buktatója van. Az egyik az, hogy Az édes élet (ez a helyes cím!) Paparazzo nevű fotóriportere igencsak mozgékony fiatalember, akire nem nagyon illenék az öregítő *papa* kifejezés; a másik pedig a Fellini-film egyik forgatókönyvírójának, Ennio Flaianónak

¹ Adataink a következő napilapokból származnak: Magyar Hírlap 1997. szept. 1–5.; Magyar Nemzet 1997. szept. 1–4.; Népszabadság 1997. szept. 1–3.; Népszava 1997. okt. 7.; Új Magyarországnak 1997. szept. 1–4.

² Népszabadság 1997. szept. 2. 7.

³ Vö. Karinthy Ferenc: Olasz jövevényszavaink. MNyTK. 73., Budapest. 1947. 25.

⁴ Magyar Nemzet 1997. szept. 2.

a vallomása, miszerint a híressé vált nevet George Gissing A Jón-tenger partjain⁵ című, olasz nyelven 1957-ben megjelent könyvéből kölcsönözte, melyben egy valóságos catanzarói szállodatulajdonost hívtak így (Coriolano Paparazzo).⁶

A *paparazzo* szó eredetileg tehát dél-olaszországi tulajdonnév (vezetéknév), amelynek alapszava a görög eredetű *papa(s)* 'atya; pap' szó. Az alaptag maga inkább csak Marche tartományban használatos vezetéknévként (*Papa*),⁷ belőle azonban több más vezetéknév is született az olaszban, részben különböző képzésekkel (pl. *Papotto*, *Papaccio*, *Papazzo*, *Paparella*), részben pedig összetételekkel. Az összetételek második eleme lehet tulajdonnév (rendszerint keresztnév), pl. *Papadomenico*, *Papajanni*, *Papaleo*, *Papalia* (*papa* + *Elia*), *Papaluca* stb. A második elem lehet azonban jelző (vagy köznév, pl. mesterségnév) is, pl. *Papaserena* (*papa* + *sereno*).⁸ Kérdéses szavunk etimológiájáról a hatvanas években bontakozott ki vita a *Lingua Nostra* című tekintélyes folyóirat hasábjain.⁹ Sergio Raffaelli még északolasz, közelebbről venetói névnek könyvelte el (talán az zavarta meg, hogy a Paparazzót alakító színész valóban venetói volt). Már Antonio Enzo Quaglio megírta azonban, hogy a szereplő neve déli eredetű és irodalmi ihletésű. Később Franco Mosino két rövid cikkben is bizonyítani próbálta, hogy görög eredetű, délolasz tulajdonnévről van szó, és – élő görög tulajdonnévi analógiák felsorolásával és értelmezésével – arra a következtetésre jutott, hogy a *Paparazzo* név eredeti jelentése 'bőröndkésztő vagy nyeregkészítő pap, bőrdíszműves pap'¹⁰ kell legyen. A legújabb olasz etimológiai szótár, a DELI szerzői is ezt a magyarázatot tartják a legelfogadhatóbbnak; szótárukba fölveszik azonban a Battaglia-féle nagyszótár közlését is, miszerint a nevet a már említett Flaiano alkotta meg, s ez abruzzói tájnyelven egy kagyló neve; a kagyló héjának tágató mozgása emlékeztetne a fényképezőgép lencsájének gyors mozgására.¹¹

Ennio Flaiano egyik nyilatkozatából¹² tudjuk azonban, hogy a film alkotói a lesifotós nevét gondos mérlegelés után választották ki, „beszélő nevet” kívántak keresni ennek a jellegzetes személységnek,¹³ az interjúban el is mondja, hogyan bukkantak rá Gissing könyvében a *Paparazzo* névre, de nem említi, hogy ez valamilyen tájnyelvi szóval lenne összefüggésben.

⁵ Angol író, 1857–1903; az útleírás eredeti címe: *By the Ionian sea* (1901); az utazás maga 1897-ben zajlott le. Nevét némelyik olasz forrásunk – tévesen – Gessing alakban szerepelteti.

⁶ Cortelazzo–Zolli: *Dizionario Etimologico della Lingua Italiana* (= DELI), 4. kötet, Zanichelli, 1985. Bologna, 874; Enzo La Stella: *Dalie, dedali e damigiane. Dal nome proprio al nome comune*, Zanichelli/Olschki, 1990. 161; *Li chiamavano paparazzi* (a szerző neve nélkül), Roma Tuttocittà 1990, Editore STET s.p.a. Torino, 19.

⁷ Vö. Emidio De Felice: *Dizionario dei cognomi italiani*. Mondadori, 1978. Milano. 188.

⁸ F. Mosino: *Paparazzo* in Grecia. *Lingua Nostra* XXX [1969], 114.

⁹ S. Raffaelli, *Lingua Nostra* XXII [1961], 26–7; A. E. Quaglio, *Lingua Nostra* XXIV [1963], 90; F. Mosino, *Lingua Nostra* XXIX [1968], 90 és XXX [1969], 114.

¹⁰ „prete valigiaio o sellaio” *Lingua Nostra* XXX [1969], 114.

¹¹ „Dal cognome di un fotografo interprete del film 'La dolce vita' di F. Fellini (1959), a sua volta coniato da Flaiano, sceneggiatore del film, sul nome dialettale abruzzese della vongola in quanto apre e chiude frequentemente le valve della conchiglia a somiglianza del procedere del fotografo con l'obiettivo.” S. Battaglia: *Grande dizionario della lingua italiana*. XII. UTET- 1984. 512–3. – L. még: E. Giammarco: *Dizionario abruzzese e molisano*. Roma, 1976. Edizioni dell'Ateneo: *paparazzo* 'vongola'; *paparazzaro* 'pescatore, venditore, mangiatore di vongole'. – Ezt az értelmezést vette át a Devoto–Oli-féle kétkötetes nagyszótár is (1987. II, 2163).

¹² Europeo, 1962. júl. 15. 60.

¹³ „Ora dovremmo mettere a questo fotografo un nome *esemplare*, perché il nome giusto aiuta e indica che il nome 'vivrà' ... Per questo fotografo non sappiamo che inventare: finché, aprendo a caso quell'aureo libretto di George Gessing (sic!), che si intitola *Sulle rive dello Jonio*, troviamo un nome prestigioso: *Paparazzo*. Il fotografo si chiamerà Paparazzo.” Europeo, i. m.; – „Il raro cognome venne incontro al desiderio di Fellini di trovare un nome espressivo nel suo *simbolismo fonetico* per uno almeno dei fotografi rappresentati nel film (gli altri tre sono anonimi).” DELI, i. m. (A kiemelések tőlünk valók, F. Zs. és Sz. Gy.)

A legutóbbi időben Enzo Caffarelli tért vissza a *paparazzo* etimológiájára.¹⁴ Dél-olaszországi telefonkönyvek neveinek tanulmányozása révén számadatokkal is bizonyítja, hogy a *Paparazzo* családnév valóban csak Catanzaróban és környékén lelhető fel, s ez a tény a névnek a Gissing-könyvből való származását erősítené meg. Caffarelli felvet ugyanakkor egy másik etimológiát is: a lat. *paparus* 'kacsa' + *-aceu* alakokat véli vitatott szavunkban megbújni; nem zárja ki továbbá a *papa* + *ratti* 'szabó-pap' görög származtatást sem, amit már Mosino is felsorolt analógiás példái között.

Akármelyik etimológiát fogadjuk is el magyarázatképpen, véleményünk szerint a beszélő név ereje, elsősorban és mindenképpen a végződésnek az *-accio/-azzo* pejoratív képzővel való asszociációján alapul (vö. *ragazzaccio* 'rossz fiú'). A szó kezdeti gyors elterjedése óta (1960) eltelt idő fejleményeinek tükrében elmondhatjuk, hogy Flaiano kiváló jósnak bizonyult a név utóéletét illetően, és hogy a névválasztás nem csak az adott filmre vonatkozóan bizonyult telitalálatnak.

Azzal, hogy a film négy fotoriportere közül csak az egyik szerepel névvel, a *Paparazzo* szó azonnal típusjelölővé vált, s ezzel megnyílt előtte a köznevesülés útja. A *Paparazzo* tulajdonnév a filmnek köszönhetően éppen úgy vált közös főnévvé, mint például a Greta Garbo filmszínésznő nevéből lett *garbó*,¹⁵ vagy az olaszban a Bíró László feltaláló nevéből keletkezett (nőnemű) *biro* 'golyóstoll' jelentésű főnév.

A 'rakétopapához' hasonlóan hihetőnek látszó, de tudományosan nem helytálló magyarázatot ad a Magyar Nemzet kitűnő konyhaművészeti sorozatának szerzője szintén olasz eredetű *marcipán* szavunk származásával kapcsolatosan. Holott valójában nem 'Szent Márk kenyerét' tiszteletjük benne, ahogyan a *Marci* és a *pan* elemek sejtetnék. A nyelvünkben – talán német hatásra is – módosult északolasz tájnyelvi *marzapán*, *marzegan* alakok eredetijét az arabban kell keresnünk. Az olaszban a XIV. században megjelenő szó sokat vitatott etimológiájáról G. R. Cardona és G. B. Pellegrini adtak közre (egy időben, de egymástól függetlenül) meggyőző etimológiát.¹⁶ Mindketten a Bengáli-öböl keleti partján fekvő *Martaban* város nevére való közvetlen visszavezetést tartják elfogadhatónak, ahol azt a tartóedényt, dobozt nevezték először így, amely az édességet tartalmazta; később érintkezéssel alapon magát az édességet is jelölte. Cardona és Pellegrini elvetik azokat a magyarázatokat,¹⁷ melyek 'pénzérme' jelentést tulajdonítanak a szónak; a 'mértékegység' jelentésű *marzapane* szót viszont a szintén arab *marzabān*-ra vezetik vissza.¹⁸

Fábián Zsuzsanna–Szabó Győző

¹⁴ *Rivista Italiana di Onomastica* III (1997), 2, 662–3.

¹⁵ Csak az érdekesség kedvéért jegyezzük meg, hogy az olaszban a *garbót* éppen *dolcevita*-nak hívják.

¹⁶ G. R. Cardona: *Marzapane*. *Lingua Nostra* XXX [1969], 34–7; G. B. Pellegrini: *Martaban–Marzapane*. *Lingua Nostra* XXXVII [1976], 92. – Vö. még: DELI, i. m. 3. kötet, 725.

¹⁷ Battaglia: i. m. IX. kötet, 856.

¹⁸ Itt kívánjuk megjegyezni, hogy a TESz. (2. kötet, 843–4) értelmezése az olasz szó eredetéről a fentiek tükrében szintén elvetendő („mozdulatlanul ülő király; egyfajta bizánci pénz, amely a trónon ülő Krisztust ábrázolja”); az EWUng. (2. kötet, 937) viszont már a Cardona–Pellegrini-féle etimológiát adja meg.

Gebe után kabala. A magyar nyelv látszólag „felesleges” jövevényszóit vizsgálva fogalmazta meg Moór Elemér (Nyöst. 1963: 33) a következő hipotézist. „Különösen feltűnő, hogy olyan lovas népnek mint amilyen a magyar volt, nincs saját szava a ’nösténylő’ fogalmának megnevezésére, mert hisz a *kabala* és az újabb *kanca* szláv jövevényszavak. Ennek az lehet a magyarázata, hogy a korábbi ’nösténylő’ jelentésű szó a ’gebe’ jelentést is felvehette; a nösténylő ugyanis hamarabb öregszik mint a hímlő. Ezek szerint nyelvünk honfoglalás előtti ’nösténylő’ jelentésű szava *gebe* szavunk előzménye lehetett; hasonlóan a ’gebe’ jelentésű mai német *Mähre* szóhoz.” Moór arra célzott itt, hogy a német *Mähre* előzményei, a középfelnémet *märhe*, ófelnémet *marīha*, valamint a holland *merrie*, az angol *mare* szók jelentése ’kanca’. A svédben a *märr* jelentése ’kanca; gebe’ (ezen kívül *hästkrake*, *krake* ’gebe’, *sto* ’kanca’), míg megfelelői a többi skandináv nyelvben általában csak ’kanca’ jelentésűek (dán *mær*, norvég *merr*, izlandi *meri*).

Analógia még, hogy a mai lengyelben a két legáltalánosabb ’kanca’ jelentésű szó – *kobyła*, *klacz* – egyikének a megfelelője az oroszban a legáltalánosabb ’gebe’ jelentésű szó (ez a *kl’ača* viszont az oroszban és egyes nyelvjárásokban ’kanca’ jelentésű); a lengyelben legáltalánosabb ’gebe’ jelentésű szó, a *szkapa* (és az ukrán *škapa*) megfelelője a XIX. századi szmolenszki orosz nyelvjárásban *škaba* ’kanca’. (Szmolenszk éppen félúton van Minszk és Moszkva között, s egy időn át lengyel-litván terület volt.) A lengyel az első esetben (*klacz*) az oroszból átvéve, a másodikban (*szkapa*) a szmolenszkiek átadódhatott (G. F. Odincov, Iz istoriji gippologičeskoj leksiki v ruszkom jazyke. Moszkva, 1980. 146–8).

Moór spekulációi nem arattak különösebb sikert (pl. „Az a feltevés, hogy a *gebe* eredeti jelentése ’kanca’ volt, nem igazolható”; TESz 1: 1040). Ráadásul idáig se a *kabala*, se a *kanca* szót tudomásom szerint nem regisztrálták ’gebe’ jelentéssel (EMSzT 6: 5, 80; MTSz 1: 999, 1032; ÚMTSz 3: 5–6, 64; Gálffy Mózes–Márton Gyula: Székely nyelvfeldrajzi szótár. Bp., 1987. 234–5, valamint a Magyar nyelvjárások atlaszának 314. „kanca” és 317. „gebe” lapja). Ritkaság az is, hogy más, még újabb ’kanca’ jelentésű jövevényszó meghonosulását közölnék valamely magyar nyelvjárásból. Mindenesetre ilyen a *jápa* jövevényszó (< román *iapă*) a volt Alsó-Fehér vármegyében (Bakos Ferenc, A magyar szókészlet román elemeinek története. Bt., 1982. 335), a hétfalusi Hosszúfaluban (ÚMTSz 2: 1134) és némely moldvai csángó nyelvjárásban (Márton Gyula, A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai. Bukarest, 1972. 336). A *gebe* nyelvjárási riválisai közül megemlíthető a Dunántúlon és északon szórványosan előforduló *gręsztó*, *graszta* (MNYA. 317; ÚMTSz 2: 691), az északon előforduló *dikhenc* (MNYA. 317; ÚMTSz 1: 979), a dunántúli *digdāncs* (MNYA. 317; ÚMTSz 1: 978) és a Tölgyesen (Erdély) regisztrált *rābla* (MNYA. 317). Közülük a *gręsztó*, *graszta* bizonyosan a cigányból származik (< cigány *grast* ’ló’), sőt a *dikhenc*, illetve a *digdāncs* is cigány valószínűleg lókupecsek kifejezéseiből (’nézd, ni!’), illetve ’nézd a fogát!’) való.

Nemrég Csörgő Bálint Állatnevek, állathívogató és -terelő szavak Küküllőkeményfalván (Nyírk. 39[1995]: 75–78) című cikkében a következőket közölte: „Lónak mondják a heréltet és a kancát is, a fiatalat pedig kb. 3 éves korig *csitkónak*. A testi hibás, a leromlott, a vén lovat *kabalának*, ritkábban *gebének* nevezik – de csak a gazdája háta mögött –, egyébként csak tréfásan” (i.m. 76). Elképzelhető tehát, hogy legalábbis egy nyelvjárásban a *kabala* szó, jelentéstörténetét tekintve, ugyanazt a pályát futotta be, mint úgy ezer évvel előtte a *gebe* szó. Így pedig, Moór Elemér nyomán, a viszonylag csekély számú megjósolható jelentésváltozásnak és a várható jövevényszóknak egyaránt egy újabb, bizonyítható (kedvező feltételek mellett teljesülő) típusával számolhatunk.

Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Band III. Register. Herausgeber Lorand Benkő. Redakteure Károly Gerstner und László Horváth. Budapest, 1997. 159 p.

Legújabb etimológiai szótárunk Mutatója nemcsak a szótárhoz, az EWUng.-hoz illeszkedik szervesen, illetőleg a Mutató-típushoz mintaszerűen, hanem ösztönzően a jövőbe is mutat. Bátorítja a sokunkban megérlelődött igényt: a mutatók szerepének, lexikográfiai rangjának erősítését. Szótáraink gazdag (alak- és jelentéstani, szóalkotási és művelődéstörténeti stb.) információinak hasznosítását segítő, gondosan megszerkesztett kalauzokra, mutatókra egyre égetőbb szükség lesz. Természetesen a komplex (tartalmi) szempontokat érvényesítő mutatókészítés nem „egyszerű segédletgyártás”, hanem elemző, értelmező feldolgozás. Mind a mutatók szerepkörének kitágítását, mind a pusztá tárgyszavasítástól való különbözését programszerű világossággal fogalmazta meg nemrégiben Kiss Lajos „Földrajzi neveink nyelvi fejlődése” című munkájának bevezetésében: „Dolgozatom ... voltaképpen nem más, mint vázlat a FNESz.⁴-nek bizonyos jelenségek szerint elrendezett tárgymutatójához. Teljes értékű információt csupán akkor nyújt, ha az olvasó a keze ügyében tartja a FNESz.⁴ két kötetét, és esetenként fel is lapozza. ... Szeretném hinni, hogy ... összeállításom ... fejleszteni tudja a történeti helynévkutatással foglalkozók problémamegoldó gondolkodását. Szándékom tehát heurisztikus: a FNESz.⁴ tanulságainak elemzése nyomán a rájövés, felfedezés, megoldás lehetőségeire kívánok útbaigazítást nyújtani” (Nytud. Ért. 139. sz. 3).

Az EWUng. Mutatója a hagyományt követi a szótár lexikai adatainak csoportosításában: nyelvcsaládok keretében nyelvenkénti tagolás rajzolja ki a magyar szókészlettel összekapcsolódó, ill. összekapcsolódott nyelvek hálózatát. Nyelv- és művelődéstörténeti okok (vagy akár földrajzi, areális körülmények) egyaránt indokolják, hogy uráli, török és szláv nyelvek jelentékenyebb arányban kaptak helyet a Mutatóban. Helyeselhető a szerkesztőknek az a döntése is, hogy a leggazdagabban három nyelvet, a latint (86–98), a németet (48–67) és az angolt (67–75) reprezentálták. Ez az aránybeli megkülönböztetés önmagában információ: érzékelteti, híven dokumentálja azt a szerepet, amelyet latin „apanyelvünk” s a német a magyarság életében (nyelv-, művelődés- és társadalomtörténetében) és a közép-európai térségben betöltött; az angollal pedig azt a nyelvi státust, amelyet ez a nyelv jelenleg tölt be világnyelvként az egész világon (vö. 8).

A magyar nyelvi adatok közé természetesen ezúttal sem soroltnak be a szótár címszavai. A felvett alcímszókát az egyéb lexikai adatoktól a tipográfia különbözteti meg: az előbbieket álló félkövérek, az utóbbiak vékony kurzívák. A tájékoztató bevezető is joggal tételezi fel, hogy az olvasó először a szótárban és nem a Mutatóban fog keresni valamit, ezért számos, betűrendi közelségben, nyilvánvaló származékszóit stb. kapcsolatban levő szó felvételétől eltekinthettek a szerkesztők. (A bevezető efféle példaszavai közül a *csoki* azonban mégis megtalálható a Mutatóban [7, 16] is.) A kereső olvasót segíti az is, hogy néhány nyelv régi, ill. nyelvjárási szóalakja, szóváltozata előtt (tehát a betűrendbe sorolást meghatározó helyen) csúcsos zárójelben megadják a mai standard formát is. A bevezetőben (8) megnevezett két nyelven, a németen és az olaszon kívül francia példákat is láthatunk erre a megoldásra; vö.: „<Estragon> *targon* mfrz” (79); „<tour> *torn* afrz” (82).

A külön kötetben megjelentetett mutatók lehetőséget adnak a kiadás (filológiai stb.) hibáinak, elírásainak figyelmeztető helyesbítésére is. Az EWÜng. Mutatójában ezek egy lapnyi jegyzéke a 157. (számozatlan) oldalon található meg. A lista korrekt: mindent megtaláltam, s mindent a szövegsornyi pontossággal jelzett helyen. Némi igazítani való azonban a helyesbítésekben is akad. Az *évad* a. az első *éj*-adat is kurzív [tehát: „*éj*(→*éjjel*)(statt →*éj*)”]; *korhol*¹ a. hiányoznak a csillagok [tehát: „*kor” (statt *kop)”]; *zátony* a. pedig elmaradtak a kötőjelek [tehát: „*top” (statt *ton-)”. A hibajegyzék kiegészítéseként törlendő a szótár *agens* szócikkből az ÉKsz.-ra utalás [„*agens* ‘Wirkstoff <in der Chemie>; Agens <in der Linguistik>’ (1972: ÉKsz.)”], mert a hivatkozott helyen az *agens*-nak csak ’ügynök’ és ’kém [= spion]’ jelentése dokumentáltott.

A TESz.-től eltérően nem a szótár, az EWÜng. végén találhatjuk meg az adatok összesített statisztikáját, hanem itt a Mutatóban (a 159., számozatlan oldalon). A TESz. három vaskos (összesen 3484 lapos) kötetének 10 714 címszavához mérve az (1683 lapos) EWÜng.-ban kidolgozott 9855 címszó akár meglepő is lehet, de mindenképpen tény-, sőt számszerűen hitelesíti a szótár tartalmi gazdagságát. A statisztikai elemzés további lehetőségeire Gerstner Károly már a szótár kéziratának lezárása előtt, az 1994-es nyelvészkonferencián mutatott példát („Német jövevényszók a TESz.-ben, illetve az EWÜng.-ban”: MNy. 92: 158–63).

Aligha vitatható, mert sokoldalúan bizonyítható tétel, hogy „egy etimológiai szótárban az összefüggések felismeréséhez, a jelentésbeli, művelődéstörténeti és más kapcsolatok feltárásához kitűnő eszköz lehet a gondosan szerkesztet utalórendszer” (Horváth László: MNy. 91: 448). Az EWÜng. Mutatója azonban nemcsak gondos szerkesztésével szolgál kitűnő eszközzül a szótár betűrendjén felülemelkedő tájékozódáshoz, hanem új módszerrel, a szótár horizontját tágítva (vö. uo. 451) tárja fel az etimológiai összefüggéseket. Igazi kalauz: távolabbra, a magyar szócsaládok származásbeli kapcsolatain túlra is irányítja, tereli a tájékozódó, elemző figyelmet – egészen az idegen nyelvi előzmények etimológiai rokonságának köréig (sőt köréiig) tolva ki az utalások rendszerének határát.

A szótár utalórendszere a szótáron kívülre, külön kötetbe, a Mutatóba került. Már csak azért is, mert az EWÜng. füzeteként jelent meg, s „a gyakori címszóváltozások miatt most is fenyegető veszéllyé vált az utalások ellentmondásainak megszorodása” (Horváth László: *Annales Universitatis Litterarum et Artium Miskolciensis*. Tomus VI. Miskolc, 1996. 41). Külön kötet, de az utalások tekintetében különösen nem önálló kötet az EWÜng. regisztere. Főként azért nem, mert a szótár szócikkeiben is számos utalás található, s ezeket a Mutató általában nem rögzíti újra. Kivételt akkor tettek a szerkesztők, ha a szócikkbeli utalás nem fejezte ki közvetlenül, hogy etimológiai kapcsolatra vonatkozik. Például nincs *moszat* az etimológiai összefüggések mutatójában, mert ennek etimológiája így kezdődik: „Aus → *maszat*”. A *maszat* azonban megtalálható („*maszat* *moszat*”), mert ennek szócikke a *moszat*-ra csak jelentésbeli kapcsolatként utal: „Zur Bed 4 [= ‘Alge’] vgl: → *moszat*”.

Az utalórendszerben a betűrend mellett a tipográfia is segíti tájékozódásunkat: a kiindulópontként szolgáló, betűrendbe sorolt ún. keresőszók félkövér álló típusúak; a keresőszók melletti „rokon lexémák”, az ún. irányszavak pedig vékony kurzív vagy vékony álló típusúak. A kurzív szedésű irányszó arra utal, azaz arra figyelmeztet, hogy ez a szó (a maga betűrendi helyén) olyan keresőszóként szerepel, amelyhez legalább egy újabb [!] irányszó is tartozik. Például: a **nándor** keresőszó utalási sorában („**nándor** *ugor*, úz”) azért kurzív az *ugor*, mert ennek, keresőszói szerepben, van a **nándor** alatt nem rögzített irányszava is, a „finnugor”; így: „**ugor** finnugor”. A „finnugor” szó azért álló betűtípusú, mert nem keresőszó. Mindig vékony álló betűs az utalási sor egy-egy szava akkor is, ha keresőszó ugyan, de nem kapcsolódik hozzá újabb [!] irányszó. Például: „**ara** *barát*, *bubi*, *fráter*”. A „fráter” álló betűs maradt, mert keresőszóként ugyanezeket a szavakat gyűjti egybe: „**fráter** *ara*, *barát*, *bubi*”. (Itt pedig – hasonló okból – az „ara” álló típusú.)

Már az eddigiekből is kiviláglik, hogy az utalórendszer rendkívül elmélyült, gondos elemzés eredménye. Ezt a méltató megállapítást még nyomatékosabbá tehetjük. Különösen leleményes

módon oldódott meg ugyanis a hangutánzó szavak, a fiktív töből alakult származékok, ill. a jövevényszavak, vándorszók és nemzetközi szavak csoportját behálózó összefüggések bemutatásának nem kis gondja. A „bonyolult szórokonság” vagy a „körutalás” (vö. Horváth László: MNy. 91: 452) áttekinthetővé, gazdaságossá tétele természetesen nem lehet mechanikusan egyszerűsítő, automatikusan szelektáló művelet. Nem rostálni, hanem tömöríteni kell. A tömörítés feszeőbb rendjét az EWUng. Mutatójának utalórendszerében kulcspontok (kulcsszavak) kijelölése, kiemelése és a származási (sor)rendet érzékeltető lépcsőzetes elrendezés teremti meg. A kulcspontok kiválasztásába, a lépcsőzetesség fölterképezésébe pedig belesűrűsödik az etimológiai elemzés, az etimológiai állásfoglalás minden gondja, teljes felelőssége. Ezért nemcsak a Mutató épül bele szervesen a szótárba, de a szótár is a Mutatóval válik teljessé. Sőt az EWUng. regisztere úgy teljesíti ki és hitelesíti legújabb etimológiai szótárunkat, hogy az etimológiai szótárak mutatóinak megújítását nem csupán ösztönzi, hanem meg is kezdte. Örömmel állapíthatjuk meg: ez immár tudománytörténeti tény.

Pusztai Ferenc

Wacha Imre: A korszerű retorika alapjai

Szerették mondani – dédapáink korában –, hogy a magyar nemzet rétorok népe. Akkor, a XIX. sz. derekán ez igaz is volt; hosszú volna felsorolni a reformkor híres szónokait, Kölcsenyi Kossuthig, sőt Deákig. A XX. századra megváltozott a helyzet; nem tudom, kit említhetnénk igazán kiemelkedőt, – talán Apponyi Albertet, Prohászka Ottokárt és Ravasz Lászlót. Kortársaink körében aztán igazán zavarba jönnénk, ha csak jó szónokot is említeni kellene; aki nézi vagy hallgatja a parlamenti közvetítéseket, szónokainkat nemzeti ünnepeinken, osztja e vélekedést.

A rendszerváltozás kezdő éveiben megcsillant e területen is a remény: őszintébbé, közvetlenebbé vált a közélet stílusa, elmaradtak a közhelyek, csökkentek a zsargonelemek, de ez a változás rövid életűnek bizonyult. Sajnos, ma is érvényesek Deme László szavai, melyeket éppen húsz éve vetett papírra: „Mert az még természetes volna, hogy az ember a magánélet »Pihenj!«-állásából »Vigyázz!«-ba kapja magát a közéletben, nyelvíleg is. De amit ma tesz, az bizony sokszor inkább már bukfencvetés vagy tótágast állás. Ez az ún. nagyközéleti nyelvezet szélsőséges formájában mélységesen idegen a mi természetes, mindennapi nyelvhasználati stílusunktól. Eredetében is, jellegében is súlyos történelmi terheket hordoz magán. Eredetében azt, hogy előbb volt az igazgatási nyelv, aztán – és abból – lett a közéleti. Mint igazgatási nyelv egyenes folytatása a néppellenes-bürokratikus felszabadulás előttinek, amit súlyosbít – jellegét tekintve – az is, hogy annak gyökerei még a feudális latinba és a monarchiabeli osztrák-németbe nyúlnak vissza. Ezért olyan távoli ez a természetes és tömeges nyelvhasználattól. Ettől olyan papirosízű, írott, személytelen, – mondhatjuk – antikommunikatív, azaz minden, csak közlő és mozgósító erejű nem!” (Közéletiség, beszédmód, nyelvi műveltség, 1978. Kossuth Könyvkiadó, 12–3.)

A szónoklás műfaja, stílusa is más napjainkban, mint korábban, 100-150 évvel ezelőtt. A mai szónokok inkább előadók (annak is sokszor felkészületlenek – tartalmilag is, nyelvi-artikulációs tekintetben is), vagy szinte beszélgetnek (gondoljunk csak Göncz Árpád köztársasági elnökünknek csaknem minden megnyilvánulására). Kiszélesedett a retorika (a szónoklás) köre: ma inkább *közéleti beszéd*ről kell szólnunk, mert nyilvános megszólalásnak, köznek szóló beszédnek nem csupán az minősül, ami gyűléseken (a parlamentben, önkormányzati és más testületekben), ünnepélyeken, megemlékezéseken, gyülekezetekben stb. hangzik el, hanem sok tekintetben az is, amit a rádióban és a televízióban hallunk.

Ebben a műfajváltozásban nagyon időszerűvé vált egy korszerű retorika megírása, mert a nem is nagyszámú korábbi művek különféle okokból elégtelennek bizonyultak. Egyik-másik felett

– szemlélete, tárgyalásmódja, példái miatt – elszállt az idő (I. Fischer Sándor, Bognár Elek, Szabó G. Zoltán–Szörényi László könyvét); továbbiak pedig csupán – bár jól vannak megírva, és hasznosnak bizonyultak – részfejezeteket tartalmaznak (I. Terestyéni Ferenc, Deme László írásait, Wacha Imre Retorika, Közéleti beszédünk c. művét); Vig Árpád Retorika és történelem c. könyve pedig címe szerint is történeti áttekintés. (A részletesebb könyvészeti adatokat I. Wacha e. könyvének II. kötetében, az Irodalomjegyzékben.)

A retorika nem nagy számú művelői és általában a nyelvészek körében nagy örömet szerzett Wacha Imre könyvének szinte előzetes hírek nélküli megjelenése. A megjelenés lehetősége – tőle tudjuk – Wacha Imrét is meglepte: gyorsan, néhány hónap alatt kellett kiadásra kész állapotba hoznia a könyv anyagát, felhasználva korábbi cikkeit, kéziratait, előadásvázatait is. (Ez a kényszerű gyorsaság nem tett jót a könyv egészének; egyenetlenségeket, ismétléseket, átfedéseket idézett elő.)

Mi a retorika tárgya, területe Wacha felfogása szerint? – „...a retorika illetékességi körébe nemcsak a nagyobb nyilvánosság előtt elhangzó szónoklatok tartoznak, hanem *minden olyan előszóbeli megnyilvánulás, megnyilatkozás, mely valamilyen tekintetből közérdekű*; pontosabban: mindaz, ami nem magánjellegű... Természetesen vannak a retorikának olyan szakágai (szakterületei) is, melyek speciálisak. Ilyen például a rádiós, tévés retorika. Ilyenformán a retorika tulajdonképpen nem más, mint *a közérdekű kérdésekkel foglalkozó hasznos közéleti megnyilvánulások előkészítésének, a közélet nyilvánossága előtti és a közösség számára, az ő céljai érdekében és szolgáltatásban való gondolkodásnak (mégpedig logikai és nyelvi gondolkodásnak) az elméleti és gyakorlati tudománya*; az a tudomány, mely ezen túl az ilyen gondolatok kifejtésének, kifejezésének, átadásának, átvételének, cseréjének, azaz az igényes, kulturált kommunikációnak az ismereteire tanít meg.” (I. k. 24–5.)

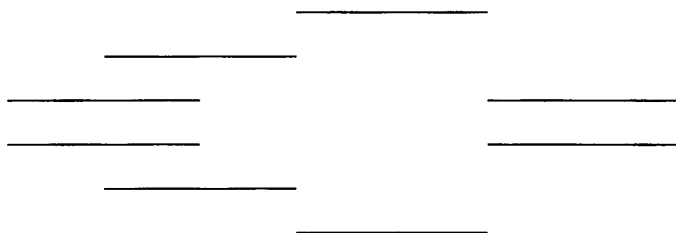
Vitatható része Wacha retorikájának – nem az idézett meghatározást, hanem könyve anyagát tekintve – a sajtóműfajok felvétele. Ez a rész, A tömegtájékoztató műfajok és az Írásos kommunikáció c. fejezet tetemes helyet foglal el a II. kötetben (a 146-tól a 234. oldalig). Ezek, a sajtóban megjelenő írások a köznek, az olvasóközönségnek szólnak ugyan, de *írássok, és a tájékoztatás körébe tartoznak*, a 11. fejezet témái pedig (a levél, meghívó, életrajz, jellemrajz, jegyzőkönyv, kézbe adott mellékletek, feljegyzés, beszámoló, jelentés) *nem a köznek szóló írássok*, és főként nem a retorika szónak ma is érvényes klasszikus értelmében. Talán a *rádióban és a tévében elhangzó riportokkal, interjúkkal* lehetne kivételt tenni.

A könyv tartalmáról a mindkét kötet elején levő Tartalom ad tájékoztatást, szokatlanul nagy és bő terjedelemben, 9+7 oldalon. Fő részei: I. A retorika fogalma; II. A nyilvánosság előtti megszólalás alapelvei; III. A kommunikáció sikerének feltételei; IV. A kommunikáció főbb formái (ebben írásos és élőszavas megnyilatkozás összefüggései, a rádiós és tévés megszólalás); V. A közéleti beszéd meghatározói (a beszélő, a beszéd tárgya, a hallgató, a csatorna); VI. A felkészülés; VII. Az anyag elrendezése; VIII. Az előszóbeli és az írott megszólalás főbb típusai, műfajai (ebben a tömegtájékoztató műfajok is, az érvelés és a meggyőzés); IX. A jó fogalmazás alapelvei; X. A kommunikáció eszköztára (megjelenés, mozgás).

Ebből a leegyszerűsített, de a könyv lényegét bemutató áttekintésből látható, a szerző kitér a retorikának szinte minden részére, a beszéd összetevőitől és az anyaggyűjtéstől kezdve a szerkesztésen és a műfajokon át a megszólalásig, az előadásig. Megismertet a szónoki beszéd *minden egyes műfajával*, és bőségesen áradó tapasztalatai alapján sok jó gyakorlati tanáccsal szolgál. Segíti a retorikával foglalkozó, a retorikát oktató szakembert épp úgy, mint a nyilvános szereplésre, beszédre, tárgyalásra készülő állampolgárt. Felelősséget ébreszt a megszólalásért – tartalmi és formai tekintetben egyaránt, de bátorít is azzal, hogy megmutatja, a nyilvános szereplés és beszéd elsajátítható, természetesen megfelelő tanulás és gyakorlás árán.

Erénye a könyvnek, hogy az anyag tárgyalása közben Wacha gondolkodtat (pl. A kommunikáció sikerének feltételeiről szóló fejezetben, I. k. 67–90), tágitja ismereteinket, sok-sok ábrával is elősegítve a megértést. Figyelmet érdemel az a fejtegetése, melyben – Deme nyomán (Szónokok,

előadók kézikönyve, 123–4) – bemutatja, illetve párhuzamba állítja a szöveg dinamikai szerkezetét, illetve a szöveg megjegyzését, gondolatainak kapcsolódását felismerni segítő előadást. A szövegépítkezést ábrázoló dinamikai séma, illetve a szövegmegértést segítő jellemzők görbéje egymás tükörképei:

Wacha meggyőző fejtegetést állít elénk, mely követésre buzdít a szövegszerkesztés és az előadás, a szónoki beszéd gyakorlatában (I. k. 262–86). Ugyanott rámutat, hogy a tipikusnak mondható tételmondatos szerkesztésmód mellett találkozhatunk szöveghálós, motívumhálós megoldással is. Az előbbire Marx György esszéjének, a Vár a Tau Ceti népének, az utóbbira Déry Tibor és Pilinszky János egy-egy írásának (a Szellem és anyagnak, illetve a Néhány szó a szavakról címűnek) az elemzése a példa.

E sokszínű és gazdag anyagból sajnálatos módon hiányzik az érvelés- és bizonyítástechnika, valamint a nyelvi, stiláris összetevő vizsgálata és bemutatása. Azt írja Wacha: ezek „tárgyalása különösen nagy teret igényel, s ez szétfeszítené kötetünket. A későbbiekben, egy tervezett újabb könyvben a gondolatok nyelvi megformálásáról szólva részletesebben szándékozunk foglalkozni velük” (I. k. 268. o.). Ez többszörösen sajnálatos tény. A nyelvi, stiláris fejtegetéssel lenne teljes a retorika kézikönyve, sőt hadd mondjam: ez nem hiányozhat egy retorikai kézikönyvből. Másodszor: Wacha sok cikkében, tanulmányában igazolta, hogy mestere a beszédművek nyelvi elemzésének. (L. az irodalomjegyzéket.) Harmadszor: Ha a bírált sajtóműfajok és más részek elhagyásával helyet szorított volna az érvelés és főleg a nyelv és stílus tárgyalásának, az jótékonyan szolgált volna könyvének arányait és összeszedettségét.

Wacha Imrének széleskörű ismeretei vannak a retorika tárgykörében, és sok évi tapasztalata a retorika tanításában. (Ennek bizonyossága az irodalomjegyzék és benne saját írásainak jó három oldalnyi felsorolása.) Semmi, a nyilvános beszéd egyetlen mozzanata sem kerüli el a figyelmét; tud és ír a legújabb nyelvtudományi megfigyelésekről, felismerésekről (beszéddaktus-elmélet, közvetett kommunikáció, beszéd és magatartás összefüggése, az 5 W-szabály), ismeri a legfrissebb publikációkat, és hivatkozik rájuk. Ez a rengeteg ismeret többször is túlságos részletezésre, ismétlésekre csábítja, nemcsak tematikusan, hanem mondatai felépítésében is, máskor pedig kifejtetlenül hagy fontos tudnivalókat.

A könyv értékeit, ill. bíráló megjegyzéseimet összevetve végül is hangsúlyoznom kell, hogy nagyon hiányzó, hasznosan forgatható művet kaptunk Wacha Imre retorikájával. A nyelvi, stiláris rész elmaradásáért némi kárpótlást nyújthat a Móra Könyvkiadónál 1995-ben megjelent 22 híres beszéd elemzése; mégis hadd fejezzem be azzal a biztatással: Wacha Imre minél előbb készítse el a szónoki beszéd nyelvi, stiláris összetevőjének vizsgálatát, bemutatását.

Romániai magyar nyelvű napi-, heti- és havilapok nyelvűvelő cikkeinek szemléje¹ (1989–1995)

I. ALAKTAN

1. Igékkel kapcsolatos alaktani kérdések

A *kellene* – *kéne* igealakok használati különbségét tárgyalja Murádin László (Sz. 1993. ápr. 3.). Egyéb igés szerkezetekkel kapcsolatban arról tájékoztat, hogy a névszókhoz hasonlóan az igék és igei alaptagúak között is vannak olyanok, amelyek logikailag helyteleníthetők, de mégis meghonosodtak: *agyonút*, *agyonlő*, *fejébe csapja* [a kalapját] (Sz. 1992. febr. 1.). Ugyanő olyan *-l* és *-z* képzős szó párokról is ír, melyek olykor csupán árnyalati különbséget, máskor nagyobb jelentéskülönbséget fejeznek ki: *sorol* – *soroz*, *keresztel* – *keresztez*, *szerel* – *szerez*, stb. (Sz. 1991. aug. 4.). Arra is emlékeztet, hogy a németből származó *-íroz*-zal képzett igéket lehetőleg kerülni kell (Sz. 1991. nov. 9.).

Murádin is, más is ír arról, hogy a *csinál* és a *megy* igékkel alkotott terpeszkedő kifejezések terjedésének oka egyrészt az idegen nyelvi hatás, másrészt ezeknek az igéknek a tág jelentésköre (l. tőle Sz. 1990. febr. 24. – Bartha János: MN. 1991. aug. 22.). Bartha János bizonyos igevonzatok helytelen használatára is föl hívja a figyelmet: *ért alatta*, *csodálkozik valami felett* (MN. 1991. nov. 5.). Az igekötőkkel kapcsolatban Dánielisz Endre figyelmeztet arra, hogy egyes igekötők jelentésbeli többletet tartalmaznak, és illeszkednek nyelvünk szelleméhez, mások azonban kevésbé (BN. 1991. okt. 8.). Murádin László a *volna* és a *lenne* használatáról is szól (Sz. 1992. nov. 21.).

2. Névszókkal kapcsolatos alaktani kérdések

A földrajzi tulajdonnevekhez kapcsolt kül- és belviszonyragok használati szabályszerűségeit Murádin László (Sz. 1991. máj. 4.) és Vita Zsigmond (MN. 1993. szept. 29.) hozza szóba. Az *-ig* és az *-iglan/-iglen* határozóragok jelentésbeli hasonlóságát tárgyalja Murádin László (Sz. 1991. aug. 10.). Ugyanő szól a *bizony* – *biza* irodalmi és beszélt nyelvi formák különbségéről is (Sz. 1993. ápr. 3.), és felhívja a figyelmet néhány – logikai tekintetben helytelennek minősíthető – kifejezésre: *játszótér*, *nincstelen* stb. (Sz. 1992. febr. 1.). Máskor a női foglalkozásnevekhez, illetve asszonynevekhez járó *-nő/-né* képzők használati szabályait ismerteti (Sz. 1993. okt. 29.).

A Háromszékben Sylvester Lajos arra figyelmeztet, hogy az *ez*, az *ez* mutató névmások kétszeres toldalékolása nyelvhelyességi hiba (Hsz. 1992. nov. 12.). J. Nagy Mária a latin eredetű képzők termékenységéről szól a velük alkotott főnevek bemutatásával: *brassaista*, *forgalmista*, *zongorista*

¹ Szemlém 1996 júniusában a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán megvédett leíró nyelvészeti államvizsga-dolgozatom része. Munkámhoz a következő lapok nyelvűvelő írásait gyűjtöttem össze:

BN. = Bihari Napló (megyei napilap)
CsT. = Családi Tükör (havonta megjelenő országos lap)
Hsz. = Háromszék (megyei napilap)
MN. = Népújság (Maros megyei napilap)
RMSz. = Romániai Magyar Szó (országos napilap)
Sz. = Szabadság (Kolozsvári közéleti napilap)

Az Arad megyei Jelen és a Hargita megyei Hargita Népe feldolgozását a kizárólagos helyi hozzáférhetőség miatt sajnos nem tudtam elvégezni.

stb. (CsT. 1992/12). Ugyanő a *mega-* és a *super-* görög, illetőleg latin összetételi előtagokkal alkotott szavakkal kapcsolatban arra int, hogy használatuk az igényes köznyelvben kerülendő (CsT. 1992/12).

II. SZÓKÉSZLET

1. Tulajdonnevek

1. A) Személynevek

Vezeték- és keresztnévek eredetével Murádin László ismertet meg. Megismertet egyes ragadványnévből lett személynevekkel, amilyenek pl.: *Csutak, Both, Botond*, de szól a László szláv eredeztetéséről is (Sz. 1993. júl. 3.). Majd ikerített keresztnevekből lett önálló becenevekről ír: *Panna, Pista, Bandi, Bözsi, Perzsi, Pendzsi* (Sz. 1992. aug. 8.).

Dánielisz Endre az *Ágnes, Erzsébet, Pál, Fruzsina* személynevek eredetéről, a *fukar, fruska, kaján, palira vesz* közszavak és kifejezések tulajdonnévi eredetéről ír (BN. 1991. aug. 11.). Férfiak keresztnévének női névként elterjedt változatairól, származékairól J. Nagy Mária ír. Tárgyalt példái: *Dorottya – Tivadar, Viktor – Viktória, Gábor – Gabriella, Marcell – Marcella, Valér – Valéria, Vilmos – Vilma, Ferenc – Franciska, György – Georgina, Lajos – Lujza, István – Stefánia, Pál – Paula, János – Janka* (CsT. 1992/12). Ugyanő egy korábbi cikkében asszonynév-használati módokról írt (CsT. 1991/1).

1. B) Földrajzi nevek

Igen sok településnév eredetét mutatja be Murádin László, aki a következőkről emlékezik meg: *Küsmöd, Lok* (Sz. 1992. márc. 7.), *Bethlen* (Sz. 1992. márc. 28.), *Veresmart* (Sz. 1992. júl. 11.); növénynevekből tulajdonnevesült, illetőleg növénynevekkel alkotott földrajzi nevek közül ezekről: *Küküllőalmás, Egeres, Kalotánádasd, Magyarország, Somosd, Magyarbükös, Szilágy, Tölgyes, Harasztos* (Sz. 1992. jún. 13.). Más alkalommal olasz helynevek németes ejtéséről, illetve idegen városnevek magyar formában való meghonosodásáról ír (Sz. 1992. nov. 7.). Felidézi az Aranyos menti településneveket (Sz. 1992. dec. 23.) és a két *kamarás* utótagú falunév kialakulását (Sz. 1991. jan. 12.). Tárgyalja azokat a településneveinket, melyek a *vár, város, váralja, földvár* köznevek tulajdonnevesülései, illetőleg ezeket a köznévi eredetű szerkezettagokat is magukban foglalják: *Kolozsvár, Segesvár, Bálványosváralja, Melegföldvár* (Sz. 1991. jan. 19.). Bemutatja a *Mogyorókereke* és *Sikaszó* helynevek etimológiáját is (Sz. 1990. szept. 29., 1990. nov. 17.). A mára elhomályosult összetételle vált növénynevekből alkotott településnevek közül szóba kerül a *Bikal, Nyárszó*, a személynevekből lett településnevek közül pedig a *Décse, Bács, Csány, Bágyon, Pata, Méra, Györgyfalva, Jákótelke, Csomafája, Bonchida* településnevek (Sz. 1990. aug. 11.). Kitér a *Szentkirály*, illetve *Szentistván* és *Szentlászló* elemű helységnevekre (Sz. 1990. nov. 10.) és a magyar településnevekben előforduló *Velence* eredetét is bemutatja (Sz. 1990. szept. 22.).

Bartha János moldvai csángó helynevekkel foglalkozik (MN. 1991. szept. 3.). Sylvester Lajos elmondja, hogy a Gyimes-völgyi *Gyertyános* helynév eredeti megnevezése *Csángótelep* volt (Hsz. 1993. júl. 3.), *Kórule* pedig *Kétkarajos* (Hsz. 1992. aug. 13.).

Sylvester névadásbeli felszínesség példáit mutatja be, aki szerint a román *Ciresul* a magyar *Cserese* pataknev fordítása (Hsz. 1992. júl. 29.). Ugyanő nyelvünk névadásbeli változatosságáról is szót ejt (Hsz. 1992. szept. 29.), megismertet továbbá a sepsiszentgyörgyi Cimborá Alapítvány helynévgyűjtésének eredményeivel (Hsz. 1990. dec. 11.).

Hagyományörző utcanévhasználatot sürget Sylvester Lajos két írása is (Hsz. 1992. aug. 5., 1993. jan. 5.).

2. Közsavak

2. 1. Szófejtés

Szóeredeztetési és jelentéstörténeti kérdésekkel leggyakrabban Murádin László foglalkozik a Szabadság hasábjain. Tárgyalt példái: *zsűri* (1990. jan. 14.), *számla, jegy* (1990. febr. 11.), *nosztalgia* (1990. nov. 24.), *irt, arat* (1990. dec. 17.), *részeg* (1991. ápr. 13.), *prima, primás, primadonna* (1991. ápr. 20.), *varjú* (1992. febr. 22.), *retikül* (1992. febr. 29.), *bávatag* (1992. ápr. 11.), *csalafinta* (1992. máj. 1.), *balti, lett, litván, észt*, (1992. máj. 9.), *bölcs, mulya, szorgalmas* (1992. jún. 20.), *délibáb* (1992. máj. 23.), *kotnyeles* (1992. júl. 6.), *héj* (1992. júl. 25.), *kacskaringós* (1992. aug. 27.), *levegő* (1992. okt. 17.), *színház* (1993. jan. 1.), *áhitatos, ájtatos* (1993. febr. 13.), *himlő, kanyaró, skarlát v. vörheny* (1993. máj. 15.), *korhely, kacér* (1993. aug. 7.), *pasas, portéka, pince* (1993. aug. 14.), *lócsiszár* (1993. nov. 13.).

Más lapok nyelvi ismeretterjesztő írásai a következő szavak eredetével foglalkoznak: *január, hó* (J. Nagy Mária: CsT. 1990/1), *zúzmara, február* (uő.: CsT. 1990/2), *egyház, ünnep, szent* (CsT. 1990/5), *farsang, karnevál* (uő.: CsT. 1991/2), *pünkösöd* (Bartha János: MN. 1990. jún. 2.), *vizsla* (uő.: MN. 1993. jún. 8.), *Erdély* (Sylvester Lajos: Hsz. 1992. okt. 29.).

További szóeredeztető ismeretterjesztő írások tárgyai (megjelenésük és szerzőjük, illetőleg a szavak ábécérendjének egymásutánjában: *algebra, algoritmus, alkáli, alkémia, alkohol, alkórmős* (J. Nagy Mária: CsT. 1992/1); *barack, eper, cseresznye, főveg, keszkenő, kesztyű, meggy* (Dánielisz Endre: BN. 1992. jan. 4., 1992. júl. 8.); *admirális, alabástrom, albatrosz, alkóv, almanach* (-i-r. Hsz. 1992. szept. 23.), *bagácsi, baldachin, balkon, barakk, benzín, birzsa, börze* (uő.: Hsz. 1992. szept. 24.), *kamerád, kanális, karambol, koffer, konyha* (uő. Hsz. 1992. szept. 25.), *karácsony* (Murádin László: RMSz. 1992. dec. 25.).

A mai köznyelvből teljesen kiveszett, esetleg csupán valamely területen használatos szavak képezik a tárgyat több írásnak: *bokály* (Bartha János: MN. 1991. aug. 15.), *muszuj* (Murádin László: Sz. 1992. jún. 6.), *kajács* (uő.: Sz. 1990. jún. 9.), *kanta* (Sylvester Lajos: Hsz. 1992. okt. 3.).

2.2. Jelentésmagyarázat, jelentéstörténet

Murádin László jelentésmagyarázatai a következő szavakra térnek ki: *lajtkocsi* (Sz. 1990. jún. 9.), *borralaló, baksis, hálapénz, kenőpénz* (Sz. 1990. szept. 8.), *igéz* (Sz. 1990. dec. 15.), *kudarcba fullad* (Sz. 1991. febr. 23.), *berüg* (Sz. 1991. ápr. 13.), *Molotov-koktél, teremtsz koronája* (Sz. 1991. máj. 1.), *csúsztatás* (Sz. 1991. júl. 13.), *szeg* (Sz. 1991. aug. 3.), *kuli* (Sz. 1991. okt. 12.), *régi(ség)* (Sz. 1992. dec. 8.), *porcelán, fajansz, csempé* (Sz. 1992. ápr. 18.), *hétszilvafás* (Sz. 1992. ápr. 25.), *panyóka* (Sz. 1992. aug. 15.), *patvar, perpatvar* (Sz. 1990. szept. 5.), *számárlétra* (Sz. 1993. ápr. 4.), *ladik, kajak, kenu, komp, tutaj* (Sz. 1993. ápr. 10.), *szöghajú, cirmos* (Sz. 1993. ápr. 24.), *joghurt, kefir, szána, oltó* (Sz. 1993. máj. 1.), *asszony* (Sz. 1993. aug. 14.), *kurzus* (Sz. 1993. aug. 21.), *batka, hajítója* (Sz. 1993. szept. 18.), *naptár, kalendárium, csizió* (Sz. 1993. dec. 4.).

További írások a következők jelentését ismertetik: *szeperatizmus* és a szócsaládjába tartozó szavak (J. Nagy Mária: CsT. 1990/7), *nomenklátúra, terminológia* (uő.: CsT. 1991/5), *vendégoldal* (uő.: CsT. 1992/6), *lacibetyár, lacikonyha, lacipecsenye* (Bartha János: MN. 1991. aug. 8.), *alpári* (uő.: MN. 1991. okt. 10.), *ripacs* (uő.: MN. 1991. máj. 21.); *olimpia, olimpiász, olimpikon* (Böhlöni Domokos: MN. 1991. máj. 14., Dánielisz Endre: BN. 1992. aug. 1.), *káder* (Sylvester Lajos: Hsz. 1993. jún. 23.), *kanta* (uő.: Hsz. 1992. okt. 3.), *nemzet, nép* (Dánielisz Endre: BN. 1992. okt. 8.), *fityula, pártá, főkötdő* (uő.: BN. 1992. dec. 15.), *főveg v. süveg, kalpag, cylinder, sapka* (uő.: BN. 1992. dec. 9.), *bunda, suba, guba* (uő.: BN. 1993. jan. 21.), *biztos, bizonyos* (uő.: BN. 1993. ápr. 30.), *lélek, szellem* (uő.: BN. 1993. máj. 19.).

Testrésznevekből lett földrajzi közszoí tagokat, illetőleg közszoikat idéz Murádin László: *gerincövezet, gerincvonulat, gleccsornyelv, földnyelv, tőfenék, völgytálp* stb. E földrajzi köznevek

földrajzi tulajdonnevekké válására is felhívja a figyelmet (Sz. 1991. szept. 1.). Személynév közszóban való előfordulását a *katicasillag*, *katicabogár* összetételekkel példázza (Sz. 1992. máj. 16.). A *galád*, *kaján*, *siserehad*, *óriás* szavaink eredetét és jelentését ismerteti (Sz. 1993. márc. 13.). Állatnevek emberi tulajdonság jelölésére való átviteléről is szót ejt pl.: „*ez a számár gyerek*” (Sz. 1993. júl. 17.). Pénznevek eredetét és jelentését Dánielisz Endre magyarázza (BN. 1991. márc. 19.). Bibliai eredetű, a Bibliával összefüggő kifejezések közül J. Nagy Mária az *ádámkosztüm* és a *bűnbak* jelentését ismerteti (CsT. 1991/8).

2.3. A szókészlet eredet szerinti rétegződése

A) Alapnyelvi örökség, jövevényszók, belső keletkezésű szavak, mozaikszók, írástevékenységgel kapcsolatos szavak

Murádin László többek között azokról a szláv és a latin jövevényszavakról ír, melyek beilleszkedtek nyelvünk hang- és alakrendszerébe: *kovács*, *malaszt*, *iskola*, *istráng*, *udvar* stb., az újabbakról megjegyzi, hogy közülük igen sok helyettesíthető: *gusztus*, *virtus*, *plántál*, *testál*, stb. (Sz. 1992. szept. 19., 1993. júl. 24., 1993. júl. 31.). Mongol, török, szlovén jövevényszavainkról, illetve az ugor korból származó szavainkról emlékezik meg Fekete (Kara) Miklós (MN. 1990. okt. 12.).

A *paraszt* szó lenéző, sértő jelentésárnyalatának kialakulásáról ír Sylvester Lajos, rávilágítva a *paraszt* és a *proszto* jelentéskülönbségére (Hsz. 1992. okt. 3.). A hangutánzó szavak keletkezésének folyamatát a *pendül* és a *pezsztül* szavakkal mutatja be (uő.: Hsz. 1993. ápr. 28.).

Nyelvünk finnugor eredetének bizonyítékairól, a szó- és hangmegfelelésekről ketten is írtak: Murádin László (Sz. 1990. szept. 15.) és Dánielisz Endre (BN. 1991. aug. 29.).

Dánielisz szókincsünk nagyságáról is szól (BN. 1990. márc. 1.).

Mondatértékű szerkezetek lexikalizálódásáról, ragozott igei eredetű főnevekről ír Murádin László: *nefelejcs*, *rikkancs*, *lebuji*, *légyott*, *nebáncsvirág*, *mitugrász* (Sz. 1992. febr. 8.). Ugyanő tárgyalja a szóhasadással, illetve a jelentéskülönüléssel létrejött szavak néhányát: *ragya* – *rozsdá*, *trágya* – *drásze*, *káposzta* – *kompót* (Sz. 1993. febr. 20.). Felhívja a figyelmet a *szag*, *illat*, *bűz* mai jelentésváltozásaira (Sz. 1992. okt. 3.).

A *kisinterjú*, *kisgrafika*, *kistáj* típusú összetételekkel a *kis*- melléknév eleven kapcsolódási lehetőségeit példázza dr. Oláh Ferenc (BN. 1993. márc. 3.). Murádin László a *vak* szó jelentésváltozását tárgyalja a szóval alkotott összetételekben (Sz. 1990. okt. 6.). Szintén ő vizsgálja az *árvízvédelem*, *csecsemővédelem* típusú összetételeket (Sz. 1993. okt. 23.). A *fel*- előtagú összetételek jelentésbeli sajátosságairól ugyancsak dr. Oláh Ferenc szól (BN. 1993. febr. 10.).

A mozaikszókkal Sylvester Lajos három cikkében is foglalkozik, és az értelmes, közérthető, könnyen ejthető szóróvidítések használatát szorgalmazza (Hsz. 1992. júl. 21., 1992. okt. 10., 1993. febr. 10.). Az írástevékenységgel kapcsolatos szavak sajátos használati módját képviselő szerkezetekről ír Murádin László: *zárójelben jegyzem meg*, *idézőjelben mondom* (Sz. 1992. máj. 30.).

B) Szókölcsönzés, tükörfordítás, népetimológia

a) A román nyelvből átvett kölcsönszavak és tükörfordítások

Az idegen szavak kérdése, ezen belül is a román kölcsönszók és tükörfordítások problémája sajátos területe a romániai magyar nyelvmuvelésnek. Az ősszmagyar nyelvmuvelésen belül, amelyben szintén téma a felesleges idegen szavakkal szembeni mértéktartás kérdése, egyedi jelenség a román hatásra keletkezett regionalizmusok és tükörszerkezetek fölösleges terjedésével szembeni viszonyulás.

A mindennapi köznyelvünket elárasztó román szavak és kifejezések terjedésének nem kis mértékben a sajtó és a televízió az oka (Bartha János: MN. 1992. aug. 14.). A román nyelvi hatás egyik következménye magyar szavaink helytelen használata. Például: a románból átvett *-i* többes-jel hozzáillesztése a magyar *ár* (területmérték) főnévhez a hibás *ári* alakot eredményezi – a helyes *12 ár* helyett tehát a *12 ári* – (uő. MN. 1993. aug. 18.).

A szerzők a következő szavak nemkívánatos használatára hívják fel a figyelmet: *punga* 'zacskó, reklámszatyor' (J. Nagy Mária: CsT. 1990/6, 1991/10, Murádin László: Sz. 1992. jan. 4., Sylvester Lajos: Hsz. 1992. jún. 25.); *diszpenzár* 'orvosi rendelő' (Murádin László: Sz. 1990. jan. 20., 1992. jan. 4.); „*taxa inversa*” 'R-hívás, R-beszélgetés' (Murádin László: Sz. 1992. jan. 4., Komoróczy György: RMSz. 1992. febr. 22–23.); *liceum* 'gimnázium', *szakliceum* 'szakközépiskola' (Komoróczy György: RMSz. 1992. febr. 22–23., 1993. aug. 18.); *negocsiál* 'tárgyal' – vö. *negocsiálás* 'bértárgyalás' – (S. L. Hsz. 1992. júl. 1.); *sommer* 'munkanélküli' (uő. Hsz. 1992. júl. 3.); *prezentáré* 'bemutató üzlet' (uő.: Hsz. 1993. márc. 4.); *kitánca* 'nyugta' (uő. Hsz. 1993. márc. 2.). A kevertnyelvűséget eredményezi továbbá: *krésa* 'bölcsőde', *navéta* 'ingázás', *szuplinitor* 'helyettesítő', *definitív* 'végleges' [állás], *tituláris* 'kinevezett', 'rendes[tanár]', *grád* 'fokozat', *inszpektorátus* 'tanfelügyelőség', *dováda* 'bizonylat', *poliklinika* 'rendelőintézet', *bordúra* 'járdaszegély', *bon* 'jegy, számla', *talpici* [ejtsd: talpicsi] (Murádin László: Sz. 1990. júl. 21., 1990. jan. 20., 1992. jan. 4.), *adeverinca* 'igazolás', *kommándál* 'rendel', *áviz* 'értesítés', *kontrakt* 'szerződés', *abonament* 'bérlet' (Zsigmond Győző: Hsz. 1992. febr. 4.).

További hasonlókról Komoróczy György (RMSz. 1992. febr. 22–23.) ír: *ton* 'vonal (telefonáláskor)', *prefixes* telefon 'távhívású telefon' – vö. *prefix* 'hívószám, körzetszám' – *fisa* 'úrlap, kórlap', *piksz* 'golyóstoll', *karióka* 'filctoll', *plonzsor* 'merülőforraló', *sztát* 'bérjegyzék', *reanimáló* 'intenzív osztály', *lokáció* 'pótlék', *norma* 'teljesítmény', *próba* 'versenyszám', *barázs* 'osztályozó mérkőzés', *baszkuánt* 'billenőautó'. Illetőleg J. Nagy Mária (CsT. 1990/4, 1990/6, 1991/10), aki a *borkán* 'befőttesüveg', *szkára* 'lépcsőház', *frekál* 'súrol', *rasketál* 'gyalul', *plásza* 'bevásárló szatyor', *szériál* 'sorozat' szavakról ír. Szerinte a *letácsol* 'elhallgattat' regionalizmus nem feltétlenül negatív hatású (CsT. 1991/10).

Az efféle idegenszerűségek sajtónyelvi előfordulásai: *férfi kosztüm* 'öltöny', *kazetofon* 'kazettás magnó', *perfúzió* 'infúzió', *rekuperációs kórház* 'rehabilitációs kórház' (Komoróczy György: RMSz. 1993. aug. 18.) szintén gyakoriak.

Erdélyi helynevek román nyelvű emlegetése a hivatali élet egynyelvűségének és a földrajz államnyelven való tanításának következménye (Zsigmond Győző: Hsz. 1992. febr. 4.).

A tükörfordítások közül az alábbiak kerülnek szóba: *adok egy telefont* (Murádin László: Sz. 1990. jan. 4., J. Nagy Mária: CsT. 1990/6), *veszek egy taxit, elvesztettem a vonatot, tust csinál, férjhez ment a fiú után, barát velem, szimpatizál engem, hogy még vagy?* (Murádin László: Sz. 1990. ápr. 14.), *tüdő- vagy mandulagyulladás csinál* (J. Nagy Mária: CsT. 1990/6), *régiség 'szolgálati idő'* (Murádin László: Sz. 1990. júl. 21, Komoróczy György: RMSz. 1992. febr. 22–23.), *jövök egy javaslattal* (Sylvester Lajos: Hsz. 1992. nov. 13.).

Dánielisz Endre a keveréknyelv kialakulásának okait ismerteti (BN. 1990. jún. 15.). Az egységes nyelvhasználatra törekvés szükségességére hívja fel a figyelmet Komoróczy György (RMSz. 1993. nov. 20–21.). Vita Zsigmond arra hívja föl a figyelmet, hogy a keveréknyelv kialakulásának megelőzésében nagy szerepe van a rádiónak, a nyelvhelyességi kiadványoknak, a nyelvi ismeretterjesztő tevékenységeknek (RMSz. 1993. ápr. 17–18.).

b) Angolból és más nyelvekből átvett kölcsönszavak

Az idegen szavakkal teletüzdelt beszéd helytelenségére hívja fel a figyelmet Zsigmond Győző (Hsz. 1992. nov. 27.). A tudományos nyelvezet idegen szavai közül ezek kerülnek szóba: *analízis*, *bilingvizmus*, *novum*, *generáció*, *horizont*, *realitás*, *organizál*, *karakterisztikus*, *dedikáció*, *korreláció*, *kompetencia*, *konfrontál* (Murádin László: Sz. 1991. jan. 26.).

Egyéb – a mindennapi nyelvben és a szaknyelvben használatos – idegen szavak: *szponzor* (Murádin László: Sz. 1992. júl. 9., Bartha János: MN. 1993. nov. 17., -i-r: Hsz. 1992. júl. 28., J. Nagy Mária: CsT. 1992/3); *butik* vagy *boutique* (Bartha János: MN. 1993. nov. 17., -i-r: Hsz. 1992. júl. 28., J. Nagy Mária: CsT. 1992/3); *shop* (Bartha János: MN. 1993. nov. 17., J. Nagy Mária: CsT. 1992/3); *overál*, *bífsztek*, *szpícs*, *szpiker*, *komputer*, *líder* (Murádin László: Sz. 1992. júl. 9.); *design*, *hi-fi torony*, *deck*, *tuner*, *video*, *klip* vagy *clip*, *szoftver*, *hardver*, *know-how*, *tender* (Bartha János: MN. 1993. nov. 17.); *landol* (uő. MN. 1993. szept. 15.); *mászmédia*, *manipulál* – *manipuláció* (uő. MN. 1990. okt. 13., 1991. júl. 11.); *akció*, *consulting*, *trend*, *briefing*, *biznisz* (-i-r: Hsz. 1992. júl. 28.); *infláció*, *snack bar* (J. Nagy Mária: CsT. 1992/3).

Murádin László arra is felhívja a figyelmet, hogy egyes átvételek jövevénelemekként már beépültek beszédünkbe: *film*, *klub*, *sport*, *keksz*, *riporter*, *interjú*, *kemping*, *hobby*, *diszkó*, *dzsentri*, *dzsúsz*, *dzsip*, *kamion*, *rali*, *grapefruit*, *image*. Néhányuk kiejtésbeli ingadozásáról is szól: *grapefruit*, *image* (Sz. 1992. nov. 14.).

A zenei irányzatok angol megnevezéseiről Dánielisz Endre ír: *beat*, *pop*, *rock'n'roll* (BN. 1990. júl. 12.). Ugyancsak szerinte a *shop*-pal és a *butik*-kal ellentétben a *bisztró* és a *büfé* használata elfogadható (BN. 1991. máj. 7.). A latin *com-*, *con-* prefixumokkal alkotott szavak is szóba kerülnek: *kompekt*, *kompenzáció*, *kompetens*, *komplett*, *komplexum*, *komplexus*, *komputer* (uő. BN. 1992. jún. 23.).

A tükörfordítás és a szabad fordítás módosatairól is elmélkedik Veres József. Elmondja, hogy a francia „*fésűlten született*” kifejezés magyar megfelelője: *burokban született*. Alkalmas magyar szó hiányában nem tartja hibának a *digitális* és az *info* használatát (RMSz. 1991. szept. 28–29.).

c) Népetimológia

A Bihari Naplóban és a Szabadságban előforduló népetimológiával foglalkozó cikkek tárgyai a következők: *cinterem*, *saromlénia*, *pufajka*, *tubarózsa* (Dánielisz Endre: BN. 1990. dec. 4.), *tálca* (Dánielisz Endre: BN. 1990. dec. 4., Murádin László: Sz. 1993. szept. 4.), *utca* (Dánielisz Endre: BN. 1990. dec. 4., Murádin László: Sz. 1993. szept. 4.), *kántorböjt*, *mérőföld* (Murádin László: Sz. 1993. szept. 4.).

2.4. A szókészlet vízszintes rétegződése; a belső szóvándorlás és jelentésátvitel

A sportnyelv kifejezéseiről, a sakkjátékban használatos magyar elnevezésekről ír Murádin László (Sz. 1992. febr. 15., 1992. nov. 28.). A horgásnyelv elfeledett szavait Sylvester Lajos idézi (Hsz. 1993. jan. 8.), ismerteti továbbá a *bárány* tájegységenként különböző megfelelőit is (Hsz. 1993. aug. 9.). Ugyancsak nyelvjárási szavakról tesz említést J. Nagy Mária: *csupor*, *csipar*, *bögre*, *begre* (CsT. 1990/3). A diáknyelv szóhasználatáról Magyarai Lajos ír (Hsz. 1992. aug. 15.).

A kutyákkal kapcsolatos szókészleti elemek emberekre való átvételére Murádin László tér ki a *rágódik*, *civódik*, *marakodik* idézésével (Sz. 1993. jún. 12.).

3. Szójelentés

3.1. Rokon értelmű szavak

A következő rokon értelmű szavak, kifejezések közti ányalatbeli különbségekről olvashatunk: *részeg*, *trinkós*, *kocsmatöltelék*, *ittas*, *kapatos*, *mámmoros*, *pityus*, *illetőleg*: *viaskodik*, *harcol* *hadakozik*, *helybenhagy*, *megpaskol*, *földhözver*, *elhegedül*, *odasíjít*, *lazsnakol*, *valamint*: *buta*, *balga*, *bahó*, *bolyókás*, *birka*, *bohó*, *botor*, *bolondos*, *bódult*, *bumfordi*, *bugyuta* (Dánielisz Endre: BN. 1991. nov. 21.), *csésze*, *csupor*, *findzsa*, *ibrik* (Murádin László: Sz. 1992. jan. 25.), *boldog*, *elégedett*, *szerencsés*, *örömteli*, *gondatlan*, *nyugalmas*, *derűs*, *nyugodt*

(uó. Sz. 1992. szept. 20.), *szürkül, dereng, virrad, hasad [a hajnal] pirkad, megvirrad* (Bartha János: MN. 1993. jan. 12.).

Egyes rokon értelmű igékkel kapcsolatban az is szóba kerül, hogy milyen szóhoz kapcsolva fordulnak elő a szövegben: *dob, vet, hajít* (Murádin László: Sz. 1993. jún. 13.).

Az is szóba kerül, hogy a csak látszólag rokon értelmű szavak az árnyaltabb, pontosabb megfogalmazásban nem cserélhetők föl egymással: *okoz, szerez* (Bartha János: MN. 1992. márc. 3.).

Megtudjuk, hogy a szavak jelentésgazdagságát az is befolyásolja, hogy milyen más szavakkal léphetnek ellentétes viszonyba. Ilyen vonatkozásban tárgyalja a *sima* szót Murádin László (Sz. 1993. júl. 10.).

Az azonos jelentésű, de eltérő hangulatot idéző szavak is tárgyai az ismeretterjesztésnek. Így az év – *esztendő, paszuly* – *bab, krumpli* – *burgonya*. Megtudjuk, hogy a háziállatok megnevezései is stilisztikai különbséget hordozhatnak. Ilyenek a *birka* – *juh, disznó* – *sertés, liba* – *lúd, ruca* – *kacsa* párok (Dánielisz Endre: BN. 1992. jún. 24.).

3.2. Alakváltozatok, homonimák, paronimák

Bartha János a következő alakpárokkal foglalkozik: *helység* – *helyiség, fáradság* – *fáradtság, egyelőre* – *egyenlőre* (MN. 1991. szept. 18.). A Bihari Naplóban olyan alakváltozatokat sorol fel a cikkíró, melyeknek mindkét tagja elfogadott: *fakopács* – *fakopáncs, feled* – *felejt, foldoz* – *foltoz, bíbornok* – *bíboros, arrább* – *arrébb, avval* – *azzal, belső* – *bennső, állkapocs* – *állkapca*. Az utóbbival kapcsolatban Dánielisz Endre figyelmeztet a népies jellegre. Ugyanő ír a *fékevesztett* – *fékeveszett, búkkfanyelv* – *bikkfanyelv, felesleg* – *fölösleg* kettősségekről (BN. 1992. jún. 24.). A következőkben paronimákat említ: *estélye* – *estéje, fáradság* – *fáradtság, ijedség* – *ijedtség, tanúság* – *tanulság* – *tanultság, magános* – *magányos, önkéntelen* – *önkéntelen, kísértet* – *kísértés* (uó.: BN. 1992. máj. 6.), *gondtalan* – *gondatlan, különböző* – *különféle, padló* – *palló, padmaly* – *padlás* (uó.: BN. 1992. márc. 11.), illetve a *keresztény* – *keresztvén, tisztelendő* – *tiszteletes* eltérő használatára tér ki (uó.: BN. 1990. okt. 2.). Felhívja továbbá a figyelmet a *jő* – *jön* jelentésbeli különbségére (uó.: BN. 1992. jún. 24.).

A Családi Tükörben J. Nagy Mária alakpárokat sorol fel: *vég* – *vegyél, szó* – *szavak, benn* – *bent, cseber* – *csöbör, cseng* – *csöng, csepp* – *csöpp, csorog* – *csurog, csüng* – *csügg, dől* – *dül, érette* – *érte, fed* – *föd, fel* – *föl, fenn* – *fönn, hova* – *hová, kinn* – *kint, lenn* – *lent, mégy* – *mész, öregedik* – *öregszik, per* – *pör, sosem* – *sohasem, szög* – *szeg, téged* – *tégedet, tégy* – *tegyél, üzd* – *űzzed, zsemle* – *zsömle*. Azok a szópárok – írja – melyeknek első tagját korábban nem fogadta el a nyelvművelés, a következők: *arrább* – *arrébb, Attila* – *Atilla, fővény* – *fővény, glóbus* – *glóbusz, hátrább* – *hátrébb, idébb* – *idább, levő* – *lévő, lyuk* – *luk, mienk* – *miénk, paralel* – *parallel, skizofrén* – *skizofrén, sztyepp* – *sztyep, tied* – *tiéd, tietek* – *tiétek*. Olyan szópárokról is beszél, melyekben végérvényesen győzött az egyik forma: *Alpok* – *Alpesek, Amazonas* – *Amazon, amiért* – *amért, Balassi* – *Balassa, bandza* – *bandzsál, csoda* – *csuda, fedez* – *födöz, fiadzik* – *fiazik, füttyöl* – *füttyöl, gall* – *gallus, hív* – *hi, holland* – *hollandus, hű* – *hív, sarjadzik* – *sarjazik, sörte* – *serte, sztereotip* – *stereotip, szív* – *szí, vörös* – *veres, vív* – *ví* (CsT. 1991/12).

A szópárok kérdésével meglepően kevés cikk foglalkozik. A 92 tárgyalt szópár közül a túlnyomó rész (78) alakváltozat (azaz: azonos jelentésű, kétféle hangalakban használt szavak). Az alakváltozat és alakpár közti különbséget egyetlen cikk sem tisztázta.

4. Stílári kérdések: divatszavak, töltelékszerkezetek

Dánielisz Endre a következő szavakat, kifejezéseket tárgyalja divatszóként: *alapvető, beütemez, döntő, hiányosság, hobbi, hozzáállás, információ, integráció, konkrét, köztudott, kooperáció, maszek, meglátás, mini, probléma, profil, ráfordítás, rangos, rendhagyó, rendelkezik, show,*

struktúra, sztori, téma, tulajdonképpen, ürügyén, viszonyulás, illetőleg az el van boronálva, haláli, komoly, na, ne mondd!, nem az én asztalom, nem érdekes, rendes (BN. 1990. jún. 30.). Fokozó jelzők és más, hatásukat veszített nyelvi elemek hasonló minősítést kaptak egyik írásában. Így az *alapvetően [fontos], borzasztó, irtó, rém [jó], szörnyű, fokozott [odafigyelés], messzemenő [következtetés]* (Dánielisz Endre: BN. 1993. márc. 10.).

Nyelvi divatjelenség a tartalom nélküli elemek, az ún. „töltelékszerkezetek” beiktatása a beszédbe: *hát, szóval, és akkor, na már most, ugyebár, tulajdonképpen, persze, természetesen* — írja szintén Dánielisz Endre (BN. 1993. febr. 17.). Hasonlókat állapít meg a *véleményem szerint, szerény tudomással, szerénységem tiltja..., szerénytelenség volna..., szólnék..., szeretném...* szerkezetekről Bartha János (MN. 1993. máj. 22.). Időhatározószónak ellentét kifejezésére való használata nyelvi pontatlanságot tükröz (*ugyanakkor*), mondja Bartha János (MN. 1993. ápr. 6.).

Megjegyzendő, hogy a nyelvi divatjelenségekkel csupán 2 újság 5 cikke foglalkozik. A 67 divatszónak tartott kifejezés nagy része idegen szó, amelyek a hivatali nyelvből és a szaknyelvekből kerültek a köznyelvbe, de vannak közöttük az igénytelenebb társalgási nyelvre jellemző fordulatok is. A „*véleményem szerint*” „*szerénytelenség volna...*”-féle szerkezetek, illetve feltételes módú igealakok gyakori szerepeltetése a beszédben a modoroskodás, körülményeskedés jellemzője — tudjuk meg a hivatkozott cikkekből.

5. Szólások, közmondások, szállóigék, szólásszerű szókapcsolatok

Eredetükről és kialakulásukról a következő újságokban találtunk gazdag és színes anyagot: Szabadság, Bihari Napló, Családi Tükör.

Az *orr*-ral kapcsolatos szólásokról Murádin László ír: *lógatja az orrát; olyan, mint akinek az orra vérzik; Nézz az orrod elé!; megyek az orrom után; jó orra van; nem lát tovább az orra hegyénél; húzza az orrát; mindenbe beleüti az orrát; megorrol; nem köt mindent az orrára; az orránál fogva vezet* (Sz. 1993. febr. 27.). Murádin tárgyalta további szólások: *egy gyékényen árulnak; egy követ fújnak; egyik tizenkilenc, másik egy híján húsz; egyik kutya, másik eb; egy bordában szőtték őket; egy csónakban eveznek* (Sz. 1992. jún. 27.). Ebekkel, kutyákkal kapcsolatos szólásokkal három cikkében is foglalkozik: *egyik kutya, másik eb; kutyaelet; úgy bánik vele, mint a kutyával; kutyába se veszi; irigy, mint a kutya; kutya van a kertben; kutyából nem lesz szalonna; köti az ebet a karóhoz; az ebek harmincadjára kerül; ebcsont beforr.* Ebben a cikkében kutyafajták megnevezésére is kitér (Sz. 1992. aug. 29.). Az említett további szólások: *a kutya ugat, a karaván halad; ebül jött jószágának ebül kell elveszni; olyan, mintha a kutya szájából tépték volna ki; jön még a kutyára dér; kiebrudal* (Sz. 1991. dec. 7., 1991. dec. 28.).

Bemutatja még az alábbiakat is: *lenyeli a békát* (Sz. 1990. márc. 3.), *ritka, mint a fehér holló* (Sz. 1990. ápr. 22.), *kapóra jön* (Sz. 1990. nov. 3.), *kikosaraz* (Sz. 1990. dec. 1.), *Ponciustól Pilátusig* (Sz. 1992. márc. 21.), *köntőrfalaz; hímez-hámoz; kertel* (Sz. 1992. szept. 12.), *égből a manna; kálváriát jár; kanosszát jár* (Sz. 1992. okt. 31.), *keresztet vethet rá* (Sz. 1991. febr. 2.), *kaparj, kurta...* (Sz. 1991. ápr. 6.), *eső után köpönyeg* (Sz. 1991. júl. 27.), *minden hájjal megkent; körmönfont; agyafúrt, furfangos* (szólásszerű kifejezések) (Sz. 1991. nov. 7.). A kártyajátékhoz kapcsolódó szólások közül ezeket idézi: *elütötték a kezéről a kártyát; színt vall; kezére játszik; belelátanak a kártyáiba; adja a bankot; fölfedi a kártyáit* (Sz. 1990. máj. 19.). A közmondások közül a *Minden út Rómába vezet* mondást tárgyalja (Sz. 1992. márc. 14.).

A Családi Tükörben J. Nagy Mária bibliai eredetű szavainkra és szólásainkra tér ki: *elküldlek Ábrahám kebelébe; égbekiáltó vétek; benjámin; matuzsálem; bábeli zűrzavar, kő kövön nem marad; mossa kezeit; salomoni ítélet; közmondások: Aki keres, talál; Ki mint vet, úgy arat; szállóigék: Legyen világosság!; Távozz tőlem, Sátán!* (CsT. 1991/8). A lé főnévvel kapcsolatos mondások közül az alábbiakat mutatja be: *majd megiszod a levét; hátra van még a feketeleves; hosszú*

lére ereszt; léhűtő; minden lében kanál; kapsz egy nyaklevest (CsT. 1991/9). Az „újabb” keletű szólások közül a *Jó svádája van* szólás eredetét tárgyalja (CsT. 1991/4).

A Bihari Naplóban Dánielisz Endre a következőket ismerteti: *falra hányt borsó; otthagya a fogát; ebek harmincadjára került; több is veszett Mohácsnál* (BN. 1993. aug. 31.); *hiányzik egy kereke; a kerék annyit fordul felfele, mint lefele; az első kerék után fordul a hátulsó; csikorog a kerék; kocsi itta meg a háj árát* (BN. 1993. júl. 9.); *felszedi a sátorfát; elment a sütnivalója; vizes lepedőt v. pokrócot terít rá* (BN. 1992. júl. 28.); *kesztyűbe dudálni; jön még a kutyára dér* (BN. 1992. jan. 17.).

A szólásszerű szókapcsolatok közül Murádin László idézi a szív-vel kapcsolatosakat: *nyomja szívét valami; kiönti a szívét; szíve szava egy; ami a szíven az a száján; kiteszi a szívét valakiért; szíven visel valamit; dagad a szíve a büszkeségtől; helyén van a szíve; meglágyítja a szívét; nincs szíve valamihez; szívébe markol; megesik rajta a szíve; meghasad a szíve; szívére veszi; kivetí a szívéből; szívébe lopja magát; kemény a szíve, szívébe lát* (Sz. 1991. aug. 17.).

A háziállatok köréből a macskával kapcsolatos szóláshasonlatok közül idézi a következőket: *kerülgeti, mint macska a forró kását; törleszkedik, mint a macska; sejti, mint macska az esőt; játszik vele, mint macska az egérrel; hízeleg, óvatos, alattomos, mint a macska*. Szóösszetételekben: *macskakaparás, macskazene, macskamosakodás, macskaköröm, macskanadrág, macskaszem, vasmacska* (Sz. 1992. jan. 11.).

Helytelen szóhasználatból eredő furcsaságokra figyelmeztet Bartha János (MN. 1993. ápr. 14.). Újkeletű szólásokkal, illetőleg a gépkocsik, gépek világára vonatkozó terminológiából a köznyelvbe átment kifejezésekkel ketten foglalkoztak: *Kár a benzinért; kikapcsolódik; teljes gőzzel – félgőzzel; elkapta a gépsíj* (Murádin László: Sz. 1993. máj. 29.); „*Ez aztán a karosszéria*”; „*Micsoda futóművek*” (J. Nagy Mária: CsT. 1991/6).

III. Helyesírás

„Magyarul helyesen írni nem nehéz” – vallja Dánielisz Endre, hiszen „a magyar hangjelölő és értelemtükröző írásrendszer”, és a helyesírási szabályzat régebbi és új kiadása közti néhány eltérésre hívja fel a figyelmet (BN. 1992. okt. 28.). Szót ejt a föld, nap, hold, húsvét közszoí és tulajdonnévi írásmódjának eltéréséről (BN. 1991. márc. 29., 1993. júl. 29.). Iskolásoknak és nem csak nekik szolgál helyesírási tanácsokkal az iskolai év jelölésének módjait, a *tanárnő – tanító néni* írását, valamint a *papír – papiros* többelseji magánhangzó időtartamot változtató szavak helyesírását magyarázó cikke (BN. 1993. szept. 29.). Az egybeírás-különírás tárgyalt esetei: *mennyiségtankönyv, gyors- és gépírástanfolyam, tánc- és illemtanítás, helyes- és szépírás* (BN. 1993. jún. 4.). Téli sporteszközök helyesírására és helyes toldalékolására, a *si-ére, korcsolyá-éra* is kitér (BN. 1990. dec. 11.). Asszonynevek írásmódjait ismerteti, illetőleg a helytelen *Edith, Judith, Baby, Betty, Adrienne, Ferencz* keresztnevekről tesz említést (BN. 1993. jún. 28.).

Murádin László a szabályzat 11. kiadásának néhány változtatásáról tájékoztat: *nejlon, szügy, zsüri, hívő, mamut, aligátor, flanel, klozet, frissesség* (Sz. 1993. márc. 20.). Hagyományos családneveink írását két cikkében is tárgyalja (Sz. 1991. szept. 28., 1992. jan. 18.). Felhívja a figyelmet a *Körös* folyónév és *Körös* településnév eltérő helyesírására (Sz. 1990. okt. 27.), és ismerteti a *-tők* utótagú helynevek írásmódját: *Alsótők, Felsőtők* (Sz. 1992. okt. 10.).

További cikkeiben szól a *videó* írásmódjáról (Sz. 1990. aug. 18.), a *-val, -vel* ragos köznevek és tulajdonnevek helyesírásának néhány esetéről (Sz. 1990. aug. 14.), a *csak* szócskának és a hozzákapcsolódó szavaknak az egybeírás és különírás lehetőségeiről (Sz. 1990. júl. 28.).

Bartha János a hagyományörző családnevek írásmódjának kérdéseivel ismerteti meg olvasóit (MN. 1992. márc. 31.). J. Nagy Mária az idézőjel szerepéről és rendeltetéséről ír (CsT. 1992/7).

Megjegyezném, hogy a helyesírási cikkek aránya az összes közleményen belül alig 6%. Tüzetesebben csupán két újság foglalkozik a kérdéssel, s ezek témái sem túl változatosak. A Szabadság 8, a Bihari Napló 7 írásban figyelmeztet helyesírási tévedésekre, míg a Maros megyei Népiújság csak a családnevek írásában fellépő hibákat említi egyetlen ilyen tárgyú írásában. J. Nagy Mária most emlegetett írása sem szorosan vett helyesírási problémát tárgyal.

Mindezeknek talán az is oka lehet, hogy a szerzők nem gyakorló magyartanárok, akiknek a köz- és hivatali élet román nyelvűsége miatt alig van módjuk „közérdekű” helyesírási jelenségekkel találkozni.

IV. Kiejtés

A beszédtechnikával és a helyes kiejtéssel foglalkozó cikkek száma igen kevés, konkrét hibázatás pedig alig akad.

Murádin László a *h* tövű szavak kiejtési problémáit tárgyalja (Sz. 1991. okt. 26.). Szól a szótagzáró *l* kieséséről, a többfelé honos *föd*, *vót*, *dógozik* formákról (Sz. 1992. aug. 1.), a betűejtésről a hely- és személynevek esetében: *Dés*, *Dósa*, *Posgay* (Sz. 1992. okt. 24.), illetve a román nyelvi hatásra előforduló idegenszerű hangképzésről, hangsúlyozásról és hanglejtésről (Sz. 1993. márc. 6.).

Nyelvünk hangzó oldalának elemei, a hangsúlyozási szabályok és a szólamtagolás a témái J. Nagy Mária két cikkének (CsT. 1992/4 – 1992/5).

Személynevek hangzásáról sok példát tartalmazó cikkében Bartha János ír (MN. 1993. aug. 25.).

A szóban forgó tematikával foglalkozó 7 cikk közül 4 a Szabadságban, 2 a Családi Tükörben és 1 a Maros megyei Népiújságban jelent meg. A hangos sajtó kiejtési hibái nem kerülnek szóba, pedig az 1992 októberében Budapesten tartott anyanyelvi konferencián például két előadást is szenteltek a hangos sajtó nyelvhasználatának (Erdélyi István: Típushibák a Magyar Rádió és Magyar Televízió nyelvhasználatában; Bencédy József: A Magyar Rádió műsorainak nyelvhasználat: Nyr. 117: 440–2, 436–40).

Azt is feltételezhetjük, hogy az írott és a hangos sajtó helyesírása és kiejtése – a kollégák érzékenységeire való tekintettel – kicsit tabunak számít, s ezért – a többnyire személytelen bírálaton túl – alig esik szó róluk.

V. Anyanyelvi nevelés

Szigeti Mihály az anyanyelvi oktatás és nevelés szükségességét a gyermeklélektani kísérletek eredményeiben is igazoltnak látja. Éppen ezért oktatási intézményeink fenntartását, színvonalának tökéletesítését és megfelelő oktatószemélyzet kinevelését sürgeti (MN. 1990. febr. 15.).

„A szakma nyelve maga a szakma tudása” – mondja Magyar Lajos – aki az anyanyelvi szakoktatás fontosságát hangsúlyozza (Hsz. 1991. júl. 20.). Nyelvi tudásunk szüntelen ápolásának, gondozásának fontosságáról Bartha János ír (MN. 1990. febr. 9.). A hangos sajtónak, a rádiónak és a televíziónak a normatív köznyelv terjesztésében való szerepéről ír Sylvester Lajos (Hsz. 1993. máj. 6.). Implon Irén úgy véli, hogy a nyelvi igényesség és tisztaság kialakítása mindannyiunk emberi felelőssége (BN. 1992. márc. 15.).

A megszólításban jelentkező nyelvi zavarokra többen is felfigyeltek (J. Nagy Mária: CsT. 1991. márc., Dánielisz Endre: BN. 1990. máj. 18., Sylvester Lajos: Sz. 1993. aug. 11.).

A társalgás- és vitakultúra romlásának megnyilvánulásairól, az egyre terjedő trágárság és nyelvi durvaság magatartásbeli következményeiről Dánielisz Endre ír (BN. 1990. aug. 10., 1990. nov. 27.).

Márkó Imre szerint a személytelen kérdő formák nyelvünkötől idegen kifejezések és nyelvvel-lyességi vétségek (Hsz. 1992. júl. 18.).

Bartha János a közéleti személyiségek nyelvi megnyilatkozásainak pongyolaságaira, az ifjúság beszédképességének romlására hívja fel a figyelmet. Az okok közt a meghitt családi beszélgetés hiányát, az iskolai beszéd- és értelemfejlesztő gyakorlatok háttérbe szorulását említi (MN. 1992. nov. 7.).

A nyelvünkkel, nyelvünk természetével való megismerkedést szolgálja Dánielisz Endrének a szókincs nagyságát tárgyaló cikke (BN. 1990. márc. 1.). A magyar nyelvnek a világnyelvek közt elfoglalt helyéről és értékéről, írva nyelvészek és írók véleményét idézi (BN. 1991. okt. 6.). Komoróczy György szól egy a magyar nyelv nehézségi fokáról elterjedt tévhit megdöntése érdekében (RMSz. 1991. jún. 7.). A nyelvek szépségéről J. Nagy Mária ír (CsT. 1990/10). Dánielisz Endre a nyelvben túlköröződő észjárásról és szemléletmódról elmélkedik (BN. 1992. szept. 20.).

Szilágyi Aladár az irányítatlan vagy szándékosan eltorzított kétnyelvűség veszélyeire hívja fel a figyelmet (BN. 1990. aug. 23.). Péntek János, a hazai román publicisztikában és polémikában felbukkanó vádakra felelve, a nyelvi fogyatékoság mibenlétét tárgyalja (RMSz. 1990. márc. 23.). A korábbi évtizedek nyelvsvasztó politikája oda vezetett, hogy a többmilliós erdélyi románság titkolja vagy tagadja magyar nyelvtudását, tudjuk meg B. Kovács Andrástól (RMSz. 1990. dec. 21.).

VI. Megemlékezések

Arany Jánosnak, a költőnek és nyelv művelőnek állít emléket Dánielisz Endre (BN. 1992. márc. 4.). Ugyanő Reményik Sándor születésének 100. évfordulójakor a világos, értelmes, érzelmekre és a szépérzékre is ható beszéd fontosságára hívja fel a figyelmet (BN. 1990. szept. 6.).

Nagy Enikő

Kiss Lajos hetvenöt éves

A magyar nyelvtudomány nagy tekintélyű tudósa 1997-ben töltötte be hetvenötödik életévét. Munkáit tanulmányozva bizton állíthatjuk, hogy teljes mértékben megfelel azoknak a követelményeknek, melyeket Kniezsa István támasztott tudománya művelőivel szemben, tudniillik, hogy a szlavistának ismernie kell az első szláv irodalmi nyelvet, az ószlávot vagy óegyházi szlávot, olvasni tudnia kell valamennyi szláv nyelven, és „teljesen otthon” kell lennie egy szláv nyelvben úgy, hogy „ne csak olvasson, hanem beszéljen és írjon is azon a nyelven, sőt legyen tájékozott a nyelvet beszélő nép szellemi és anyagi kultúrájában” (Kiss Lajos 1994: 32). Nem térek ki e közzöntőben (kéziratban maradt) hajdani kandidátusi értekezésére, amelyből annak idején magam is sokat tanultam, nem szólok legismertebb művéről, a tudományos bestsellerré vált Földrajzi nevek etimológiai szótáráról, lexikográfiai tanulmányairól, etimológiáiról és nagyszámú folyóiratcikkeiről sem. Inkább az embert kívánom röviden bemutatni.

Ismeretségünk közel huszonöt éves múltra tekint vissza. Kollegiális-baráti beszélgetéseink a Szláv Kruzsok asztaltársaságában kezdődtek. Szoros kötelék kapcsolt össze bennünket, s tart össze ma is: Hadrovics László iránti tiszteletünk, megbecsülésünk és szeretetünk. A Szláv Kruzsokról többen is megemlékeztek már, itt csupán annyit jegyzek meg, hogy ez a baráti kör korra, nemre és szűkebb értelemben vett szakterületre való tekintet nélkül gyűlt össze havonta, a legutóbbi időben a Gellért-sörözőben, egészen addig, míg a szellemi vezér egészségi állapota megengedte, hogy otthonról kimozduljon. Azóta, immár két éve, kényszerszünet állt be a fehér asztal melletti együtt-létekben.

Kiss Lajos önmagáról, műveiről, terveiről, tudományos és tudományetikai elveiről alig-alig beszél. Ha igazi valójához közel akarunk férközni, legcélszerűbb tudománytörténeti munkáit olvasgatnunk. Azok a jellemvonások, amelyeket a magyarországi szlavisztika nagyjairól írt kismonográfiájában elődei munkásságában követendőnek ítélt, jól illenek Rá is. Nehéz persze eldönteni, s talán nem is fontos, hogy ezeket a vonásokat a tudománnyal való hivatásszerű foglalkozás alakította-e ki, vagy már eleve megvoltak, s a tudományos munkában csupán kiteljesedtek. Ebben a közzöntőben az ünnepeltnek két olyan vonását kívánom kiemelni, amelyeket példaként állíthatok az ifjabb generációk elé. E vonásokról is a már említett kismonográfiák árulkodnak, ezeknek néhány sora csaknem önvallo másként és önértékelésként hat. Az első vonás a szenvedélyes munkaszeretet és a lankadatlan szorgalommal végzett, kitartó kutatómunka. Melich Jánosról írja: „...még országos hírű tudósként is olyan puritán egyszerűséggel, takarékosan, pontos időbeosztással élt, olyan lankadatlan buzgósággal végezte nap nap után tudományos és hivatali teendőit, mint ahogyan szarvasi ősei éltek...”; „Szinte zsarnoki módon sajátította ki ... hosszú életének újszólván valamennyi óráját a nyelvtudomány” (Kiss Lajos 1995: 77, 78). Kniezsa Istvánt – egyebek mellett – így jellemzi: „Nyelvtörténész volt igit-vérig: a nyelvi jelenségek genezise, fejlődése, a nyelv dinamizmusa érdekelte. A hangsúlyt mindig a tartalomra helyezte... Üres frázist le nem írt” (Kiss Lajos 1994: 127, 128). Átható ügyszeretet, rendszeresen végzett kutatómunka, nyelvtörténeti szemlélet, tényyszerűség – s máris előttünk állnak a Kiss Lajos által legfontosabbnak tartott tudósi vonások, amelyekkel őt magát is bízást jellemezhetjük.

Szorosan ehhez kapcsolódik az abszolút igényesség, a maga követte és követelte értékek követelményének kiterjesztése mások munkáira. Asbóth Oszkárban méltatja a könyörtelen kritikust, de elítéli túlzásait: „Akkor tollat ragadott (ha ti. valamelyik pályatársa kihozta a sodrából), és általában kíméletlenül kifogásolt, korholt, s csak nagyritkán dicsért. A szenvedélyes vitákban gyakran elfogultan ítélkezett, s tehetséges kortársain is olykor gyógyíthatatlan sebet ejtett” (Kiss Lajos 1996: 159, 160). Példaképei ebben a tekintetben inkább Kniezsa István és Melich János. Kniezsa István „tanítványaival szemben igényes volt, de támogatását sem tagadta meg tőlük soha. Hitt a tudományban, becsülte a munkát, gyűlölte a hazugságot, a képmutatást” (Kiss Lajos 1994: 128, 129). Kniezsához hasonlóan Kiss Lajos is a tudást és a bátorságot tartja az igazi kritika legfontosabb követelményének. (Vö. a Kniezsa-monográfiából A nyelvészeti kritika mestere című fejezetet). Melich Jánosról írta, hogy noha „gyakran keveredett ... éles polémiába, és harciasan bírálta meg nagy hírű tudósokat is”, de e tevékenységével párhuzamosan „a legszigorúbb kritikusa ... saját magának, önnön korábbi nézeteinek volt. Egy-egy kérdésről vallott felfogását szüntelenül csiszolta, tökéletesítette... Nem félt, hogy ettől csorbát szenved tudományos reputációja” (Kiss Lajos 1995: 79, 80). Az persze kérdés, hogy létezik-e egyáltalán objektív és minden tekintetben elfogulatlan bírálat, annyi azonban bizonyos, hogy Kiss Lajos az erre való igyekezetet tartja kiemelendőnek elődei munkásságában, és ezt törekszik követni maga is, akár mint folyóirati recenzíók szerzője, akár mint hivatalos bíráló.

A külső körülmények, elvárások, követelmények nagyjaink ideje óta lényegesen megváltoztak. Előtérbe került a menedzszerszemlélet, az elvárt tényleges vagy vélt aktualitások kényszerű keresése, sőt hajszolása. Lehet, hogy ez nem mindig rossz, az azonban már látszik, hogy a bizonyos preferenciákhoz igazodó tervmunkák sok fiatal(abb) kutató energiáit oly mértékben felémesztik, hogy a munka folyamán felmerült egyéni gondolatainak kidolgozására szinte nem is marad idejük. Támogatók, ajánlók nélkül nem lehet érvényesülni sem egyéni, sem intézményi szinten. Az ajánlás, melynek bizonyos mértékig a bírálat szerepét is be kellene töltenie – ha a segítség szándéka vezérli – veszít az ideális szigorból, ha pedig éppenséggel ennek az ellenkezője motiválja, akkor irányzatok burkolt harcának színterévé válhat.

Íme, ennyi aktuális tanulsága is van egy nevezetes jubileum köszöntésének, amelyekről az ünnepelt legjellemzőbb vonásait röviden megrajzolva, s őt e tekintetben példaképül is állítva, a köszöntő fontosnak tartotta beszélni.

Kedves Jubilánsunk, kedves Lajos bátyám, Isten éltesse!

SZAKIRODALOM

Kiss Lajos 1994. *Kniezsa István*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Kiss Lajos 1995. *Melich János*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Kiss Lajos 1996. *Asbóth Oszkár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Nyomárkay István

Beszámoló a Magyar Nyelvi Bizottság 1997. évi munkájáról

A Magyar Nyelvi Bizottság 1997-ben három ülést tartott: február 14-én, június 16-án és december 1-jén. A bizottsági üléseken a tagok részvétele átlagosan 75%-os volt.

1. Az 1997. február 14-i ülésén a bizottság (a jelölőbizottság javaslatát elfogadva) megválasztotta tisztikarát az új akadémiai ciklusra: elnök Fábián Pál professzor, társelnök Grétsy László kandidátus, titkár Keszler Borbála professzor.

Fábián Pál elnök beszámolt az Akadémia készülő szaknyelvi programjáról, valamint a programba való bekapcsolódás lehetőségeiről.

Zimányi Árpád bizottsági tag tájékoztatta a bizottságot a magyar sajtónak – sajnálatosan gyér – nyelvművelő tevékenységéről. A bizottság ennek fellendítéséért vajmi keveset tud tenni.

Timkó György írásbeli javaslatot terjesztett a bizottság elé. Ebben arra hívta föl a figyelmet, hogy az utca nyelvére különös gondot kellene fordítani: az utcai feliratok káosza veszélyezteti leginkább nyelvünket. Ha ez így folytatódik, tartós romlás fenyeget. A multinacionális cégek képviselőinek közömbössége (vagy akarata) szerencsétlenül találkozott a tanulatlan, műveletlen vagy félművelt hazai rétegek igénytelenségével, s ez az oka annak a nyelvi összevisszaságnak, amelyet az utcákon tapasztalunk, különösen a fővárosban, de vidéken is.

Az ülés résztvevői egybehangzó helyesléssel fogadták az előterjesztést, és számos további adalékkal szolgáltak az utcai feliratok, reklámok szövegeinek angolmán túlzásaira nézve. A bizottság úgy vélte, hogy az Országgyűlésben tárgyalásra kerülő reklámtörvénynek egy passzusával legalábbis csökkenteni lehetne a közterületeken és a médiumokban tapasztalható anomáliákat.

Fábián Pál elnök levélben fordult Glatz Ferenc akadémikushoz, az Akadémia elnökéhez, hogy a bizottság javaslatát – támogató sorok kíséretében – juttassa el az ez ügyben illetékes parlamenti bizottságokhoz és személyiségekhez.

2. Az 1997. június 16-i ülés témája az újságokban és folyóiratokban tavasszal lezajlott sajtóvita volt.

A rendkívül szerteágazó polémiában korunk nyelvművelésének szinte minden kérdése szóba került. Így például: Szükség van-e magyar nyelvtörvényre? [Bizottságunk erre a felvetésre már 1996. máj. 3-i ülésén nemleges választ fogalmazott meg (vö. Nyr. 1997: 104–20). Ez az álláspontunk, sajnos, csak nagy késéssel vált ismertté a sajtóban.] Mit tegyünk, tehetünk-e egyáltalán valamit az idegen szavak ellen? Meddig terjed az írói szabadság? Hatásos-e a nyelvművelés, vagy rábízható-e minden a spontán nyelvfejlődésre? Más nyelvek, más országok példája mit mutat? Miképpen lehetne védekezni számos reklám, felirat stb. károsnak ítéltető nyelvi hatása ellen? Kielégítő-e iskoláinkban a nyelvi nevelés? Stb.

A bizottsági eszmecserében felszólaló kollégák (Benkő Loránd, Deme László, Fábián Pál, Grétsy László, Adamikné Jászó Anna, Kemény Gábor, Székely György, Szűts László, Pusztai Ferenc stb.) a tekintetben hasznosnak ítélték a sajtóvitát, hogy a közönség figyelmét nyelvi kérdésekre irányította. A megjelent cikkek (kb. 2/3 részben) azt mutatják, hogy közönségünk nagy többsége fontosnak tartja és határozottan igényli az anyanyelvvel való törődést. Ezt jelzi az is, hogy épp a vita alatt indult a Duna televízióban Balázs Gézának Csillagjel c. nyelvművelő sorozata; több újság pedig jelezte nyelvművelő rovat indítása iránti szándékát. A bizottság ennek tudatában óhajt tovább munkálkodni. Sajnálatosnak tartja viszont testületünk a nyelvészek véleményének túlzott polarizálódását.

2.1. A bizottság nagy örömmel és teljes egyetértéssel üdvözölte, hogy az MTA elnökének, Glatz Ferencnek a kezdeményezésére a stratégiai kutatások programja keretében június 30-án egész napos nyelvművelő tanácskozás rendeztetett a székház nagytermében. Ezen az akadémiai fórumon bizottságunk részéről Benkő Loránd és Fábián Pál előadás, Deme László, Grétsy László és Pusztai Ferenc pedig hozzászólás formájában fejtették ki gondolataikat. Egyebek közt hangsúlyozták az értelmiség felelősségét, a magyar szaknyelvek fejlesztésének szükségességét, a nyelvi és társadalmi viselkedésformák kialakításának fontosságát. – Glatz Ferenc programadó téziseit, valamint az említett bizottsági megnyilatkozásokat folyóiratunk, a Magyar Nyelvőr teljes szövegében közölte (Nyr. 1997: 377–96).

3. Az 1997. december 1-jén tartott ülésen Ritoók Zsigmond akadémikus, osztályelnök és Illés Sándor, az I. osztály hivatalának vezetője is részt vett. Ritoók akadémikus részletesen tájékoztatta a bizottságot annak az „ad hoc” elnökségi testületnek a tevékenységéről, amely a stratégiai kutatások keretében a nyelvi programot szervezi és irányítja. – A programba természetesen bizott-

ságunk is tevékenyen be óhajt kapcsolódni. E végből a már benyújtott előzetes elképzeléseket pontos tervekkel fogja érlelni, és január végén (a bizottságtól jóváhagyott formában) fel fogja őket terjeszteni az Akadémiához.

Második napirendi pontként a bizottság tömör tájékoztatásokat hallgatott meg az anyanyelv-kutatás, -oktatás és -ápolás helyzetéről és eredményeiről.

a) Az MTA Nyelvtudományi Intézete Nyelvművelő Osztályának a munkájáról Szűts László szólt. (Megjelent műveik: Kemény G., Grétsy L. szerk.: Nyelvművelő kézikönyvtár; Kardos T., Szűts L. szerk.: Diáksóder; megjelenés alatt: Bíró Ágnes szerk.: Új magyar utónévkönyv; Szójátéktár.)

b) A Magyar Nyelvőr főszerkesztője, Keszler Borbála a folyóirat helyzetéről és munkájáról adott számot. (A Nyelvőr folyamatosan tájékoztat a Magyar Nyelvi Bizottság munkájáról is.)

c) A Magyar Tudomány Szakmagyar rovatáról Kemény Gábor referált.

d) Az Írószövetség anyanyelvi napjáról és az Anyanyelvápolók Szövetségének munkájáról Grétsy László számolt be. (Kiadványaik: Koszorú II., Nyelvi illetlen [átdolgozott kiadás], Vallo-más; az Édes Anyanyelvünk c. folyóirat; együttműködés a Nemzeti Színházzal stb.)

e) Az elektronikus médiumok nyelvi műsorairól Balázs Géza adott tájékoztatást.

f) A sajtóban végzett nyelvművelő munkáról Zimányi Árpád tartott összefoglalót (újabb nyelvművelő rovatok a Hajdú-Bihari Naplóban, a Somogyi Hírlapban, a Zalai Hírlapban, az Észak-Magyarországban, a Kelet-Magyarországban, a Népszavában).

g) Az anyanyelvi nevelés nehéz helyzetéről és az iskolai tankönyvek problémáiról a bizottság Adamikné Jászó Annától kapott pontos tájékoztatást.

4. Mivel a bizottságban minden tudományos osztálynak van egy-egy képviselője, testületünk az MTA osztályaival állandó kapcsolatban van. Természetesen az egyes tudományterületekkel való együttműködés intenzitása változó, a szükséghez igazodik.

Az elmúlt évben a Földtudományok Osztályával és a Földművelésügyi Minisztérium Földrajzinév-bizottságával volt szükség az együttműködés fokozására: új, bővebb (de elveiben változatlan) földrajzinév-írási szabályzat készült el. Bizottságunk dec. 1-jei ülésén erről a munkálatról Földi Ervin, a Földrajzinév-bizottság elnöke referált. Beszámolóját a bizottság köszönettel tudomásul vette.

Megélénkültek a kapcsolatok az MTA Kémiai Tudományok Osztályával is, annak folyamánaképpen, hogy a Szerves Kémiai Bizottság javaslatára a szerves vegyületek írásmódjának korábbi szabályait az osztály részben módosította. Nyitrai József, a VII. osztály képviselője bizottságunkkal az új rendszert megismertette. Előterjesztését dec. 1-jei ülésünk elfogadta.

5. A korábbi évekhez hasonlóan a bizottság 1997-ben is részt vett a magyar nyelv hetének a megrendezésében, majd az eredmények értékelésében. A magyar nyelv hete ez évben is sikeres volt.

Budapest, 1997. december 9-én

*Keszler Borbála
bizottsági titkár*

Kis magyar sztalinológia, avagy mire jó a helyesírás...

Nemrégiben Czigány Lóránt a Magyar Nemzetben, hét esztendeje Balla László az Élet és Irodalomban tette szóvá, hogy Sztálin nevének magyar írásmódjában valaminő politikai hódolat vagy tisztelet található meg. Balla úgy vélte: „valami (logikával nehezen követhető) hódolat nyilvánulhatott meg a Nagy és Bölcсs iránt: lám ő még itt is kivétel” (ÉS, 1990. június 1.); Czigány szerint: „Sztálin nevét, rendszerváltás ide vagy oda, még mindig kellő tisztelettel ejtik és írják hazánkban” (MN, 1997. július 12.).

Mindkét szerző a Magyar Tudományos Akadémia helyesírási szabályzatára hivatkozik, s idéz is valamennyit a szabályzat akkori érvényességű, tizedik kiadásának 294. pontjából. Érdemes azonban ezt a szabálypontot kissé hosszabban citálnunk, mint ahogyan ők tették: „Az orosz magánhangzóknak a hangsúlyviszonyoktól függő hosszúságát az átírásban rendszerint nem jelöljük meg ékezettel: *szlava* (orosz kiejtése körülbelül: *szláva*...”, továbbá: „Kivétel *Sztálin*; valamint a *-grád* végű helységnevek: *Leningrád*, *Vorosilovgrád* s a többi. Az oroszból átvett, nyelvünkben már meghonosodott szavakban természetesen a magyaros kiejtést követve *á-t* írunk: *kombájn*, *kulák*, *szamovár* és így tovább.” Czigány Lóránt úgy véli: „A Sztálin ejtés akkor lett kötelező, amikor az akadémiai helyesírásnak a 10. kiadása (1954) szentesítette a kivételes ejtémódot (...)”¹

Azt mindenesetre jó előrebocsátanunk, hogy a helyesírási szabályokat csupán az írásbeliség egységesítésének gyakorlati kívánalmai követelik meg, a szabályzat nem törvény sem nyelvi, sem egyéb vonatkozásban. Különösen nem kínál és nem kínált kötelező kiejtési mintát az említett és a jelenlegi szabályzat sem, amely az 1954. évinek a megújítása, a 11. kiadás 1984-ből. Mivel azonban a magyar helyesírásnak, amely latin eredetű betűket használ, jellemzője a hangjelölés – a betűk legtöbbször a valóban kiejtett hangokra utalnak –, sokan azt hiszik, úgy kell helyesen magyarul beszélni, ahogyan az írásképp ezt mutatja. (Ki nem emlékszik még a „szocializmus út-ján”-féle beszédmódra...?) Visszatérve a szabályzatnak az imént idézett kitételeire: a *-grád* végződés-sel, úgy látszik, senkinek sincsen baja, Czigány Lóránt is *Sztalingrád*-ot ír. Nyilván azért nem éri kifogás, mert a *Csongrád*, *Visegrád* mintájú szavakban már ezer év óta megszoktuk ezt a szláv alakulatot. Pedig ez is lehetne *a*-val, sőt van is ilyen a helyesírási szabályzat 11. kiadásában, a 237. pontban (*Titograd*).

A helyesírási szabályzat a fentebb idézett helyen arra is utal, hogy az orosz szavak átírásáról, magyar betűhasználati átírásáról van szó. A cirill betűknek nem mindegyike felel meg egy magyar betűnek vagy betűkapcsolatnak, s még nem is szóltunk a kiejtésről semmit sem. Az orosz *szlava* 'dicsőség' magyar kiejtése körülbelül *szláva*, ez a „körülbelül” megszorítás arra is utal,

¹ Csak a pontosság kedvéért! Már az AkH. 1950-es (azaz 9.) kiadásának 141. pontja így szól: „Az orosz szavak hangsúlyát és hangszínét nem jelöljük, ezért az átírásban semmiféle ékezetet nem alkalmazunk: *комбайн* = *kombajn* [!], *Плеханов* = *Plehanov*, *Аксаев* = *Azsajev* stb. – Kivétel: *Sztálin*.” – A szójegyzékben a *Sztálin*, *Sztálin-díj*, *Sztalingrád*, *sztalingrádi*, *sztálini strátégia*, *Sztalinyec-tractorok* példaszók találhatók.

hogy a szó végén sem *a* hang van, hanem rövid, ajakkerekítés nélküli mély magánhangzó; az, amely egyébként a palóc nyelvjárásunkba is megvan. A legtöbb idegen nyelvben az *a* betű ilyenféle hangot jelöl, vagy egészen mást. A magyar nyelvjárások egy részében, de a régi magyar nyelvben nem is *a-á* szembenállás volt, hanem az imént leírt hangnak volt hosszú párja az *á*. A latin betűkre alapozódó magyar helyesírás erre a különbségre már a tihanyi apátsági alapítólevelének 1055-ben rögzített magyar szóanyagában sem fordított gondot, s lényegében később sem volt rá tekintettel.

Az orosz írás elolvasásához ismerni kell a szóhangsúly helyét is, mert az az írásképtől eltérő kiejtést eredményezhet. Ez a hangsúly nincs mindig a szó elején, mint a magyarban.

Sztálin nevének írására és ejtésére tehát a magyarban két lehetőség adódik. Nyilvánvalóan látszik, hogy amíg az oroszországi, szovjetunióbeli hírek, események és a velük kapcsolatos személyek nevei jobbára nem előszóban terjedtek, hanem írott anyag révén, a *Sztálin* forma volt a kézenfekvő. Erre az írásmódra a nem cirill betűs európai írásbeliség is készíthette a magyar írászokást a szóban forgó *a* betű kapcsán. Amikor azonban – ahogyan Balla László utalt rá – a két világháború közti és alatti időkben Moszkvában élő emigráns magyar kommunisták idehaza elkezdték építeni a szocializmust, a bölcs vezért a kint megtanult kiejtéssel nevezték meg. Ez a kiejtés azután a Moszkvát kiszolgáló rendszer kiépülésével – tetszik, nem tetszik – szétterjedt hazánkban², s az írásmód is alkalmazkodott hozzá, önként-e vagy dalolva-e, illetőleg némi kényszer hatására, azok a megmondhatóí, akik az 1954. évi helyesírási szabályzatot szerkesztették. A dalolás ez esetben szó szerint is érthető, gondoljunk a „Sztálin a harc, és Sztálin a béke, | Felszabadulva zengjük nevét” fajtájú mozgalmi dalokra, amelyekkel például az általános iskolai tanítás is kezdődött akkoriban reggelente. (Egyébként a dalban nem is lett volna könnyű „Sztálin a harc”-ot zengeni.)

A *Sztálin* szó akarva és akaratlanul is jövevénytájaként viselkedett a köznyelvben, az irodalmi nyelvben, pontosabban jövevénytájaként lett. S tengernyi társával valamelyest idomult a magyar kiejtési szokásokhoz. Valamelyest, hiszen hasonló alakú, hangfelépítésű magyar szó nincsen, nem is lehet több okból; mindössze a *sztalagmit*, a *sztalaktit*, a *sztaniol* kezdődik csak így, meg persze a *sztahanovista* Alekszej G. Sztahanov hajdani szovjet csodabányász nevéből. Megemlíthető még hasonló idegen szó gyanánt a *sztanyica* 'kozák település', a *sztarosztja* 'falusi bíró (a cári Oroszországban)', ezeket l. az Idegen szavak kéziszótárában (1958).

A *sztalinyvertya* és a *sztalinorgona* – ezeket Czigány Lóránt említi –, továbbá a *sztalinszalonna* 'gyümölcsíz' (hívták *hitlerszalonná*-nak is) összetételekben bizonyára azért maradt meg az *a* hang, mert ezeket az írásbeli nyelvhasználat aligha alkalmazhatta, nincsenek szótárazva sem. Aki végigélte, miként haladt hazánk a szocializmus „út-ján”, alighanem tudja, miért. Nagyon érdekes, hogy azokban a földrajzinév-gyűjteményekben, amelyek 1964 óta sorra megjelentek, rendszerint *Sztálin utca*, *Sztálin-főd* és hasonlókat találhatók, kevesebbszer van e nevekben *Sztálin*.

Mi az oka, hogy a szocializmusnak mondott idők vége felé (és manapság is némelykor) a Sztálinnal foglalkozó írásokban a *Sztálin*, a *sztalinizmus* alakokat használják? Balla László, amint írta, megkönnyebbüléssel tért vissza erre a formára. Czigány Lóránt szerint „ideje, hogy a múltat végképp eltöröljük” e kérdésben legalább. Miért volt, van *sztalinorgona* és a hasonló? Nos: az ok

² A hosszú *á*-s kiejtéshez való hozzászokást és az arra való rászokást illetőleg figyelembe kell venni még a következő körülményeket is. – A Szovjetunió elleni háború elején a magyar katonák a fronton az orosz lakosságtól meg a hadifoglyoktól a „sztálin” ejtősmódot hallották. – A német kiejtés is hosszú *á*-s: „štálin”. – A háború végén a Magyarországon átvonuló (és itt is maradó) szovjet hadsereg szintén az *á*-s ejtősmódot terjesztette. – A szovjet hadifogságban és a gulágokban évekig sínylődő magyarok ezrei is ezt az ejtősmódot hozták haza.

az onomatopoezis. Itt, Európában Platónról tudjuk, hogy a hangfestés, vagyis a dolgoknak beszédhangokkal való bizonyos mértékű ábrázolásának, megjelenítésének jelensége már Periklész korában vitatéma volt, s helyel-közzel évezredek múltán, ma is az. A kérdésben a legjobb eligazítást Fónagy Iván könyve ad: *A költői nyelv hangtanából*, 1989².

Kedvezőtlen dolgokat jelentő szavakban számos nyelv (angol, francia, magyar) gyakrabban használ hátul képzett, ún. „sötét” magánhangzót, mint elől képzettet, „világosat”, amelyek közé tartozik az *á* és az *i*. A „sötétek” között van az *a* hang. Az *á* ugyan hátul képzett, de a „világosak” felé húz, egyébként pedig a jól artikulált beszédben a leghangosabb is. Mihail Vasziljevics Lomonosov, aki írásaiban megvetette az orosz verstan alapjait, foglalkozott az egyes hangok jellegével is. Lomonosov – mint Fónagy idézi – az *á* hangot tartja a legalkalmasabbnak „a nagyszerűség, hatalmas térség, mélység, magasság, valamint elszörnyedés kifejezésére”. A *Sztalin* szó tehát magánhangzóiban „világos” jellegű, a magyarban leghangosabb *á*-val első szótagjában és „legvilágosabb” *i*-vel a másodikban.

Az elmondottak talán érthetővé teszik, mire jó a *Sztalin*-féle írásmód és kiejtés. Az írásképváltványa eleve felkelti az érzést: valami olyanról van szó, amilyenről eddig másként írtak, beszéltek, gondolkodtak (vagy inkább gondolkodtattak). Az azonban már (mély)lélektani kérdés, hogy miért kell mindezt az akadémiai helyesírást, a szabályzatot készítő tudósokat hibáztatni. Kicsinyesség volna megadnunk a választ.

Büky László

Apácai vagy Apáczai?

A magyar lexikonok eddig *cz*-vel írták *Apáczai Csere János* és *Szenczi Molnár Albert* nevét, az 1994 végén megjelent „Új magyar irodalmi lexikon” azonban – indokolás nélkül – az egyszerű *c* betűvel való jelölésükre tért át.

Ennek az az előzménye, hogy Klaniczay Tibor az 1970-es években szövé tette: hiányolja, hogy „A magyar helyesírás szabályai”-nak 1954 óta érvényben levő tizedik kiadása nem foglalkozik részletesen a történelmi családnevek írásmódjával. Klaniczay részletes javaslatokat terjesztett elő erre vonatkozólag „A régi magyar családnevek helyesírása” című tanulmányában (Hagyományok ébresztése. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1976. 261–73). Ő javasolta többek között, hogy ne *cz*-vel, hanem egyszerű *c*-vel írjuk: *Apácai Csere János*, *Szenci Molnár Albert*. Így érvelt: „Megokolta a *cz* mai megtartása, ha ez az eredeti írásmóddal egyezik, de minek őrizni, ha ezzel a mai helyesírástól is és az eredetitől is egyaránt eltávolodunk, s csupán a XVIII. századi ortográfiát konzerváljuk” (i. m. 270). Javaslatait csak vitaindítónak szánta, de most az általa kezdeményezett „Új magyar irodalmi lexikon” szerkesztői Klaniczay névírasi javaslatait – amelyekkel részben egyetérthetünk, de részben nem – talán minden név tekintetében elfogadták és követték (a címszavakban s a szócikkek szövegében).

A lexikon szerkesztői valószínűleg nem tudtak arról, hogy – Klaniczay Tibor tanulmányának megjelenését követő időszakban – az MTA Helyesírási Bizottsága alaposan megvitatta a történelmi családnevek helyesírásának kérdéseit. E vitának lett az eredménye, hogy „A magyar helyesírás szabályai”-nak 1984-ben jóváhagyott tizenegyedik kiadása pótolta a korábbi hiányt: a 157–58. pontban részletesen megfogalmazta a régi családnevek írásának szempontjait és szabályait, több név esetében eltérve Klaniczay javaslataitól. Hogy *Apáczai Csere János* és *Szenczi Molnár Albert* neve továbbra is *cz*-vel írandó, erre a 157. c) pont vonatkozik, melyben a következőket olvassuk: „Az olyan névformák, melyek eltérnek ugyan az egykoriaktól, de már hosszú és következetes hagyományuk van írásgyakorlatunkban, ebben a formában használandók: *Bocskai*, *Rákóczi*, *Zrinyi*,

Apáczai Csere, Tsétsi János; stb. – Az ilyen neveket nem szabad sem visszarégiesíteni (pl. Zrini), sem pedig korszerűsíteni (pl. Csécsi).”

Klaniczay a *Rákóczi, Kazinczy* és még jó néhány más név esetében nem kívánta az egyszerű *c-s* írásra való áttérést, elismerte ezeknek nagy hagyományú voltát. *Apáczai Csere* és *Szenczi Molnár* nevével bizonyára azért tett kivételt, mert ezeknek első eleme egyúttal *e* két tudós író **szülőhelyét** is megjelöli (*Apáca, Szenc*), márpedig a helységek nevében a régi, kétjegyű *cz* helyett ma már egyszerű *c* betűt írunk. Csakhogy *Apáczai Csere János* és *Szenczi Molnár Albert* nevének első elemében ma már nem az a lényeges, hogy ez a szülőhelyüket jelöli, hanem az, hogy ez a névelem egységet alkot a teljes név második elemével (az eredeti családnévvel: *Csere*, ill. *Molnár*). Olyan háromelemű személynevek ezek, mint *Csokonai Vitéz Mihályé*, akinél nem törődünk azzal, hogy nem *Csokona* a szülőhelye, hanem Debrecen. *Apáczai* és *Csokonai* esetében a név helyjelölő szerepe már annyira elhomályosult, hogy a nevük első elemét (*Apáczai, Csokonai*) a teljes név helyett is használhatjuk. Gondoljunk Németh László történeti drámájának címére: *Apáczai* (*cz*-vel írva!). Gyárfás Endre regényének is csak ennyi a címe: *Apáczai* (Gondolat Kiadó, Bp., 1978). Gyárfás Endre sem fogadta el a Klaniczay ajánlotta *Apácai* írásmódot. A *cz-s* írás mellett szól továbbá az, hogy talán az egész pedagógiai szakirodalom ezt követi.

Apáczai Csere János és *Szenczi Molnár Albert* neve természetesen az akadémiai helyesírási szabályzat szótári részében és a „Helyesírási kézikönyv”-ben is *cz*-vel van írva, s így találjuk őket a legtöbb irodalomtörténeti munkában is. Ezt az évszázadokra visszanyúló erős íráshagyományt már csak helyesírásunk egységessége szempontjából sem érdemes megbolygatni.

Reméljük, hogy az „Új magyar irodalmi lexikon”-nak a jövőben sorra kerülő új kiadásai majd visszatérnek *Apáczai Csere János* és *Szenczi Molnár Albert* nevének hagyományos írásmódjához.

Pásztor Emil

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Fábián Zsuzsa–Szabó Győző: A paparazzo nem 'rakétapapa' és a marcipán nem 'Szent márk kenyere'</i>	100
<i>Kicsi Sándor András: Gebe után kabala</i>	103

Szemle

<i>Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Band III. Register. (Ismereti: Pusztai Ferenc)</i>	104
<i>Wacha Imre: A korszerű retorika alapjai (Ismereti: Bencédy József)</i>	106
<i>Nagy Enikő: Romániai magyar nyelvű napi-, heti-, és havilapok nyelvművelő cikkeinek szemléje</i>	109

A Nyelvőr hírei

<i>Nyomárkay István: Kiss Lajos hetvenöt éves</i>	120
<i>Beszámoló a Magyar Nyelvi Bizottság 1997. évi munkájáról (Keszler Borbála)</i>	121

A Nyelvőr postájából

<i>Büky László: Kis magyar sztalinológia, avagy mire jó a helyesírás...</i>	124
<i>Pásztor Emil: Apácai vagy Apáczai?</i>	126

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon. Előfizetési díj egy évre 600 Ft.

Külföldön terjeszti a Hess András Kereskedelmi Kft. (H-1300 Budapest, 3 Pf. 290 Tel.: 351-0079).

A folyóirat egyes régi példányai beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaságban (Bp. V., Piarista köz 1. III. em. 9.). Példányonként kapható a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodában (Bp. XIII., Lehel út 10/A.), az Akadémiai Kiadó MAGISZTER könyvesboltjában (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 1382-440), valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaságban.

Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme.

Felelős vezető: Roznai Zoltán.

Ára: 150,- Ft

Előfizetés egy évre: 600,- Ft

ISSN 0025-0236

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉKSOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Bod-kódex. Sándor-kódex. XVI. század első negyede. 1987. 138,- Ft.
Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114,- Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170,- Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286,- Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283,- Ft.
Czech-kódex. 1513. 1990. 188,- Ft.
Lázár Zelma-kódex. XVI. század első negyede. 1992. 450,- Ft.
Nádor-kódex. 1508. 1994. 580,- Ft.
Döbrentei-kódex. 1508. 1995. 480,- Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108,- Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258,- Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
Szent Margit élete. Bp. 1990. 336,- Ft.
Vitkovics-kódex és Miskolci Töredék. 1525. 1991. 280,- Ft.
Horvát-kódex. 1522. 1994. 380,- Ft.
Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450,- Ft.
Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Kiss Jenő. Bp., 1991. 600,- Ft.
Ördög Ferenc: Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745-1771). I. Bp.-Zalaegerszeg, 1991. 600,- Ft. II. 1992. 800,- Ft.
Zsirai Miklós-emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. Hajdú Péter. Bp., 1992. 300,- Ft.
Emlékkönyv Rác Endre hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kozocsa Sándor Géza és Laczkó Krisztina. Bp., 1992. 400,- Ft.
Emlékkönyv Fábián Pál hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kozocsa Sándor Géza. Bp., 1992. 400,- Ft.
Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára. Szerk. Laczkó Krisztina. Bp., 1992. 500,- Ft.
Kázmér Miklós: Régi magyar családnévek szótára. XIV-XVII. század. Bp., 1993. 1900,- Ft.
Bereczki Gábor: A Névától az Urálig. Szombathely, 1994. 400,- Ft.
A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995. 2500,- Ft. (Társasági tagoknak 2000,- Ft.)

A kiadványok megvásárolhatók a társaság irodájában.
1052 Bp., Piarista köz 1. III. em. 9.

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Bañcerowski Janusz: Néhány gondolat a nyelvi és a kommunikációs normákról

Kemény Gábor: A szövegstílus három összetevőjéről

Pátrovics Péter: Beszédaktusok – konverzációs stratégiák – kultúrák

Graf Rezső: Lőrincze Lajos, a tanár

Uzonyi Kiss Judit–Tuba Márta: Mit tanítsunk a határozói igenévi állítmányról?

Pásztor Emil: A *ly* betűt tartalmazó szavak eddigi és újabb rendszerezése

Elekfi László: Kell-e új magyar nyelvtan?

Nyomárkay István: A bécsi grammatikák és a közép-európai nyelvtanok

Gósy Mária: Szókeresés a „mentális lexikonban”

Tolcsvay Nagy Gábor: A nyelvi norma

Kugler Nóra: A partikula

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872–1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896–1919), BALASSA JÓZSEF (1920–1940), BEKE ÖDÖN (1946–1953),
LŐRINCZE LAJOS (1954–1993)

FELELŐS SZERKESZTŐ: KESZLER BORBÁLA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL (a szerkesztőbizottság elnöke), GRÉTSY LÁSZLÓ,
HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, A. JÁSZÓ ANNA, KEMÉNY GÁBOR,
SZENDE ALADÁR, TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A szerkesztőség címe:

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék
1052 Budapest, Piarista köz 1.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Bañcerowski Janusz</i> : Néhány gondolat a nyelvi és a kommunikációs normákról	129
<i>Kemény Gábor</i> : A szövegstílus három összetevőjéről	133
<i>Pátrovics Péter</i> : Beszédaktusok – konverzációs stratégiák – kultúrák	142

Nyelv és iskola

<i>Graf Rezső</i> : Lőrincze Lajos, a tanár	151
<i>Uzonyi Kiss Judit–Tuba Márta</i> : Mit tanítsunk a határozói igenévi állítmányról?	161
<i>Pásztor Emil</i> : A ly betűt tartalmazó szavak eddigi és újabb rendszerezése	172
<i>Elekfi László</i> : Kell-e új magyar nyelvtan?	187 3.

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Nyomárkay István</i> : A bécsi grammatikák és a közép-európai nyelvtanok	184
<i>Gósy Mária</i> : Szókeresés a „mentális lexikonban”	189
<i>Tolcsvai Nagy Gábor</i> : A nyelvi norma	201
<i>Kugler Nóra</i> : A partikula	214

F 8328 / 99

MAGYAR NYELVŐR

122. ÉVF.

*

1998. ÁPRILIS–JÚNIUS

*

2. SZÁM

Néhány gondolat a nyelvi és a kommunikációs normákról

A nyelvi normának, mint köztudott, nemcsak a nyelvészeti kutatásokban van fontos szerepe, hanem a nyelvoktatásban is. Nagy jelentősége ellenére a nyelvi norma, mint terminus, egyáltalán nem egyértelmű fogalom. A nyelvészek általában objektív és intranyelvi jelenségnek tartják, amely nem más, mint azoknak a lexikális és grammatikai eszközöknek, szabályoknak a tára, amelyek a legnagyobb mértékben stabilizálódtak a nyelvben, a legszélesebb körben szerepelnek a nyelvi szövegekben, és amelyeket mintának ismernek el (Miodek 1983: 5–18). Így a normának, mint társadalmilag elfogadott mintának általános jellege van, ami azt jelenti, hogy a nyelvhasználóknak be kell tartaniuk az előírásait. Egyesek azonban a normát szubjektív módon értelmezik, mint olyan szabályrendszert, amely meghatározza a lexikális és a grammatikai eszközök helyesnek tartott használatát. Néhány kutató viszont a nyelvi normán belül több változatot is megkülönböztet (Dąbkowski 1989: 315–318; Kurkowska 1977: 24).

Általában a nyelvi norma az írott nyelvi változaton alapul, de nem tekinthető statikus képződménynek sem, mivel tekintettel van azokra a nyelvi variánsokra is, amelyek az innovációs folyamatok eredményei. A norma kialakulására hatással van a kommunikációs szituáció is (regionális, funkcionális és társadalmi vonatkozásban). A norma meghatározását, nem precíz definícióját többen is kifogásolták (Bugajski 1995). A kritika többek között a következő kérdéseket érinti: (1) az elmélet és a gyakorlat között megfigyelhető eltérések; (2) a nyelvi jelenségek értékelésének relatív volta; (3) a norma fogalmának hasznossága a nyelvtudományban. Az utolsó kérdésfelvetés (3) természetesen nem jogos, de talán érdemes lenne a nyelvi normát újból meghatározni. A több évtizeddel ezelőtt definiált fogalom ma már vitathatónak tűnik, mivel azóta nemcsak a magyar nyelv, hanem a nyelvhasználók nyelvi tudata is sokat változott. Ezen kívül a nyelv nem mindenki számára képez alapvető értéket. Az egységesen értelmezett norma egyáltalán nem jellemző a nyelvi gyakorlatra. Ugy tűnik, hogy a nyelvi norma elvesztette eddigi stabilitását. Az írott nyelvi változat ma már nem képezheti az alapját ugyanúgy, mint a nagy írók „csúcsteljesítménynek” tekintett nyelve sem. A nyelvi minta forrásává egyre inkább a beszélt nyelvi változat válik. Az utóbbi néhány évtizedben nemcsak a nyelvtudományban történtek mély-

reható változások, amelyben új irányzatok is születtek, így pl. a pragmalingvisztika, hanem más társadalomtudományokban is, ahol egyre nagyobb szerephez jutnak az olyan tudományágak, mint pl. a pszichológia, az axiológia, a szociológia stb., amelyeknek az ember nyelvi viselkedése fontos kutatási tárgya lett. A nyelvtudomány folyamatosan integrálja ezeket a tudományágakat, és ily módon létrejöttek azok az interdiszciplináris kutatások, amelyeknek a nyelv közös tárgyává vált. Egyre többen hangsúlyozzák a nyelvnek a kultúrával fennálló kapcsolatát. Azt tapasztaljuk, hogy változnak a társadalmi igények is a nyelvészeti, valamint a kultúrnyelvészeti tevékenységet illetően. Ma nemcsak a nyelvész, hanem a nyelvhasználó is érdeklődik – a grammatikai szerkezetek használatának helyességén kívül – a kommunikációs viselkedés, a beszélgetés stratégiája, a szövegtechnológia stb. iránt. A nyelvhasználó szeretné tudni, hogyan lehet precízebben, hatékonyabban, jobban kommunikálni, viszont a nyelvhelyesség sokszor másodrendű kérdés számára. A civilizációs átalakulások, amelyek szemünk láttára zajlanak, új nyelvi, de inkább új kommunikációs követelményeket fogalmaznak meg. A nyelvi kultúra nem adott még választ arra, hogyan lehet eleget tenni ezeknek a követelményeknek, viszont azt látjuk, hogy erősödnek kapcsolatai a pragmatikával.

A nyelvi kultúra azáltal, hogy a nyelvi kommunikációs eszközök kiválasztásának az optimalizációjával foglalkozik, tulajdonképpen **kommunikációs kultúrává** válik. Azzal, hogy igénybe veszi más tudományok, mint pl. az axiológia, a hermeneutika, a szövegelmélet, a társadalompszichológia, a szociokultúra stb. eszköztárát, egyidejűleg elveszíti eddigi hagyományos profilját. Ilyen körülmények között célszerűnek tűnik a kommunikációs norma fogalmáról beszélni, amely nemcsak a nyelvi kódra, hanem az egész kommunikációs folyamatra vonatkozik, így pragmatikai értelmezést igényel.

A nyelv alanyi és tárgyi értelmezésének megkülönböztetése lehetővé teszi a **magas** (minta) és a **használati kommunikációs norma** elkülönítését. A nyelvhasználó számára, aki megnyilatkozásaiban a **használati normát** alkalmazza, a nyelv nem más, mint egy alkalmi eszköz, amelynek kezeléséhez azonban tudnia kell bizonyos előírásokat. Ez az eszköz ez esetben nem lehet bonyolult, és használatának a legkisebb erőfeszítést kell igényelnie, mivel a kommunikációs aktus fő célja a konkrét eredmény elérésére irányul. A beszédaktus értékét a kommunikációs hatékonyság adja meg. Más kommunikációs igények ebben a vonatkozásban másodlagosak, és kielégítésük nem kötelező. Tehát ebben az értelemben a legfontosabb az, hogy **mit mondunk** és **minek**, és nem az, hogy **hogyan mondjuk**. A **használati norma** szempontjából nem fontos az, hogy például utasítást tartalmazó formát használunk: (1) *Azonnal menj be a boltba, és hozz nekem egy kiló kenyeret!*; (2) *Mikor fogjátok abbahagyni ezt a beszélgetést?* Természetesen, a kommunikációs partnerünkhöz másképpen is viszonyulhatunk: (1) *Nem tudna elmenni a boltba hozni nekem egy kiló kenyeret?*; (2) *Nem lehetne már esetleg abbahagyni ezt a beszélgetést?* A beszédaktus sikere az interlokútorok kommunikációs stratégiájától függ. Nem minden stratégia biztosítja viszont a kommunikációs sikert, annak ellenére, hogy a helyesség szempontjából kifogásolhatatlan. A beszédaktus hatékonysága a tárgyi (használati)

síkon attól függ, hogy vajon a vevő az utasítást megértette-e és végrehajtotta-e (tehát hozott-e kenyeret a boltból, illetve abbahagyták-e a beszélgetést). A beszédaktus sikere az alanyi síkon viszont egészen mást jelent. Olyan kooperációt és megegyezést tételez fel, amely kizárja az utasítások használatát, sőt a cselekvés végrehajtásának megtagadásával is számol. A **magas** (minta) **norma** szintjén csak partneri viszony lehetséges, ami a rá jellemző nyelvi eszközök kiválasztásában is megmutatkozik, például a parancs helyett kérdés, a sürgetés helyett kérés stb. Az információadó nem állhat kizárólag felettesi pozícióban, az információvevő pedig nem játszhat csak végrehajtó szerepet. Itt olyan partneri viszonyról van szó, amelyben mind a két felet egyforma pozitív reláció jellemzi. A **használati normában** az adó-vevő viszony jellege nem annyira fontos, mint az előző esetben (Cegieła 1996: 25–33).

A nyelv instrumentális értelmezése más síkon is megjelenhet. A nyelvhasználó a nyelv kommunikációs értékét az általános kritériumok alapján ellenőrzi, figyelmen kívül hagyva a különleges, egyéni használati lehetőségeket. Annak, amit a nyelvhasználó el akar mondani és meg akar érteni, meg kell egyeznie az interlokútor elvárásaival. A nyelvi közlés értékelésének a kritériumai a **használati norma** síkján nem mások, mint funkcionálisan értelmezett (és nem a beszédaktus sikerét biztosító) kritériumok, amelyek a nyelvi eszközök alkalmazásának a gazdaságosságára, sorozatosságára, általánosságára vonatkoznak, és nem tükrözik az adott közösség hagyományaival, tradícióival, esztétikai és más értékeivel stb. kapcsolatos viszonyt, illetve az interlokútorok – a konverzációs sikert jelző – megelégedettségét. A gyors haszon etikája kedvez a nyelv tárgyi értelmezésének.

A nyelv tárgyi koncepciója, annak ellenére, hogy megengedi bizonyos nyelvi és kommunikációs tények ignorálását, egyszerűsítését, a **használati normát** konkrét, reális és gyakorlati jelenséggént kezeli. A **használati norma** alkalmazásának a feltétele az, hogy az interlokútor rendelkezzen olyan képességgel, amelynek köszönhetően a különböző kommunikációs szituációkban megtalálja magát, olyan elvet alkalmazva, hogy minden nyelvi eszköz jó, ha hatékonyan továbbítja az információt, és ugyanolyan funkciójú más elemmel felcserélhető.

A magas, azaz a **minta-norma** a nyelv alanyi felfogásából következik. A kommunikációs aktus az interakció, a kommunikációs közösség létrehozása. Az interlokútorok közösen együttműködnek, hogy a beszédaktus optimális módon valósuljon meg. Ezen kívül tudatában vannak annak, hogy a nyelv egyrészt értékeket továbbít, másrészt értékeket teremt. A minta-kommunikációban a beszélgető partnerek teljes kommunikációs kompetenciájukat igénybe veszik (Bańcerowski 1994: 227–87). Az ilyen szándék tudatos cselekvés. Célja olyan kommunikációs igény kielégítése, amely a tiszta információ továbbításán, felvételén és a perlokúciós hatásokon kívül, több olyan momentumot is feltételez, mint például a kontaktus szükségessége, autentikussága, pozitív minősítése, társadalmi azonosítás, az akceptálás igénye stb. Ezek lehetnek egyéni és egyidejűleg általános érvényűek is. Így a nyelv minden kommunikációs aktusban közös értelmezési területté válik. Ezt jellemzi az értékétika is, mint olyan követelmény, amelyet mind a két fél akceptál. Az adónak nincsen biztosítéka arra, hogy a partnere

ugyanolyan értékrendet ismer el, de jogában áll feltételezni, hogy a vevő nem csapja be őt, és őszinte lesz vele szemben. A kommunikációs **minta-norma** szintjén csak olyan beszédvariánsok engedhetők meg, amelyek az interlokútorok közötti együttműködést és megegyezést szolgálják a nyelven kívüli tevékenységükben is. A **minta-norma** annak ellenére, hogy a kommunikációs gyakorlatban és a nyelvhasználók tudatában életben tartja a már látszólag nem funkcionáló modelleket, erősíti a nyelvnek a kultúrával fennálló kapcsolatait, egyesíti a múltat a jellel. Így a nyelv, mint a társadalmi kommunikáció univerzális eszköze, a kultúra átadásának a fő biztosítója, amely őrzi a nemzeti azonosságot, tudatot, erősíti a kultúrkompetenciát és a nemzeti tradíciót egyaránt.

A fentieket összegezve, azt lehetne mondani, hogy a **kommunikációs minta-norma**, amely magában foglalja a konverzációs viselkedés elveit és maximáit (Bańcerowski 1998), nemcsak a kommunikációs közösség létrehozását, illetve életben tartását teszi lehetővé, hanem a közösségi részvételt is. A **minta-norma** biztosítja a nyelv kultúrateremtő és a kultúramegőrző funkciójának a megvalósulását is. A **használati normát** viszont a kommunikációs aktus gyors hatékonysága jellemzi, amely mindenekelőtt a szemiotikai síkon valósul meg. Természetesen a norma kiválasztása a szociolingvisztikai szituációtól függ. Nem minden szituáció igényel **minta-normát**. Vannak olyan helyzetek, amelyekben az udvariassági maximák betartása kevésbé fontos, ahol nincs befolyásuk a beszélgetés folyamatára, de vannak olyanok is, ahol csak jelezzük azokat, illetve olyanok, ahol fontos szerepet játszanak. A norma kiválasztására hatással vannak a nyelven kívüli tényezők is, pl. a különféle konvenciók, a különféle kultúrkörök igényei, társadalmi pozíciók, funkciók stb. A nyelvi minta-viselkedés a kommunikációs kompetencián alapul, és biztosítja a beszédaktus optimális sikerét. A **használati norma** viszont csak a kommunikációs minimumot képes garantálni. Tehát, a **minta-norma** inkább az eliteket elégíti ki, a **használati normának** pedig általános jellege van. Ezt figyelembe véve azt mondhatjuk, hogy a **minta-normát** a többség általában csak passzívan sajátíthatja el, ezért törekedni kell arra, hogy lehetőleg az iskolai oktatásban tantárggyá váljon. Ehhez a gondolathoz egy reflexió kívánczik. Nevezetesen az, hogy a mai világban, ahol, mint köztudott, az érdeklődés a magasabb kultúra iránt rohamosan csökken, ahol a nyelvi tudat igen alacsony, a **kommunikációs minta-norma** népszerűsítése valószínűleg nem hozhat jelentős eredményt. Érdemes viszont minden eszközzel propagálni ennek a normának a gazdagságát, lehetőségeit, szépségét, fontosságát, az emberi fejlődést és felemelkedést szolgáló tényezőit, hogy a nyelvhasználó belássa: érdemes azt magas fokon elsajátítania.

SZAKIRODALOM

Bańcerowski J. 1994. A kommunikációs kompetencia és összetevői. *Nyr.*

Bańcerowski J. 1998. A nyelvhasználat elvei és etikai dimenziói. *Nyr.*

Bugajski M. 1995. Praktyczne i teoretyczne pojęcia „norma językowa”. In: *Kultura języka dziś*. Poznań.

Cegiela A. 1996. Norma wzorcowa i norma użytkowa komunikacji we współczesnej polszczyźnie.

In: *O zagrożeniach i bogactwie polszczyzny*. Wrocław.

Dąbkowski G. 1989. O normie potocznej. In: *Poradnik Językowy*. PWN, Warszawa–Łódź.

Kurkowska H. 1977. Polityka językowa a zróżnicowanie społeczne współczesnej polszczyzny. In: *Socjolingwistyka 1*. Katowice.

Miodek J. 1983. *Kultura języka w teorii i praktyce*. Wrocław.

Bañcerowski Janusz

A szövegstílus három összetevőjéről (Péter Mihály stílusmeghatározása alapján)*

1. A *stílus* fogalmát, mint ismeretes, igen nehéz tudományos pontossággal meghatározni (vö.: Molinié, G.–Cahné, P. [szerk.] 1994; Fehér E. 1996; Kemény G. 1996; Péter M. 1996). Van olyan vélemény, hogy nem is szükséges, hanem mint az elmélet alapfogalmát eleve adottnak kell tekinteni (úgy, mint magát a *nyelv*-et, valamint ennek legalapvetőbb egységeit: a *szöveg*-et, a *mondat*-ot, a *szó*-t).

Mások viszont újból és újból nekigyürkőznek egy minden addiginál pontosabb és árnyaltabb stílusdefiníció megalkotásának. Szegedy-Maszák Mihály a Helikon folyóirat első stilisztikaszámában – Middleton Murry nyomán – így csoportosította a stílusfelfogásokat: *a)* a stílus mint a kifejtés technikája (díszítő forma); *b)* a stílus mint egyéni kifejezőmód; *c)* a stílus mint jelentés; *d)* kísérletek egy szintetikus stílusfogalom megteremtésére (Szegedy-Maszák 1970: 422–32). Ez utóbbinak a példáiként Leo Spitzer és a nálunk kevésbé ismert Louis T. Milić elgondolását ismerteti, majd így vonja meg a „szintetikus” stílusfelfogás kialakítására irányuló erőfeszítések mérlegét: „Egészében véve ... azt mondhatjuk, hogy nem áll rendelkezésünkre az irodalmi stílusnak olyan értelmezése, melyet fenntartás nélkül el lehetne fogadni” (432).

Nyolc évvel ezután (az idén épp húsz esztendeje) jelent meg az Általános Nyelvészeti Tanulmányok XII. kötetében Péter Mihály tanulmánya a funkcionális nyelvhasználatról (Péter M. 1978), s ebben egy mindössze háromnegyed oldalnyi fejezet „a stílus fogalmá”-ról (223). A szerző előbb sorra veszi, miben látta a korábbi szakirodalom a stílus lényegét: *a)* bizonyos nyelvi elemek céltudatos kiválasztása és összekapcsolása a jeladó által; *b)* a megnyilatkozás körülményeire vonatkozó járulékos információ (konnotáció); *c)* egy meghatározott normától való eltérés (écart); *d)* bizonyos nyelvi elemek gyakorisága, illetőleg előfordulási valószínűsége. Péter Mihály – Nils Erik Enkvisttel egyetértve – arra az álláspontra helyezkedik, hogy ezek a stílusfelfogások nem zárják ki, hanem inkább kiegészítik egymást, ennélfogva alkalmasnak látszanak arra, hogy „szintetizálásukkal” a stílus fogalmának egy újabb meghatározását adjuk. Péter Mi-

* Péter Mihály professzor úrnak tisztelettel és barátsággal 70. születésnapja alkalmából.

hály – a rá egyébként is jellemző visszafogottsággal – nem beszél ugyan új stílusdefinícióról, ám nyilvánvaló, hogy amit „A lényeg abban foglalható össze” kezdetű fejtegetésében leír, azt annak szánja: „... a stílus a tág értelemben vett kontextusnak, azaz a kommunikációs helyzetnek megfelelő nyelvi változat. A jeladó szempontjából e megfelelés bizonyos nyelvi elemek kiválasztásában és összekapcsolásában valósul meg, a jelvevő számára a kontextusra vonatkozó járulékos információként jelentkezik, magában a szövegben pedig bizonyos elemek előfordulási gyakoriságának, illetve valószínűségének más, hasonló kontextusú szövegek (illetve egy empirikusan megállapított kontextuális norma) gyakorisági értékeihez viszonyított arányaiban”. Ha a fenti definíciót egybevetjük a szakirodalmi nézetek négy csoportjának ismertetésével, nyomban szemünkbe ötlük, hogy a c) alatti felfogást (a stílus = valamely normától való eltérés, „écart”) Péter Mihály tapintatosan kihagyta, mivel ezt ekkorra már oly sok – részben jogos – kifogás érte, hogy használhatósága jobb szakmai körökben megkérdőjeleződött (vö.: Gueunier 1969; Vígh Á. 1973; Kemény 1991: 16–7).

2. Cikkemben Péter Mihály idézett *stílus*-meghatározásához szeretnék néhány észrevételt és kiegészítést fűzni.

Mielőtt azonban ebbe belefognék, szükségesnek látszik egy rövid kitérő arról, miért szerepel cikkem címében a *szövegstílus* megjelölés az átfogóbb és közkeletűbb *stílus* helyett. Nem tautológia-e *szövegstílus*-ról beszélni? Van-e, lehet-e másnak stílusa, mint szövegnek? Következzék hát egy nagyon rövid, vázlatos fejtegetés stílus és szöveg viszonyáról!

Korábban szöveg alatti és fölötti szinten is beszéltek stílusról (sőt inkább ilyen értelemben beszéltek, pl. Mikszáth Kálmán stílusa és nyelve, József Attila költői jelzői, a mellé- és az alárendelés stílusértéke a magyarban). Az újabb szakirodalom viszont mindegyre hangoztatja, hogy stílus és szöveg elválaszthatatlanok egymástól. Szabó Zoltán (1988: 98) W. Sandersre és P. Cassirerre hivatkozva leszögezi, hogy stílusról csak szövegszinten beszélhetünk, hiszen stílusa csak a szövegnek van. Nem kisebb tekintély, mint Gérard Genette hangoztatja (a Helikon legújabb stilisztika-számban már magyar fordításban is), hogy „Nincsen külön szöveg és külön stílus, ... a stílus a szöveg[nek] egy aspektusa” (Genette 1991/95: 355). Ha figyelmesen olvassuk Genette mondatát, észrevehetjük, hogy nem azonosítja a stílust a művel – ahogyan ezt (többek között) Croce és Meschonnic tette –, hanem a mű egy bizonyos aspektusának, dimenziójának, rétegének tekinti: „A stílus a szöveg percipálható oldala, részről részre kíséri azt ..., megszakítás nélkül” (uo. 354).

Milyen következtetések vonhatók le a fenti elgondolásból?

a) Nincs stílus nélküli szöveg, mert valamilyen stílusa minden szövegnek van (ebben az értelemben stílusnak tekintendő a stílusnélküliség, pontosabban a stílustalanság is). Ha azonban nem létezik, sőt nem is hozható létre „zéró stilisztikumú” szöveg, akkor mi az a „norma”, amelyhez képest „eltérést” tudunk kimutatni? Ez újabb szög az „écart-stilisztika” koporsójába! Igaz, a kontextuális, a műfaji vagy a belső norma feltételezésével meg lehet valamit menteni az eltérés kategóriájából (s ez mindenkinek jól jön, mert módszertanilag még mindig ez a legbiztosabb támpont), a helyzet azonban még nehezebb lett, mint azelőtt volt.

b) Ha konkrét szöveg nélkül nem beszélhetünk stílusról, mi lesz a sorsuk a szövegtípus-stílusoknak (egyéni szépirói stílus, műfaji stílus, korstílus, nyelvi-réteg-stílus)? Intuitíve nyilvánvaló, hogy igenis van stílusa egy-egy szövegtípusnak is (pl. Móricz vagy Krúdy stílusa; az óda, az eposz stílusa; a barokk, a rokokó stb. stílus; a tudományos, a hivatali, a publicisztikai stb. stílus). Nem mondhatunk tehát le a szövegtípus-stilisztika vagy stílustipológia (vö. Szabó Z. 1988: 133–54) műveléséről sem!

Ám a stílus kategóriájának ezt a fajta használatát valahogyan mégis meg kell különböztetnünk a szöveggel összefonódott stílus, 'a szöveg stílusa' kategóriájától. A Péter Mihály-i definíció igazából csak ez utóbbira vonatkozik, mivel valóságos közlési helyzet (Péter Mihály terminológiájával: *kontextus*) csak valóságos, konkrét szöveg esetében állhat fenn. Ezért ragaszkodtam a címben a – kissé talán nehézkes – *szövegstílus* elnevezéshez, s a *stílus* szót a továbbiakban mindig ebben az értelemben ('egy bizonyos szövegnek a stílusa') használok.

3. Péter Mihály meghatározása szerint a stílus lényege a jeladó szempontjából a nyelvi elemek célszerű (a kommunikációs helyzetnek megfelelő) kiválasztása és összekapcsolása.

A stílus = választás elve a nyelvtudományban először Gabelentz-nél tűnik fel, 1891-ben (idézi Fónagy 1963: 92), de a gondolat már a klasszikus retorikában is megvan: a választás (*electio*) a szónok második munkafázisának, az elrendezésnek (*dispositio*) a része. Quintilianus retorikája (Kr. u. I. század) szerint a szónok az izolált alkotóelemek bőséges készletéből (*copia*) kiválasztja a számára megfelelőket, majd beilleszti őket művének adott helyére (vö. Martinkó 1994).

Természetesen nemcsak a szónok, az író válogat és kombinál, hanem mindenki, aki szöveget alkot, azaz beszél és ír. E válogatást megkönnyíti, hogy memóriánk a nyelvi elemeket alaki és tartalmi szempontból rendszerezve tárolja. Saussure asszociatív viszonyoknak nevezte ezt a rendszert, a szinonímia-antonímia, hipo- és hiperonímia, homo- és paronímia hálózatát, szemben a közlés síkjával, a szintagmatikus viszonyokkal, amelybe a kiválasztott elem belekerül (Saussure 1916/67: 156–60). Roman Jakobson fél évszázaddal később igen hasonlóan modellálja a szövegalkotás folyamatát, igaz, ezt a művészi közlésre, az írói üzenet kódolására korlátozva: „A poétikai funkció az egyenértékűség elvét a szelekció tengelyéről a kombináció tengelyére vetíti” (Jakobson 1960/72: 242).

A stílus = választás formulája általános elfogadottságnak örvend a stilisztikában, ami igen nagy szó egy olyan tudományágban, amelynek még az alapfogalmai is vitatottak. Legalább ebben az egyben egyetért a francia (Marouzeau, Cressot, Guiraud), a német (Riesel) és az angol nyelvű (Enkvist, Turner) szakirodalom. Egy időben különösen a magyar születésű Stephen Ullmann hangsúlyozta a választás elvének fontosságát. Ennek nyomán a magyar nyelvű tan- és kézikönyvekben is egyöntetűen ki van emelve a stíluseszközök közötti válogatás mozzanata (a részletes hivatkozásokról hely szűkében le kell mondanom; a régebbi szakirodalmat l. Kemény 1993: 83).

Érdemi ellenvéleménnyel csupán Szegedy-Maszák említett szemleciikkében találkoztam: az alkotáslélektani stílusfelfogás hívei (Jenkins, Allport és Ellegård) kétségbe vonják a válogatás elvének realitását. Őszerintük az író egyéni-

sége, „nem tudatos hajlamai” eleve meghatározzák a nyelvi kifejezőmódot, ennél fogva a tudatos válogatás feltételezése lélektanilag nem adekvát (vö. Szegedy-Maszák 1970: 427). Robert Martin a „Mi a stílus?” kötet bevezetőjében megjegyzi, hogy a választás szükséges, de nem elégséges feltétele a stílusnak (Martin 1994: 11). Ezt azonban bármelyik stílustényezőről el lehetne mondani, s természetesen azok is tudják, akik a választást tekintik a stílus lényegének.

Jómagam csupán három (két elvi és egy gyakorlati) megjegyzést kívánok tenni a stílus = választás témakörrel kapcsolatban.

a) A legtöbb szerzőnél a választás (bizonyos hangzású és jelentésű) szavak, kifejezések közötti választást jelent. Választási lehetőség azonban nemcsak ezen a nyelvi szinten van. A kódoló választhat pl. a közvetlen („betű szerinti”) és a közvetett (metaforikus, általánosságban: képi) kifejezőmód között. Rendelkezésre állnak különféle alternatív mondat szerkesztési megoldások, mondatformák: fogalmazhat többszörösen alárendelt összetett mondatban, körmondatban, mellérendelő típusú panoráma mondatban vagy rövid mondatos, szaggatott stílusban. A mondat egység/mondat egész hányados, az ún. szerkesztettségi mutató jól tükrözi, mekkora különbség van ebben a tekintetben (is) pl. Fejes Endre és Németh László stílusa között: az előbbi, 1,90-es értékével, a közlő prózához áll közel, az utóbbi, 3,41-gyel, a fejtegető próza átlagán is tútesz (Deme László 1971: 137–8, 148–9). Hasonlóképpen igen jellemző lehet egy íróra a bekezdések terjedelme: Kosztolányi és Mátyás erősebben tagol, Krúdy vagy a maiak közül Nádas és Krasznahorkai nagyobb tömbökből építkezik. Különös figyelmet (és statisztikai felmérést) érdemel a két adat viszonya: az, akinek a szerkesztettségi mutatója magasabb, valószínűleg nagyobb terjedelmű bekezdéseket is használ. Ez azonban csak valószínűség mindaddig, amíg – nagyobb korpuszon – meg nem nézzük. Végül sajátos választási lehetőségnek kell tekintenünk a műfajt is. Fónagy Iván hívja fel rá a figyelmünket, hogy „a műfaji szabályok megválasztásának is hírértéke van. A műfaj is permanens közlemény, akárcsak a korstílus” (Fónagy 1963: 122). A „műfaji mondanivaló” olykor ellentétbe kerül az aktuális nyelvi, tartalmi mondanivalóval (pl. Radnóti eklogát ír a bori táborban), s ez a feszültség stilisztikai többletérték forrása lehet (uo.).

b) A választás lehetőségének szem előtt tartása a befogadó szempontjából is fontos. Már Jurij Lotman rámutatott, hogy minden realizálódott, vagyis a szövegben expliciten jelen levő nyelvi elem opozícióban van meg nem valósult alternatíváival (Lotman 1964/70: 385). Következésképp csak úgy tudom értékelni (mértányolni) azt, ami előttem van, ha figyelembe veszem azt a készletet, választékot, amely a közlőnek rendelkezésére állt, amelyből ezt az egyet műve számára (és az én számomra) kiválasztotta.

c) Végül nem kevésbé lényeges módszertani kérdés, hogy mivel vethetem egybe a választás eredményét, az elemzendő mű szavait és egyéb nyelvi-stilisztikai megoldásait. A szavak szintjén rendelkezésünkre áll O. Nagy és Ruzsiczky szinonimaszótára, de korszerű fogalomköri szótárunk egyelőre nincs. Azért írom, hogy „egyelőre”, mert összfeltehetőleg megjelenik Kiss Gábor szerkesztésében a Magyar szókincstár (Rokon értelmű szavak, szólások és ellentétek szótára), amely erre a célra alkalmasabbnak ígérkezik, mint egy klasszikus

szinonimaszótár. Ha azonban mondatszerkezeti és szövegtani jelenségeket is értékelni kívánok, mivel hasonlítsam össze őket? A magyar sztenderddel? Az (még) nincs úgy leírva, ahogyan ehhez kellene. S a norma–eltérés szembeállítás, mint jeleztem, módszertanilag is problematikus. Esetleg viszonyíthatok a Riffa-terre-féle belső kontextushoz, a szövegnek addigi mondat szerkesztési–szövegalkotási normájához, s ehhez képest állapíthatok meg stílusértékű különbségeket. Krúdynál pl. elég tipikus, hogy egy nagyon hosszú mondatot (több) igen rövid követ: az Egy Aranykéz utcai éj emléke című novellában egy kereken harmincsoros mondat festi le a dunai hajútat a „szökevényes” aranymívesnével, majd két soron belül három mondat érzékelteti a „piros színű félálomok”-ból való felriadást (Aranykéz utcai szép napok. Szépirodalmi, Bp. 1958. 26–7). Egy másik ilyen „ritmusváltás”, szintén Krúdytól. Az Urak, betyárok, cigányok című családtörténeti emlékezés végén a lomhán gördülő, jellegzetesen „krúdys” mondatokat, hosszú bekezdéseket rövid, ideges, drámai hatású mondatok váltják fel (Vallomás. Magvető, Bp. 1963. 420).

4. A szöveg szintjén a stílus mint a közlési helyzetnek megfelelő nyelvi változat bizonyos elemek relatív gyakoriságában, előfordulási (átmenet-) valószínűségében nyilvánul meg (Péter M. 1978: 223).

Fontosnak tartom, hogy Péter Mihály a „bizonyos elemek” megjelölést használja. Úgy gondolom, ezt úgy kell érteni, hogy ezúttal sem csupán a szavaknak a gyakoriságát kell vizsgálnunk, hanem az alacsonyabb és a magasabb szintű elemekét (fonémákét, morfémaikét, illetve szintagmákét, mondat szerkesztési és szövegtani, pl. szövegtagolási megoldásokét) is (vö. 3. a) pont).

Elvileg is, módszertanilag is igen lényeges, hogyan lesz a szövegbeli abszolút gyakoriságból relatív gyakoriság, másképpen: mihez tudom viszonyítani az elemzett szövegből nyert gyakorisági adatokat? A köznyelvi normához (sztenderdhez)? A műfaji normához? Az egyéni (szerzői) normához? Más szerzők egyéni normájához?

Ha figyelmesen tanulmányozzuk Péter Mihály meghatározását, kapunk választ (bár nem túl határozottat) a fenti kérdésre is: a gyakorisági (valószínűségi) adatokat „más, hasonló kontextusú szövegek (illetve egy empirikusan megállapított kontextuális norma) gyakorisági értékeihez” kell viszonyítani (uo.). Mivel a *kontextus* itt ’közlési helyzet’-et jelent, a fentieket minden bizonnyal úgy kell érteni, hogy az adott szövegem gyakorisági adatát a hasonló műfajú, jellegű szövegek (vagy egy ezekből elvont szövegtípus) megfelelő gyakorisági adatával kell, érdemes egybevetni. Felvetődik „egy kontextuálisan nem megfelelő szöveghez (esetleg egy »semleges«, »prestilizstikus« metanormához)” való hasonlítás lehetősége is, ez azonban Péter Mihálynak, úgy sejtem, kevésbé rokonszenves, mert így „a minősítés a deviáns stílusfelfogás alapján történik” (uo.), azaz újra beleesünk „a stílus = a köznyelvi normától való eltérés” csapdájába, amelyből csak az imént evickéltünk ki.

Kérdés persze, hogyan végezhető el ez az összehasonlítás a gyakorlatban. Vannak-e olyan szótáraink, amelyek valamely kontextus(típus) (= „műfaj”) gyakorisági adatait nyújtják? A kérdés, tudom, szónoki, hiszen nincsenek. A mai magyar nyelv szépprózai gyakorisági szótára (Füredi–Kelemen 1989) ebből a

szempontból „túl jó”, mert túl nagy területet fog át, és csak a leggyakoribb szavakat regisztrálja. Próbaképpen megnéztem Juhász Gyula és Tóth Árpád kedvelt szavát (kulcsszavát?), a *bús* melléknevet, hányadik helyen áll a gyakorisági szótárban rangsorolt 3410 „szuperlexéma” között, azaz milyen gyakori volt az 1965–1977 közötti évek magyar szépprózájában (ezt jelenti ugyanis a „mai”). Nos, nem találtam meg, mert a *bús* nem fért be az első 3410 szó közé. Ez figyelemreméltó az irodalmi ízlés változására nézve, egyben azonban a szótár használhatóságának korlátait is jelzi (ha azért nem találtam meg a szót, mert rossz helyen kerestem, elnézést kérek Füredi Mihálytól és Kelemen József – emlékétől).

Mit tehetünk ilyen körülmények között? (Már azon kívül persze, hogy nekiállunk műfaji gyakorisági szótárakat szerkeszteni.) Az egyetlen járható útnak egyelőre az látszik, hogy egy (nagyobb) szövegrészlet valamely feltűnőbb elemének gyakoriságát a szövegelőzmény és/vagy az utána következő szövegdarab (egyszóval a nevezetes „belső kontextus”) megfelelő gyakorisági adatával szembe-tesítjük. Pl. Krúdy Útitársában Eszténa menekülését és öngyilkosságát a jelen idejű igealakok számának hirtelen megugrása kíséri (erről a „vízió-jelenidő”-ről l. Kemény 1993: 163–4). Ha megállapítom a múlt idő/jelen idő arányt itt és a szöveg többi részében, és kiderül, hogy ebben a fejezetben valóban szignifikánsan megnőtt a jelen idejű alakok száma, ezzel konkretizálni tudom olvasói benyomásomat. Ez nem sok, de több a semminél.

5. Péter Mihály stílusmeghatározásában „a stílus ... a jellevő számára a kontextusra vonatkozó járulékos információként jelentkezik” (Péter M. 1978: 223). Hogy valójában mi ez a „járulékos információ”, többletközlemény, idegen szakszóval: *konnotáció*, arra később térünk vissza.

A konnotáció kategóriája – középkori előzmények után – a múlt század közepén, John Stuart Mill logikájában bukkan fel mint a jel tartalmát alkotó lényegi jegyek összessége (későbbi terminológiával: a jel intenziója), vagyis tulajdonképpen maga a jelentés. Századunk elején a jelentéstan tudományának egyik megalapozója, K. O. Erdmann *konnotáció*-n a szó fogalmi jelentését (alapjelentését) kísérő járulékos jelentést ért (vö. Péter M. 1991: 49). A XX. századi általános nyelvészet nagy megalapítóinak egyike, Leonard Bloomfield is használta a *konnotáció* terminust, mégpedig ebben az értelemben: „másodlagos, származékszerű jelentés, amely az alapjelentéshez állandó jelleggel kapcsolódik” (vö. Kassai Gy. 1979: 513). A műszót igazából Hjelmslev Prolegomenája (1943, angolul 1953) tette népszerűvé, különösen azután, hogy a hjelmslevi „konnotatív szemiotika”, „konnotációs nyelv” kategóriáját Roland Barthes bevezette az irodalomtudományba (Barthes 1964/76), kijelentve, hogy „az irodalom mint nyelvezet nyilvánvalóan konnotatív szemiotika” (Barthes 1967/77: 136), azaz olyan szemiotika, amelynek kifejezéssíkja maga is szemiotika (kifejezés és tartalom együtt).

A részletesebb tudománytörténeti ismertetés kötelezettsége alól felment bennünket Péter Mihály könyvének egyik fejezete (1991: 49–52), valamint Tolcsvai Nagy Gábor tanulmánya (1996b) és új magyar stilisztikájának egyik fejezete (1996a: 77–88).

Számunkra most elegendő, ha idemácsoljuk a konnotáció meghatározását néhány újabb lexikonból és monográfiából: „asszociatív mellékjelentés” (Stam-

merjohann 1975: 81); „a denotáció kiegészítése, másodlagos, származékos jelentés, a jeltől kiváltott asszociáció” (Szabó Z. 1977: 59); „a nyelvi jel egy vagy több jelentéselemének a sokféle kommunikációs összetevőtől függő aktualizációja; járulékos és mellékjelentés, amely [azonban] több, mint másodlagos” (Rössler 1979; idézi Tolcsvai Nagy 1996b: 116); „mindazok az asszociációk, amelyeket egy szó fel tud idézni” (Wales 1989: 89); „másodlagos vagy származékos jelentés, amely abban a módban rejlik, ahogyan megjelöltük (vagy denotáltuk) az elsődleges jelentést” (Genette 1991/95: 336); „másodlagos, származékos jelentés, a jel által kiváltott asszociáció, amely a denotációhoz állandó vagy alkalmi jelleggel kapcsolódik” (Szathmári 1994: 23); „a szót stilisztikailag színező, alapvető jelentését árnyaló kiegészítő jelentés” (Bakos 1994: 417); „szociokulturálisan meghatározott, asszociatív jellegű mellékjelentés” (Tolcsvai Nagy 1996b: 115).

A fentiek értelmében a konnotáció jelentés, pontosabban: része a jelentésnek. A fogalmi vagy denotatív jelentés képezi a szójelentés magvát, az azt körülvevő konnotációk a „holdudvar”. Vagy Péter Mihály szép metaforájával élve: az alapjelentés az üstökös feje, a hozzá asszociált mellékjelentések a csóvája (1991: 52). (Ha szabad valamivel kiegészíteni ezt a metaforát: a befogadó, a jellevő aktivitása az a Nap, amelytől a konnotatív „csóva” felizzik.)

Különbséget kell tennünk állandósult és alkalmi konnotációk között. A *galamb* szó szinte kényszerítő erővel vonzza maga mellé a ’béke’ képzetét, a *lánc* a ’rabság’-ét, a *kereszt* a ’kereszténység’-ét. Ezek az állandósult konnotációk közelednek a denotatív jelentés övezete felé; nem véletlen, hogy már az értelmező szótárba is bekerültek, ilyenformán: „a galamb képe mint a béke ... jelképe” stb. (ÉKsz.).

Ezzel szemben vannak olyan konnotációk, amelyek (korlátozottan) szociális érvényűek ugyan, mégsem válnak részévé az adott szó jelentésének, még asszociatív mellékjelentésként sem. Pl. a *tankönyvraktár* összetétel bizonyos életkori és/vagy tájékozottsági szinten felül gépiesen kiváltja ezt a képzettársítást: ’megölték Kennedyt’. Az ilyeneket jobb lenne nem is konnotációként, hanem csupán asszociációként számon tartani.

Az ún. állandósult stílusérték (nyelvrétegbeli kötöttség) is tekinthető konnotációnak. Ez viszont csakugyan része a jel jelentésének, akárcsak a szóhangulat (vö.: Fábán 1958: 149; Szathmári [szerk.] 1961: 520; Bencédy 1968: 545). Az állandósult stílusértékű szó magával viszi ezt a jelleget, színezetet (nevén nevezve a dolgot: konnotációt) mindazokba a szövegekbe, amelyekbe belekerül. Ilyenek pl. a székely nyelvjárási elemek Tamási Áronnál (mértékkel alkalmazva, jelzésként) vagy Nyíró Józsefnél (számomra már zavaró bőségben). Ennél ritkább, de érdekesebb is az a változat, amikor az író következetesen oda nem illő stílusértékű szavakat használ. Ilyen anakronisztikus nyelven van megírva Csonkai Lili [Esterházy Péter] Tizenhét hattyúk című regénye (mai történet archaikus nyelven) vagy Szabó Magda némelyik történelmi drámája (a középkori szereplők mai nyelven beszélnek). A következetes alkalmazás folytán az „oda nem illés” érzete megszűnhet, mert a befogadó tudomásul veszi a kontextuális normát (vö. Riffaterre 1971: 64–94).

A legérdekesebbek azok a példák, amelyekben az állandósult konnotáció a szövegkörnyezetben visszajára fordul. A klasszikus példa a „mot de Cambronne” Victor Hugo Nyomorultak-jában (egy Cambronne nevű „jelentéktelen tiszt” a waterlooi ütközet legvégén ezzel az egy szóval utasítja vissza az angolok megadási felszólítását: „Merde!”, azaz „Szart!”). Victor Hugo (talán egy kissé bőbeszédűen és szükségtelenül) el is magyarázza, hogy a francia katona hősiessége „a legmegvetettebb szót a legragyogóbbá avatta” (A nyomorultak. Európa, Bp. 1960. I, 313).

Nemcsak szavakhoz kapcsolódhat konnotáció, hanem más nyelvi kategóriákhoz is (vö. Kassai Gy. 1979: 516). Ilyenek többek között az alakzatok (párhuzam, ellentét, halmozás és általában az ismétlődés különféle esetei), a szokatlan szórend (az expresszív és az impresszív szórendre l. Fónagy 1963: 110–2), a mondatszerkezeti sajátosságok (feltűnően hosszú mondatok [pl. Krúdynál] vagy feltűnően rövidek [pl. Mándy Ivánnál]).

Számomra különösen fontosak azok a konnotatív többletközlemények, amelyek a nyelvi képekhez tapadnak. Ha ezt olvasom Arany János versében:

Nem a tenger lámpatornya,
Mely felé küzd száz vitorla
(A vigasztaló),

a *küzd* és a *vitorla* között jelentésbeli összeférhetetlenséget és ebből eredő izotópiatörést észlelek, majd felismerem, hogy a *vitorla* szó itt képes értelemben szerepel, kontextuálisan azt jelenti, hogy ’hajó’ (persze mindez a pillanat tört része alatt zajlik le). Van azonban még valami, ami konnotációként társul ehhez a felismeréshez: az, hogy amit olvasok, az költemény.

A konnotáció egy adott ponton keletkezik, de nyomban szétterjed a szöveg egészére, s azt „áthangolja”. Pontosabban: a befogadóját hangolja át azzal, hogy másfajta olvasásmódra készíti. A konnotáció a közlési helyzetre vonatkozó „járulékos információ” – idéztük Péter Mihálytól. Nos, ebben a fenti esetben a járulékos információ kb. így hangozhat: „vers vagyok, költészet vagyok, irodalom vagyok – olvass tehát ekként!” (az „olvasási utasítás”-ról vö. Török Gábor 1974: 33–5). A jellevő az együttműködési alapelv jegyében (vö. Tolcsvai Nagy 1996a: 41–2) „veszi a lapot”, s ettől kezdve (visszamenőleg is!) mindent költészetként olvas. Ebben, de csakis ebben az értelemben igaz, hogy a költői műben minden szónak kettős jelentése van: egy fogalmi vagy denotatív és egy affektív vagy konnotatív (Cohen 1968: 50–1). Ez utóbbi per definitionem együtt van jelen az elsődlegessel (vö. Szabó Z. 1977: 59, 62): a nyelvi műalkotás egyszerre több frekvencián is „fogható” (vö. Kemény 1991: 19).

Érdemes-e használni a *konnotáció* műszót a stilisztikában annak ellenére, hogy „meglehetősen heterogén jelenségeket takar” (Péter M. 1991: 49), „fogalma nehezen meghatározható[,] s határai elmosódottnak tetszenek” (uo. 52)? (Még rosszabb a véleménye a *konnotáció*-ról Dubois-ék lexikonának [1973: 115] és Genette-nek [ismerteti Tolcsvai Nagy 1996b: 115]; sőt az előbbi egyenesen „lomtár”-nak [débaras] titulálja, ahogyan mi a módosítószót „a magyar szófaji rendszer szemétkosará”-nak.)

A kérdésre az lehet a válaszuk, hogy gyűjtőfogalomként igen, kb. ezzel a tartalommal: mindazon képzetársítások, stílustulajdonítások összessége, amelyek a jellevőben egy-egy szövegszegmentum kapcsán jönnek létre, de hatásuk többnyire kihat a szöveg egészének értelmezésére, minősítésére, következőképp befogadásának módjára is.

6. Bár remélem, hogy ez magából a fenti cikkből is kiderült, befejezésül hadd szögezzem le külön is: Péter Mihálynak az idén épp húszéves stílusmeghatározása véleményem szerint minden tekintetben kiállta az idő próbáját. Aki felapozza stílus kutatásunk újabb publikációit, azt tapasztalja, hogy a Péter Mihály-i definíció szilárd alapul, kiindulópontul szolgál a stílus fogalmáról való hazai gondolkodásnak (divatosabb szóval: diskurzusnak).

HIVATKOZÁSOK

- Bakos Ferenc 1994. *Idegen szavak és kifejezések szótára*. Akadémiai, Bp.
- Barthes, Roland 1976. A szemiotológia elemei. In: *Válogatott írások*. Európa, Bp. 9–92 (Eredetije: 1964.)
- Barthes, Roland 1977. A retorikai elemzés. *Helikon* 23: 135–9 (Eredetije: 1967.)
- Bencédy József 1968. Jelentéstan. In: Bencédy József–Fábián Pál–Rácz Endre–Velcsov Mártonné: *A mai magyar nyelv*. Szerk. Rácz Endre. Tankönyvkiadó, Bp. 501–55.
- Cohen, Jean 1968. La comparaison poétique. Essais de systématique. *Langages* nr 12: 43–51.
- Deme László 1971. *Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata* (Magyar szövegek alapján). Akadémiai, Bp.
- Dubois, Jean–Giacomo, Mathée–Guespin, Louis–Marcellesi, Christiane–Marcellesi, Jean-Baptiste–Mevel, Jean-Pierre 1973. *Dictionnaire de linguistique*. Larousse, Paris.
- ÉKsz. = *Magyar értelmező kéziszótár*. Szerk. Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor, Kovalovszky Miklós. Akadémiai, Bp. 1975.
- Fábián Pál 1958. A szóhangulat kérdései. In: Fábián Pál–Szathmári István–Terestyéni Ferenc: *A magyar stilisztika vázlata*. Szerk. Terestyéni Ferenc. Tankönyvkiadó, Bp. 149–73.
- Fehér Erzsébet 1996. A stilisztika Janus-arca hazai tükrőben. *Magyar Nyelvőr* 120: 13–30.
- Fónagy Iván 1963. A stílus hírértéke. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* I. Akadémiai, Bp. 91–123.
- Füredi Mihály–Kelemen József 1989. *A mai magyar nyelv szépprózai gyakorisági szótára* (1965–1977). Akadémiai, Bp.
- Genette, Gérard 1995. Stílus és szignifikáció. *Helikon* 41: 334–63 (Eredetije: 1991.)
- Gueunier, Nicole 1969. La pertinence de la notion d'écart en stylistique. *Langue Française* nr 3: 34–45.
- Hjelmslev, Louis 1953. *Prolegomena to a Theory of Language*. Waverly, Baltimore.
- Jakobson, Roman 1972. Nyelvészet és poétika. In: *Hang – jel – vers*. Gondolat, Bp. 1972². 229–276 (Eredetije: 1960.)
- Kassai György 1979. Konnotáció. *Világirodalmi Lexikon* VI. Akadémiai, Bp. 1979. 513–7.
- Kemény Gábor 1991. *Szindbád nyomában. Krúdy Gyula a kortársak között*. Az MTA Nyelvtudományi Intézete, Bp.
- Kemény Gábor 1993. *Képekbe menekülő élet. Krúdy Gyula képalkotásáról és a nyelvi kép stilisztikájáról*. Balassi, Bp.
- Kemény Gábor 1996. Mi a stílus? (Újabb válaszok egy megválaszolhatatlan kérdésre). *Magyar Nyelvőr* 120: 6–13.
- Lotman, Ju[r]ij M. 1970. Az alacsonyabb rendű elemek ismétlődőképesége. *Helikon* 16: 382–98. (Eredetije: 1964.)

- Martin, Robert 1994. Préliminaire. In: Molinié, Georges–Cahné, Pierre (szerk.) 9–13.
- Martinkó András 1994. Választás. *Világirodalmi Lexikon* XVI. Akadémiai, Bp. 313.
- Molinié, Georges–Cahné, Pierre (szerk.) 1994. *Qu'est-ce que le style?* Presses Universitaires de France, Paris.
- O. Nagy Gábor–Ruzsiczky Éva 1978. *Magyar szinonimaszótár*. Akadémiai, Bp.
- Péter Mihály 1978. Jegyzetek a funkcionális nyelvhasználatról. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XII. Akadémiai, Bp. 221–31.
- Péter Mihály 1991. *A nyelvi érzelemkifejezés eszközei és módjai*. Tankönyvkiadó, Bp.
- Péter Mihály 1996. Stílusok és stilisztikák. *Magyar Nyelvőr* 120: 375–9.
- Riffaterre, Michael 1971. *Essais de stylistique structurale*. Flammarion, Paris.
- Rössler, Gerda 1979. *Konnotationen. Untersuchungen zum Problem der Mit- und Nebenbedeutung*. Franz Steiner, Wiesbaden.
- Saussure, Ferdinand de 1967. *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Ford. B. Lőrinczy Éva. Gondolat, Bp. (Eredetije: 1916.)
- Stammerjohann, Harro (szerk.) 1975. *Handbuch der Linguistik* (Allgemeine und angewandte Sprachwissenschaft). Nymphenburger, München.
- Szabó Zoltán 1977. *A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai*. Dacia, Kolozsvár-Napoca.
- Szabó Zoltán 1988. *Szövegnyelvészet és stilisztika*. Tankönyvkiadó, Bp.
- Szathmári István (szerk.) 1961. *A magyar stilisztika útja*. Gondolat, Bp.
- Szathmári István 1994. *Stílusról, stilisztikáról napjainkban*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
- Szegedy-Masák Mihály 1970. Az angolszász és francia stilisztikai kutatások főbb irányai. *Helikon* 16: 420–48.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996a. *A magyar nyelv stilisztikája*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996b. A konnotáció kategóriája a stílusértelmezésben. In: *Hol tart ma a stilisztika?* (Stíluselméleti tanulmányok). Szerk. Szathmári István. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 108–29.
- Török Gábor 1974. *Költői rébuszok*. Magvető, Bp.
- Vígh Árpád 1973. *A költői kép strukturális elemzésének francia módszere*. *Helikon* 19: 114–25.
- Wales, Katie 1989. *A Dictionary of Stylistics*. Longman, London–New York.

Kemény Gábor

Beszédaktusok – konverzációs stratégiák – kultúrák

„A nyelv a gondolkodás vehikuluma.”

L. Wittgenstein

1. A jelen munka célja, hogy rámutasson a címben szereplő három dolog: a beszédaktusok, a konverzációs stratégiák és az egyes kultúrák közötti összefüggésre, megpróbálja feltárni ezek kapcsolatát, s a témáról már meglévő tudásunkat újabb információkkal gazdagítsa. Munkánk során – amely nem törekszik teljességre – a tárgyról adott áttekintés után különféle nyelvekből és kultúrákból vett példákkal próbáljuk bemutatni, mennyire különbözők lehetnek egymástól az ezen kultúrákban létező beszédaktusok, mennyire eltérő konverzációs stratégiákat követhetnek a más nyelveket beszélők. Ennek során azt is megvizsgáljuk, hogy egyes beszédaktusok, illetve társalgásirányító maximák mennyire tekinthetők univerzálisnak. Végezetül pedig szólunk az infiltráció jelenségéről, amely napjainkban egyre meghatározóbb szerephez jut.

2. A Wittgenstein által megfogalmazott nyelvjáték az úgynevezett *Sprachspiel* fogalmának bevezetésétől kezdve a nyelvi kommunikáció kutatásának igénye az austini beszédaktus-elméleten, majd később ennek Searle által finomított változatán át máig folyamatosan jelen van a nyelvről szóló gondolkodásban. S bár Wittgenstein a Filozófiai vizsgálódások 14. paragrafusában rögzített elvnek megfelelően saját terminusait, s így a nyelvjáték kifejezést sem definiálja, rámutat arra, hogy ezzel a kifejezéssel egy, a nyelv és a játék között fennálló hasonlóságra kívánta felhívni a figyelmet. Ez pedig nem más, mint az a szabályrendszer, amellyel mind a nyelv használata (mind a játék) során találkozunk, és amelyet követnünk kell, amennyiben a kommunikációban, illetve a játékban eredményesek kívánunk lenni. Wittgenstein szerint például nyelvjáték az, ha valaki viccet mesél, hipotézist ad elő, szakszemináriumot tart, udvarol vagy mesét mond, de a Filozófiai vizsgálódások 23. paragrafusában a parancsadást vagy az ígéretet is ide sorolja, ami később Searle-nél mint beszédaktus jelenik meg (Wittgenstein 1992, Neumer 1991: 20). Stegmüller szerint „egy nyelvjáték rendszerint nyelvi megnyilatkozások egymásra következéséből áll, de emellett még meghatározott külső helyzetek s többnyire egyéb cselekvések is tartoznak hozzá” (Stegmüller 1987–1989: 589). Érdemes felfigyelnünk arra, hogy maga Wittgenstein sem korlátozza a nyelvjátékot csupán a verbális mód alkalmazására – „egy nyelvjátékot leírni annyit tesz, mint egy kultúrát leírni” – mondja, amelyet Neumer úgy értelmez, hogy Wittgenstein „életformánk egészét is nyelvjátéknak tekinti” (Neumer 1991: 20). Valószínű azonban, hogy a filozófus emellett a verbális és nem verbális kódok közötti összefüggésre, s mindenekelőtt ezeknek az adott kulturális közegbe való beágyazottságára is utalni szándékozott. Jóllehet Wittgenstein az úgynevezett nyelvjátékokra számos példát sorol fel, ő maga azonban soha nem kísérelte meg rendszerezni vagy tipologizálni ezeket.

3. A wittgensteini nyelvjátékokkal rokonságot mutató beszédaktusok elméletének megalkotása, illetve ezek nyelvészeti igényű rendszerezése már Austin nevéhez fűződik. Ő különbséget tett lokúciós (beszédszerű) és illokúciós (nem beszédszerű) – majd később perlokúciós aktusok között. Ennek előzménye Bühler Sprachtheorie című, 1934-ben kiadott művében megtalálható, a nyelv hármaskörére vonatkozó tézisek formájában. Az illokúciós aktus kapcsán fontos megjegyezni, hogy ennek gondolata – ha nem is ilyen explicit módon – Koschmieder munkájában már 1934-ben előfordul. Avval kapcsolatban, hogy a lengyel nyelvben a *Mit csinálsz?* kérdésre adott válaszban a befejezett szemlélet bizonyos esetekben miért járhat együtt – az általános szabálytól eltérő módon – a jelen idejű jelentéssel, elmondja, hogy ezen esetekben a megnyilatkozás maga a cselekvés.* Ez tehát egy az általánostól eltérő típusú jelen idő, amelyet a lengyel nyelvben a perfektív igealakokkal fejezünk ki. A *przeznam się* ... 'beismerem', *pozwolę sobie* ... 'bátorkodom' megnyilatkozások maguk is cselekvések és

* A lengyel nyelvben a perfektív igeik jelen idejű személyragokkal ellátott formái, a fent említett esettől eltekintve, mindig jövő idejű jelentéssel bírnak. Ez az úgynevezett egyszerű jövő idő (prosty czas przyszły), amely egy olyan szintetikus igeidő, amely a jövő egy pontján biztosan bekövetkező, eredményes cselekvést jelöl (pl. *przeczytam książkę* 'elolvasom a könyvet', *napiszę list* 'megírom a levelet').

nem csupán konstatívumok. Mivel az ilyen esetekben a megnyilatkozás egybeesik magával a cselekvéssel, Koschmieder ennek a *Koinzidenzfall* nevet adja (Koschmieder 1979: 274, Bondarko 1992: 141). Az illokúciós és a perlokúciós aktusok elhatárolása, valamint a perlokúciós célú és perlokúciós következményű aktusok közötti különbségtétel már Austin IX. előadásában szerepel (Austin 1990: 113–21). Míg az illokúciós aktust úgy jellemezhetjük, hogy az tulajdonképpen cselekvésértékű megnyilatkozás, addig a perlokúciós aktust ennek hatásként értelmezhetjük. Maga Austin figyelmeztet, hogy „ami az egyik illokúciós perlokúciós célja, az egy másiknak lehet a folyománya: a figyelmeztetés perlokúciós célja valakinek a figyelmeztetése, de egy olyan perlokúciós aktus folyománya is lehet, amely valakit megijeszt” (Austin 1990: 120).

Austin elméletét Searle fejlesztette tovább, aki különbséget tett az úgynevezett propozicionális tartalom és az illokúciós aktus között. Elmélete szerint bármely beszédaktust át lehet úgy alakítani, hogy az egy illokúciós jelzésből (pl. *tanácsolom, megparancsolom*) valamint egy propozicionális részből álljon. A *Megparancsolom, hogy csukd be az ablakot!* mondatban a *becsukni az ablakot* a propozicionális rész, amelynek nincs illokúciós ereje, és a beszélő különböző helyzetekben használhatja. A *becsukni az ablakot* még nem megnyilatkozás, csak a használat során válik azzá. Avval, hogy a pragmatika a nyelv illokúciós, illetve cselekvésjellegéről beszél, egyúttal a kontextualitás jelentőségére is rámutat, hiszen minden beszéd valamilyen kontextusban zajlik. Az illokúciós aktus, a beszéd-cselekvés társadalmi környezetben megy végbe, konvenciók szabályozzák, és meghatározott módon intézményesítve van. Ezért mondja Searle, hogy „a pragmatika a beszéd-cselekvés elemzése során egy bizonyos társadalom intézményesített tényeit vizsgálja” (Searle in: Arzenbacher 1994: 188). Habermas ehhez kapcsolódóan megjegyzi, hogy a pragmatika kutatásának tárgyát a „beszédaktusok képezik, illetve ezeknek beágyazódása abba az életvilágba, amelyben a diskurzusok zajlanak” (Habermas in: Arzenbacher 1994: 188). A beszéd-cselekvést, illetve a konverzációs aktust szabályozó elvek leírására a *Logic and conversation* címen 1975-ben megjelent művében Grice tett kísérletet. Ebben úgy érvel, hogy a konverzációs viselkedés együttműködési készséget, azaz kooperativitást feltételez. Ezért Grice egy úgynevezett kooperációs elv bevezetését javasolja, majd a továbbiakban a társalgást szabályozó négy maximát: a mennyiségi, a minőségi, a relevancia-, valamint a módmaximát vezet be, ugyanakkor más maximák meglétét is feltételezi, amelyek szintén a társalgást szabályozó szereppel bírnak. Ilyenek például: az esztétikai, a társadalmi vagy a morális maximák. Grice elméletének alapján Leech később megalkotja az úgynevezett udvariassági elvet, ami több újabb maximát (mint például tapintatmaxima, nagylelkűség-maxima, jóváhagyás-maxima, szerénység-maxima, megengedés-maxima, rokonszenv-maxima) tartalmaz (Leech 1974: 319–41, Leech 1983, Bańcerowski 1998). Fontos kiemelni, hogy rendszerét maga Grice sem tekintette véglegesen lezártnak. Legutóbb Bańcerowski mutatott rá a Grice által megfogalmazott implikátúraelmélet hiányosságaira, s újabb szempontokkal gazdagítva tovább is fejlesztette azt (Bańcerowski 1997: 49–61). Felhívta a figyelmet arra, hogy az implikációnak Grice elméletében betöltött alapvető szerepe ellené-

re nincsen egyértelmű definíciója, s a konverzációs implikátúra fogalma sem egyértelmű, jöllehet ez szintén az elmélet integráns részét képezni. Hangsúlyozta, hogy szükség lenne arra, hogy a hazug manipulációs aktusokat is kutatásaink körébe vonjuk, mivel ezek – mint mondja – „a kommunikációs valóságnak egyáltalán nem elhanyagolható fragmentumát képezik.” Cikkében leírja továbbá, hogy az „egyes nyelvek és kultúrák közötti nyilvánvaló különbségek ezekben a kutatásokban kellőképpen nem merültek fel” (Bańcerowski 1997: 54, 60).

4. Meg kell jegyezni, hogy az angol–amerikai kultúra a beszédaktusok tekintetében sem, de más tekintetben sem egységes. Amint Bánó írja: „az amerikai kultúra korántsem homogén, legalább hat területi kultúra (regional culture) létezik az USA-ban: az új-angliai (New England), a déli (South), a középnnyugati (Middle-West), a délnyugati (Southwest), a Sziklás-hegység és a Nagy-Síkságok (Rocky-Mountain and Great Plains), valamint a nyugati partvidéki (Far West). A hat területen belül is sok eltérés, variáció fordul elő” (Falkné dr. Bánó 1990: 10). Az ilyen kulturális különbségeknek természetesen a beszédaktusokra, valamint a nyelvi viselkedésformák más területeire nézve is megvannak a maguk következményei. A Richard és Schmidt szerzőpáros által szerkesztett *Language and Communication* című kötet 6. fejezetében, amely a *Face in Interethnic Communication* címet viseli Ron és Susanne Scollon Ericson idézik. Ericson az Egyesült Államokban élő etnikai csoportok viselkedését vizsgálva különbségeket talált ezek kommunikatív stílusa között. Tanulmányában két fő úgynevezett pán-etnikai osztályt (pan-ethnic classes) állított föl, a harmadik világbelit (third world) és az úgynevezett fehér etnikait (white-ethnic). Az ericsoni felosztás szerint az elsőbe tartoznak a feketék, a mexikóiak és a Puerto Ricó-iak (Black, Mexican, Puerto Rican), a másodikba pedig a lengyelek, az olaszok és az ír amerikaiak (Polish, Italian and Irish Americans). Scollon ezzel kapcsolatban megállapítja, hogy további differenciálásra és az etnikai csoportok mindegyikének részletesebb leírására van szükség (Scollon in: Richards–Schmidt 1983: 185). Ericson a különböző etnikai csoportok közötti kommunikációs aktusokat *gate-keeping encounters*-nek nevezi, amit talán kapcsolatfenntartó találkozásoknak lehetne fordítani. Ericson ide sorolja a tanácskozásokat (counselling sessions), a munkaalkalmassági elbeszélgetéseket (job interviews), valamint a bírósági tárgyalásokat (legal trials). Ericson kiemeli az ilyen „találkozások” objektivitását, illetve közvetlen jellegét „counselling sessions, job interviews and legal trials are typical of gatekeeping encounters in their objectivity, placed on focussed face-to-face interactions” (Ericson 1976 in: Richards–Schmidt 1983: 183).

Az amerikai nyelvről szóló munkájában Kövecses is leírja, hogy mind a beszélő kora, mind a faji és etnikai csoportba tartozás, mind pedig az iskolázottság hatással van a szociolektusok kialakulására (Kövecses 1996: 68–69). A különböző szociolektusokban pedig a konverzációs stratégiák és a beszédaktusok is eltérőek lehetnek. Kövecses megállapítja, hogy az afroamerikai közösségek nyelvében számos úgynevezett nyelvi rituálé található, amire több példát is hoz. „Ezek – mint írja – hosszabb, szabályok által irányított beszédesemények... A rapping például eredetileg bőbeszédű, emelkedett hangvétellű beszéd. A jiving pedig a fehérek nyelvi trükkökkel történő becsapása, a hazug őszintétlen beszéd

egy fajtája. Az egyik legismertebb nyelvi játék a *playing the dozens*. A *dozens* szóval általában arra a nyelvi rituáléra utalnak, amikor valakinek az édesanyját sértegetik... Ebben a nyelvi játékban két fekete fiú rituálisan egymás anyját sértegeti, és az veszít, aki először veszti el önuralmát, és elsőként gerjed haragra” (Kövecses 1996: 90–1). Jól látható, hogy a rapping esetében Grice mennyiségi maximája, a „nem kell, hogy részvételed a kíváncsnál informatívabb legyen” elve, a *jiving* esetében pedig a minőségi maxima „ne mondj olyat, amiről azt gondold, hogy hamis” elve sérül meg. A harmadik nyelvi játék a Leech által bevezetett udvariassági elv megsértésén kívül arról is tanúskodik, hogy az illető szubkultúrán belül az önuralom, illetve ennek minden körülmények között való megőrzése az értékskálán magas helyet foglal el. Ezt egyébként az olyan kifejezések is alátámasztani látszanak mint a *calm down!*, *cool down!*, *be cool!*, amely már a német nyelvben is előfordul *bleib cool!* formában. Kövecses megjegyzi, hogy ezeknek a verbális rituáléknak többsége afrikai eredetű. Arra, hogy az afrikai kultúrákban az európaiaktól teljesen eltérő beszédaktusok léteznek, Bańcerowski is kitér fentebb már idézett cikkében (Bańcerowski 1997: 60). Ugyanakkor figyelembe kell venni azt is, hogy eltérő nyelvi viselkedés nemcsak különböző etnikai csoportok között lehetséges, hanem különböző nemű beszélgetőpartnerek között is. Az amerikai férfiak és nők közötti nyelvi különbségek kérdésével már több szerző is foglalkozott (Lakoff 1975, Wolfson 1989, Gilligan 1982). A nemek közötti nyelvi különbségeket tárgyalva Kövecses Tannent idézi, aki egy művében rámutat, hogy „a hétköznapi társalgásban a férfiak és a nők eltérő stratégiákat alkalmaznak, amelyek aztán egymás félreértéséhez vezethetnek (Tannen 1990; in: Kövecses 1996: 71). Lakoff szerint az amerikai nők eltérő beszédstílusa arról tanúskodik, hogy „az amerikai társadalomban a nők a férfiakénál kisebb társadalmi erővel rendelkeznek” (Lakoff 1975; in: Kövecses 1996: 69). Azon kultúrákban, ahol a nők társadalmi szerepe a férfiakétól jelentősen eltér (pl. arab, zsidó, japán kultúra), a két nem közötti nyelvhasználati különbségek még fokozottabban jelentkeznek. Néhány ilyen kultúrában (arab országok, Törökország) nem illik vagy egyenesen sértő a feleség, illetve a család nőtagjai felől érdeklődni. A társalgásban a családi élet, valamint a többnejűség hasonlóképpen tabunak számít. Ennek oka az illető népek vallási hagyományai-ban keresendő. Ennek tudható be az is, hogy a társalgás folyamán több kultúrában is elfogadott (esetleg sikamlós) viccek mesélése ezen országokban megbotráncozást kelt, és ezért kerülendő. Az európai értelemben vett viccmeséléstől a kínai és a japán kultúrában is ajánlatos tartózkodni, mivel ezeket általában nem értik meg, és ennek sértődés vagy félreértés lehet a következménye. Ez persze korántsem jelenti azt, hogy a humor ezektől a népektől idegen, mindössze arról van szó, hogy ennek mások a megnyilvánulási formái (pl. aforizmák, rövid tanmesék, népi bölcsességek). Ahhoz persze, hogy belássuk, a humor megnyilvánulási formái igen változatosak lehetnek, nem kell túl messzire mennünk. Elég, ha csak a sajátos angol humorra gondolunk, amely a maga morbiditásával nem mindig arat osztatlan sikert a kontinensen.

Néhány téma, amely az európai kultúrán belül nem számít feltétlenül tabunak, egy amerikaival folytatott társalgás során kerülendő. Ilyen például: ki

ennyi pénzt keres, ki mennyit szokott bizonyos dolgokra költeni, vagy mennyiért vett meg valamit, az illető társadalmi státuszára, korára, súlyára vonatkozó kérdések, a szexualitást, illetve a faji problémákat érintő témák. – Ennek oka az, hogy az amerikaiak bizonyos kérdéseket túl intimnek, illetve személyesnek tartanak ahhoz, hogy ezeket társalgásban megvitassák. Ez egyben azt is jelzi, hogy az adott kultúra a magánéletet (privacy) – csakúgy, mint a magántulajdont – nagyon nagyra értékeli. Ausztráliában a fentiekhez hasonlóan kerülendő, sőt bizonyos esetekben egyenesen sértő lehet a származást firtatni vagy az ősökre célzást tenni. Ennek oka történelmi, hiszen mint köztudott, az ötödik kontinens első telepesei Nagy-Britanniából érkezett fegyencek (convicts) voltak.

A fentebb az amerikai kultúrával kapcsolatban említett témákat a brit angol nyelvi környezetben is ajánlatos kerülni. Angol közegben nemcsak azért gyakori téma az időjárás, mert az a szigetországban nagyon változékony, hanem azért is, mert semleges téma, és biztosak lehetünk abban, hogy senkit sem sértünk meg vele. Feltűnő, hogy az angol nyelv amerikai változatára a szókimondás és az őszinteség nagyobb mértékben jellemző. Erre Kövecses is rámutat: „a nyíltszavúság és az egyenesség az amerikai társadalomban kívánatos tulajdonságok. Ha az emberek nem őszinték, egyenesek, becsületesek, nyíltak stb., azaz mikor nem azt teszik vagy mondják, amit valójában gondolnak, akkor phony-nak, fake-nek (hamisnak, színlelőnek vagy megjátszósznak) nevezik őket. Ezen szavak pejoratív jelentése, főleg a phony-é, tükrözi, hogy az amerikaiak elvárják egymástól az egyenességet és az őszinteséget” (Kövecses 1996: 176). A brit angolban ezzel szemben a direkt kijelentéseket, a határozottságot enyhébbé teszi a gyakran alkalmazott utókérdés (tag question) valamint az *I think* 'úgy gondolom', *it seems* 'úgy tűnik', *I'm afraid* 'attól tartok' és még számos ehhez hasonló elem. Az amerikai tárgyalási stílusra is az egyenesség, a szókimondás a jellemző, amelyet a Kövecses által idézett *don't waste my time* 'ne vesztegesd az időmet', illetve *get to the point* 'térjünk a lényegre' kifejezések is igazolni látszanak (Kövecses 1996: 186). Mindez éles ellentétben áll a japán vagy a kínai társalgási szokásokkal, amelyek mind az európai, mind pedig az előbb említett amerikai modelltől nagyon különböznek. Itt a békétlenség minimalizálása elv egy olyan válfajával találkozunk, amely a társalgás során a harmónia megteremtését igyekszik elérni, még a saját vélemény elhallgatása árán is. Megfigyelhető, hogy a társalgás során a japán beszélgetőpartnerek soha nem mondanak ellent egymásnak, inkább többértelmű választ adnak. Jellemző az úgynevezett igenlő tagadás, ami azt jelenti, hogy az esetleges nemleges választ is az *igen* szócska vezeti be. Ha az interlokútorok között információs zavar lép fel, ezt a japán fél nem igyekszik visszakérdezéssel tisztázni, hanem inkább különféle taktikákat alkalmaz annak elkerülésére, hogy a félreértés kiderüljön, illetve elkerülni a válaszadást. Ennek oka az attól való félelem, hogy a partnert bizonytalan helyzetbe hozzák kérdezősködésükkel, vagy hogy ennek során maguk válnak nevetségessé. Ezt pedig mindenáron kerülni igyekeznek, hiszen a japán kultúrában a szégyen nagy presztízavesztést jelent. A japánok csakúgy mint a kínaiak kedvelik a többértelmű megfogalmazásokat, a rejtett utalásokat, mondanivalójukat hosszabb történetekbe, szövegekbe ágyazva indirekt módon adják elő. Ezek-

ről a konverzációs stratégiákról és az úgynevezett „enryo” elvről Bańcerowski is említést tesz (Bańcerowski 1997: 61). Érdemes itt megjegyezni, hogy az indirekt, a kérdésekre többértelmű választ adó forma az európai kultúrán belül is ismert. A görög beszélgetőpartnerre jellemző, hogy nem szívesen ad kerek elutasítást tartalmazó választ, hanem azt inkább homályos ígéretekkel, a társalgás során alkalmazott témaváltással igyekszik elkerülni.

A Leech által bevezetett szerénység-maxima – magunkról a legkevesebbet mondani – sem látszik univerzálisnak. Míg a brit angol kultúrában mindez érvényesnek tűnik (understatement), az amerikai angol kulturális közegben már korántsem ez a helyzet. Az úgynevezett nagyotmondás *tall talk* és ennek fekete változata a *fancy talk* jelen van az irodalomban, a politikában és a társadalmi élet számos területén. Erre a jelenségre Kövecses számos példát hoz, megvilágítva egyben a jelenség történelmi hátterét (Kövecses 1996: 227–33). Úgy tűnik, mindez kapcsolatban van az amerikai sikercentrikussággal és életfelfogással, ahol az elérendő cél nagyon gyakran az úgynevezett double F, azaz Fame and Fortune (hírnév és vagyon) (Mog-Althaus 1992: 295). Az öndicséret éppen ezért ebben a kultúrában a japánnal, de talán az európai kultúrák többségével ellentétben nem elítélendő, hanem kíváncsós, sőt adott esetben a reklámnak megfelelő is lehet. Megjegyzendő, hogy több dél-európai kultúra, például az olasz, a spanyol harsány, közvetlen és igen kedélyes stílusa is ellentétet mutat az angol understatement elvével, ami bizonyos visszafogottságot is jelent, az öndicséret azonban ezekben a kultúrákban is elítélendő tulajdonság, amint az az olasz mondás is mutatja: *Chi si loda, s'imbroda* – Az öndicséret büdös, szó szerint: *Aki dicséri magát, bemocskolja magát*. A dicséret – más tulajdonába tartozó tárgyak dicsérete –, amely az európai kultúrában a mások ízlése iránti nagyrabecsülésünk kifejezésekként is értékelhető, az arab kultúrában kerülendő. Ott ugyanis egy hagyomány értelmében ezeket fel kell ajánlani a vendégnek. Talán nem kell részletezni, milyen bonyodalmakat okozhat mindez... A békétlenség minimalizálása elv, amelyet Bańcerowski is említ tanulmányában, úgy tűnik, valóban nem univerzális (Bańcerowski 1997: 61). Míg az angol és a japán kultúrára vonatkozóan érvényesülni látszik (hiszen ott az egyéni vélemény olyan dolog, amit feltétlenül alá kell rendelni a közösség vagy a hierarchiában magasabb helyet elfoglaló véleményének), sem a lengyel, sem a dél-európai, például olasz, spanyol kultúrára nem vagy csak kisebb mértékben érvényes. Ezekben a kultúrákban az egyéni véleményhez való jog sokkal magasabb rangot képvisel, s az érzelmek kimutatása is nagyobb mértékű, ami a hevesebb beszédtempóban, a nagyobb hangerőben és a gesztikuláció erőteljesebb voltában is kifejezésre jut. (A nagyobb hangerőnek persze például az olasz esetében az is oka lehet, hogy ez a nyelv magánhangzógazdag, a magánhangzóról pedig köztudott, hogy a leghangzósabb elem).

5. Végezetül még egy jelenségről kell szólni, az úgynevezett infiltrációról. Ez azt jelenti, hogy mivel a különböző kultúrák, csakúgy mint az egyes nyelvek, nem egymástól elszigetelten léteznek, gyakori az, hogy egyes elemek átkerülnek az egyik nyelvből, kultúrából a másikba, és ott – esetenként módosult formában – tovább léteznek (Nyomárkay 1997). Ennek a folyamatnak napjaink fejlett

tömegkommunikációs és hírközlő rendszerei is kedveznek. Ez az oka annak is, hogy több ősi kultúrában azt találjuk, hogy az európai vagy az amerikai szokások keverednek az ottaniakkal (pl. japán). Ez fokozottan érvényesül, ha az illető kultúra hordozója európaiakkal vagy amerikaiakkal kerül szembe. Ilyenkor a társalgás során azt is igyekszik bemutatni, hogy tisztában van az ezekben az országokban uralkodó szokásokkal. Európában ilyen jelenséggént van számon tartva az úgynevezett amerikanizálódás, amely (úgy tűnik) a társadalmi élet és az interperszonális kapcsolatok számos területén terjedőben van (erről német–amerikai viszonylatban I. Glasser 1985).

6. Összegzőképpen megállapítható, hogy a Grice által kidolgozott és Leech által később bővített maximáknak nem mindegyike tekinthető univerzálisnak. Példáink is azt igyekezzenek alátámasztani, hogy ezeknek nagy része a különböző nyelvekben és kultúrákban eltérő mértékben tekinthető érvényesnek. Úgy tűnik, szükség van a beszédaktus- és az implikaturák elméletének konkrét nyelvekre történő alkalmazására. A fentiekben vázoltak alapján szükségesnek látszik egy átfogó elméleti keret kidolgozása is, amely tartalmazná a bármely nyelven történő, társalgást szabályozó, valóban univerzálisnak tekinthető maximumokat. Ehhez a kooperációs elv gondolata megfelelő kiindulópontnak látszik. Az egyes nyelvekre jellemző beszédaktusok és maximák, az adott nyelv glotto-didaktikájának integráns részét kell, hogy képezzék.

SZAKIRODALOM

- Anzenbacher A. 1994. *Bevezetés a filozófiába*. Herder, Budapest.
- Austin J. L. *Tetten ért szavak*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bañcerowski J. 1997. A nyelvi közlés rejtett pragmatikai információiról. In: *Nyr. I.*
- Bañcerowski J. 1998. A nyelvhasználat elvei és etikai dimenziói. In: *Nyr. I.*
- Bondarko A. V. 1992. Aszpektologicseszka koncepcija Ervina Koschmiedera. In: *Voproszi jazykoznanyija* No 4.
- Bühler K. 1934. *Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache*. Fischer, Jena.
- Ericson F. 1976. Gatekeeping encounters: a social selection process. In: Sanday P. R. ed. *Anthropology and the Public Interest Fieldwork and Theory*. Academic Press, New York.
- Falkné Dr. Bánó K. 1990. *Amerikai angol-brit angol*. Széchenyi Kft. Kiadó, Budapest.
- Gilligan C. 1982. *In a different Voice*. Harvard University Press, Cambridge.
- Glaser W. 1985. *Americans and Germans. Deutsche und Amerikaner*. Gräffelfing.
- Grice H. P. 1975. Logic and conversation. In: *Cole and Morgan* (eds.), magyarul: A társalgás logikája.
- Pléh–Terestyéni–Siklaci 1988. In: Pléh–Terestyéni–Siklaci (szerk.): *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*. Budapest.
- Habermas J. 1983. *Theorie des kommunikativen Handelns*. Suhrkamp, Frankfurt.
- Koschmieder E. 1979. *Gesammelte Abhandlungen zur Phonetik, Phonologie und Morphologie der Slavischen Sprachen*. Neuried.
- Koschmieder E. 1934. *Nauka o aspektach czasownika polskiego w zarysie*. Próba syntezy. Wilno.
- Kövecses Z. 1996. *Az amerikai angol*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Lakoff R. 1975. *Language and Women's place*. Harper, New York.

- Leech G. 1974. *Semantics*. Pelican Books, London.
- Leech G. 1983. *Principles of Pragmatics*. Longman, London and New York.
- Mog P.–Althaus H. J. 1992. *Die Deutschen in ihrer Welt*. Tübinger Modell einer integrativen Landeskunde. Deutsche Amerika – Bilder, Amerika in Deutschland. Optimismus und Erfolgsmythos in den USA 79'. Langescheidt.
- Neumer K. 1991. *Határutak*. Az MTA Filozófiai Intézete, Budapest.
- Nyomárkay I. Üriember (elhangzott a Magyar Rádió *Tetten ért szavak* c. műsorának 1997 novemberi adásában).
- Richards J. C.–Schmidt R. W. 1983. *Language and Communication*. Longman.
- Searle J. R. 1969. *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Stegmüller W. 1987–1989. *Hauptströmungen der Gegenwartsphilosophie. I. Band*. Suhrkamp, Frankfurt.
- Tannen D. 1990. *You Just Don't Understand. Women and Men in Conversation*. Ballantine, New York.
- Wittgenstein L. 1992. *Filozófiai vizsgálódások*. Atlantisz Kiadó, Budapest.
- Wolfson N. 1989. *Perspectives: Sociolinguistics and TESOL*. Harper and Row, New York.

Pátrovics Péter

Lőrincze Lajos, a tanár

*Csak az hal meg,
akit elfelejtenek.*

Vannak emberek, akiket évfordulók nélkül sem lehet elfelejteni. Úgy gondolom, ezek közé tartozik Lőrincze tanár úr is. Ez a megállapítás elsősorban ránk, magyartanárokra vonatkoztatható, hiszen véleményem szerint ott kell, hogy éljen – legalábbis tudat alatt – napi munkánk közben szavainkban, mondatainkban. A XX. század második felének magyar történetében ugyanis olyan örökséget hagyott ránk, amelyről nem lehet nem tudomást venni annak, aki anyanyelvet tanít, lehetetlen figyelmen kívül hagyni Lőrincze Lajosnak az anyanyelvről szóló megállapításait, azt a szemléletet, amelyet emberközpontú nyelvművelésnek nevezett, amelyet iskolai körülmények között tanulóközpontú nyelvművelésnek nevezhetünk.

Ezért most e rövid emlékezésben nem arról szólnék, hogy milyen kapcsolata volt az iskolával, milyen emlékei maradtak egyéni életében az iskoláról, hogyan emlékezik vissza a szentgáli elemi iskolára, a pápai és az Eötvös kollégiumi évekre – bár ez sem lenne érdektelen –, hanem hogy felnőtt élete során, különböző kapcsolatokban, összefüggésekben milyen következetesen tett hitet az iskolai anyanyelvi nevelés fontossága mellett, milyen nagy jelentőséget tulajdonított az egyéni nyelvi kultúra kibontakoztatásának, fejlesztésének, személyiségformáló erejének.

Munkássága kezdetétől (az ötvenes évektől) élete végéig szinte minden működési területén és minden megnyilatkozásában gondol az iskolára, kifejtve, milyen szerepet szán az anyanyelvi nevelés során tanároknak, diákoknak: nyelvészként köteteiben, lapszerkesztőként, az Anyanyelvi Konferencia Védnökségének elnökeként, TIT-munkásként, anyanyelvi versenyek bírálóbizottsági tagjaként.

E gazdag örökségből próbálok néhány fontos, időtálló gondolatot felidézni.

1.

„A nyelvi kultúra alapját az *iskola* adja – mondja az MTA 1951. évi nagygyűlésén tartott nyelvművelő ankét bevezetőjében –, és így folytatja: „A legfrissebb s egyben a legmaradandóbb benyomásait itt szerzi meg mindenki a nyelv mibenlétéről, a nyelv szépségéről. Itt kezdi megismerni a tanuló édes anyanyelvünk rendszerét, sajátos tulajdonságait, jellegzetességeit. Itt tanulja meg nagy írók, költők műveiből a nyelvi szépet ízlelni, szeretni. Az a példa, amelyet az iskolában kap – akár jó, akár rossz – igen sok esetben kitörölhetetlen nyomot

hagy egész gondolkozásában, magatartásában. S az iskola ma már igazán nem a kiválasztott keveseké, hanem mindenkié. Ezért igényünk is, felelősségünk is fokozottan nagyobb lett irányában.”

Iskola és nyelvművelés című előadásában pedig a következőket mondja: „Nyelvünk művelésének, a nyelvi kultúrának, a helyes és jó magyarságnak a kérdése igen jelentős részben az iskolában, az anyanyelvi oktatással dől el. Az iskola neveli bele a fogékony gyerekebe az anyanyelv szeretetét, tudatosítja a helyest és a helytelen, az iskolában van a tanulónak kellő ideje és lehetősége arra, hogy lassan, fokozatosan, irodalmi olvasmányai és nyelvtani tanulmányai alapján, szakszerű irányítással elsajátítsa a magyar nyelv tudatosan helyes használatát.”

A tanári munkáról a következőket olvashatjuk:

„Igyekezzünk elmélyíteni, új meg új anyaggal, problémákkal színessé, érdekessé, frissé tenni a nyelvművelő munkát. A tanárnak okvetlenül ismernie kell a nyelvművelés legújabb irodalmát s a régiből is a leglényegesebbeket, olvasni kell a nyelvészeti folyóiratok nyelvművelő cikkeit, mert csak így tud állást foglalni az egyes kérdésekben, így tudja tanítványai tudását is fejleszteni. Általában a tanár, a magyartanár példaadása alapvetően fontos. Ha ő maga nem ügyel írására-beszédére, ha saját gyakorlatában nem követi az iskolában hangoztatott elveket, akkor munkája hiábavaló lesz. [Bekezdés.] Ha a nyelvművelő munka csak a magyar órán folyik, alig érünk el jobb eredményt, mint az a kertész, akinek a szomszédságában nem gondozzák a gyümölcsfákat. [Bekezdés.] Ha az iskolában, az egész tanári karban nem alakul ki viszonylag azonos vélemény a nyelvművelő munka fontosságáról, akkor a magyartanár elszigetelődik, kisebbségbe kerül, a közömbösök, a cinikusok magatartása a tanulók kedvét is elveheti a munkától. Arra kell tehát törekedni, hogy a tanári kar egésze kivegye a maga részét ebből a munkából. Ne történhessék meg tehát az, hogy amit a magyar órán helytelennek nyilvánítanak, természetesen nem ötletszerűen, hanem valóban megfelelő megokolással, azt más órán helyesnek mondják. Ne tekintse a tanári kar a nyelvművelést egyetlen óra ügyének. Javítsa ki tehát a helyesírási és a nyelvi hibákat a történelem- és a számtantanár is, ha dolgozatot írat. Idegen nyelvi órákon meg éppenséggel alkalom nyílik arra, hogy rámutassunk a magyar nyelv sajátos vonásaira, jellegzetességeire.”

Felfigyel az iskolai argóra is, és a következő tanácsot adja: „érdekes ugyan ez a jassznyelv vagy tolvajnyelv, mert elüt a mindennapi nyelvhasználattól, de alapjában véve mégiscsak szürke. A szép magyar nyelv ezernyi gazdagságát siralmasan leszegényíti. Ha nektek valami tetszik, mostanában azt mondjátok rá: *klassz!* (1961). Legföljebb még azt variálgatjátok: *kasa, faja, kaja*. Igaz, ez nem olyan szürke, mintha azt mondanátok: *jó! szép!* No de mást is lehet mondani: *elsőrendű, páratlan, csodálatos, kiváló, remek, pompás, nagyszerű, kitűnő, fölséges, gyönyörű* stb. Már csak szebb, kifejezőbb, magyarabb szavak ezek, mint amazok!” – Használatáról pedig így vélekedik: „nemcsak stílárís, hanem ízlésbeli, sőt pedagógiai kérdés is, aki nem ismer *kislány-t, leányká-t, fruská-t*, csak *csaj-t*, annak nemcsak a nyelve szegényedik, hanem a magatartása is eldurvul, lelkialkata is idomul beszédmódjához.”

Azt is elmagyarázza, miért „piszkálják” a szegény diákot, ha az iskolát *suli*-nak, a tanárt *tancsi*-nak meg *tangász*-nak mondja, esetleg írja? Miért nem örül az apja, ha azt mondja neki: *fater*, hivat a *diri*?

A fiatalok *csau* üdvözlésével kapcsolatban így vélekedik: „Nos az igazat megvallva én sem tartanám sem örvendetesnek, sem szükségesnek, hogy például a székkutasi fiatalság – kulturális emelkedésének bizonyítására – *csau*-val köszöntse egymást.”

Megértően vélekedik általában az ifjúsági nyelvről: azon a véleményen van, hogy a maga helyén alkalmazva igen találó, igen hasznos lehet egy-egy argó ízű szó is.

Gyakran tájnyelvi szavak jelentését magyarázza a gyerekeknek, mit például a *sikálózniét* (jelentése: csúszkálni) vagy a régi köszöntővers *fontos* kalács szavát (jelentése: fonott kalács).

Amikor egy kisdíák arról panaszkodik, hogy nehéz megjegyezni, mikor kell *j*-t vagy *ly*-t írni a szavakban, így válaszol rá: „bizony ha valaki az *unokája* szót *ly*-nal írja, ma sem mondhatunk róla mást, mint a legkiválóbb magyartanár, Arany János: *szarvashiba ez*. Iskolára utalóan magyarázza többek között a *silabizál* szót is: „miért is időszerű éppen szeptemberben a *silabizálás* magyarázata: ilyenkor nyílnak meg az iskolák, szeptember elején kezdik zörgetni a kis nebulók ezrei betűország kapuit, ismerkednek meg a betűvetéssel – ha nem is a silabizáló módszer segítségével.”

Tanárnői kérdésre adott válaszban magyarázza az *összetörök* – *széttörök* alakok jelentését. Nézőpont kérdése az egész – amint írja –, ami *összedől* vagy *összetörök*, az nemcsak hogy alakját változtatja, és kisebb térfogatú lesz, mint előbb, hanem esetleg, hogy több darabból fog állni, mint eddig, darabjaira esik *szét*.

Egy diák dolgozatából vett példamondattal magyarázza a „mondatrészcsumamlásnak” nevezett jelenséget: *Egyenes sorban álltak a repülőgépek. Előttük a pilóták, feszes vigyázzban. Orrukon vidáman ragyogott az acél propeller.* Nem kell különösen fejtegetnünk, mért kelt humoros hatást ez a mondat.

2.

Mint a Magyar Nyelvőr felelős szerkesztője külön rovatot szentelt az anyanyelvoktatásnak, Nyelv és iskola címen, amelyben időszerű kérdésekkel foglalkozó cikkeket tett közzé. Ezek az iskolai anyanyelvi nevelés majdnem minden területét felölelik: vannak elméleti kérdésekről szólók, mint a nyelvészetről és a nyelvoktatás összefüggéséről, főiskolai hallgatók kiejtéséről, a tanítóképzésről, az anyanyelvi nevelés problémáiról, valamint konkrét nyelvi kérdésekről: az állítmány tanításáról, az állítmány stilisztikájáról, a jelzős szerkezetekről, a mondat szerkesztéséről, stíluselemzésekről, nyelvhelyességi kérdésekről, olvasástanításról, szövegnyelvészetről, helyesírás-tanításról stb.

Az 1979 februárjában induló Édes Anyanyelvünk folyóirat szerkesztőbizottságának elnökeként is folyamatosan szolgálta az iskolai anyanyelvi nevelést, nemcsak a lap arculatának formázásával: azzal is, hogy az induláskor külön ro-

vatot javasolt indítani *Diákkör* címen, amelyben a tanulókat érdeklő kérdésekről közölnek írásokat. Nem szeretném az emlékezést számadatokkal terhelni, mégsem mondhatok le arról, hogy munkája mennyiségét ne érzékeltessem néhány adattal. A folyóirat tizenöt évfolyamába több mint ötven cikket írt a legkülönbözőbb témákról: a nyelvi normáról, anyanyelv és hazafiság összefüggéséről, és sok egyéb időszerű nyelvi jelenségről. Hogy milyen érzékenyen reagált az új nyelvi jelenségekre, szavakra, arra a következő jegyzete jellemző példa. A címe *Allati*: „A riporter az állóbüfében eddegelőket faggatja, faggatná, de nehezen lehet őket szóra bírni. Végre az egyik fiatal kötélnek áll, s válaszol a kérdésre: arra, hogy mibe is kerül neki ez az étkezés.

– Semmibe. Nekem ingyen van. Még válogathatok is.

– Hogyhogy?

– Úgy, hogy *hiénázom*. Majd – a riporter csodálkozó arcára tekintve – meg is magyarázza. Sok a maradék a tányérokön. Van, aki siet, vagy nem ízlik neki, amit vett...

Viszolygás vesz erőt rajtam, de végül is gyomrom érzékenységet legyőzi a nyelvi öröm. A szót ízlelgetem, a *hiénázás*-t. Pompás lelemény! Barátunk *hiénázik*, azaz hiénaként rájár a maradékra, megeszi, amit a nagyobb ragadozók (!) már otthagytak.

Eltűnődöm: korjelző szót hallottam? Egyáltalán: mióta használják? Én most hallottam először” (1990).

Maradjunk még az evésnél: *Életünk és a kenyér* címen írt szellemes eszmefuttatást a kenyérral kapcsolatos kifejezésekről. Hallgassuk egyéni vallomását, majd a nyelvi példák közül néhányat. „Nagyon szeretem, élvezem a jó kenyeret. Szinte mindent kenyérral eszem, a levest is, a krumplit is. De a kenyér valahogy több az én számomra is, mint egyfajta ennivaló a sok közül. Szinte testi fájdalmat érzek például, ha eldobott kenyeret látok. Ez az érzés nyilván a gyerekkorban ivódott belém: szereztem és majdnem babonás félelemmel kaptunk a leesett kenyérdarab után, lefűjtük róla a port és megettük. Volt akit úgy neveltek, hogy meg is kell csókolni a leesett kenyérdarabkát. S a kenyér szegése is milyen ünnepélyes pillanat volt...”

Most következnek a nyelvi példák: „Mi lenne velünk, *ha te nem volnál, meg a kenyér!*? – évődtek, tréfáltak a felnőttek a kicsi gyerekekkel valamikor. S ha a gyerek elcsavargott, nem jött haza a mondott időre, azzal vigasztalódtak a szülők, hogy: *majd hazahozza a kenyér*. S ha a kamaszodó nem engedelmeskedik az apjának, csak dologtalanul, *ingyen kenyérpusztító*-ként szeretne élni, hamarosan megkapja: *amíg az én kenyéremet eszed, azt teszed, amit én parancsolok*. S ha nem fogad szót, bizony megtapasztalhatja, hogy milyen a *panaszos kenyér*, meg hogy *késérű a más kenyere*. De lehet, hogy szívfájdalom nélkül otthagyja a családot meg a falut is, mondván: *másutt is kenyeret esznek*.”

Legnagyobb tartott költőjét, Arany Jánost hívja segítségül, amikor a szállóigék szerepét, jelentését és használatát kívánja magyarázni: „A betegséggel, kedvetlenséggel küzdő Arany azt írta egyszer Tompa Mihálynak, hogy »sokszor magamnak is terhére vagyok, s elmondhatná rólam Berzsenyi: *szenelője mellett tépi bajuszát*«. Ez a Berzsenyitől vett idézet a *Barátimhoz* című költeményből való. A bölcs látja a világ álnokságát, a bűn hatalmát, s kedvét vesz-

ve visszavonul magányába, kandallója – régi szóval *szenelője* – mellé.” Arany a maga lelkiállapotának kifejezésére a Berzsenyi által megrajzolt képet, a Berzsenyi által megfogalmazott sorokat találta legalkalmasabbnak, legtalálóbbnak.

Mi, egyszerű halandók is gyakran vagyunk így. Sőt sokkal gyakrabban, mint a költők. Sokszor érezzük, hogy érzelmeinket, lelkiállapotunkat, gondolatainkat, az élet egy-egy eseményéről való véleményünket valamelyik nagy író már pontosan megfogalmazta ugyanúgy, ahogy mi szeretnénk volna; tehát csak idézni kell a költőt, nem kell magunknak keresni a szavakat.” Ezután számtalan Arany-idézetet sorol fel példaként, amelyeket „szállóigeként” szoktak használni az emberek.

Eperfa – *szederfa* című írásában arról tájékoztat bennünket, hogy mindkettő helyes: az előbbi a Tiszántúlon használják, az utóbbit a Dunántúlon. Ez utóbbi szokásnak megfelelően Széchenyi István is szederfáról beszélt és írt; és szederegyleteket alapított többfelé az országban; sőt a *szederda* szó is valószínűleg Széchenyi leleménye. Naplójában így ír: „Sopronba megyek; megfeledekzem SZEDERDA ügyeimről, vissza kell mennem Kópházáig.”

De a humor sem hiányzik írásaiból, amelyek – ha lazábbak is – szintén a nyelvhez, nyelvhasználathoz kötődnek. Nyelvjáráskutató útjain szerzett élményeiből kettőt idézünk:

„Somlólvásárhelyen egyik legjobb adatközlőnk Zabó Dezső bácsi volt. Nagyön a kedvünkben tudott járni, gyors és kitűnő feleleteket adott. De néha ő is »elbóbiskolt«. Elhangzott a kérdés: mi a neve annak, amivel az asszonyok bekötik a fejüket? A válasz: *kendő!* – Másként nem mondják? Talán *fejkendő?* *Fejre való kendő?* – volt az elbizonytalanodott válasz. A kérdező tudja, hogy nem ez az igazi felelet, de nem akarja tovább erőltetni a dolgot. Azt mondja: hagyjuk, nem fontos. De Zabó Dezső bácsi nem akar félmunkát végezni. Látja, hogy nincs megelégedve a tanár úr, kikiált tehát a konyhába a feleségének: – Te annya, hogyan is mondjátok tik a *keszkenyőt?*”

A másik nem is nyelvészettel kapcsolatos, de a helyzet humora miatt jellemző a megnyilatkozóra és a feljegyzőre is.

„A szabadságharc korának emlékeit jegyeztettük fel 1947-ben. Mire emlékeznek, tudják-e, ki volt Kossuth Lajos? Stb. Az utóbbi kérdésre leginkább az volt a felelet: Tudja azt maga is! Maga is tanulta az iskolában! Felsőgörzsényben meg, mikor feltettem ezt a kérdést az egyik családban, egy kedvetlen öreg, aki csak úgy oldalról figyelte küzdelmemet, odaszólt félhangosan a szomszédjának: Hát sok marhával találkoztam az életben, de olyannal még nem, aki azt se tudta, ki volt az a Kossuth!”

3.

Nyelvünk a világban című tanulmányában (MNy. 1980: 3) foglalkozik részletesen a nyugati magyarság magyar nyelvi és magyar nyelvű oktatásának helyzetével. Ezeket az oktatási formákat szervezetek, intézmények és egyházak tartják fenn és működtetik.

„Az iskolának – az általános vélemény és tapasztalat szerint – kulcsszerepe van, kulcsszerepe lehet a nemzeti tudat (öntudat) erősítésében, a nemzet múltjának, kultúrájának megismertetésében, ápolása és őrzése fontosságának tudatosításában, s mindenekelőtt az ezeket összefogó, hordozó, szimbolizáló anyanyelv megtartásában. Ez nyilvánvalóan következik abból, hogy az alakuló ember ízlése, egyénisége, gondolkodása formálásának, kultúrája megalapozásának, az iskola a legfontosabb műhelye, eszköze.”

Külföldi útjain volt alkalma megismerkedni a magyar nyelvű iskolák helyzetével (Európában: Angliában, Franciaországban, az NSZK-ban és Ausztriában; a tengeren túl, az USA-ban). Világosan látta, érzékelte, hogy ezek az iskolák nemcsak a mi hazai iskoláinktól, hanem még a szomszédos államok magyar nyelvű iskoláitól is lényegesen különböznek. Először a tanítás időtartamában térnek el. Nem állandó, mindennapi iskolák ezek, hanem általában a hét végén (szombaton, esetleg vasárnap) néhány órás foglalkozásból álló együttlétek. Másodszor ezekben az iskolákban nem lehet kialakítani olyan homogén csoportokat, mint az itthoni iskolai osztályainkban. E különbségek miatt nehéz számukra megfelelő tankönyveket szerkeszteni. Végül az iskolák nagy többségében nincsenek olyan gyakorlott pedagógusok, akik a tanítás munkáját nagyobb siker reményében láthatnák el.

Mindezeknek a nehézségeknek az ismeretében szervezőmunkájával az Anyanyelvi Konferencia pedagógiai bizottságának közreműködésével jelentős tankönyvsorozat megjelentetését sikerül kieszközölnie. Ezek címszerű felsorolására vállalkozhatom csak: Képes szótár (4-7 éveseknek), Süni kalandjai (5-8 éveseknek), Tarka lepke (6-8 éveseknek), Aranyhíd (8-12 éveseknek), A magyar szavak világa (8-12 éveseknek), Beszéljünk magyarul! (12-15 éveseknek), Hogyan mondjuk helyesen? (16-20 éveseknek).

Fontosnak tartja ezeknek az iskoláknak a fenntartását és fejlesztését, a tanítás módszerének modernizálását. További lényeges feladat a meglévő iskolák erősítésén túl új iskolák szervezése is, hiszen a magyar származású lakosság létszámához képest igen kevés a magyar iskolai oktatásban részt vevők létszáma nemcsak Európában, hanem más földrészeken is.

Egyik anyanyelvi konferencia védnökségi ülésen arról beszél, hogy a nyugati magyarság gyermekei számára: „...készítendő verseskötet, a *Nádi hegedű*, amelynek anyagát a hazai és a határainkon kívüli magyar költészet javából válogatnánk, még csak a tervezés stádiumában van. Ennek az elkészítése azonban nem ütközik lényeges akadályba, megvan rá a remény, hogy a IV. Anyanyelvi Konferencia idejére kézbe tudjuk adni.”

Hogy mennyire szívén viselte a határon kívüli magyar nyelvoktatás kérdését, az is jelzi, hogy a kórházból levélben köszöntötte az Esztergomban tartott Anyanyelvi Konferenciát, és megszívlelendő tanácsokat is megfogalmazott, továbbá hogy egyik kórházi jegyzetében ezt írja:

„Együttérzéssel hallgattam Tökés László és Sütő András nekünk szóló kritikái megjegyzéseit arról, hogy mennyire gátolják a kisebbségek jogaiért folytatott küzdelmünket az itthoni kicsinyes belharcok. A kisebbségek ügye nem lehet se hatalmi manipulációk, se politikai ambíciók része. Nyilvánvaló, hogy ezt a

kérdést tapintatosan, felelősséggel kell végiggondolni és kezelni, hogy ne azoknak ártsunk, akiknek segíteni akarunk. De közömbösségre sincs jogunk, mondván, hogy a kisebbségi kérdés megoldása minden népnek belső ügye, amibe nem lehet, nem szabad beleszólni, intézzék el maguk között. Sajnos, látjuk az »elintézés« módját és eredményét.”

4.

Kezdeményező és irányító szerepet töltött be a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat országos vezetőségében és a magyar nyelv hete rendezvény kezdeményezésében. A huszadik évfordulón erről a munkáról a következő megállapításokat tette: „Az eleinte csak szűkebb körben rendezett ünnepi hét lassan-lassan országossá vált, egyre több megyében szervezték meg a magyar nyelv hetét, majd a megyei központok után és mellett a kisebb városok, aztán a faluk is jelentkeztek, de nemcsak az ünnepi hét idejében, hanem az esztendő más szakában is. A magyar nyelv hete tehát térben és időben is kibővült, terjeszkedett. A szervezők pedig időről időre, újra meg újra felmérték, melyek a legfontosabb, legidősebb kérdései, gondjai a magyar nyelv művelésnek, mai nyelvhasználatunknak. S az évről éve megszerzett tapasztalatok azt is megmutatták, melyek azok a régi vagy új formák az anyanyelvi ismeretterjesztésben, melyekkel a legjobb eredményeket lehet elérni.”

A két évtizedes fejlődést így foglalta össze tömören: „...a kezdeti évben, 1967-ben a magyar nyelv hete összesen négy előadásból és egy ankéből állt, húsz év után – a központi rendezvényeket vállaló megye – Borsod-Abaúj-Zemplén – 473 előadással, rendezvénnyel jelentkezik. S nyilvánvaló, hogy a többi megyében és Budapesten is meglesz egyenként a szokásos húsz és százszázötven között mozgó szám.”

Az évenkénti rendezvények tematikájával kapcsolatban megjegyzi, hogy évtizedek óta változatlanul időszerű téma *Az ifjúsági nyelv* és a *Hogyan beszél a mai ifjúság?*

A tapasztalt jelenségeket pedig így értékeli: „Kétségtelen, hogy van a fiatalság körében divatos nyelvi formák között igen sok ötletes, szellemes is, ezeket, az ifjúság nyelvhasználatában mutatkozó pozitív jelenségeket észre kell venni, észre is vesszük. De a dolog természeténél fogva előadásainkban mégis inkább a negatívumokat mutatjuk, mutattuk be a fiatal (és kevésbé fiatal) hallgatóságnak, mert – ezek vannak többségben, ezek vannak terjedőben.”

Örvendtes tényként említi, hogy megszorodott azoknak a gyakorló pedagógusoknak – elsősorban magyartanároknak – a száma, akik részt vesznek a nyelv művelő, anyanyelvi ismeretterjesztő munkában; előadást, rendhagyó magyarázatot tartanak valamelyik iskolában a magyar nyelv hetén. Ahogy tapasztaltam s néhányuktól hallottam, jó alkalom ez számukra, hogy egy-egy kérdés irodalmával megismerkedjenek, hogy elmélyültebben tanulmányozzák mai nyelvhasználatunk gondjait, az iskola gyakorlatában jelentkező nyelvi kérdéseket, hogy tapasztalatokat szerezzenek a téma összefoglalásának, kifejtésének módjában.

hogy elsajátítsák a szabadon való előadásnak a legcélszerűbb, leghatásosabb módszerét. Évről évre vállalva ilyen feladatokat egyre bővül az a témakör, amelyben biztonságosan mozognak, s amelyről szívesen és érdekesen tudnak beszélni is.”

Mivel az előadások túlnyomó része, kb. a kétharmada iskolákban hangzik el, így a hallgatóság is a diákok közül kerül ki. Nem mindegy tehát, hogy milyen előadók milyen témákról szólnak.

Említésre méltó az a kedves emlékként őrzött élmény, amelyet az egyik szombathelyi szakközépiskola tanulóival való találkozásáról jegyzett fel: a tanulók egytőlegységig sötét ünnepi ruhában jelentek meg az előadáson, s az egész összejövetel ilyen ünnepi hangulatban zajlott le. A dolog lényegéhez tartozik: a magyartanárnő szerint a tanulók nem rábeszélésre, hanem saját elhatározásukból tisztelték így meg a magyar nyelv ünnepi hetét.

Maga szól arról is, hogy ezt a területet mennyire szívügyének tekintette: „A magyar nyelv hetének évről évre ismétlődő rendezvényein szervezőként, előadóként, hallgatóként minden alkalommal részt vettem.”

Hogy miért van szüksége az iskolának az évenként ismétlődő rendezvényre, arról a következőképpen vélekedett: „Az előadásoknak nem kis része készült az iskolának, diákoknak és tanároknak. Tudatosan és tervszerűen, mert az iskolának, az anyanyelvi oktatásnak szüksége van a nyelvész, nyelvművelő szakemberek segítségére. S az iskola szerepe a nyelv ízlés megalapozásában, a nyelvi műveltség, nyelvi igény kialakításában igen jelentős, egész életre kiható. Az iskolának szóló előadások témáit, címeit már említettem. Jó gondolat és ötlet volt a szervezőktől, a »rendhagyó magyar órák« beiktatása a magyar nyelv hete programjába. Egy-egy ilyen élénk, jól sikerült óra megpezsdítette az iskolai anyanyelvi oktatást, segítséget adott diáknak, tanárnak egyaránt.”

Ezzel szolgálta – véleménye szerint – az évenkénti magyar nyelv hete az iskolai anyanyelvi nevelést, annak határfokát.

5.

Mindkét országos anyanyelvi verseny bírálóbizottságának munkájában – amikor ideje engedte és lehetővé tette – részt vett. Amikor jelen volt, bölcs tanácsaival segítette a bizottságok munkáját. Nagy szerepe volt az értékelés szakszerűségének kialakításában, és jelentős mértékben hozzájárult a tárgyilagos döntésekhez. Általában a versenyzők érdemeit hangsúlyozta és értékelte, nem pedig a negatívumokat, de nem mondva le az igényes teljesítmény elvárásáról. Nagy kár, hogy ezekről a bizottsági megbeszélésekről egyszer sem készült hangfelvétel, pedig hasznos tanácsokat hagyományozhattunk volna az utókorra.

A sátorlajújhelyi verseny emlékkönyvébe a következő sorokat írta első részvétele alkalmából: „Először voltam Újhelyben, ezen a szép versenyen. Nagyon szeretném – több okból – ha még 10-15 év múlva is találkozhatnánk itt az Edes Anyanyelvünk versenyén. Szép, okos, hasznos kezdeményezés mind a város, mind az iskolák, mind pedig (s főként) a magyar nyelv szempontjából. A magam részéről is köszönetet mondok a város vezetőségének, kedves vendéglá-

tóinknak, a helybeli kollégáknak, s a további évek munkájához erőt, egészséget kívánok.”

Egyébként általában – szerényen – csak a bizottsági tagok emlékezései után aláírásával csatlakozott a verseny méltatásához. Ám 1979. október 27-én a vacsora előtt – amikor arról tréfálkoztunk, hogy egyszer meg kellene rendezni a bírálóbizottsági tagok versenyét is – váratlanul mondani kezdte az ünnepi beszéd vázlatát, ahogy ő elképzelte. Okulásul idézzük az emlékkönyv bejegyzése alapján szó szerint:

Vázlat: Köszöntő, köszönő beszéd

műfaj: köszönő beszéd

hallgatóság: köszönők és köszöntöttek

Bevezetés: 1. Megszólítás

2. Köszönjük a kedves látást Sátoraljaújhelynek

Tárgyalás: 1. Nagyszerű hagyomány elindítója volt Újhely

2. Haszna volt, van belőle a pedagógiának (= jó továbbképző alkalom), a nyelvtudománynak, de főként a magyar anyanyelv művelésének – a műveltségnek.

Befejezés: kérjük (folytatás)

ígérjük (további segítség részünkről)

reméljük (hogy 2000-ben is itt leszünk)

Második befejezés: Helyben vagyunk Újhelyben.

De hát még sok apró kedves és rá jellemző mozzanatot lehetne felidézni e versenyekről, ám erre most nincs lehetőség.

Szereplései közül azonban egyet mindenképpen indokolt megemlíteni és idézni abból az ünnepi beszédből, amelyet Győrben mondott a Kazinczy-verseny záróünnepélyén 1967. április 29-én.

„Ez a nagyszerű kezdeményezés azonban – jól tudjuk – akkor éri el igazán a célját, akkor lesz igazán jelentős azok számára, akik most az ország minden részéből összegyülekeztek – s majd ezután is minden évbe össze fognak gyülekezni –, ha a Kazinczyra való emlékezés, a szép magyar beszéd kultusza nem egyetlen ünnepi alkalom lesz, hanem megtermékenyíti, gazdagítja a munkás hétköznapiakat is. Ha a találkozók közti időszak úgy telik el, hogy minden középiskola a szép magyar beszéd műhelye lesz, ahol tervszerűen ismerkednek a hallható beszéd titkaival, árnyalási lehetőségeivel, nehézségeivel; ahol azt formálják, ki hogyan lehet az emberi hanggal, ezzel a tűnő jelenséggel a gondolatnak, akaratnak, érzelemnek és a szépségnek minél igazabb, minél hívebb tolmácsa. S ha ezt elérjük, ha ezt elérik, akkor nemcsak az a néhány nyertesünk van és lesz, akit itt vagy másutt a dobogóra állítunk és megjutalmazunk. Nyertes mindenki, aki gazdagabb lett azzal, hogy jobban, szebben tud beszélni, s hogy egy-egy nagy szellemnek, nyelvünk kiváló művészenek a mondanivalóját mások számára is jobban, szebben tudja közvetíteni. De gazdagszik ezzel a magyar nyelv, s gazdagszik a magyar művelődés is.” – Majd így folytatta: „Mert hiszen miért szorgalmazzuk a helyes magyar kiejtés ápolását? Miért rendezzük meg itt és másutt a szép magyar beszéd versenyét? Nem azért, hogy sztárokat fedezzünk fel, nem is azért, hogy az előadóművészek utánpótlásáról gondoskodjunk. De nem is valami önmagáért való nyelvhelyességi cél lebeg a szemünk előtt, hanem

– mint a nyelvápolásban általában – az, hogy a nyelv valóban megfeleljen legfontosabb funkciójának, tehát hogy a gondolatok és érzések pontos közlője, közvetítője legyen, mégpedig minél több embernek a mindennapi gyakorlatában. Mert a nyelv csak akkor él igazán, ha az emberek közt kapcsolatot létesít. Hogy ez a kapcsolat, a pontos megértés valóban létrejöjjön, ahhoz írásban elég a megfelelő szó kiválasztása, a szavak pontos összekapcsolása, a mondatok s a mondanivaló logikus elrendezése, felépítése, de a beszédben, a hangokkal való gondolatközlésben ennél többre van szükségünk és – lehetőségünk.”

Minden bizonnyal ezeknek a versenyeknek a hatására, az itt tapasztalt élményekre reagálva írt sok olyan cikket, amelyekben egy-egy részletkérdésben tapasztalható bizonytalanságra adott választ, tanácsot. Ilyenek például: *Hangsúlyozási gondok* címen ad tanácsot a névelő hangsúlyozásával kapcsolatban: „Az egyszerű, igen könnyen megtanulható szabály az, hogy a névelő általában hangsúlytalan.” Majd választ ad arra is: „Mikor lehet hangsúlyos a névelő?”

De nemcsak hangsúlyozási kérdésekről szólt, hanem például középiskolás szavalóversenyen feltett kérdésre válaszolva magyarázza meg, mi a jelentéskülönbség a következő József Attila-sor két szava között: „az *igazat* mondd, ne csak a *valódi*”.

Témánkhoz tartozik még annak megemlítése is, hogy a két ismertetett anyanyelvi versenyt olyan jelentősnek ítélte, hogy a IV. Anyanyelvi Konferencián Pécsen 1981-ben így emlékezett meg róluk ország-világ előtt, hangsúlyozva, hogy olyan események ezek, amelyekhez személyes tapasztalatok és élmények fűzik.

„Országos esemény – immár több mint tizenöt éve – a győri Kazinczy-verseny, amelyen alapos előkészítés, és városi, megyei válogatók után az egész ország tanulói mérik össze képességüket a jó magyar kiejtésben. Tanulságos és imponáló ennek a versenynek a kibontakozása, fejlődése: kezdetben csak a gimnáziumok tanulói versenyeztek, majd a szakközépiskolások, aztán a szakmunkásképző iskolák is csatlakoztak hozzá. E versenyek győztesei közül többen választották életpályájuknak is a magyar beszédet: bemondóként, színészként találkozhatunk velük.”

„Ugyancsak szép múltra, hosszú évekre tekinthet vissza a középiskolások számára Sátoraljaújhelyen évenként megrendezett országos nyelvhasználati verseny. Ennek a célja az, hogy a nyelv és élet szoros kapcsolatára készüljenek fel a tanulók; a versenyek állandó feladata ezért előadás, felszólalás, rögtönzés egy-egy megadott témában, helyzetben.

Mind Győr, mind Sátoraljaújhely számára jelentős esemény ez a verseny, elválaszthatatlanul hozzátartozik a városok kulturális életéhez.”

Halálának ötödik évfordulóján ez az emlékezés szerény hozzájárulás kíván lenni ahhoz a törekvéshez, amely feladatának tekinti, hogy Lőrincze tanár úr gazdag szellemi örökségének az anyanyelvi nevelésre vonatkozó, ma is időszerű gondolatait a jövő tanári nemzedéke megismerje, elfogadja, és napi munkája során meg is valósítsa.

Mit tanítsunk a határozói igenévi állítmányról?¹

I. Kérdések

Leíró magyar nyelvészeti szemináriumokon – mind a főiskolán, mind az egyetemen – a határozói igenév mondatbeli szerepeinek tanításakor merül föl a határozói igenévi állítmány kérdése. Tudomásunk szerint az, hogy *A levél meg van írva*-típusú mondatokban határozói igenévi állítmány van-e vagy sem, a szakirodalomban még mindig kérdés maradt annak ellenére, hogy a sok éve folyó vitában már kialakultak határozott álláspontok.

A gyakorlat során leginkább a mondatban összegződő, de a szófajtant, szintagmatant és jelentéstant is érintő kérdések nem kerülhetők meg. Tudják ezt a magyartanárok is, akik döntően az iskolatípustól függően adtak és adnak ezekre választ. Ezért lehetséges, hogy a magyar szakos főiskolai vagy egyetemi hallgató többféle felfogással találkozik e probléma kapcsán, mint középiskolában és esetleg általános iskolában, de a vita megismerése nem kellőképpen segíti őt majdani oktatómunkájában. Úgy gondoljuk, hogy a tudomány történetében többeknek is kihívást jelentő kérdésekkel nem haszontalan újból és újból szembenézni, és a friss eredményeket is alkalmazva minél több szempontból áttekinteni az eddigi állásfoglalásokat azzal a céllal, hogy tanítványainknak megbízhatóbb kritériumokat, ha tetszik szabályokat adhassunk útravalóul.

A használatban lévő leíró nyelvtani tankönyvek és kézikönyvek nem igazítanak el egyértelműen bennünket abban a kérdésben, hogy a *van* + határozói igenév állítmány-e. Sem az érvényes egyetemi tankönyv, sem a jóval későbbi kiadású tanítóképző főiskolai tankönyv nem beszél a szerkezetéről mint határozói igenévi állítmányról. A határozói igenevek állítmányi használatával kapcsolatban a jól ismert nyelvhelyességi tanácsokat adják azzal a különbséggel, hogy az egyetemi tankönyv lényegében kimondja az *El vagyok fáradva* konstrukcióról, hogy benne állapothatározói igenév szerepel (Velcsovne 1968: 63), „*Az ól ajtája kitérve*” (József Attila: Holt vidék) mondat típust pedig hiányosnak minősíti (Rácz 1968: 244), a Magyar nyelv könyve viszont csak határozói igeneves „szerkezetet” említ – a terminus feloldását az olvasóra bízva: „Az állítmány funkcióját betöltő folyamatos és befejezett cselekvésű [melléknévi] igenév helyett ajánlatosabb a ragos igei állítmányt, illetve a határozói igeneves szerkezetet használni: *A kérdés megoldott* helyett *A kérdést megoldottuk* vagy *A kérdés meg van oldva* (Kálmáné 1991: 337).

Nem találunk határozói igenévi állítmányfajtát a Deme László 1980-ig tartott egyetemi előadásait összefoglaló Mondattanban sem, sőt itt az áll, hogy „a határozói igenév természeténél fogva csak határozó lehet a mondatban” (M. Korchmáros 1992²: 91). Nem utal a jelenségre a Magyar leíró nyelvtani segédkönyv egyik kiadása sem (Faluvégi–Keszler–Laczkó 1994 és 1996), és a Nyelvi elemzések kézikönyve sem (Adamikné–Hangay 1995).

¹ A Varia. Ethnographica et folkloristica. Debrecen. 1997. kötetben megjelent, Új a csizmám, a szőgre van felakasztva c. dolgozat bővített változata.

Az egyetemi hallgatók a Mondattani elemzésekből ismerik meg a kérdés gyakorlati (Rácz–Szemere 1970), az Újabb fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből c. kötetből az elméleti oldalát (Lengyel 1992: 127–167 és Horváth 1992: 33–81), a két oldalt összekapcsolva pedig Keszler Borbála tanulmányából (Keszler 1980).

Meglátásunk szerint a vita nincs meggyőzően eldöntve, ezért hallgatóinknak két tanácsot szoktunk adni: az óvatosabbak maradjanak meg a kételyek megfogalmazásánál, a bátrabbak fogadják el a szerintük alaposabban megindokolt nézetet, ám alsóbb iskolafokon ne elemezzenek ilyen mondatokat.

Úgy hisszük, nem kell tovább bizonyítani, hogy a szaktanárok nehéz helyzetben vannak, és azt sem, hogy ideje újabb áttekintést készíteni. Mi a strukturális nyelvtan idevágó eredményeit is figyelembe véve bocsátjuk vitára gondolatainkat.

II. Javasolt elemzési módok

Már említett tanulmányában Lengyel Klára határozottan a mellett foglal állást, hogy a *van* + határozói igeneves szerkezetekben a *van* segédige, és így az egész szerkezet együtt tekintendő állítmánynak.

Ugyanabban a kötetben viszont Horváth László véleménye szerint csak a hagyományosan is állítmánynak tartott „*Ajkaim lezárvánk*.” (Tóth Árpád: Rímes, furcsa játék) típusú mondatokban beszélhetünk határozói igenévi állítmányról. A jelenségre a mai magyar nyelvből – jelentős szövegmenyiséget átvizsgálva – mindössze egy, beszélt nyelvi példát hoz, amelyben a határozói igenév „elsősorban a kiemelt köztöszónak köszönheti funkcióját”, illetve szerintünk vitatható magának a példának grammatikai helyessége: „*Ezért aztán ebben [leütöként] fejlesztettem ki magam, de ezzel máris egy leküzdhetetlen gátat emelve további pályafutásom felé, ugyanis a feladó szerepkörében, amelyre alkalmas lettem volna magas szintű játékban is, erre nem képeztem ki magam megfelelően*” (Horváth 1992: 67).

Horváth László a *van* + határozói igeneves szerkezetek elemzésére a következő lehetőségeket fogadja el: a) segédigei jellegű *van* mellett álló határozói igenév: „állapotjelző” határozó, amely közeledik az állítmányi szerephez; b) a létigei *van* melletti határozói igenév: állapot- vagy más határozó.

Vizsgálatai alapján Keszler Borbála is az egyetemi tankönyv megállapítását fogadja el, és hiányos szerkezetűnek tartja „*Az ól ajtaja kitárva*”-típusú mondatokat. A határozói igeeknek a mondatban állapothatározói, módhatározói, időhatározói, okhatározói, fokhatározói és hasonlító határozói szerepet tulajdonít (1980: 487).

Az *Ajkaim lezárvánk*-típus kialakulásának történeti okai nem vitathatók, a *lezárvánk* kétségkívül határozói igenév, és kétségkívül állítmány. A következőkben azonban arra mutatunk rá, hogy a mai magyar nyelvben a *van* + határozói igeneves szerkezetek határozói igenévi állítmányként való elfogadása nagyon sokszor jelentene kivételt a minden más esetben jól működő szabályok alól. A

szerkezet *van*-ját nem tartjuk segédigének, a szerkezetet nem tartjuk álszintagmának, és így nem tudjuk beilleszteni a névszói (névszói-igei, összetett, nem-igei) állítmányok rendszerébe.

III. A javaslatok kritikája

1. A névszói állítmány funkciója

1.a) Ha a *van* + határozói igenév névszói állítmány lenne, akkor tulajdonítást vagy azonosítást kellene kifejeznie. A tulajdonító vagy azonosító szemantikai viszonyt értelmezőként is meg kellene tartania, hiszen az értelmezős szerkezetek átformálhatók alany–állítmányi viszonyra (Rácz 1968: 351):

- (1a) Zavar Kati, a szorgalmas.
- (1b) Mindennek az oka Kati, a sógornőm.
- (2a) *Zavar az ajtó, a nyitva.
- (2b) *Mindennek az oka a levél, a megírva.

- (3a) Láttam Katit, a szorgalmast.
- (3b) Láttam Katit, a sógornőmet.
- (4a) *Becsuktam az ajtót, a nyitvát.
- (4b) *Föladtam a levelet, a megírvát.

Kivétel lenne a *van* + határozói igenév, tudniillik értelmezős szerkezetté csak a *nyitva lévő ajtó* és a *megírva lévő levél* transzformálható:

- (5a) Becsuktam az ajtót, a nyitva lévő.
- (5b) Föladtam a levelet, a megírva lévő.

1.b) Igeneves szerkezetek viszont nem transzformálhatók segédigéből (Komlósy 1992: 388):

- (6a) Kati szorgalmas (van).
- (6b) *a szorgalmas levő Kati

Továbbra is kivétel lenne a *van* + határozói igenév:

- (7a) „A horgosi csárda ki van festve” (Népdal)
- (7b) a kifestve lévő horgosi csárda.
- (8a) „Be van az én szűröm ujja kötve” (Népdal)
- (8b) szűröm bekötve lévő ujja

2. A névszói állítmány alakja

2.a) A létigét és a névszói állítmányt tartalmazó segédigés mondatokat minden esetben úgy különíthetjük el, ha kijelentő mód, jelen idő, egyes szám

harmadik személyűvé transzformáljuk őket (Rácz 1968: 239–241, hasonlóan Kálmánné 1991: 335). Ha a transzformált mondatban szerepel a *van*, akkor a kiinduló mondat igei állítmányt tartalmaz; ha harmadik személyben a névszó veszi át az idő-, mód- és személyjelölés funkcióját, azaz kiesik a létige, akkor az eredeti mondat nem-igei állítmányt tartalmaz:

- (9a) „Lesz még egyszer ünnep a világon” (Vörösmarty Mihály: A vén cigány)
- (9b) Ünnep van a világon.
- (10a) „Én nem leszek a szürkéek hegedőse” (Ady Endre: Új vizeken járok)
- (10b) Ő nem a szürkéek hegedőse.

Kivétel lenne a *van* + határozói igenév:

- (11a) A levél meg lesz írva.
- (11b) A levél meg van írva.

2.b) Alapszabály az is, hogy a határozóragos névszó, a határozószó és a határozói igenév mindig bővítmény. Nem tölthetik be az állítmány szerepét, ugyanis az állítmány mindig ragtalan (puszta) névszó (É. Kiss 1998: 38). Tehát az ilyen típusú mondatokban, mint (12a), e szempontból hiányos szerkezetet kell látnunk, melyből hiányzik az állítmány, a *van*:

- (12a) „Itt az írás, olvassátok” (Kölcsey Ferenc: Vanitatum vanitas)
- (12b) „Itt [van] az írás,¹ olvassátok²„

Kivétel lenne a *van* + határozói igenév.

3. A határozói igenév mondatrészi szerepe

3.a) A főnévi, melléknévi, határozói igenevek előtagjuknak megfelelő mondatrészi szerepet töltenek be a mondatban. Ennek megfelelően a határozói igenév mindig határozó (ige- vagy VP-módosító) (É. Kiss 1998: 112).

Kivétel lenne a *van* + határozói igenév.

3.b) A határozói igeneves mondatokat mindig két mondat egyé zsugorításából alkotjuk. Idő- és okhatározó esetében alárendelt mondatokból zsugorítunk:

- (13a) Miután ezt mondta, sóhajtott és visszahanyatlék.
- (13b) „Ezt mondván sóhajtott és visszahanyatlék” (Arany János: Toldi estéje)
- (14a) Azért támogatom a javaslatot, mert ismerem a körülményeket.
- (14b) Ismerve a körülményeket, támogatom a javaslatot. (Rácz–Szemere 1970: 141.)

A határozói igenévvel kifejezett állapothatározóhoz pedig két egyszerű mondatból jutunk:

(15a) Fekszem a tisztás gyepén. Megnyugodtam.

(15b) „...megnyugodva fekszem a tisztás gyepén” (Szabó Lőrinc: Vasárnap)

Kivétel lenne a *van* + határozói igenév, hiszen ezt – amennyiben így együtt tekintjük állítmánynak – „természetesen nem tudjuk két mondatból létrehozni” (Lengyel 1992: 136):

(16a) A gazdának volt az adója.

(16b) Az adót kifizették.

(16c) A gazdának már ki volt fizetve az adója.

Mi úgy látjuk, hogy a kiinduló mondatból, (16a)-val van baj, ugyanis „a létigés mondatok sajátossága, hogy bennük az alany határozatlan” (Lengyel 1992: 131), márpedig itt a *van* birtoklást kifejező létigei állítmány. Ha (16a)-ból elhagyjuk a határozott névelőt, rögtön grammatikus mondatot kapunk, s elvégezhető a transzformáció is:

(17a) A gazdának volt adója.

(17b) Az adót kifizették.

(17c) A gazdának már ki volt fizetve az adója.

A transzformáció végrehajtható a másik hozott példán is (Lengyel 1992: 136):

(18a) Ti vagytok.

(18b) Ti megőrültetek.

(18c) Meg vagytok örülve.

Feltétlenül funkciójának kell itt lenni a létigének, hiszen például a *Hogy vagy?* kérdésre gyakran adjuk azt a feleletet: *Vagyok*. Olyankor mondjuk ezt, amikor se jól, se rosszul nem vagyunk, csak vagyunk. A határozói igenévvél kifejezett állapothatározó feladata az, hogy az alaptag jelentését módosítsa: *Jól vagyok*.

Ha valóban nem lenne funkciója a *van* + határozói igeneves szerkezetben az igének a létezés megállapítása, akkor az egyéb, *van* + állapothatározós mondatokat is segédigeneves szerkezeteknek kellene tekintenünk:

(19) „Bizonytal minden úgy van jól, ahogy van” (Remenyik Sándor: A te akaratom).

Ekkor viszont az állítmány egy segédigéből és két határozószóból állna (*úgy van jól*), melyek közül az egyik az utalószó szerepét is betöltené, s így állítmányi alárendeléssel állnánk szemben. Ennek egyébként ellentmond az, hogy a strukturális nyelvtan a *valami valahogy van* szerkezetet vonzatnak tekinti (Komlósy 1992: 341).

3.c) Az állapothatározókról Rácz Endre azt a lényeges dolgot állapítja meg, hogy két mondatból transzformáljuk őket (idézi Keszler 1993: 104). Példái:

(20a) Péter betegen fekszik.

(20a) elemi mondatai: *Péter beteg. Péter fekszik.* A két mondat alanya közös, tehát (20a)-ban állapothatározó van.

(20b) Pétert betegen látták.

(20b) elemi mondatai: *Pétert látták. Péter beteg.* Az egyik mondat alanyából a másik mondat tárgya lesz, s ilyenkor is állapothatározó szerepel a felszíni szerkezetben.

Vegyük észre, hogy az egyik mondat állítmányát transzformáltuk állapot-határozóvá. Ebből a szempontból is kivétel lenne a *van* + határozói igenév, amit állítmányi szerepben nem lehetne két mondatból létrehozni.

A fentieket úgy összegezhetjük, hogy a *van* + határozói igenévi állítmány hét, egyébként kifogástalanul működő szabályt sért.

IV. Érvek és ellenérvek

IV.1. A szerkezet létezését a szakirodalom több oldalról indokolja. Az egyik érv az ún. **kérdés-próba**:

(21a) Van ruha átfestve?

(21b) Van/Nincs ruha átfestve.

(21c) *A ruha át van festve.

(22a) Át van a ruha festve?

(22b) *Van/Nincs ruha átfestve.

(22c) A ruha át van festve.

A kérdés-próba szerint (22c)-ből nem alkothatunk egzisztenciális kérdést (21a), tudniillik (21a) azt jelenti: 'Van olyan ruha, amelyik át van festve?' Ezen kívül erre a kérdésre csak a (21b) feleletet adhatjuk: *Van/Nincs ruha átfestve.* Természetesen a *Van ruha átfestve?* mondatban a *van* létige (Lengyel 1992: 133).

Véleményünk szerint szerkezetét tekintve (21a) és (22a) ugyanaz, hiszen mind a kettő csak bizonyos szituációban hangozhat el, s a szórendi különbséget a fókusz elmozdulása okozza. Ez könnyen belátható, ha a választ egyetlen mennyiségjelzővel bővítjük:

(21a) Van ruha átfestve?

(23) Igen, két ruha át van festve.

(22a) *Át van a ruha festve?*

(23) Igen, két ruha át van festve.

A *Van ruha átfestve?* kérdés sem egzisztenciális, hiszen nem az átfestett ruha létezését firtatja, hanem azt, hogy az adott helyen található-e átfestett ruha, s ezért került a fókuszba az állítmány. Az *Át van a ruha festve?* kérdés esetében pedig arra kíváncsi a kérdező, hogy befejeződött-e már a folyamat, azaz átkerült-e már a ruha az új állapotba. Az igekötő úgy módosítja az ige jelentését, hogy a folyamatot végponttal látja el, és az adott mondatban éppen ez kerül a fókuszba (fókusz-ige szomszédosság).

A fentiek összefüggnek a **hangsúly** mint bizonyíték kérdésével. Tudjuk, hogy az ige helye a mondatban mindig a fókusz mögötti pozíció, ezért „furakodik be” az ige az igekötő és az igenév közé. S mivel a fókusz utáni pozíció hangsúlytalan – hiszen a fókusz kiírtja a hangsúlyt –, a szerkezetet összetartozónak érezzük. Ugyanez a helyzet a személytelenül használt igék mellett álló főnévi alanyok esetében is:

(24a) „KI[^]kellene végre mondanom szégyenemet” (Szabó Lőrinc: Titkos követelés)

(24b) „KI[^]kellene a csillagokat oltani” (Szabó Lőrinc: Tehetetlenül)

Ha az igekötő ígéhez kapcsolódik, s jelentésmódosító szerepe dominál, akkor is elválíik igéjétől. Vörösmarty például a fent és a lent hatalmas távolságát érzékelteti így:

(25) „FÖL[^]Peterdi s bájos unokája Látogatni mentenek Budát” (Vörösmarty Mihály: Szép Ilonka)

A *se* és a *sem* módosítószók hasonlóképpen jelölik ki a fókuszt:

(26) KI[^]se megy, BE[^]se jön.

Ha nem vesszük figyelembe azt, hogy a hangsúly és a szórend túlmutat ugyan a mondatgrammatika határain, de a határokat nem törli el, lassan eljuthatunk odáig, hogy a kommunikációs szituációk és a szerkezeti elemzés összekeverésével minden mondatot másként kellene elemeznünk, és így le kellene mondanunk rendszermondat és szövegmondat megkülönböztetéséről.

Nézzük csak meg, hogy a különböző szituációknak megfelelően hogyan változik a *van* helye a mondatban!

(27) Nézd már meg, fölkészült a gyerekek a holnapi órákra!

(28a) *Vannak megoldva* matematikafeladatok a füzetében, de hogy mind *meg van-e oldva*, azt nem tudom.

(28b) A matematikapéldái *meg vannak oldva*, de hogy az elméletet megtanulta-e, azt nem tudom.

(28c) A matematikapéldái *vannak megoldva*, pedig fizikaórája lesz.

(28d) Papíron *vannak megoldva* matematikapéldái, de a füzetében nincs semmi.

(28e) *Megoldva vannak* matematikapéldái, de hogy mennyit ért belőle...

Az, hogy az igekötő elválhat a határozói igenévtől, egyben azt is cáfolja, hogy az adott szerkezetben a határozói igenév határozószóvá vált (Lengyel 1992: 148). Akkor ugyanis ez nem történhetne meg, hiszen nincs **be tudja téve a leckét*. Csak az igenévnek válhat el az igekötője (Komlósy 1992: 387).

IV.2. A tanulmány szerint ezekben a szerkezetekben a *van* segédige voltát bizonyítja az is, hogy többnyire határozott alannyal kapcsolódik össze (1992: 134):

(29a) **Kerítés van* zöldre festve.

(29b) A kerítés *van* zöldre festve.

A **névelőhasználat** kérdései kivezetnek a rendszernyelvészetből. Tudjuk, hogy ha valami először jelenik meg a szövegben, és a létezését állapítjuk meg, akkor vagy határozatlan névelőt kap (*Élt egy király*), vagy nem kap névelőt (*Víz öntötte el a Tiszahátat*). A továbbiakban viszont a névelő – a kohéziót biztosítandó – határozottá válik. Azért nem használjuk tehát a **Kerítés van zöldre festve* mondatot, mert már megvan az a bizonyos első mondat, amely minden állapothatározót és igenevet tartalmazó mondatban szükségeltetik. Esetünkben a létezés megállapítása:

(30a) Van (egy) kerítés.

(30b) A kerítést befestették.

(30c) A kerítés be van festve.

Láthatjuk, hogy a transzformációs szabály jól működik: az egyik elemi mondat (30a) alanya a másikon (30b) tárgy, s a második mondat állítmányát (30c)-be állapothatározóként tudjuk transzformálni.

E feltévéseinket kísérlettel akartuk alátámasztani. Deme Lászlótól kölcsönzött ötlettel a hazatérő családtagokkal egy olyan mondatot közöltünk, amelynek egyik feléhez tartozott egzisztenciális előfeltevés, a másikhoz nem:

(31) A macska a pincében meg van örülve.

A reakciók:

(32a) Milyen macska?

(32b) Van macskánk?

Ugyanis macska nincs a háznál, pince van.

Akivel viszont azt a mondatot közöltük, hogy *A kutya a pincében meg van örülve*, arra volt kíváncsi, miért zártuk le. Kutyánk tudniillik van.

IV.3. A harmadik kritérium a **parafrazeálhatóság**, illetve annak hiánya. A vizsgált szerkezetben a *van* nem helyettesíthető, ami a segédigék tulajdonsága: *A barátom ki van fáradva, A lány haja be van fonva* (Lengyel 1992: 134). Úgy hisszük, ez a feltétel nem tartható, hiszen a helyettesíthetőség azon múlik, hogy van-e szinonim kifejezés, avagy nincs. Sok vonzat pl. a *szerelmes valakibe, elégedetlen valamivel* stb. nem helyettesíthető.

IV.4. A **bővíthetőség** kritériuma sem használható fel annak igazolására, hogy a szerkezetben a *van* segédige. Például a *meredten ül* állapothatározós szintagma csak időhatározóval és helyhatározóval, esetleg újabb állapothatározóval bővíthető:

(33) Órák óta meredten ül a széken.

Ezekkel a határozókkal pedig bővíthető a *van* + határozói igeneves szerkezet is, amennyiben a határozói igenév alapigéje rendelkezik ezzel a vonzatkerettel:

(34a) „Új a csizmám, a szögre van felakasztva” (Népdal)

(34b) A csizmám napok óta a szögre van felakasztva.

Véleményünk szerint a *Három napja meg van írva a levél* mondatban a *három napja* semmiképpen sem lehet a *meg van írva* határozói igenévi állítmány bővítménye. Logikánk szerint levél azóta van, hogy elkezdtük írni. Volt megkezdve, félkész állapotban. A cselekvés eredménye három napja lett meg. Tehát a predikatív szerkezet: *levél – van*, s az időhatározó az állapothatározó bővítménye. Az alábbi mondatok szerkezete ugyanaz, aktuális tagolásuk különböző (vö. 28a-e):

(35a) A levél három napja van megírva.

(35b) A levél három napja meg van írva.

(35c) Megírva három napja van a levél.

(35d) Megírva van három napja a levél.

Azért sem lehetne ebben a szerkezetben a *van* segédige, mert tudunk belőle újabb igeneves szerkezetet transzformálni: *a három napja megírva lévő levél*, és ezt segédige esetén nem tehetnénk meg. Ez egyben kétséggé teszi azt is, hogy létezik-e segédigenév. (Ezzel máshol bővebben kívánunk foglalkozni.)

IV.5. Nem válik be az **elhagyhatósági** próba sem:

(36a) „Fonóházunk de szépen van kifestve” (Népdal)

(36b) *fonóházunk szépen van

(36c) *fonóházunk kifestve szépen

(36d) fonóházunk van

A szerkezetben szereplő *van* ige elhagyhatósága – melyre Lengyel Klára mint az egyik fontos bizonyítékra hivatkozik – kommunikációs szituáció függvénye. Amikor ugyanis (minden bizonnyal nem nyelvészek) kiteszik a táblát: *A kerítés festsze*, akkor mindig egy konkrét, látható kerítésre vonatkozik a figyelmeztetés. Adott szituációban a létige elmaradhat a helyhatározó és az állapotváltozó mellől is:

(37) Ez igen! A képek a falon! A szőnyegek kiporolva a helyükön, a függönyök tisztán a helyükre akasztva!

Sőt elmaradhat az egész szerkezet:

(38) Ki vagyok borulva.

(39) Én is.

A pontosítás kedvéért azért megjegyezzük, hogy a *van* nem maradhat el a belső állapotváltozást kifejező igék mellől:

(40a) *Péter kibukva.

(40b) *A macska megőrülve.

A konkrét szituációknak köszönhetően terjedhet a köznyelvben, hogy a *kell*, *nem lehet*, *nem szabad* személytelenül használt igéket kihagyják a mondatból: *Együtt maradni*, *nem kiabálni*, *nem rendetlenkedni!* – figyelmeztette egy anyuka gyerekeit. Ez viszont nem jelenti azt, hogy ezeket is segédigének kell tekintenünk. Ha egyetérténénk azzal, hogy ezek is segédigék, hogyan magyaráznánk meg tanítványainknak az *El kell menni* és a *Felesleges elmenni* mondatok elemzésének különbségét?

IV.6. A tanulmány azt is bizonyítékként sorolja föl a határozói igenévi állítmány léte mellett, hogy ezekben a szerkezetekben a határozói igenév nem rendelkezik az **időviszonyítás** tulajdonságával, szemben a bővítmény szerepű határozói igenevekkal. Kérdéses, hogy milyen időviszonyításról beszélünk. Egyik példája a következő (Lengyel 1992: 146):

(41) Nem voltam ott, tudván, hogy elmarad az előadás.

A két tagmondat között a szerző egyidejűséget állapít meg.

Ezzel azért vitatkozhatunk, mert semmiféle olyan grammatikai eszköz nem szolgál az időviszonyítás kifejezésére, ami ezt igazolná. Mi úgy gondolkozunk, hogy azért nem voltam ott, mert tudtam, hogy elmarad az előadás. Akkor feltétlenül előbb kellett megtudnom, hogy elmarad, ellenkező esetben ott lettem volna.

na. A két tagmondat egyidejű annyiban, hogy a tudásom az előadás elmaradásának idejére is megmaradt, tehát ami itt az időviszonyítást biztosítja, az a közös tudáskeret.

Másik példájában utóidejűséget feltételez (uo.):

(42) Biccentett, majd fölkapva táskáját, már kinn is volt a folyosón.

A példa alapján úgy tűnik, hogy az időviszonyítást a módosítószók (*majd, már*), illetve itt is a közös tudáskeret biztosítja. A határozói igenév időhatározói szerepben is csak egyidejűséget tud kifejezni:

(43) „Toldi a vadaktól így megmenekülván, megpihent kevéssé egy zombékon ülvén” (Arany János: Toldi)

Tudjuk, hogy Toldi csak azután pihenhetett meg, miután megmenekült, s akkor pihent, amikor ült.

Ezzel a kérdéssel egyébként nem is kellene foglalkozni, mivel az állapothatározó csak egyidejűséget tud kifejezni. A *meredten ül a széken* annak ellenére egyidejű (most ül és most van kimeredve), hogy az állapothatározó szófaját tekintve ragos befejezett melléknévi igenév. A határozói igenév mondatrészi szerepben csak a határozókra jellemző tulajdonságokkal rendelkezhet. Igei tulajdonságait bővíthetősége hordozza (Rácz 1994: 85–87).

A gyakorló pedagógus szemével összegezzük gondolatainkat. Munkánkban arra hívtuk föl a figyelmet, hogy a jelenlegi szakirodalmi ismeretek alapján még mindig vitatható a *van* + határozói igenévi állítmány létezése. Az a véleményünk, hogy mai nyelvünkben „*A levél meg van írva*” mondat típus létigei *van*-t és határozói funkciójú határozói igenevet tartalmaz, elemzése így illeszkedik az állítmányok rendszerébe. Azt kívánjuk, hogy a kérdésben mielőbb szülessen határozott tankönyvi állásfoglalás.

SZAKIRODALOM

- Adamikné Jászó Anna–Hangay Zoltán 1995. *Nyelvi elemzések kézikönyve*. Mozaik Oktatási Stúdió. Szeged.
- Faluvégi Katalin–Keszler Borbála–Laczkó Krisztina 1994. *Magyar leíró nyelvtani segédkönyv*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Faluvégi Katalin–Keszler Borbála–Laczkó Krisztina 1996. *Magyar leíró nyelvtani segédkönyv*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Horváth László 1992. A határozói igenevek mondatbeli szerepéről. *Újabb fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből*. Szerk.: Keszler Borbála. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Kálmánné Bors Irén 1991. Az egyszerű mondat részei. *A magyar nyelv könyve*. Főszerk.: A. Jászó Anna. Trezor Kiadó. Budapest.
- Keszler Borbála 1980. *Elmélet és gyakorlat viszonya az igenevek mondatbeli szerepének tárgyalásában*. Nyelvtudományi Értekezések 104.

- Keszler Borbála szerk. 1993. *A mai magyar nyelv I.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- É. Kiss Katalin 1992. Az egyszerű mondat szerkezete. *Strukturális magyar nyelvtan I.* Mondattan. Szerk.: Kiefer Ferenc. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- É. Kiss Katalin 1998. Mondattan. *Új magyar nyelvtan.* É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc– Siptár Péter. Osiris Kiadó, Budapest.
- Komlósy András 1992: Régensek és vonzatok. *Strukturális magyar nyelvtan I.* Mondattan. Szerk. Kiefer Ferenc. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- M. Korchmáros Valéria 1992². Mondattan I. JATE. Szeged.
- Lengyel Klára 1992. A határozói igenévi állítmány. *Újabb fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből.* Szerk.: Keszler Borbála. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Rácz Endre 1968. Mondattan. *A mai magyar nyelv.* Bencédy József–Fábián Pál–Rácz Endre–Velcsov Mártonné. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Rácz Endre 1994. Az igenévi szerkezet. *Magyar leíró nyelvtani segédkönyv.* Szerk.: Faluvégi Katalin–Keszler Borbála–Laczkó Krisztina. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Rácz Endre–Szemere Gyula 1970. *Mondattani elemzések.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- Velcsov Mártonné 1968. A szófajok. *A mai magyar nyelv.* Bencédy József–Fábián Pál–Rácz Endre–Velcsov Mártonné. Tankönyvkiadó, Budapest.

Uzonyi Kiss Judit – Tuba Márta

Az *ly* betűt tartalmazó szavak eddigi és újabb rendszerezése

I. Történeti visszatekintés az *ly* ~ *j* helyesírási problémájára

Köznyelvünkben az *ly* betűnek századokkal ezelőtt nem *j* volt a hangértéke, mint ma. Az *ly* betű egy jésített *l*-féle hangot jelölt, amely azonban a fejlődés során az *ly*-et tartalmazó szavakban fokozatosan átadta helyét a *j* hangnak, például a *gólya* szó mai kiejtése: „gója”. A köznyelv hangrendszeréből kivett az egykor általános használatú *ly* hang, de írásrendszerünkben megmaradt hagyományos jelölője: az *ly* betű, amely ma igen sok szavunkban ugyanúgy a *j* hang jele, mint például az eredetileg is *j*-vel hangzó *jár* vagy *javít* szóban.

Az *ly* hang hátrébe szorulása és a köznyelvből való elveszése miatt sokan úgy gondolták, egyszerűsíteni kellene helyesírásunkat az *ly* betű eltörlésével. Szerintük tehát az eddigi *ly* betűs szavainkat is – az új, a mai kiejtés szerint – *j* betűvel kellene írni. Helyesírási szabályzataink azonban mindvégig megőrizték ezt a nagy hagyományú kétjegyű betűt, mert kiderült, hogy az író-olvasó emberek többsége igenis ragaszkodik az *ly* betű megtartásához, vagy legalábbis nem kívánja az eltörlését. Az erre vonatkozó vitákról „A magyar helyesírás szabályai”-nak tizenegyedik kiadását megelőző években tanulságos történeti áttekintést adott Fábián Pál (1981: 153–8).

Orosz Sándornak egy igen alapos felméréséből tudjuk, hogy iskoláinkban a tanulók helyesírási hibáinak mindössze 0,55 százaléka származik a *j* és az *ly* betű elhibázásából, vagyis országos átlagban száznolcvanegy helyesírási hiba közül – ide véve az írásjelek használatával vagy elhagyásával kapcsolatos hibákat is – csak egyetlenegy a *j* ~ *ly*-os hiba (Orosz 1974: 16). Kétségtelen, hogy az

ly betűt tartalmazó szavaknak kezdő fokon való megtanítása nem könnyű, ám az is igaz, hogy a *j ~ ly* kettősség az iskolában és az életben nem okoz igazán súlyos gondokat.

II. Az *ly* betű szerepe a helyesírási szabályzat szótárában

Hogy „A magyar helyesírás szabályai” című kézikönyv 1984 óta érvényben levő tizenegyedik kiadásának szótári része hány olyan szót közöl, amelynek elején, belsejében vagy végén *ly* betű van, arról nincsenek adataim. Tüzetesen megvizsgáltam azonban az *ly* szempontjából e szótár *A, Á* betűs részét, amely terjedelmében az egész szótár 6,57 százaléka. Itt 31 szócikkben találtam – címszóként vagy ezt követő példaként – *ly*-t tartalmazó szavakat. Ezek a következők:

ablakmélyedés	alsóbb osztályos
abszcisszatengely	amely
aggály	amelyik
ágyúgolyó	amely v. amilyen
ahelyett	amolyan
akadály	annak folytán
akadályoz	apály
akár-: akármelyik, akármilyen	árfolyam
akció: segélyakció	árokszegély
alább süllyed	aszály
alapszabály	asszonyszemély
állapot: cseppfolyós állapot	asztalosműhely
álló: álló helyzet	átlagsúly
állóhely; de: álló helyében	autó: személyautó
állomány: személyi állomány	azonnali hatállyal
állító helyében	

Ebből az összeállításból azt következtetem, hogy ha az iskolai tanítás számára is áttekinthetően akarjuk rendszerezni az *ly* betűs szavakat, akkor:

1. az összetett szavakból és a szókapcsolatokból ki kell emelni az *ly* betűs elemet, hogy csak ez kerüljön a rendszerezésbe (pl. az *ágyúgolyó* helyett a *golyó*);

2. de meg kell tartani az elhomályosult összetételeket (pl. *ahelyett*, *amely*, *amolyan*: ezeket nem hagyhatjuk ki a jegyzékünkben olyan megokolással, hogy a rájuk emlékeztető *hely*, *mely* és *olyan* szót fölvevük);

3. a rendszerezésbe, illetőleg ennek szavaiba általában nem szükséges fölvenni az *ly* betűt követő képzőt és ragot (pl. az *akadály* szó mellett nem kell az *akadályoz*, és a *hatály* mellett nincs szükség külön szóként a *hatállyal* szóalakra);

4. de elhomályosulás – az alapjelentéstől való eltávolodás – esetén kellenek a toldalékos alakok is (pl. a *hely* főnév mellett a *helyzet*, a *folyik* ige mellett a *folytán*);

5. a rendszerezésben nem célszerű aszerint osztályozni, hogy az *ly* betű a szó belsejében vagy a végén van-e, mert eszerint például a *hely* és a *helyzet* két külön csoportba kerülne;

6. úgy lesz legáttekinthetőbb a helyesírási rendszerezésünk, ha csak egyetlen szempontot követünk: milyen hang, illetőleg betű előzi meg a szavakban az *ly*-et – így a *hely* és a *helyzet* szó egységesen az *ely* (*e+ly*) hangkapcsolatú szavak csoportjába kerül.

III. Eddigi próbálkozások a *j ~ ly* helyesírásának szabályozására

Hogy írásunkban mikor kell használnunk a szavakban *ly* betűt, annak valamilyen szabályozásával már a XX. század első felében is próbálkoztak. „A magyar helyesírás szabályai”-nak hetedik kiadása – 1938-ban – még nem A hagyományos írásmód, hanem Az alapul szolgáló kiejtés fejezetében foglalkozik ezzel a kérdéssel, s a következőkre figyelmeztet:

„Némely esetben az irodalmi hagyomány olyan erős, hogy az írás nem a jelennek, hanem a múltnak kiejtését tünteti föl.

a) Megmaradt a múltból az *ly* betű, melyet a köznyelv *j*-nek, a nyelvjárások többsége is *j*-nek, néhány pedig *l*-nek ejt, és csak igen kevés ejt *ly*-nek...” (30–31. pont).

Ezt követte ebben a régi szabályzatban – „ilyen szavak” bevezetéssel – mintegy százhusz *ly* betűs szónak a felsorolása, négy csoportban. Az első csoportban az *ly*-lyel kezdődő *lyuk* és *lyukas* szót találjuk; a másodikban a *bolyog* stb. szót, melyeknek belsejében írunk *ly* betűt; a harmadikban azokat, amelyeknek végső betűje az *ly* (*gally* stb.); a negyedikben pedig az *-ály/-ély* főnévképzővel alkotott szavakat (*akadály* stb.). A második és a harmadik csoportban gondolatjelek közt – magyarázat nélkül – bizonyos alcsoportok is el vannak különítve. Sajnálatosan kimaradt a felsorolásból a *foly(ik)* ige: talán azért, mert nem tudták eldönteni róla, hogy itt szó végén vagy szó belsejében foglal-e helyet az *ly* betű. E fontos szó hiánya azért is feltűnő, mert például a sokkal kevésbé ismert és használt *görvély* szó viszont benne van a felsorolásban.

Az *ly* betűs szavaknak rendszerbe, illetőleg helyesírási szabályokba foglalását először Szemere Gyula próbálta meg (1951: 407). A szerző az *ly* betűt tartalmazó szavak szótagszámának, hangkapcsolatainak és szóvégeinek figyelembevételével alkotott egy bizonyos rendszerezést, amelyet a későbbi évtizedekben azután továbbfejlesztett.

Tyukodi Császár István mintegy 240 *ly* betűs szót próbált rendszerbe foglalni (1955: 63–6). „A szabályok megalkotásában – írja – a következőképpen jártam el: Fő szabályt alkottam a tömeges esetekből, mindenütt csak egyetlen szempontot véve figyelembe: a szóvéget. A hangkapcsolatokat a szabályalkotáskor nem vettem tekintetbe, sem a szavak szótagszámát...” Szerinte például a *bélyeg* szó azért írandó *ly*-nal, mert a *lyeg* végűek csoportjába tartozik (mint a *télyeg*).

Tyukodi Császár István rendszerezését Szemere Gyula bírálta (1955: 298–303), főképp az iskolában való hasznosíthatás szempontjából.

Hernádi Sándor igen gyakorlatiasan foglalkozott az *ly* betűs szavak kérdésével „Kis magyar helyesírás” című könyvében (1984: 108–11) szabályok és csoportosítás nélkül, ábécérendben sorolt fel 267 *ly*-os szót, közöttük 12 tulajdonnevet. Némi egyenetlenségre mutat, hogy a felsorolásban vannak olyan ritka szavak, mint a *véndely* köznév és az *Ompoly* férfinév, de hiányzik az ezeknél jóval fontosabb *helyett* névutó és a *kóvályog* ige. Ha a földrajzi nevek közül helyet kapott az *Ipoly*, jó lett volna fölvenni *Erdély* nevét is.

Hogyan tárgyalja az *ly* kérdését „A magyar helyesírás szabályai”-nak 1984 óta érvényben levő tizenegyedik kiadása? „Az *ly* írására – mondja a szabályzat – pontos szabályaink nincsenek, mert azok a szavak, amelyek *ly*-nal írandók, nagyon sokféle eredetűek, különböző jellegűek. Kétség esetén szótárban kell megnézni, mely szavakban írunk *ly*-t, melyekben *j*-t” (89. pont). Egy kissé pontatlan itt a következő megállapítás: „Az egy szótagú szavak közül a következők írandók *ly*-nal: *boly*, *foly(ik)*, *hely* (főnév), *mély*, *moly*, *súly*, *süly*; *gally*.” Ebből a felsorolásból kimaradt az ugyancsak egy szótagú *ily*, *mely*, *mily*, *oly* névmás, valamint a *bolyh* főnév, amelyet pedig a szabályzat szótári része külön szócikkben említ. A négy kihagyott névmás azután a következő bekezdésben kapott helyet: „A névmásokban *ly*-nal jelöljük a *j* hangot: *ily*, *ilyen*, *mely*, *amely*, *mily*, *milyen*, *oly*, *olyan*, *amelyik* stb.” Itt meg kellett volna említeni, hogy van két kivétel: két birtokos névmás, tudniillik a *j*-vel írandó *saját* és *tulajdon* (pl. *saját lakásom*, *tulajdon kezébe*).

Rácz Endre és Takács Etel „Kis magyar nyelvtan”-a a 7. kiadásában így fogalmazza a névmásoknak ezt a szabályát: „Mindig *ly* betűt írunk: ...a *j* hangot tartalmazó névmásokban: *ilyen*, *olyan*, *milyen*, *melyik*, *amilyen*, *amelyik* stb.” (i. m. 49). Itt a *mindig* szó helyett a *többnyire* használata lett volna helyénvaló, tekintettel a kivételes írású *saját* és *tulajdon* névmásra. Talán azért feledkeztek meg róla, mert a *saját* és a *tulajdon* szó nem mindig névmás, hanem gyakran főnév: *sajátja*, *tulajdona*.

A *j ~ ly* helyesírásának kérdésével legrészletesebben Szemere Gyula *Hogy is írjuk?* című könyvének második, átdolgozott kiadása foglalkozik. Itt a szerző utal arra, hogy a *j* hang helytelen jelölése elemi íráshibának számít, de arra is, hogy az *ly* írásában a szó nyelvtani értelmében vett szabályaink nincsenek, „...meg kell tanulnunk, mely szavakban írunk a hagyományos hangjelölés szerint *ly*-t, melyekben *j*-t. Ebben vannak bizonyos fogódzóink. Ha megfigyeljük, hogy a *j*-nek ejtett hang a szó elején, végén vagy belsejében fordul-e elő, a szavak bizonyos csoportokba sorolhatók” (i. m. 39). Szemere az e szempont szerinti három típusban összesen 236 *ly*-os szót sorol fel, közöttük 6 tulajdonnevet is.

Sajnos, Szemere könyvében az első típus fogódzójának a megfogalmazása nem eléggé pontos: „Szó kezdetén csak a *lyuk* szóban írunk *ly*-t, minden más szó elején *j* betűvel jelöljük a *j* hangot” (i. m. 40). Szerintem a *lyuggat* és a *lyukkártya* is más szó, mint a *lyuk* – hiszen szótárainkban külön szócikkeik vannak! –, mégis *ly*-nal kell írunk ezeket is.

Fontos megfigyelése Szemerének a következő: „Ha a *j* hang a szó **végén** fordul elő, különbséget kell tennünk egytagú és többtagú szavak között”, mint-hogy az egy szótagúak közt a *j*-vel írandók, a több szótagúak között ellenben az *ly*-nal írandók vannak nagy többségben (i. m. 40–1).

Szemere 151 olyan szót sorol fel, amelynek a végén van az *ly*, s e szavak közt ilyeneket is: *feszély(ez)*, *gabaly(odik)*, *imboly(og)*, *kóvály(og)*, *sompoly(og)*, *támoly(og)*, *terebély(es)*, *vetély(társ)*, *viszoly(og)*. Csakhogy mai köznyelvünkben nincs *ly* betűvel végződő *feszély*, *gabaly*, *imboly*, *kóvály*, *sompoly*, *támoly*, *terebély*, *vetély* és *viszoly* szavunk! Ha viszont a valóban élő *feszélyez*, *gabalyodik*, *imbolyog*, *kóvályog*, *sompolyog*, *támolyog*, *terebélyes*, *vetélytárs* és *viszolyog* szót nézzük, akkor ezekben nem végső, hanem belső elem az *ly* betű. Én többek között ezért tartom nagyon mesterkélt és ingatag alapnak azt, hogy az *ly* betű szóvégi vagy szó belseji helyzete szerint alkossunk típusokat és szabályokat. Inkább azt kellene vizsgálni, hogy ezekben a szavakban az *ly* milyen – ö t k ö z v e t l e n ü l m e g e l ő z ő – hanggal, illetőleg betűvel alkot kapcsolatot. Vagyis szerintem például a *támolyog* szó esetében nem *magának* az *ly*-nek a helyzete a döntő, hanem a szóban lévő *oly* (*o* + *ly*) hang-, illetve betűkapcsolat miatt írunk itt *ly*-t, sőt a toldalékos alakokban is (*támolygás*, *támolygó*, *támolygók*, *támolyogsz* stb.). Szemere felsorolásából egyébként fontos *ly*-os szavak maradtak ki: *ahelyett*, *amely*, *amolyan*, *bazsalyog*, *boglyas*, *bolygat*, *bolyong*, *esztergyalyos*, *folyosó*, *folytat*, *helyes*, *helyett*, *nyavalyog*, *somolyog*, *valamelyik* stb. (Az akadémiai helyesírási szabályzat szótári részében ezek mind megtalálhatók!) Szemere rendszerezésében például a *folyosó* és a *folytat* szó hiányát nem pótolhatja a *foly(ik)* ige főlvétele, hiszen külön magyarázat nélkül nem világos, hogy a *folyosó* és a *folytat* a *folyik* ige tövéből származik.

IV. Az *ly*-os szavak új rendszerezése

Hogy mely szavakban írunk *ly*-t, arra tulajdonképp csak egyetlen nyelvtani alapú és kivételek nélküli szabályunk van: az, hogy az *-ály/-ély* képző kérdéses hangját mindig ezzel a betűvel kell jelölnünk. Ám itt is nehezíti a dolgot, hogy jó néhány így alkotott szavunkban csak a nyelvtörténetileg képzett ember ismeri fel az alapszót és ezt a képzőt (pl. *apály*, *aszály*, *erély*, *fekély*, *kedély*, *viszály*). A *mordály* szóról pedig tudni való, hogy ez nem a *mord* melléknév *-ály* képzős származéka, s a *seregély*-nek is aligha van köze a *sereg*-hez meg az *-ély* képzőhöz.

Az *ly*-nal írandó szavaink rendszerezésére, áttekintésére és tanításuk megkönnyítésére nem nyelvtani jellegű szabályok szolgálnak. Viszont a Szemere Gyulától eredő gyakorlatias szabálypótlók – a „Hogy is írjuk?” című könyvében – igen nehézkesek. Szemere aszerint alkot az *ly*-t tartalmazó szavakból három csoportot, hogy az *ly* a szó elején, végén vagy a szó belsejében van-e, s a szóvégi *ly* esetén a szótagok számát is figyelembe veszi az ilyen szavak két alcsoportjában. Csakhogy ez nagyon ingatag osztályozás, mert a szóképzéssel például a *szabály* főnév szóvégi *ly* betűje szó belsejébe kerül (*szabályoz*, *szabálytalan* stb.), és az egy szótagú *hely* főnévből is több szótagú más szó lesz (*helyi*, *helyzet* stb.). Vagy Szemerénél például a *pálya* szó a *lya* végűek alcsoportjában található; de ha *z* képzőt teszünk hozzá, akkor a *lya*-ból egyszeriben *lyá* lesz: *pályáz(ik)*. Ezzel szemben az én rendszerezésemben a *pálya* és a *pályázik* egyformán az *ály* kapcsolatiúak csoportjába tartozik.

Szerintem az *ly*-os szavak rendszerezésében elég egyetlen szempontot érvényesíteni: azt, hogy milyen hang, illetőleg betű előzi meg közvetlenül az *ly*-t. Tehát például a *hely*, *helyi*, *helyzet* típusú szavakra az *ly* hang-, illetve betűkapcsolat a jellemző. 327 *ly*-os szóból összeállítottam egy olyan rendszerezést, amely lehetővé teszi minden előforduló *ly*-os szónak a könnyű áttekintését. A *j* betűvel írandó szavakat – mint kivételeket – elvből nem vettem be a rendszerezésbe, mert ami nincs benne ebben a tizenhárom *ly*-os csoportban, vagy nem illeszthető beléjük, azokat a szavakat értelemszerűen *j*-vel kell írni.

A tizenhárom csoport (típus) sorrendjét a szavaikban előforduló *aly*, *ály*, *ely*, *ély*, *ily* stb. hang-, illetve betűkapcsolat ábécérendje határozza meg. A csoportokon belül az egyes szavak szintén ábécérendben követik egymást. Így bármelyik *ly*-os szót könnyű megtalálni. Az egyszerű tőszavakon kívül az értelmi és helyesírási szempontból nem mellőzhető képzett és összetett szavakat is fölvettem az összesen 327 szó közé. A tizenkettedik csoportba azok a szavak kerülnek, amelyekben nem magánhangzó előzi meg az *ly*-t (mint az első tizenegy csoportban), hanem valamilyen mássalhangzó (*b*, *g*, *k*, *m*, *sz*). Végül a tizenharmadik csoportot az jellemzi, hogy itt $\emptyset$ az *ly*-et megelőző hang, vagyis az *ly* itt a szavak legelején áll.

Rendszerezésem a következő:

1. csoport: *aly* (*a* + *ly*) típus – 10 szó:

bazsalyog	gally	nyavalya, nyavalyog
bivaly	guzsaly (kézi fonóeszköz)	padmaly (üreg)
gabalyodik	karvaly (ragadozó madár)	tavaly

2. csoport: *ály* (*á* + *ly*) típus – 43 szó:

aggály	homály	nadály (gyűrűsféreg)
akadály	irály (= stílus)	osztály
apály	ispotály (= kórház)	pályá
aszály	kályha	pályázik
bokály (karcsú mázas agyag-	király	ragályos (= fertőző, járványos)
kancsó)	Kodály Zoltán	sirály
borzadály	kóvályog	szabály
dagály	kristály	tályog
esztergályos	lakályos (= otthonos)	tartály
fertály (negyed)	lapály (síkság)	uszály
gályá (hajófajta)	mályva (növény)	vályog
hályog (szembetegség)	Mihály	vályú
harkály	mordály (régimódi pisztoly,	vigályos (ritkás)
hatály	puska)	viszály
hodály	muskotály	zsályá (cserjeszerű növény)

3. csoport: *ely* (*e + ly*) típus – 56 szó:

ahelyett	helyez	némely(ik)
akármely(ik)	helyi	pehely
amely(ik)	hellyel-közzel	pelyva v. polyva
cikkely	helyre (= helyes és ügyes)	pendely (ruhadarab)
csegely (boltozatrés v. érme-fajta)	helyreigazít	persely
csermely (kis folyóvíz)	helytáll	petrezselyem
dereley	helytelen	pikkely
ehelyett	helyzet	selyem
émelyeg	hüvely	selypít
enyhely (karám v. pihenőhely)	hüvelykujj	székely
gereley	kehely	tégely
gerendely (eke v. borona tartozéka)	keselyű	tengely
Gergely	Keszthely	tévelyeg
hely (főnév)	kétely	tűzhely
helybenhagy	korhely	Udvarhely vármegye
helyénvaló	mely(ik)	valamely(ik)
helyes	messzely (űrmérték)	véndely v. vindely (= bödön)
helyett	métely (laposféreg, betegség)	zsindely
	mihelyt	
	műhely	

4. csoport: *ély* (*é + ly*) típus – 46 szó:

bélyeg	fustély (= furkósbot)	sekély
beszély (= elbeszélés)	függélyes	seregély
borbély	görvély (betegség)	sordély (madárfajta)
bordélyház	karabély (rövid csövű puska)	szegély
csekély	kastély	személy
engedély	kedély	szentély
Erdély	kevény	szenvedély
erély	kordélyos (kordét hajtó)	szeszély
erkély	kvártély (= szállás, lakás)	szívélyes
esély	mély	tekintély
estély	meredély (= meredek lejtő, szakadék)	terebélyes
eszélyes (= eszes, fortélyos; célszerű)	rejtély	tökély (= tökéletesség)
fekély	rostély (rács)	ünnepély
feszélyez	rostélyos (pecsenye)	veszély
fortély	segély	vetélytárs
		vőfély

5. csoport: *ily* (*i + ly*) típus – 9 szó:

akármily(en)	ily(en)	Illyés Gyula
amily(en)	ilyesmi	mily(en)
emilyen	ilyeténképpen	valamilyen

6. csoport: *oly* (*o* + *ly*) típus – 97 szó:

<i>amolyan</i>	<i>folytán</i>	<i>Orsolya</i>
<i>ámolyog</i> (ténfereg, szédül)	<i>folytat</i>	<i>páholy</i>
<i>bagoly</i>	<i>folyton</i>	<i>pisztoly</i>
<i>baraboly</i> (gyomnövény)	<i>folyvást</i>	<i>pocsolya</i>
<i>befolyás</i>	<i>garaboly</i> (kosárfajta)	<i>polyák</i> (= lengyel)
<i>boly</i>	<i>golyhó</i> (= együgyű, bolondos v. tudatlan ember)	<i>ráspoly</i> (reszelőszerű eszköz)
<i>Bolyai János</i>	<i>golyó</i>	<i>rigolya</i> (szeszély)
<i>bolygat</i>	<i>golyva</i>	<i>rokolya</i> (bő, ráncos szoknya)
<i>bolygó</i>	<i>gombolyag</i>	<i>sávolykötés</i> (a textíliparban)
<i>bolyh(os)</i>	<i>gomoly</i>	<i>sikoly</i>
<i>bolyong</i>	<i>gomolya</i> (sajtszerű tejtermék)	<i>sikolya</i> (hócipőféle lábbeli v. sítalp)
<i>borbolya</i> (növényfajta)	<i>gomolyog</i>	<i>sikoly</i> (fiszta)
<i>cirbolya</i> (fenyőféle fa)	<i>ibolya</i>	<i>solymász</i>
<i>coboly</i> (= menyétféle kis ragadozó)	<i>lbolya</i>	<i>somolyog</i>
<i>cseppfolyós</i>	<i>imbolyog</i>	<i>sompolyog</i>
<i>csigolya</i>	<i>lpoly</i>	<i>sonkoly</i> (a méhészetben)
<i>csimpolya</i> (népi hangszer)	<i>Károly</i>	<i>szipoly</i> (kártévő bogár)
<i>csobolyó</i> (hordozható lapos hordócska)	<i>komoly</i>	<i>szipolyoz</i>
<i>csormolya</i> (gyomnövény)	<i>konkoly</i> (gyomnövény)	<i>támolyog</i>
<i>datolya</i>	<i>kopolya</i> (áradás vájta gödör)	<i>tarsoy</i>
<i>domolykó</i> (halfajta)	<i>korcsolya</i>	<i>téboly</i>
<i>egyfolytában</i>	<i>moholy</i> (= növény finom szőrzete)	<i>tébolyog</i>
<i>fogoly</i> ¹ (= fogságban levő személy)	<i>moly</i>	<i>tipoly</i> (rovarfajta)
<i>fogoly</i> ² (madárfajta)	<i>molyhos</i> (pihés)	<i>topolya</i> (nyárf)
<i>folyadék</i>	<i>mosolyog</i>	<i>turbolya</i> (erdei növény)
<i>folyam</i>	<i>nápolyi</i>	<i>viszolyog</i>
<i>folyamodik</i>	<i>naspolya</i>	<i>zuboly</i> (= a szövőszék henge- re)
<i>folyik</i>	<i>nyoszolya</i> (= ágy)	<i>zugoly</i> (= zug)
<i>folyó</i>	<i>nyoszolyó</i> lány (= koszorús- lány)	<i>zsámoly</i>
<i>folyóirat</i>	<i>oly(an)</i>	<i>zsávoly</i> (szövetfajta)
<i>folyondár</i> (növény)	<i>olyasmi</i>	<i>zsomboly</i> (tölcsér alakú, mély üreg)
<i>folyósít</i>	<i>olyaténképpen</i>	
<i>folyosó</i>	<i>omboly</i> (láp v. hínár)	

7. csoport: *óly* (*ó* + *ly*) típus – 7 szó:

<i>gólya</i>	<i>pólya</i>	<i>Zólyom</i> vármegye
<i>hólyag</i>	<i>sólya</i> (hajógyári lejtős pálya)	
<i>kólya</i> (= taligaszerű kis kocsi)	<i>sólyom</i>	

8. csoport: *öly* (*ö + ly*) típus – 14 szó:

bögöly (légyfajta)	gömbölyű	ölyv v. ölyű (ragadozó madár)
dölyf	hömpölyög	pöröly (kovácsoló eszköz)
göböly (= hizlalt ökör)	kölyök	tönköly (búzafajta)
gödölye (= kecske nőstény kicsinye)	kölyű (kézimalom)	törköly (a szőlészetten)
	köpöly (orvosi eszköz)	zsöllye (nézőtéri ülőhely)

9. csoport: *uly* (*u + ly*) típus – 16 szó:

furulya	paszuly (= bab)	sulykol
fuszulyka (= bab)	pulya ¹ (gyermek v. kis növésű ember)	sulyok (nyeles falap v. bunkó)
gulya (szarvasmarhák csoportja)	pulya ² (= elpuhult, tehetetlen, gyáva)	sulyom (ehető termésű nővény)
gulyás ¹ (= gulyát őrző pásztor)		susulyka (gombafajta)
gulyás ² (étel)		
mulya (= bambán mafla)	pulyka	
nadragulya (mérgező növény)	skatulya	

10. csoport: *úly* (*ú + ly*) típus – 5 szó:

egyensúly	hangsúly	súlyos
ellensúlyoz	súly	

11. csoport: *üly* (*ü + ly*) típus – 3 szó:

hülye	süly (betegség)	süllyed
-------	-----------------	---------

12. csoport: *mássalhangzó + ly* típus – 17 szó:

béklyó	dereglye (csónakszerű vízi jármű)	saroglya
boglya (kupola alakú rakás)	ereklye	semlyék (rét v. növényi hordalék)
boglyas (= fésületlen, borzas)	fákllya	szablya (= görbe kard)
csákllya (horgas rúd)	gereblye	toklyó (= 1-2 éves juh)
csereklye (tűlevelélavar v. rőzse)	kuruglya (kemencében használt eszköz)	
csoroszlya	mágllya	
csuklya		

13. csoport: $\emptyset$ + *ly* típus (szó eleji *ly*!) – 4 szó:

lyuggat	lyukaszt	lyüki (apró termetű személy)
lyuk		

Néhány megjegyzést kell fűznöm ehhez a rendszerezéshez.

A tizenhárom csoportban felsorolt összesen 327 *ly*-os szó az ilyen szavaknak nem szótári, hanem főképp csak helyesírás-tanítási szempontból teljességre törekvő gyűjteménye. Előfordul, hogy egy itteni szó egy egész szócsaládot képvisel. Például a *szabály* főnévnek a hétköznapi értelmező szótárban a következő összetételei vagy származékai szerepelnek önálló szócikkek címszavaiként: 1. *szabályellenes*, 2. *szabályos*, 3. *szabályoz*, 4. *szabályozás*, 5. *szabályozó*, 6. *szabályrendelet*, 7. *szabálysértés*, 8. *szabályszerű*, 9. *szabálytalan*, 10. *szabálytalankodik*, 11. *szabálytalanság*, 12. *szabályzat*; 13. *alapszabály*, 14. *aranyyszabály*, 15. *életszabály*, 16. *hármasszabály*, 17. *házszabály*, 18. *illemszabály*, 19. *játékszabály*, 20. *jogszabály*, 21. *nyelvszabály*, 22. *rendszabály*. Ebből a hatalmas szócsaládból csak az alapvető fontosságú *szabály* szót vettem föl a rendszerezésembe, hiszen aki megtanulja a *szabály* helyes írásmódját, az a szócsalád összes többi tagját is le tudja írni helyesen: *ly*-nal. (Sőt még az igekötős, összetett és képzett *megrendszabályoz* szót is!) Hasonlóképpen a *mély* szó közlése is fölöslegessé teszi a *bemélyed*, *elmélyül*, *kimélyít*, *mélyfűrés*, *mélység* stb. szó külön szerepeltetését.

Máskor viszont összetett, képzett, sőt ragos szavakat is fölvettem, ha eredetüknek az átlagos nyelvtudatban való elhomályosulása elbizonytalaníthatja a helyesírásukat. Például a *hely* főnév szócsaládjából ezért került be a rendszerezésbe az *ahe-lyett*, a *helybenhagy*, a *mihelyt*, a *műhely*, a *helyi* és a *helyette*. Ugyanígy a *gulya* főnév mellől sem maradhatott el a *gulyás*, vagy a *foly(ik)* ige szócsaládjából sem hiányozhat az *egyfolytában*, a *folyosó*, a *folytat* és a *folyton*. (Szemere Gyula rendszerezése általában csak az egyszerű tőszavakat vette figyelembe!)

A tulajdonnevek közül csak tizenhárom *ly* betűset vettem föl: három gyakran előforduló művelődéstörténeti nevet (*Bolyai János*, *Illyés Gyula*, *Kodály Zoltán*), öt eléggé gyakori keresztnévet (*Gergely*, *Ibolya*, *Károly*, *Mihály*, *Orsolya*), két földrajzi nevet a mai Magyarországról (*Ipoly*, *Keszthely*) és hármat a régi Magyarországról (*Erdély*, *Udvarhely vármegye*, *Zólyom vármegye*). A városok *ly*-os nevei közül (*Hódmezővásárhely*, *Szombathely* stb.) azért választottam ki az egyetlen *Keszthely*-t, mert ebben nem a *hely* főnév rejlik: a név végső forrása a latin *castellum* 'várkastély, erőd' (lásd Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Bp., 1988).

Nem vettem föl a rendszerezésbe a ritkább tájszavakat: *csimpalyog*, *körtvély*, *szapoly* stb. Fölvettem viszont külön szavakként az olyan szóösszetételeket, melyeknek az előtagja *akár*-, *né*-, *vala*- (*akármelyik*, *némelyik*, *valamelyik*).

Sok *ly*-os szóhoz zárójelben (= jellel) szótári értelmezést vagy (ilyen jel nélkül) rövid értelemjelölést csatoltam. Ha egy szónak rövidebb és hosszabb alakváltozata is van, azt szintén zárójel mutatja: *ily(en)*, *mely(ik)*.

Igazi szabályokat az *ly*-os szavak helyesírásáról – amint láttuk – nem lehet adni. Érdekes azonban, hogy az ilyen szavak csoportos felsorolása alaki rokonságot mutat az akadémiai helyesírási szabályzat 131. a) pontjával, ahol ezt olvassuk: „Igekötők lehetnek a következők: ...” Ez a szabálypont ábécérendben 52 igekötőt sorol fel, *stb.* jelzéssel utalva arra, hogy a felsorolást még további példákkal lehetne kiegészíteni.

Rendszerezésemnek az *ly*-os szavak helyesírása tanításában a következő előnyeit látom:

1. az egyes csoportokban (típusokban) a felsorolt szavak segítik egymás megtanítását és megtanulását (pl. az első csoport szavainak mindegyikében ott van az *aly* hang- és betűkapcsolat: *bazsalyog*, *bivaly*, *gabalyodik*, *gally*, *guzsaly*, *karvally*, *nyavalya*, *nyavalyog*, *padmaly*, *tavaly*);

2. a rendszerezés szavai közül az iskolában a fejlettség szintjének megfelelően lehet kevesebbet vagy többet kiválasztani;

3. a 327 szóból álló rendszerezés okvetlenül tartalmazza az életben leggyakrabban előforduló *ly*-os szavakat, amelyeknek jó megtanításával rengeteg helyesírási hibát lehet elkerülni.

„A mai magyar nyelv szépprózai gyakorisági szótára 1965–1977” című könyv (Bp., 1989) 508 008 szövegszó feldolgozásával összeállította a leggyakoribbnak bizonyult 3410 szótári címszót. Ezek között tizenhat olyan *ly*-os szót találtam, amely a szövegekben száznál többször fordul elő. Ilyenek a következők: *amely* (510), *folynosó* (114), *folytat* (173), *hely* (434), *helyzet* (139), *ilyen* (634, külön szó a 43 *ily*), *ilyenkor* (151), *király* (130), *komoly* (136), *mely* (310, külön szó a 70 *melyik*), *mély* (128), *milyen* (377), *mosoly* (109), *mosolyog* (191), *oly* (141), *olyan* (949). Úgy gondolom, e leggyakoribb szavaknak a helyesírását okvetlenül meg kell tanítani már az általános iskola alsó osztályaiban.

SZAKIRODALOM

- Fábián Pál 1981. Az *ly* és helyesírási szabályzatunk 11. kiadása. In: Hajdú Mihály–Kiss Jenő (szerk.): *Emlékkönyv Benkő Loránd születésének 60. évfordulójára*. Budapest.
- Hernádi Sándor 1984. *Kis magyar helyesírás*. Móra, Budapest.
- Orosz Sándor 1974. *A helyesírás fejlődése az általános iskola 5. osztályától a középiskola IV. osztályáig*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Rácz Endre–Takács Etel 1987. *Kis magyar nyelvtan*. Gondolat, Budapest.
- Szemere Gyula 1955. Az *ly*-es szavak kérdéséhez. *Nyr.* 79: 298–309.
- Szemere Gyula 1987. *Hogy is írjuk?* Gondolat, Budapest, 1987.
- Szemere Gyula 1951. Tanítsuk eredményesebben a helyesírást! *Nyr.* 75: 407.
- Tyukodi Császár István 1955. Az *ly*-os szavak kérdése. *Nyr.* 79: 61–6.

Pásztor Emil

Kell-e új magyar nyelvtan?

(Utólagos hozzászólás egy vitához, melyben összetorlódott gondolataim miatt nem tudtam megszólalni)

Az Osiris Kiadó vitát rendezett (1998. május 25-én) a kiadásában megjelent Új magyar nyelvtan című 402 oldalas könyvről. Mivel csak utólag vettem észre, hogy nevemnek a kötet egyik lektoraként való feltüntetése félreértésre adhat okot, szükségesnek látok ehhez néhány fontos megjegyzést tenni.

Az Új magyar nyelvtan kéziratának csak mintegy tizedrészét, a szóképzésről szóló alfejezetet volt alkalmam látni, ezért a könyv többi anyagáért semmi felelősséget nem vállalok. Gyors megjelenése után még nem volt időm az egészet áttanulmányozni, csak éppen belepillantottam. Hitelesnek tartom a vitán elhangzott bíráló észrevételeket, melyek zömével talán egyet tudok érteni: ez a könyv nem alkalmas arra, hogy a strukturalista nyelvtant népszerűsítse. Még olyanok számára is nehéz olvasmány, akik a Strukturális magyar nyelvtan megjelent köteteit ismerik. Nem az általánosnak tekinthető nyelvtani iskolázottságú pedagógusok széles rétegének készült, hanem egy szűkebb csoportnak, olyanoknak, akik a generatív iskolán nevelődtek, jól ismerik a könyvet megelőző szak tanulmányokat, főleg az angol nyelvű szakirodalmat. A szerzők nem mérték fel a távolságot, mely ezt a speciális elemzést és terminológiát ismerő csoportot a többség ismereteitől elválasztja.

De még a szakirányban járatosak számára is félrevezető az a néhány terminológiai kifejezés, mellyel a mondattani fejezet elején találkoztam. *Főneves kifejezés*-nek nevezi É. Kiss Katalin az egyetlen főnévből álló összetevőt, holott az -s képző elsősorban valamivel ellátottat jelent. Ha a főnév nem járulékos eleme, hanem alaptagja a kifejezésnek, akkor ez főnévi kifejezés. (Az Általános nyelvészeti tanulmányok VI. kötetében még helyesen: főnévi csoportról volt szó.) A *predikátum* használata (az állítmánnyal való összetéveszthetősége miatt) megint nem pontos. A *topik* korrelatív párja a *komment* (mely többnyire magában foglalja az állítmányt).

További megjegyzésektől tartózkodom, mert nem ismerem részletesen a könyvet. A címben feltett kérdésre így felelnék:

Kell új magyar nyelvtan. Strukturalista nyelvtan is. De nem egészen ilyen, és nem így.

Elekfi László

A bécsi grammatikák és a közép-európai nyelvtanok

I.

1. A XVIII. század utolsó és a XIX. század első évtizedei a magyar, sőt valamennyi közép- és kelet-európai nemzet életében a felvilágosodás eszméinek terjedésével, illetve a nemzeti célokhoz való alkalmazásával jellemezhetők. A felvilágosodás azonban – Szerb Antal szerint – nem volt szükségképpen nemzeti jellegű. „Ha ők (ti. a felvilágosodás képviselői, Ny.I.) nemzeti kultúrát kívántak, gyakorlati, ésszerű okból kívánták, azért, mert minden nemzet a maga nyelvén ment előre stb.” (Szerb A. 1943: 192) Erre hívja fel a figyelmet Király Péter, amikor megállapítja, hogy „das Ende des 18., der Anfang des 19. Jh. ist jene Epoche, in der bei den Völkern Mittel- und Ost-europas die Ideen der Aufklärung stärker zu wirken beginnen. Dieser Prozeß kann auch bei den Völkern Ungarns bemerkt werden, als Ergebnis dieses Prozesses gelangen die Fragen der allgemeinen Bildung und der nationalen Kultur, vor allem die der Nationalsprache auf die Tagesordnung” (Király P. 1983: 35). A gyakorlat, az ésszerűség okán határozta el Mária Terézia a közoktatás tartalmi és pedagógiai szabályozását, és hívta meg Ausztriába Johann Ignaz von Felbiger neves német pedagógust. A tanügyet ugyanis Mária Terézia az államszervezet integráns részének tekintette; véleménye szerint „das Schulwesen ist und bleibt ein Politicum” (idézi Lajos M. 1917: 13., valamint Georgijević, Kr. 1969: 179). 1774-ben jelent meg Felbiger átfogó javaslata *Allgemeine Schulordnung für die deutschen Normal-, Haupt- und Trivialschulen in den sämtlichen Kaiserl. Königl. Erbländern* címmel. Egy évre rá követte ezt híres módszertani munkája, a *Methodenbuch für Lehrer der deutschen Schulen in den kaiserlich-königlichen Erbländern*, melyet részletes bevezetéssel, magyarázatokkal 1892-ben Johann Panholzer adott ki (Panholzer, J. 1892). Felbiger ausztriai majd magyarországi működését megelőzően Sziléziában tevékenykedett, ahol pedagógiai munkássága révén országos hírnévre tett szert: „Johann Ignaz Felbiger, Probst zu Sagan, in Preussisch-Schlesien, war damals einer der ersten Schulmänner in ganz Deutschland. Für so musterhaft galt von ihm ausgearbeitete und zur Durchführung gebrachte Lehrplan, dass es nicht Seltenes war, wenn Männer vom Fache sich nach Sagan begaben, um unter den Augen und der Leitung Felbigers seine Methode zu studieren” (Arneth, Alfred 1879: 246; idézi Csaplár B. 1883: 46–47).

Az 1777-es Ratio Educationisban „a közönséges nevelésnek egy új elrendeltetése dolgoztatott ki” (Teleki J. 1988: 90), azaz – egyebek mellett – a német nyelv oktatása a Monarchia valamennyi iskolájában kötelező lett. A tankönyvkérdést az ún. nemzeti iskolákban (Nationalschulen) egyszerűen úgy oldották meg, hogy átvették az osztrák normális iskolákban rendszeresített könyvet, melyet maga Felbiger szerkesztett. Ez a könyv először *Anleitung zur deutschen Sprachlehre* címmel jelent meg 1774-ben, majd *Verbesserte Anleitung...*-ként 1779-től több kiadásban (vö. Keipert, H. 1991: 29–30, Bleyer J. 1909: 80). Mintája Gottsched *Sprachkunst*-ja, illetve *Kern der deutschen Sprachkunst* című munkája. A *Verbesserte Anleitung*-ot az Osztrák Monarchia valamennyi népének nyelvén kiadták. Készültek párhuzamos szövegű kétnyelvű kiadások, de lefordították és adaptálták egynyelvűekben is (pl. *A' német nyelvnek meg-tanulására való könnyű, és helyes nézet a' magyar Nemzeti Iskoláknak számára. Cum speciali Privileg. Sac. Caes. Reg. Apost.*

Majest... Budán... MDCCLXXXI. A bécsi grammatika hatása azonban ennél szélesebb körű (vö. Keipert, H. 1991, 1992, 1993). A jellegzetesen ötös felosztás, a grammatikai kategóriák értelmezése, meghatározása, az egyes fejezetek felépítése, valamint a terminológia tekintetében is minta lett ez a nyelvtan a Monarchián kívül más közép- és kelet-európai népek grammatikái számára is (vö. Keipert, H., különösen 1991). Felbiger is hangsúlyozza, hogy az *Anleitung* nem csupán arra szolgál, hogy az ifjúság a német ragozással és szókötéssel megismerkedjék, hanem „sie (ti. az *Anleitung*, Ny.I.) kann auch ein gutes Hilfsmittel zur Erlernung anderer Sprachen sein. Man hat sich bemüht, den deutlichen Begriff von den Teilen der Rede zu geben, welche meistens in allen Sprachen vorkommen” (Panholzer, J. 1892: 199). Így az *Anleitung* mintául szolgált más népek anyanyelvi nyelvtanai számára is. Tekintettel arra, hogy e minta alapján írtak magyar, horvát (a Zágráb tágabb környékén beszélt ún. kaj-dialektusú) és szlavóniai (regionális što-nyelvjárássú), valamint burgenlandi horvát (ún. ča-nyelvjárássú) nyelvtant is, tanulságos ezek egybevetése, nemcsak a magyar, hanem a szláv grammatikatörténet szempontjából is. Később azonban készültek olyan nyelvtanok, amelyek nem utánozták ugyan ilyen nagy mértékben a bécsi mintát, de a hatása több pontban is érezhető bennük. Ilyen például a XVIII. század végi és a XIX. század eleji, tehát még az egységes irodalmi nyelv megteremtése előtt írt horvát grammatikák egy része. Ám továbbmenve, az *Anleitung* közvetett hatása látható később is, például Szalay Imre első ízben 1828-ban megjelent *A magyar nyelvtudomány rövid foglalatja* című nyelvtanában, melyet hazai szlovén (vend), szerb és román nyelvre is lefordítottak. Így tehát számolnunk kell a bécsi hagyomány közvetett hatásával is. (Szalay nyelvtanának hazai szlovén fordítására pár évvel ezelőtt Lukács István volt szíves felhívni figyelmemet. Vö. Lukács I. 1996). E szerteágazó kölcsönhatások kutatásának kezdeteként most a Felbiger szerkesztette ábécéskönyvet mutatom be.

2. Az írás és olvasás készségének elsajátíttatására szerkesztett könyvet *ABC – oder Namenbüchlein für Anfänger zur Erlernung der Druck-, Latein- und Kurrentschrift zum Gebrauche der Schulen in den k.k. Staaten* címmel első ízben Bécsben adták ki 1774-ben. Ezt az ábécéskönyvet Révai Miklós fordította le magyarra, de – mint említettem – a magyarországi nemzetiségek nyelvére is átültették. Révai fordítása, illetve részben adaptálása 1780-ban jelent meg *ABC könyvecske a' nemzeti iskoláknak hasznokra – ABC oder Namenbüchlein, zum Gebrauche der National Schulen in dem Königreiche Ungarn* címmel. Páros oldalain a magyar, páratlan oldalain a német szöveg olvasható. 1779-ben két horvát nyelvű változat is napvilágot látott: az egyik kaj-nyelvjárásban (*ABC knisica za potrebozt narodnih škól*), a másik szlavóniai horvát változatban (*ABC iliti Knjizica Slovoznánja za potrebu narodnih Ucsionicah u Kráľjestvu Slavónie*). Fordítóikat, szerkesztőiket nem ismerjük. Révai könyve a mintája a nyugat-magyarországi horvátok számára készített ábécének, mely a ča-nyelvjárás i-ző változatában íródott (*A.B.C. könyvecske a' nemzeti iskolák' számára. A.B.C. knyisicze za diczu horváczkoga naroda va kralyesztvi Vugerzkom*). Ennek egy fénymásolt példánya van birtokomban még Hadrovics Lászlótól, aki néhai Stefan Zvonarich osztrák (burgenlandi) nemzetiségi tanfelügyelő eredetijét fénymásoltatta le. Hadrovics széljegyzete szerint „valszínűleg 1790-ben jelent meg”, Kuzmich L. azonban csak 1830 tájára teszi megjelenését: „Die kroatische Version dürfte um 1830 gedruckt worden sein.” Ehhez még hozzáfűzi a közismert tényt: „In allen anderen Sprachen der ungarischen Monarchie ist die Fibel bereits 1790 erschienen” (Kuzmich, L. 1992: 226). A burgenlandi kiadásban a páros oldalakon a magyar, a páratlan oldalakon a horvát szöveg olvasható. Ez az ábécé Josef Fitzko (Fitzkó, Ficzkó) munkája. A szerző (átdolgozó) 1772-ben született Borháza (Boreča) községben, Vas vármegyében. Negyvenkét éven át volt plébános Peresznyén (h. Prisika, n. Prössing). Katekizmusait és imakönyveit a horvátok számára írta, „deren Sprache er vollkommen beherrschte” (Hadrovics L. 1974: 34). Irodalmi munkásságát, amelyet ezen a regionális irodalmi nyelven fejtett ki, Hadrovics László nagyra értékeli: „Fickos Werke erfreuten sich großer Volkstümlichkeit und spiegelten wegen des leichten, gut faßbaren Stils eine entscheidende Rolle in der weiteren Entwicklung der burgenländisch-kroatischen Literatursprache” (Hadrovics i. m. 35). Ugyancsak Révai alapján készült a hazai

szlovén (vend) változat (*ABC kni'sicza za národni soul haszek. ABC könyvetske a' nemzeti sicoláknak hasznokra*). Fordítója (átdolgozója) Küzmics Miklós (Mikloš Küzmič), aki 1738-ban született Alsószlavicsán (Dolnja Slaveča; később Alsócsalogány), és 1763-tól 1804-ben bekövetkezett haláláig Kancsócon (Kančovci, később Káncsóc, majd Benedek, később Felsőszentbenedek). (A Jugoszláv Enciklopédiában [Enciklopedija Jugoslavije] közölt földrajzi nevek magyar megfelelőiért köszönetet mondok Kiss Lajosnak.) Munkáját megemlíti Novak V. is (Novak, V. 1976).

Felbiger forrásairól részletesen ír Lajos Mária (i. m. 59–63). Az igen elterjedt és népszerű ábécés- és olvasókönyv felépítése a következő: betűismertetés, hangkapcsolatok kiejtésének gyakorlása, szótagolási gyakorlatok összetett szavakkal, mondatolvasási gyakorlatok, majd rövid oktatások (bölcstanácsok, közmondások) és rövid beszélgetések. A *Methodenbuch* valamennyi részhez megokolást és módszertani útmutatásokat is fűz. A betűismertetésben először a magán- és a más-salhangzók megkülönböztetésére helyezi a súlyt: „Er (ti. der Lehrmeister, Ny. I.) lasse sie bemerken, daß einige Buchstaben allein, andere aber nicht allein ausgesprochen werden können” (Panholzer, J. 1892: 171). Különös gondot fordít a hasonló hangzású szótagok helyes ejtésére: „Besonders müssen die Kinder in der richtigen Aussprache der sogen. harten und weichen Buchstaben geübt werden. Dies geschieht, wann man z.B., nachdem die Silbe »ba« buchstabiert worden ist, unmittelbar darauf »pa« buchstabieren läßt.” (Panholzer, J. i. m. 173). A szótagolás vezet el aztán a folyamatos olvasáshoz. Fontosnak tartja a helyes hangsúlyozást, aminek a köznapi beszédnél alapulnia: „Der Ton, in welchem Kinder mit ihren Eltern, mit ihren Geschwistern und anderen Leuten reden, soll auch in der Schule bei dem Lesen gehört werden” (Panholzer, J. i. m. 178). A „rövid beszélgetések” (tkp. olvasmányok) kis történetek vagy párbeszéddek, amelyek mindig valamilyen általános érvényű erkölcsi tanulsággal zárulnak. A végén hosszabb olvasmány szól „a társaságról, a felsőségről, a törvényről és a katonákról”.

Az egyes szövegek (olvasmányok) nyelve elsősorban azért érdekes, mivel bepillantást nyújt a korabeli beszélt nyelvbe. A három horvát és a hazai szlovén változat mindezek mellett azért is fontos nyelvi dokumentum, mivel ezek az ábécéskönyvek még az irodalmi nyelv egységesítését és kölcsönös megegyezésen alapuló szabályozását közvetlenül megelőző időszakban keletkeztek, s évtizedekig használatban voltak; a nyugat-magyarországi horvátok nyelvében jócskán túléltek az egységes horvátszerb (szerbhorrát) nyelv létrejöttét is. A horvát és szerb nyelvű grammatikákkal foglalkozó dolgozatában Žepić St. is hangsúlyozza, hogy ezek az ábécéskönyvek és grammatikák nem önálló alkotások. A nyelvtanokhoz mellékelte kis szógyűjteményekről (ilyen rövidke szöszedet az ábécés könyvek végén is található) pedig megállapítja (elsősorban egy későbbi nyelvtan alapján), hogy annak szöszedete „ist ein Sammelbecken aller möglichen Lehnbeziehungen zwischen dem Deutschen, Serbokroatischen, Ungarischen und Türkischen in verschiedenen Richtungen und Kombinationen” (Žepić, St. 1991: 35). Ez a megállapítás nagyjában és egészében a többi megelőző és korabeli horvát nyelvtan szöszedetére is érvényes. Az ábécés könyvek végén található szöszedetek természetesen jóval rövidebbek a teljes grammatikákhoz fűzötteknél. A Király Péter szerkesztette kötet egyik írása figyelmeztet arra, hogy „die philologische und pädagogische Analyse dieser Schulbücher wurde bisher kaum versucht, obwohl sie auf ihre Art sowohl Einfluß ausländischer – vor allem deutscher – Geistesströmungen als auch die heimischen wissenschaftlichen und pädagogischen Vorstellungen widerspiegeln” (Simon P. 1983: 159).

3. A Küzmics fordította vend ábécéskönyv magyar szövege alig-alig tér el a Révai-féle szövegtől, Fitzko viszont – a tartalom legcsekélyebb csonkítása nélkül ugyan, de – több helyen is átalakította az eredetit. Az átalakítás jellegét és mértékét jól illusztrálja a következő mondat *A hálaadó fiú* című olvasmányból:

A Felbiger-féle német szöveg: Karl legte sich *mit solchem anhaltenden Fleiße* (az én kiemelésem; a továbbiak is Ny. I.) auf die Landwirtschaft, daß er bald sich die Liebe seines Herrn erwarb.

Révai: Károly *oly forró igyekezettel* tette magát a' mezei gazdálkodásra, hogy tsak hamar meg-szerettetett urától.

Révai pontosan, csaknem szó szerinti fordításban adja vissza az eredetét. Úgy tűnhetik, bizonyos mértékig jogos volt az a száz esztendővel később leírt vád, mely azt vetette szemére, hogy „sem a szórend nem magyar, sem a szavak nem magyaros alkotásúak; még a fordító verejtéke is érzik a magyar szövegen” (Kiss Áron: Révai Miklós tankönyvei. Idézi Csaplár B. 1883/II.: 49). Valóban, amíg a német eredeti a *kitartó szorgalom* szókapcsolatot szép megszégyesítéssé színezi, addig a *sich legen*-t szolgálai fordítja le, és megtartja a német mondat szenvedő szerkezetét is.

Fitzko: Károly olly *állhatatos serénységgel* üzte a mezei gazdaságot, hogy Urának szeretetét nem sokára tellyesen meg érdemlette.

Az *állhatatos serénység* bár nem oly szemléletes, mint Révai megoldása, elfogadható, s hü-en, de nem szolgálai adja vissza a német jelzőt is. Javára irandó még, hogy a szenvedő szerkezetet kiküszöbölte. Révainál viszont jobb megoldás a *gazdálkodás*, mint nála a *gazdaság*.

Az érintett szókapcsolatokat illetően tanulságosak a horvát szövegek is.

A kaj-szöveg: Poztavit se je Karl na vunzko Gozpodárztvo z-takvum marlivoztjum (= olyan szorgalommal), da si je nazkorom lyubav Gozpona szvojega zadobil.

A što-szöveg: Karl s' *tolikó stálnom pómljom* (= olyan kitartó figyelemmel/figyelmességgel) dadese na poljskó gospodárstvo, da ón sebi Ljubav svojéga Gospodára skoro zadobil.

A német *legte sich* fordítása mindkét szövegben megjelenik; a kaj-nyelvjárásban szolgálai-ban, a što-dialektusbeliben kevésbé szolgálai. A német összetett mondat mellékmondatának visszaadásában lényeges eltérés e két változat között nincs. Fitzko hűségesen fordítja saját magyar szövegét: Kari je z-tako sztalnom marlyivocsom (= állhatatos serénységgel/szorgalommal) z-vanszko Goszpodarsztvo gonil (= üzte a mezei gazdaságot, tkp. külső gazdaságot), daje navredi szu lyubav szvojega Goszpodina dobil.

Küzemics: Károly sze je sz-táksim vrélim flíszom (= oly forró igyekezettel/szorgalommal – tehát pontosan Révai szövege, egyébként – mint fentebb említettem, Küzemics ábécéskönyvének páros oldalain található magyar szövegei alig térnek el Révaitól) prípravo k-polszkimi vérsztvi, da ga je hitró polúbo Goszpoud.

Olykor a közvetlen forrásról félreértés is árulkodhat, mint a következő mondatban. A német szöveg: Da entstanden die grossen Gesellschaften, die man *Völker, Nationen*, oder *Staaten* (az én kiemeléseim, mint a továbbiakban is, Ny. I.) nennt. A kaj-horvát szöveg pontos fordítása, Révaié is, de a što-nyelvjárásban írt könyvben ez áll: Odovuda postadohshe velika *Druxtva* (= amelyeket népeknek, nemzeteknek és városoknak neveznek). A város itt nyilván a *Staat* félreolvasásából származik (Stadt). A szlavóniai ábécéskönyv adaptálja, aki kora műveltségének megfelelően magyarul és németül is jól tudhatott, gyorsan s kissé felületesen dolgozott, és a magyar fordítást sem nézte meg. Figyelemre méltó még, hogy az elvont fogalmat jelölő *Gesellschaft*-nak sincs megállapodott megfelelője. (Ez a sztenderd horvátban és szerbben *društvo*, mely a némethez hasonlóan 'társaságot' és 'társadalmat' is jelent.) Három szó is használatos: *obchina* (= *općina*, *opština*, tkp. közösség), *druxtvo* (= *društvo*) és *tavaruštvo* (a vendben *tivarištvo*, ami inkább baráti társaságot jelent, de jelzős szerkezetben házastársat is).

Több példa alapján állítható, hogy az elvont fogalmakat vagy tulajdonságokat jelentő szavak közül azoknak van állandósult, közös alakjuk, azaz valamelyik fonetikai vagy morfológiai változás következtében nyelvtörténetileg szabályosan kialakult elnevezésük, amelyekre a vallási élet szókincse a megfelelő kifejezést már jóval korábban kialakította. Ilyen például a 'hálás', 'háládatos' jelentésű *zahvalan*, *hvalan* vagy az 'előírás, törvény' jelentésű *zapoved*, *zapovid*, *zakon*. Az új fogalmakra különböző szóalkotásokkal kísérleteznek.

A német *neugierig*-nek Révainál is *kérdezdegelő* felel meg. (a kíváncsi-ra az első adatot a TESz 1772-ből hozza). A kaj-horvát fordításban *novo-zvedliv* (= újat kutató), a szlavóniai *novo-željno* (ez a *neugierig* pontos mása), Küzemics a magyar szó tükörfordítását adja (*szpitavajoucsi*), Fitzkónál ez az olvasmány nincs meg. Érdekes viszont az, hogy ha a német szöveg olyan fogalmat fejez ki összetett szóval, amelynek van már megfelelője, akkor is inkább a német pontos mása

kerül előtérbe. Jó példa erre a *Schulkind*, mely Révainál *iskolagyermek*, Fitzkónál *skolarszko dite*, Küzmisnél *soulszko dejte*, míg a két másik horvát szövegben *vucsenik*, illetve *ucsenik*, tehát egyszerűen 'tanuló' olvasható.

A könyv elején található rövid oktatások utolsó paragrafusát nevelő célzatú közmondások, szólások és egyéb tömören megfogalmazott bölcsességek alkotják. Révai általában a német közmondásnak megfelelő magyart adja, például a *Der Mensch denkt, Gott lenkt* nála így hangzik: *Szegény ember szándékát boldog Isten bírja*. A kaj fordítás csak értelmezéssel szolgál: *Chlovek na prvo szí jemlye, Bog odredyuje* (= tkp. Ember tervez, Isten végez/határoz, dönt), a szlavóniai što-változat szerzője megtalálja az állandósult (rimes) frazeologizmust: *Csovik zagtivá, Bóg nagibá* (= Az ember akar/szándékozik, Isten végez/cselekszik.) Fitzkónál *Sziromaha cslovika nakanenye Bóg láda* (= Szegény ember szándékán Isten uralkodik), Küzmicsnél: *Sziromáh csloveku nakányanye dober Buog ravna* (= Szegény ember szándékát a Jóisten irányítja). Ez a két utóbbi szó szerinti fordítás, de a magyar közmondás ritmusát, sajátos ízét nem adják, nem is adhatják vissza, így természetesen, hogy a horvát vagy vend olvasóban nem is keltik ugyanazt a képzetet, amit a magyarban.

4. Külön filológiai feladat lehet a Felbiger-féle ábécé magyar fordításainak egymással s a német eredetivel való egybevetése, majd pedig a három horvát és a vend fordítás összehasonlítása. Annyi egyelőre ezen aprómunka elvégzése nélkül is bizonyos, hogy ez a német elemi iskolai tankönyv mind módszer, mind alapfokú erkölcsi és nyelvi nevelés tekintetében is mintául szolgált a magyar, horvát, nyugat-magyarországi horvát és hazai szlovén (vend) nyelvű iskolákban is. Nyelvük mutatja a horvát nyelvterület két részének markáns különbségét helyesírás és szókincs területén, valamint a nyugat-magyarországi horvátnak és a vendnek erős kötődését a magyar helyesírási hagyományhoz és szókincshez. A két horvát változat közül természetesen a Zágráb környékén beszélt kaj-nyelvjárás áll közelebb a magyarhoz.

Erre az alapvető készségre, tudniillik az olvasásra és az írásra épül a helyes kiejtés, hangsúlyozás és a helyesírás oktatása a bevezetőben már említett *Anleitung* (*Verbesserte Anleitung*) feldolgozásának megfelelően. Ennek bemutatása azonban külön feladat.

SZAKIRODALOM

- Arneth, Alfred 1879. *Geschichte Maria Theresiás IX.* Wien.
- Bleyer J. 1909. *Gottsched hazánkban.* Irodalomtörténeti tanulmány. Budapest.
- Csaplár B. 1883. *Révai Miklós élete II.* Budapest.
- Georgijević, Kr. 1969. *Hrvatska književnost od 16. do 18. stoljeća u sjevernoj Hrvatskoj i Bosni.* Matica hrvatska. Zagreb.
- Hadrovics L. 1974. *Schrifttum und Sprache der burgenländischen Kroaten im 18. und 19. Jahrhundert.* Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Keipert, H. 1991. Die „Wiener Anleitung“ in der slavischen Grammatikographie des ausgehenden 18. Jahrhunderts. *Zslph* 51, 21–59.
- Kleipert, H. 1993. Anton Bernoláks Kodifikation des Slovakischen im Lichte der thesesianischen Schulschriften. In: *Slavistische Studien zum XI. internationalen Slavistenkongress in Preßburg/Bratislava.* Hrsg. von Karl Gutschmidt, Helmut Keipert und Hans Rothe. Böhlau Verlag. Köln–Weimar–Wien.
- Kleipert, H. 1992. Vuk Karadžić und Avram Mrazović. Zu den Quellen der Pismenica serbskoga jezika. *Zslph* 52, 104–127.
- Király P. 1983. Zur Frage der osteuropäischen Schriftsprachen und Rechtschreibungen im Lichte der Druckwerke der Universitätsdruckerei in Ofen. In: *Typographia Universitatis Hungaricae Budae 1777–1848.* Publié par Péter Király. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kuzmich, L. 1992. *Kulturhistorische Aspekte der burgenlandkroatischen Druckwerke bis 1921 mit einer primären Bibliographie.* Burgenländische Forschungen, Sonderband X. Eisenstadt.
- Lajos M. 1917. *Felbiger pedagógiaja.* Neveléstörténeti tanulmány. Budapest.

- Lukács I. 1996. Tudományos gyűjtemény kot eden virov Košičevih del. In: Košič in njegov čas. Košičev sklad. Budimpešta.
- Novak, V. 1976. *Izbor prekmurskega slovstva*. ČGP Delo Ljubljana.
- Panholzer, J. 1892. *Johann Ignaz Felbigers Methodenbuch... bearbeitet und mit Erläuterungen versehen von Johann Panholzer...* Freiburg in Breisgau.
- Simon P. 1983. Rolle und Bedeutung der Universitätsdruckerei in der deutsch-ungarischen Kulturvermittlung. In: *Typographia Universitatis Hungaricae Budae...* 157–68.
- Szerb A. 1943. *Magyar irodalomtörténet I.* Révai, Budapest.
- Teleki J. 1988. *A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és új szólásmódok által*. A szöveget gondozta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Éder Zoltán. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest.
- Žepić, St. 1991. *Wortschatz und Lehnbeziehungen in kroatischen und serbischen Grammatiken der deutschen Sprache im 18. und 19. Jahrhundert*. Znanstvena revija. Ljubljana.

Nyomárkay István

Szókeresés a „mentális lexikonban”

Bevezetés

A nyelv verbális használata, akár a beszélésre, akár a hangzó beszéd megértésére gondolunk, mindig feltételezi az úgynevezett mentális lexikon (a szókincs) aktiválását, hiszen a szükséges egységek itt tárolódnak. Az emlékezeti működések erősen foglalkoztatják mindazokat, akik a beszédet vizsgálják, függetlenül attól, hogy mely tudományterületet képviselik (a fonetikát, a pszicholingvisztikát, a neurolingvisztikát vagy a neuropszichológiát). A mentális lexikon kiépülése döntően az anyanyelv-elsajátítás során megy végbe, de változása/módosulása az egyén élete végéig tart. Az emlékezés tulajdonképpen egy korábbi agyi állapot visszaállítása, azé az állapoté, amikor az adott információ rögzült, azaz az emléknyom létrejött (Rose 1983). Még mindig nem ismerjük pontosan a szinaptikus kapcsolatok kialakulásának fiziológiáját; azt azonban számos kísérleti eredmény megerősítette, hogy a specifikus parancsok bizonyos hálózatokat indítanak be, amelyek révén például a mentális lexikon kívánt egységeit képesek vagyunk aktiválni. Amikor ez megtörténik, akkor bekövetkezik a „mágikus pillanat”, a szó aktiválódott (Taft 1991).

A mentális lexikon szerveződéséről számos hipotézis ismert; az egyik fő kérdés éppen az, hogy vajon milyen ennek a mechanizmusnak a felépítése. Fillmore szerint a mentális lexikonnak a következőkről kell információt tartalmaznia: (i) az egység fonológiai formájáról, (ii) az egység jelentéséről, (iii) arról a szintaktikai környezetről, amelybe beépíthető, (iv) arról, hogy mely grammatikai szabályok alkalmazhatók rá, (v) ha ez egy predikátum, akkor a lehetséges argumentumokról, (vi) a használati feltételekről és (vii) az adott egységnek a lexikon más egységeihez fűződő szemantikai és morfológiai viszonyairól (1971). A valóságban ez természetesen úgy történik, hogy amikor a beszélő/hallgató lexikális hozzáférési műveletei zajlanak, akkor a fentieket a keresés során már tekintetbe veszi, így az eredmény azokat már magában foglalja. A mentális lexikon egységeire vonatkozóan szinte kivétel nélkül mindenki elismeri a szemantikának mint vezérlő elvnek a működését. Nem ilyen egyértelmű azonban a lexikális hozzáféréseket meghatározó műveletek definiálása és jellemzése. Felmerül annak a kérdése is, hogy miként vannak kódolva mindebben a nyelvspecifikus sajátosságok, jelentenek-e ezek szerveződésbeli különbséget, avagy csak magukban a folyamatokban jutnak majd szerephez. Konkrét kérdés, hogy vajon az egyén mentális lexikona egységeket és azok összefüggéseit (jelentésmezők) tartalmazza-e (vö. Levelt 1989), avagy a szemantikai egységek és a relációk külön-külön kódoltak, tehát külön hozzáférést igényelnek. Az első feltevés szerint a mentális lexikon tartalmazza a szemantikailag összefüggő egységeket (pl. szinonimák, ellentétes jelentésű szavak, hasonló jelentéstartalmú szavak és szókap-

csolatok), valamint a „lexikai egység” mint önálló forma tartalmazza a morfológiai módosulásokat is (pl. *adom, adod, adja, adnánk* stb. az *ad* jelentés alatt). A másik feltevés szerint a szemantikai egységek és a relációk szoros együttműködésben, de külön (esetleg külön szinten) vannak reprezentálva (pl. az *ad* fogalomkör, illetőleg az igék környezetében például a tárgyas ragozás toldalékai: *-m, -d, -ja/i, -juk, -jük, -játok/itek, -ják/ik* stb.). Az angol nyelvvel kapcsolatosan felvetődött annak a lehetősége, hogy az ún. funkciószavak vannak külön kódolva, azonban a kísérleti eredmények ezt a hipotézist nem támasztották alá egyértelműen (vö. Grosjean–Gree 1987). Sőt, olyan feltevés is ismert, amelyik a lexikonnak a létét is megkérdőjelezi (Taylor 1989, 298), bár ez természetesen nem tartható álláspont. Nem zárható ugyanakkor ki, hogy a mentális lexikon szerveződése sokkal jobban nyelvspecifikus, mint korábban feltételezték. Agglutináló és nem agglutináló nyelvet beszélők mentális lexikonának aktiválása során felmerült, hogy a gazdag morfológiájú nyelvekben a mentális lexikonban esetleg külön tárolódnak a szemantikai és a formai/nyelvi egységek.

A lexikális hozzáférés folyamata a beszédprodukciónban a szükséges lexikai egység (leggyakrabban szó) megtalálását jelenti; a beszédmegértésben pedig ez az a műveletsorozat, amelynek eredményeképpen a hallott szót megfeleltetjük a lexikonban kódolt, s az elhangzottal fonetikai/fonológiai/morfológiai és szemantikai tekintetben azonos hangsorral. A normális, mindennapi kommunikációban ezek a lexikai egységek valamilyen kontextusban fordulnak elő; a hozzáférési folyamatuk elemzése során az adott kontextus hatásával tehát számolnunk kell. Az egyik modell szerint azért vagyunk képesek az asszociációkra a mentális lexikonban, mivel az anyanyelv-elsajátítás során mondatokat hallottunk, s ezek egységeinek izolálása révén építettük ki a mentális lexikonunkat (Miller–Johnson–Laird 1976, 250). Nem véletlen, hogy a szakirodalom nemegyszer „szemantikai emlékezetről” beszél. Számos más inger hatására is képesek vagyunk a mentális lexikont aktiválni (a kialakult hálózatok révén), amelyek során az asszociációs stratégia nem vagy csak részben érvényesül, ilyen például a fonetikai, fonológiai kapcsolatok alapján létrejövő aktiválás (hangzási analógia). Ezek tényleges működéséről a beszédprodukción és a beszédértés „hibázásai” is tanúskodnak.

Az ember mentális lexikonában a szófelismerés (lexikális hozzáférés) a szeriális hipotézis szerint úgy történik, hogy a beérkező akusztikus jelsorozathoz hozzárendeljük a megfelelő fonetikai jeleket, s ennek alapján megindul az azonosítás a lexikonban tároltakkal. A szeriális hozzáférési folyamat mindaddig hasonlítgatja a feldolgozott jelsorozatot a tárolt jelsorozatokkal, amíg a legnagyobb, illetőleg a tökéletes azonosságot meg nem találja. Ekkor bekövetkezik a keresett szó megtalálása. A mentális lexikonban történő kutatás fázisát mint folyamatot nevezik megkülönböztetésnek/elkülönítésnek, redukciónak vagy keresésnek (vö. McClelland–Rumelhart 1986; Marslen-Wilson 1989; Forster 1976; a magyarra: Gósy 1998.) A beszédprodukción során a lexikális hozzáférésnek látszólag valamiféle inverz folyamata történik. Valójában nem egyszerűen ugyanazon működések ellentétes irányú lefolyásával állunk szemben. Amíg a beszéd megértésekor az elhangzottak fogadása, feldolgozása és azonosítása a cél, addig a beszélés során a szükséges lexikai egység kiválasztása, a fonológiai, fonetikai forma hozzárendelése, majd az aktuális artikulációs gesztusok véghezvitele (Levitt 1989; Levitt et al. 1998). Mik a hasonlóságok és mik a különbözőségek a két folyamatban?

Hasonló, hogy a beszédfeldolgozás ugyanazon artikulációs mozgássorok eredményének felismerésén alapszik, mint amilyen a beszédprodukción végeredménye. Különböző azonban az, hogy míg az artikulációs gesztusok a dekódolásban csak immánensen vannak jelen, mintegy az emlékezeti működések részeiteként, addig a produkcióban a létrehozott artikulációs mozgássor a végeredmény. Az artikuláció akusztikus vetülete a produkcióban mintegy automatikus következmény, a dekódolásban azonban maga a bemenet, vagyis a feldolgozási működések alapja. A fonetikai/fonológiai megfeleltetések a dekódolás során hangsúlyozottabban vannak jelen, mint a produkció során, ahol a fonológiai/fonetikai megfeleltetés lényegesen automatikusabb. Ez utóbbi csak

egyetlen példa: a normalizálási folyamatok. A beérkező akusztikus jelsorozat sikeres dekódolásához számos normalizálási művelet elvégzése válik szükségessé; a beszélő saját beszédprodukciója során erre nem kerül sor, e folyamat tehát e tekintetben egyszerűsödik. A mentális lexikonban végzett műveletek sem tökéletesen azonosak a kétféle folyamatban. A beérkező jel megfeleltetése a lexikonban tárolttal, bizonyos keresési stratégiákat tesz szükségessé, amelyek azonban már elvégzett elemzések adathalmazára épülnek. A beszéd produkciója során a globális beszédtervezés még nem is teszi szükségessé valamennyi lexikai elem aktivizálását, majd a beszédkivitelezés során történik a kívánt elem megtalálása, aktiválása.

Mindkét folyamatban előfordulhatnak téves „riasztások”: a dekódolásban tévesen azonosított lexikai elem; a beszédprodukcióban tévesen aktivált lexikai elem. A tévesen azonosított lexikai elem az észlelési folyamatok nem kielégítő működési eredményére vezethető vissza (ez adódhat magának az inputnak a bizonytalan voltából, avagy az észlelés bizonytalan működéséből). Mindkét esetben a mentális lexikon több egysége aktiválódik szükségszerűen, hogy elősegítse a folyamatok minimális idővesztéssel történő lefolyását. Tegyük fel például, hogy egy olyan kontextus nélkül elhangzott szó felismerése a feladat, amelynek az első mássalhangzóját nem lehetett pontosan azonosítani, azt követően azonban egyértelműen az *arázs* hangsort hallottuk. A lexikális hozzáférés tehát aktiválni fogja a mentális lexikonban a lehetséges elemeket: *garázs*, *darázs*, *varázs*, *parázs* – a beszélő/hallgató saját szógyakoriságának megfelelően. A beszélés során a tévesen aktivált lexikai elem „sorsa” kétféle lehet: a) már a beszédtervezés során abortálódik (ennek lehetnek a beszédkivitelezésben tettenérhető jelei, ilyen például a hezitálás), b) eljut a beszédkivitelezésig, s ott történik a korrekció (javítás vagy csere). Spontán beszédből vett példával szemlélítve: „... akkor már a sulis ... az iskola felé mentünk”. Ez utóbbi esetben az idővesztés csökkentése, illetőleg a beszéd folyamatossága érdekében a beszélő a beszédkivitelezés pillanatában már aktiválja a megfelelő vagy megfelelőbbnek vélt lexikai elemet.

A mentális lexikon temporális szerveződése meghatározó; számos kísérlet igazolta a hozzáférési folyamatok sajátos és igen gyorsan működő időstruktúráját (Miller–Johnson–Laird 1976). Mindezek alapján meghatározták azt az értéktartományt, amelyen belül párhuzamos folyamatokról beszélhetünk – ez a 250 és 500 ms közötti tartomány –, s amelyeket meghaladva biztos, hogy nem párhuzamos, hanem egymást követő működések mennek végbe (Garman 1990). A folyamatos beszéd létrehozása, illetőleg megértése során döntően tehát párhuzamos folyamatok zajlanak a mentális lexikonban; az izolált szemantikai egységek produkciója és megértése azonban különböző lehet. Bár az emlékezési folyamatoknak jellegzetes az időrendje, a mentális lexikon aktiválása során bizonyos időviszonyok mentén, de egyéb stratégiák alkalmazásával mennek végbe a működések (pl. asszociációk). Várhatóan rövidebb időt igényel például a szemantikailag szorosabban kapcsolódó egységek aktiválása, mint a nem túl szorosan kapcsolódóké. A kontextus nélküli aktiválások nehezebb feladatot jelentenek, hiszen a keresés többirányú lehet (Levitt et al. 1988). A lexikális hozzáférés folyamatait számos tényező befolyásolja, többek szerint ebben vezető helyet foglal el a gyakoriság (Tyler–Frauenfelder 1987; Garman 1990; Levitt–Wheeldon 1994; Gósy 1998; etc.). Ha elfogadjuk azt, hogy a szemantikai memória időtlen (Tulving–Donaldson 1972), akkor valóban a gyakoriságban kell keresnünk a vezérlést. A gyakoriság tényezője az alapja azoknak a hipotéziseknek, amelyek bizonyos egységeknek vagy egységek rendszerének az előtérbe kerülését, a többiekénél erőteljesebb aktiválását feltételezik a hozzáférés folyamán. A mentális lexikon aktiválása tehát rendkívül komplex folyamat, különösen akkor, ha mások által irányított műveleteket kell végrehajtani (pl. kísérleti helyzetben). Az ilyen folyamatokról nyert információk nagymértékben hozzájárulnak a lexikonnak és a benne történt keresésnek a mind pontosabb megismeréséhez. Így derült fény például annak a pszichés komponensnek a jelenlétére, amelynek hatására egyidejűleg hallott pozitív és negatív jelentésű szópárok közül a kísérleti személyek kivétel nélkül a pozitív szemantikájúakra emlékeztek (Treisman 1966).

Az izolált szavak előhívása, illetőleg felismerése a szokásos kommunikációban ritka; ezeknek a folyamatoknak a vizsgálata kísérleti helyzetben azonban jelentős, mivel lehetőséget teremt a mentális lexikonban történő keresés kvázi-közvetlen vizsgálatára. Rubenstein és munkatársai 1970-ben publikálták azt a módszert, amely azóta mint „lexikális döntési feladat” az egyik leggyakrabban használt módszere annak, hogy megismerjük a mentális lexikon működését. Természetesen sok más kísérleti lehetőség is van a lexikális hozzáférési folyamatok megismerésére. A reakcióidő-mérések nemcsak a temporális szervezésről nyújtanak információt, hanem az időadatok révén modellálhatóvá válik maga a folyamat.

Kísérletssorozatot terveztünk, amelyben a hangzási analógia felhasználásával előidézett szóaktiválások nyelvi elemzésével, valamint a lexikális hozzáférési folyamat időtartamának mérésével igyekeztünk a végbemenő folyamatok működésére vonatkozó adatokat szerezni. A cél annak leírása, hogy a magyar anyanyelvű beszélők mentális lexikonában milyen időparaméterekkel történik a lexikális hozzáférés (egy meghatározott feladat esetében), és hogy nyelvészeti értelemben milyenek az aktivált egységek.

Anyag és módszer

A mentális lexikon folyamatainak megismerésére azt a – szakirodalomban jól ismert – módszert választottuk, amikor a beszélő/hallgató egy adott szabály szerint kell, hogy aktiválja a mentális lexikonát: keressen és találjon az előírt szabálynak megfelelő elemeket. A kísérletssorozatunkban a szabály az volt, hogy a résztvevőknek egy adott beszédhanggal kezdődő és meghatározott, illetőleg nem meghatározott szófaji kategóriába tartozó szavakat kellett aktiválniuk, és hangosan kimondaniuk. Az első kísérletben [l] mássalhangzóval kezdődő főneveket, a másodikban [t]-vel kezdődő igéket, a harmadikban pedig [m]-mel kezdődő bármilyen szófajú szavak felidézését kértük. Egy feladatra egységesen másfél perc időt kaptak a résztvevők; volt, aki ezt teljesen kihasználta, volt, akinek sok volt, s megint mások akár folytatni is tudták volna a szavak előhívását az idő lejárta után is. A kísérleti személyek válaszait magnetofonra rögzítettük; egyénileg teszteltünk. Az egyes feladatok között rövid, ötperces szünetet tartottunk. A kísérleti személyek magyar szakos ép beszédű pedagógusjelöltek voltak; 5 nő, 5 férfi, átlagosan 21 évesek. A magnetofonszalagra rögzített anyagot digitális jelfeldolgozó segítségével ms-os pontossággal lemertük. Meghatároztuk minden egyes beszélőnél a három feladat minden egyes aktivált szavára a kapott reakcióidő-értéket. A reakcióidőt egységesen a kiejtett szó utolsó hangjának lecsengésétől a következő szó kezdő hangjáig mértük ms-os pontossággal (Kay CSL 50-es digitális jelfeldolgozó segítségével).

Eredmények

Hipotézisünk az volt, hogy a kísérleti személyek számára a legkönnyebb a harmadik feladat lesz, hiszen itt csak egy szabályt kellett betartaniuk (mivel a szófaji kategóriára vonatkozóan semmilyen megszorítás nem volt). Feltételeztük továbbá, hogy a főnevek aktiválása több szót fog eredményezni, mint az igéké; illetőleg hogy a reakcióidők nagyobbak lesznek az utóbbi, mint az előző esetben. A szóaktiválási és a szóasszociációs kísérletek eredményeiből tudjuk, hogy – nyelvtől függetlenül – a főnevek döntő többségben fordulnak elő az összes többi szófaj elemeinek rovására. Ez nyilvánvalóan összefügg azzal a ténnyel, hogy a beszéd folyamán lényegesen több főnevet használunk (ejtünk és dolgozunk fel), mint más szófajú szót. Az 1. táblázat az összesített adatokat mutatja a rendelkezésre álló másfél percnyi idő alatt aktivált szavak számáról.

1. táblázat: Aktivált szavak száma

Kísérleti személyek	Aktivált szavak száma (zárójelben a szórás)		
	főnév (<i>l-</i>)	ige (<i>t-</i>)	szó (<i>m-</i>)
nők	43 (5–14)	42 (7–13)	62 (10–14)
férfiak	45 (7–11)	40 (6–11)	58 (10–13)
összesen	88	82	120

Az adatok részben igazolták a hipotézist: a legtöbb szót akkor aktiválták a kísérleti személyek, amikor nem volt szófaji megkötés; a főnevek és az igék aktiválása között a mennyiséget illetően azonban nem volt különbség. A nők és a férfiak teljesítményében sem jelentkezett lényeges vagy statisztikailag igazolható eltérés. Megnéztük, hogy a reakcióidők hogyan alakulnak az egyes feladatok függvényében. A 2. táblázat a kapott adatokat összegzi.

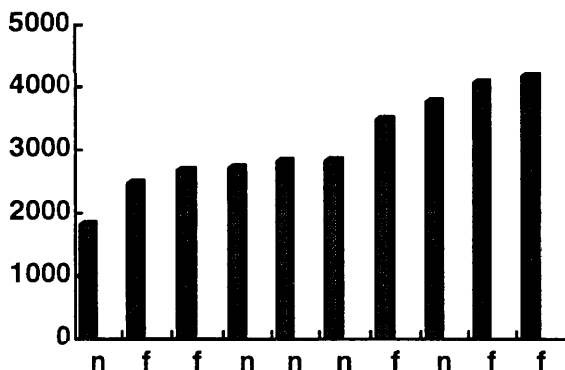
2. táblázat: A reakcióidő-értékek alakulása a három feladatban

Kísérleti személyek	A reakcióidő értékei a szóaktiválási feladatokban		
	főnév (<i>l-</i>)	ige (<i>t-</i>)	szó (<i>m-</i>)
nők	2806,5	3479,12	2074,32
férfiak	3062,94	3865,74	3185,6
átlagok	2934,72	3672,43	2629,96

A reakcióidők értéke nagyobb mértékben alátámasztja a hipotézisünket, mint az aktivált szavak száma. Szignifikánsan rövidebb idő kellett a főnevek aktiválásához, mint az igékéhez mind a nők, mind a férfiak esetében. A nők csoportjában a legrövidebb reakcióidőket a harmadik feladatban tapasztaltuk, amikor tehát az aktiválandó szavak szófaja nem volt meghatározva. A férfiak esetében kissé magasabb az átlagérték itt, mint a főneveknél. Az összesített adatokat tekintve a reakcióidő-értékek messzemenően alátámasztják a feltételezéseinket. A nők és férfiak reakcióideje jellemzően különböző: a nők általában gyorsabb lexikális hozzáférést mutatnak, mint a férfiak. A nők szóaktiválásának átlagos időtartama 2786,6 ms, a férfiaké ezzel szemben 3371,4 ms; ezek az értékek másodpercben (kerekítve) a következők: 2,78 s és 3,37 s.

Megnéztük, hogy a tíz kísérleti személy reakcióidő-értékei mennyire szóródnak. Az átlagokat tekintetbe véve meglehetősen hosszú időtengely mentén szóródnak az adatok. A legrövidebb lexikális hozzáférési utat mutató kísérleti személy (nő) átlaga 1813 ms, a leghosszabb időt igénylő (férfi) pedig 4171,6 ms, vagyis több mint a kétszerese az előzőének. Az 1. ábra az átlagértékeket szemlélteti, jelezve azt is, hogy női vagy férfi beszélőről van-e szó.

Az egyes kísérleti személyek adatait önmagukhoz képest elemezve, azt találtuk, hogy 60%-uknál az igékhez való hozzáférés hosszabb időt vett igénybe, mint a főnevekhez; 40%-uknál azonban – a várható képest ellentétesen – rövidebb volt a lexikális hozzáférés az igékhez. Egyetlen kivételtől eltekintve azonban minden kísérleti személynél a legrövidebb időt a szófajiság megkötése nélküli lexikális hozzáférés kívánta meg. Az egyetlen kivétel abból adódik, hogy ez a kísérleti személy a harmadik feladatban a harmadik szó után egy 5535,8 ms hosszúságú szünetet tartott, amely feltehetően a szünettartást megelőző zsákutca-hozzáférés miatt következett be. Kimondta ugyanis a *mega...* hangsort, a lemma szintre ugyanakkor már nem tudott eljutni, s ez hosszabb időn keresztül blokkolta a további hozzáféréseket.

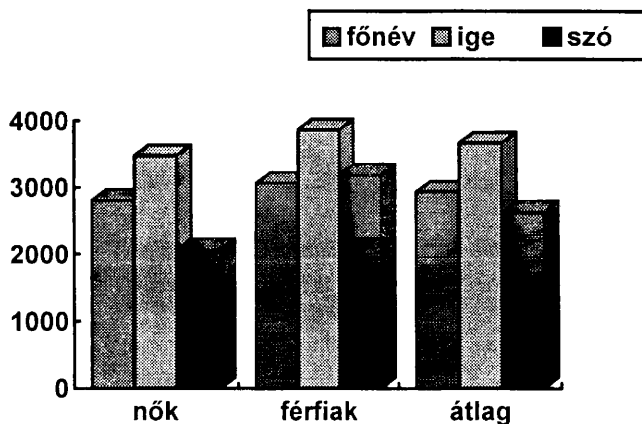
1. ábra

A kísérleti személyek átlagos reakcióidő-értéke a három feladatban (n=nő, f=férfi)

Feltételeztük, hogy az aktivált szavak mennyisége és a hozzáférésre fordított idő korrelál egymással, nem találtunk azonban erős korrelációt, vagyis a felidézett szavak a legkülönbözőbb reakcióidőket jelenthetik az egyes személyeknél. A legrövidebb időt használó beszélőnk egyben a legtöbb szót is mondta (összesen 40-et), a leghosszabb reakcióidejű beszélőnk aktivált szavainak száma ugyanakkor közepes (29). Az egyes feladatokban hasonló eredményeket kaptunk. A főnevek felidezésében például azonosan 9 szót aktiváló kísérleti személyek közül az egyiknek az erre fordított átlagos reakcióideje 5045,6 ms, míg a másiké 3266,3 ms, a harmadiké pedig 2774,8 ms; mindhárom férfi. Az igék aktiválásakor a tíz kísérleti személy közül ötön 7 szót tudtak kiejteni (három nő, két férfi). A reakcióidejük átlaga, amit a 7-7 szó megtalálására fordítottak: 2024,6 ms, 1155,8 ms, 2520,1 ms, 3902,5 ms és 3994,3 ms. A szófaji korlátozás feloldásakor tíz vagy a fölött aktiváltak szavakat a kísérleti személyek. A három 11 szót és a három 13 szót felidéző személy reakcióidő-átlagai a következők: 2465,3 ms, 7815,3 ms, és 1993,2 ms, illetőleg 3063,6 ms, 2024,3 ms és 1406,1 ms. Az értékek részben az egyes személyek közötti jelentős eltéréseket mutatják, részben pedig szemléltetik azt, hogy nincs korreláció a szavak felidezésének mennyisége és a hozzáférésre fordított idő között. Találunk nem egy olyan esetet, amikor a relatív kis számú aktiválás relatív hosszú keresési idő eredménye. Például az egyik kísérleti személy 6250,6 ms-ot fordított a mindössze 6 ige megtalálására, egy másik résztvevő 4081,3 ms-ot 7 főnév aktiválására; a szófaji kategória megkötése nélkül aktiválendő szavak közül a legkevesebb, 10 szó felismerése relatíve hosszú, 2487,2 ms-nyi hozzáférést tett szükségessé egy harmadik személy esetében.

Elemeztük, hogy a háromféle feladatban milyen reakcióidő-értékek jellemzik a lexikális hozzáférés folyamatát. Az átlagértékek ugyanis elfedik azt, hogy az egyes szavak hozzáféréséhez hasonló vagy különböző időtartamok voltak szükségesek. Az egyértelműbb összevethetőség érdekében közel azonos számú szavak aktiválásának időviszonyait elemeztük (ez azt jelentette, hogy némely – sok szót mondó – kísérleti személy esetében nem vettük figyelembe az utolsóként elhangzottakat). A dentális laterális mássalhangzóval kezdődő főnevek esetében 8 szóig vizsgáltuk az időértékeket (így mindössze három kísérleti személynél maradtak üres helyek a többiekhez képest). A 2. ábra szemlélteti a nők és a férfiak eredményét, valamint az átlagértékeket a főnevek, igék és szavak tekintetében.

Az aktivált szavak közötti szünetek voltaképpen a hozzáférési folyamat időtényezői. E néma időszakokban a kísérleti személyek igyekeznek újabb szót aktiválni. E szünetek időtartamának alakulása sajátos: az első két szó aktiválása viszonylag gyorsan történik, ezt hosszabb keresés követi, azaz „szünet” következik be, majd a szünetek tartama növekszik néhány további szó aktivá-

2. ábra

A kísérleti személyek lexikális hozzáférési folyamatának időértékei ms-ban

lása során. A negyedik-ötödik szó megtalálásakor a reakcióidő csökkenni kezd, vagyis a keresési folyamat gyorsul, majd ismét növekszik, azután ismét csökken. A növekedés mértéke pedig egyre nagyobb. Mindebből az következtethető ki, hogy az első egy-két szó aktiválása rendszerint nem okoz problémát a beszélőnek. A növekvő reakcióidő-értékek arra utalnak, hogy a továbbiakban megnehezedik a lexikális hozzáférés folyamata, mígnem a kísérleti személy valamiféle stratégiát nem kezd követni. E stratégia révén egyfajta asszociáció kezd működni, amely a következő szó hozzáférését elősegíti – a reakcióidő így csökken. A szünettartamok ritmikusnak mondható változása ennek az asszociációs stratégiának az állandósulására utal. A 3. táblázatban néhány beszélő reakcióidő-értékének alakulását összesítettük a főnevek esetében (n=nő, f=férfi). A táblázatban félkövérrel jelöltük azt a pontot, amikor a kísérleti személy elkezd az asszociációs stratégiát alkalmazni. A sorszámok a szüneteket jelzik; minthogy az első szó aktiválásának időtartamát nem lehetett objektíven mérni, az 1. szünet az első szó kiejtését követő első szünetet jelenti.

3. táblázat: Főnevek aktiválásának egyéni reakcióidő-értékei

Kísérleti személyek	Főnevek aktiválásának reakcióidő-értékei (ms)							
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
f1	594	1392	1486	3338	4892	2486	4932	2124
n3	198	695	6177	1390	2225	211	10031	5204
f5	1071	1495	1750	4964	1664	6741	620	2623
n9	354	2837	2906	3762	1009	3542	809	5635

A reakcióidő ritmikus ismétlődése a legkülönbözőbb értékekkel realizálódik; mindebben természetesen a kísérleti személyre jellemző számos tényező hatással van, amelyek aztán mind-mind a lexikális hozzáférés folyamatának működését is befolyásolják. Ilyen tényezők az egyéni szókincs nagysága, az ebben való jártasság, a lexikális hozzáférés egyéni sebessége, a szükséges stratégia kialakításának gyorsasága, s számos pszichés tényező is (pl. a teszhelyzet okozta szorongás). Az asszociációs stratégia, amelyet a kísérleti személy követ, különféle lehet. Leggyakoribb a fonetikai, hangzásbeli hasonlóság, amennyiben ezt a már aktivált **szó**, illetőleg a nyelv rendelke-

zésre álló elemei lehetővé teszik. Előfordul szemantikai asszociáció is; és némely esetben nem egészen egyértelmű, hogy a reakcióidő rövidülése milyen jellegű stratégia eredménye, mivel az aktivált szavak között semmiféle összefüggés nem fedezhető fel (a kísérletvezető számára). Az előző táblázatban szereplő kísérleti személyek által aktivált szavakat a 4. táblázat tartalmazza.

4. táblázat: Aktivált főnevek

Kísérleti személyek	Aktivált főnevek							
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
f1	ló	lapos	libikóka	láp	Lőrinc	liba	legelő	lendkerék
n3	labda	liba	lakás	lajtorja	lepke	lap	lufi	luk
f5	labda	lap	luk	láva	lakás	lobogó	lakos	lakosság
n9	lakás	ló	lakáj	luk	leves	lé	lapát	lap

A táblázatban (vízszintesen) egymás után következő szavak példát mutatnak a lexikális hozzáférés működésére. A számok most a szavak sorrendiségére utalnak. Az f1 jelű beszélő reakcióidő-értékei növekszenek a *ló*, *lapos*, *libikóka*, *Lőrinc* és *liba* aktiválások során. A *liba* szót követő *legelő* rövidebb reakcióideje viszont egyértelműen a szemantikai asszociációval magyarázható. Az n3 jelű beszélőnél a relatív gyakori *labda*, *liba* és *lakás* gyors hozzáférést mutat; ezekhez képest igen nehezen aktiválódik a *lajtorja* szó. Nincs egyértelmű magyarázat a *lepke* rövidebb tartamú hozzáférésére, kivéve a relatív gyakoriságot. A *lufi* és a *luk* szavak aktiválása közötti rövidebb reakcióidő fonetikai hasonlóságon, a kezdő hangok azonosságán alapszik, dacára annak, hogy a szótag nem azonos. Az f5 jelű beszélő növekvő, de nem túlzottan nagy reakcióidőkkel aktiválja a gyakorinak tekinthető *labda*, *lap* és *luk* szavakat. Nincs kézzelfogható ok a *lakás* és a *lobogó* közti rövidebb reakcióidőre (hacsak nem a hátra kitett *lobogó* asszociációja?). A *lakos* és a *lakosság* közötti feltűnően rövid szünet a kettős, fonetikai és szemantikai asszociáció eredménye. Az n9 jelű beszélő a *lakás* és *ló* szavak gyors aktiválását követően nehezen fér hozzá a *lakáj* szóhoz, majd valamivel könnyebben találja meg a *luk* főnevet. Feltűnően lecsökken a szünet időtartama a *levest* követő *lé* szó aktiválásánál. Hasonlóképpen, a *lapát* után ejtett *lap* esetében. Az előző esetben döntően szemantikai, a másodikban kizárólag fonetikai asszociáció működött.

Hasonló eredményeket kaptunk az igékhez történt hozzáférési folyamatok elemzésekor. Az 5. táblázat néhány kísérleti személy reakcióidő-értékeit mutatja, ahol ismét félkövérrel szedtük a ritmikus aktiválás, azaz az asszociációs stratégiára utaló időzítés alakulásának kezdeti értékeit.

5. táblázat: Igék egyéni reakcióidő-értékei

Kísérleti személyek	Igék reakcióidő-értékei (ms)					
	1.	2.	3.	4.	5.	6.
n4	233	157	517	337	4395	1600
f7	1057	11213	1619	2879	1069	5578
n6	2809	1658	2158	3241	2855	2400
f11	587	620	979	1645	2961	2013

A főnevek esetében a kísérleti személyek hasonló számú főnév aktiválása után mutatják a ritmikus változó reakcióidőket; az igéknél ez meglehetősen személyfüggő. Van, akinél már a kezdetektől ez figyelhető meg, de van, aki csak a hatodik ige aktiválásakor mutatja ezt az időzítési

sajátosságot. Ez az eltérés feltehetően ismét a főnevek és igék használati gyakoriságának különbözőségével magyarázható. Kevesebb a szóazonosság is az aktivált igék között – a főnevekéhez viszonyítva. Amíg a főneveknél a *labda*, *ló*, *liba*, *lakás*, *luk*, *lámpa*, *lift* és *Laci* szavak több mint két személynél is előfordulnak, illetőleg a *labda*, a *ló* és a *liba* a tízből hét személynél; addig az igéknél csupán a *takarít*, *tanít*, *táncol* igék aktiválódtak két és a *tol* ige három személynél, a többi szó egészen különböző volt (vö. 6. táblázat).

6. táblázat: Aktivált igék

Kísérleti személyek	Aktivált igék					
	1.	2.	3.	4.	5.	6.
n4	terít	takarít	továbbít	termel	titkol	tesz
f7	táncol	tűnik	támad	támolyog	tüntet	tol
n6	takarít	temet	tol	tüzel	tör	túr
fl 1	takar	takarózik	terít	terel	törülközik	tisztít

A tíz kísérleti személy közül mindössze egy akadt, aki az igék aktiválásakor főnévi igeneveket mondott. Az asszociációs stratégiára több példát találunk az igék aktiválásakor, mint a főnevek esetében. Példák a fonetikai hasonlóság alapján aktiváltakra: *támad* – *támolyog*, *terít* – *terel*, *tapaszt* – *támaszt*; a szemantikai összefüggés alapján aktiváltakra: *törülközik* – *tisztít*, *tévézik* – *telefonál* (szobában gyakori tevékenységek). Mindez arra utal, hogy az igék hozzáférése „spontán” módon nehezebb, de a hozzáférési folyamatok mintegy beépítve tartalmazzák a segítő stratégiákat, amelyek igen hamar működésbe lépnek. A fonetikai, illetőleg szemantikai asszociáció az igéknél a paradigmaticai rendszer hatásával is kiegészül. Egyetlen résztvevő egyetlen alkalommal mondta egymás után ugyanannak a szónak a felszólító, majd kijelentő módú alakját: *tedd* (2790 ms), *tesz* (6631 ms), *tűz*. Megjelenik a *tanít* után a *terít* ige, a *takar* után a *takarózik*, illetőleg a *tanít* után a *tanul* (az utóbbi két esetben nyilván a jelentés is hatott). Feltételezzük, hogy a szótagszám is kaphat asszociatív funkciót, erre utalnak az egymás után aktivált CVC típusú igék, amelyek csupán a magánhangzó minőségében különböznek: *tör* – *túr*, *tesz* – *vesz*, *tol* – *tör*; illetőleg azok, amelyekben az egyik mássalhangzó akusztikailag kismértékben eltér: *túr* – *tol*, *tesz* – *tűz*.

Mind a lexikális hozzáférés időtartamát, mind az aktivált szavak számát tekintve a harmadik feladat volt a legkönnyebb, hiszen ekkor nem kötöttük meg a szófaji hovatartozást. Lehetségesnek tartottuk, hogy a harmadik feladatot megelőző igék aktiválási feladata kihat majd, azaz relatíve sok igét mondanak a kísérleti személyek. Ez azonban csak egyetlen résztvevő esetében következett be. A 13 aktivált szó közül 8 ige volt, közülük három elsőként hangzott el. A 7. táblázat a bilabiális nazállissal kezdődő aktivált szavak szófaji hovatartozását összegzi.

7. táblázat: Aktivált szavak szófaja

Szófaj	Aktivált szavak aránya (%)	Példa
főnév	60,83	málna
ige	20,83	magol
névmás	8,33	mekkora
melléknév	5,83	mulatságos
határozószó	3,33	most
számnév	0,83	millió

A legtöbb aktivált szó főnév; a köznevek mellett tulajdonnevek (anyagunkban főképpen keresztnevek) is előfordulnak. (Más, hasonló kísérlet adatai egyéb tulajdonnevek gyakori aktiválásáról is tanúskodnak, mind felnőttek, mind gyermekek esetében, vö. Szalai 1996). Tekintettel arra, hogy az igék közel 7%-át egyetlen kísérleti személy mondta, az igék megjelenése csekély. Akad olyan adatközlőnk, aki ebben a feladatban egyetlen igét sem mondott; ugyanakkor mindössze egy olyan volt, aki csak főneveket aktivált. A szófaji megoszlás, illetőleg az aktivált szavak vizsgálata azt mutatja, hogy a lexikális hozzáférés folyamatában a gyakoriság tényezője meghatározó volt; ennek ellenére az egyes kísérleti személyek „szóanyaga” minimális azonosságot mutat, kevesebbet, mint az előző két feladatnál. A *már* és a *még* több adatközlőnél is megjelenik, a főnevek között többeknél előfordul a *madár*, *mese*, *mókus*, *magyar* és a *mama* szó.

A reakcióidők elemzése az előzőekben már megállapított tendenciákat mutatja, illetőleg erősíti meg. A 8. táblázatban szemléltetünk néhány adatot, ismételten félkövérrel jelölve az asszociációs stratégia megindulását az egyes kísérleti személyeknél.

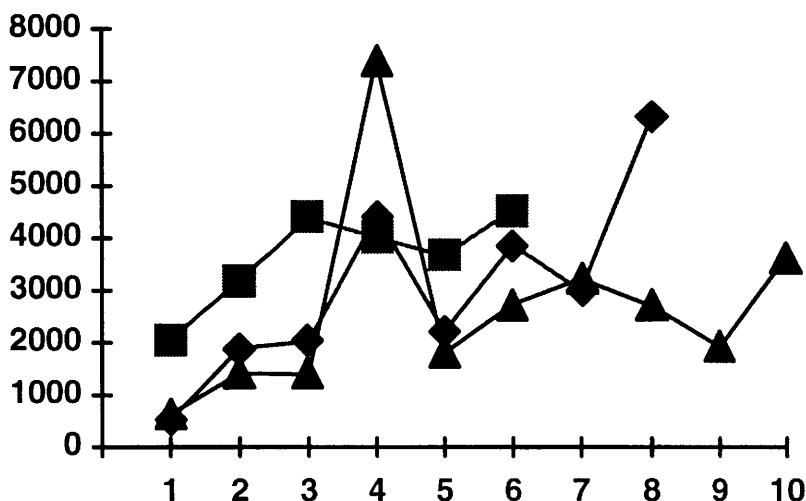
8. táblázat: Aktivált szavak reakcióidő-értékeinek alakulása

Kísérleti személyek	Szófaji megkötés nélkül aktivált szavak reakcióideje (ms)							
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8
f1	1560	2922	2012	4136	2590	5725	3998	2729
n4	98	1380	790	2060	915	2247	1746	259
f7	1394	2486	1642	55358	944	4881	4701	1664
f8	445	805	1457	385	1217	582	2554	497

Úgy tűnik, hogy ebben a feladatban jelentkezik legkorábban az asszociációs stratégia a kísérleti személyeknél. Ennek két oka is lehet: az egyik a „tanulási folyamat”, vagyis a kísérletek során a résztvevők mintegy rátanulnak arra a stratégiára, amelynek révén a legjobban tudják a feladatot megoldani. A másik lehetséges ok az, hogy az asszociációs stratégia legkönnyebben akkor alkalmazható, ha a kísérleti személy többszörös megkötés nélkül „keresgélhet” a mentális lexikonban. Feltételezem, hogy mindkét ok együttesen eredményezi a kapott tendenciát és időértékeket. Jellegzetesen itt a legnagyobb a lexikális hozzáférés folyamatára kapott időértékek különbsége; gyakori, hogy a kísérleti személy 1000-2000 ms-os eltéréssel aktivál szót egymást követően. Az egyik adatközlő (n4) aktivált szavai a következők (az időtartamokat a 8. táblázat mutatja; a kis és nagy kötőjelekkel a reakcióidő különbségét szemléltetjük): *macska* – *malac* – *modell* – *mikrofon* – *mosogat* – *mángorló* – *mágnes* – *máj* – *május*. Az asszociációs stratégiák közül a szemantikai összefüggés alkalmazása volt a leggyakoribb: *morog* – *mérges*, *medve* – *mókus*, *mese* – *mítosz*, *málna* – *medve* – *mókus*, *mama* – *Mária* (anyja neve), *műemlék* – *művész* stb. A fonetikai hasonlóság jelentkezik tisztán, például *mókus* – *mókás* – *mokkás*, *mennyország* – *mignon*; nemegyszer azonban grammatikai okokra visszavezethető hangzási egyezés/hasonlóság, például: *maradék* – *maradi* – *maradok* vagy *mondat* – *mondja*.

A reakcióidők értékének alakulásában bekövetkező szabályosnak mondható változást, amelyet mindhárom kísérleti feladatban az asszociációs stratégia felismerésével, illetőleg alkalmazásával azonosítottunk, grafikonon ábrázoltuk (3. ábra). A grafikon vonalai jól szemléltetik a szabályosságot, a ritmust, valamint a háromféle feladatban jelentkező, a tendenciának nem ellentmondó, sajátos módosulásokat.

Mindhárom feladatban növekszik a reakcióidő-érték az első szavak aktiválásakor, majd a végefelé ismét egyre növekszenek a keresésre fordított időtartamok; ugyanakkor az asszociációs stratégia, ami a ritmikus váltakozást eredményezi, jól kimutatható minden kísérleti személy esetén és mindhárom feladatban.

3. ábra

A főnevek (◆-◆), az igék (■-■) és a szavak (▲-▲) lexikális hozzáféréseinek átlagos reakcióidő-értékei az egymást követő aktiválások során (a vízszintes tengelyen a szünetek sorszámai láthatók)

Következtetések

A mentális lexikon aktiválásának kísérleti adataiból tudjuk, hogy könnyebb valamilyen szemantikai összefüggés alapján szavakat keresni és találni, mint ha más, például fonetikai hasonlóság alapján kell szavakat mondanunk. Ismert az is, hogy meghatározott beszédhanggal vagy hangkapcsolattal kezdődő szavak aktiválása lényegesen egyszerűbb feladat (legalábbis a magyarban, az angolban például ellenkező adatokat is találunk, vö. Garman 1990), mintha a szóvég alapján kell aktiválnunk (a toldalékmorfémák hatása itt negatívan is jelentkezhet). A jelen kísérlet eredményei alapján az alábbi főbb megállapítások tehetők:

1. A beszélő személy képes a mentális lexikonában tárolt egységek egy adott szabály szerinti előhívására. Az előhívott, azaz aktivált szavak száma kismértékű különbséget mutat az egyes személyek között. (Bár a lennebergi 'mágikus szám' a rövid idejű memória működését jellemzi; érdekes, hogy öt volt a legkevesebb szó, amit a résztvevők aktiválni tudtak; a főnevek és az igék aktiválásakor a 10 személy közül heten, illetőleg hatan a 7 ± 2 -nek megfelelő eredményt hozták.)

2. Az egyes szavak aktiválása a személyre jellemző reakcióidő alatt zajlik, egy adott feladatban a kísérleti személyek átlagos reakcióideje közötti legnagyobb különbség 2,35 s volt.

3. Feltételezésünkkel szemben, nem volt különbség a főnevek és az igék lexikális hozzáférése között; a legtöbb szót és a legrövidebb időtartamokkal azonban a szófaji korlátozás feloldása esetén produkálták a kísérleti személyek.

4. A szavak aktiválása – a követendő szabályok számától függetlenül – sajátos időviszonyok mentén zajlik: az első szavak megtalálása növekvő keresési idővel jár; az aktiválás valamiféle stratégiájának alkalmazásától kezdve azonban a „szünetek” időtartama ritmikus változást mutat. Ez azt jelenti, hogy az asszociációs stratégiával megtalált szavak közötti szünetek időtartama feltűnően csökken (vö. 3. ábra).

5. Az asszociációs stratégia leggyakrabban szemantikai, ritkábban a hangzási analógia alapján működik.

6. A szótagszintű szegmentálás révén a hasonló szótagkezdet segít a lexikális hozzáférés során (vö. Segui et al. 1990), hiszen a magyarban is világosan meghatározhatóak a szavakat felépítő szótagok. Adataink szerint a kezdő hang által meghatározott aktiválások során az azonos CV-kezdet kimutathatóan hatással van a hozzáférési folyamatok működésére. A mássalhangzó-magánhangzó kapcsolat nagyobb hatású, mint az aktivált szó kezdő szótagja, ami azzal is magyarázható, hogy a CV-kapcsolat egyben szótag is a magyarban. Ez minden kísérleti személynél kimutatható volt. Példák az egymást követő CV-kezdetű szavakra: *táncol, támad, tántorít – mos, morog – teniszeznek, tevegel – mágnes, máj, május, májusfa – mimika, mimóza – Lajos, labda, Laci – lepedő, lengőajtó – ló, lopó, London, lófarok, lófrálni, lógó, logopédus, Lóci, Lombardia*. A szótagok gyakoriságának hatása is érvényesülhet a szóaktiválások során, és ez független is lehet az adott szó gyakoriságától (Levelt–Wheeldon 1994). Az aktivált szó szótagszáma is tényezője lehet a hozzáférésnek (vö. Miller–Johnson–Laird 1976, 307), ha a mentális lexikon tartalma azt megengedi, például *luk, lap, lift – mer, már, most, megy, még – tűr, tol, tesz*.

A spontán beszéd létrehozásakor másképpen működik a lexikális hozzáférés folyamata, mint amikor egy teszthelyzetben meghatározott szabályok szerint aktivizáljuk a mentális lexikonban történő működéseket. A beszélés során létrejövő folyamatok közvetlen vizsgálata azonban rendkívül nehéz, így rákényszerülünk arra, hogy sajátos módszerek révén kapjunk képet a közvetlenül nem tanulmányozható folyamatokról. A mentális lexikonban történő keresési műveletek időviszonyai magyarázatot adnak azokra a szótalálási nehézségekre is, amelyekkel a beszélő küzd. Ezeknek a módszeres elemzése a jelen kísérlettel kapott eredményekkel egyre jobban pontosítani fogja azt, hogy miként működik a beszédtervezés és beszédkivitelezés, valamint a beszédmegértés folyamata az anyanyelven.

SZAKIRODALOM

- Fillmore, C. J. 1971. Types of lexical information. In: Steinberg, D.D.–Jakobovits (eds.): *Semantics: An interdisciplinary reader in philosophy, linguistics, and psychology*. L.A. Cambridge University Press. Cambridge, Mass. 79–124.
- Forster, K. I. 1976. Accessing the mental lexicon. In: Whales, R.J.–Walker, E. (eds.): *New approach to language mechanism*. North-Holland. Amsterdam.
- Garman, M. 1990. *Psycholinguistics*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Gósy Mária: A szó felismerése: folyamatok és stratégiák. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszéd kutatás '97*. MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest, 63–118.
- Grosjean, F.–Gee, J. P. 1987. Prosodic structure and spoken word recognition. In: Komisarjevsky Tyler, L.–Frauenfelder (eds.): *Spoken word recognition*. U. H. A Bradford Book, Cambridge, Mass. 135–57.
- Komisarjevsky Tyler, L.–Frauenfelder, U. H.: The process of spoken word recognition: An introduction. In: Komisarjevsky Tyler, L.–Frauenfelder (eds.): *Spoken word recognition*. U.H. A Bradford Book, Cambridge, Mass. 1–21.
- Levelt, W. J. M. 1989. *Speaking. From intention to articulation*. A Bradford Book. Cambridge, Mass.
- Levelt, W. J. M.–Wheeldon, L. 1994. Do speakers have access to a mental syllabary? *Cognition* 50. 239–269.
- Levelt, W. J. M.–Roelofs, A.–Meyer, A. S. 1988. *A theory of lexical access in speech production*. Cambridge University Press. Cambridge, Mass.
- McClelland, J. L.–Rumelhart, D. E. (eds.) 1986. *Parallel distributed processing: Explorations in the microstructure of cognition*. A Bradford Book. Cambridge, Mass.
- Miller, G. A.–Johnson–Laird, Ph. N. 1976. *Language and Perception*. Harvard University Press. Cambridge, Mass.
- Rosen, S. 1983. *A tudatos agy*. Gondolat. Budapest.
- Rubenstein, H.–Garfield, L.–Millikan, J. 1970. Homographic entries in the internal lexicon. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behaviour* 9. 487–94.
- Segui, J.–Dupoux, E.–Mehler, J. 1990. The role of the syllable in speech segmentation, phoneme identification, and lexical access. In: G. T. A. Altman (ed.): *Cognitive Models of Speech Processing*.

Psycholinguistic and Computational Perspectives. A Bradford Book, Cambridge, Massachusetts, London, 263–281.

Szalai Enikő 1997. A lexikális hozzáférés ép és zavart folyamatai. In: Gósy M. (szerk.): *Beszéd kutatás* '96. MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest, 79–97.

Taft, M. 1991. Rending and the mental lexicon. Erlbaum. Hillsdale, N. J.

Taylor, M. M. 1989. Convenient viewing and normal reading. In: Elsendoorn, B.A.G.–Bouma (eds.): *Working Models of Human Perception.* H. Academic Press. London 293–319.

Treisman, A. 1966. Human attention. In: Foss, B.M. (ed.): *New horizons in Psychology 1.* Hazel, Watson, and Viney Ltd. London.

Tulving, E.–W. Donaldson (eds.) 1972. *Organization of memory.* Academic Press. New York.

GÓSY MÁRIA

A nyelvi norma*

Az itteni tanulmányban a következő modellt használom az orientáló minták (vagyis a normák) és a róluk szerzett beszélői/hallgatói tudás bemutatására.

1) A nyelvi interakcióban részt vevők szocioregionális eredete, általános nyelvi tudásuk (mi az anyanyelvváltozatuk/vernakuláris nyelvük, milyen egyéb nyelvváltozatot ismernek általában, milyen szinten, milyen a kommunikációs hálójuk) és az ebből eredő viszony.

2) A nyelvi interakcióban részt vevőknek az adott nyelvi interakcióhoz (szélesebb értelemben a típus jellegű kommunikációs színtérhez) az általuk hozzárendelt specifikus ismeretek (például séma, tudáskeret/forgatókönyv) alapján felállított elvárásuk (amely nem feltétlenül azonos), vagyis a szerintük ide tartozó, elvárható nyelvváltozat(ok). Ez történhet begyakorlottság, tanulás, tudatos szándék vagy heurisztika alapján.

3) Az első két összetevő (a szocioregionális és a situációs) keretet ad a beszélő vagy a hallgató szándékának, de nem határozza meg azt föltétlenül és teljes mértékben; a szituáción kívülről származó, de nem föltétlenül szocioregionális eredetű motiváció befolyásolhatja a közlést, ill. annak megítélését és így a rá adandó választ.

A három tényező folyamatszerűen érvényesül a megnyilatkozás létrehozásában és megértésében, és értékelést (egy skála két szélső tartományával meghatározva jóváhagyást vagy elutasítást) vált ki. A tényezők rendelkezésre álló adatainak észlelése, feldolgozása eredményeként valamilyen komplex nyelvi változat mintája érvényesül (például egy városi, a sztenderdhez közel álló nyelvváltozat bizalmas rétege egy családban), vagy több nyelvváltozat mintája érvényesül egy interakción belül (például a magyarban a diglossziához közelítő helyzetben vagy ugyanazon nyelvváltozat bizalmas és választékos alváltozata között). Az interakciókban részt vevők ezekben a folyamatokban érzékelik a normatartalom (tartalmak) materializálódását (vö. Szende 1976), és azt, hogy ők résztvevőként valamennyien szubjektumai (valamilyen mértékig) valamilyen mintának.

A norma általános közösségi kategória. Jelentését szociológiai és így nyelvi vonatkozásban több más értelemben keresztül kapja meg: az etimológiában található konkrét és metaforikus 'minta' jelentés a későbbiekben kiegészült a 'meghatározott jegy leggyakrabban megállapított számértékének statisztikai tényállása' és a 'cselekvés vezérfonala mint etikai-morális célképzet' értelmekkel, és ezek mellett alakult ki a 'cselekvés közösségileg érvényes szabálya' jelentés a szociológiában (Hillmann 1994: 615). Mivel sok különböző típusú cselekvés létezik egy közösségben, ezért sok közösségileg érvényes szabály működik, tehát normákról szükséges beszélni.

* A jelen dolgozat egy nemsokára megjelenő hasonló című tanulmány egy részletének némileg rövidített változata, tehát számos kategória (pl. interakció, nyelvi tudás) értelmezése ott lesz olvasható.

A normák azt szabályozzák, hogy egy közösség tagja egy szituációban a szerepelvárásoknak megfelelően milyen módon viselkedjen a közösség egy másik tagjával kapcsolatba lépve. A normák azonban nem maguk a megvalósuló viselkedések, hanem az azt irányító minták, vonatkozási pontok: a mintákat, a sémákat a közösség tagja bizonyos fokig nyitottan kezeli (kezelheti). A normákkal való cselekvésbeli összhang függ 1) attól, hogy a cselekvő milyen mértékig internalizálta a normákat; 2) a normák legitimitásától; 3) a normák mögött az eltérő magatartások ellen működő szankciók szigorától és hatékonyságától; 4) a normáknak a cselekvők viselkedéscélja számára megnyilvánuló funkcionalitásától; 5) a nem egyértelmű szabályok közösségi tagok általi értelmezésétől; 6) a normakonfliktusok elkerülésére való ráhangoltság mértékétől (vö. Hillmann 1994: 616).

A normák ilyenformán bizonyos fokig korlátozzák az egyént, meghatározzák cselekvését és annak szituációját, elkülönítik azt más típusúaktól. Ezáltal a szociokulturális értékek érvényre jutnak, s a normáknak ez a folyamatos érvényesülése teszi a közösséget azzá, ami.

A közösségi (társadalmi) normáknak három nagy típusát különbözteti meg a szociológia: 1) törvények (kötelező normák); 2) illemlék/szabályok (szükséges normák); 3) szokások (lehetséges normák). Érvényesülési módjukat tekintve a normák lehetnek explicitek (kodifikációban kifejtettek, mint a polgári államok törvényei), és lehetnek implicitek (ki nem fejtettek, mint az egyidős gyerekek egy csoportjának cselekvési vagy beszédnormái) (vö. Villó 1992).

A szociálpszichológia a nyelvi tudásról és a nyelvi interakcióról fentebb elmondottakhoz hasonlóan jellemzi általában a szociális kogníciót. A közösségi tapasztalatok attribúciós műveletekben alakulnak ki, amelyek során mások viselkedését, cselekedeteit a közösség tagja valamilyen típusba sorolja (a saját magát is, de bizonyos fokig más feltételekkel). Ezek az értékelő műveletek konstruktívak és értelmező jellegűek (Fiske–Taylor 1991: 99). A közösség tagjai általában olyan sémákat használnak, amelyek már kialakultak, amelyek leginkább megfelelnek pillanatnyi érzéseiknek, és fontosak céljaik elérése szempontjából, amelyeknek egyes elemei kellő feltűnést keltenek. A cselekvéseket mindennek alapján egyrészt külső szociális kogníciók váltják ki, másrészt belső motivációk, amelyek az előző kategóriától függetlenedhetnek. Ennek következtében a cselekvések és azok megítélése nagyjából elvárható egy viszonylag szilárd közösségben, de az attribúciós rendszerben kialakuló önreprezentáció alapján egy cselekvés el is térhet várható sémájától (mintájától), ill. ugyanannak a cselekvésnek a megítélése különbözhet (minderre részletesen l. Fiske–Taylor 1991). A mintát alkalmazó (elfogadó és újra megvalósító) ember nem automataként működik, hanem ahhoz valamit hozzátesz és belőle elvesz, tehát ismétélhet, javíthat, változtathat.

A nyelvi norma általános meghatározását ma is Bartsch (1985) normamonográfiája alapján lehet megadni. Bartsch (1985) elkülöníti a leíró és elméleti nyelvtenban megadott grammatikai szabályokat és a szociokulturális jellegű normákat. A grammatikai szabály egy jól formált szintagma vagy egy jól formált mondat megalkotásának kereteit és/vagy módját adja meg. A grammatikai szabály azt határozza meg, hogy egy nyelvi egységet „így és így kell mondani”. A nyelvi norma ezzel szemben a megnyilatkozás szintjén irányít szociális szabályszerűségeként: egy adekvát, sikeres megnyilatkozásnak „körülbelül így és így kell közösségi érvennyel megfogalmazódnia az adott közösségben, szituációban, cselekvésben, kontextusban”. A norma ebben a felfogásban az interakcióban megmutatkozó, a beszélő és a hallgató között jelentkező koordinációs problémák megoldását szolgálja.

Bartsch munkájának számunkra is döntő mozzanata a nyelvi norma szociális (közösségi) jellegének a hangsúlyozása. Ennek értelmében „A normák meghatározzák egy népesség praxisát; vagyis meghatározzák az e népesség körében társadalmilag jelentős tevékenységeket és cselekedeteket. Ennyiben egy népesség számára a társadalmi rendet alkotják, s ilyen értelemben közösséget alakítanak a népességből, különleges esetben nyelvközösséget. A normák alapján a népesség a népességen belüli viselkedést tevékenységekként és cselekedetként értelmezi” (Bartsch 1985: 163). A sikeres viselkedésmódok orientáló mintákká válnak. Ezek az orientációk „lényegében a

társadalmilag fontos tényekkel és viselkedésekkel, társadalmilag fontos dolgokkal, szándékokkal és késztetésekkel kapcsolatos elvárásokból állnak; továbbá idetartoznak a mások viselkedésével és szándékaival kapcsolatos elvárások, s azok az elvárások, hogy másoknak is vannak elvárásaik saját viselkedésünkkel és szándékainkkal kapcsolatban, s hogy mások elvárják, hogy nekünk velük kapcsolatban legyenek elvárásaink” (Bartsch 1985: 163; e szövegrész Lewis 1969-re hivatkozik). Vagyis a normák a szociálisan helyes formákat jelölik ki mintaként.

A norma további fontos tulajdonságai közé tartozik, hogy az azokra is vonatkozik, akik a normát adott esetben meghatározzák, rögzítik és terjesztik, vagyis a hatalmi és az alávetett (utasítás-végrehajtó) szerepű csoporttagok számára egyként érvényes. E sajátság általában abban mutatkozik meg, hogy a normaszubjektumok (a norma elfogadói és végrehajtói) a normát mint cselekvésük saját, internalizált (belsővé tett) irányító mintáját fogadják el (Bartsch 1985: 158). Ez teremti meg a norma közösségképző lehetőségét. Szintén fontos jellemzője a normának, hogy megsértése nem eredményezi a norma megszűnését (ellentétben például a parancsmegszegéssel), a kritika, a korrekció és a szankció (és természetesen az azonosítás) a norma történeti jellegű fenntartását teszi lehetővé. A norma tanulható gyakorlat vagy előírás által.

A normák ennek következtében hozzájárulnak az egyéni és a csoportidentitás meghatározásához, valamint a fennálló állapot stabilizálásához.

Bartsch rendszerében a norma belső struktúrájához tartozik a normatartalom (amely a helyességet konceptualizálja), a normakarakter (itt két változatban: kötelező, választható), valamint a normatív erő, amely az egyént normaszubjektum voltára figyelmezteti (vö. Bartsch 1985: 164, logikai keretben l. még von Wright 1963). A normatív erő a főttebb felsorolt hat szempont minőségén múlik a nyelvi norma esetében is: egy erősen internalizált, nagy legitimitású, viszonylag határozottan szankcionált, nagymértékben funkcionális, jól értelmezhető nyelvi viselkedésminta nagyobb normatív erőt képvisel, mint egy gyengébben interiorizált, legitimizált és szankcionált változat. Külön hangsúlyozandó az előbb, a szociálpszichológia nézőpontjából említett mozzanat: a cselekvés és a norma összehangolását kiváltó normatív erő egyaránt tartalmaz külső szociális tényezőket (a legitimitás és a szankciók ereje, a funkcionalitás mértéke) és belső egyéni összetevőket (az internalizálás mértéke, a normák értelmezésének, feldolgozásának jellege és az ezekből eredhető motiváltság) (hasnolón fogalmaz már Szende 1976: 165). Ez a kettősség szoros összefüggésben áll a nyelvi interakcióban megnyilvánuló kettősséggel: a résztvevők szocioregionális eredete nagymértékben meghatározza az internalizáltság mértékét, a normák értelmezését, míg az adott kommunikációs színtérhez hozzárendelendő séma és az ebből következő nyelvváltozat eldöntésében a külső tényezők nagy szerepet játszanak. E normatív erő végül megjeleníti az interakciós modellben megnevezett etikai mozzanatot.

A nyelvi norma tehát kettős létmódú: tudás és mintából eredő késztető erő. A norma e kettős létmódjában sajátosan kötődik az interakcióban aktualizálódó sémához és a szituációban észlelt információkhoz: az észlelt információk gyakran részlegesek, azt a séma felismerésével felidézett interaktív jellegű ismeretek kiegészítik (Nothdurft 1986), míg a norma egyszerűsít, a szituációhoz, a cselekvéshez és a kontextushoz tartozó lényeges elemeket tartalmazza, s ezáltal megkönnyíti az orientálódást (vö. Luhmann 1972), megfelelően egyébként a kognitív nyelvtan által bemutatott iránykereső képességeknek (Langacker 1987: 99–146). Fiske–Taylor (1991) szerint a heurisztika egyszerűsíti le a megoldáshoz vezető utat. Föltehető, hogy végső soron a minta (az aktuális norma) tartalmának vagy szerkezetének magas begyakorlottsági foka teszi lehetővé a típusba illő nyelvi cselekvés és nyelvi forma létrehozásakor vagy megértésekor a kevésbé ismerős esetekben szükséges kognitív összetevők átlépését.

A nyelvközösség orientáló mintái között találhatók kiemelt, privilegizált változatok, s olyanok is, melyeknek alacsonyabb az egész nyelvközösség előtt az értékük. Presztízs és stigma orientál a két szélső tartományban (Labov 1972). A nyelvközösségek s a velük többé vagy kevésbé egybeeső társadalmak, államok eltérő mértékben emelik ki a privilegizált, s szankcio-

nálják a stigmatizált nyelvváltozatokat; e hatalmi viszonyokra s azok változandóságára itt csak utalni lehet.

A nyelvi normák a gyakorlati jellegű, nem fogalmi tudásból eredően is történeti szempontból reflektálatlan orientáló minták, vagyis nem tudatos emberi elgondolás vagy újragondolás termékei.

Meg kell jegyezni, hogy a logika, különösen a deontikus logika részletesen foglalkozik a norma kategóriájával. A deontikus logika a normatív kifejezéseket állítja vizsgálatra középpontjába, vagyis azokat a kifejezéseket, amelyek például valamilyen kötelezettséget, feladatot, engedélyt, jogot tartalmaznak (Hilpinen ed. 1981: 1). A deontikus logika tehát elsősorban a nyelvileg kifejezett (vagy éppen implicit) szociális, jogi, morális normákkal foglalkozik, és többek között megkülönböztet lehetséges (M), megengedett (P) és kötelező (O) normákat (von Wright 1981: 4). Föltételezhető, hogy a deontikus logika eddigi eredményei (miképp azt Fabó 1986 is jelzi) párhuzamba állíthatók a nyelvi norma eddig kifejtett jellemzőivel, ill. hogy a deontikus logika speciálisan kidolgozott változata alkalmazható a nyelvi normára is (például a normakonfliktusok területén, vö. Hilpinen 1987), mivel azonban ezt az összefüggést a nyelvi változatok és beszélők rendszerével kapcsolatban még nem dolgozták ki, valamint a jelen dolgozat nem logikai keretben készült, ezt a lehetőséget itt csupán megemlíteni szükséges.

A következőkben a nyelvi normáról általánosságban elmondottakat működési modellben szükséges összegezni. A normameghatározás önmagában csak a fölmerülő kérdések egy részére ad választ, ezt a definíciót (a definíciókat) összefüggésbe kell hozni a beszélő/hallgató nyelvi tudásával. A beszélő/hallgató nyelvi tudását és a nyelvi interakcióban végrehajtott cselekvését lehetőleg a maga összetettségében, minél kevesebb idealizálással kell leírni. Az eddigi érvelések alapján az itt tárgyalandó normafogalom alapján két olyan modellt lehetséges föllálistani, amelyek az elmúlt évtizedek kutatásai alapján ma érvényesnek tekinthetők. Az első modell a moduláris elméletnek megfelelően külön tárgyalja a nyelvi (grammatikai, fonológiai, szemantikai és lexikai) szabályokat, majd ehhez kapcsolja a kommunikációs (használati) szabályokat, a normákat. E modellben most nem a két tényező külön megragadása a lényeges, hanem a kettő összekapcsolódása, a működési mechanizmus. A második modell a holisztikus elméletnek megfelelően az egyidejű párhuzamos műveletekre utal, s itt is a párhuzamosan futó műveletek, döntések szerkezete a döntő. Hangsúlyozni szükséges, hogy modellekről van szó, amelyek akaratlanul is eltüntetnek árnyalatokat, és amelyek között nem merev és átjárhatatlan a határ.

Az első modellre Szende (1976), Bartsch (1985), Fabó (1986) munkáit, valamint Coseriu (1952/1971) normaértelmezését lehet idézni szorosan a norma témájával kapcsolatban. Szende Tamás a norma szerepét a visszacsatolás elvén működő helyesbítésben látja: „A norma [...] helyesbítő eljárás, amely (1) jelenség mivoltában függ az iménti [nyelvi szabály]rendszer mivoltától, (2) annak alá van rendelve, ahogy például a fonémának a variáns, (3) pusztán koordinálja a nyelvi rendszer előírásait a tevékenységre hatással levő, de nem a nyelvi rendszerben előírt, azon kívül álló, attól független befolyásoló tényezőkkel” (Szende 1976: 169). Szende Tamás rendszerében a nyelvi norma nem egyetlen differenciálatlan rendszer: e felfogás nyelvi szintek szerint különíti el a normákat, e tekintetben lényeges különbségeket látva közöttük.

Bartsch (1985) munkájában elkülönülnek a produktumnormák és a produktív normák. Az első csoport normái azt határozzák meg, hogy egy nyelvi egységnek milyen a kötelező vagy a választható formája. A második csoport normái ezeknek a kötelező vagy választható formáknak a használati lehetőségeit határozzák meg. A produktumnormák a kommunikációs közeg formáját koordinálják (a fonémák, grafémák, morfémák, a szintaxis, az intonáció és a gesztusok szintjén), míg a használati normák a használati módokat a szemantikai, pragmatikai és stilisztikai szinteken. Bartsch szerint e normák technikai jellegűek, az első csoportot a „helyes produktum” határozza meg, a másodikat a „helyes” vagy a „jó módszer” (Bartsch 1985: 162, 171). Az első csoport tehát egy grammatikai tartomány, a második pedig egy nagyjából pragmatikai tartomány. Bartsch a pragmatikai tartományt az Austin-féle cselekvéseméletre alapozza, valamint az ezzel részben

kialakulásában is rokon Quine- és Davidson-féle formális logikai szemantikára. Az ezekben az irányzatokban megadott kontextuális feltételek és körülmények rendszere jelöli ki a nyelvi produktumok formáját (Bartsch 1985: 29–61). Ez az irányítómechanizmus a beszédaktus szerkezetének tényezőire (illokúció, perlokúció), az igazságfeltételekre épít, amelyek a logikai leírásba bevonják a szituációs tényezőket, ez utóbbiak azonban a nyelvi rendszertől teljesen függetlenül részei a modellnak.

Fabó (1986) éppen az autonóm nyelvi szabályrendszernek és a (nyelvhasználati jellegű) nyelvi cselekvések rendszerének a határozott elkülönüléséből indul ki, és a normát a két tartomány közül a másodikban tartja megragadhatónak, a beszédaktus-elmélet és a mindennapi élet elméletének egyesítésével (az előbbit Austin és Searle, az utóbbit Lukács György, Heller Ágnes és a Bence–Kis szerzőpáros munkáira alapozva). Szende modelljéhez hasonlóan Fabó is korlátozó szerepet ismer föl a normában: a nyelvi rendszer konstitutív (generatív értelemben vett létrehozó, alkotó) szabályrendszer, ez adja a megnyilatkozás grammatikai alapját, a norma pedig restriktív (regulatív) szabályrendszer, amely kijelöli, hogy az egyes beszédaktusokban hogyan kell alkalmazni a grammatikailag helyes mondatokat. Fabó elgondolásában a modális logikák deontikus változata közvetít nyelvtan és beszédaktus között. A deontikus állítások „mindig cselekvési kötelezettséget, lehetőséget vagy tilalmat teremtenek” (Fabó 1986: 25), ám egy logikai rendszerben, egy lehetséges világban, amelyben a cselekedetek megjósolhatók, szemben a közösségi gyakorlat számos elemével.

Az első modellban bemutatott normamegközelítések alapvető megállapításokat tettek a nyelvi norma kettős (egyéni és közösségi, nyelvi és szituációs, interakciós) jellegének megragadásában, azonban még mindig túl sok idealizáló mozzanat érvényesül bennük. Lewis (1969) vagy az etnometodológia szerint az egyén nyelvi tudásában alapvetően az a felismerés mutatkozik meg, hogy a koordinatív cselekvésekben bizonyos szabályszerűségek jelennek meg a résztvevők számára, akik sokszor eszerint cselekednek, ill. új helyzetekben analógiásan cselekedhetnek. A nyelvi interakcióban érvényesülő szabályok itt ráépülnek a nyelvtanra úgy, hogy az interakcióban részt vevők az interakció egyensúlyi helyzetének megtalálásához keresik a megoldást. Ezzel az idealizáló modellel szemben Fiske–Taylor (1991) viszont arra mutat rá, hogy a koordináció és ennek következtében az egyensúlyi helyzet gyakran csak részleges, mert az interakcióban részt vevőket az együttműködési alapelven kívül saját beállítottságuk, motivációik is irányítják, s a partnert értékelő belső attribúciók (hozzárendelt minősítések) nem föltétlenül a zökkenőmentes koordinációt eredményezik. Ezek a modellek a grammatikában az invariánsokat írják le.

A különböző tartományok összehangolása moduláris keretben a kognitív tudományok metatudományos struktúrájában alakulhat ki, ahol az egyes modulok relatívak, és kapcsolódási pontokat kínálnak egymásnak (vö. Kertész 1992, 1995).

A második modell az elsőnek a nehézségeire kíván kimerítőbb választ adni. A koordinatív cselekvésekben mutatkozó szabályszerűségek felismerésére alapulnak ezek is, a nyelvi normát azonban orientáló mintának tekintik, ezáltal kevésbé algoritmusszerű szabályokról beszélnek, mint inkább nyitottabb típusú mintákról, ahol a beszélő és a hallgató konstruktív hozzájárulása, erőfeszítése is érvényesül: a beszélő/hallgató számára nem (nem mindig) zárt a minta határa, hanem (legalábbis sokszor) nyitott vagy bizonytalan, ezáltal ahhoz hozzá lehet tenni, belőle el lehet venni. Valójában így fogja föl a kérdést Grice (1975/1988) is vagy például Goffmann (1980), és legalább részben hasonlóan Bartsch (1985), ezt próbálja grammatikaelméleti szinten megragadni a holisztikus kognitív nyelvtan, s mindannyian megtalálhatják egyik kiindulópontjukat Pierce jelelméletében, a nyelv és a nyelvi praxis dialogikus jellegére rámutatva, tehát arra, hogy a megnyilatkozás mindig dinamikus viszonyt hoz létre önmaga és a lehetséges minta (minták) között mind a beszélő, mind a hallgató számára. Ez a második magyarázat inkább a párhuzamosan végzett kognitív műveleteket feltételezi, azt, hogy a mintának való megfelelés folyamatosan több szinten történik meg.

A második modell azt kívánja bizonyítani, hogy a variánsok nem (vagy legalábbis nem föltétlenül) esetleges, kizárólag egyéni realizációk, hanem egy komplex összefüggérendszerben

érvényesülő (valamilyen szempontból normatív) formák, amelyeknek variáns jellegük hozzájárul(hat) a megnyilatkozás értelméhez. „A nyelv gyakran önreferáló. Ezért egy kifejezés szociolingvisztikai státusa – azaz a nyelvhasználathoz tartozó különböző tartományok szerepe – a kifejezés szemantikai értékének periférikus aspektusaként tekinthető” (Langacker 1987: 63).

Ezért a magyarázat középpontjában nem az elvont invariánsnak kell állnia, hanem a nyelvi tudásnak a kognitív megközelítések szerint jobban megfelelő prototípusnak. Vagyis: a beszélő/hallgató az interakciós megközelítésben leírt nyelvi (valójában pontosabban: összetett kommunikációs) tudást típusokban tartja számon, amely típusokba Rosch alapként szolgáló kutatásai szerint nem a kritériumoknak való pontos megfelelés szerint sorolódnak be példányok, hanem a kritériumoknak való eltérő mértékű megfelelés alapján (Rosch 1977, l. még Kleiber 1993, Taylor 1995). Tehát jó és kevésbé jó példányok tartoz(hat)nak egy típushoz a nyelvben is, a centrum-periféria elv alapján, a beszélő/hallgató nyelvi tudása szerint. A típus legjellemzőbb példánya a prototípus.

A prototípuselv több szempontból is hasznos a normafogalom jobb megragadására. Egyrészt az eddigi kísérletek közül a legjobban oldja föl a közös és az egyéni közötti módszertani szakadékat: a szükségképpen egyéni világmegismerés a hasonló tapasztalatok, tipizálások alapján közelít a közös megértéshez. Másrészt a prototípuselv dinamikus, az ebből eredő típusfogalom a típusba tartozó példányok viszonyát is tartalmazza (amelynek fontosságát Szende munkája már említi), amely föltehetően része a nyelvi tudásnak is (és tartalmazza a más típusba tartozó példányok egy részéhez való viszonyát is). A kogníció, az információfeldolgozás egyik legalapvetőbb művelete a hasonlítás, amely nem feltétlenül „tudatos”, vagyis szándékolt. A hasonlóság és a hasonlósági fok megállapításának a képessége (amely mögött egyik fő tényezőként az emlékezet áll) teszi többek között lehetővé, hogy a beszélő/hallgató nem automataként alkalmazzon mintákat, hozzon létre vagy értsen meg valamely megnyilatkozást, ill. értse meg az azt körülvevő situációt minden fontos összetevőjével, hanem viszonyítsa azt korábbi tapasztalataihoz. A kognitív tudományokban oly fontosnak tartott adaptivitás, heurisztika, ill. konstruktív erőfeszítés itt játszik alapvető szerepet: a begyakorlottság mértékétől függően egy minta követése, egy elvárás teljesítése, és egy megnyilatkozás situációs megértése eltérő mértékű mentális teljesítményt kíván, egy skála mentén az igen kicsitől („automatizálttól”) az igen nagyig („tudatosig”).

A prototípuselvnél ez az alkalmazása a nyelvi tudásra (a nyelvre) így magában foglalja a pragmatikai összetevőt. Ilyen értelemben a Bartsch (1985) által külön csoportba sorolt használati (szemantikai, pragmatikai és stilisztikai) normák részben, az első két kategória esetében különböző módon, beépülnek a többi norma rendszerébe (a szemantika részegységként, a pragmatika mögöttes irányító összetevőként, tehát a produktív norma nem tűnik el). A stilisztika helyzete más, a stílus az alább vázolandó modellben az interakciós folyamatok legvégén jelenik meg, elsősorban a stílusulajdonításban és a stílushatásban (l. részletesen Tolcsvai 1996). A szöveglétrehozásban és -megértésben pedig olyan nem nyelvi tényezők (például a szövegszerkezet) is közreműködnek, amelyeket a nyelvi norma általános bemutatásakor egyáltalán nem szükséges említeni, sem a pragmatika külön tényezőként való alkalmazásában, sem beépítettsége esetén.

A következőkben a normáknak nem annyira fajtáit, hanem jellemzésük szempontjait kell megadni, hiszen nem egysíki, egyetlen dimenzióban leírható rendszerről van szó. A kiinduló jellemzésben produktumnormákról lesz szó, tehát arról, hogy a nyelvi egységeket miféle orientáló mintákba, azaz típusokba lehet besorolni.

1) Az első szempont a normák belső szerkezetét nevezi meg. A nyelvi szinteket eszerint lehet elkülöníteni: mint azt Szende Tamás vagy Renate Bartsch megállapította, más belső szerkezetű normái vannak a hangtannak, a mondattannak (ezáltal beleértve a morfológiát is), a szemantikának és a lexikonnak. E belső szerkezet bemutatásához két további szempontot lehet igénybe venni. Az 1) szempont a eseteként említendő, hogy a típuson belüli példányok variálódása alapulhat természeti (fiziológiai) lehetőségen, például az egy típusba (fonémába) tartozó hangpéldányok esetében, és lehet nyelvi természetű, például a szemantikában a szinonimák váltakozási lehetőségeiben.

2) Ennek megfelelően a második szempont a típuson belüli példányok egymáshoz való formális viszonyát jelzi. A típuson mint tartományon belül a példányok

a) lehetnek pontszerűek, diszkrétan elkülönülő egységek (a mondatban gyakran lehet ezt tapasztalni);

b) alkothatnak kontinuumot, egy skála mentén elrendeződve (a fonéma és a fonémarealizáció modellje ilyen).

3) A harmadik szempont: a második szempont szerint a típuson belül bemutatott lehetséges példányoknak van-e és milyen jellegű közösségi kötöttsége. Itt tehát arról van szó, hogy érvényesül-e és miképp a szociolingvisztikában változóként nevezett típuson belül a változatok rendszere, tehát a példányok diszkrét altartományokat vagy csomópontokat alkotnak a típuson belül ((2) a-b-nek megfelelően), ezek az altartományok vagy csomópontok szocioregionális eredethez és/vagy interakciós sémához kötődnek általánosan és/vagy egyes egyéni vagy beszélőközösségi ítéletek (attribúciók) alapján, vagy a változatok „szabadok”. Amennyiben szabadok, lehetnek egyéni (esetleges vagy szokásszerű) formák, vagy lehetnek a teljes nyelvközösség (vagy egyes beszélőközösségek) által elfogadott semleges változatok. „Szabadságuk” természetesen korlátozott, hiszen a típuson (és végső soron a nyelven) belül kell maradniuk, még akkor is, ha mindkettő határai kissé bizonytalanok.

A harmadik szempont már a produkciónormák tartományát jelzi, amely az első kettővel a nyelvi interakcióban kapja meg dinamikáját.

Az alábbiakban az eddig kifejtett norma fogalom nyelvtanbeli szerepét szükséges bemutatni, konkretizálni a lehetséges mértékig. Vegyük ilyen példaként a magyar nyelvnek azt az alapjellemzőjét, hogy a mondat szerkezetben számos grammatikai funkciót és szemantikai összetevőt toldalékokkal fejez ki, hasonlóan igen sok nyelvhez, de eltérően hasonlóan sok nyelvtől.

A magyar morfológia a főnév és az ige körül összpontosul (miképp a ragozó nyelvekben általában; vö. Bybee 1985: 11), ezeknek a mondatban központi szerepet játszó kategóriáknak a ragozása a legkiterjedtebb. A magyar morfológiai kutatások kiterjedt empirikus anyagon számos munkában összegezték a magyar morfológia specifikumait (l. például Tompa szerk. 1961–1962, Papp 1975). Mindennek összegzéséként egy általános minta (más nyelvekkel összehasonlítva: egy típus) állítható föl, ill. nevezhető meg, amely a magyar anyanyelvű beszélő/hallgatók számára a magyar mondatok egy szintjén szinte teljes mértékben érvényes, s amely szerint a valamilyen szintagmabeli, csoportbeli ige vagy főnév önmagában is egység, amely általában több elemből konstruálódik, s amelynek alapszerkezete: *tő + toldalék* (még hozzá *tő + jel és rag*, a képző által létrehozott relatív *tő* szerepe más). Ez a minta eredendően meghatározza a magyar grammatika egy részét a beszélők számára.

A nyelvtanítók a kérdést a morfológiai fejezetben külön tárgyalják, majd e morfológiai összetevőt valamilyen módon beillesztik a szintaxisba, a kategorizáló nyelvtanok általában a szintagmákban értelmezett mondatrészek jelölőiként, a generatív nyelvtan pedig az *N* és *V* kategóriák részeként, a strukturális pozíció parametrikus eredményeként.

A magyar anyanyelvű beszélő/hallgató néhány diagrammatikus ikonikus jellemzőt működtet saját nyelvi tudásában (vö. általánosságban Bybee 1985: 11–2): 1) mivel a *tő*höz járuló toldalékok fontosak a *tő* szempontjából, azok kötött szerkezetet alkotnak vele, 2) minél fontosabb egy morfológiai elem, annál közelebb kerül a *tő*höz, 3) a *tő*vel való morfofonológiai egyesülés mértéke a magyarban általánosan az illeszkedésben mutatkozik meg, ill. részlegesen a többalakú tövek nem szótagi tövének az aktivizálódásával. Az ikonitásnak különösen a második formája érvényesül abban a kötelező mintában, amely meghatározza, hogy a magyar morfológiai szerkezetben a jelek megelőzik a ragokat, a képzők pedig általában mind a kettőt (vö. még Bencze 1992).

Az általános alapszerkezet (amely természetesen további, többnyire kötelező mintákkal bővül, például az egyes magyar toldalékfajták kapcsolódási sorrendjét illetően vagy a magánhangzó-harmóniából eredő illeszkedéssel) ebben a prototipikus formában és valójában legtöbb példányá-

ban megvalósítja a természetes morfológia elvét: a többé-kevésbé természetes morfológiai szerkezetek „többé-kevésbé könnyűek [könnyen feldolgozhatók] az emberi elme számára” (Mayerthaler 1987: 27).

Vegyük ezek után az általános minta két típusát, a főnév + esetrag morfológiai szerkezet néhány példáját:

(1) székre

Péternél

A két esetragos főnevet minden lehető kontextus (mondat- és szöveggörnyezet) nélkül említjük itt először, azt demonstrálván, hogy azok megfelelnek a legáltalánosabb mintának, amely elsőrendűen nyelvi jellegű, mégha kognitív vagy szociokulturális elemet tartalmaz is. Ezáltal elvont grammatikalitásuk megállapítható, minta jellegük egy része igazolódik: a formák legitimek és internalizáltak. Most helyezzük el ezeket a szóalakokat valamilyen szintaktikai kapcsolatban, úgy, hogy már többet (mert pontosabbat) és egyúttal kevesebbet (mert specifikusabbat) mutassanak magukból, vagyis helyezzük el őket egy-egy vonzatkeretben:

(2) a) leül a székre

b) magasabb Péternél

Ezek a csoportok (másként szintagmák) még mindig tágabb kontextus nélküli példák, hiszen bármennyire is összetett szintaktikai szerkezetek, s négyben ige a fő elem, mégis minden további interakciós környezet nélkülük magukban állnak. Egyelőre nem szükséges a további specifikáció (ill. mondattá alakítás). A két szerkezetéről az állapítható meg, hogy grammatikailag jól formáltak, a bennük található esetragos főnevek változatlanul megfelelnek az említett általános mintának, azon belül a magyar esetrendszerben meghatározott esetek és ragjaik valamelyikének. E ponton érdemes további szempontokat bekapcsolni az elemzésbe azok közül, amelyek fontosabb a nyelvi norma általános jellemzése kapcsán fölmerültek. Miképp azt a szociolingvisztika elméletileg és empirikusan is bizonyította, a homogén nyelvközösség igen ritka. A magyar nyelvben is vannak változatok. Vegyük tehát a következő szerkezetet:

(3) magasabb Pétertől

E tanulmány olvasói közül többek számára talán furcsának tűnik e szerkezet, jóllehet csak a (2) b) esetragos főnév esetragját cseréltük ki hasonlóan gyakori, sokjelentésű ragra. Maga a szerkezet azonban felépítésében nem változott, bármelyik elemzési móddal vizsgáljuk azt. Ezen a ponton a nyelvleírónak el kell döntenie, hogy az így kapott adatokat miképp értelmezi. Megteheti azt, hogy a nyelvtani szabályrendszerek sorában elhelyezi a második változatot (3), hiszen az úgy viselkedik, mint az első ((2) a–b). Ekkor azonban lényegtelené válik, hogy kik és hol mondják a második változatot; leíró szempontból a kettő viszonya értéktelen, minden kötöttség nélküli lesz. Ha azonban egy már említett fontos szempontot itt működésbe hozunk, és az itt példaként bemutatott változatpárokat behelyezzük a nyelvi tudás szélesebb közegébe, megváltozik a helyzet. A változatpárok ekkor nem (vagy nem csupán) egy elvont grammatika rendszerében bizonyulnak jól formátnak, hanem a magyar anyanyelvűek számára is. Méghozzá azonnal rétegzett módon. S amennyiben a nyelvleírás a nyelvi tudást kívánja leírni, ezt a szempontot aligha lehet figyelmen kívül hagyni.

A *magasabb Pétertől* változat az északi (palóc) és a csángó nyelvjárások sajátja (Kálmán 1966: 58). A területi megoszlás e felismerését ki kell egészíteni további szempontokkal. A második változat (3) a magyar nyelvközösség egy-egy meghatározott (szociológiailag leírható) csoportja, beszélőközössége tagjainak nyelvi tudását képezi úgy, hogy az első változatot ezek a beszélők esetleg nem is ismerik. Szocioregionális eredetük alapján számukra ez a minta, ez az érvényes típus, amely egyúttal a mintának megfelelő (nyelvtanilag) azonos példányok ismétlésével kapja meg érvényét, amelyet (valószínűleg) rendszeresen megerősítenek az ismétléssel. (Itt most egyelőre eltekintünk a két változat lehetséges együttes jelentkezéséről ugyanabban a beszélőközösségben, ill.

interakcióban, s ezáltal a megmutatkozó nyelvi változás, pontosabban normaváltozás tényétől és jellegetől, valamint az interakcióbeli lehetséges megnyilvánulásoktól.) Ennek megfelelően mindkét változat beszélői saját nyelvi tudásuk perspektíváján keresztül szemlélik a változatok példányait: az első változat ismerője a példaként megadott vonzatos szerkezetet az első változat felől érti és értékeli (tehát vagy csak azt mondja és azzal találkozik, vagy a másodikkal is, amelyet részben a számára való feltűnősége miatt az elsőhöz, saját anyanyelvváltozatának begyakorolt mintájához hasonlít), a második változat ismerője a példaként megadott vonzatos szerkezetet a második felől érti meg és értékeli (tehát vagy csak azt mondja és azzal találkozik, vagy az elsővel is, amelyet részben a számára való feltűnősége miatt a másodikhoz, saját anyanyelvváltozatának begyakorolt mintájához hasonlít). Az egyes, ezáltal nyelvjáráshoz kötődő beszélőközösségek tagjai szocioregionális eredetüknek megfelelően az első vagy a második változatot tartják prototipikusnak vagy ahhoz közelállónak. Az egyes változatokhoz kötődő internalizáltság és a legitimitás tehát szocioregionális korlátokon alapul, és ez a tény rávetül a funkcionálisra is. E ponton még nem említjük a két változat közötti lehetséges értékkülönbséget, amely a fenti példák esetében az első változatoknak egyúttal sztenderd jellege miatt általában érvényesül.

A funkció (jelentés) és nyelvtani szerkezet viszonyát a nyelvközösség tagjainak nyelvi tudása felől a következőképpen lehet modellálni, ezúttal mindegyik esetragnak csak egy funkcióját föltételezve (Givón 1984: 36–7 nyomán):

jelentés	hasonlítás	
nyelvi forma	magasabb Péternél	magasabb Pétertől
kötöttség	kis területeket kivéve általános	palóc és csángó nyelvjáráásokban

A *magasabb Pétertől* változat mai szociolingvisztikai helyzetéről még kevés empirikus adat van (l. például Lanstyák–Szabó Mihály 1997: 95–7).

Ebben a példában tehát a differenciálatlan funkciótartományhoz egy differenciált nyelvi formatartomány tartozik, amelyben két diszkrét változat található. Mindkét változat egyformán megfelel az általános mintának. A két változat tartománya egy változót alkot a magyar nyelvben, amely – további változatokat nem föltételezve – ebben az egy összetevőben egyaránt lefedi a magyar nyelvtan egy elemét, egyúttal a magyar nyelvközösséget. E változóhoz tehát nemcsak a nyelvtani orientáló minta rendelhető hozzá, hanem annak nyelvközösségi és azon belül beszélőközösségi vonatkozása, szociolingvisztikai adatai (amennyiben megvannak). Ez a fajta orientáló minta kötelező norma, a megnyilatkozás adott pontján ez a fajta szerkezet s azon belül valamelyik változat alkalmazása nélkülözhetetlen.

Annak érdekében, hogy az elemzésnek ezen a szintjén is legalább jelezhető legyen a változatok, az azok tartományát képező változók, ill. a különböző közösségi fajták közötti kapcsolat, vegyünk még egy egyszerű, ismert példát, a főnév + inessivus szerkezetet. Az inessivusi és az illativusi esetragnet a leíró nyelvtanok következetesen megkülönböztetik, legfőljebb fölhívják a figyelmet a *-ba/-be* formájú inessivus nem sztenderd voltára. Ennél összetettebben látja a fonológia összekötő szabályaival történő leírás: „ugyanahhoz a frázishoz tartozó szó(alak) kezdő elemének függvényében: (i) ha a következő szó magánhangzóval kezdődik, az *-n* különálló elemi beszédegységként realizálódik, így ... *az iskolában az ...*; (ii) ha a következő szó mássalhangzóval kezdődik, a *-ban/-ben* *n*-je a megelőző magánhangzó nazalizálásával törlődik, például ...*iskolában felmerülő...*; és (iii) ha *n*-szókezdet következik, a rag *-n*-je a megelőző magánhangzó nazalizálása mellett egybeolvad a következő szó(alak) kezdő mássalhangzójával: ...*iskolában nótázó...*” (Szende 1995: 112–3). Valójában az a kérdéses jelenség lényege itt, hogy Szende (ii) példájának (*-ban/-ben* + mássalhangzóval kezdődő szó egy frázisban) háromféle tipikus ejtémódja létezik.

E ponton az elemzés hatókörét kiterjesztjük, és a legegyszerűbb modellbe bevonjuk az érték szempontját. A beszélő/hallgató számára saját anyanyelvváltozata jelenik meg először implicit

értékként, ám ez az érték a szocializáció során hamar viszonyba kerül más nyelvváltozatokkal, azok értékével, s ez a viszony teszi érzékelhetővé az anyanyelvváltozat értékét is. Ez a viszony meglehetősen egyértelmű, ha a beszélő/hallgató anyanyelvváltozata valamilyen kiemelt, nagy presztízzsel rendelkező változat, ennek az értékét a többi változattal való kapcsolat nem változtatja meg (legfőljebb erősíti). Ha az anyanyelvváltozat értéke kisebb tekintélyű, mint más változatok (például a sztenderd), akkor a viszony megváltoztathatja az előbbi értékét: az veszíthet eredetibb természetes értékelítettségéből. A beszélő/hallgató nyelvi tudásába ezek az értékviszonyok beépülnek, hozzákapcsolódnak az általa ismert nyelvi formákhoz. Az itt jelzett kettősség nem az értékek bináris felosztását jelenti, az értékek a beszélő/hallgató nyelvi tudásában mindig egy folyamatos skála mentén helyezkednek el a jóváhagyás és az elutasítás tartományai között, tehát nem diszkrét (a már idézett kognitív irodalom mellett a magyar értelmezésekben így Villó 1992: 15). A fenti három összetevőből álló modell a kötöttség komponensben tehát kiegészül (természetesen egy meghatározott nézőpontból):

jelentés	inessivus		
nyelvi forma	<i>az iskolában sportol</i>	<i>az iskolában[η] sportol</i>	<i>az iskolába sportol</i>
kötöttség	írásbeli, professzionális, gondozott sztenderd beszédbeli; kiemelt tekintélyű	spontán szóbeli általában; kisebb tekintélyű vagy értékközömbös	erősen gondozatlan beszéd; kis értékű vagy stigmatizált

Az eddigi modellek fokozatosan bővültek olyan szempontokkal, amelyek a beszélő/hallgató nyelvi tudásához szorosan hozzákapcsolódnak, és együttesen olyan leírást tesznek lehetővé, amely a pusztán grammatikalitáson túli helyességi kritériumokat is érvényesíteni tud, közelítve ehhez a tudáshoz. Az eddig statikus modellt tegyük most interakciós helyzetekbe. Ehhez vegyünk példát ismét a magyar morfológiából, a fent bemutatott általános mintának szintén megfelelő igeragozásból, méghozzá az egyik legismertebb és legvitatottabb kérdéskörben, az ikes ragozás témájában. Egyetlen igealakot vonunk be a vizsgálatba, a tiszta ikes igék kijelentő mód egyes szám első személyű formáját. A leíró nyelvtanok szerint (l. például Tompa szerk. 1961–1962) ebben a pozícióban az *-m* ragos alak a prototipikus, például *eszem*. Sokáig a nyelvművelő irodalom tartotta számon és kifogásolta rendszeresen a másik létező ragváltozatot az *eszek* formában. A magyar szociolingvisztikai kutatások egyik első eredményeként pedig növekvő mennyiségű empirikus adat áll rendelkezésre az ikes igék ikes és iktelen változatának használati arányáról (vö. Horváth–Reményi 1990, P. Lakatos–T. Károlyi 1993, Lanstyák–Szabó Mihály 1997: 35–41), amelyek az iktelen változat meglehetősen elterjedtségét bizonyítják például a leginkább ikesnek tartott *eszik* esetében is. Ezáltal az ikes és iktelen változatok korábbi nyelvjárási kötöttsége eltűnőben van, az ikes változat a magas presztízsű nyelvváltozat(ok) jellemzője (G. Varga 1990), föltehetően elsősorban műveltséghez és tudatosságához kapcsolódik. A diszkrét ikes és iktelen változatok tehát ismét egy jelentésbeli tartományhoz tartoznak a következő módon:

jelentés	ikes ige egyes szám első személyű személyragja (kijelentő módban)	
nyelvi forma	<i>eszem</i>	<i>eszek</i>
kötöttség	professzionális és gondozott sztenderd beszédbeli; kiemelt értékű	spontán beszéd és írás további kötöttség nélkül; kevésbé tekintélyes vagy értékközömbös vagy stigmatizált

Ez az ábrázolás természetesen nem tartalmazza az arányokat és a változási irányvonalakat, ezért a kötöttségi összetevőt tovább lehet finomítani.

Amennyiben a két változatot interakciós helyzetben helyezzük el, többféle situációt lehet fölláttítani.

1) Két beszélő/hallgató csak az *eszek* változatot ismeri. Ebben a helyzetben ez a változat mindkettőjük számára megegyezik az általános mintával és azon belül egy adott jelentés (funkció) jelölésére a prototipikus változattal. Ezáltal kettejük nyelvi interakciójában a minta és a prototipikus változatpéldány ismétlődik, és így megerősítést kap. Mindez azért lehetséges, mert a szocioregionális (vagy csak szociális) eredet azonossága, hasonlósága, valamint a beszédhelyzetben ennek és a társadalmi státusnak a megközelítő vagy azonos volta kapcsolódik össze a nyelvi tudás e részével.

2) Nagyjából ugyanez történik, ha a beszélők ismerik a másik változatot, de az *eszek* nyelvi formát tartják prototipikusnak (a típus jobb példányának), a másikat pedig kevésbé annak (rosszabb példányának), mert azt például mesterkéltnek, túlzottan választékosnak és/vagy elavultnak ítélik (nem föltétlenül kifejtve, kategorizálva, hanem gyakorlati nyelvi tudásukkal).

3) Összetettebb a helyzet, ha a beszélők ismerik mindkét változatot, az egyik azonban az egyiket, a másik a másikat tartja prototipikusnak az adott tartományon belül, és egy konkrét nyelvi interakcióban pedig az egyik beszélő az egyiket, a másik a másikat mondja, saját anyanyelvváltozatából kiinduló nyelvi tudása alapján. Ekkor az eltérő szocioregionális eredet, a különböző társadalmi státus és az eltérő nyelvi tudás mozgatja az eltérő elvárásokat, a koordináció azonban nem következik be. A résztvevők a kötöttséget ezen belül is eltérő módon értelmezhetik és értékelhetik. Az a) beszélő az *eszek* változatot mondva azt tekintheti kötöttség nélküli, értéktelen változatnak, s a b) beszélő *eszem* változatát mesterkéltnek, elavultnak, ezért kevésbé jónak, helyesnek, mint a másikat. Az a) beszélő azonban tarthatja saját változatát spontán beszélt nyelvinek, népnyelvinek, kevésbé értékesnek, a b) beszélő változatát pedig sztenderdnek, választékosnak, presztízs változatnak. A b) beszélő saját változatát tarthatja sztenderdnek, magas presztízsűnek, az a) beszélő változatát népnyelvinek, beszélt nyelvinek, alacsony presztízsűnek, sőt stigmatizálhatja is. A b) beszélő azonban tarthatja a két változatot egymáshoz közelebb állónak is.

4) Az előző beszédhelyzethez részben hasonlít az a nyelvi interakció, amelyben az *eszek* változatot spontán beszédben anyanyelvváltozata részeként mondó beszélő igazodik partnere feltételezett elvárásához, és – ismervén a másik változatot – a magasabb presztízsű nyelvi formát választja. Ennek fordítottja is elképzelhető interakcióbeli alkalmazkodás révén (vö. Ryan–Giles eds 1982), ill. az a helyzet, amelyben az *eszem* változatot prototipikusként ismerő beszélő ironiából, önironiából, provokációból, dühből vagy inkognitót keresve az iktelen változatot mondja. Mindamellet a legérdekesebb az ilyen váltások állandósulásának folyamata, annak adatolása lenne, például az a bizonyos többször előforduló helyzet, amelynek során az otthoni vernakulárisban ikes alakot elsajátító gyermek korosztályi hatásra (amely Chambers 1995 szerint a családhoz hasonlóan erős) iktelenre vált.

Ez a fajta bemutatás indokolja a jelentés és a funkció fentebbi szinonim használatát. A leíró nyelvten egy esetrag jellemzésekor annak általános, az egész beszélőközösségre minden interakcióban érvényes jelentését adja meg, tágabb nézőpontból viszont ez módosul: az X esetrag jelentése Y és Z (például területi és beszédpartnerek közötti viszonyból eredő) kötöttségekkel érvényesül, tehát ez a komplex funkciója.

Mindez azt példázza, hogy az orientáló minták követése még ilyen egyszerű esetekben is nagyrészen az összetett nyelvi tudásra épül, azt befolyásolják a situációs tényezők, de az együttműködési alapelv, a koordináció racionalitása gyakran elvontan vagy részlegesen érvényesül, a hasonló nyelvi tudás mintegy helyettesíti azt.

A nyelvi interakció során tehát az egy változó tartományába tartozó változatok felbukkanása hasonlított eredményez, amely a beszélőpartnerek közötti viszonyt meghatározza vagy módosítja, a partnerekről alkotott attribúciós ítéletekkel (hova, milyen társadalmi és műveltségi csoportba tartozik, hogyan viselkedik egy nyelvi interakcióban különböző státuszviszonyok között). Ezek az

ítéletek erősítik az egy beszélőközösségbe tartozás és az iránta való lojalitás érzését, valamint más beszélőközösségeknek, és azok tagjainak, ill. a hozzájuk kapcsolódó változóknak az értékelvű megítélését, tekintélyadását vagy elítélését, stigmatizálását. A kérdés aktív oldalát tekintve megállapítható: a kommunikatív stratégia része az, hogy az egyes változatok kiválasztásával próbál a beszélő valamilyen célt elérni (például kedvezőbb színben tünteti föl magát, azonosulást vagy annak szembenállást jelez, elhatárolódik beszélgetőtársától, vö. pl. Gumperz 1982, Gumperz ed. 1982, Tannen 1984).

A szűkebb értelemben vett szociolingvisztikai szakirodalomban a nyelvi változatok és változók mind kiterjedtebb empirikus kutatása (főképp Labov munkássága) nyomán korán fölmerült a változatok, ill. a változók és a nyelvi rendszer kapcsolatának a kérdése, elméleti összefüggésben is: egy mögöttes rendszer felszíni változatairól van-e szó, ahol a változatok a langue vagy a kompetencia eltérő megvalósulásai vagy esetleg egymással összefüggő, egymást részben fedő több rendszerről, amely pusztán grammatikailag nem értelmezhető (Romaine 1982). A fenti elemzés nem a vázolt alternatíva egyikét vagy másikat igazolja, hanem inkább az egy rendszeren belüli változatok együttes létezését, a jelzett és más megoszlási módokban (Weinreich–Labov–Herzog 1968: 159–65, Chambers 1995: 13–4). A magyar nyelvben valószínűleg behatárolható azoknak a változóknak és a bennük található változatoknak a száma, amelyek kellően föltűnőek ahhoz, hogy a változatokat ismerők (vagy éppen megismerők) számára mintegy emblematikusan képviseljenek egy-egy nyelvváltozatot és az adott beszédhelyzetben vele jelzett (valamilyen módon értelmezett) viselkedést, attitűdöt, ill. szocioregionális eredetet és a mások által nekik tulajdonított attitűdöt és értéket. A beszélőnek tehát nem kell folyamatosan döntenie, a hallgatónak pedig nem kell állandóan értékelnie, inkább az egyes szövegrészekben előforduló reprezentatív és feltűnő összetevőkre kell összpontosítania. Szélső esetben egy teljes megnyilatkozás (és beszélője) stigmatizálásához elegendő egyetlen iktelen igealak vagy lazítás szójejtés, nem is említve például a „süksükölös” alakokat.

Ezeknek a jellemző összetevőknek a viszonylagos homogenitása adhatja egy megnyilatkozás szituációhoz illő helyességét vagy helytelenségét valamilyen nézőpontból, és ezeknek a jellemzőknek a viszonylagos homogenitása adhatja egy beszélőközösség normarendszerén belül annak egy igen jelentős szegmensét. Ez a normarendszer rész megjelenhet önértékén is, a mai nyelvközösségekben azonban inkább kontrasztban vagy oppozícióban másokkal. A kontraszt vagy az oppozíció a csoportbeli normarendszer rész internalizáltságát, legitimitását és funkcionalitását erősíti, csoporton belüli szankciókkal, ha csak nem túlságosan erős egy másik, gyakran ható normarendszer (például a sztenderd).

HIVATKOZÁSOK

- Bartsch, Renate 1985. *Sprachnormen: Theorie und Praxis*. Max Niemeyer. Tübingen.
- Bencze Lóránt 1992. Egy kognitív és szociointerpretációs morfológia körvonalai. In: Kozocsa S., Laczkó K. (szerk.): *Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára*. ELTE. Budapest. 34–41.
- Bybee, Joan L. 1985. Diagrammatic iconicity in stem-inflection relation. In: J. Haiman (ed.): *Iconicity in Syntax*. John Benjamins. Amsterdam, Philadelphia. 11–47.
- Chambers, Jack K. 1995. *Sociolinguistic Theory. Linguistic Variation and Its Social Significance*. Basil Blackwell. Oxford.
- Coseriu, Eugenio 1952/1971. System, Norm und „Rede”. In: *Sprache*. XII. Tübingen. 53–72.
- Fabó Kinga 1986. A nyelvhelyességi szabályok jellege. (A nyelvművelés mint a nyelvhasználat regulatív szabályozása.) In: Fülei-Szántó E. (szerk.): *Norma – átlag – eltérés*. Pécsi Akadémiai Bizottság. 23–31.
- Fiske, Susan T.–Taylor, Shelley E. 1991. *Social Cognition*. International Edition. McGraw-Hill. New York.
- Givón, Talmy 1984. *Syntax. A Functional-Typological Introduction*. John Benjamins. Amsterdam. Philadelphia.
- Goffman, Erving 1980. *A hétköznapi élet szociálpszichológiája*. Gondolat.
- Grice, Paul 1975/1988. A társalgás logikája. In: Pléh Cs., Siklaki I., Terestyéni T. (szerk.): *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*. Tankönyvkiadó. 233–50.

- Gumperz, John J. 1982. *Discourse Strategies*. Cambridge University Press.
- Gumperz, John J. (ed.) 1982. *Language and Social Identity*. Cambridge University Press.
- Hillmann, Karl-Heinz 1994. *Wörterbuch der Soziologie*. Kröner. Stuttgart.
- Hilpinen, Risto 1981 (ed.). *Deontic Logic: Introductory and Systematic Readings*. Reidel. Dordrecht.
- Hilpinen, Risto 1987. *Conflict and Change in Norm Systems*. University of Turku.
- Horváth Vera–Reményi Andrea Ágnes 1990. Az ikes ragozásról. In: Balogh L., Kontra M. (szerk.): *Élőnyelvi tanulmányok*. MTA Nyelvtudományi Intézete. 9–19.
- Kálmán Béla 1966. *Nyelvjárásaink*. Tankönyvkiadó.
- Kertész András 1992. Textológia és tudományelmélet. In: Petőfi S. J., Békési I., Vass L. (szerk.): *Szemiotikai szövegtan*. 5. 135–44.
- Kertész, András 1995. *Die Ferse und der Schild. Über Möglichkeiten und Grenzen kognitionswissenschaftlicher Theorien der Erkenntnis*. Lang. Frankfurt am Main.
- Kleiber, Georg 1993. *Prototypensemantik. Eine Einführung*. Narr. Tübingen.
- Labov, William 1972. *Sociolinguistic Patterns*. University of Pennsylvania Press. Philadelphia.
- Labov, William 1982. Building on Empirical foundations. In: W. P. Lehmann–Y. Malkiel (eds.): *Perspectives on Historical Linguistics*. John Benjamins. Amsterdam, Philadelphia. 17–92.
- P. Lakatos Ilona–T. Károlyi Margit 1993. Az igeragozás szociolingvisztikai és szöföldrajzi vizsgálata Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. *Hungarológia* 3: 103–14.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Vol. I. Theoretical Foundations*. Stanford, California.
- Lanstyák István–Szabó Mihály Gizella 1997. *Magyar nyelvhasználat – iskola – kétnyelvűség*. Kalligram. Pozsony.
- Lewis, David 1969. *Convention: A Philosophical Study*. Cambridge.
- Luhmann, Niklas 1972. *Rechtssoziologie*. Rowohlt. Reinbeck.
- Mayerthaler, Willi 1987. System-independent morphological naturalness. In: W. U. Dressler (ed.): *Leitmotifs in Natural Morphology*. John Benjamins. Amsterdam. Philadelphia. 25–58.
- Nothdurft, Werner 1986. Das Muster im Kopf? Zur Rolle von Wissen und Denken bei der Konstitution interaktiver Muster. In: Kallmeyer (Hg.): *Kommunikationstypologie. Handlungsmuster, Textsorten, Situationstypen*. Schwann. Düsseldorf. 92–116.
- Papp Ferenc 1975. *A magyar főnév paradigmatis rendszere*. Akadémiai.
- Romaine, Suzanne 1982. *Socio-historical Linguistics: Its Status and Methodology*. Cambridge University Press.
- Rosch, Eleanor 1977. Human Categorization. In: N. Warren (ed.): *Studies in Cross-Cultural Psychology*. Academic Press. London. Vol. I. 1–49. Hillsdale. New York.
- Ryan, Edward–Giles, Howard (eds) 1982. *Attitudes towards language variation*. E. Arnold. London.
- Szende Tamás 1976. *A beszédfolyamat alaptényezői*. Akadémiai.
- Szende Tamás 1995. *A beszéd hangszerelése. Idő, hangmagasság, hangerő és határjelzés a közlésben*. MTA Nyelvtudományi Intézete.
- Tannen, Deborah 1984. *Conversational Style: Analyzing Talk Among Friends*. Ablex Publishing Corporation. Norwood NJ.
- Taylor, John R. 1995. *Linguistic Categorization*. Clarendon Press. Oxford.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. *A magyar nyelv stilisztikája*. Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Tompai József (szerk.) 1961–1962. *A mai magyar nyelv rendszere*. I–II. Akadémiai.
- G. Varga Györgyi 1990. Presztizsváltozat, stigmatizált változat. In: Balogh L., Kontra M. (szerk.): *Élőnyelvi tanulmányok*. MTA Nyelvtudományi Intézete. 178–81.
- Villő Ildikó 1992. A nyelvi norma meghatározásáról. In: Kemény G. (szerk.): *Normatuda – nyelvi norma*. MTA Nyelvtudományi Intézete. 7–22.
- Weinreich, Uriel–Labov, William–Herzog, Marvin I. 1968. Empirical foundations for a theory of language change. In: W. P. Lehmann, Y. Malkiel (eds): *Directions for Historical Linguistics: A Symposium*. University of Texas Press. Austin. 95–188.
- von Wright, Georg Henrik 1963. *Norm and Action*. Routledge & Kegan Paul. London.
- von Wright, Georg Henrik 1981. On the logic of norms and actions. In: R. Hilpinen (ed.): *New Studies in Deontic Logic*. Reidel. Dordrecht. 336.

A partikula*

1.0. A partikula olyan viszonyzó, amely nem toldalékolható, más szavakkal nem alkot sem morfológiai természetű, sem szintaktikai kapcsolatot, nem lehet mondatrész (Fábricz 1987, Helbig 1988: 19–21, Keszler 1995: 304–5). Morfológiai természetű szerkezetet azért nem hoz létre, mert nem grammatikai viszonyító elem, mondatrészi szerepre pedig nem létező vagy nagyon szűk denotatív jelentése miatt alkalmatlan. Funkciója az, hogy a mondatban lévő állításon műveleteket végez (pl. előfeltevést kapcsol hozzá, meghatározza téma-réma szerkezetét) (Kiefer 1983: 69–71, Kocsány 1986: 155, 197–208); modális viszonyt, a beszélő attitűdjét (érzelmi, akarati, értékelő viszonyát) fejezi ki, vagy jelöli a beszélő reagálását a kommunikációs helyzetre, illetve annak valamely összetevőjére (Kiefer 1988, Péter 1991: 173–82, Keszler i. h.). A partikula önmagában semmilyen kérdésre sem felelhet.

A partikula a latin *pars* 'rész' szóból származik. Régi magyar grammatikákban is szerepelt (pl. Földi Jánosnál „részetske”), akkor még a nem toldalékolható szavak összefoglaló elnevezésére.

A szakirodalomban ma sem egységes a partikula terminus használata: a legtagabb értelemben a nem ragozható szavak összefoglaló neve, a legszűkebb határok között használva pedig csak a modális jelentésű, önállóan semmilyen kérdésre sem felelő szavak tartoznak a kategória alá; és léteznek e két felfogás között átmenetek is.

1.1. A partikula alakja

A partikula nem toldalékolható. Morfológiailag lehet tagolt (pl. *különösen, éppenséggel, legfeljebb*), de a jelentésbeli elszigetelődés miatt a szerkezet már nem aktív, elhatárolható az olykor meglévő homonim névszói alakulatoktól (pl. *Különösen* viselkedett – ragos melléknév; *Különösen* Joli viselkedése lepett meg – partikula). Nyilvánvaló a morfológiai szerkezet tömbösödése a határozószóvá válás folyamatán is túljutott partikuláknál (pl. *csupán, pusztán; egyedül* 'csak'; *elvégre; főleg*). Partikula lehet összetett szó is (pl. *hovatovább; ide-oda* 'hozzávetőlegesen' *mármár, egyes-egyedül; csupáncsak, hátha, háthízen, legalábbis, ugyebár*). Gyakran keletkeznek partikulák alaki redukcióval, amely lehet például a határozórag hiánya (a leggyakoribb ez fokozó szerepben: *elégge – elég, borzasztóan – borzasztó, irtóra – irtó* érdekes), lehet rövidülés (*bizony > biz*), de lehet a mai nyelvérték számára már nehezebben kikövetkeztethető, többlépcsős redukció is /pl. *találom (ige) > *talán* (módosítószó) > *tán* (partikula), *valjon* 'legyen' > *vajon > vaj, látom > lám, hagyd > haad* (Juhász 1991: 505, 1992: 826)/. Az alaki redukciót feltehetően megelőzte az igei modális főmondatbeli használata (*Látom, hogy ..., Hagyd, hogy ...*), majd szófajváltása. Ez történt a *hiszen > hisz* igei eredetű kötőszó és partikula esetében is.

A szófajváltás az egyik legjelentősebb forrása a partikulák állománynövekedésének (a fokozó partikulák mind így jöttek létre főleg melléknevekből, pl. *borzasztó, csupa, tiszta*, határozószókból, pl. *egészen, felette*).

1.2. Jelentése

A partikulák jelentésük alapján két nagy csoportra oszthatók: modális-pragmatikai jelentésűekre és propozicionális operátorokra.

A modális-pragmatikai partikulák a beszélőnek a közölt tartalomra vonatkozó attitűdjét, illetve a kommunikációs helyzet valamely összetevőjére való reagálását fejezik ki (pl. Ez *bizony* nehéz kérdés. *Csak*hogy kimondtad *végre!*).

A propozicionális operátorok a mondatban lévő állítást, annak egy összetevőjét értékelik például fok-mérték szerint (pl. *Alig* egy napja történt. *Egész* jó a megoldásod), rémáját kiemelik

* Készült az OTKA (A/053/94) támogatásával.

(pl. Nekem *csak* ő kell), valamilyen előfeltevést kapcsolnak hozzá (pl. Péter *is* alszik; előfeltevés: Péteren kívül más is alszik; Péter *még* alszik; előfeltevés: Péter a mondat kimondása előtt is aludt) (Kiefer 1983 i. h.).

A partikulák jelentésével függ össze, hogyan viselkednek, ha tagadószó előzi meg őket. Ilyenkor három eset lehetséges. 1) A partikulát tagadjuk (nem *elég* jó; nem *csak* te voltál ott). Ez csak propozicionális operátor esetén lehetséges. 2) A partikula és az őt követő szó/szavak egységét tagadjuk, nem magát a partikulát /pl. Ez ma már nem (*puszta* fikció), hanem maga a valóság. 3) A modális-pragmatikai partikulák a beszélői attitűd szempontjából árnyalják a tagadást (pl. nem *ám/bizony*; nyomatékosítást, megerősítést fejeznek ki).

1.3. A partikula a mondatban

A partikula nem vesz részt morfológiai szerkezet megalkotásában, és szintaktikai viszonyban sem áll a mondat többi összetevőjével, tehát nem is mondatrész. Nem szerkeszthető az őt befogadó mondatból sem kiegészítendő kérdés, sem eldöntendő kérdés, amelyre önmagában válaszolna (Helbig, Keszler i. h.).

Mivel a partikula nem illeszkedik be a mondat szintaktikai szerkezetébe, ezért annak sérülése nélkül általában ki is hagyható. Törlésével a mondat szemantikai tartalma természetesen módosul.

A fokozó partikulák nem mindig hagyhatók ki a szerkezet sérülése nélkül (pl. *Csupa* sár a cipőd. *Sár a cipőd). Ilyenkor felvetődhet az a gondolat, hogy a partikulát tekintsük az őt követő mondatrész részének. Nem egyértelmű azonban, hogy a partikula az oka annak, hogy a mondatrész nélküle nem állhat (*Csupa* kaland egy ilyen vállalkozás. – Kaland egy ilyen vállalkozás).

A partikulák közé soroljuk azokat a modális szavakat, amelyek a modális alapérték kialakításában játszanak szerepet. Ha ezeket kihagynánk a mondatból, akkor megváltozna a mondatfajta, vagyis egy alapvető szintaktikai kategória (pl. *Bárcsak* eljönnél! – óhajtó mondat, a partikula kihagyásával a mondat már nem óhajtó többé, az intonáció megváltoztatásával kérdővé, illetve felkiáltóvá alakítható).

Partikula minden mondatfajtaiban előfordulhat, de az egyes csoportokra, illetve egyedekre jellemző, hogy mutatnak-e korlátozást ebből a szempontból. Például a *legalább* partikula ugyanabban a jelentésében minden mondatfajtaiban megjelenhet (Pétert *legalább* felhívtam. Pétert *legalább* felhívtad? Bárcsak felhívna *legalább* egyszer! *Legalább* hívd föl Pétert! De *legalább* fölhívtott!), ugyanakkor a modális partikulák általában csak bizonyos mondatfajtákban fordulhatnak elő (pl. *bárcsak*).

A partikulák általában megelőzik, ritkábban követik (pl. *is*) azt a mondatrészt, amelyre vonatkoznak, szórendi helyzetük általában kötött.

Ehhez a mondatrészhez a partikulák szorosan tapadnak, ezért simulószónak (klitikumnak) is tartják őket. Ez azt jelenti, hogy a másik szóval együtt a partikula egyetlen hangsúllyal ejtett egységet képez. Bizonyosan ilyen az *is*, de a „simulás” nem általánosítható. Igaz, hogy értelmi hangsúly sosem eshet a partikulára, érzelmi nyomaték azonban igen, némelyik partikula lehet hangsúlyos (pl. *Egyáltalán* mi ez egész?, *Csak* sikerült neki!) (Zwicky 1985, Kocsány 1986: 208, Kálmán 1994: 439).

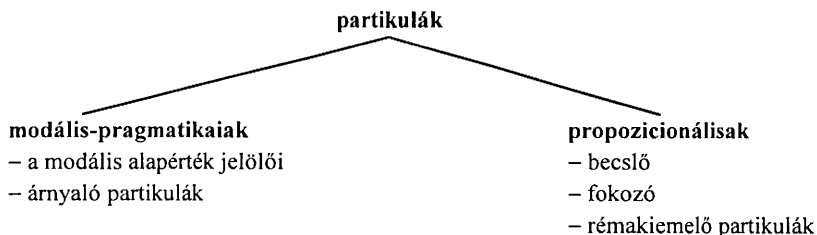
A partikulák fent bemutatott szórendi helyzete a tipikus előfordulásra vonatkozik, nem jelenti azt, hogy a partikulák többsége minden esetben elől áll, például a *csak* hátra is vethető (pl. Hápogjál, egy kicsit *csak*!).

A partikula mondatbeli helye is lehet kötött. Ilyen minden rémakiemelő partikula (a főhangsúlyos rész előtt), valamint az *-e* (a főhangsúlyos részhez kapcsolódva). A többi partikula állhat a mondat élén, illetve a nyilatkozatnak már ismert közlést tartalmazó részében.

2.0. A partikulák csoportjai

A már bemutatott két fő csoport tovább bontható. A csoportosítás szempontjai: A) funkció, B) előfordulás különböző mondatfajtákban, C) hatókör.

A partikulák csoportjai:

2.1.0. A modális-pragmatikai partikulák

A modális partikulák a beszélő attitűdjét jelölik, szerepük van a mondat modális értékének kialakításában. A pragmatikai funkció azt jelenti, hogy a partikulák egy része nem (vagy nemcsak) attitűdjelölő, hanem társalgásszervező (diskurzusjelölő) is lehet, kifejezhet a kommunikációs helyzetre való közvetlen reagálást is (Schiffrin 1987).

Mivel nem valóságábrázolók, ezért – bár szerepelhetnek kérdő mondatban – nem kérdezhetők, nem tagadhatók és nem is feltételezhetők (nem alakíthatók feltételes mellékmondatra) (Kiefer 1986: 19, 27, Doherty 1988: 63).

2.1.1. A modális alapérték jelölői (Keszler 1995)

A) Szerepük az, hogy a mondatban jelöljék a beszélői viszony alapvető kategóriáit: a beszélő tudni szeretné, hogy valami fennáll-e vagy sem; a beszélő kívánja, hogy valami bekövetkezzék stb.

Egy eldöntendő kérdő mondat modális alapértéke például 'a beszélő tudni szeretné, hogy ....' sémával jellemezhető (Kiefer 1990: 8). Az eldöntendő kérdés egy mondatfajta, tehát szintaktikai kategória. Ennek kötelező eleme a kérdő intonáció vagy az *-e* partikula, ezek tehát a modális alapérték létrehozásához is nélkülözhetetlenek. Hasonló szerepet töltenek be a *vajon*, *ugye* partikulák.

Az *ugye* rendszerint utókérdésben is előfordul. Az utókérdésre az jellemző, hogy az előtte álló, kijelentő tartalmú és intonációs szerkezetű tagmondatot lényegében „utólag” modalizálja. Ezzel diskurzussszervező szerepet tölt be. Ugyanebben a funkcióban nemcsak partikula, hanem más lexikai szófajú szó is megtalálható, például mondatzó, tagadószó, melléknév, főnév (pl. *Akkor holnap találkozunk, ugye/nemde/oké/nem/igaz/nem igaz/jó/rendben stb.?*).

Az óhajtó mondat modális alapértékét a *bár*, *csak* ('bárcsak'), *bárcsak* partikulák jelölik, a mai magyar nyelvben már ritkábban használjuk ugyanebben a funkcióban a *vajha*, *ha* partikulát.

A *hadd* az engedélykérés modális aktusát valósítja meg (vö. Fülei-Szántó 1974: 155) megfelelő szintaktikai környezetben (felszólító módú, nem 2. személyű igéhez tapadva).

B) A funkcióból következően a modális alapérték jelölői csak meghatározott mondatfajtában fordulhatnak elő (l. fent) (vö. Keszler 1989: 295).

C) A hatókör a mondat rémája, vagyis új közléselemet tartalmazó része.

2.1.2. Árnyaló partikulák (Helbig 1988, Engel 1992: 774–5, Keszler 1995: 304–5)

A) Az árnyaló partikulák lehetnek a modális kiegészítő érték jelölői, kifejezhetnek megerősítést (pl. Hallottam *ám* a dologról), csökkentést, enyhítést (pl. Neki *ugyan* mondhatod!), korlátozást (pl. *Éppenséggel* ez is elképzelhető) (Thurmain 1989: 200). Alkalmasak akarat és érzelm kifejezésére (pl. Gyere *már!* Én *bizony* elmennék!).

Jellemzőjük, hogy nemcsak attitűdjelölők, hanem a kommunikációs helyzetre való közvetlen reagálások, tehát pragmatikai elemek is lehetnek (pl. *Na ugye! Bizony ám!*), lehetnek eszközei a kapcsolatfenntartásnak, kifejezhetnek rábeszélést, kiigazítást (pl. Mond *csak!*; Van az 18 méteres *is*). Ezekben az esetekben a jelentés a pragmatikai funkcióval azonos, szituációfüggő (Thurmain i. h., Keszler 1995: 304).

Az árnyaló partikulákat más-más szerzők diskurzuspartikuláknak, pragmatikai, színező partikuláknak is nevezik a beszélt nyelv diskurzusaiban betöltött szerepük miatt (Levinson 1983: 87, 162–3, Palmer 1986: 88–9, Kummer 1989: 8).

B) Általában több mondatfajtában is szerepelhetnek, leggyakrabban felkiáltó, kérdő és óhajító mondatokban (Helbig 1988: 35, Keszler 1995: 304).

C) Hatókörük lehet a mondat egy részlete, akár egy szava is (pl. *Mit is kérdeztél?*), leggyakrabban azonban a mondat egészére vonatkoznak (pl. *Hiszen ez kész lakoma! A húgod bezzeg el tudta olvasni!*)

Mutató árnyaló partikulákból: *akár, alkalmasint, ám, bezzeg, biz, bizistók, bizony, csak, csakhogy, de, egyáltalában/egyáltalán, egyébiránt, egyszer, egyszerre, elvégre, éppenséggel, hiszen/háthíszén, is, netalán/netalántán/tán, nemhogy, tulajdonképpen, ugye, ugyebár, úgyis, vajon, voltaképpen.*

2.2.0. Propozicionális operátorok a partikulák között

2.2.1. Becslő (mértékértékelő) partikulák

A) A becslő partikulák közelebbről határoznak meg valamilyen tulajdonságot, általában mennyiséget (pl. *mintegy/alig száz méternyire*). Nem tagadhatók közvetlenül (Keszler 1995: 305), tagadható viszont az őket tartalmazó állítás (*Nem igaz, hogy mindössze két kilométert kell gyalogolnunk*).

B) Bármilyen mondatfajtában előfordulhatnak.

C) Hatókörük a közvetlenül utánuk álló elemre terjed ki.

Mutató becslő partikulákból: *alig, cirka, csaknem, ide-oda, idestova, kerek, közel, legalább, legfeljebb, majd, már-már, mindössze, mintegy, vagy.*

2.2.2. Fokozó partikulák (Helbig 1988: 46–9.)

A) Fokozati skálán helyeznek el valamilyen tulajdonságot, illetve valamilyen mércéhez viszonyítanak. Mondatbeli szerepük nagyon hasonló a fokhatározókéhoz, csakhogy a partikulák önmagukban nem felelhetnek sem a *mennyire?*, sem egyéb kérdésre. Tehát például a *nagyon* határozószó, a *nagyon jó* szintagmát tartalmazó mondatban fokhatározó (Mennyire jó? – *Nagyon.*), az *irtó* azonban partikula (Mennyire jó? – **Irtó*; Jó? – **Irtó*), mivel semmilyen kérdésre sem lehet felelet. Az utánuk álló szóval együtt vagy önmagukban csak kivételesen tagadhatók (pl. *nem tiszta képtelenség; nem elég izgalmas*), általában tagadható viszont a teljes állítás.

B) Bármilyen mondatfajtában előfordulhatnak.

C) Hatókörük a közvetlen utánuk álló szóra terjed ki.

Mutató fokozó-rangsoroló partikulákból: *borzasztó, csupa, egész, elég, felette, igen/igen-igen, irtó, inkább, képtelen, kutya, legkevésbé, leginkább, marha, mérhetetlen, merő, nagy, teljes, tiszta, tök, vajmi, végtelen, veszett.*

2.2.3. Rémarkiemelő partikulák

A) Főhangsúlyt nem tartalmazó mondatba bekerülve az utánuk álló elemet a mondat főhangsúlyos részévé teszik, így egyértelműen kijelölik a mondat téma-réma tagolását (Kiefer 1983: 238, É. Kiss 1983: 41, Kocsány i. h.).

Pl: Az üzletben *csak* a 'könyvet néztem meg.

(téma) (réma)

Az üzletben a könyvet *csak* 'megnéztem. (= de vettem meg stb.)

(téma) (réma)

Meghatározott előfeltevéseket, kontextusfeltételeket vezetnek be a mondatba (Kiefer 1983: 69), vagy valamilyen állítást képviselnek /a fenti példában azt, hogy valami a várakozásunkkal (pl. vásárlás az üzletben) szemben történik/.

Általában tagadhatók, hozzátéve, hogy a tagadás szintén rémaképző művelet. Az *is* tagadása *a se, sem* alakkal történik.

B) Nincs korlátozás mondatfajta tekintetében.

C) A közvetlenül utánuk álló mondatszakaszra vonatkoznak, az *is* az őt közvetlenül megelőző mondatrészre.

Mutató rémakiemelő partikulákból: *csak, csakis, csupán, épp, főképp, főleg, is, kivált/kiváltképp, különösen, már, még, pont, pusztán*.

3. Homonímia

Mivel a partikulák többnyire szófajváltással keletkeznek, ezért gyakran jönnek létre homonim alakulatok. A partikula ilyen esetekben összefügg etimonjával (Fábricz 1989: 378), például az *is* vagy *csak* partikula kötőszói, a fokozó partikulák jelentős részének melléknévi, a *már* vagy *még* rémakiemelő partikula határozószói eredetével.

Az *is* például egyidőben létezik kötőszói etimonjával (rémakiemelő szerepe ebből levezethető, modális jelentése azonban bonyolultabb pszicholingvisztikai folyamatok végterméke) (Fábricz i. h.); a *csak* partikulaként is helyettesíthető lehet korlátozó jelentésű kötőszóval (pl. *Csak* nem tudom, mikor = *De* nem tudom, mikor) (Kocsány i. h.), a *már* és a *még* partikulaként is időbeli előfeltevést vezet be a mondatba.

Az alapszófajoktól való elhatárolás egyszerűnek tűnik a kérdéseszt segítségével, mivel a melléknévek, határozószók stb. általában felelnek kiegészítendő kérdésre, a partikulák viszont semmilyen kérdésre sem válaszolnak. Ugyanez a szempont a módosítószóktól való elkülönítést is segíti, ugyanis a módosítószók – a modális partikulákhoz hasonlóan – a beszélő attitűdjét jelölik a mondatban, de úgy, hogy az abból megalkotott eldöntendő kérdésre magukban is teljes feleletet adnak.

A partikula nem vesz részt morfológiai szerkezet megalkotásában, és ebből a szempontból jól elhatárolható a grammatikai szerepű viszonyozóktól. Nagyobb nehézséggel találjuk szembe magunkat kötőszó és partikula megkülönböztetésénél, mivel egyik szófaj sem önálló a kérdéseszt szempontjából. Ekkor csak azt tudjuk megvizsgálni, hogy a szó szerepe elsődlegesen kapcsoló-e vagy inkább a partikulákra jellemző (modális-pragmatikai, becselő, fokozó, rémakiemelő).

A fokozó partikulák nagy része több szófajú szó, másik lexikai szófajuk általában minősítő melléknév. A mondatba melléknévként kerülve fokozhatók, partikulaként azonban nem vehetnek fel fokjelet (A *tiszta/tisztább* terítőt kérem – melléknév, *Tiszta/*tisztább* örültség fagyban meztláb sétálni – partikula).

Némely partikula poliszém, több alcsoportba is besorolható, ezeket csak funkciójuk alapján különböztethetjük meg, például *Csak a szomszéd énekel* (hangsúlytól függően) = 'senki más' vagy 'más nem történt' – rémakiemelő partikula; *Csak otthon lehetnék már!* – a modális alapérték elhagyhatatlan jelölője, *Énekelj csak valamit!* – rábeszélést fejez ki, tehát árnyaló partikula.

4. Disztribúció

A partikulák közül az árnyalók hajlamosak leginkább a más partikulákkal való társulásra. Példaképpen bemutatjuk a *csak* leggyakoribb partikula-együttállításait.

Még csak; csak még; már csak; tán csak, de csak; egyszer csak; hát csak; csak hadd; inkább csak; éppen csak; csak éppen; mégis csak; még csak nem is; bizony csak; csak bizony nem; csak elég világos; csak legalább; egyébként csak; hisz csak; stb.

SZAKIRODALOM

- Doherty, Monika 1988. *Perhaps*. In: Studien zum Satzmodus I. *Linguistische Studien A*, 177. Berlin.
- Engel, Ulrich 1992². *Deutsche Grammatik*. Műzsák Kiadó, Budapest.
- Fábricz Károly 1987. *Partikulák a magyar és az orosz nyelvben*. Kandidátusi értekezés. Szeged.
- Fábricz Károly 1989. Where Does the Function and meaning of Modal Particles Come From? In: *Sprechen mit Partikeln*. Herausg. H. Weydt, Berlin, 378–87.
- Fülei-Szántó Endre 1974. A modalitás logikai és szemantikai modelljéről. *NyudÉrt.* 83. 148–55.
- Helbig, Gerhard 1988. *Lexikon deutscher Partikeln*. VEB Verlag, Leipzig.
- Helbig, Gerhard–Helbig, Agnes 1993. *Lexikon deutscher Modalwörter*. Langenscheidt, Leipzig.
- Juhász Dezső 1991. A módosítószók. In: *TNyt.* I. 501–13.
- Juhász Dezső 1992. A módosítószók. In: *TNyt.* II/1. 815–38.
- Kálmán László 1994. Kálmán–Nádasdy: A hangsúly. In: Kiefer (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 393–467.
- Keszler Borbála 1989. Az összetett mondatok modalitása. In: Rác Endre (szerk.): *Fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest, 283–305.
- Keszler Borbála 1992. A mai magyar nyelv szófaji rendszere. In: Kozocsa–Laczkó (szerk.): *Emlékkönyv Rác Endre hetvenedik születésnapjára*. Budapest, 1992. 131–9.
- Keszler Borbála 1995. A mai magyar nyelv szófaji rendszerezésének problémái. *Nyr.* 119: 293–308.
- Kiefer Ferenc 1986. A modalitás fogalmáról. *NyK.* 88. 3–37.
- Kiefer Ferenc 1988. Modal particles as discourse markers in questions. *Acta Linguistica Hungarica* 38: 107–25.
- Kiefer Ferenc 1990. Modalitás. *Linguistica Ser. C, Relationis, I.* Budapest.
- É. Kiss Katalin 1983. A magyar mondat szerkezet generatív leírása. *NyudÉrt.* 116. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kocsány Piroska 1986. A mondás mint szövegtípus. Kandidátusi értekezés. Debrecen.
- Kummer, Manfred 1989. *Modalpartikeln*. Bonn.
- Levinson, Stephen C. 1983. *Pragmatics*. Cambridge.
- Palmer, F. R. 1986. *Mood and Modality*. Cambridge.
- Péter Mihály 1991. *A nyelvi érzelmek kifejezés eszközei és módjai*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Schiffrin, Deborah 1987. *Discourse markers*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Zwicky, Arnold M. 1985. Clitics and particles. *Language* 61: 283–305.

Kugler Nóra

Károly Gadányi: The Evolution of Vocabulary in Literary slovenian. Melbourne. Academic Press, 1996. 322 l.

1. A szomszédos népek nyelvének, irodalmának, történelmének ismerete elsősorban azért fontos, mivel a horvátok, románok, szerbek, szlovákok, szlovének és ukránok kultúrája ezer szállal kötődik a magyarhoz. Egy-egy magyar irodalmi művet vagy nyelvi jelenséget is jobban megértünk, ha legalábbis közép-(kelet) európai összefüggésben szemléljük, sok magyar szó vagy kifejezés is világosabbá válik előttünk, ha szomszéd népeink hasonló szemléleti háttér alapján keletkezett szavaival és kifejezéseivel is egybevetjük. Ám nem csupán a nyelvi és irodalmi kölcsönhatások bonyolult rendszerének kutatásáról van itt szó. Vannak nyelvi jelenségek, amelyekre más nyelvekben külső szemlélőként figyelünk fel és amelyekről kiderül, hogy a szóban forgó nyelv anyanyelvi kutatói addig nem is gondoltak rájuk. Elég itt A. Souvageot, J. Perrot vagy K. Majtyinszkaja magyar nyelvi kutatásaira utalnunk. Így egy szomszédos szláv nép nyelvének – esetünkben a szlovénnek – a kialakulásával foglalkozó, magyar szerzőtől származó tanulmány a szlavistákon kívül tanulságos lehet a magyar nyelvtudomány művelői számára is.

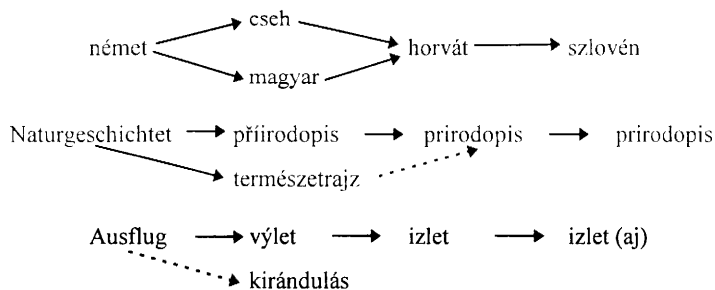
2. Asbóth Oszkár már 1919-ben a magyarországi szláv nyelvtudomány legközelebbi feladatául erdélyi bolgár szövegek kiadását, a magyarországi szlovén (vend) nyelvjárás alaktanának megírását, a rutén nyelvjárások ismertetését és a tót (szlovák) nyelv behatőbb tanulmányozását jelölte meg, kíváncsún tartva több hazai szláv nyelvsziget „tudományos ismertetését” is (Nyr. 48 [1919]: 102–3). Melich János 1927-ben így írt: „A jelenben és a jövőben a hazai szláv filológiai kutatásoknak ki kell terjedniök mindazon szláv és magyar nyelvi, valamint történeti kapcsolatokra, amelyek megvilágosításánál a filológiai módszer vezet a legeredményesebben.” (In: A magyar tudománypolitika alapvetése. Szerk. Magyary Zoltán. Budapest, 1927.) Melich János – amint látjuk – a kapcsolatok kutatására helyezte a fő hangsúlyt. Kniezsa István 1958-ban részletes áttekintést adott erről a kérdésről „A magyar szlavisztika problémái és feladatai” című tanulmányában (Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 12/1958. 69–90.). Megállapította, hogy e tudományág kutatásának horizontja kitágult. Míg az elődök ugyanis csupán vagy túlnyomórészt magyar vonatkozású témákkal foglalkoztak, addig (az akkor) fiatalabb generáció (melynek tagjai közül név szerint Kiss Lajost, Molnár Nándort és Papp Ferencet említette meg) leginkább szláv szempontú kérdéseket kutat. Kniezsa azonban kifejezte abbeli reményét is, hogy a fiatalabb generáció vissza fog térni a magyar vonatkozású és szempontú kutatáshoz. Hadrovics László elméleti és tudománypolitikai kérdésekkel keveset foglalkozott, feldolgozta azonban a burgenlandi horvát nyelv történetét, és megírta a szerb-horvát nyelv magyar elemeit nyelvtörténeti szótár formájában bemutató monográfiáját. A bevezetőben említett tény, nevezetesen a szlavisztikai és hungarológiai kutatások kölcsönös, egymás jelenségeit is megvilágító kapcsolatát éppen az ő munkássága illusztrálja a legszemléletesebben, akár jelentéstanáknak, akár frazeológiájának szláv példáira gondoljunk.

3. Ilyen összefüggésben Gadányi Károly témaválasztása időszerű, hiszen a szlovén nyelv szókincsének bemutatásával, a szótár kialakulási folyamatának feldolgozásával a magyaror-

szági, de jórészt a szlovéniai nyelvtudomány is adós. Az ilyen témájú déli szláv munkákat bizonyos egyoldalúság jellemezte a múltban, de jellemzi sok tekintetben ma is. Viszonylag kevés teret kap bennük az idegen nyelvi hatások bemutatása, elsősorban a magyar nyelvieké, amelyekben egyébként a szlovén és a horvát nyelvjárások is bővelkednek. A szlovén irodalmi nyelv sztenderdizálásában is jelentős az idegen hatások szerepe, természetesen – s ez Gadányi Károly munkájának tárgya is – elsősorban a horvát, a cseh, a német, valamint – jóllehet, csekélyebb mértékben – a magyar hatása is. A XIX. század harmadik harmadában kialakuló civilizációs terminológia jelentős részben tükörszavakból áll. Tükörszavak esetében pedig a közvetlen átadó- vagy mintanyelv nagyon nehezen határozható meg; sokszor két nyelv egyidejű, egymást erősítő hatásával is számolhatunk. A horvátnál kissé később kibontakozó szlovén nyelvművelő és nyelvtisztító mozgalom – melynek társadalmi hátterét Gadányi részletesen megrajzolja – kapcsolódik a horváton kívül a cseh és a magyar nyelvben végbement mozgalmakhoz, ha tehát ezt a kort részleteiben meg kívánjuk ismerni, tájékozódunk kell a szlovén irodalmi nyelv kialakulásának kérdésében is.

4. A monográfia öt nagyobb részből áll: 1. a szláv nyelv közötti érintkezések és a szlovén irodalmi nyelv; 2. kultúrtörténeti bevezető a szlovén irodalmi nyelv kialakulásához; 3. a szlovén irodalmi nyelv szókincse, szerkezete, eredete; 4. szláv kölcsönzések a szlovén irodalmi nyelvben; 5. új jelenségek a szlovén szóalkotásban a nemzeti újjászületés korában. A fejezeteket rövid összesség, majd egy 972 tételből álló bibliográfia követi, mely a következő témakörökre oszlik: 1. monográfiák, tanulmányok (a szerzők nevének ábécérendjében), 2. lexikográfia, helyesírási kézikönyvek, grammatikák, 3. századi illirizmus korának periodikái, 4. tankönyvek, 5. levéltári anyagok, 6. privát levelezések, 7. terminológiai publikációk a Slovenski glasnik 1858–1868-as évfolyamaiban, 8. szlovén nyelvű időszakos kiadványok 1797 és 1989 között. A munkát egy 839 lexikai egységet tartalmazó szójegyzék zárja, melybe a szerző a leggyakrabban előforduló neologizmusokat és szókölcönzéseket vette fel. Ez a szótári rész tehát a szlovén nyelvújítás dokumentumait tartalmazza. Maga a címszó az első oszlopban található, származékaival együtt, a második oszlopban a szláv modell áll, a harmadik a szótári előfordulás(oka)t regisztrálja, a negyedikben az esetleges etimológiai magyarázat lelőhelye van feltüntetve. Érdekes példákat találunk – egyebek mellett – az egyes tudományok anyanyelvi megnevezésére: *narodopis*, 'néprajz, Etnographie', *nazivoslovje* 'Terminologie', *jezikoslovje* 'nyelvtudomány, Sprachkunde, Sprachwissenschaft', *zemljepis* 'földrajz, Geographie' stb. Találunk purista kifejezéseket például egyes jogi személyek megnevezésére: *beležnik*, 'jegyző, Notar', *častnik* 'tiszt(viselő), Offizier, Beamter' stb. Ugyanezek a jelenségek és a szóalkotások legtöbbször kimutatható a horvátban is. Néhány esetben a nyelvújítás (nyelvtisztítás) iránya nyilvánvaló:

Előfordul az is, hogy csak a cseh minta hatása mutatható ki, pl. *drobnogled* '*aprónézó', Mikroszkop' < – cs. *drobnohled*. A német nyelvtisztító szótárakban ennek a mintáját nem leljük; Heyse körülíró értelmezése után ('ein Werkzeug od. Glas, kleine Dinge zu sehen') a *Vergrößeringsglas*-t ajánlja (dr. Joh. Christ. Hug. Heyses Allgemeines verdeutsches und erklärendes

Wörterbuch... neu bearbeitet... von Professor Dr. Otto Lyon... Neunzehnte Original-Ausgabe. Hannover und Leipzig, 1910). Gadányi érdeme, hogy nem szorítkozik csupán a nyelvi tények regisztrálására, hanem magyarázza is őket, egyben megrajzolva a társadalmi-kulturális hátteret, bemutatva azt a küzdelmet, amelyet – olykor egymástól szöges ellentétben álló vélemény képviselve – a szlovén értelmiség jeles képviselői vívtak az egységes, szabályozott irodalmi nyelv megteremtéséért. A sztenderdizációs folyamat végül is a XIX. sz. végére fejeződött be.

5. Gadányi Károly eddig alig-alig kutatott kérdés részletes feldolgozásának alapjait vetette meg. A munkálatok folytatását ugyancsak tőle várhatjuk, mint olyan kutatótól, aki nemcsak a szlovén irodalmi nyelvet és annak hazai nyelvjárásait ismeri jól, sőt beszél is anyanyelvi szinten, hanem rendelkezik a munka elvégzéséhez szükséges német nyelvi ismeretekkel, és otthon van a kérdés szakirodalmában.

6. A recenzens nem tekinti feladatának a kisebb pontatlanságok tollhegyre tüzését, két megjegyzése azonban mégis van. Nem feltétlen szükséges olyan közszláv szavak felvétele ebbe a speciális céllal összeállított szótárba, mint *borba*, 'harc, Kampf', *borec*, 'harcos, Kämpfer', *čaj*, 'tea, Thee', *dosloven* 'szó szerinti, wörtlich' stb. Érdekes lenne viszont olyan más szláv nyelvben csak hapaxként kimutatható szóalkotások szélesebb körű elemzése, mint *dušeslovje*, 'lélektan', 'Psychologie'. Külön figyelmet kellene egy későbbi munkában szentelni azoknak az összetett és képzett szavaknak, melyekről egyértelműen, az elemről elemre való megfelelés alapján megállapítható, hogy tükörszavak, sőt az első előfordulások sorrendjében még a közvetlen átadó nyelv is meghatározható. Ilyenek például: *igzokaz* ← horv. *igrokaz* ← magy. játékszín ← (n. Schauspiel); *dvójba* ← horv. *dvojba* ← magy. kétség, ← n. Zweifel; *krasoveda* ← cs. *krasověd*, 'Esthetik' (~ m. széptudomány).

7. Összefoglalva megállapítható, hogy úttörő munkával van dolgunk. A folytatást a típusok szerinti részletes elemzés elvégzésében látom. Ez a monográfia is meggyőzött arról, mennyi konkrét elvégzendő feladata van még a szlavisztikának az egyes szláv irodalmi nyelvek kialakulásának vizsgálatában, valamint a nyelvjárások és regionális irodalmi nyelvek kutatásában is. Erre a munkára ösztönöz Gadányi Károly könyve.

Nyomárkay István

Nagy L. János: Ismételések és értelmezések Weöres Sándor verseiben. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1996. 63 l. Nyelvtudományi Értekezések 143. sz.

1. A szerző legújabb kötetére az jellemző, hogy időszerű kérdést tárgyal korszerűen. Nagy L. János, akit korábbi tanulmányaiból és köteteiből is alaposan felkészült textológusként és érzékeny verselemzőként ismerünk, ezúttal számára nem előzmények nélküli feladatra, egy érdekes jelenség vizsgálatára, egyben érdekes módszertani kísérletre is vállalkozott. Ismétlésszerkezeteket vizsgál és ilyeneket értelmez jórészt Weöres Sándor versei alapján és nála is főleg az 1970-es, 1980-as évek anyagában.

Tárgya három szerkezetípus, gondolatalakzat – a chiazmus (fordított párhuzam), gradáció (lépcsőzetes haladás), reddíció (ismétlés, a kezdethez való visszatérés alakzata) – fonológiai, morfológiai, szintaktikai, szemantikai, ritmikai és komplex magyarázata. Célja ismételések, ismétlésszerkezetek megfigyeltetése, leírása, összehasonlítása és értelmezése.

A vizsgálat jellegéről, a megközelítések módszatairól szólva a szerző azt emeli ki, hogy módszere a strukturalista (főleg jakobsoni) hagyományokon alapszik, az újabbak közül pedig

Petőfi S. János szemiotikai szövegelmélete hatott rá. Ezzel összefüggésben fontos szempontja a textológiai és intertextuális vizsgálat: „megvizsgáljuk, hogyan épülnek be az ismétlések, ismétlésszerkezetek a versegészek, intertextuális kapcsolatok, versciklusok, kötetek értelmezésébe” (6). És figyelemmel volt a ma egyre inkább vizsgálati tárggyá váló multimedialitásra is, hisz „a vizsgált szövegek között van verbális/grafikai és verbális/muzikális együttes is” (6). És amit már itt hangsúlyozni szeretnék, jól érvényesül a stilisztikai szempont is. Szerintem ezzel is átlépi a kimondottan nyelvészeti értelmezés határait.

2. A kötet fejezetbeosztása megfelel a kitűzött célnak. Az előszót (Lectori salutem!) nem számítva nyolc fejezete van: Ismétlések és ismétlésszerkezetek, Hangzások és értelmek, Fonalak áramában, A multimedialitás poétikájához, Verbális/grafikai poétika felé, verbális/zenei együttesek, Tovább a médiumok testvériségében, Az „esse” és „posse” határán.

A továbbiakban a gazdag és változatos anyagból példaként kiemelek néhányat, elsősorban olyanokat, amelyekkel jól meg lehet világítani a Nagy L. Jánostól vizsgált jelenségek lényegét, valamint vizsgálatainak eredményeit.

Az egyik ilyen jelenség a hangokkal, hangcsoportokkal való játék, amelyekkel Weöres el-tűnteti „a határt a nyelvi szintek: a jelentés nélküli egységek és a jelentéses egységek között” (9): A gyerek cinkosa cukor, / a lány csábítója csokor (Az ábécé 25-betűjére) „füstöl a tábornok / csikor-gó szeke- / recsegő kere- / köhögő mene- / kürtöl a koloszus” (a Károlyi Amy ismertette szövegben *A szörnyeteg koporsója*).

Ehhez hasonló Weöres sajátos szótagjátéka, valamint a szimfóniájában alkalmazott sok és sokféle ismétlés: „végtelen ragyogó fonalak árama / ragyogó végtelen árama fonalak / fonalak árama ragyogó végtelen” (Finale).

Egy másik sok tanulsággal elemzett jelenség a multimedialitás: a nyelvi formának a vizualitással (pl. a grafikai, a nyomtatott, írott, rajzolt megjelenési formával) és a muzikalitással való összefüggései. Ilyen alapon beszél a multimedialitás poétikájáról, illetőleg ezen belül a kialakítandó verbális/grafikai poétikáról. Minderre néhány példa.

Weöres Sándornak a *Kézírásos könyv* című kötetében a szövegek mellett rajzokat is találunk, például a *Hódolat a tűztengernek* cím alatt levő, a fájdalomról szóló szöveg egy kígyó stilizált rajzával folytatódik. Ilyen esetekben a rajz a hozzáadás, az addíció, egyfajta ismétlés.

Egy külön fejezetben a szerző verbális/zenei együttesekről beszél. Jól példázzák ezeket a feltűnő akusztikai, zenei hatású ismétlések: „Mindig csak az van, ami van. / Mindig csak az nincs, ami nincs. / Mindig csak az nincs, ami van. / Mindig csak az van, ami nincs” (Ellentétek). Az ilyen ismétlések mellett a szerző jól használja Sebő Ferencnek a Weöres-versekről szerzett partitúráit.

Ennél is több a medialitás a *Tovább a médiumok testvériségében* című fejezetben. Itt a címből is következően a többféle médiumot alkalmazó verseket vizsgálja, olyanokat, amelyekben a verbális anyaghoz kották révén zenei eszközök és ugyanott rajzok révén grafikai eszközök társulnak: szavak, dallamok, ritmusok, rajzok alkotják a verseket. Weöres-versszövegekre Sebő Ferenc dalokat szerzett, mindezt a költő rajzokkal egészítette ki az Énekelt versek című kötetben. Ezeket az összefüggéseket a szerző így magyarázza: a zeneszerző értelmezi a már megírt verseket, eszerint hozza létre a dallamot és a ritmust, s Weöres – ennek hatására is – ad hozzá egy skiccet (46).

Így ér el a szerző az összegező fejezetig (Az „esse” és a „posse” határán), amelyben az elmondottakból fakadó komplexitást és a velejáró dinamizmust emeli ki. A tárgyalt alakzatok (reddíció, gradáció, chiazmus) a szerző szerint az ismétlődő és nem ismétlődő műrészeket feszült-ségét, pontosabban feszítést és oldást idéznek elő.

A következtetésekhez tartozik Weöres egyik vallomása a költészetről, amivel a szerző szeretné vizsgálatainak eredményét átvilágítani: „a tudomány és a művészet hazája nem a lét, az „esse”, hanem a lehetőség, a „posse”, s ha (ez) a létben megnyilvánul, attól a lét lesz gazdagabb” (50). A szerző szerint „maga Weöres is ebben a szférában érzi magát a legjobban, a senkitől nem korlátozott lehetőségek világában” (50).

3. Nagy L. János – mint láthattuk – valóban időszerű kérdést tárgyal korszerűen. Időszerű benne a jelentős utóhatású, Weöres Sándor gazdag stíluszintézise, a ma legújabb stílustendenciáiban észrevehető Weöres-nyomok, analógiák, de legalábbis nem tagadható előzmények. És korszerű benne a választott vizsgálati tárgy, a modernhez, a posztmodernhez való igazítása, amelyben a legfontosabb a multimedialitás jelentőségének felismerése és produktív vizsgálati tárggyá való előléptetése. És ami mindennek velejárója, a nyelvi (hangtani, szótani, mondattani, szövegtani) módszertani alapelvek mellett stilisztikai, sőt egészen találó helyeken formatörténeti, stílustörténeti szempontok érvényesítése. Ez utóbbi megvilágítására a következőket idézem: „a szavak és mondatok variálása, szokatlan, groteszk vagy abszurd ötletek felvillantása avantgárd örökség is, ennek folytatása, továbbfejlesztése is” (53). És mint nem tárgyalt jelenséget említi a montázs technikát, ami nyilván Weöres Sándornak a szakirodalomban nem igen tárgyalt szürrealizmusára (is) vonatkozik.

A szerző sokat tud tárgyról, általában Weöres Sándorról és a szemiotikai szövegtanról. Vizsgálatainak nagy hasznát láthatja a szerzőtől kipróbált irányokba fejlődő szakirodalmunk.

Szabó Zoltán

Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat. A 6. Élőnyelvi Konferencia előadásai. Szerkesztette Kassai Ilona. Budapest, 1995. 318 l.

Az 1993. október 14–15-én megrendezett Élőnyelvi Konferencia témájának időszerűségét a kötet szerkesztője az Előszóban így indokolja: „...naponta vagyunk tanúi az Európában megindult *újkori népvándorlás* [kiemelés tőlem, Z. E.] nyomán kialakuló többkultúrás, többnyelvű társadalmak szerteágazó konfliktusainak” (7). E kétségkívül igaz állítás körülményeinek elemzése azonban a konferencia során elhangzott előadásokban viszonylag kevés szerepet kapott. Magyarországnak és a magyarságnak különösen a 20. századi történelme olyan helyzetet eredményezett, amelyben a konferencia és az ott elhangzott előadásokat tartalmazó kötet címében szereplő kétnyelvűség csaknem minden változata létrejött. A magyarpáru kétnyelvűségben a magyar nyelv szerepel mint államnyelv, mint történelmileg kialakult kisebbségi nyelv (az előadások elsősorban ezt a két témát érintették) és mint a különböző államokban élő diaszpóra nyelve.

A kötetben olvasható előadásokat a fentieknek megfelelően tematikailag három csoportra lehet osztani. Tülnyomó többségük a határainkon kívültre szakított magyarok nyelvhasználatával foglalkozik. Egy másik részük a Magyarországon élő kisebbségek és a hosszabb-rövidebb időt nálunk töltő külföldiek nyelvi sajátosságait taglalja. Az „*újkori népvándorlás*” során idegenbe szakadt magyarok nyelvének kérdéseit két előadás képviseli. Más szempontból nézve, zömmel a közösségi, egyes előadások viszont az egyéni nyelvhasználat, nyelvválasztás kérdéseit tárgyalják. A kötet szerkezete – ismét a szerkesztőt idézve – arra kívánja a figyelmet felhívni, „hogymennyire közösek a felmerülő gondok és a megfigyelt nyelvhasználati jelenségek, függetlenül attól, hogy mi a szóban forgó ország hivatalos nyelve” (7).

A kötet alap gondolatát Juliet Langman (USA) bevezető, a kétnyelvűség kutatásában jelentkező modern irányzatokat összefoglaló előadása (11–5) adja meg. A kétnyelvűség fogalma vitatott kérdés a kutatók körében. Diebold szerint kétnyelvűnek tekinthető az, aki az írott nyelvet megérti, Trudgill szerint a két vagy több nyelven való beszéd képességét jelenti, míg egy finn terminológiai szótár mindegyik nyelv idegen beütés nélküli használatát tartja lényeges kritériumnak (ezekre l. Kiss Jenő: *Társadalom és nyelvhasználat*. Budapest, 1995: 212). Lehet beszélni egyéni és kollektív kétnyelvűségről (Hadumod Bußmann: *Lexikon der Sprachwissenschaft*. Stuttgart, [1990] *Bilingualismus/Bilinguismus* a.). Langman a lehetséges definíciók közül Grosjean meghatározását fogadja el, amely szerint „A kétnyelvűség két (vagy több) nyelv rendszeres használatát jelenti, és kétnyelvűek azok az emberek, akiknek a mindennapi életben szükségük van mindkét nyelvre (vagy

többre), és ezeket használják is” (idézi Langman: 12). Ebben a megközelítésben nincs különbség a kétnyelvű és az idegennyelv-használó között, vagyis a nyelvhasználat és nem a nyelvelsajátítás módja a lényeges kérdés. A szerző érinti a kétnyelvűség pszicholingvisztikai vonatkozásait, vagyis azt a kérdést, hogy a kétnyelvűség hogyan működik az egyénben. A szociolingvisztikát viszont a közösségek (pontosabban a nyelvi és kulturális kisebbségek) nyelvhasználatára érdekli. Ezzel összefüggésben a szerző a kontextus négy szintjét különíti el. Ezek: a nyelvi, az interakciós, a beszélő-közösségi és a történelmi-társadalmi kontextus, amelyeket definiál, és abból a szempontból vizsgálja, hogy a kódváltásokat milyen módon befolyásolják. A magyar nyelvterületen Susan a kódváltások elemzése során kidolgozott elméletét tartja alkalmazhatónak (vö. Gal, S. 1988: *The Political Economy of Code Choice*. In: Heller, M.: *Codeswitching: Anthropological and Sociolinguistic Perspectives*. Amsterdam).

Mikes Melánia és Junger Ferenc A szerbhorvát–magyar kétnyelvűséget érintő szociolingvisztikai kutatások a Vajdaságban című tanulmánya (27–36) átfogó képet ad a 70-es évektől a Délvidéken folyó idevágó tudományos munkáról. Ennek keretében a kétnyelvűség különböző fokozatainak, a kétnyelvűség fejlesztésének és a nyelvválasztás közösségen belüli és közösségek közötti eseteinek a körébe vonható kérdések kutatásáról számolnak be. Egy-egy résztema kifejtésére más vajdasági kutatók írásai vállalkoztak. Göncz Lajos A tannyelv hatása a tanulók személyiségfejlődésére többnyelvű környezetben c. tanulmánya (65–81) elsősorban Skutnab–Kangas oktatási modelljének tükrében vizsgálja az oktatási nyelvnek és az oktatás folyamán alkalmazott nyelv változásának következményeit a tanulók teljesítményére. Vizsgálatai igazolják azokat a megállapításokat, amelyeket a skandináv kutató elméletben megfogalmazott. Katona Edit tanulmánya: Interferencia-jelenségek mérése a vajdasági magyar nyelvhasználatban (225–33) a nyelvi kölcsönhatások jelentkezését abból a szempontból vizsgálja, hogy a nyelvhasználók milyen műveltségi/foglalkozási csoportba tartoznak. Andrić Edit dolgozata, A szerb nyelvnek a vajdasági magyar nyelvre gyakorolt hatása (235–43) a nyelv részrendszerei alapján veszi számba az interferencia-jelenségeket. Közülük egy kérdésről, a lexikonban jelentkező idegen nyelvi hatásról szól Papp György Beszédhelyzeti kötődésű kölcsönszavak és közlési interferenciák a jugoszláviai magyarság nyelvében című írása (217–23). Hasonló kérdéseket feszeget Zsemlyei János tanulmánya (245–52), amelynek a címe: Román tükörszavak, tükörfelfezések és hibridszavak a romániai magyarság nyelvhasználatában.

A kárpátaljai magyarok nyelvi helyzetének alakulását Csernicskó István mutatja be. A kárpátaljai magyarság és a kétnyelvűség (1945–1993) című írásában (129–45). Ebben nyomon követi a magyarnak mint 1945-ig domináns nyelvnek a helyzeti változását előbb az orosz, majd újabban az ukrán nyelvhez képest. A térség lakosságának évszázados egymás mellett élése olyan szókölcsonzéseket, párhuzamos szóhasználatot eredményezett, ami a népi érintkezés szükségszerű velejárója. A kárpátaljai magyar nyelvjárások atlasza I. kötele alapján ezek egy csoportját vizsgálja Lizanec Péter Lexikai párhuzamok a táplálkozás szókincsében a kárpátaljai magyar népnyelvben címmel (147–53). Az 1945 utáni erőteljes orosz nyelvi hatást vizsgálja P. Csige Katalin Anyanyelv – idegen nyelv? című írásában (163–69). Vizsgálatai a lexika (kölcsönszavak, tükörjelentések, tükörfordítások) és a grammatika területére terjednek ki, példáit az újságnyelvből veszi. Meggondolkoztató az a párhuzamos szöveg, amelyet a Kárpáti Igaz Szó és a Népszabadság egy-egy 1976-os számából idéz. A kárpátaljai szöveg sok idegenszerűségére többféle magyarázat is lehetséges. Az eredeti szöveghez való szigorú ragaszkodás elméletileg a fordítandó szöveg nyelvének gyengébb ismeretéből fakadhat – ilyesmire a nyelvtanulás kezdetén gyakran lehet példát találni. Ebben az esetben bizonyára nem erről van szó. Valószínűbb magyarázat lehet a célnyelv, itt a magyar szabályainak meggyengült ismerete, de legalább ilyen mértékben kereshetjük az eredetihez való ragaszkodás hátterét adott körülmények között (itt egy politikai témájú cikkel kapcsolatban) abban a szemléletmódban, amelynek átvitt értelemben vett párhuzamait középkori kódexfordítóinknál találhatni. Az újságnyelvvél kapcsolatos ellenkező tendenciáról olvashatunk Simon Szabolcs

Újságcímek színváltozása (Adalékok az Új Szó napilap címeinek vizsgálatához) című cikkében (171–9). A rendszerváltozás utáni újságcikkek címei a pozsonyi lap nyelvhasználatában a szerző megállapítása szerint kedvezően alakultak: „a szlovákiai magyar újságírók 1989 óta bátrabban élnek a nyelvben rejlő lehetőségekkel”.

A felvidéki magyar nyelvhasználatról foglalkozó további tanulmányokban a magyarországi nyelv hatása is szóba kerül a kétnyelvűségből fakadó nyelvhasználati problematika mellett. Sándor Anna Megfigyelések Kolon mai nyelvhasználatáról című írásában (211–216) a magyar köznyelvnek eme ősi magyar falu nyelvére tett hatását, a falu lakóinak diglossziáját és ugyanennek a népességnek a szlovák nyelvtudását és nyelvhasználatát ismerteti, azzal összefüggésben, hogy a magyar nyelv használatának szinterei visszaszorulóban vannak. Lanstyák István A szlovákiai magyar argó néhány kérdéséről című cikkében (189–201) füleki és bátonyterenyi középiskolások argó nyelvhasználatát hasonlítja össze.

A moldvai csángó népcsoportnak az anyanyelvük használatáért folytatott évszázados harca ismert. E küzdelem hiábavalóságának nyelvi következményeiről írt Szabó T. Ádám A moldvai csángó értelmiség két- és félnyelvűsége címen (111–20). A csángók jelenlegi helyzete arra utal, hogy az eddigi nyelvi mellőzöttségüknek további következményei is vannak. Ezeket Fodor Katalin foglalta össze. A csángók identitásproblémájának nyelvi és nyelven kívüli okairól című tanulmányában (121–7).

A szórványmagyarság nyelvi sorsa, hasonlóan minden diaszpórában élő népéhez, különösen ki van téve a változásoknak, egészen odáig menően, hogy a közösség végül elveszíti ősei nyelvét. Az L_1 egynyelvűségtől az L_1 , L_2 kétnyelvűségen keresztül az L_2 egynyelvűségig vezető utat kíséri végig Bartha Csilla Nyelvcseré, nyelvvesztés: szempontok az emigráns kétnyelvűség vizsgálatához című cikke (37–47). A folyamat egy állomását, a nyelvi interferencia egyik jellegzetes megnyilvánulását vizsgálja Kontra Miklós írása: Módszertani megjegyzések az amerikai magyar eldöntendő kérdőintonáció kapcsán (271–85).

Magyarországon a trianoni békediktátum óta a lakosságnak csak egy kis hányada tartozik valamilyen nyelvi, etnikai kisebbséghez. Szépe György és Zimmermann Claudia a nyelvi kisebbségeknek a kétnyelvűségből fakadó (többnyire) előnyös helyzetét elemezték a hazai németységhez tartozó tanulók idegennyelv-tanulása kapcsán. Írásuk címe: Nyelvpolitikai keret a kisebbségi nyelvhasználat kérdésköréhez (49–56). Fagyal Zsuzsanna a hazai németység nyelvét a magyarral való kölcsönhatás szempontjából vizsgálja Interferencia-jelenségek a solymári svábok magyar beszédében című előadásában (253–69). Gyivicsán Anna a magyarországi szlovákok szemszögéből így teszi fel a kérdést: Kétnyelvűség – nyereség vagy zsákutca? (57–64). Az általa vizsgált népcsoport anyanyelvhasználatára a 20. század folyamán erőteljesen visszaszorult, a szlovák nyelv használati köre beszűkült, a beszélők szemében a presztízse elveszett. A szerző az 1993-ban hatályba lépett nemzetiségi törvénytől reméli azt, hogy a magyarországi szlovák nyelvhasználatot az egynyelvűsödés irányába mutató zsákutcából ki lehessen hozni. A kétegyházi románok nyelvválasztási szokásait Borbély Anna Attitűd és nyelvválasztás egy magyarországi román nyelvközösségben című cikkében (287–197) ismerteti.

A magyart mint idegen nyelvet vizsgálja a gyermekkori kétnyelvűség helyzetében Jarovinskij Alekszandr és Kassai Ilona. A Jarovinskij által vizsgált téma: A mentális szótár felépítése kétnyelvű gyermekeknél (83–97), a tartósan Magyarországon élő gyermekek nyelvhasználatát elemzi. Kassai Ilona Kommunikatív stratégiák a nyelvvesztés kezdetén című cikkében (99–109) egy óvodás korban szerzett magyar nyelvtudás maradványainak feleleveníthetőségét kutatja egy olyan gyermeknél, akinek a következő magyarországi tartózkodásáig egy évig nem volt alkalma megszerzett nyelvtudását gyakorolni.

Rajslí Ilona írása arra hívja fel a figyelmet, hogy az eltérő kulturális háttér azonos nyelvet beszélők között is kommunikációs problémákhoz vezet. Nyelvi adaptálódás és kódváltás a megváltozott körülmények között című cikkében (299–303) a Vajdaságból magyarországi egyetemre került magyar fiatalok nyelvi gondjait tárgyalja. Posgay Ildikó Valóban hiperpurizmus? című írásában (305–10) erdélyi értelmiségiek néhány nyelvi sajátosságát vizsgálja.

A konferencia anyaga a kétnyelvűségből fakadó kérdések, gondok és előnyök megvilágítása mellett azzal a tanulsággal is szolgál, hogy kisebbségi helyzetben is lehet, van a nyelvnek olyan rétege, részrendszere, amely az idegen nyelv hatásától érintetlen marad, és változása öntörvényű. Balogh Lajos és Debreczeni Anikó írása: Nagydobrony helye a kárpátaljai magyar nyelvjárások rendszerében (155–61) a település történetének az évszázadok homályába visszanyúló gyökereit kutatja a nyelvjárás palócos jellegének alapján. N. Császi Ildikó Nagyker (Veľky Kýr) személynév-használatának szociolingvisztikai vizsgálata során (181–7) elsősorban a férfiak névadásának hagyományörző voltára hívja fel a figyelmet. Cs. Nagy Lajos az *ly* realizációi Medvesalján című cikkében (203–9) ennek a jellegzetesen középpalóc hangtani jelenségnek a jelenlegi állapotát mutatja be, és utal a helyette szórványosan megjelenő *j*-vel kapcsolatban a változást kiváltó ok, a távolabbi magyar nyelvjárási változat hatására.

A konferencián elhangzott előadások közül kettőt máshol jelentettek meg (Kiss Jenő: Kétnyelvűség, kettősnyelvűség és diglosszia. MNy. 1994: 81–5; Zelliger Erzsébet: A magyar nyelv Ausztriában. MNy. 1995: 361–4).

A magyarpárú kétnyelvűséggel foglalkozó kötetben színvonalas elemzések olvashatók a témakörben. Ennek alapján nyugodtan mondhatjuk, biztosítva van, amit Juliet Langman perspektivaként vetített a magyar kétnyelvűség-kutatók és -kutatás elé: „... nemcsak jelen lenni tudunk a nemzetközi szociolingvisztika színterén, hanem újat tudunk mondani a jelen fontos kérdéseiről itt, a Kárpát-medencében, ahol manapság erősebben, mint bárhol másutt a nyelv reprezentálja az etnikai identitást. Ha megalapozottan tudjuk megmagyarázni a kisebbség és a többség közötti nyelvhasználati módokat, akkor talán választ tudunk adni a növekvő interkulturális problémákra” (22).

A kötet elején tartalomjegyzék, a végén név- és tárgymutató található. A tájékozódás megkönnyítésének ezekre az eszközeire fokozottan szükség van a sajnálatosan gyengén szerkesztett kötetben. A név- és tárgymutató feladata lehetne az is, hogy terminológiai kérdésekben eligazítson. A címszavak megfogalmazása egyes esetekben azonban inkább az elrejtés, mint a feltárás szerepét tölti be. Egy részüknek határozott névelővel történt felvétele és betűrendbe sorolása (*a* csángók asszimilációja; *a* kárpátaljai magyarság ...; *a* lakosság kontinuitása; ...; *a* táplálkozás szókinccse; *adatközlők* reprezentativitásának elve stb., illetőleg: *autonómia*; az *ly* realizációi; *Bátonyterenye* sorrendű címszavak egymás utánja) ellentétes a mutatók készítésének általános gyakorlatával, és nem az eligazítást szolgálja. Összetartozó címszók szét vannak szakítva, mint pl. *a csángók asszimilációja* 128, de: *asszimiláció* 132, 134, 156; *a mentális szótár* 83, de: *mentális lexikon* (alcímszókkal)... stb. További hibául róható fel, hogy a címszók alá sorolt alcímszók (ha véletlenül két helyen is jelentkeznek), nem felelnek meg egymásnak: ilyen pl. az *emigráns* címszó alatti *kétnyelvűség* lapszáma (40, 41) és a *kétnyelvűség* alatti *emigráns* alcímszó lapszáma (37). A nyelvészeti szakkönyv tudományos színvonalához méltatlan a számtalan sajtó- és helyesírási hiba.

Zelliger Erzsébet

Lanstyák István–Szabó Mihály Gizella: Magyar nyelvhasználat – iskola – kétnyelvűség. Nyelvi változók a szlovákiai és magyarországi középiskolások néhány csoportjának magyar nyelvhasználatában. Kalligram Könyvkiadó. Pozsony, 1997. 184 oldal

Talán nem túlzás azt állítani, hogy a magyar nyelvtudomány 1997. évi termésének egyik legfontosabb munkája a két felföldi kutató, Lanstyák István és Szabó Mihály Gizella könyve. E megállapítást több tényező is indokolja.

Elsőként a szociolingvisztikai monográfiák viszonylagos hiányát szükséges megemlíteni. A hiány okaként lehet említeni az ideológiai alapú tiltásból eredő késleltetettséget (hiszen a „szocializmus” megszünteti a társadalmi különbségeket, a hátrányos helyzetet, és megoldja a

nemzetiségi kérdést, mondták eleget az illetékesek), valamint a magyar nyelvtudomány általános beállítódását, amelynek újgrammatikus-strukturalista és formális generatív irányai egyaránt érdeklődési körükön kívülre helyezték a szociolingvisztikát, bár eltérő mértékben. Az előbbi ugyanis a norma kategóriájában, a nyelvtanhoz rendelt nyelvi rétegződésmódelben, a nyelvten preskriptív összetevőiben és a nyelvművelésben tárgyalt olyan kérdéseket, amelyeket a szociolingvisztika mutat be empirikus eszközökkel. Az 1980-as évek második felében (újból) meginduló magyar szociolingvisztikai kutatások számottevő eredményei között föl lehet sorolni néhány monográfiát is (például Kontra Miklósnak a South Bend-i magyarokról szóló munkáját vagy Kiss Jenő 1995-ben megjelent általános bevezetőjét), a Kárpát-medencei magyarság bármely részének monografikus, meghatározott módszertan, kutatási cél és terv szerinti szociolingvisztikai leírása azonban hiányzott. (A BUSZI anyagából egyedi tanulmányokat lehet olvasni konferenciakötetekben, a szintézisek még váratnak magukra.)

Másodjára az itt bemutatandó könyv elméleti, módszertani és empirikus hozzáadát kell legfőbb jellemzőként kiemelni. Mindhárom tényező fontos, elsőként mégis az elméletit emeljük ki, mert annak lehet és annak kívánatos a legnagyobb hatása. Itt nem pusztán általános szociolingvisztikai következtetésekről van szó, hanem a magyar anyanyelvű kisebbségek nyelvi helyzetének megítéléséről, értelmezéséről, a további kutatás és nyelvi tervezés lehetséges változatairól. Ha abból indulunk ki, hogy a kisebbségi (kétnyelvű) magyar anyanyelvűek magyar beszédében jelentkező más nyelvű kontaktusjelenségeket egyértelműen elítélő, megbélyegző személet fogadta a korábbi évtizedekben (s itt utalhatunk a „bomlott gondolkodás” emlékeztető stigmatizációjára), akkor most azonnal szembetűnő a gyűjtött adatok összetett értelmezése. Mert a szerzőpáros munkája többek között arra keresi a választ, hogy milyen szlovák hatások jelentkeznek a felföldi magyarok anyanyelvében, ezek a jelenségek miképp viszonyulnak a magyar nyelvhez annak grammatikáját tekintve, és mindez mennyire veszélyezteti a szlovákiai magyar nyelvet és általában a magyar nyelvet.

Szigorú módszertanú leírásuk ésszerű és mérsékelt következtetései remélhetőleg megfelelő visszhangot kapnak a nyelvpolitikai és a nyelvművelő gyakorlatban is. Kiindulópontjuk az a szociolingvisztikai axióma, hogy homogén nyelvközösség nincsen (legalábbis az európai típusú nagy létszámú nyelvközösségek között). A heterogén nyelvközösség egy speciális (de egyáltalán nem ritka) változata a magyar, amelynek egy része egy 90 % fölötti többségi állam hivatalos nyelvet beszél, több kisebb része pedig más államok többségi államnyelve mellett kisebbségi nyelvként szólal meg magyarul. A kisebbségi területeken kétnyelvűség és kontaktusjelenségek tapasztalhatók. A korábbi megközelítések jelentős része azzal az értékeléssel közelített ezekhez a jelenségekhez, hogy minden idegen hatás, sőt a sztenderdtől való hagyományos eltérések helyi változatok kialakulásához és a magyar nyelvtől való elszakadáshoz vezetnek, ezért hibásak és elítélendők. Idézzük itt válaszul az e tekintetben legfontosabb megállapítást, amely a könyv Tanulságok és következtetések című fejezetében olvasható (141–2): „túlzottnak tünnek azok az aggodalmak, melyek a szlovák nyelv hatását a Szlovákiában beszélt magyar nyelvváltozatok nyelvi rendszerére nézve rendkívül veszélyesnek, sőt nyelvünk egysége szempontjából végzetesnek tartják. A szlovák nyelv a jelenlegi politikai körülmények között valóban veszélyezteti a magyart. Ám korántsem azért, mert hatására új szavak, kifejezések, nyelvtani szerkezetek kerülnek be nyelvünk szlovákiai változataiba, hanem azért, mert a magyar nyelvet a nyelvhasználatnak egyre több színteréről kiszorítja, s ennek következtében **nyelvi leépülést** (pl. regisztervesztést) idéz elő. Ez az, ami veszélyes, nem pedig a kontaktusjelenségek megjelenése.”

Ez a józan és mérsékelt megállapítás, amely a kötet egyik befejező gondolata, megalapozott és kiterjedt vizsgálaton alapul. Miképp a bevezető rögzíti, a kutatás a kisebbségi helyzetnek és az iskola tanítási nyelvének a szlovákiai magyar középiskolások nyelvhasználatára gyakorolt hatását mutatja be. A gyűjtés a szlovákiai magyar nyelvterület kelet–nyugati sávjában történt, vele párhuzamba állítva a magyarországi északi sávban, három nagy régióban, Somorja és Csorna, Fülek és

Bátonyterenye, Királyhelmece és Tokaj városaiban, a helyi gimnáziumokban, egyúttal egybeesve három nagy nyelvjáróterülettel, a dunántúllal, a palóccal és az északkelettel. Az adatgyűjtésben teljes körű felmérést végeztek a szerzők, tehát nem válogattak a gimnáziumok diákjai között. Így három szociolingvisztikai csoport alakult ki az adatközlők körében: 1) a monolingvális csoport (a magyarországi egynyelvű diákok), 2) a bilingvális, magyar iskolába járó csoport (a magyar tanítási nyelvű gimnáziumba járó kétnyelvű szlovákiai diákok), 3) a bilingvális, szlovák iskolába járó csoport (a szlovák iskolába járó szlovákiai diákok). Az adatközlők további szociológiai jellemzése a 11–3. oldalon olvasható.

Az adatközlők egy tanóra ideje alatt kitölthető kérdőívben válaszoltak a kutatók kérdéseire. A szerzők hangsúlyozzák a kérdőíves módszer korlátait, ám egyúttal itteni előnyeit is, s azt a tény, hogy a kérdőívek adataiban jelentkező tendenciaszerű különbségek igazolják a módszertan helyességét, vagyis azt, hogy az önbevallás és az önmegfigyelés korlátai ellenére fontos adatokhoz jutottak. A kérdőív első része névtelen szociolingvisztikai adatok gyűjtésére szolgál (a család és az adatközlő nyelvi és műveltségi helyzetére vonatkozó kérdésekkel). A kérdőív nyelvi része négy feladatípust tartalmaz: 1) javításos feladatok (az adatközlőknek ki kellett javítaniuk az általuk helytelennek érzett formákat), 2) alkotó feladatok (az adatközlők egy szót toldalékkal láttak el, mondatba beírtak egy szót, mondatot alkottak), 3) választásos feladatok (az adatközlőknek ki kellett választania a helyes(ebb) változatot), 4) megítéléses feladatok (az adatközlőknek ítéletet kellett alkotnia az adott mondat helyességéről). Ezek a kérdőívfeladatok már ismertek a magyar szociolingvisztikai kutatásokban is, ezért megbízhatóságuk, feldolgozhatóságuk és összehasonlíthatóságuk jelentős mértékű, tehát a kapott adatok behelyezhetők a mind több konkrét adattal rendelkező magyar szociolingvisztikába (a szerzők hangsúlyozzák is, hogy néhány kérdést átvettek a BUSZI kérdőíveiből, éppen az összevethetőség céljából). A kérdőív nyelvi részéből két változat készült.

A kutatás a nyelvi változót állítja elméleti és módszertani középpontjába. A nyelvi változó fogalma már kezd viszonylag ismertté válni a magyar nyelvtudományban, azonban jelentőségére ismételtelen rá kell mutatni. Lanstyák István és Szabó Mihály Gizella munkájában a változó programszerűen kétpólusú, amelyben az egyik pólus a formálisabb, területi kötöttség nélküli, a másik pedig ennek általában az ellentéte. A szerzők által végzett kutatásban ez a modellálás indokolt, a gyűjtött anyag jellegéből, az adott válaszok természetéből adódóan, és azért is, mert Lanstyákék nem állítanak föl eleve eldöntött hierarchiát a kettősségeken belül, s ez igaz még akkor is, ha bizonyos hierarchia elkerülhetetlenül érvényesül. Igen lényeges e ponton, hogy a szerzők nem szembenálló egységekről, hanem kontinuumról és azon belüli tartományokról beszélnek, megfelelő a megismerés mai leírásainak. A változókat a szerzők négy csoportba sorolták kutatási anyaguknak és céljaiknak megfelelően: 1) E változók (egyetemes magyar változók, amelyek az egész magyar nyelvterületen változók és nincsen szlovák párhuzamuk, pl. a *-ban/-ba* inesszívus váltakozása), 2) EK változók (egyetemes kontaktusváltozók, amelyek szintén az egész magyar nyelvterületen változók, de egyik változatuknak van szlovák párhuzama, pl. a *falon* levő tábla : a tábla a falon), 3) AK változók (analóg kontaktusváltozók, amelyek egyik változatának szlovák párhuzammal rendelkező jelentése van, pl. *megy vki után* 'megy vkihez vmilyen célból'), 4) K változók (kontaktushelyzetben változók, amelyek magyarországi párhuzammal nem rendelkeznek, pl. *vmilyen témára ad elő*). Ez a csoportosítás nem egyszerűen a kutatási cél szerinti elrendezés, hanem egyúttal a magyar nyelv változatainak és a magyar nyelvközösség szerkezetének igen lényeges összefüggéseire mutat rá, s máris finoman árnyalja azt a képet, amit a kisebbségi magyar nyelvváltozatokkal, ill. ezek és a magyar sztenderd viszonyával kapcsolatban korábban megrajzoltak.

Az adatok bemutatása és rendszerezése a változókon belüli kétpólusos jellegből indul ki, amelyben az egyik pólus általában megegyezik a sztenderd változattal. Ezt a változatot a vizsgálat munkahipotézise a magyarországi, tehát monolingvális adatközlőknél várja a legmagasabb arányban, és csökkenő mértékben várja a bilingvális, magyar nyelvű iskolás és a bilingvális, szlovák nyelvű iskolás csoportokban, azt feltételezve, hogy az egynyelvűség, ill. az anyanyelvű iskolázás

elősegíti a sztenderd formákkal való megismerkedést, azoknak folyamatos alkalmazását, tehát begyakorlásukat és begyakorlottságuk fenntartását, míg a kétnyelvűség és a nem anyanyelvű iskolázás ellenkezően hat.

A könyvismertetés kerete természetesen nem ad módot az itt tárgyalt munka törzsanyagának részletes bemutatására. Csupán felsorolásban lehet jelezni (a legfontosabbakat említve), hogy az E változók között szerepel a kérdőíveken a „nákolás”, a „sukstükölés”, az ikes ragozás, az inessivusi és illativusi formák, az *el kell menjek*, az *egy + névszói állítmány szerkezet*, a határozói igenév + létige, az *-e* kérdőszó helye; az EK változók között szerepel a *neki van (vhol) vmije : neki van (vhol) vmi*, a *fodrász : fodrásznő*, az összetett szó : szókapcsolat (*tagdíj : tagsági díj*), a főnevek egyes és többes számú alakja (pl. *lába : lábai*), a számbeli egyeztetés, az *operálják epével : epére*, a *hasogat a derekam : hasogat a derekamban*, a *nagyobb vminél : vmitől*; az AK változók között szerepelnek a bel- és külvizonyragok használatával kapcsolatos változók (pl. *internátuson : internátusban lakik*), a vonzatok változói (pl. *ebédelni megy : ebédre megy*), a *cseng a fülem : cseng a fülemben*; a K változók között szerepel a *vminek a kulcsa : kulcs vmihez : kulcs vmitől* és a *százal megy : százassal megy* változó. Az adatok bemutatása a sztenderd formák kodifikációinak és a szociolingvisztikai kutatási eredményeknek az idézésével kezdődik, szlovákiai magyar példák említésével folytatódik, majd a szerzőpár saját adatainak táblázatos ismertetésével és magyarázatával fejeződik be. A táblázat „az egyes változatokra vonatkozó százalékos adatokat és abszolút számokat tartalmazza, a három elkülönített csoport (monolingvális, bilingvális magyar iskolai, bilingvális szlovák iskolai) szerinti bontásban” (25). Megjegyzendő, hogy nem mindig derül ki egyértelműen: a „hivatalos” nyelvművelő álláspont (idézőjel a szerzőktől, 24) idézése pusztán a szerzők véleményétől független adatközlés, amely a tárgyalt jelenségre vonatkozik, vagy a szerzők által is elfogadott értelmezés, amelynek nyelvtani vagy értéktartalmával egyetértenek.

Az anyag tehát változatos és széles, kellőképpen sokféle egy átfogó vizsgálat elvégzéséhez. Mind a változók kiválasztását, mind a besorolást jó döntéseknek lehet tartani, csupa jellegzetes és világosan elkülönülő változatról van szó. Talán egyedül a segédige sorrendi helyére vonatkozó kérdésben bennfoglalt két változat nem tekinthető határozottan elkülönülő formának az EK csoportban, bár a kapott adatok a második változat helyessége mellett szólnak: *Ezzel az eshetőséggel is kell számolni : Ezzel az eshetőséggel is számolni kell*. Miközben igen helyeselhető módon a szerzők a *kell* típusú igét segédigének tekintik, aközben olyan szakirodalomra hivatkoznak (kényszerűen), amely ezeket az igét nem mindig tekinti segédigéknek, ezért nyelvtani magyarázatuk esetleg eltér az ittenitől (99–101).

A szerzők az adatok rendszerezése után a tanulságok és következtetések sorában munkahipotéziseiket szembesítik eredményeikkel. Általánosságban megállapítják, hogy hipotéziseik igazolódtak, nagyjából a várt eredmény alakult ki. Igen érdekes azonban és egyúttal jól jellemzi a kisebbségi magyar anyanyelvűek összetett helyzetét a vizsgálatnak az a része, ahol a feltevések nem igazolódtak. A monolingvális és a bilingvális, magyar tannyelvű iskolába járó csoport viszonyában az E változók nál a várttal szemben fordított sorrend alakult ki: a bilingvális adatközlők lényegesen nagyobb mértékben jelölték helyesnek például az ikes ragozásra vonatkozó kérdésben a „normatív” presztízsváltozatot, mint a magyarországi monolingvális adatközlők (124–7). Ez a megfigyelés – mellyel a szerzők is kiemelten foglalkoznak – több következtetésre ad alapot: egyrészt valóban létezik a kisebbségi helyzetből eredő nyelvi konzervativizmus és az identitás megőrzéseként az ismert presztízsfarmákhoz való ragaszkodás, másrészt ez a szignifikáns jelenség önmagában is megkérdőjelezi a kisebbségi és kétnyelvű helyzetből számos nyelvész szerint is eredő „rendszerbomlás” rémképének teljes valódiságát. A magyarországi adatközlők nagyobb mértékben el mertek távolodni a presztízsfarmáktól, jóllehet a kérdőíves forma ebbe az irányba terelte volna egyébként őket (vagy már mást tartanak tekintélyes változatnak).

A vizsgálat másik igen fontos megállapítása az a tény, hogy a szlovák tannyelvű iskolába járók válaszlai jelentős mértékben eltértek a többiekétől a változókon belüli első, formális presztízsz-

változat kárára. Ezek az adatközlők tehát gyakrabban választották a kontaktusváltozatot (azt, amelyik szlovák hatásra alakult ki), s ami még fontosabbnak tűnik: a négy feladattípus a másik két adatközlő csoport adataiban elkülönül egymástól, a szlovák tannyelvű iskolásoknál viszont az „erőteljesebb szlovák hatás következtében az egyes változótípusok közötti különbségtétel képessége csökken” (135).

Mindezek fényében nem lehet eléggé hangsúlyozni azt a következtetést, hogy az erőteljesebb nyelvi hatás nem önmagában és önmagától érvényesül a kisebbségi magyar anyanyelvűek nyelvében, hanem ott, ahol ezt további tényezők elősegítik. Ilyen tényező a nem magyar nyelvű iskolai oktatás: a törésvonal az adatok szerint nem a magyarországi és a szlovákiai adatközlők között van, hanem a magyarországi, a szlovákiai magyar tannyelvű iskolába járók, ill. a szlovákiai szlovák tannyelvű iskolába járók között. Ennek ellenére és éppen ezért legalább olyan fontos a követni az a megállapítása, hogy a szlovákiai magyar anyanyelvi oktatás nem foglalkozik a kontaktusjelenségekkel, a kétnyelvűség következményeivel, „a szlovákiai magyar iskolákban a magyar nyelv oktatása tudvalevőleg az anyaországi, egynyelvű diákok számára kidolgozott módszereket követi, viszonylag csekély módosítással” (133–4). Talán e területen is sikerül szemléletmódosulást elérni, s elfogad(tat)ni, hogy a kontaktusjelenségekkel való tudatos szembenézés nem növeli a bajt, hanem ellenkezőleg, jobban korlátok között tartja.

S a tanulságok levonásakor válik világossá a változók típusba sorolása, a típusok adatainak elemzése, hiszen a magyar nyelv egynyelvű változatai szempontjából „idegen” kontaktusváltozók száma a vizsgálat szerint igen alacsony, az AK és K változók kontaktusváltozatai elszigeteltek maradnak, a másodnyelvi hatások ott erősek, ahol azok összhangban vannak a magyar nyelv fejlődési tendenciáival (140–2). Ezek a megállapítások – annyi baj közepette – némi derűlátásra adnak okot.

Ezek után csak sajnálhatjuk, hogy a szerzők ebben a kötetben nem folytatták adataik (különösen a kérdőív első, szociológiai részéből származó adataik) feldolgozását, s a további lehetséges következtetések levonását a szlovákiai kétnyelvűséggel kapcsolatban más közleményekre hagyták. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az empirikus hozadékon túl a nemzetközi szociolingvisztikai kereten belül olyan elméleti és módszertani keret kezd formálódni, amely a sok szempontból egyedi Kárpát-medencei magyar nyelvi helyzet leírását a korábbiaknál pontosabb módon teszi lehetővé (s itt szerencsére már nem csupán az itt ismertetett kutatásra lehet hivatkozni). Csak remélhető, hogy a további munka nem fog a már ismerős szakmai elzárkózásba futni, ellenkezőleg: megtalálja összehasonlítási kereteit (miképp az már megtörtént a szerzők nemzetközi publikációjában). Ma ugyanis van lehetőség arra, hogy a kibontakozó magyar szociolingvisztika mind adataival, mind elméleti felismeréseivel megfelelő mértékben járuljon hozzá a nyelvtudomány e fontos ágához. Mindez szoros összefüggésben áll azzal a tudományos és gyakorlati szempontból egyaránt lényeges tényvel, hogy a Kárpát-medencei magyar nyelv változatainak és a magyar nyelvet beszélő nyelvközösségnek ellenőrizhető adatokon alapuló új leírása összetetten és árnyaltan mutatja be a számunkra létfontosságú kérdést, olyan modell(ek)e)t ígérve, amely(ek) komolyan segíthetik az önismeret finomítását, egyúttal nagyobb segítséget nyújtanak a nyelvpolitikai küzdelemnek és a nyelvművelő gyakorlatnak.

A kötet használhatóságát nagymértékben növeli a szerzők rokonszenves nyíltsága, amellyel lehetőleg minél több adatot és ismeretet hozzáférhetővé tesznek. Legfőképpen azt az érrefelé még nem természetes tényt kell kiemelni, hogy a könyv végén teljes terjedelmében olvasható a két kérdőív (tehát nem rejt el semmiféle szerzői féltékenység a kíváncsi olvasó elől). S egyszerű, de fontos összetevője a könyvnek a szlovák és angol nyelvű összefoglaló. Ugyanakkor megemlíthető, hogy a számos betűjelet nem oldja föl összesítő jelmagyarázat, valamint a kérdőívek feladat számai és a négyfajta változó tárgyalásakor megemlített példamondatok sorszámai nincsenek egyeztetve, ami keresgélésre kényszeríti az olvasót.

Elméletileg, módszertanilag és józan hangnemt tekintve is kitűnő munkát kapott a magyar nyelvtudomány és a magyar kultúra Lanstyák Istvántól és Szabó Mihály Gizellától. A minta azon-

ban soha nem gépiesen követendő: remélhetőleg olyan szociolingvisztikai monográfiák követik az itt tárgyalt munkát, amelyek nem másoló, hanem diskurzusviszonyban állnak vele. S a nyitott példaérték a kiadásban is megvalósul: a Kalligram Kiadó nem panaszkodik, nem kívánságait sorolja, hanem cselekszik, kisebbségi helyzetében is létezésének természetes megnyilvánulásaként.

Tolcsvai Nagy Gábor

Lanstyák István–Szabó Mihály Gizella: Magyar nyelvhasználat – iskola – kétnyelvűség. Nyelvi változók a szlovákiai és magyarországi középiskolások néhány csoportjának magyar nyelvhasználatában. Mercurius könyvek, Kalligram Könyvkiadó, Pozsony 1997. 183 l.

A magyarországi beszélt nyelvi kutatásokhoz hasonló vizsgálatok mindeddig nemigen folytak a magyar autochton kisebbségek nyelvhasználatának témakörében. Lanstyák István és Szabó Mihály Gizella tanulmánya ennél fogva úttörő jellegűnek tekinthető több szempontból is: az első átfogó szociolingvisztikai elemzés, amely rendszerszerűen vizsgálja a szlovákiai beszélők kétnyelvűségének magyar nyelvi vetületét, nagyszámú adatközlőtől nyert adatok segítségével nyújt képet szlovákiai és magyarországi középiskolások nyelvhasználatáról, és mindezt számos nyelvi változó szociolingvisztikai megoszlásának bemutatásával valósítja meg.

1. A kutatók az adatgyűjtést kérdőív segítségével végezték el hat szlovákiai és három magyarországi középiskolában. Az iskolák három-három dél-szlovákiai és észak-magyarországi városban találhatók, területi megoszlásuk a szlovák–magyar határ mentén három régiót foglal magába, amelyek egybeesnek három nagy nyelvjáróterülettel: a nyugati régió a nyugati nyelvjárástípushoz, a középső a palóchoz, a keleti pedig az északkeletihez tartozik. Mindhárom szlovákiai település (Somorja, Fülek és Királyhelmec) többségében magyar lakosságú (71, 66, ill. 80%). A három magyarországi városban (Csorna, Bátorfyerény és Tokaj) tanuló egynyelvű diákok kontrollcsoportként egyrészt lehetővé tették az egy- és kétnyelvű beszélők nyelvhasználatá közötti különbségek felmérését, másrészt a tőlük nyert adatok révén kimutathatóvá vált, hogy a „legtöbb nyelvi változó esetében a három magyarországi csoport adatai közelebb állnak egymáshoz, mint az egy-egy régióon belül élő magyarországi és szlovákiai diákok válasza” (140–1). A magyar nyelv többközpontúságáról szóló vitával összefüggésben a szerzők elemzése alátámasztja ugyan, hogy a nyelvi különfejlődés tényével számolnunk kell, de nem adhatott választ a különfejlődés arányairól. Megjegyzendő, hogy elsősorban morfológiai (kisebbségi szintaktikai) kérdések vizsgálata a nyelvnek éppen olyan részterületeit érinti, amelyek esetében kevésbé várhatóak jelentős területi, rétegnyelvi stb. eltérések, szemben az írásbeli tesztel nem vizsgálható hangtani és a később feldolgozandó szókészleti változók.

A szerzők két szempontot emeltek ki a nyelvi változók megoszlását befolyásoló tényezők közül, amelyekkel kapcsolatban hipotéziseiket megfogalmazták: a diákok egy- vagy kétnyelvűsége és iskolájuk tanítási nyelve. E két szempont alapján a szerzők három adatközlői csoportot különítettek el: (i) a magyarországi (egynyelvű, magyar nyelvű iskolába járó) diákok, (ii) a szlovákiai magyar tannyelvű iskolába és (iii) a szlovákiai szlovák tannyelvű iskolába járó diákok csoportját.

A vizsgált jelenségek köre nem szorítkozik kizárólag az egész magyar nyelvterületen fellelhető nyelvi változókra, mint például az íkes igék „szabályos” és igtelen ragozása, az *-e* kérdőszó szörendi helye. Ezt a típust a szerzők E (egyetemes magyar) változónak nevezik, és ide sorolnak minden olyan nyelvi jelenséget, amelynek nincsen közvetlen megfelelője valamelyik nyelvünkkel areális érintkezésben álló indoeurópai (jelen esetben a szlovák) nyelvben. Ha létezik ilyen közvetlen párhuzam a szlovák (román, szerb, ukrán stb.) nyelvben, akkor a jelenség EK (egyetemes, de egyben kontaktus-) változónak minősül (pl. a nők foglalkozásának választható jelöltsége a *-nő* utótagú szóösszetételekben). A változók harmadik típusát az AK (analóg kontaktus-) változók alkotják. Ezek szubstandard változata kétféle lehet: standard magyar jelentésük mellett szlovák

kontaktushatásra kialakult jelentésű nyelvi elemek (pl. a *megy vkihez vmilyen célból : megy vki után* változó), valamint magyar nyelvi analógia támogatásával és szlovák hatásra létrejött nyelvi elemek standard magyar formái megfelelő nélkül (pl. a *felhív vkit/telefonál vkinek : hív vkinek* változó). A negyedik típusba sorolhatók a K (csak kontaktushelyzetben élő) változók. Magyarországi párhuzamuk egyáltalán nincsen, jórészt egyedi szóképzleti változók tartoznak ide (pl. a *melegítő : tyeplák* változó).

A szóképzleti változókról a szerzők megemlítik, hogy a direkt kölcsönzéssel kialakuló szinonimasorok nem sorolhatók be a változók négy típusának valamelyikébe. Valóban igaz, hogy a szóképzleti változók jóval nagyobb arányban kettőnél több tagúak, mint a grammatikaiak, de például a *motorkerékpár : motorbicikli : motor : motorka* változó éppúgy kéttagú változókra bontható, mint a szerzők által vizsgált *iskolában : iskolába : iskolán* változó, amelynek első két változata E, első és harmadik, valamint második és harmadik változata pedig AK változót alkot. A statisztikai feldolgozás átláthatóbbá tétele megindokolja a változók elemzésbe bevont számának csökkentését, de ez nemcsak a nyelv szóképzletében, hanem bármelyik más részrendszerében is alkalmazható eljárás lehet.

A kérdőív, amelyet a kötet függelékében (167–81) közreadtak, első részében szocio- és pszicholingvisztikai kérdéseket tartalmazott. Néhány szociális változó megoszlása szintén megtalálható a függelékben (160–2), túlnyomó részük azonban még feldolgozásra vár. A kérdőív nyelvi részében mintegy 140 kérdés szerepelt, amelyek között a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú (BUSZI) 3. változatának olykor módosított kérdéseit is megtalálhatjuk. A két vizsgálat ugyan eltérő adatgyűjtési módszereket alkalmazott, hiszen a BUSZI szóbeli válaszokat rögzített informátoraitól, a tesztkérdések azonossága mégis összehasonlíthatóvá teszi eredményeiket. Ezt a lehetőséget a szerzők többé-kevésbé ki is használták, és az egyes nyelvi változók esetében olykor hivatkoztak a magyarországi élőnyelvi kutatások eddig közzétett eredményeire.

A szerzők a három adatközlői csoporttal és a négy változótypussal összefüggésben fogalmazták meg munkahipotéziseiket: (i) a vizsgált változók standard változatai, bármelyik változótypusba tartozzanak is, a magyar egynyelvű csoport válaszaiban jelennek meg a leggyakrabban, a szlovák iskolába járó csoport esetében a legritkábban, (ii) az E változók esetében a legkisebb különbség a magyarországi csoport és a szlovákiai magyar tannyelvű iskolában tanuló diákok válaszai között mutatkozik, a kontaktusváltozók (EK, AK és K változók) esetében ugyanez a szlovákiai magyar és szlovák iskolába járó tanulók válaszaikról mondható el, (iii) a kontaktusváltozók standard változata az EK változókhoz jelenik meg a legritkábban. Ezek a hipotézisek nagyrészt igazolódtak a változók megoszlásának összefoglaló értékelésében (120–35). Így a szerzők szerint az a további tanulság is levonható volt, hogy a tanítási nyelv hatása döntő szerepet játszik a vizsgált gimnazisták nyelvhasználatában (139–40).

2. A szerzők hipotéziseit és a nyelvi adatok értékelését illető alapvető kifogásunk lényegében a korrelatív – tehát a nyelvi és szociolingvisztikai változók között közvetlen kapcsolatot feltételező – szociolingvisztika kritikájához kapcsolódik. Maguk a szerzők is szembe kerültek például azzal a kérdéssel, hogy a tesztet kitöltő diákok iskolájának tanítási nyelve és egyes nyelvi változók között egyértelműen közvetlen korrelációt feltételezve nem magyarázható meg, miért követik bizonyos nyelvi jelenségek esetében a szlovákiai magyar tannyelvű iskolában tanuló magyarországi társaiknál nagyobb arányban a nyelvművelő irodalomban kodifikált nyelvi normát. Ezt az eredményt, amely ellentétben áll a fent említett (i) munkahipotézissel, a szerzőpáros a „norma-túlteljesítés”-nek (fokozott normakövetésnek) tulajdonítja, és társadalomlélektani okokra vezeti vissza (124kk.). A szlovákiai magyarok ugyanis tudatában vannak annak, hogy nyelvhasználatuk különbözik a magyarországitól, énnél fogva a diákok formális, írott nyelvi válaszaikban ezeknek a különbségeknek a semlegesítésére törekednek. Az eredmény – szemben a nyelvi kompenzációra „kényszerít” nem érző magyarországi diákok válaszaival – a standard változatok (esetenként a hiperkorrekt formák) nagyobb aránya lesz.

Ez a magyarázat meggyőzően jeleníti meg a pszichológiai tényezők közvetítő szerepét a szociolingvisztikai és nyelvi jelenségek között, ugyanakkor vitatható a hiperkorrekciónak és a norma-túlteljesítésnek a kérdéssel kapcsolatban definiált megkülönböztetése: „Míg a hiperkorrekció nyomán addig nem használt analógiás nyelvtani formák, kiejtésváltozatok stb. jönnek létre, s ezek természetesen egyéni szinten (egy-egy ember beszédében) is tetten érhetők, addig a fokozott normakövetés nem hoz létre új alakokat, s egyénileg nem is vizsgálható, hiszen statisztikai kérdés-ként jelentkezik...” (26). Egy kérdőíves felmérés valóban nem teszi lehetővé, hogy az individuális nyelvi viselkedést kvalitatív módszerekkel vizsgáljuk, de ez sem elvileg, sem gyakorlatilag nem zárja ki a más szempontokat alkalmazó, adekvát elemzés lehetőségét. Kvantitatív módszerrel például kimutatható lenne, hogy mind a beszélő csoportok, mind az egyének esetében szignifikánsak-e a beszélt nyelvi adatok és a tesztkérdésekre adott írásos válaszok közötti eltérések. Elképzelhető tehát, hogy a szlovákiai magyar tannyelvű iskolába járó diákok nem alkotnak homogén csoportot a fokozott normakövetés szempontjából, mint ahogy a szlovákiai magyarok nyelvi viselkedéséről tett általános kijelentés is csak feltételesen bizonyul igaznak a szlovák nyelvű középiskolába járó tanulók esetében. A szlovák nyelven tanuló diákok ugyanis csak néhány változó esetében választották gyakrabban a standard formát, de ennek magyarázata egyrészt a szlovák nyelv hatásában (l. az *amely* : *aki/ami* változót), másrészt a hiperkorrekció elkerülésében (l. az *edzek* : *edzem* és az *alhatok* : *alhatom* változót) keresendő.

Nem csak a fokozott normakövetés kérdésével kapcsolatban fogalmazható meg az a feltevés, hogy az elemzésbe bevont szociolingvisztikai változók jelentősége az adatközlők nyelvhasználatával kapcsolatban nem egyértelműen igazolható. A nyelvi változók korrelációja a diákok egy- és kétnyelvűségével, valamint iskolájuk tanítási nyelvvel sok esetben szignifikáns különbségeket mutatott, de kérdéses, hogy ezek az eltérések elméleti szempontból is meggyőzőek-e. Különösen az iskola tanítási nyelvének a nyelvhasználatot befolyásoló szerepét hangsúlyozó feltételezés problematikus. Az iskola tannyelvének szerepét a nyelvi változásban, nyelvcserében stb. determináló, szociolingvisztikai tényezők tartó felfogás egyébként nem csak ebből a munkából lehet ismerős.

A másik két csoporttól eltérően a szlovák tannyelvű iskolába járó diákok ugyanis több szempontból heterogén csoportot alkotnak. A szerzők három lehetséges csoportot említenek meg: a magyar családból, a szlovák szülőktől és a vegyes házasságból származó diákokét. Jelentős eltérések mutathatók ki közöttük az anyanyelvvel, a nemzetiséggel és a nyelvválasztási preferenciákkal kapcsolatban (10–1). A vizsgálatban e három csoportot nem különítették el egymástól, hivatkozva szétválasztásuk bizonytalanságára. Ennél is fontosabb lett volna figyelembe venni az egyes diákok magyar nyelvi kompetenciájának különbségeit. Csak ha eltekintünk ettől a tényezőtől, válhat az iskola tannyelve a nyelvhasználatot meghatározó szemponttá. Ekkor az lesz ugyanis az implicit feltevésünk, hogy minden egyes szlovákiai tanuló iskolába lépése idején közel azonos szintű magyar nyelvi kompetenciával rendelkezett, akár magyar, akár szlovák tannyelvű iskolában végezte a felmérés alatt tanulmányait. A hipotézist nem látszik megerősíteni az a tény, hogy a vizsgálatban részt vevő szlovák nyelvű iskolákban tanuló középiskolások 37%-a szlovák anyanyelvűnek tartja magát. Sokkal inkább valószínű, hogy már az adatközlők elsődleges nyelvi szocializációjában jelentkeztek azok a különbségek, amelyeket az iskolai oktatás tannyelve felerősített ugyan, de a szerzők feltevésénél jóval kisebb mértékben határozott meg.

A szerzők is megemlítik a kérdőíves survey-módszerrel gyűjtött adatok érvényességének kérdését, de azzal érvelnek eljárásuk mellett, hogy így nagyszámú és teljesen azonos, tehát összehasonlítható nyelvi anyagot tudtak feldolgozni (11–2). Az adatok összemérhetőségét feltevésük szerint „a teszthelyzet azonossága” tette lehetővé. A diákok nyelvi tesztet töltöttek ki, úgymond, „egy, az iskolai magyar órán történő számonkérésre (a kérdőív néveltsége ellenére) vésszen hasonlóító helyzetben” (12). Valóban azonosnak tekinthető a diákok három csoportjánál a kérdőív kitöltésének szituációja? Eltekintve attól, hogy a szlovák nyelvű iskolában tanulók nem járnak magyar órára, felvetődik a kérdés, milyen ismeretekkel rendelkeznek ezek a diákok a magyar

helyesírásról. Mivel a szlovák gimnázium diákjai „kivétel nélkül szlovák alapiskolába jártak” (9), valószínűleg a teszt kitöltése során sokukban fel sem merülhetett, hogy esetenként helyesírási hibákat követnek el, olyan hibákat, amik a magyar tannyelvű iskolában tanuló diákok számára ismerősek (lehetnek).

Sajnálatos, hogy a szerzők nem ismerték fel a kérdőív írásos kitöltésének ezt a módszertani buktatóját. Pedig több, általuk nem értelmezett jelenség is arra utal, hogy a teszthelyzet azonossága a három csoport esetében nem magától értetődő. Itt elsősorban arra gondolunk, hogy a szlovák tanítási nyelvű középiskolában tanuló diákok igen magas arányban adtak értelmezhetetlen válaszokat, különösen a produktív feladatok esetében (l. például 84, 96, 110kk.). A kötetben érdekes módon egyetlen utalás sincsen arra, hogy a produktív feladatokra adott válaszokban milyen helyesírási hibák jelennek meg. Nehezen képzelhető el ugyanis, hogy a 9–12 éve szlovák nyelven tanuló gimnazisták könnyen megbirkóznak a *féltékenykedj, ragasztja, megválassza* stb. alakok lejegyzésével.

Hozzásegíthetne az adatok realisabb értékeléséhez, ha a szerzők a nyelvi kérdőív általános részében található „Szeretsz-e olvasni (magyarul),” kérdésre adott válaszokat feldolgozták volna. Ebből megtudhatnánk, hogy a szlovák tannyelven tanuló csoporton belül milyen arányban találhatók a magyar helyesírásról legalább passzív ismeretekkel rendelkező diákok.

Elgondolkodtató a *-ban* : *-ben* alakok inessivusi használatának változójával kapcsolatban tett kijelentés is, miszerint „Sem a feladat meghatározásában, sem magunkban [!] a példamondatainkban nem utal semmi arra, hogy beszélt nyelvi adatokat várnánk. Mégis mindhárom csoportban előfordultak *-ba/-be* ragos formák, bár – a Bs [a szlovák oktatási nyelvű] csoportot kivéve – nem magas arányban. Mivel az *n* elhagyása írásban helyesírási hibának számít, ezek az adatok legalábbis nem mondanak ellent annak a közismert ténynek, hogy a változó második változata a beszélt nyelvben rendkívül gyakori” (45). A kérdőív bevezetőjében ugyanakkor a következőket olvashatjuk: ...arra vagyunk kíváncsiak [ti. a kutatók], hogyan *beszélnek* [kiemelés tőlem – B. Cs.] ma a középiskolások a *mindennapos élethelyzetekben*” (167). Ez az ellentmondás arra a módszertanilag nem elhanyagolható problémára mutat rá, hogy az informátorok válaszait egyénenként eltérő módon befolyásolhatta a beszélt nyelvi adatokat elváró instrukció és a kérdőív írásos formája között fennálló ellentét.

Az empirikus korrelatív szociolingvisztikai kutatások elsődleges célját – amelyet Labov híres megfigyelői paradoxonjában fogalmazott meg: annak megfigyelésére törekszünk, hogyan használják a beszélők a nyelvet, amikor nem figyeljük meg őket – egy írásbeli teszt kitöltésével közelítjük meg a legkevésbé. Ez magában nem is lenne baj, ha megfelelő elméleti értékelés kapcsolódna hozzá. Ha a teszthelyzet egyértelmű meghatározásának hiánya azonban azzal járul, hogy az adatközlőktől a feltétlenül szükségesnél nagyobb fokú önreflexiót várunk el nyelvhasználatukkal kapcsolatban (tehát azt, hogy írásban adjanak számot beszélt nyelvi magatartásukról), akkor a beszélők individuális különbségei óhatatlanul kérdésessé teszik válaszaik összemérhetőségét.

Az interpretatív szociolingvisztika a labovi paradoxont úgy szünteti meg (a feloldására tett kísérlet helyett), hogy a nyelvhasználatot mindig szociális és situációs kontextusában szemléli. Ez a megközelítés minden esetben számol a beszélők nyelvi megnyilatkozásait kísérő figyelem tényezőjével, ha a kutató számára amúgy a situáció (elméletileg akár introspekció révén is) hozzáférhető. Ennélfogva egy írásos teszthelyzeten alapuló vizsgálat, amely az informátorok írásos nyelvhasználatát méri fel, elkerülheti ezt a módszertani buktatót, és így biztosíthatja az adatközlőknek a saját nyelvi válaszaikra fordított közel azonos szintű reflexióját. Ismét megjegyzendő, hogy a magyar nyelvi írásbeliség feltehető hiánya a szlovák tanítási nyelvű gimnáziumba járó diákok esetében további nehézséget jelenthet, amelynek a megoldását valószínűleg csak szóbeli teszthelyzeteken alapuló felmérések teszik lehetővé.

Lanstyák István és Szabó Mihály Gizella tanulmányának nem vált javára, hogy alapfeltevéseükből következően kizárólag két szociolingvisztikai változó korrelációját vizsgálták a szlovákiai és magyarországi középiskolások nyelvhasználatának egyes változóival kapcsolatban. Remélhetőleg a kérdőív eddig fel nem dolgozott nyelvi és szociolingvisztikai változóinak további elemzésé-

vel árnyaltabb megközelítést nyerünk a vizsgált adatközlői csoportok nyelvi viselkedéséről. Némi szerénységgel megfogalmazott elsődleges céljuknak, az adatközlésnek minden szempontból megfelelték, de ennél jóval nagyobb jelentőségű az a tény, hogy vizsgálatuk kérdésfelvetései és empirikus megvalósítása a magyar kisebbségi nyelvhasználat (részleges) leírásának első rendszeres kísérletét jelentik.

Bodó Csanád

Paczolay Gyula: European Proverbs in 55 Languages – Európai közmondások 55 nyelven. (Lektorálták: Kiss Lajos, Ecsedy Ildikó, Voigt Vilmos. Bevezette Wolfgang Mieder.) Veszprémi Nyomda, Veszprém, 1997. 527 l.

A magyar történeti nyelvészet széles palettáján belül a frazeológia mostohagyermeknek számított: csak időszakonként törte meg a „csendet” egy-egy mű. Margalits Ede múlt századi munkásságát (1897) és Tóth Béla Szájrul szájra (1894) ugyancsak múlt századi kötetét csak futólag említve, e században egyrészt Kallós Ede (a 30-as években), majd később O. Nagy Gábor Magyar szólások és közmondások (1976), illetve a *Mi fán terem?* (1988) című kötete, aztán később Juhász József munkássága és nemrégiben Hadrovics László munkássága, legfőképpen a Magyar frazeológia című kötete törték meg e csendet.

Az utóbbit Paczolay még nem használhatta, hiszen kötetének anyagát 1990 januárjában lezárta, Hadrovics kötete pedig 1995-ben jelent meg. Az irodalomjegyzék tanúsága szerint Paczolay igen nagy számú e századi magyar szakirodalmat dolgozott fel, csakhogy ezek többsége nem általános magyar közmondásgyűjtemény, hanem nyelvjárási, egy-egy területen keletkezett vagy használatos közmondások gyűjteménye.

Paczolay munkájának értéke az összehasonlító nyelvtudományi jelleg. Miként a TESz. és az EWUng. pontosan el tudták különíteni a nemzetközi szavakat, illetve a nem nemzetközi, de nagy területen járatos vándorszavakat, ugyanígy Paczolay egzakt méréssel határozza meg, hogy mi az, amit európai közmondásnak tekinthetünk. Európai ismertségének tekint minden olyan közmondást, amelynek variánsa az 55 összehasonlított nyelv közül legalább 28 nyelvben, a felvett nyelvek több mint 50%-ában megtalálható.

Összesen 106 ilyen „európai” közmondást talál, és a kötet terjedelmének túlnyomó részét ezen közmondások és variánsaik bemutatása, az ezekhez tartozó források felsorolása és egyéb dokumentáció (33–468) teszi ki. Az egyes közmondások alapformáját angolul adja meg, ez a kötet nemzetközi használhatóságát messzemenően biztosítja. A közmondások sorrendjét mégsem az adott angol megfelelőek betűrendje szolgáltatja, hanem egy ennél fontosabb szempont: az európaiság; a legelső közmondás a „legeurópaibb” (55 nyelvből 54-ben előfordul), a 106. a „legkevésbé európai” (55 nyelvből csak 28 európai nyelv ismeri). A felsorolás elve tehát az európaiság szempontjából csökkenő hierarchia.

Az összevetés hatalmas nyersanyaga nem áll meg az európai nyelveknél; kitekintés található minden egyes közmondásegységtesnél a keleti nyelvek felé: a perzsa, az arab, a kínai, a japán, a szanszkrit stb. nyelvek irányába. El lehet képzelni, hogy nyomdatechnikailag milyen költséges vállalkozás volt Paczolay munkája, hiszen e nyelveknél is az eredeti tipográfiai formában (és nem átirásban) közli a szerző az adatokat.

A kötetben a 469. laptól forrás- és irodalomjegyzéket, mutatókat és különféle kiegészítő anyagot találunk (a kötetben szereplő nyelvek rokonsága és a nyelveket tanulók hozzáférhetőlegessége; konkordanciák; átirási táblázatok; képek jegyzéke; a nyelveket bemutató térkép).

A képek jegyzéke feltűnhet az ismertetés olvasójának. Nem egy-két illusztráló képről van szó; a nemzetközi grafikai, tehát metszet- és rajzanyagból százával kereste össze a szerző az adott

közmondásra vonatkozó ábrázolásokat, s ez már nem nyelvészeti, hanem művészettörténeti teljesítménynek számít.

Paczolay Gyula munkája rendkívül nagy nyeresége mind a magyar, mind a nemzetközi nyelvészeti szakirodalomnak.

Büky Béla

Mátai Mária: Első magyar nyelvű verses imádságunk. A Laskai Sorok (1433). Universitas Kiadó. Budapest, 1997. 174 l.

Korai szövegemlékeink kicsi, de számunkra igen értékes csoportja 1982-ben új darabbal gyarapodott, hiszen ekkor vált ismertté a Holl Béla által felfedezett magyar verses imádság, amely lejegyzőjéről, Laskai (Laskói) Demeterről a Laskai Sorok (LaskS.) nevet kapta. S bár a szöveg felfedezése óta előadások hangzottak el róla, és néhány tanulmány is megjelent, sőt szöveggyűjteményekbe és egyetemi tankönyvekbe is bekerült, igazán ismertté talán mégsem vált.

Mátai Mária 1997-ben megjelent *Első magyar nyelvű verses imádságunk* című könyve segítségével lehetővé válik, hogy diákok, tanárok, valamint a magyar nyelv és múlt iránt érdeklődők szélesebb köre is megismerkedhessen az Ómagyar Mária-síralmat követő második legrégibb versünkkel.

E munka egy régi magyar szövegemlék sokoldalú, komplex elemzését adja, így – nem túl nagyszámú – nyelvemlék-feldolgozó monográfiáink csokrát gazdagítja: abba a sorba illeszkedik, melyet Pais Dezső, Bárczi Géza, B. Lőrinczy Éva, Imre Samu, Szabó T. Attila, Benkő Loránd neve fémjelez. A megközelítés, a módszer, a tartalom ugyanakkor újszerű, friss szemléletű, interdiszciplináris jellegű: a műben együtt, egységben látjuk a nyelvemlék nyelvészeti, irodalomtörténeti, művelődéstörténeti és liturgiátörténeti vonatkozású problematikáját.

A szerző a könyv első részében a kódex és a benne található magyar vers keletkezési körülményeivel, a másoló és/vagy szerző személyével, a fordítás és a másolat kérdéseivel, a nyelvemlék műfajával és tartalmával foglalkozik (9–55).

A csupán öt sornyi szöveg anyakódexe egyszerű iskolásfüzet vagy inkább tankönyv, amelyre a dalmáciai Sibenik konventuális ferences kolostorának könyvtárában bukkant felfedezője, Holl Béla. A könyvet Liber Demetrii de Laskó címmel, Cod. 10. jelzettel tartotta nyilván a könyvtár (13). A kódex bibliai fejezeteket, történeteket, szentek legendáit, verses traktátusokat, gyakorlati tanácsokat és helytöltő szöveggént olykor idézeteket, mondásokat tartalmaz. Talán éppen helytöltés, helykihasználás céljából került a latin nyelvű szövegek közé a magyar vers, amelynek lejegyzője Laskai (Laskói) Demeter. Mivel a szerző neve – utalva a szöveg lejegyzőjére – csak latin mondatban szerepel („per manus demetri de Lasko”), nem lehetünk biztosak a név pontos alakjában, de Mátai Mária meggyőzően, korabeli hasonló példákkal alátámasztott okfejtése nyomán valószínűnek tarthatjuk a név Laskai alakját (19–20). A rendelkezésre álló adatok alapján Laskai a Szent István király által alapított pécsváradi bencés apátság monostori iskolájában másolhatta kódexét. A XIII–XIV. században még virágzó pécsváradi bencés apátság tevékenységi köre a XV. századra visszaszorult, s főleg az írásra, másolásra, könyvek összefűzésére és bekötésére, valamint az oktatásra szorított (17–9).

Hogy e sorok lejegyzője, Laskai Demeter vajon egyúttal fordítója is a versnek, vagy csak bemásolta, esetleg fejből lejegyezte az addig szóban terjedő (vagy énekelt?) verset, azt nem tudhatjuk biztosan, de valószínűleg e kérdés megválaszolásában is egyetérthetünk Mátai Máriával, aki alaposan körüljárva a kérdést arra a következtetésre jut, hogy Laskai inkább másolója, mint fordítója lehet a verses imádságnak, hiszen semmi nyoma sincs a közvetlen fordítás közben szinte elkerülhetetlen javítgatásoknak, ugyanakkor tipikus másolási hiba is található a szövegben (az

'örömet' jelentésű *herenet* szóban az *m* helyett *n*-t írt a másoló). Továbbá másolásra utal az a tény is, hogy a viszonylag hosszú sorok szavai között igen kis közöket hagyott a lejegyző, mintegy tartva attól, hogy a rendelkezésére álló üres helyre nem férnek be a sorai (33–4). Ebből viszont arra is következtethetünk, hogy a verses imádság fordítása és első lejegyzése 1433 előtt keletkezett. A szöveg helyesírása, nyelvjárása és nyelvéllapota, valamint liturgiátörténeti megfontolások alapján a szerző a vers keletkezési idejét a XIV. század végére vagy a XIV. század második felére teszi (35).

Vajon fordítás vagy kompilálás, azaz a kor divatjának megfelelően több hasonló latin vers sorainak a magyar nyelvű egybeszerkesztése a vers? A nyelvemlék felfedezője és ismertetője, Holl Béla hasonló verseknek (Mainzi, Karlsruhei és Herzogenburgi) a kézirataira bukkant, amelyeknek egyes sorai megegyeznek a magyar verssel, de a megfelelő sorok egymást követő rendje egyikben sem ugyanaz, mint a magyarban. Úgy vélem, e kérdésben is elfogadhatjuk Máta Mária véleményét, aki nem kompilálásra, hanem inkább egyetlen – általunk eddig ismeretlen – latin vers fordítására, sőt többszöri, egymástól független magyar fordításra gondol (30). E feltevést alátámasztja a Laskai Sorokkal párhuzamos, de vele teljesen mégsem egyező, csaknem egy évszázaddal későbbi előfordulása (1531) ugyanannak a versnek a Thewrewk-kódexben. A Laskai Sorok és a Thewrewk-kódexbeli vers összevetésével részletesen foglalkozott A. Molnár Ferenc is (MNY. 92 [1996]: 21–32; MNY. 93 [1997]: 68–71).

A Laskai Sorok műfaja ima, verses ima, vagyis verses könyörgés, fohászkodás, amelyet a vele rokon Thewrewk-kódexben „zent aldozat koron” mondott imának neveznek (ThewrK. 245). Az oltáriszentség, az Eucharisztia (gör. 'hálaadás') nagy tiszteletnek örvendett a középkorban. Nálunk is a XIII. századtól tartják nyilván az úrnapját, az oltáriszentség ünnepét. Az Eucharisztia liturgiáját a gyülekezés, a szentbeszéd és könyörgések, valamint a kenyér és a bor felajánlása, az átváltozás és előbb a két szín alatti áldozás, majd a XIII. századtól a kenyérrel (ostyával) való áldozás jelentette. E liturgiához imádságokra, énekekre volt szükség. Ilyen úrfelmutatási imádság a LaskS. is, amelynek eredetijét eddig ismeretlen szerzetes a XIV. században fordíthatta latinból magyarra (36–47).

A Laskai Sorokkal foglalkozó monográfia legterjedelmesebb része e verses imádságunk sokoldalú és alapos nyelvi elemzése. A szórvány- és szövegemlékeinket bemutató korábbi hagyományokat követve, illetve megújítva a szerző tüzetesen megvizsgálja és végigelemzi e becses nyelvemlékünket a hangjelölés szintjétől a nyelvjárási jelenségeken át a szövegmondat szintjéig, megvizsgálva bennük a mondattani, jelentéstani, szó szerkezeti és szókincstani jellemzőket. De túllép a mondaton, és a verset mint egységes költői alkotást is elemzi. Az alsóbb nyelvi szintek vizsgálata mind azt szolgálja, hogy a szöveg egészének tartalmi és formai sajátosságait tudja minél mélyebben megragadni, minél tágabb összefüggésben feltárni. A szemantikai, grammatikai, lexikai kérdések tüzetes elemzésére építve tárja az olvasó elé a szöveg stilisztikumát, szövegtani, valamint verselési sajátosságait.

A nyelvi elemzés rövid leírása és nyomon követhetősége érdekében álljon itt a Laskai Sorok Máta Mária által közzétett betűhű átírása (23):

Oh ýftennek tefte ýdefegh e3 vilagnak otalma
o tífeteleð teft ma tegedet miltathlan ýmadlak
hug engwmeth meltað halalomnak ýdeýn eltethný
Oh elethnek kenere ag ennekem ewrek hereneth [!]
Teged kerlek eð v3unlak lelkemeth teftemmel ≈
ti3tohad

Az olvasat vagy értelmezés szempontjából a következő szavak okoznak nehézséget: *ýdefegh*, *ewrek*, *hereneth* és *v3unlak*. Az *ýdefegh* szó olvasata ugyan inkább *idésség* vagy *idésség*

lenne, de *id(v)esség* alakot is rejthet íráshiba vagy a β mássalhangzó melletti helyzetben való kiesés miatt. A mondattani és jelentéstani kérdésekkel foglalkozva az *idvesség ~ édesség* szavak közül, melyek egyébként váltakozhatnak az ómagyar korban, végül mégis az elsőt tartja valószínűbbnek Máta Mária. E megállapítás mellett szól az is, hogy a Thewrewk-kódexbeli párhuzamos szövegben a kérdéses helyen az *idwessege* szóalak található, továbbá a latinban is a „*salus et reparatio mundi*” szerkezetben a *salus* főnév is ‘üdvösség’ jelentésű (76).

Az *ewrek hereneth* szószerkezet mindkét tagja többféle olvasatot is lehetségessé tesz. A *hereneth* szóban – mint már említettük – az *m* elírása (*n*) is nehezíti a helyzetet, valamint a korra jellemző, gyakori henyé *h* hang is. E szószerkezet lehetséges olvasatait tehát a következők: *örék* *eremet* ~ *örék eremet* ~ *örök örömet*. Az *vjunlak* igealak olvasataként a leírt változat betű szerinti olvasata mellett az *-nl > ll* teljes hasonulás is lehetségesnek tartható a szóban, amit esetleg nem jelöltek. A szószerkezetek és szavak vizsgálatakor – visszatérve az *uszunlak* igealakra – a kódexből hozott példák között olyanokat is találunk, amelyekből hiányzik a nazális az *-l* előtti helyzetben (JókK. 107: *onzolyad*, 157: *onzolyauala*), ugyanakkor olyan példákat is felsorakoztat a szerző, ahol mindkét szótagban van *-n* (ThewrK. 8, 245: *onzonlak*; PozsK. 5: *onzonlak*; ÉrdyK. 525: *onzonlot*) (105–7). Igaz, hogy a LaskS. *uszunlak* szóalakjában csak a második szótagban van meg a nazális, de erre is vannak későbbi adatok is. Ezért akár *-nl > ll* hasonulással, akár *-ll > nl* elhasonulással keletkezett a szó mai alakja, az itt olvasható *uszunlak* alak hosszú *-ll*-es olvasata (60), illetve annak a megjegyzésnek a második része, hogy „nem következett be az *-nl > ll* hasonulás, vagy csak nincs jelölve” (65) talán felesleges.

A szöveg rövidsége miatt csak néhány apró jelből következtethetünk arra, hogy a LaskS. fordítója az északi nyelvjárást beszélhette. Erre utalnak az *ë*-ző alakok (*ewrek hereneth*), valamint az *i*-zés (*ydefegh*, *mlttatlan*). Ugyanakkor az is valószínűsíthető, hogy a másoló – aki feltehetőleg nem ugyanazt a nyelvjárást beszélte, mint a fordító – olykor „igazít” az eredeti változaton *ewrek*, *méltass* (szemben a *mlttatlan* alakkal) (69–72).

A szerző az ötsornyi szövegnek három szövegmondatra való tagolását – írásjelek híján – a nagybetűkre és a szöveg szintaktikai elemzésére támaszkodva végzi el. Vesszők hiányában mindjárt az első sor mondattani kapcsolatainak tisztázása próbára teszi az elemzőt, hiszen az *ó* indulatszóval bevezetett megszólítást két, egymással kapcsolatos viszonyban álló értelmező követi. De a következő tagmondat: *ma tégedet méltatlan imádlak méltatlan szavának* mondattani szerepe sem teljesen egyértelmű, hiszen ez a szó az alanya vonatkozó jelzőként is állhat a mondatban (akkor melléknév), de határozószóként az állapotathározó szerepét is betöltheti. Az ómagyar kori tömör fogalmazásmód a következő sorban újabb fejtörést okoz: *méltass haláloznak idején éltetni* (79–81) A *méltass éltetni* főnévi igeneves szerkezet kapcsán Máta Mária világosan, érthetően, sok példával illusztrálva fejti ki e szónak a mai magyar nyelvben csak hosszadalmasan megfogalmazható jelentését: „Az imádkozó enni szeretne; táplálékként Krisztus szent testét és vérének szeretné magához venni, vagyis arra kéri Krisztust, hogy tegye neki lehetővé az áldozást, hogy ezzel részesüljön Krisztus megváltó kegyelméből, s bűneitől megtisztulva üdvözülhessen” (80).

A vers másik két szövegmondatának szerkezete és jelentése lényegesen egyszerűbb, de az alapos elemzés ezekben a sorokban is jól rávilágít az imádság mélyebb mondanivalójára (95–108).

A mondat szerkesztés és a szószerkezetek összefoglaló elemzésében megtaláljuk a szövegmondatok belső szerkezetét és a tagmondatok egymáshoz való viszonyát, a szövegmondatokban előforduló szavak számának átlagát (111), a tagmondatok terjedelmét, a tagmondatok szintagmatikus viszonyát és szinteződését. Ezek alapján a szerző megállapítja, hogy az imádság fordítójának, miközben igyekezett szerkezetileg is pontosan visszaadni a latin eredetét, sikerült ezt latinizmusok átvétele nélkül megoldania, s közben nem távolodott el a beszélt magyar nyelv korabeli változatától sem (115).

A szókészlettel foglalkozó fejezetben a szövegben előforduló 28 szótári szó (34 szövegszó) szófaji megoszlását vizsgálva kiderül, hogy a főnevek és az igék túlsúlyban vannak, viszont hi-

ányzik még az igekötő. A LaskS. *tyztohad* igealakjának megfelelőjeként a későbbi ThewrK.-ben igekötős igét találunk: *meg tyztohad*. Az ima szókinccse zömében alapnyelvi vagy ősmagyar kori (belső keletkezésű vagy jövevény-) elemekből áll. A LaskS. szövegének ismeretében két adattal gazdagodik szókincsünk története is, hiszen a versben előforduló *tiszteletes* és *méltat* szavakra eddigi ismereteink szerint (vö. TESz.) csak a XVI., illetve a XVII. századból voltak adataink (az EWUng. viszont már felveszi őket). A *kérlek* és *uszunlak* mellérendelő szókapcsolatában szereplő két ige együttes előfordulása szintén a LaskS.-ban található meg először. A versben előforduló szavak egy része (*isten, üdvösség, imád*) a vallási terminológia körébe tartozik, de olykor némely köznyelvi szó is „jelentésbeli szakszóként” szerepel: *élet, halál, kenyér, oltalom, öröm, test, tiszteletes, világ* (115–22).

E rövidke imádságban igen erős a szövegkohézió, s az összetartó erőt biztosító nyelvi elemek behálózják az egész szöveget. Összetartó erőként elsősorban az oksági viszony említhető, s ennek kibontása elvezeti az olvasót az *imádlak* ígéhez, amelynek főmondatához láncszerűen rendelődnek alá a célhatározói mellékmondatok (125). A szerző érdekes eredményre jut az ima lezárását illetően, mivel szerinte a vers csúcspontja, tartalmi-logikai zárata a 4. sor (*adj énekiem örök örömet*), az 5. sor viszont retorikai-poétikai zárlat, a megtisztítás-megtisztulás motívuma tehát inkább kompozíciós zárlatnak tekinthető, amelyben a motívumszerkezetet zárja le a költő (127).

A szövegösszetartó erőként funkcionáló logikai-szemantikai párhuzamokra elemzés közben olykor már korábban is utalt a szerző, de ebben a fejezetben következetesen végigviszi a te és én, Isten és ember, a most és az örökkévalóság egymásnak feszülését, amely az örökkévalóság világába vezet. Az élet és halál szembenállása sajátosan egybemosódik, hiszen az élettel a halál nem mint ellentét, hanem mint a földi élet folytatása, a megtisztulást követő örök öröm vár a földi halandóra is. Az ellentét tehát elsimul élet és halál között, s a túlvilági élet a földi élet boldog célbaérését jelenti (127–8).

A szóismétlések, alliterációk és a hangszimbolika is szerepet kap az ima magyar változatában, amelyeket a szerző szintén számba vesz. Az időmértékes latin verset a fordító rím nélküli, szótagszámláló, ritmikus, ütemhangsúlyos magyar verssé formálta, amelyet esetleg énekelhettek is (134–9).

Mátai Mária szép kiállítású, a verses imádsághoz megjelenési formájában is jól illő könyvecskéje nem csupán alapos, sokoldalú és meggyőző, minden nyelvi szintet bejáró elemzés, hanem élvezetes olvasmány is, amelyben a gyakran „száraznak” tartott nyelvi elemzések mögött mindig ott bujkál e magyar nyelvű imádság keletkezési korának egész kultúrája, nyelve és a bibliai párhuzamok. Ezért egy pillanatra sem érzi az olvasó csupán nyelvi adathalmaznak, öncélú „nyelvészkedésnek”. E könyvet olvasva megérti az ember a nyelv és a vele kifejezett gondolatok szoros egységét, a nyelv eszköz voltát, melyet ha avatott kézzel boncolgatnak, megnyílik, és igazi mélységeket tár fel a kíváncsi kutató előtt; s a letisztított szavak és a közöttük feszülő kapcsolatok megvilágítják az előttünk élők gondolatvilágát, s már szinte halljuk, hogyan énekelhették ma már kicsit régiesnek tűnő formájában e verses imádságunkat több mit ötszáz évvel ezelőtt.

Révay Valéria

Szathmári István: A magyar helyesírás alapjai. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 1995. (95 old.)

Éppen két éve annak, hogy Szathmári István professzor úr egy délelőtti belépve egyetemi szobám aiján, barátságos mosollyal átnyújtotta nekem a most ismertetendő kis könyvének egyik példányát. Az alábbi kedves ajánló sorokat írta a belső címlapra: „*Molnár Katinak, az ihletők egyikének, szíves köszöntéssel.* Bp., 1996. IV. 10. Szathmári István”. Abban a pillanatban természetesen túlzónak éreztem az „ihletők egyikének” címzést, de részletesen megismerkedvén a művel, ma már – minden szerénytelenség nélkül – tudni és érteni vélem, mire akart utalni tanár úr e kedves szavaival.

Az 1990–91-es tanév őszi félévében, negyedéves egyetemi hallgatóként lehettem ugyanis részese e kis könyv „születési előkészületeinek”, az ihlet pillanatainak. Szathmári tanár úr akkoriban féléves évfolyamelőadást tartott „A magyar helyesírás” címmel, s bizony sokan látogattuk. Nemcsak azért, mert kötelező volt a kurzus végén kollokválni, s tanár úr igencsak szigorú vizsgázató hírében állt (ez ma is így van), hanem azért is, mert a tőle hallottak szakmai értéke, alapossága, a téma kimerítő ismerete és ismertetése lenyűgöző volt. S volt még valami, ami hívogatta és ott tartotta a hallgatóságot: az ezeken az előadásokon – s későbbi szeminaristaként állíthatom, hogy Szathmári István valamennyi óráján is – uralkodó, a tudományt, tudást nemcsak mélyen átadni akaró, de ugyanakkor azt népszerűsíteni, még a kötelezőt is megszerettetni vágyó és tudó(!) stílus. Ez az, amit sikerült megőriznie, átmentenie a szerzőnek, már amennyire ez egyáltalán lehetséges írásban, mégpedig nevezetesen a Szende Aladár által írt A magyar nyelv tankönyve középis-kolásoknak című könyv tematikus füzeteinek műfaji keretei között. (A sorozatban egyébként Szathmári Istvánnak egy másik kötete is napvilágot látott: Stílusról, stilisztikáról napjainkban. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest, 1994, amelynek születési körülményei hasonlóak.)

Különös, s bevallom, nosztalgikus élmény volt tehát az egykori előadássorozatot – immár megszerkesztve, könyvformátumba rendezve – olvasni, s ezáltal persze újra hallgatni, újra átélni. Szinte megelevenedett bennem az előadás egy-egy pillanata. Egyik legkedvesebb emlékem például az a Szathmári Istvántól származó kedves-humoros, már-már szállóigeként továbbélő idézet, amelyet helyesírás szemináriumaimon azóta is nagy szeretettel idézgetek, s ha már minden érdem elfogyott mellett, hogy miért fontos és szükséges a helyesírással annyit vesződni, akkor utolsóként ez marad. „Egyszerűen gusztustalan, ha valaki nem tud helyesen írni!” Íme tehát e sorok írójának személyes indítéka. Utólag értesülni ugyanis arról, hogy egy egyetemi előadáson való aktív jelenléttemmel, diákos kíváncsisággal, kérdéseimmel szándéktalanul magam is részese voltam e mű születésének, valóban kellemes, jó érzéssel tölt el.

A személyes indítékon kívül természetesen objektív oka is van, hogy ismertetőt írok. Szathmári István könyvét ugyanis kiválóan lehet használni a helyesírás tanítása során, s nemcsak a középiskolában, ahová a sorozatszerkesztők eredetileg szánták, hanem az egyetemi helyesírásoktatásban is. Én magam ez utóbbit tettem s teszem, amióta csak megismertem a könyvet.

A magyar helyesírás köztudottan nem könnyű, s tanítása általában nem szokott a magyartanárok kedvence, szívügye lenni. Ez egyértelműen, sőt látványosan tapasztalható abból, hogy még a magyar szakos egyetemisták helyesírása is rengeteg kívánnivalót hagy maga után, s akkor még nagyon óvatosan fogalmaztam. Nem is beszélve azokról az egyébként „írástudó” vagy legalább magukat annak tartó emberekről, akiknek írásbeli megnyilvánulásait a helyesírási igénytelenség (a nyelvi-stilisztikairól ismét csak nem szólva) elképesztő mértékben jellemzi. Ezzel a ténnyel foglalkozásom révén „van szerencsém” nap mint nap találkozni, ugyanis nyelvi lektorként és korrektorként is dolgozom. Jól tudom, hogy ezzel a véleményemmel nem vagyok egyedül, s nemcsak korrektortársaim, de tanárkollegáim is hasonlóképpen vélekednek. Annak ellenére, hogy a magyar nyelvészeti szakirodalomban, illetve annak külön szakterületeként a helyesírási szakirodalomban egyre másra jelennek meg a jobbnál jobb helyesírási munkák, cikkek, tanulmányok, munkafüzetek.

feladatgyűjtemények, tanulmánykötetek, szöveggyűjtemények, tankönyvek – amelyek közé egyébként szépen illeszkedik Szathmári István könyve –, a helyzet szinte alig változik.

Mindebből következik, hogy a helyesírást tanítani sem könnyű. Legfőképpen a vele szemben – néha gyengébben, néha erősebben – megnyilvánuló ellenérzések, előítéletek miatt. Ugyanakkor szép feladat mindezek ellenére is megkedveltetni a tantárgyat, s javulást elérni, de legalább tudatos odafigyelést és igényességet kialakítani a hallgatókban egy-egy kurzus során.

A magyar helyesírást „szidalmazók” által leginkább hangoztatott kifogások szerint a magyar helyesírás szabályai bonyolultak, nem logikusak, nincs bennük rendszer, s ezért megtanulhatatlanok. Gyakran s több szempontból marasztalják el a helyesírás „Bibliájaként” használatos *A magyar helyesírás szabályai* című akadémiai kiadványt is. E helyütt sem lehetőség, sem szükség nincsen arra, hogy a szabályokkal és magával a szabályzattal szembeni kritikákat sorra vegyem, illetve azok jogosságát firtassam. Csupán egy szempontot emelnék ki, amelynek alapján még inkább és feltétlenül kiemelkedőnek tartom Szathmári István könyvét. Ez pedig a népszerűsítő szándék, illetve az a forma és stílus, amellyel e szándék meg is valósul, hála a szerző fentebb már említett személyes varázsának.

Nézzük, mit tesz ennek érdekében. Már a *Bevezetésben*, röviden utalva a magyar helyesírással szembeni negatív véleményekre, ő maga így fogalmazza meg a munka célját: „Tanulmányom legfőbb célja tehát, hogy helyesírásunk máig tartó logikus és következetes fejlődésének és így kialakult mai rendszerének a bemutatásával érthetőbbé, tudatosabbá és egyben szilárdabbá tegyem – elsősorban – a tanulók helyesírási gyakorlatát. Célom az is, hogy éppen a tudományos háttér felvázolásával és megvilágításával a tanulók meg is szeressék ezt az alkalmazott nyelvészeti tudományágat mind az elmélet, mind a gyakorlat oldaláról, azaz, hogy ne valami megtanulhatatlan nyugót lássanak benne, hanem logikusan felépülő rendszert.”

Ezekből a szavakból világosan érződik a szándék, és kihallható az az alaphang, amely mindvégig jellemzi a könyvet.

A szöveg felépítése követi azt az iránymutatást, amely a bevezetésben megfogalmazódott, vagyis hogy igyekszik felvázolni és megvilágítani a téma tudományos háttérét. *A helyesírás általános kérdéseit* tárgyaló első fejezet tisztázza a helyesírás fogalmát, bemutatja a helyesírás jelentőségét, a helyesírás és a norma összefüggéseit, megkülönbözteti a nyelvi és helyesírási norma fogalmát.

A második fejezet *A magyar helyesírás jellemzése* címet viseli. Ez a rész azért is érdemel külön figyelmet, mert részletesebb és körületekintőbb jellemzést ad a helyesírási szabályzatnál. A szabályzat igencsak elnagyoltan beszél arról, hogy mit jelent az, hogy helyesírásunk betűíró, latin betűs, hangjelölő és értelemtükröző. A tanítás során nem egyszer megbizonyosodhattam róla, hogy ezek a fogalmak a diákság körében magyarázatra szorulnak, egyáltalán nem olyan maguktól értetődőek, ahogyan azt a szabályzat kezeli, ám ismeretük és megértésük nélkül nem szabad belekezdeni a szabályok tanításába. A négy említett fogalom közül egyet, nevezetesen a magyar helyesírás értelemtükrözőtő funkcióját azért is emelem ki külön, mert ez már a témával való ismerkedés elején is kiválóan alkalmas arra, hogy segítségével megcáfoljuk a helyesírást nem túlságosan kedvelők érveit. Szathmári István szemléletes, jól megjegyezhető példái általában elég meggyőzőerővel bírnak.

A tudományos háttérnek mindig az egyik alapvető része az adott téma történeti vonatkozásainak bemutatása. A helyesírás-történet hosszú, részletes, aprólékos bemutatása egy ilyen jellegű műnek nem feladata, s Szathmári István nem is esik ebbe a hibába. Lényegretörően, röviden, éppen a szükséges mértékben és mélységben „meséli el” a magyar helyesírás alapelveinek kialakulását, világosan elkülönítve az egyes helyesírás-történeti korszakokat, azok főbb sajátosságait egészen napjainkig.

A harmadik – egyben legterjedelmesebb – fejezet természetesen *a magyar helyesírás szabályainak* bemutatása. A tárgyalás sorrendje majdnem teljes egészében követi a helyesírási szabályzatét, ám a jellemzés módja lényegesen eltérő. Mégpedig azért, mert ez a munka – céljából egyértelműen következően – igyekszik egyszerűbben, érthetőbben, ha tetszik, s a szónak egyáltalán nem negatív értelmében: iskolásabban „tálatni” a szabályokat. A szabályzat sokszor már-már áttekinthe-

tetlenül bonyolult, néha kifejezetten nehéz, tömény, tudományos stílusú magyarázatai helyett itt a lényegyet kiemelő és összefoglaló, példákkal könnyített szabályszerűségeket találunk.

A többéves oktatás és persze a mindennapi nyelvhasználat tapasztalatai alapján a magyar helyesírás két leginkább gondot okozó területe az egybe- és különírás, valamint a tulajdonnevek, azon belül is a földrajzi nevek helyesírása. Ez a két fejezet véleményem szerint a két leginkább sikerült része a könyvnek. Mindkét helyesírási szabálycsokornak letisztult, világos, jól érthető és jól tanulható leírását adja a szerző, s titka „csupán” annyi, hogy a szabályzat szövegét egyszerűsíti, s kicsit más bontásban, más – s hangsúlyozom, hogy logikusabb – rendszerezésben kínálja a témát.

Nagyon szemléletes áttekintést tesz lehetővé például az alárendelő szókapcsolatok és szóösszetételek egybe- és különírását példákkal is illusztráló, eredetileg Fábian Páltól származó táblázatot, amelyet kimásolva, a hallgatók kezébe adva jól lehet használni az oktatásban.

A szövegben az egyes szabályok tárgyalása során természetesen megtalálható a helyesírási szabályzat megfelelő szabálypontjaira és a vonatkozó szakirodalomra való utalás is.

A *Helyesírásunk és a stílus*, valamint a *Helyesírásunk és a szépirodalom* című fejezetek a helyesírásnak mint az írásbeli kifejezőmód részének a lehetséges stílusértékét, a stílusban betöltött funkcióját körvonalazzák, s bár mindezt csak vázlatosan tehetik, mégis érződik a szövegből a szerző vérbeli stílusista volta.

A zárófejezet *helyesírásunk várható jövőjéről*, a nyelv, a nyelvhasználat s benne a helyesírás változásáról szól, felhívja a figyelmet a helyesírás területén elvégzendő néhány sürgető feladatra.

A kötetet a benne felhasznált és a helyesírás-tudományt nagyrészt lefedő irodalmak jegyzéke zárja.

Nem állhatom meg, hogy végül egy szívemnek igen kedves – annak idején szintén tanár úrtól megismert – szerző művéből ne idézzek pár gondolatot. A szerző Geleji Katona István, a mű pedig a Magyar Grammatikatska 1645-ből, annak is az olvasóhoz szóló ajánlása: „Ez fogyatkozásokat anyai nyelvünkben szomorúan látván, ügykeztem én is rajta egynéhányakkal együtt hogy azt valamennyivel jobbadtskán excolálnám, és tsinogatnám, felkeresvén mind az írásnak, s mind a szólnak igaz őszinte való módját, s nem is haszontalan ügyekezettel, Istennek hála. Mert ugyan a szóknak, és dolgoknak nem csak héjokat koczogtatván, hanem bélekre is behatván azoknak mind leíratatásoknak, s mind kimondattatásoknak nem tsak szokási, hanem ugyan természeti módokat is (az én ítéletetském szerént) alkalmasint feltaláltam, és aszerént ez kis munkátskámot is írtam.”

Szathmári tanár úr bizonyára nem akarná, hogy szerénytelennek tűnően Gelejihez hasonlítsam őt s munkáját, de azt a párhuzamot talán megengedi nekem, hogy feltételezzem: az ő művét is leginkább az szülte, hogy egynéhányakkal együtt jó ideje szomorúan látja anyai nyelvünk fogyatkozását. A szóknak és dolgoknak nemcsak héjokat kocogtatván, hanem azoknak bélekre is behatván – Istennek hála – az én ítéletetském szerént nem haszontalan ügyekezettel írta kis könyvecskéjét.

Molnár Katalin

Nyelvművelő cikkek sajtószemléje 1981–1985

A napi- és hetilapok nyelvművelő cikkei, közleményeit elemző összefoglalásunk folytatása a Nyr. korábbi számaiban megjelent szemléknek (teljes bibliográfiájukat l. Nyr. 1996: 108). Az előzőekhez képest változás, hogy ez alkalommal öt évet tekintünk át, így nagyobb rálátásunk van a folyamatokra. A feldolgozott 2135 cikk mindegyike természetszerűleg nem kerülhetett bele a szemlébe, ezért reprezentatív válogatást készítettünk, a fejezetek élén és a táblázatban jelezve a szükséges statisztikai adatokat. Az anyaggyűjtést még 1988–90 között az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola hallgatói végezték.

A feldolgozott lapok, a hivatkozásban használt rövidítéssel (zárójelben a nyelvi rovat rövid jellemzése és a rovatvezető neve): Magyar Hírlap – MH (Nyelvünk világa, hetente-kéthetente, Kovalovszky Miklós), Magyar Nemzet – MN (Anyanyelvünk, hetente-kéthetente, Rácz Endre), Népszabadság – NSZB (Mondd és írd, kéthetente, Kemény Gábor), Dél-Magyarország – DM, Dunántúli Napló – DN (1959-től folyamatos a Tollseprű c. rovat, kéthetente, Tóth István), Észak-Magyarország – ÉM (Mondhatná szebben... c. rovat, csak 1985-ben, hetente, Kováts Dániel), Fejér Megyei Hírlap – FMH, Hajdú-bihari Napló – HBN (Értsünk szót! c. rovat, hetente, Sebestyén Árpád), [Heves megyei] Népújság – NÚ (Mindennapi nyelvünk, hetente, Bakos József), Kelet-Magyarország – KM (Nyelvi sarok, havonta, Bachát László), Petőfi Népe – PN (Nyelvőr, hetente-kéthetente, Kiss István), Somogyi Néplap – SN (Szépen magyarul, kéthetente), Szolnok Megyei Néplap – SZMN (Szépen magyarul, havonta), Élet és Irodalom – ÉI, Élet és Tudomány – ÉT (1962-től folyamatos a Nyelv és élet, hetente, Grétsy László), Köznevelés – KN (Anyanyelvünk, hetente, Szathmári István, majd Fábíán Pál). A teljesség kedvéért jelezzük, hogy a vizsgált időben más lapokban is voltak nyelvi rovatok: pl. Népszava (1985-től Sebestyén Ilona vezetésével), Zalai Hírlap (1981-ig Nyelvőr, Kiss István, majd Szépen magyarul). A Szépen magyarul rovatok a Központi Sajtószolgálattól kapták a cikkeket.

A vizsgált lapokban megjelent nyelvi közlemények számát a mellékelt táblázat tartalmazza.

Nyelv és kommunikáció

A nyelv és kommunikáció témakörébe 104 írás sorolható, ez a feldolgozott közlemények 4,8%-a (a további fejezetek élén zárójelben jelezzük a százalékos arányt). Az alábbiakban közülük 63 cikket ismertetünk.

A Társadalmi fejlődés és nyelvi magatartás című akadémiai rendezvényről részletesen beszámol az Élet és Irodalom (Székely János; 1981. márc. 21. 1). – A magyar nyelv hete központi témája 1981-ben: *N y e l v é s m a g a t a r t á s*; ezek összefüggéséről szól Bakos József (NÚ ápr. 12. 3), valamint Tóth István (DN ápr. 24). – Ordas István szerint eltűnőben vannak a tartalmas beszélgetések, ennek pedig nyelvi és erkölcsi vonzatai egyaránt vannak (ÉI 1981. nov. 14. 1). – A Szolnok Megyei Néplap sorozatot szentel a kommunikáció és a beszédművelés tárgykörének (Nagy J. József–Farkas Ferenc; 1981. jan. 10. 5, febr. 28. 5, márc. 14. 5, ápr. 25. 5). – Az Észak-Magyarország későbbi rovatának a fő célja Kováts Dániel szerint a nyelvi magatartás formálása (1985. márc. 2. 4). A szerző nyelvpolitikai kérdésekkel is foglalkozik (uo. 1985. márc. 28. 7).

N y e l v m ű v e l é s ű n k c é l j á r ó l folyt vita a Magyar Nemzetben. Grétsy László szerint a legelszántabban a megértést nehezítő hibákkal kell szembeszállnunk (1982. febr. 27.). Kemény Gábor mellett foglal állást, hogy szükség van az új jelenségek értékelésére (márc. 20.). Szepes Gyula többek között az irodalmi nyelv és a köznyelv viszonyát (ápr. 3.), Balogh Ágnes az iskola szerepét és a gyermekkori beszédfejlődés hiányosságait elemzi (ápr. 15.), Tolcsvai Nagy Gábor pedig a nyelvi és az emberi magatartás kapcsolatát tárja föl (máj. 8.). Lőrincze Lajos a nyelv változásának és állandóságának, azaz viszonylagos egységének összefüggéseit vizsgálja (ápr. 17.). Megállapítása szerint a nyelvűvelés immár közüggé vált, s a vele kapcsolatos nézeteit egy hosszabb beszélgetésben fejti ki (NSZB 1982. dec. 24. 16). – Deme László az anyanyelv, az egyén és a társadalom viszonyát taglaló írásában fájjalja, hogy a gyerekeket otthon nem nevelik (nyelvíleg sem), ehelyett csupán nevelődnek a fiatalok (ÉI 1985. 16. 5). – Nyelvünk „romlásával”, olykor harcos lendülettel, több cikk foglalkozik (Végh-Alpár Sándor; MH 1982. júl. 6. – Molnár Zoltán; ÉI 1983. ápr. 15. 5 – sz. n.; SN 1985. ápr. 1. 8). – A témában született néhány visszafogottabb hangvételű vezércikk is, mind 1985-ben (MN márc. 1., KM márc. 2., MH ápr. 26., SN júl. 29.). – Balabán Péter nyugati példára hivatkozik: az USA-ban is sok a nyelvi gond, ezért a New York Times nyelvűvelő rovatot indított, s cikkeit már ötszáz kisebb lap veszi át (ÉI 1981. jan. 10. 4).

Feltűnően sok írás tette szavá a t r á g á r s á g o k terjedését (F. É.; HBN 1981. nov. 3. 4 – Javorniczky István; MN 1981. nov. 10. – Pálhidy Mihály; NÜ 1982. márc. 7. – Bachát László; PN 1982. márc. 21. – ÉI 1982. ápr. 2., máj. 14., jún. 11. – Tóth István; DN 1982. okt. 14. – Deme László; PN 1983. máj. 4. 5). – Többek között a durvaságok visszaszorítására hozták létre a beszéd- és magatartáskultúrával foglalkozó munkabizottságot, melynek jelmondata: Szépen magyarul, szépen emberül (Deme László; DN 1983. okt. 1. 3 – sz. n.; MN 1984. ápr. 3.). – A téma 1985-ben sem vesztett időszerűségéből (Deme László; PN febr. 4. 5 – Diurnus; MN márc. 7. 3 – Szilágyi Ferenc; PN szept. 30. 5 – Kováts Dániel; ÉM okt. 5. 7 – M. Zs.; MN okt. 17. 7). – Hasonlóan sok észrevétel született a köszönési formákkal kapcsolatban, holott 1980 előtt ez nem tűnt ilyen égető gondnak, legalábbis a sajtószemlék szerint (Alföldy Jenő; ÉI 1981. máj. 9. 9 – Mizser Lajos; DN 1982. ápr. 25.; – Kiss Ervin; NSZB 1982. aug. 7. 16 – Tolcsvai Nagy Gábor; KN 1983. dec. 23. 8 – Tóth István; DN 1985. jan. 16. 6 – Koltói Ádám; SN 1985. júl. 6. 8 – Kováts Dániel; ÉM 1985. ápr. 13. 8, júl. 20. 9 és nov. 16. 6 – stb.). – A korábbinál többen tették szavá a t e g e z ő d é s terjedését is (Palkó Magda; ÉI 1981. okt. 24. 9 – Mizser Lajos; SZN 1982. máj. 9. 5 – Ruffy Péter; MN 1982. máj. 16. – Kovács Judit; MN 1982. jún. 23. – Bakos József; PN 1985. okt. 28. és SN dec. 21. 9). – Deme László találóan a modortalanság egyenlőségéről beszél (HBN 1982. jún. 19., DN 1983. febr. 24. 4, ÉI 1983. okt. 7. 5).

Néhány egyéb téma. Szerdahelyi István bírálja a köznyelvtől elszakadó tudományoskodó halandzsát (NSZB 1981. jan. 7. 7). – Sebestyén Árpád elmarasztalja a közoktatást, amiért az nem fordít elég figyelmet a nyelvjárások értékeinek bemutatására (HBN 1981. nov. 15. 8). – Huszár Ágnes hiányolja az asszociációs szótárakat (MN 1981. szept. 13.).

Kiejtés

A korábbi évekhez hasonlóan kevesellhetjük a beszédtechnikával és a kiejtéssel foglalkozó cikkek számát. A 65 (3%) idevágó közleményből 27-et említünk meg.

Benkő László a megfelelő hangképzésről (NSZB 1981. szept. 6. 11) és a hangszínről ír (MH 1981. okt. 3. 6). – Bartók János bemutatja a beszédszakaszokat (ÉT 1981. 1258) és a szótaghanglejtést (uo. 1981. 1166). – A Szolnok Megyei Néplap beszédművelési sorozata a hangszüllyal, a hanglejtéssel és a szünettel foglalkozik (Horgosi Ödön; 1981. febr. 7., ápr. 11., máj. 9., 23.). – Lukácsy András a dallam- és a hangsúlyeltolódást elemzi (MH 1985. jún. 6. 6). – Konkrét hibák: vers- és prózamondó versenyeken (KM 1981. dec. 18. 2), a színpadi beszédben (Montágh Imre; MH 1982. máj. 14. 6) és a televízióban (Benkő László; NSZB 1983. jan. 22.). – Kertész Péter vezércikkben hívja föl a figyelmet arra, hogy minden ötödik gyerek beszédhibás (MN 1985. márc. 20. 1).

Szűts László az *e* hang okozta egyhangúság feloldására ad mintát (MH 1981. okt. 31. 6). – Bodolay Géza védelmébe veszi a zárt *ë-t* (ÉT 1983. 469). – Rozsly György a magánhangzók időtartamának pontos megkülönböztetésére figyelmezteti a hivatásos beszélőket (ÉT 1982. 922). – Sebestyén Árpád és Tóth István a *h* végű szavak kiejtésének és toldalékolásának nehézségeire mutat rá (HBN 1981. okt. 11. 8 és DN 1981. ápr. 10. 6). – Szathmári István az *-lj-* kapcsolat kiejtését elemzi (KN 1983. ápr. 1. 9). – Ladó János régies írású neveinkkel foglalkozik (MH 1981. jan. 10. 6). – Egyedi hibák: *Chicco*, *Sanyo* (Uzsonyi Pál; HBN 1981. aug. 20. 9), *Brigitte Bardot* (Győri László; PN 1985. jan. 21. 5), a francia nevek angolos ejtése (Kemény Gábor; NSZB 1981. júl. 26. 16.), egy közismert tévériporter kiejtési pongyolaságai, pl. *aszongya*, *vót* (Salga Attila; HBN 1985. máj. 18. 8), áruházi hangosbemondók (sz. n.; DM 1981. okt. 31. 4) és vasúti hangosbemondók kiejtési hibái (Bakos József; NÜ 1981. jan. 1. 3). – A tájnyelvekkel csak egyetlen írás foglalkozik: Orosz Szilárd a tiszaháti falvak kiejtési sajátosságait mutatja be (KM 1985. márc. 16. 10).

Szókészlet

A nyelvünk szókészletével foglalkozó cikkek száma 252 (11,8%), közülük 78-at említünk meg.

1. Tulajdonnevek

a) Keresztnévek. 1982-ben a magyar nyelv hetének központi gondolata: Életünk és a nevek. A Magyar Hírlap részletesen beszámol a fővárosi rendezvényekről, és szakmai kérdésekről is szól (Töröcsik Györgyi; ápr. 16. 6 – Szűts László; máj. 7. 6). – Kiss István többutcatnyi keresztnév és földrajzi név etimológiáját adja (PN 1982. ápr. 21. 6). – Etimologizálták a *Noémi* (Scheiber Sándor; ÉI 1981. máj. 30. 2), az *Ödön* és a *Jenő* (Ladó János; NSZB 1982. szept. 11. 16), valamint a *Gyula* neveket (Mizser Lajos; PN 1985. márc. 11. 5 és SN 1985. szept. 9. 9). – Grétsy László egyes tulajdonnevek köznevesülését mutatja be (ÉT 1982. 859). – Hovanyecz László és Győri László az idegen utónevek elszaporodásáról ír, pl. *Zsanett*, *Ivett*, *Krisztián* (MN 1983. febr. 12. 12 – PN 1985. jún. 24. 5 – SN 1985. okt. 19. 9), Ladó János pedig elmondja, hogy a Nyelvtudományi Intézettől sokan kérnek hozzájárulást a *Pierre*, *Elisabeth* stb. anyakönyvezéséhez (NSZB 1981. nov. 29. 16). – Az asszonyok névviselési szabályait többen is bemutatják (pl. Benkő László; MH 1982. febr. 12. 6 – Kertész Éva; HBN 1985. júl. 27. 10 – stb.). – Egyre népszerűbbek a kettős utónevek (Sz. E.; SZMN 1981. jan. 8. 8).

b) Földrajzi nevek. Többek között az alábbiakat etimologizálták: borsodi dülőnevek (Kováts Dániel; ÉM 1981. jún. 6. 8), *Budapest* (Ráday Mihály; MN 1985. okt. 18. 6), *Füred* (É. Kiss Sándor; HBN 1981. okt. 4. 8), kun településnevek (Bognár András; PN 1985. dec. 11. 5), *Ormánság* (Tóth István; DN 1983. márc. 10. 5. – Perics Péter; MN 1985. nov. 12. 4), *Pécs* (Harcos Ottó; DN 1981. febr. 19.), *Sárospatak* és környéke (E. Kovács Kálmán; ÉM 1985. nov. 16. 6) és további 18 közlemény. – Hét cikk sürgette feledésbe merülő földrajzi neveink megőrzését, illetve beszámolt a gyűjtőpályázatokról, kiadványokról (pl. SN 1985. szept. 28. 5 és dec. 9. 1).

c) Egyéb tulajdonneveket (intézményneveket, márkaneveket stb.) csak elvétve tárgyaltak, pl. *Golf*, *Polo* bűtornevek (K. P.; MN 1985. máj. 11. 9).

2. Idegen szavak

Az idegen szavakkal 97 közlemény foglalkozott (4,5%), közülük minden második angol. Foglalkozni kell a kérdéssel, hiszen 1945 után sokáig nem mertek véleményt nyilvánítani az idegenszerűségekről, félve a nacionalizmus vádjától (Ladó János; MN 1982. máj. 15.). – Nyelvművelésünk nem indít általános harcot az idegen szavak ellen, csak azokat kifogásoljuk, amelyeknek van azonos értelmű és hangulatú megfelelőjük (Szathmári István; KN 1983. máj. 27. 10 – Mizser Lajos; PN 1983. jan. 26. 5). – Benedek István ellenzi az idegen szavak fölösleges használatát, de még inkább a mesterséges magyarítást (MN 1985. júl. 8. 7). – Véleményével vitatkozik Antalffy Gyula, megemlítve, hogy az MTA Anyanyelvi Bizottsága napirendjén tartja a számítógépes szaknyelv magyarítását (uo. júl. 27. 14). – Molnár Pál áttekinti az angol jövevényszavak történetét, és józan mérlegelést javasol a legújabb elemek megítélésében (NSZB 1982. máj. 15. 16). – A Kelet-Magyarország cikkírója harcosabb álláspontot foglal el: „Mániákusan megyünk az egyenvilág felé” (Gy. L.; 1985. febr. 23. 9). – Többek között az alábbi szavakat dolgozták föl a közlemények: *aerobic* – *sporttánc*, *tánc torna* (Buvári Márta–Zimányi Árpád; ÉT 1983. 1206); *design* (Bakos József; NÚ 1981. okt. 11.); *hiper*, *szuper*, *ultra* (Salga Attila; HBN 1985. jún. 1. 9); *hot dog* – *bundi* (Szilágyi Ferenc; MH 1981. márc. 28. 6); *karrierdiplomata* – *hivatásos diplomata* (Tolcsvai Nagy Gábor; ÉT 1982. 986); *shop* (Szente Pál; MH 1981. nov. 14. 6); *szuper* (Bakos József; NÚ 1982. aug. 22. 4 és okt. 3. 4); *trend* (uő; NÚ 1982. szept. 12. 4); *windsurf* – *hullámlóvas*, *széllovas* (Szilágyi Ferenc; MH 1981. jan. 17. 6). – 1985-ben határozott föllépéssel még sikerült megakadályozni, hogy a televízióban *talkshow* – *tóksó* induljon, helyette *Teleferét* láthattak a nézők (Boda István; HBN jan. 30. 5 – Kenessey András; MH febr. 26. 6 – [b]; ÉM febr. 26. 8 – stb.). – Széký János azonban sokallta a „nyelvvédők indulatait” (ÉI 5. 13 és 9. 13).

3. Nyelvváltozatok

A cikkírók elsősorban a társadalmi nyelvváltozatok szókészletével foglalkoznak, elenyésző a tájnyelveket, nyelvjáráásokat bemutató írás. A számítástechnika szaknyelvről ír többek között Seregy Lajos és Kálmán Béla (ÉT 1984. 1324 és HBN 1983 máj. 14. 8). – A sportnyelvre jellemző a „visszaidegenítés”, pl. *edző – tréner* (Kemény Gábor; NSZB 1982. okt. 9. 13 – Szigeti Imre; uo.). – Tenisznyelvünk magyarosítását javasolja Timár György, pl. *breakpoint – rablóesély, fogadóelőny* (MN 1985. júl. 15. 6). – Kovács Éva a régi gyermeknyelv szókészletéből válogat (HBN 1985. febr. 16. 9). – Koltói Ádám a diáknyelvet vizsgálja (SN okt. 12. 9 és PN okt. 14. 5). – Bachát László szerint a pedagógusok nyelve nem szakadt el a köznyelvtől, nem él benne a hivataloskodás és az elkülönülés vágya (SN 1985. máj. 25. 9 és HBN jún. 29. 8). – Farkas Ferenc a regionális köznyelv kialakulását vázolja (SZMN 1981. jan. 24. 5). – Ruzsiczky Éva és Szathmári István a tájszók megőrzéséről elmélkedik (MH 1981 febr. 14. 6 – KN 1983. nov. 11. 9).

4. Szólások, közmondások

A szólások, közmondások és szállóigék pontos használata szigorú követelmény (Huszár Ágnes; MN 1982. febr. 14.). – Tápé szóláskincsből válogat Lele József (DM 1981. szept. 30. 4). – Kuttyákkal kapcsolatos szólásokat és közmondásokat közöl Tóth István (DN 1985. márc. 20. 6). – A szólásokkal kapcsolatos leggyakoribb hiba a keveredés: *kibújt a lóláb* (Felde Györgyi; NSZB 1982. máj. 8. 15); *kudarcot mond* (Dobóné Berencsi Margit; ÉT 1982. 1270); *nem enged a huszonegyből* (H. A.; ÉI 1983. jan. 7. 9); *nyársat nyelve ül* (É. Kiss Sándor; ÉT 1982. 1326); *összerúgta a port* (S. A.; ÉI 1983. febr. 18. 9); és még további 18 cikk. – Simon Zoárd bírálta a *hamvába hull* kifejezést, helyesen: *hamvába holt* (MN 1983. jan. 9. 8). – Török Gábor azonban megvédte a kifogásolt változatot, szerinte ugyanis nyelvfejlődés eredménye (uo. febr. 5. 14). – Balázs Géza tudatos fordításokat gyűjtött csokorba, pl. *Evés közben jön meg a postás* (MN 1985. márc. 8. 12). – Másfajta hiba, amikor a szólás helyes alakját a szokásos jelentéstől eltérően használják; pl. *Párizs megér egy misét* (Szilágyi Ferenc; MH 1982. márc. 9. 6). – A képzavar okaira többen is rámutattak (pl. Kemény Gábor; NSZB 1981. okt. 4. 15 és uo. 1982. dec. 11. 16 – Sárík Péter; uo. 1982. aug. 28. 17 – Szathmári István; KN 1983. dec. 30. 10).

Szavak jelentése és használata

A helyes szóhasználattal foglalkozó közlemények száma 266 (12%), így – a töle nehezen elválasztható szókészlettani témájú írásokkal együtt – ez a legnépszerűbb nyelvművelő terület. Nem véletlenül, hiszen a cikkek rövid terjedelme sokszor csak ilyen értelmezési és használati kérdések feldolgozását teszi lehetővé, a bonyolultabb grammatikai összefüggések kifejtésére viszont nincs mód. A nem nyelvész szerzők számára pedig ez a legegyszerűbb – ám nem biztos, hogy szakmailag helytállóan feldolgozott – terület. Ebben a fejezetben 95 írást említünk meg tételesen.

1. Szófejtés

Többek között a következő szavak, kifejezések eredetét, kialakulását, történetét adták meg: *agyon-* igeikötő (Kálmán Béla; HBN 1985. nov. 30. 8); *bennünket, benneteket* (uő; HBN 1985. okt. 19. 8); *cinterem, hoppmester, káptalan* (Mizser Lajos; SN 1985. jan. 26. 9 és PN jan. 28. 5); *fajankó* (Benkő Ferenc; HBN 1985. júl. 6. 8); *géz* (Bakos József; NÚ 1981. jan. 25. 3); *halló* mondatzó (Szathmári István; KN 1983. máj. 6. 11); *kapuciner* (Szilágyi Ferenc; ÉT 1982. 1421); *magyaráz* (Sebestyén Árpád; HBN 1981. aug. 30. 8); *padmaly* (Kiss Zoltán; FMH 1981. márc. 8. 8); *pástétom* (Zelliger Erzsébet; MN 1985. febr. 8. 12); stb. – Az Élet és Irodalomban vitatkoztak a *szia* köszönről. Vélték: szanszkrit (Münnich Antal; 1985. 4. 2), latin (Timár György; 6. 2), illetőleg angol eredetűnek, vö. *see you* (Hubert Zoltán; 7. 2).

2. Szóhasználat

a) *Divatszók*nak bélyegezték pl. az alábbiakat: *alapvető* (Kovalovszky Miklós; MN 1985. febr. 8. 12); *átütő* [siker] (Kiss István; PN 1981. okt. 7. 5); *elméletileg, gyakorlatilag* (May István; MN 1985. jan. 11. 12); *eredményez* (Szathmári István; KN 1983. nov. 25. 9); *hatékonyság* (sz. n.; ÉI 1981. febr. 28. 9); *felfutás* 'fejlődés, növekedés' (Graf Rezső; MH 1981. jún. 6. 6); *felvállal* (Péter László; MN 1983. febr. 13. 8); *jelentős, jelen pillanatban, nagyságrend, tulajdonképpen* (Szántó Jenő; NSZB 1982. máj. 22. 16); *komplex* (Seregy Lajos; uo. 1982. jan. 9. 16); *körüljár* átvitt értelemben, a kritikai és az esszényelvben (Kemény Gábor; uo. 1981. márc. 17. 7); *látványos, tettenérés*, az utóbbi az esszényelvben (Tiszaváry Ervin; MN 1985. jan. 11. 12); *számottevő* (É. Kiss Sándor; MH 1981. márc. 14. 6). – Többén fölfigyelték a *ragoz* és a *szoroz* 'folytat, kifejt, fokoz' értelmében való használatára, pl. *hadd ne ragozzam/szorozzam [a témát]* (Sebestyén Árpád; HBN 1981. dec. 31. 8 – Szathmári István; KN 1983. szept. 9. 9 – Bokor József; PN 1984. nov. 28. – Salga Attila; HBN 1985. aug. 31. 8 – stb.).

b) *Hasonló alakú, hangzású vagy jelentésű szavak összekeverése*: *adaptál* – *adoptál* (Simon Zoárd; ÉT 1982. 1586); *borsós ár* (Rubáczy István; ÉT 1984. 271); *egyelőre* – *egyenlőre*, *helység* – *helyiség* stb. (Kováts Dániel; ÉM 1985. ápr. 27. 8); *egyenesen* – *egyenest*, *küllem* – *külem*, *passió* – *passzió* (Kiss István; PN 1981. júl. 29. 5); *elfogultság* – *elfogódottság* (Szombathy Viktor; MH 1981. jan. 24. 6); *számítógép* – *számológép* (Münnich Antal; ÉT 1981. 1230); stb.

c) *Szópárok értelmezése*: *hoz* – *visz, jön* – *megy*, *különböző* – *különféle* (Kiss István; PN 1981. jan. 20. 5 és febr. 4. 5); *felfedez* – *feltalál* (Polereczky Mária; MN 1982. ápr. 11.); *köztudott* – *köztudomású* (Bakos József; NÚ 1983. máj. 22. 4); *okoz* – *szerez* (Timár György; ÉT 1982. 1684 – Szepes Gyula; uo. 1983. 363); *repül* – *száll* (Ruzsiczky Éva; NSZB 1982. okt. 23. 16); *rokkant* – *mozgássérült* (Bakos József; NÚ 1981. márc. 8. 3); *szerelmes* – *szerelmetes* (Kiss István; PN 1981. jan. 4. 5); stb.

d) *Különböző szóhasználati hibák*. É. Kiss Sándor helyteleníti a 'sikerül' értelmében használt *valami bejön* kifejezést (MH 1981. aug. 15. és ÉT 1982. 422). – Bakos József és Graf Rezső fölöslegesnek tartja a *kivált* ige 'helyettesít, felvált' jelentését (NÚ 1981. okt. 4. és MH 1982. jan. 15. 6). – A *publicisztika* főnév jelentésbővülését [*vki publicisztikát ír*] vizsgálja Péter László és Sebestyén Árpád (MN 1982. aug. 8. 8 és HBN 1983. márc. 19. 9). – *A főnök már van mondatból hiányzik a kötelező helyhatározó, és így túl bizalmas hangú a megfogalmazás* (Kovács József; ÉT 1982. 141). – Hasonlóan bizalmas a *ki vagyok akadva* (A. J.; ÉI 1983. febr. 11. 9) és az *Olaszban voltunk* (Szűts László; MH 1981. júl. 11.). – Kovács Éva furcsállja a *szőke kóla* – *barna kóla* jelzős szerkezeteket (HBN 1983. ápr. 16. 9). – Szántó Jenő megvédi a *sétálóutca* összetételt (NSZB 1982. dec. 18. 15). – Hexendorf Edit bírálja a *külhoni* melléknevet (ÉT 1982. 1046). – É. Kiss Sándor szerint helytelenül alkalmazzák a *maradéktalan* melléknevet, pl. *az egyetértés nem lehet maradéktalan*, legfőljebb *tökéletes* (HBN 1983. ápr. 23. 9). – A *kérdés* nem *nehéz*, hanem *fogas*, mondja Stoller János (ÉI 1983. ápr. 1.). – Kálmán Béla és É. Kiss Sándor azon vitatkozik, hogy *füvet* vagy *szénát*, esetleg mindkettőt lehet-e *kaszálni* (HBN 1983. jún. 4. 8 és jún. 18. 8). – B. Lőrinczy Éva elfogadja a *dolgozó* főnevet 'munkahely' értelemben (NSZB 1981. jún. 21. 16), ám furcsállja, hogy az időjárás-jelentésben *kelvirág* és *habos torta* alakú felhőkről beszéltek (MN 1981. szept. 13). – Szilágyi Ferenc sok példát idéz az *ügymond* helytelen alkalmazására, pl. amikor az *ügyszólván* és az *ügynevezett* helyett áll (PN 1985. aug. 12. 5 és SN 1985. aug. 24. 8). – Az *ellik* és a *fiadzik* használata körüli bizonytalanságot É. Kiss Sándor oszlatja el (MH 1983. máj. 24. 6). – „Szülésre készül az anyakoca” – olvasta Szalai Csaba egyik lapunkban. Talán túl népiesnek vélte az újságíró az *ellik* igét (HBN 1985. ápr. 27. 9). – A *konkrét* jelző nagyon sokszor elhagyható lenne, állapítja meg Bakos József (NÚ 1981. nov. 29.).

3. A hivatalos nyelv szóhasználata

Grétsy László szerint gyakran még a magyarul szépen beszélő emberek is hivatalos megnyilatkozásaikban nyelvet váltanak, és mesterkéltné, fontoskodó megfogalmazással, terjengős, ködösítő kifejezésekkel élnek, pl. *szükségeltetett pénzeszköz*, azaz *szükséges pénz* (DN 1982. ápr. 18.). – A Nyelvtudományi Társaság felolvasóülésén elhangzott, hogy az érthetetlen jogi nyelvezet az állam tekintélyét rongja. Ajánlották: a jogi egyetemen legyen kötelező az anyanyelvi oktatás (Ács György; MH 1982. dec. 16.). – Szöghy Katalin is azt kívánja, hogy a jogi szaknyelv legyen szakszerű, pontos, de egyszerű (NSZB 1982. márc. 24. 6.). – Mizser Lajos úgy véli: a hivatalos nyelv arra is képes, hogy közérthető magyar szavakat alkosson, illetve köznyelvi szavakat hivatalossá tegyen (NSZB 1981. máj. 10. 16.). – Bachát László szerint hivatali nyelvünk ma tömörít is, részletez is, csak a két törekvés nem ott érvényesül a nyelvhasználatban, ahol kellene (SZMN 1982. szept. 12. 5.). – A hivatal körmönfont stílusáról Szilágyi Ferencnek Petőfi mondása jut az eszébe: „Akiben egyszerűség nincs, abban semmi nincs” (PN 1984. máj. 15. 5.). – A szerző másik cikkében máig ható latinizmusokat mutat be, majd Mikszáthot és Gárdonyit is idézi (uo. 1984. febr. 7. 5.). – Rácz Judit a kötvények nyelvezetéről megállapítja, hogy a belső tájékoztatók érthetőbbek, mint a lakosságnak szánt iratok (MN 1985. máj. 3. 5.).

Sokan bírálták a terpeszkedő kifejezéseket, a funkcióigés szerkezeteket: *befejezést nyer* (Seregy Lajos; NSZB 1981. júl. 12. 15.); *prémiummegvonást eszközöl* (Pusztai István; MH 1981. okt. 10. 10.); *fejlesztést valósít meg* (Bíró Ágnes; MH 1982. dec. 10.); *intézkedés történt, brigádkeretben történő vállalás* (Huszár Ágnes; MH 1981. máj. 23. 6.); *megépítésre került* (Kemény Gábor; ÉT 1982. 1178); *a pihenés megvalósítását gátolta* (G. Sz. L.; MH nov. 26. 7.); *sor kerül vmire* (Kiss István; SN 1985. dec. 7. 8 és PN dec. 9. 5); *visszautasítást nyer* (Szathmári István; KN 1983. okt. 7. 8); *vizsgálat tárgyává tesz, büntetést von maga után* (Kiss István; DN 1981. aug. 14. 6.). – Gyakori a *biztosít* ige (Grétsy László; NSZB 1981. szept. 20. 16 – sz. n.; MN 1981. jan. 5.). – Jellemző a testes névutók indokolatlan kedvelése, pl. *tekintetében, vonatkozásában, értelmében* (Huszár Ágnes; NSZB 1982. ápr. 3. 13.). – Megjelent a *vonalán* névutószzerű használata (Pusztai István; MH 1982. dec. 3.). – Az *irat, jelentés, beszámoló, cikk, írás* stb. ma már sokszor: *anyag* (Heltai Nándor; PN 1984. ápr. 14. 8.). – Bakos Józsefnek és egy glosszáírónak is szemet szúrt az *árfekvés* (NÚ 1981. nov. 1 – [b]; ÉM 1985. márc. 9. 16.). – Körülményes a *pénzeszköz* főnév (Bakos József; NÚ 1981. szept. 6.).

Alaktan

Az alaktani témájú írások száma 89 (4%), közülük 55-öt mutatunk be részletesen.

1. Az igék alaktani kérdései

Szathmári István a szenvedő igékkel foglalkozik (KN 1983. szept. 23. 9.). – Salga Attila az alanyi és a tárgyas ragozás hibáiból válogat (HBN 1983. febr. 5. 9.). – Csak egyetlen írás szól a kijelentő mód helyett alkalmazott felszólító módról (sz. n.; MN 1984. márc. 16. 8.). – Salga Attila és Tóth Imre rámutat a feltételes módú *én tudnák* helytelenségére (HBN 1985. máj. 25. 9 – DN 1981. máj. 15.). – Az íkes igék használatának kérdéseit Szathmári István és Tóth István boncolgatja (KN 1983. ápr. 29. 9 – DN 1985. nov. 13. 6.). – Kiss István úgy látja, hogy a *lenne* segédige a *volna* kárára elszaporodott (PN 1981. jún. 17. 5.). – Kovalovszky Miklós a *síel* – *sízik* különbségét vizsgálja, és inkább az utóbbit ajánlja (MH 1981. ápr. 18. 6.). – Mizser Lajos elfogadja a *lovagol* mintájára alkotott *kutyagol* és *szamaragol* származékokat (ÉT 1981. 1492.). – Sok cikk jelent meg az *igekötő* l. Grétsy László megismerteti az olvasót az el nem váló igekötőt tartalmazó igékkel, pl. *befolyásol, ellenőriz* (PN 1985. jan. 7. 5 és SN jan. 19. 9.). – Skripecz Sándor óv attól, hogy a szokatlan vagy új formákat meggondolatlanul hibáztassuk, hiszen az igekötők árnyalják a szó jelentését. A szaknyelvben elfogadja a *lebüntet* és a *lejelentkezik* alakokat (MN 1982. júl. 11. 8.). – Huszár Ágnes hibáztatja az *elszeparál, kiexportál, lerendez* stb. igéket (NSZB 1983. ápr.

23.). – Az idegen szavakhoz kapcsolódó főlősleges igeikötők Lehner Jánosnak is témát adnak (MN 1981. ápr. 10.). – Szathmári István és Graf Rezső a szükséges igeikötő elhagyására figyelmeztet, pl. *két autó ütközött, bonyolít vmit* (KN 1983. dec. 2. 7 – MH 1981. máj. 16. 6). – A *le, be, föl* igeikötők – részben hibás – terjedéséről egyszerre három cikk is megjelent; pl. *legvárt, leegyeztet, begyorsít* (É. Kiss Sándor, May István, Rapcsák Lajos; MN 1982. máj. 9.). – Hibás az *összekeresztesz* és az *összeverbuvál* (Graf Rezső; KN 1985. 1. 9).

2. A névszók toldalékolása

Lőrincze Lajos megállapítja, hogy a *-ba, -be – -ban, -ben* ragok használata írásban szabályos kell, hogy legyen, és szóban is egyre szabályosabbá válik (MN 1982. dec. 12. 8). – Szathmári István a helyhatározóragok változataival érzékeltethető jelentéskülönbséget mutatja be, pl. *konyhán – konyhában* (uo.). – Többen foglalkoztak a földrajzi nevek toldalékolásával: Martinkó András összefoglalja a kül- és a belviszonyragok rendszerét (MN 1982. jan. 10.); Szombathy Viktor megmagyarázza, miért *Rimaszombatban* és nem *Rimaszombaton* (MH 1981. febr. 7. 6); Szathmári István a *Kaposvárott* toldalékolásáról ír (KN 1983. ápr. 15.). – Szűts László *Albertfalva*, Simon Zoárd pedig a *Balaton* ragozásának gondjait foglalja össze (MH 1981. febr. 21. 6 – MN 1983. jún. 12. 8). – *Velencén* vagy *Velencében*? – teszi föl a kérdést Bachát László (PN 1985. júl. 22. 5 és SN nov. 23. 8). – A *-nál, -nél* rag helytelenségeit Salga Attila javítja ki (HBN 1985. ápr. 20. 8).

A tárgyrag alkalmazásának furcsaságait Szilágyi Ferenc gyűjtötte össze, pl. *banántot, gréprút, kombinétot* (PN 1985. ápr. 15. 5 és SN ápr. 27. 9). – Vonzattévesztési hibákról szól Felde Györgyi, pl. *keltek útnak* (NSZB 1981. dec. 28. 7). – A névszói személyjelek elhagyása olykor szokatlan formákat hoz létre, pl. *a könyökön jön ki, kézügyben van* (Kiss István; PN 1981. júl. 7. 5). – Kiss István további témái 1981-ből: *előbbre* vagy *előrébb* (szept. 2. 5); *szállítóvállalat* vagy *szállítási vállalat* (okt. 27. 5); *somlai bor* és *somlói galuska* (ápr. 29. 5). – A *mások – mások* típusú alakpárokat vizsgálja Felde Györgyi (NSZB 1981. márc. 1. 16). – Szilágyi Ferenc furcsállja a kötőhangzós *fülsértőek, pazarlóak, elkerülhetőek* formákat (MN 1984. nov. 2.). – A cikkben foglaltakkal kapcsolatban Lőrincze Lajos részletesen kifejti ellenvéleményét (uo. 1985. jún. 14. 12). – Bakos József elfogadja a *házilag* formát (NÚ 1983. márc. 27. 4). – Idegen eredetű képzőinkkel többen is foglalkoztak (Kiss István; PN 1981. márc. 4. 5 – Kálmán Béla; HBN 1983. márc. 12. 8 – Molnár Zoltán Miklós; NSZB 1983. jún. 25.). – Egy glosszáíró kifogásolja a felnöttek gügyögését, pl. *nyakája* (ÉM 1985. jan. 5. 8).

3. Szóösszetételek és a betűszók

Szathmári István szerint túlzottan elszaporodtak a hosszú, nehézkes összetételek (KN 1983. jún. 17. 27). – Ezeket célszerű jelölt kapcsolattá alakítani, hogy elkerüljük a jelöletlenség miatti egybeírást (NSZB 1982. júl. 3. 16). – Kiss István részletesen bemutatja a határozós összetételeket (PN 1981. nov. 18. 5), helyteleníti a *célirányos* melléknevet (uo. nov. 25. 5), és szól a névutós összetételekről, pl. *rend szerint* és *rendszerint* (uo. szept. 30. 5). – Koltói Ádám kifogásolja, hogy túlzásba viszik a tömörítést, pl. *Futapest, Futakció, Futadélután* (ÉT 1982. 1014). – Egy cikkíró torzszüleménynek tartja az éppen akkor keletkezett új betűszót, a *gyed*-et (M. A.; KM 1985. márc. 8. 3). – Koválovsky Miklós mérséketet és ésszerűséget kér a betűszók alkotóitól és használóitól (MN 1985. máj. 8. 6). – Egy glossza szerzője nevetséges mozaikszókat pellengérez ki, pl. *KÖSZI, KAOSZ, TŰSZSZI* (ÉI 1982. 16.). – Az iskolában is szaporodnak a betűszók (Szathmári István; KN 1983. szept. 2. 9).

Mondattan

A mondattani témájú cikkek száma 78 (3,6%), és közülük 46-ot említünk meg.

Szűts László ismerteti a határozott névelő használatának főbb szabályait (MH 1981. dec. 5. 6). – Többen foglalkoztak a személynevek előtti névelőhasználat kérdésével (Tóth István; DN 1982.

márc. 25. – uő; DN 1985. máj. 8. – Szilágyi Ferenc; PN 1984. febr. 21. 5 – Harmati Béla; MN 1985. máj. 25. 14). – Szathmári István azt vizsgálja: mikor áll névelő a tájegységnevek előtt (KN 1985. 3. 10). – A szerző két másik cikkében a hiányzó névelőről ír (KN 1983. ápr. 8. 9 és okt. 14. 9). – Kiss István a határozatlan névelő használatával is foglalkozott (PN 1981. aug. 5. 5 és aug. 12. 5).

Egy glosszáiró a *felé* névelő helytelen használatát rója meg: *elküldték a központ felé* ([hej]; ÉM 1985. nov. 1. 8). – Diurnus a *mérték utáni szabóság* kifejezést bírálja (MN 1985. febr. 12. 3). – Szűts László szerint túl gyakori a *vonatkozásában* és a *terén* (MH 1981. szept. 19. 6). – Seregy Lajos a *mellett* névutó hibás példáit mutatja be, pl. *megfelelő idegállapot mellett* (NSZB 1981. okt. 18. 16). – Tóth István az *által, révén és útján* különbségét érzékelteti (DN 1981. okt. 30.). – Bakos József szerint ugyan nem helytelen az *okán* névutói használata, de túlzásba vitelétől óvakodnunk kell (NÚ 1983. márc. 20. 4).

A *k ö t ő s z ó k* használatának általános kérdéseivel foglalkozik Tóth István és Bakos József (DN 1981. szept. 25. 6 – uo. 1985. jan. 9. 6 – NÚ 1983. máj. 15. 4). – É. Kiss Sándor megállapítja: a *ha* és a *hogya* kárára terjed az *amennyiben* (MN 1981. okt. 11.). – A sok hiba ellenére csak kevesen foglalkoztak a vonatkozó névmási kötőszók használatával (Kemény Gábor; MN 1981. jan. 11. 5 – Tóth István; DN 1981. máj. 29. 6 – Kiss István; PN 1982. febr. 24. – Balabán Péter; MN 1985. márc. 8. 12).

Bakos József arra válaszol, hogy mikor helyes és mikor hibás a beálló melléknévi *igené* használata (NÚ 1983. ápr. 10. 4). – Salga Attila megcáfolja a beálló melléknévi igenével, illetőleg a határozói igenév létezés szerkezetével (*ki van nyitva*) kapcsolatos nyelvi babonákat (HBN 1985. okt. 5. 8). – A ható képzős igenévek tagadó alakjaival foglalkozik Szilágyi Ferenc; pl. *nem megengedhető* vagy *meg nem engedhető* (MH 1981. dec. 31. és PN 1983. máj. 12. 5). – Sokaknak feltűnt a befejezett melléknévi igenév állítmányi használata, s azon belül néhány kifogásolható szerkezet: *nem biztosított, közművesítéssel ellátott* (Balogh Judit; NSZB 1982. jan. 31. 16); *vmi megbecsült* (S. Á.; HBN 1982. máj. 22.); *nem megelégedett* (É. Kiss Sándor; HBN 1983. ápr. 9. 8); *vmi adott v. adva van* (Jászó Anna; MN 1983. márc. 19. 14); *nem megengedett* (Szepessy Gyula; ÉI 1983. jan. 21. 2); *köztudott* (Kálmán Béla; HBN 1985. febr. 9. 9); *felvágott v. fel van vágva* (Tiszaváry Ervin; MN 1985. júl. 12. 12); stb. – Szepessy Gyula határozott fellépéssel kívánná megakadályozni a befejezett melléknévi igenév állítmányi használatának furcsa vagy kifogásolható eseteit (MN 1983. jan. 8. 14).

Egyéb példák. Tompa József bemutatja a mutató névmások mondatbeli szerepét (MH 1982. febr. 5. 6). – Szathmári István hibáztatja az *ez mellett, az mellett* formákat (ÉT 1982. 1078). – Holczer József az alanytévésztestét vizsgálja (uo. 1983. 557). – Salga Attila kijavítja a helytelen vonzatokat, pl. *hasonló vmivel, azaz vmihez; gratulál vmiért, azaz vmihez* (HBN 1985. febr. 2. 7). – Szathmári István a személytelen felszólítások helytelenségére figyelmezteti a pedagógusokat, pl.: *Feláll! Nem beszél!* (KN 1983. okt. 28. 9). – A szerző további cikkeiben az alany és az állítmány egyeztetésének különleges eseteit elemzi (uo. 1983. máj. 20. 10), valamint meghatározza az *-e* kérdőszó mondatbeli helyét (uo. 1983. ápr. 22. 9). – Grétsy László hibás jelzős szerkezeteket gyűjtött csokorba, pl. *hétvégi vikend, háromkerekű tricikli, a nyári szezon időszakában* (NSZB 1983. febr. 26.). – A szerző egy másik cikkében a számnevek helyes használatáról ír (ÉT 1982. 884). – Huszár Ágnes a témaismétlő szerkezeteket vizsgálja, pl.: *Ez az utazás, ez nekem nagy élmény volt* (NSZB 1981. ápr. 19. 15).

Helyesírás

A helyesírási témájú közlemények száma 148 (7%), közülük 47-et ismertetünk szemlénkben.

1. Az AkH. 11. kiadása

Mivel a vizsgált időszak legfontosabb eseménye volt az AkH. 11. kiadásának megjelenése, részletesen áttekintjük az előkészületekkel, illetőleg az új szabállyal foglalkozó írásokat. MTI-

közlemények alapján – többek között – az alábbi helyeken adtak hírt a munkálatokról, illetőleg az első akadémiai szabályzat megjelenésének 150. évfordulójáról: [1981.] SZMN márc. 27. 8; NSZB márc. 27. 7; MH márc. 27. 6; DM márc. 27. 8; NÚ márc. 27. 5; MN ápr. 11.; [1982.] DN jan. 15.; NSZB ápr. 21. 9; uo. dec. 7. 9; SZMN dec. 12. 5; NÚ dec. 12. 5; stb. Az AkH. 11. kiadását nem előzte meg felfokozott várakozás, mint 1954-ben, s ez a sajtó visszafogott magatartásának is köszönhető: nem sürgették a szabályzat módosítását, nem voltak parázs viták a lapokban, a tájékoztatók, cikkek a tényekre szorítkoztak.

Fábián Pál – nem sokkal a megjelenés előtt – bemutatta az egybe- és a különírás szabályainak főbb változásait (MN 1984. ápr. 6. 8). – A változásokról nyolcrészes sorozatot közölt a Dunántúli Napló (1984. okt. 9., nov. 6.; 1985. ápr. 27., máj. 29., jún. 5., 19., 26. és nov. 6.), szintén nyolc cikk jelent meg a Köznevelésben (1985. 8., 9., 15., 17., 20., 22., 31., 33. sz.), az Élet és Tudomány pedig négy írást jelentetett meg (1985. 21., 24., 29., 31. sz.). Más lapokban csak egyiket közlemény foglalkozott a szabállyal. Az írások többsége nem mondott véleményt, legfőképpen azt hangsúlyozta, hogy szerencsére kevés a lényegi módosítás. – A továbbiakban azokat az 1985-ben megjelent cikkeket tekintjük át, amelyek bírálatot vagy szakszerűen megokolt dicséretet tartalmaznak. Veszprémi Miklós a 11. kiadást összevetette a korábbiakkal: „Az 1954-es szabályzathoz képest előrébb tartunk, s a szerény mérvű változások-módosítások kétségkívül a korszerűsödés irányába mutatnak” (Él 26. 6). – Bíró Ágnes nem tartotta szerencsésnek a *Gellért-hegy* – *Gellérthegy*-féle kettősségeket, mivel az ilyen formák elbizonytalanítják a tanulókat, tanárokat egyaránt (KN 15. 10). – Pásztor Emil megvédte ezeket az értelemtükröző alakokat (uo. 22. 10). – Tóth István *h*-ra változtatná a *ch*-t (*drachma*, *pech*), az *óvoda* írásmódját a kiejtéshez igazítaná (*ovoda*), és megfontolná a zárt *ë* megkülönböztetését (DN ápr. 27., máj. 29., jún. 19).

A szabályzat legátfogóbb bírálatát P. Kovács Imre adta. Nem értett egyet az iskolák nagy kezdőbetűs írásának bizonyos eseteivel, merevnek tartotta az összetételek hat szótagos szabályát, és több helyütt szemére vetette a szabályzatnak a rugalmasságot: „Rugalmasság ez? Vagy engedmény a felületes nyelvhasználatnak? Vagy ilyen nagy úr a nyelvszokás?” (KN 20. 3–5). – Az iskolák nevének írásmódjához Fábián Pál fűzött további magyarázatot (uo. 31. 11), a többi felvesztésre Pásztor Emil válaszolt a szabályzat szellemében, feltárva annak belső logikáját, összefüggéseit (uo. 22. 10).

2. A z í r á s j e l e k

A korábbi évekkel ellentétben meglepően sok olyan cikk jelent meg a vizsgált időszakban, amely az írásjelekkel kapcsolatos gondokat taglalja. A következőkben ezt a területet mutatjuk be részletesen. – Deme László az írásjelek pontos alkalmazására hívja föl a figyelmet (DN 1983. júl. 2. 3). – Molnár Zoltán Miklós szerint a törtjel, illetve a vagylagosság jele már nem csupán a szaknyelvekben használatos, köznyelvi szövegekben is megvan a szerepe (NSZB 1981. máj. 3. 7). – Eszéki Erzsébet *S(z)ó(tör)ÉS* című írásában a zárójelek túlzásba vitelére figyelmeztet (Él 1983. dec. 23.). – A jelenségre egy glosszáíró is fölfigyelt (T. M.; PN 1983. dec. 13. 5). – Tóth István úgy látja, hogy ismét divatos az *et* jele: & (DN 1983. jún. 9. 5). – Egyes újságírók a szükségesnél gyakrabban élnek az idézőjelekkel – állapítja meg Bakos József és Mizser Lajos (NÚ 1981. dec. 28. és NSZB 1981. jan. 11. 12). – Többben foglalkoztak a vesszők mondatbeli szerepével (pl. Bakos József; NÚ 1981. aug. 2. – Nemes György; NSZB 1981. márc. 1. 13 – Pásztor Emil; ÉT 1982. 1531 – Angyal János; PN 1983. aug. 2. 5 – Szathmári István; KN 1983. nov. 4. 8). – Végül megjegyzendő, hogy ebben az időszakban alig akadt kifogásolnivaló az elválasztás terén (Felde György; NSZB 1983. máj. 28. – Soltész Katalin; ÉT 1983. 235).

Egyéb közlemények

Sajtószemléánk eddigi részében a szorosabban vett nyelvemvelő és nyelvhelyességi témájú cikkeket ismertettük. A vizsgált időszakban megjelent összes közleménynek azonban valamivel több mint a fele – mintegy 1100 írás (53%) – nem sorolható be az előző fejezetek egyikébe sem. Ilyen például az a kb. 400 újságcikk, hír, rövid hír, tudósítás, riport stb., amely a magyar nyelv hetének rendezvényeiről, illetőleg különböző nyelvi versenyekről számol be. Ezeknek, valamint a könyv- és folyóiratszemléknek a tételes bemutatásától eltekintünk, és inkább azokból a közleményekből válogatunk – érzékeltetve a tematikai sokszínűséget –, amelyek szakmai szempontból jelentősebbek.

A rendezvények közül kiemelkedik az 1981-ben Pécsen megtartott IV., valamint az 1985-ben Veszprémben megrendezett V. anyanyelvi konferencia, melyekről több mint 50 híradás jelent meg (pl. 1981: NSZB júl. 18. 7; júl. 23. 7; aug. 4. 5; aug. 5. 8; aug. 6. 3; aug. 7. 8; DN aug. 2. 11; aug. 6. 3; aug. 8. 1; HBN aug. 4. 1. – 1985: MN máj. 21. 4; DN aug. 6. 4; SN aug. 6. 1; 10. 1; PN aug. 6. 2; stb.). – 1981-ben első ízben rendezte meg Budapesten a nemzetközi hungarológiai kongresszust a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság (NSZB aug. 7. 7; MH aug. 7. 6 és aug. 20. 5; stb.).

Kazinczy Ferenc halálának 150. évfordulóján, 1981-ben több lap méltatta a széphalmi mester munkásságát (pl. DM ápr. 28. 8 – DN aug. 28. 6 – NSZB okt. 20. 7 – ÉI okt. 31. 8 – MN nov. 7.). – További megemlékezések: *Bárczi Géza* (HBN 1985. febr. 23. 12), *Gyarmathy Sámuel* (MN 1984. jan. 6. 11), *Halász Gyula* (PN 1981. máj. 6. és 19. 5), *Hunfalvy Pál* (MN 1985. márc. 12. 6), *Kodály Zoltán* (ÉT 1982. 1222 – NÚ 1982. dec. 12. 4), *Mészöly Gedeon* (HBN 1983. márc. 5. 9), *Szarvas Gábor* (MN 1982. márc. 21.), *Vámbery Ármin* (PN 1983. márc. 19.), *Zsirai Miklós* (MN 1985. szept. 13. 6) stb. – Köszöntötték *Illyés Gyulát* (MN 1982. nov. 14. 8), *Kovalovszky Miklóst* (uo. 1985. szept. 28. 9), valamint beszélgettek többek között *Benkő Lorándal* (DM 1981. márc. 17. 3), *Grétsy Lászlóval* (MN 1981. szept. 11.), *Hadrovics Lászlóval* (uo. 1985. ápr. 4. 11) és *Szabó T. Attilával* (ÉI 1983. okt. 21. és HBN 1983. febr. 19. 9).

Szóba került a nyelvrokonság kérdése. Schmidt Éva a hantik és a manysik földjén tett kutatóútjáról számol be (MN 1981. jan. 8. 6). – Magyar János nyelvrokonságunk bizonyítékairól ír (PN 1981. ápr. 2. 5). – Bemutatják a komikat (MN 1985. szept. 9. 7 – SN 1985. dec. 14. 9), a zürjéneket és a cseremiszeket (PN 1985. szept. 14. 4), foglalkoznak a finn rokonság kérdésével, valamint a közös kutatásokkal (MN 1985. jan. 15. 6 – uo. ápr. 12. 9).

1982 májusában hazakerült az Ómagyar Mária-síralmat tartalmazó kódex (MN máj. 1., 25. és 27. – MH máj. 25. 6 – NSZB máj. 25. 7 és jún. 19. 16 – DN máj. 25. – PN máj. 30.; stb.). – Egyéb nyelvemlékekről: *Gesta Hungarorum* (MN 1982. jan. 4.), *Jókai-kódex* (uo. 1982. ápr. 18.), *Königsbergi Töredék* (uo. 1984. jún. 27. 6), *Várad Enekeskönyv* (uo. 1985. júl. 30. 6) stb.

Az anyanyelvi nevelés fontos eseménye, hogy az általános iskolákban 1979 és 1982 között bevezették az új tantervet és a Takács Etel-féle tankönyvcsaládot. Ezzel jó néhány közlemény foglalkozott (pl. MN 1981. jan. 4. – PN 1981. jan. 4. 6 – MH 1981. jan. 4. 5 – SZMN 1981. jan. 4. 5 – NSZB 1981. aug. 23. 7 – KN 1983. febr. 4. 6). – A szóképes olvasástanítási módszer vitákat gerjesztett (pl. MN 1985. febr. 16. 14 és márc. 2.), Török Gábor szerint pedig megbukott (uo. 1985. márc. 9. 14). – Lovász Gabriella „új” módszere, amely valójában 25 év küzdelmének az eredménye, segíthet a bajokon (MH 1985. okt. 4. 9). – A magyartanárok beszédtechnikai hiányosságait bírálta Gaál Éva (MN 1985. jan. 9. 6). – Deme László anyanyelvi nevelésünk helyzetét elemezte (KN 1982. szept. 17. 3–4). – Pásztor Emil szavá tette, hogy a főiskolásoknak nem kötelező nyelvtörténetet tanulniuk (MN 1982. máj. 12.). – Szabolcs-Szatmár megyében nyelvemvelő továbbképzést tartottak pedagógusoknak (KM 1982. júl. 10. 15).

Egyebek. Sokan keresik meg levélben vagy telefonon a Nyelvtudományi Intézet nyelvemvelő közönségszolgálatát (NSZB 1982. ápr. 16. 7). – Anyanyelvvédők klubja működik 1981-től a fővárosban (MN 1983. jan. 5. 4; MH 1983. jan. 5. 6; DN 1982. febr. 8.). – Anyanyelvi tanácsadó szolgálat alakult egyetemi oktatókból Pécsen (DN 1983. okt. 13. 3; MN 1984. ápr. 12. 7).

A nyelvi közlemények száma

	1981	1982	1983	1984	1985
Magyar Nemzet	43	63	40	35	82
Népszabadság	44	45	36	41	34
Magyar Hírlap	60	25	28	23	11
Dunántúli Napló	24	32	13	–	27
Kelet-Magyarország	4	13	–	18	20
Észak-Magyarország	2	0	–	3	29
Hajdú-bihari Napló	40	45	47	–	58
Petőfi Népe	36	28	21	25	34
(Heves megyei) Népújság	76	51	56	58	52
Szolnok Megyei Néplap	23	10	–	–	–
Fejér Megyei Hírlap	8	–	–	–	–
Dél-Magyarország	22	–	–	–	–
Somogyi Néplap	–	–	–	27	39
Élet és Irodalom	32	38	35	42	28
Élet és Tudomány	53	55	51	49	53
Köznevelés	8	12	51	24	49

Zimányi Árpád

Egyetemi anyanyelvi napok

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 1998. február 10–11.

„A nyelv védelme a szellemben van” – idézte megnyitó beszédében Izsák Lajos rektorhelyettes Németh László szavait. Ez a megállapítás találóan jellemzi az idei, 8. egyetemi anyanyelvi napokat, ahogyan a korábbiakat is. Ezt a szépen fejlődő mozgalmat, amelynek házigazdája az ELTE Fonetikai Tanszéke, Bolla Kálmán professzor dicséretes szemléletű és szellemű törekvése indította el és tartja életben. A rendezvénysorozat szakmai programjában Grétsy László „Nyelvhasználat és nemzeti tudat”, valamint Bańcerowski Janusz „A nyelvhasználat erkölcsé” címmel tartott előadását hallgathattuk meg. Az előadások rövid ismertetése előtt érdemes visszapillantani a megtett útra. Elevenítsük fel, mik voltak az előzmények, részdiszciplínák, amelyek tárgyalása az idei témákat a korábbi években megelőzte: regionalitás, nyelvi változás, köznyelv – sztenderd, az újabb irodalom megértése, hangzás – írásképp, tudományos vizsgálat – oktatás, nyelvhasználat. Az idén eljutottunk az anyanyelv, a társadalom és az etika összefüggésének vizsgálatáig. Ennél idősebb témát alig lehetett volna találni.

Napjainkban igen vitatott kérdés, hogy a nyelvtudomány megelégedhet-e a nyelvéleírással, a nyelvvizsgálattal, vagy feladata a nyelv életének, a nyelvhasználatnak a befolyásolása is. Erről beszélt Grétsy László nagyhatású, gondolatébresztő előadásában. Idézte többek közt az egyik legszélesebb látókörű nyelvtudósunk, Bárczi Géza négyedszázaddal ezelőtt írt véleményét:

„Ameddig ez a felfogás szűk szakmai téren érvényesül, és a jelenség vizsgálatára, okainak, lefolyásának megállapítására irányul, nyomatékossabb ellenvetést talán nem lehet ellene tenni (bár ez is igen vitatható). Ha azonban a szakember kilépve tudománya szűk kereteiből, érzéketlen közömbösségét átviszi a nyelvnek mint műveltségünk alapjának, nemzeti létünk egyik legfontosabb zálogának megítélésébe, egy csoportba kerül a nyelvi öntudattal nem rendelkező, kényelemszerető laikusokkal, akik rideg értetlenséggel viseltetnek anyanyelvünk gyakorlati kérdéseit, szépsége, esztétikai értéke, jövője sorsa iránt. [...] E felfogás egyrészt gyakorlatilag káros, de tudományos szempontból is téves, abból a régen elavult felfogásból táplálkozik, hogy a nyelvész csak megállapít, de nem értékeli. Szerencsére ma már kevés ilyen szakember akad, aki szakmai szűklátókörűségben találkozik a félművelt ember felfogásával.” (Bárczi Géza 1974. Nyelvművelésünk. Gondolat, Budapest. 13–4.) Bárczi Géza ebben a legutóbbi mondatában, sajnos, tévedett. 1997 második negyedében parázs vita kerekedett a sajtóban arról, hogy be szabad-e s egyáltalán be lehet-e avatkozni a nyelv életébe, azaz lehet-e hatni a nyelvhasználatra. Örömről szolgált, hogy az MTA, ahogy ez kötelessége is, kiállt az anyanyelv ápolásának, védelmének szükségessége mellett (vö. Glatz Ferenc 1997. Tézisek az anyanyelvről, ápolásáról, kutatásáról, korszerűsítéséről. A magyar nyelv jelene és jövője. *MTud.* 42. 1244–6).

Grétsy László befejezésül hangsúlyozta: „Egy biztos: az anyanyelv ápolása szükségesebb, mint valaha, s főleg az, hogy a fiatalok nyelvhasználatára fordítsunk figyelmet. Olyan lesz a jövő magyar nyelve, amilyené a mai tizenévesek teszik majd. [...] Nagyon bízom benne, hogy bár az idegen nyelvi hatás egyre erősebb lesz, miközben az egyesült Európába tartunk, nyelvünk itt,

Európa közepén, indoeurópai népek gyűrűjében is magyar lesz tíz, ötven, ötszáz, sőt ezer év múlva is” (Grétsy 1998, 16–8).

A második előadás témája a mai nyelvhasználat erkölce volt. Az előadó azt mutatta be, „hogy a nyelvi pragmatika által tárgyalt kérdéseknek etikai, morális dimenziói is vannak, amelyek az ember-ember közötti kontaktusok meghatározott koncepcióján alapulnak. [...] Olyan világban élünk, amelyben az emberiség – felismerve az információ és a nyelv erejének hatalmát és felhasználási lehetőségeit – sajnos vissza is él vele. A nyelvet fegyverként is használhatják, segítségével pszichológiai háborúkat vívnak, ölnek, sebesítenek, pusztítanak, rombolnak is; figyelmen kívül hagyva a kultúráinkban és civilizációinkban évszázadokon át kialakult, az emberiség fennmaradását, fejlődését szolgáló embercentrikus nemes elveket, értékeket, szokásokat; így a már említett kötelező, etikai alapokon nyugvó kommunikációs elveket és maximákat is. A nyelvi kommunikáció eszközeivel való visszaélést az információ monopolizálása is szolgálja, amely olyan helyzetet teremt, amelyben a vevő gyakorlatilag olyan információra van ráutalva, amelynek az objektivitása és igazsága a névtelen adó akaratától függ. Ez tág teret biztosít a nyelvi manipulációnak, amely manapság egyre kifinomultabb és tudományosan megalapozott eszköztárral rendelkezik. [...] A nyelv a társadalom fölötti uralom biztosításának alapvető eszközévé vált. [...] A politikai propagandában a legáltalánosabb manipulációs fogás a kettős minősítésű lexika felhasználásában rejlik” (Bańcerowski 1998, 23–6). Szellemes, mai példákat sorolt fel az előadó azzal kapcsolatban, hogy „a »saját negatív« jelenségekről általában az eufemizmusok vagy a különféle magyarázatok segítségével szokás nyilatkozni. [...] Sok esetben a megnyilatkozásokból szándékosan hiányzik az objektumok egyenes módon történő megnevezése, ami azt a szuggesztíót kelti, hogy a közlések adói és vevői nagyon jól tudják, hogy kiről, illetve miről van szó. [...] Nagy jelentőségű – különösen személyek esetében a »címkézés«, a pozitív vagy negatív jelentéssel bíró különféle címkék »felragasztása«, osztogatása. [...] Az információs csatornák sokféleségének (sajtó, rádió, televízió) köszönhetően az orwelli »újbeszéd« nagyon gyorsan tért hódít a társadalomban. [...] A nyelvvel való önkényes manipulálás [...] a szavakba vetett emberi hitet rombolja. [...] A fentiekkel kapcsolatban nagyon komoly kérdés vetődik fel, nevezetesen, hogy hová vezet a szándékos nyelvi manipuláció. [...] Azt tapasztaljuk, hogy a kommunikációs morál külső és belső okok miatt egyre romlik. Az igazság kimondása egyre inkább háttérbe szorul, pedig az igazság tisztelete a fő feltétele annak, hogy az adott közösség életben maradjon. [...] Meg kell fogalmaznunk, és a társadalommal el kell fogadtatnunk egy – a nyelvet és a nyelvhasználatot érintő – olyan általános követelményrendszert, amely a szó etikáján alapul, és amely a közjóhoz vezet: [...] ne csapjuk be az embereket, ne manipuláljuk őket féligazságok, demagógia, zsarolás stb. segítségével! [...] A nyelvhez mint a legnagyobb kultúrkincshez való viszonyt általános tiszteletnek és megbecsülésnek kell öveznie, nemcsak azért, mert a nyelv biztosítja a társadalmi életünkhöz nélkülözhetetlen információcserét, hanem azért is, mert a nemzeti identitás legfontosabb eleme, a nemzet összetartó ereje, az ember számára a természet rendkívüli adománya” (Bańcerowski 1998, 27–9) – hangsúlyozta nagy tetszést aratott előadásában Bańcerowski Janusz.

Az idei egyetemi anyanyelvi napokon újra megfogalmazódott, hogy az egyetem őszintén magáénak tekinti az anyanyelvi kultúra ápolását. Ezt bizonyítja az a tény is, hogy minden évben jelen van a mindenkoros rektor vagy helyettese, s üdvözli a résztvevőket. Az erőpróba iránt egyre nő az érdeklődés a hallgatóság körében. Nemcsak a bölcsészhallgatók, hanem a joghallgatók és a Természettudományi Kar hallgatói is bekapcsolódnak a versenybe.

A kétnapos rendezvényisorozat keretében meghirdetett verseny öt kategóriában folyt: helyesírási verseny, a szép magyar beszéd, helyes kiejtés versenye, nyelvhelyességi vetélkedő, versmondó verseny és a nem magyar anyanyelvűek szép magyar beszédének versenye – a verseny színvonalára évről évre emelkedik.

Örömmel állapíthatja meg a krónikás, hogy erősödik a verseny összegyetemi jellege, valamint azt is, hogy a hallgatók élnek a megmérettetés lehetőségével, átértékelve az ügy fontosságát. Reméljük, ez biztatást és erőt ad a szervezőknek a további munkához, s minél többen találkozunk 1999-ben, a 9. egyetemi anyanyelvi napokon.

Graf Rezső

IRODALOM

Bañcerowski Janusz 1998. A nyelvhasználat erkölce. *EFF.* 23: 19–30.

Grétsy László 1998. Nyelvhasználat és nemzeti tudat. *EFF.* 23: 10–8.

Tájékoztatás: mire használja a Magyar Nyelvtudományi Társaság a személyi jövedelemadó egy százalékából kapott összeget?

Törvényi előírás mondja ki, hogy a személyi jövedelemadó egy százalékában részesülő, úgynevezett kedvezményezett társadalmi szervezeteknek sajtóközleményben kell a széles nyilvánosság elé tárniuk a kapott összeg cél szerinti felhasználását. A Magyar Nyelvtudományi Társaság ennek úgy tesz eleget, hogy a Magyar Nyelvben és a Magyar Nyelvőrben teszi közzé tájékoztatását. Tehát azokban a folyóiratokban, amelyek a magyar nyelvtudomány legnagyobb példányszámú központi orgánumai, s amelyeknek az előfizetői között jelentős számban vannak a Társaság támogatói.

A tavalyi társasági közgyűlésen a főtítkári beszámolóban már elhangzott, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1997-ben 171 240 forintot kapott pártolóinak a jóvoltából (MNy. 1998: 102). Ezt az összeget a Magyar Nyelvtudományi Társaság részben a kiadványsorozatában megjelenő köteteknek, esetleg: részben pedig egyéb kiadványoknak – melyek ugyancsak a Társaság égisze alatt látnak napvilágot – a támogatására, megjelentetésére használja föl.

Budapest, 1998. III. 25.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság vezetősége

**A Magyar Nyelvőrnek ez a száma
a Művelődésügyi Minisztérium
pedagógiai folyóiratok támogatására kiírt pályázatának
a támogatásával jelent meg.**

Szemle

Károly Gadány: The Evolution of Vocabulary in Literary slovenian (Ismerteti: <i>Nyomárkay István</i>)	220
Nagy L. János: Ismétlések és értelmezések Weöres Sándor verseiben (Ismerteti: <i>Szabó Zoltán</i>)	222
Kassai Ilona (szerk.): Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat (Ismerteti: <i>Zelliger Erzsébet</i>) .	224
Lanstyák István–Szentmihály Gizella: Magyar nyelvhasználat – iskola – kétnyelvűség (Ismerteti: <i>Tolcsvai Nagy Gábor</i>)	227
Lanstyák István–Szentmihály Gizella: Magyar nyelvhasználat – iskola – kétnyelvűség (Ismerteti: <i>Bodó Csanád</i>)	232
Paczolay Gyula: European Proverbs in 55 Languages (Ismerteti: <i>Büky Béla</i>)	236
Mátai Mária: Első magyar nyelvű verses imádságunk (Ismerteti: <i>Révay Valéria</i>)	237
Szathmári István: A magyar helyesírás alapjai (Ismerteti: <i>Molnár Katalin</i>)	241
Nyelvművelő cikkek sajtószemléje (Készítette: <i>Zimányi Árpád</i>)	243

A Nyelvőr hírei

Graf Rezső: Egyetemi anyanyelvi napok	255
Tájékoztatás: Mire használja a Magyar Nyelvtudományi Társaság a személyi jövedelemadó egy százalékából kapott összeget?	257

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon. Előfizetési díj egy évre 600 Ft.

Külföldön terjeszti a Hess András Kereskedelmi Kft. (H-1300 Budapest, 3 Pf. 290 Tel.: 351-0079).

A folyóirat egyes régi példányai beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaságban (Bp. V., Piarista köz 1. III. em. 9.). Példányonként kapható a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodában (Bp. XIII., Lehel út 10/A.), az Akadémiai Kiadó MAGISZTER könyvesboltjában (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 1382-440), valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaságban.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉKSOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Bod-kódex. Sándor-kódex. XVI. század első negyede. 1987. 138,– Ft.
Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114,– Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170,– Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286,– Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283,– Ft.
Czech-kódex. 1513. 1990. 188,– Ft.
Lázár Zelma-kódex. XVI. század első negyede. 1992. 450,– Ft.
Nádor-kódex. 1508. 1994. 580,– Ft.
Döbrentei-kódex. 1508. 1995. 480,– Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfalvay Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108,– Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258,– Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
Szent Margit élete. Bp. 1990. 336,– Ft.
Vitkovics-kódex és Miskolci Töredék. 1525. 1991. 280,– Ft.
Horvát-kódex. 1522. 1994. 380,– Ft.
Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450,– Ft.
Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Kiss Jenő. Bp., 1991. 600,– Ft.
Ördög Ferenc: Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745–1771). I. Bp.–Zalaegerszeg, 1991. 600,– Ft. II. 1992. 800,– Ft.
Zsirai Miklós-emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. Hajdú Péter. Bp., 1992. 300,– Ft.
Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kozocsa Sándor Géza és Laczkó Krisztina. Bp., 1992. 400,– Ft.
Emlékkönyv Fábián Pál hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kozocsa Sándor Géza. Bp., 1992. 400,– Ft.
Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára. Szerk. Laczkó Krisztina. Bp., 1992. 500,– Ft.
Kázmér Miklós: Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század. Bp., 1993. 1900,– Ft.
Bereczki Gábor: A Névától az Urálig. Szombathely, 1994. 400,– Ft.
A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995. 2500,– Ft. (Társasági tagoknak 2000,– Ft.)

A kiadványok megvásárolhatók a társaság irodájában.
1052 Bp., Piarista köz I. III. em. 9.

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Deme László: Anyanyelvi mozgalmaink és morális hozamuk (I.)

Bańczerowski Janusz: A kommunikációs grammatika perspektívái

Nyomárkay István: A nyelvhasználat udvariassági stratégiái

Adamikné Jászó Anna: Az integrált magyar nyelvi és irodalmi program

Szathmári István: Petőfi nyelvi hatása

Elekfi László: Eltérő toldalékokban mutatkozó jelentéskülönbségek

Haader Lea: A mondatátiszövödés a nyelvhasználat szemszögéből

Balázs Géza: Külső nyelvészet az informatika korában

Kugler Nóra: A mondatszók

Tátrai Szilárd: A szóbeli és az írásbeli elbeszélő szövegekről

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872–1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896–1919), BALASSA JÓZSEF (1920–1940), BEKE ÖDÖN (1946–1953),
LŐRINCZE LAJOS (1954–1993)

FELELŐS SZERKESZTŐ: KESZLER BORBÁLA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL (a szerkesztőbizottság elnöke), GRÉTSY LÁSZLÓ,
HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, A. JÁSZÓ ANNA, KEMÉNY GÁBOR,
SZENDE ALADÁR, TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A szerkesztőség címe:

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék
1052 Budapest, Piarista köz 1.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Deme László: Anyanyelvi mozgalmaink és morális hozamuk (1.)</i>	261
<i>Bañcerowski Janusz: A kommunikációs grammatika perspektívái</i>	270
<i>Nyomárkay István: A nyelvhasználat udvariassági stratégiái</i>	277

Nyelv és iskola

<i>Adamikné Jászó Anna: Az integrált magyar nyelvi és irodalmi program</i>	284
--	-----

Nyelv és stílus

<i>Szathmári István: Petőfi nyelvi hatása</i>	292
---	-----

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Elekfi László: Eltérő toldalékokban mutatkozó jelentéskülönbségek</i>	305
<i>Haader Lea: A mondatátszövődés a nyelvhasználat szemszögéből</i>	318
<i>Balázs Géza: Külső nyelvészet az informatika korában</i>	324
<i>Kugler Nóra: A mondatszók</i>	337
<i>Tátrai Szilárd: A szóbeli és az írásbeli elbeszélő szövegekről</i>	347

F 8328/90

MAGYAR NYELVŐR

122. ÉVF.

*

1998. JÚLIUS–SZEPTEMBER

*

3. SZÁM

Anyanyelvi mozgalmaink és morális hozamuk (1.)

(esszé: '...egyéni hangvételű tanulmány'
ÉKsz.)

Szakfolyóiratba nem szokás – nekem sem szokásom – esszét írni. De olykor a téma ezt a műfajt követeli meg. S ezt az áttekintést (valójában: vissza- és előretekintést) eredetileg nem is a Nyelvőrbe szántam, hanem a „Nyelvi és kommunikációs kultúra az iskolában” főcímet viselő, 1998 júliusában Egerben rendezett XIII. Anyanyelv-oktatási napok megnyitóülésén elhangzó egyik előadásnak, a szervezők megtisztelő felkérésére. Kidolgozás közben láttam, nem kis rémülettel, hogy a témát sehogyan sem tudom kívülről-felülről nézni, s hogy születő művem minden önkorlátozási kísérlet (hogy ne mondjam: öncsonkítási aktus) ellenére jó kétszeresére dagadt az ott rászánható terjedelemnek. Nem tehettem mást: fájó szívvel kivonatot kellett készítenem belőle az eredeti célra. Ezt megtudva, a Nyelvőr felelős szerkesztője – szabódásom ellenére – lehetőséget kínált az (így sem egészen teljes) eredeti forma közzétételére.

S még tovább a magyarázkodással!

Egyszer, ha a sors még időt hagy rá, tanulmányt (vagy talán esszét) fogok írni a címekről. Mert, miként a könyveknek, a címeknek is megvan a maguk sorsa. Egy-egy előadástéma elvállalásakor jó előre címet kell adnia a szerzőnek, hogy az jelezze, majd irányítsa a tartalmat. A kidolgozás végén viszont rákényszerülhet, hogy ezt megváltoztassa, minthogy a közben kiformalódott tartalom visszahat a címre. Esetemben ez elég gyakori.¹ Most eredetileg ezt a címet adtam meg: „Anyanyelvi mozgalmaink morális hozama”. Megformálása közben azonban kitűnt: az első szintagma benne nem – közismertnek tekinthető s így csupán visszautalásként használandó – birtokos jelző, hanem alanyi jogon önálló bemutatást igénylő tényező. Ezért váltotta fel az alárendelést a mellérendelő kapcsolat; s így tagolódott mondanivalóm két fő részre.

Hogy mennyiben mozgalom, amiről szólok, mégpedig többes számban, s hogy – anyanyelvi kultúránk fejlődésében betöltött fontos szerepüket elismerve, de nem taglalva itt – miért épp morális hozamukat emelem majd ki, azt most nem magyarázom: ennek menet közben ki kell rajzolódnia. Így hát a tárgyra térek.

I. Anyanyelvi mozgalmainkról

Keveset tudunk, bár nyomai alapján sokat sejtünk arról, hogy egyrészt a kancelláriákban, másrészt egyes kolostorokban, esetleg rendekben, korán megvolt már a törekvés az írásmód és a nyelvhasználati forma valamiféle egységesítésére, s az ebben elért eredmények terjesztésére és átörökítésére. Nyelvtaníróink Sylvester János óta tesznek, tényleíró munkájuk közben, normatív szándékú megjegyzéseket. Mindezek figyelemre méltó előzmények, ha szűk körűek is.

1. Szélesebb kört vont be az anyanyelvvel való foglalkozás mozgalmába Kazinczy köre és kora; nem csupán rögzíteni kívánva az „úzust”, hanem alakítóan befolyásolni is. Meg-megújuló majd ellanyhuló hullámzások után századunk harmincas-negyvenes éveiben lendült fel a nyelvművelés laikusmozgalommá szélesítésének nemes szándéka (bár egyes vonulataiban inkább csak laikus mozgalommá tudott válni). A háború és az azt követő társadalmi átalakulás ezt a folyamatot megszakította. – Korunkban, nem könnyű újrakezdés után, a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat vette kezébe az ügyet, immár negyedik évtizede ismételve tavaszi akcióját, A magyar nyelv hetét, a közönség szélesebb rétegeire való hatás szándékával.

A nyelvművelő törekvések jó ideig az írott nyelvhasználat vizsgálatára szorítkoztak. Az élőbeszéd, a hangzó szó gondozására Kodály Zoltán irányította rá a közfigyelmet 1937-ben; de a nyelviségnek ez továbbra is mostohán kezelt területe maradt. – Fordulópontot jelentett az élőbeszéddel való törődés sorsában az azóta is így emlegetett „egri kiejtési konferencia”, amely 1965-ben ebben a teremben zajlott le (megjelent Helyes kiejtés, szép magyar beszéd címen 1957-ben); amelynek előzményeként egyes iskolákban már folytak is, több-kevesebb rendszerességgel, házi kiejtési és szavalóversenyek; de azok összességükben sem álltak össze mozgalommá.

Ennek határozatai sorában – a tudományos kutatási és oktatásszervezési feladatok felsorolása közben – található egy szélesebb körű mozgósítás szándékára utaló pont is, ezzel a szöveggel: „A konferencia célszerűnek és fontosnak látja az iskolai kiejtési versenyek megszervezését, minél több iskolára való kiterjesztését, a televízió népszerűsítő hatásának és egyéb lehetőségeknek felhasználásával országos méretűvé való fejlesztését” (i. m. 260–1). – Ez a „pium desiderium” rangú passzus azonban szerényen meghúzódott a tíz határozati pont között, s maradhatott volna – néhány másikhoz hasonlóan – pusztába kiáltott szó.

2. Időközben azonban történt valami olyan esemény, amelyet Bárczi Gézával kapcsolatosan egy korábbi konferencián így fogalmaztam meg: „Kolumbusz elindult Nyugat-Indiába, és – felfedezte Amerikát”. Ott ugyanis Bárczi Géza a „történeti nyelvjáráskutatás” törekvéséről szolt; de már akkor kirajzolódtak ebből a nyelvjárásos nyelvtörténet-kutatás körvonalai, amiből ki is nőtt később „az egész magyar nyelvnek, jelenének és történetének is, *dialektikus* – nem pedig, mint neve sejtetné: pusztán *dialektális* – tanulmányozása”²²; – a hasonlat másutt továbbfejtve, A magyar nyelvészet Kolumbusza címen: MNyTK. 200. szám 45–52).

Az akkori Művelődésügyi Minisztériumban ugyanis az egri konferencia e határozatának megszületésekor már öt éve, 1960 óta, ott feküdt a Kazinczy-díj

alapítólevele, melynek egyik pontjában az alapítványt letevő Péchy Blanka színművész eképpen rendelkezik: „Az alapítványból egymás után, időközönként váltakozva részesüljön: ... c) legalább ötven középiskolai tanuló”³. S tovább: „A díjat megfelelő verseny lebonyolításával a középiskola tanári testülete ítéli oda, és az igazgató a tanévzáró ünnepélyen adja át a nyertesnek” (i. m. 58).

Nos: így indult Péchy Blanka mint kapitány Nyugat-Indiába: a hangzó beszéd gondozásának szándékával. S nem sejtette, de „navigációs tisztjeiként” hozzá csatlakozva mi sem, hogy Amerika partjai felé hajózunk; mozgalom, sőt: mozgalmak bölcsőjét ringatjuk, s benne az ifjúságnak egy olyan részét, amelyik a beszédkultúrán keresztül az érintkezésforma és a magatartás kultúráján át egy belső kulturáltság, a humanitás és az empátia életelvűvé tételére törekszik majd.

Az eredeti – irányításában központosítottnak, de végrehajtásában helyi megoldásúnak szánt – elgondolás hamarosan módosult. Mint e versenyforma „szakmai navigátora”, már az első verseny előtt (1965-ben) ezt írhattam az útmutató füzetbe: A Kazinczy-érmeket olyan középiskolás tanulóknak osztják ki, „akik a piramisszerűen felépített országos versengés élcsapatában is a legjobbnak bizonyulnak”⁴. – Így tehát az iskolán belüli versenyeket, eggyel magasabb fokozatként, megyei elődöntők követték – követik ma is –; majd a győri Kazinczy Gimnázium, s benne mindenekelőtt a versenyforma „mozgalmi navigátorként” csatlakozott Z. Szabó László kezdeményezésére, a város és a megye támogatásával, ezek legjobb helyezettjei (felkészítő tanáraik kíséretében) országos döntőn személyesen találkozhattak – s találkoznak azóta is, negyedik évtizede immár – évenként Győrben.

A „távírányítottnak”, vagyis országosan koordináltnak, de helyi szinteken zárulónak elképzelt megmozduláshalmaz így indult meg a mozgalommá válás útján. A két-három évenként változó versenyzők és az évtizedeken át változatlan, legfőljebb létszámukban szaporodó felkészítő tanárok számára felejtethetlen és az ismétlés vágyát keltő esemény, sőt élmény lett a győri döntő; de már a megyei elődöntő is, ahol évenként legalább egyszer azonos célért buzgólkodó hasonszőrűekkel találkozhattak, beszélhették meg tapasztalataikat, s később már örömeiket-bánatukat is. S a barátkozásnak ez a hangulata, szelleme, átragadt a – különben csak alkalmilag találkozó – növendékekre is.

3. Ez a mozgalmoszerűvé elevenedett versenyforma azonban nem sokáig maradt magányos, illetőleg egyetlen szálú. Nyolc évvel az első Kazinczy-döntő után, Sátoraljaújhely város kezdeményezésére, Borsod-Abaúj-Zemplén megye támogatásával, az újhelyi Kossuth Lajos Gimnázium szervezésében, új versenyforma indult. Ez, Édes anyanyelvünk elnevezéssel, a kész szövegek tolmácsolásán túlmutatva, a nyelvhasználati, szövegalkotási készség próbaterülete lett. Félországos, kísérleti jellegű indulás után, felhasználva a Kazinczy-versenyek szervezeti-szervezési tapasztalatait (s élvezve vezetőinek segítségét), ez is hamarosan országossá és felmenő rendszerűvé fejlődött; így a döntőre kerülő 62 versenyző itt is iskolán belüli, majd megyei szintű válogatókon versenybe szállt sok száz diákot képviselt; ugyancsak magán hordva a mozgalommá fejlődésnek minden jegyét.

Ez az esztendő, más oldalon, bővítette magának a Kazinczy-versenynek a merítési bázisát is. Az alapítólevél módosításával, új mezőny nyílt: a felsőokta-

tásbeli hallgatóké, elsősorban pedagógusjelölteké. Majd négy évvel később megkétszereződött a középfokú oktatási intézmények versenyzőinek létszáma, minthogy önálló csoportba kerültek – iskolai, megyei és országos szinten egyaránt –, a gimnáziumban és szakközépiskolákban tanuló meg a szakmunkásképzős és szakiskolás diákok. Hamarosan megtörtént ez a Sátoraljaújhelyen végződő nyelvhasználati versenyformában is. – S ugyancsak 1977-ben megindult, a Magyar Úttörőszövetség szervező segítségével, de az alapítványi bizottság szakmai irányításával, az általános iskolák felső tagozatos korosztályának – iskolai szinten több ezer tanulót megmozgató, és járási-városi-kerületi győztesként mintegy 200 főt Kazinczy-jelvénnel jutalmazó – kiejtési-szövegtolmácsolási versenyformája is.

Kiejtési-szövegtolmácsolási versengés négy szinten, nyelvhasználati versengés két csoportban, alulról fölfelé menő felépítésben, évente ismétlődő s évtizedek óta tartó folyamatként; központi irányítással, de helyi megoldásformában: mozgalom-e ez, vagy mozgalmak együttese?! Az irányítás és a törekvés egysége mozgalomnak láttatná; de különféle szintjei-csoportjai alig érintkeznek egymással: így talán jobban illik rájuk a többes szám. Önállóak, bár nem függetlenek egymástól.

De mozgalmak-e valóban? Bármelyik versenyformát s annak bármelyik szintjét nézzük is, kívülről egyikük sem látszik másnak, mint évenként ismétlődő kampánynak: néhány iskolán belüli versenyzővel, majd egy-két iskolai győztes-sel, s végül, ha sikerül, egy országos döntőre indulóval való foglalkozásnak. De az eltelt évtizedek során a változó versenyzőket kísérő változatlan felkészítő tanárok között sok barátság szövődött, főleg a középfokú iskolákban működők és hol egyik, hol másik versenyforma döntőjén összetalálkozóik soraiban.

Hogy mindez jóval több kampánysorozatnál, hogy valóban kit-kit egy izgalmas mozgalom buzgalma hajt már, ha egyszer belekóstolt és beleízeledett, azt azok érzik igazán, akik indulása óta, immár negyedik évtizede, rajta tartják kezüket e mozgalmak ütőerén.

4. A Kazinczy-versenyekre való felkészülés segédleteként az induláskor, 1965-ben született szakmai tanácsadó füzet hamarosan elfogyott, s az újabb és újabb csatlakozók kezébe már nem volt mit adni. Péchy Blanka, nagy elhatározással, nekiállt, s 1974-ben közrebocsátotta vallomás jellegű szakkönyvét – vagy talán szakkönyv jellegű vallomását – arról, amit színészi pályája során megfigyelt vagy legalább is megérzett, s a szakirodalomból kiegészített, az előbeszéd titkaiból. Beszélni nehéz! című könyve bestseller lett, s maga a „Beszélni nehéz!” jelszóvá.

E könyvecskében egyetlen lapot foglal el (i. m. 102) egy olyan rádióműsor körvonalazása, amely a hangzó beszédéről hangzó beszéd formájában szólna; valóságos elhangzott szövegek s bennük valóságban elkövetett hibák bemutatásával és helyesbítésével; merthogy „Fogékonnyá kell tenni a füleket a helyes kiejtés iránt, s érzékennyé, sőt türelmetlenné a hibákkal szemben” (uo. 101).

Illyés Gyula figyelmeztetésére, a Rádió akkori vezetőinek megértő támogatásával, 1976 márciusában megindult a Beszélni nehéz! című rádiósorozat; s már ugyanazon év szeptemberében elhangzott, majd meg is jelent – ismét a moz-

galmi (pontosabban: a mozgalommá) szervezésben mindig kezdeményezni kész Z. Szabó László ösztönzésére – a győri Kazinczy Gimnázium diákjainak felhívása, hogy mintájukra, minél több tanintézetben szerveződjék Beszélni nehéz! kör: olyan beszédművelő kör, amelyben figyelik e sorozat adásait, megvitatják, megkeresik az elhangzott példák hibáit, s javaslatot tesznek, megfelelő jelöléssel, a helyes hangoztatásukra.

Ezzel újabb mozgalom indult; persze részeként az anyanyelvi mozgalmak nagyobb együttesének. Változó-váltakozó állományú, de meglehetősen állandó (általában száz körűli) számú szakkör működik azóta is, tanári vezetéssel, tíz-huszonöt taggal. Harmadik évtizede dolgoznak kitartóan a kéthetenként kapott feladatok megoldásán s az ezekről kapott visszajelzések tanultságainak levonásán. Ez már semmiképp sem kampány; ez már rendszeres, folyamatos, közös (s ami több: közösségi) tevékenykedés. Ha a versenyformáknak az egyéni kitalásra, igényességre, ízlésre és nemes versengésre nevelő hatását érezzük a legfontosabbnak, e szakköröknek jellemformáló értékeként a közös érdeklődés alapján végzett közösségi tevékenységet kell említeni. E szakkörök olyan mikroközösségekké válnak, amelyek – nyelv és beszéd titkainak egyre szenvedélyesebb bogoztatása mellett – egymás végighallgatására, megértésére, megbecsülésére, a magunk érveinek kifejtésére és a másokénak mérlegelésére szoktatnak-nevelnek.

Már e kisközösségek kialakulása is óriási úrtölt be a mai ifjúság életében.

5. Ám a fejlődés nem maradt ennyiben. Az első egy-két évben az ország legkülönbözőbb pontjain működő Beszélni nehéz! körök a rádióadások utalásaiból – de egyelőre csak abból – érezhették, hogy nincsenek egyedül. Igaz: a Rádió propagandairodája, évenként egyszer, szűk kis budapesti helyiségében, rendezett (az író-olvasó találkozók mintájára) műsorunknak közönségtalálkozót; de erre inkább csak budapestiek jöttek el, s főleg felnőttek.

E találkozók akkor váltak tömegessé, amikor 1978-ban a Kossuth Zsuzsa Szakközépiskolába (Péchy Blanka hajdani érettségiztető iskolájának épületébe) kaptunk országra szóló meghívást. Szakkörvezető tanárok és szakkörös diákok tömegével sereglettek ide az ország minden részéből, hogy találkozzanak velünk, s még inkább: egymással. Itt – majd a vendéglátó iskola új, óbudai épületében – vált műsorunk hallgatói és levelező gárdája igazán mozgalommá. Itt, ahol a résztvevők megérezték, hogy nem tizen-húszan tartoznak-tartozunk össze, hanem százszor annyian. A személyes találkozásokból barátságok szövődtek, levelező kapcsolatok fakadtak. Az eddig felülről összetartott sejtecskékből itt lett országosan összetartozó szervezet.

Amikor aztán – talán a műsor ötödik évében – egy szócénypusztai erdőgazdasági szakmunkástanuló leírta ezt a szókapcsolatot: „a mi nagy családunk”, s ez egyik adásunkban, idézetként, az éterbe röppent, tulajdonképpen már csak nevet kapott az, amit a valóság kialakított. A Kossuth Zsuzsa-beli találkozókra már úgy jöttek tavaszunként, régiek és újak egyaránt, mint falusi búcsúra a távolba szakadottak, de összetartozók. S már nem csupán a rádióműsor „forgalmazta” az itt-ott kialakult tapasztalatokat, kikísérletezett módszereket, hanem e találkozókon maguk a kitalálók is, hozzászólásokban és szünetekbeli beszélgetésekben egyaránt.

Később, a rádiósorozat második évtizedében, a budapesti Gundel Károly vendéglátó-ipari szakmunkásképző (ma: szakközépiskola) meghívta középfokú iskolákban működő szakköreink tagjait, vezetőikkel együtt, egy késő őszi barátságos vetélkedőre, Péchy Blanka emléknapi-emlékverseny elnevezéssel, négy egyéni és egy csoportos mezőnyben. Azóta, évenként ismétlődve, újabb alkalmat teremtett ez is, a fiataloknak az ismerkedésre-barátkozásra, tanáraiknak a barátkozásra és a tapasztalatcserére. Mint a tavaszi találkozók, itt is százak jönnek össze az ország minden tájáról; élvezik a vendéglátó iskola diákjainak egyre igényesebb és meghatóbb műsorát; akiknek idejéből futja, meglátogatják Péchy Blanka sírját, s hazatérve lelkes beszámolókat tartanak a szakkörben, a folyosón, esetleg iskolaújságban, olykor a helyi sajtóban is.

S ez évben, 1998-ban, a Péchy Blanka emléknapi megszületett a kistestvére is. Általános iskolás szakköröseink régóta írogatták leveleikben: mennyire várják, hogy felnőjenek, s olyan középfokú iskolába kerüljenek, ahol Beszélni nehéz! kör működik. Egyebek közt azért is, hogy a tavaszi nagytalálkozókra kívül – ahová minden korosztály képviselői eljöhettek – részt vehessenek a rádióbeli beszámolókból megismert „Gundel-napon” is. Tavaly, a Kossuth Zsuzsában, elhangzott végül egy szándéknyilatkozat, melyben a budapesti Práter utcai általános és zeneiskola két körvezetője (a felső tagozatos tanulóké és a külön szakkörben működő tanároké) tolmácsolta az iskola készségét egy vetélkedővel egybekötött találkozó megszervezésére-megrendezésére, a középiskolásokéhoz hasonlóan.

Kora tavasszal zajlott le az évenként ismétlődőnek szánt és ígért sorozatból az első, Anyanyelvi nap címen; általános iskolákban – és a négy-nél több osztályos gimnáziumok alsó osztályaiban – működő szakköreink több mint felének négy-négy fős csoportjai között. Megható volt látni a kicsiket, micsoda buzgalommal igyekeztek, hogy ki-ki a legjobbat adhassa önmagából. S már a vonaton, hazafelé, elkezdődtek a lelkes élménybeszámolók; hiszen legtöbbjük egyéni versenyben indult, és más-más mezőnyben szerzett tapasztalatokat, élményeket; esetleg helyezést is.

Jeleztük már: a szakköri munka alapján különbözik a nagy, országos versenyekre való felkészüléstől. A szakkör már mikroközösség: tíz-húsz főnek legalább kéthetenként (de legtöbbször hetente) ismétlődő találkozója, közös, sőt: közösségi munkálkodása. A hozzá kapcsolódó találkozók és versenyek is merőben eltérnek az említettektől: ezeken a tanulók saját kisközösségeik küldöttei, képviselői; tanáraik sem felkészítők és kísérők pusztán, hanem szakkörvezetők; mindannyian egy nagy közös ÜGY „megszállottjai” (a nagybetűs írás Péchy Blankától származik, az idézőjelbe tett birtokszó a kollégák szóhasználatából); összetartozó részecskéi egy nagy egésznek, amely nem belőlük adódik össze, hanem bennük bomlik eleven részeire. – Ez a mozgalom sem egy, hanem közeli rokon mozgalmak együttese: iskolaszintenként szorosabb együttesek többféleségének egysége; s azokon belül is mindegyikük szorosan egybetartozó kisközösségeknek egymást számon tartó, szervezett közössége. Egészében jóval szorosabb, mint a versenymozgalmakat átfogó, de mégiscsak lazább szerkezetű kapcsolat, amelyben az egyazon ügyért lelkesedő egyének összetalálkozása ritkább és alkalmibb jellegű.

6. Létrejött azután a baráti-családi kapcsolatoknak az említetteknel még szorosabb fokozata is. Ügyünk „mozgalmi navigátora”, Z. Szabó László, már 1982-ben megtervezett és megszervezett egy egyhetes nyári tábor a győri Kazinczy Gimnázium kollégiumában; kísérletképpen tanárok és diákok számára együtt, foglalkozástípusonként közös vagy külön-külön csoportokban. Annak éreztetésére szánta: a szöveghangzás-hangoztatás dolgában mindannyian „kezdők”, azazhogy „betanulók” vagyunk: docendo discimus. (Ezt a példát sokáig követték egyes regionális anyanyelvi táborok is.) – A középiskolás szakkörös diákok tábora azután ott maradt Győrben mindmáig. A tanároké, körvezetőké, vándorlásnak indult, s esztendőnként más és más városban zajlik le, egy-egy arra vállalkozó szakkör, iskola (s persze benne: lelkes szakkörvezető) szervezésében. Mindkét – továbbképző jellegű – tábor ez évben a tizenkettediknél tart.

Nagyjából feleannyi idő, de nem kevésbé népszerű, a kisebbek, az általános iskolás szakkörösök anyanyelvi tábora Balatonbogláron. Résztevői otthon legalább olyan lelkesedéssel számolnak be társaiknak a komoly szakmai foglalkozásokról, mint a meglátogatott történelmi, irodalmi, kulturális emlékhelyekről, az ott tanult és megkedvelt közös játékokról. – Hatodik alkalommal kerül megrendezésre, s mindig Csongrádon, a Batsányi gimnázium internátusában, – azazhogy Csongrád központtal, hiszen minden évben egy-egy nap belőle a megye egy-egy városáé – az országos ifjúsági anyanyelvi tábor.

A táborok közül csupán az országosakat és szervesen a Kazinczy-alapítványi bizottsághoz kapcsolódókat említettem. Mellettük jó néhány regionális anyanyelvi tábort segítünk, kisebb mértékben anyagiakkal, inkább szellemiekben. S minden táborunknak van egy – hol egytizednyi, hol egynegyednyi – olyan magva, amelyik biztosítja a folyamatosságot, s ezzel az újak „betanítását”, a szellemiség átörökítését, de a továbbfejlődést is.

7. Az utolsóként említett, az ifjúsági, már átvezet bennünket egy újabb fejezethez. Ez a rendezvény ugyanis az Anyanyelvápolók Szövetsége ifjúsági tagozatának országos nyári találkozója. E tagozat az évek során szinte spontán alakult ki, és növekedett meg úgy, hogy ma már a Szövetség tagságának mintegy fele 25 éven aluli. Ennek az – eddig említettekkel szemben – összefogott, rendezett, alapszabály szerint működő, bírói úton bejegyzett társadalmi egyesületnek a története, gyökereiben, 1981-re nyúlik vissza.

Ekkor kaptunk megbízást – Z. Szabó Lászlóval együtt – a Hazafias Népfront keretében működő Olvasó népert mozgalom vezetőjétől egy beszéd- és magatartáskultúránkat gondozó albizottság megalakítására. Ez pár évi működése után önálló országos elnökségi bizottsággá minősült, segítette a Kazinczy-mozgalmaktól független anyanyelvi versenyformák és anyanyelvi táborok működését is. Gondozásában készült el a vaskos Nyelvi illetan, a szintén testes Iratszerkesztési és -fogalmazási tanácsadó.

E bizottság előkészítő munkájának eredményeként alakult meg 1989-ben – ismét csak Z. Szabó László kezdeményezésére – az Anyanyelvápolók Szövetsége. Már alapító okiratában kellő súllyal szerepel a beszéd-, magatartás- és érintkezéskultúránk fejlesztésére, megromlott társadalmi kapcsolataink formai és tartalmi tényezőinek gondozására törekvés, s e tevékenységbe minél többek

bevonása. Immár tíz éves működéséről itt nem kívánok szólni. Csak annyit: az anyanyelvvel foglalkozó tudományos és ismeretterjesztő szervezetekkel-szervezetekkel jó együttműködésben, mozgalmi segítőjükként fogja át azt a sokágú és sokszínű tevékenységet, amelynek orgánuma, az 1979-ben indult s most épp 20. évfolyamában járó Édes Anyanyelvünk; nyolcadik éve már a Szövetség támogatásával, hatodik éve pedig saját kiadásában, szövetségi illetménylapjaként jelenik meg. S 1996 óta, karácsonyi számában, tartalmaz egy „ifjúsági mellékletet” is; ennek szerzői gárdája az egyre népesebb és mind tevékenyebb ifjúsági tagozat vezetőiből és helyi csoportjainak tagjaiból kerül ki.

8. A szomszédos országokban élő magyar nemzetiségi tömbök – anyanyelvű oktatásuk, sajtójuk, kultúrájuk szintjének emelése érdekében – már a hatvanas években létrehozták azokat a szervezeteket, amelyek lehetőséget adtak számukra, ha korlátozottat is, közös nyelvünk ápolására. A velük való kapcsolatok – hol informálisak, hol formálisak is – segítették az összehangolódást a legnehezebb időkben is; de főleg a hivatalos-hivatásos körökkel (szerkesztőségek, tanügyi szervek), s kevésbé a nyelvhasználók szélesebb rétegeivel. Átfogóbb mozgalmak nemigen alakulhattak, s egymással való kapcsolataink főleg vezetőik cserelátogatásainak formájában volt lehetséges.

Idestova tíz éve már, hogy mozgalmaink kapcsolatteremtésére jobb lehetőség nyílt, majd az együttműködés (forma szerint legalábbis) intézményessé vált a határainkon kívül élő és anyanyelvi, sőt: anyanyelvű oktatási rendszerben tanuló magyar ifjúsággal, s persze nevelőikkel. Először a győri és a sátorlajújhelyi döntőkre jöhettek át képviselőik, még kissé a véletlen függvényében, inkább csak vendégekként; de lassanként szervesült a kapcsolat. A szlovákiai magyar diákoknak immár negyedik évtizede folyó – a kassai Kazinczy-napok keretében rendezett döntővel záruló – kiejtési versenye szervezetében és tartalmában átalakult kiejtési és nyelvhasználati versenyformává, s így legjobbjai részt vesznek a győri, illetőleg a sátorlajújhelyi versengésben, ki melyikben jeleskedett. Ezt a szervezetet és felépítést követi ma már a többféle helyi kezdeményezésből – az Aranka György nyelv művelő egyesület segítségével – egyetlen összerdélyi versenyformává egyesült romániai magyar iskolaszervezet ifjúsága is. Biztató – bár a körülmények miatt még nem problémátlan – a kárpátaljai és a vajdasági magyar diákság képviselőinek is meg-megjelenése az itthoni döntőkön.

De segít a technika is. A rádiós „Beszélni nehéz!” és a Duna televízióban ősszel már negyedik évfolyamát kezdő „Nyelvörző” műsor figyelése és a vele való levelezés egyre többeket köt rendszeresebben mozgalmainkhoz, főleg az erdélyiek közül. Az Anyanyelvápolók Szövetsége pedig partnervizonyt tart fenn az említett nemzetiségi tömbök anyanyelvi mozgalmával, nyelv művelő egyesületeivel. Nyári anyanyelvi táborainkban diákjaik is, nevelőik is szívesen látott s egyre nagyobb számban megjelenő résztvevők; az ő továbbképző tanfolyamaikon, táboraikban gyakori vendégek hazai tapasztalatátadóink.

9. Mozgalom? Valóban, mindegyikük az: azonos – és sokakkal közös – célért önzetlenül buzgólkodó szabad egyéneknek egyre jobban összehangolódó és összetartó együttese, amely lazábban vagy szorosabban, rövidebb vagy hosszabb időre, egymáshoz fűz fiatalokat, idősebbeket és időseket, egyikük nemze-

dékeken belül, másikkal nemzedékek között is kapcsolatot, kapcsolatokat teremtvé és tartva. Hogy mennyire önkéntes és önzetlen, talán azon mérhető: a versenyekre való felkészítés, de a rajtuk való részvétel is, keveseknek hoz bármiféle előnyt; a szakköri tagoknak e tevékenységük a tanulmányi eredményükbe nem számít bele, vezetőinek a legtöbb tanintézetben régen megszűnt a – korábban sem jelentős – szakkörvezetői díja; az országos találkozókra olykor az úti költséget sem téríti meg senki a résztvevőknek, akik szabad szombatjaikat aldozzák rájuk. S mégis: lelkesedéssel folynak a felkészülések-felkészítések és a versenyek; diákok és nevelők egyaránt várják a találkozókat, s jönnek rájuk.

Egyetlen mozgalom? Valójában: ahány, annyi. Egyik lazább, másik szorosabb; melyik alkalmibb, melyik rendszeresebb érintkezési lehetőséget nyújt. – Határaik persze átjárhatók, mert hiszen végső tartalmuk egy. A győri és a sátorlajújhelyi döntőkön gyakori résztvevők versenyzőkként egyes Beszélni nehéz! körök tagjai; s még inkább: felkészítőkként szakkörvezető tanáraik. Itt is, ott is feltűnnek ilyenkor kisebb, néhány fős csoportok, amelynek tagjai messziről láthatóan összetartoznak. Egy-egy verseny után – hol a kísérő tanár, hol a versenyző diák kezdeményezésére – nemegyszer új szakkör alakul valahol, vagy felelevenedik egy épp szünetelő régi. Nem ritka, hogy egy-egy szakkör tagsága egészében vagy többségében belép az Anyanyelvápolók Szövetségébe; vagy épp egy helyi ifjúsági csoport tagjaiból szerveződik új Beszélni nehéz! kör.

Gondolta-e Péchy Blanka, mikor lakáscserére összekuporgatott forintjaiból alapítványt létesített a példamutató magyar kiejtés díjazására, hogy mennyi minden sarjad ki ebből a magvetésből?! Ő csupán követ akart dobni a magyar élőszó ügyének poshadó állóvízébe, aligha sejtve, hogy ennek hullámai idáig gyűrűznek majd. De éberén figyelte a fejleményeket, s minden részleges sikerből a továbblépésre merített erőt. Mottóját így fogalmaztam meg, a rá emlékező ülőszak zárószavában: „Keressünk feladatokat, és próbáljuk megoldani őket; tárjunk fel újabb és újabb nehézségeket, és igyekezzünk úrrá lenni rajtuk”⁵.

Mindezek hatását főleg szélességében mutattam be eddig. Am érdemes felmérnünk őket mélységükben is. E „hozamunknak” egyik – ugyancsak aligha sejtett – szeletére kell majd még visszatérnem.

HIVATKOZÁSOK, UTALÁSOK

¹ Lásd pl. MNyTK. 198. szám 21; MNyTK. 207. szám 23; de másutt is.

² Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet. A III. országos magyar nyelvészeti kongresszus előadásai. 1954. november. Akadémiai Kiadó, 1956. 326.

³ Péchy Blanka: Beszélni nehéz! Magvető, 1974. 56.

⁴ A Kazinczy-érmek és a helyes magyar kiejtés kérdései. Nyr. 89: 188–200; külön: MNyTK. 112. szám 3.

⁵ Péchy Blanka emlékezete. Az 1989. szeptember 23-án Győrben tartott emlékülés anyaga. Kazinczy Gimnázium, Győr, 1990.

A kommunikációs grammatika perspektívái

A természetes nyelv helyes és hatékony használata a társadalmi interakció keretében feltételezi, hogy a nyelvhasználók kommunikációs kompetenciával rendelkeznek. Ezt a fogalmat a szakirodalomban sokszor nem egyértelműen definiálják, ezért kísérletet teszünk arra, hogy meghatározzuk az általunk felvett problematika keretében. Ebben a kérdésben rendkívül fontos a nyelv definíciója, amelyet, mint köztudott, többféle módon értelmeznek és írnak le, valamint fontos az emberek közötti kommunikáció lényege, amely a nyelvi információ kódolásából, dekódolásából, tárolásából és továbbításából fakad. Abból az alapelvől indulunk ki, hogy minden nyelvhasználó a kommunikációs grammatika birtokában van, amely lehetővé teszi a különböző beszédaktusok megvalósítását a különböző stratégiák keretében. Nézzük meg közelebbről ezt a kérdést.

Az objektív valóság bizonyos energiamennyiség leadása árán információt szolgáltat az objektív rendszerekről és viselkedési módjaikról. A valóság tükröződése az emberi agyban nem önkényes: az adott nyelvközösség nyelvi és kultúrszűrőjén keresztül megy végbe. Az emberi társadalom nem tudna működni és elpusztulna, ha a nyelv, amelyet használ, hamis információt tartalmazna. Ezért a valóság tükröződése a nyelvben szükséges feltétele a létezésének.

Az információszerzés és az információközlés szempontjából különösen két analízátor játszik fontos szerepet, nevezetesen (1) a vizuális (a látó-) és (2) az auditív (a halló-) rendszer, amely meghatározott típusú információ felvételére képes, azaz a meghatározott hullámhosszra reagál. Ez a két analízátor szoros kapcsolatban áll egymással, és egyrészt az idegrendszer bemenetét képezik, másrészt pedig a kimenetéhez, azaz a nyelvi grafémikus és artikulémikus rendszerhez kapcsolódnak.

Az emberi agy a felvett információ legcélszerűbb és leggazdaságosabb feldolgozására, azaz osztályozására, kategorizálására és tárolására törekszik. Az osztályozás folyamata feltehetőleg két matematikai összefüggésen alapul: (1) az inklúzió (a halmazelméletből), valamint (2) a feltételes valószínűsége. Ez a két összefüggés az osztályozás hierarchikus struktúrájára utal. Meg kell azonban jegyezni, hogy az objektumok klasszifikációs folyamata és annak hierarchikus struktúrája az osztályozandó objektumok közös tulajdonságainak köszönhető. A klasszifikációs mechanizmus többlépcsős jellegű, és különböző absztrakciósinteket tételez fel. Minél nagyobb az elvonatkoztatás, annál magasabb az absztrakció foka. Minden magasabb absztrakciósint általánosítja az alacsonyabb szintek információit. Nagyon valószínűnek tűnik az a hipotézis, hogy az információval feltöltött emberi memória kapacitása arányos az absztrakciós szintek mennyiségével, és majdnem független a szimbólumokban memorizált információ nagyságától, viszont szoros összefüggésben van e szimbólumok számától.

Ha az információt vizuális rendszer dolgozza fel, vizuális invariáns, azaz vizuéma jön létre. Az auditív rendszer információfeldolgozásakor viszont audiólis invariáns, azaz audéma keletkezik. (Az invariáns fogalma azonos az osztály fogalmával.) A vizuémák, illetve az audémák a valóság egy osztályához tartozó objektumok modelljei; képzésük csak a releváns, azaz csak az objektumok egész

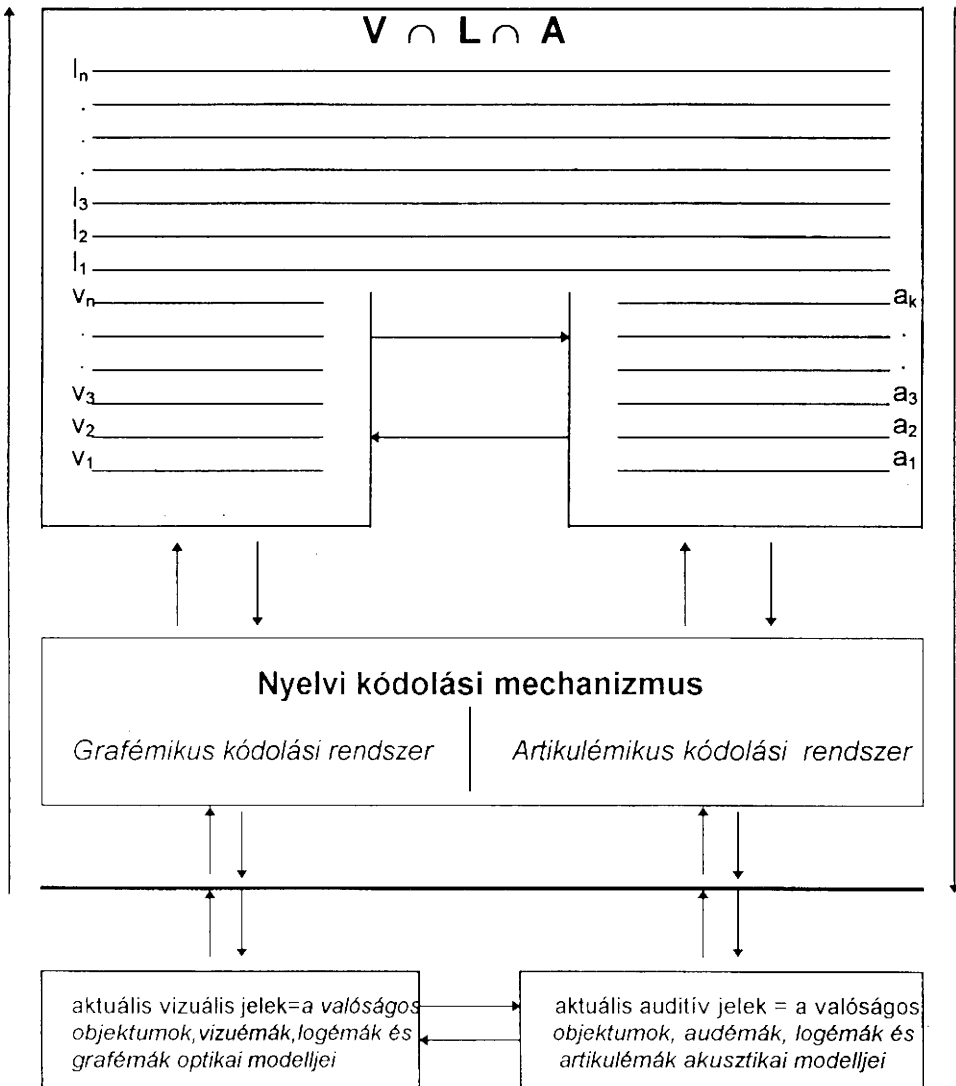
osztályára jellemző tulajdonságok figyelembevételével történik. A vizuémák és az audémák alapján, az ún. alkotó gondolkodás, azaz logikai osztályozás eredményeképpen, amely viszonylag független az objektív valóságtól, olyan invariánsok, az ún. logémák is létrejöhetnek, amelyek az esetek többségében a legmagasabb absztrakciós szintű osztályokhoz tartoznak, és amelyeknek nincsenek reprezentánsaik a valóságban. Az információ ember általi befogadásának, feldolgozásának és tárolásának a folyamata azonos a vizuémák, az audémák és a logémák létrehozásával, amely folyamat a nyelv segítségével történik. A nyelvet itt olyan kódolási mechanizmusnak fogjuk tekinteni, amely két egymástól viszonylag független rendszerből áll: a grafémikus és az artikulémikus rendszerből. A grafémikus kódolási rendszer a mentális objektumokhoz megfelelő grafémikus szekvenciákat, azaz absztrakciós vizuális jeleket rendel hozzá. Ez nem más, mint a grafémikus jelölés. Az artikulémikus rendszer viszont a mentális objektumoknak megfelelő artikulémikus sorokat tulajdonít, azaz olyanokat, amelyek az absztrakciós auditív jelek formájában kölcsönös összefüggésben vannak az audémák akusztikai képével. Az ember belső tárolója (információs univerzuma) elemeinek grafémikus, illetve artikulémikus megjelölése szükséges és nélkülözhetetlen feltétele annak, hogy használható legyen az információcsere folyamatában. (Az artikulémikus rendszer elsődlegessége a grafémikussal szemben nagy jelentőséggel bír, de nem jelenti okvetlenül azt, hogy az adott egyén mindenképpen ezt a rendszert részesíti előnyben. A belső megjelölés funkcióját mind a kettő, vagy csak az egyik rendszer is képes betölteni.) A nyelvi megjelölés nélkül az információ konceptualizálása, tárolása és a nyelvi kommunikáció folyamatában történő előhívása nem lenne lehetséges. Ez a jelenség emlékeztet az információ beírására a számítógép memóriájába: minden „fájlt” el kell nevezni, tudnunk kell a nevét, a kódját, mert ellenkező esetben nem találjuk meg, nem tudjuk előhívni, és nem tudjuk használni. Ily módon jön létre az ember mentális információs térképe is, a világ belső képe, amely szintén a nyelv integráns része, mivel benne létezik, benne van kódolva és rögzítve. Így a nyelv, mint kódolási mechanizmus, egyrészt olyan szabályrendszert tartalmaz, amelynek segítségével, programjával összhangban megfelelő grafémikus és artikulémikus szekvenciákat generál saját ábécéjéből, és azokat hozzárendeli a konceptualizált mentális információkhoz a szimbólumok (osztályok) létrehozásának, valamint összevonásának (inklúziójának), azaz általánosításának, hierarchizálásának, az alacsonyabb szintű komponensekből történő absztraktabb mentális objektumok képzésének a folyamatában. Ezeknek a műveleteknek az eredményeképpen létrejön az ember belső, nem lineáris információs struktúrája. Más oldalról nézve: a nyelv funkcionálását olyan transzformációs szabályok jellemzik, amelyek átalakítják az információs univerzum nem lineáris struktúráját (mélystruktúrát) a vizuális (grafikus), valamint az auditív (fonikus) aktuális jelek lineáris struktúrájává a reprezentációs, azaz a felszíni síkon. Az aktuális vizuális jelek, mint az aktuális betűk meghatározott szekvenciái nem mások, mint a reális és a mentális objektumok, valamint a grafémák optikai modelljei. Az aktuális auditív jelek viszont a reális és a mentális objektumok, valamint az artikulémák akusztikai modelljei. Azt a folyamatot, amely a mentális információ kiválasztását és a rep-

rezentációs szintre történő levezetését tükrözi, a mentális objektumokat jelölő szimbólumok kibontása kíséri. Ennek során az objektumok konkretizálása, egyértelműbbé válása megy végbe, amelyet az adott beszédaktus résztvevőinek a kommunikációs igénye határoz meg. Másképpen fogalmazva, a szimbólumok információs sokfélesége korlátozásának a folyamatával van dolgunk, azaz a szimbólumokból csak azok a fragmentumok kerülnek kiválasztásra, amelyekre az adott pillanatban az interlokútoroknak szükségük van. A nyelvi információ-cserét a beszélgető partnerek azért kezdeményezik, mert meg kívánják szüntetni belső nemtudásuk állapotát, azaz a szubjektív entrópiának a nulla szintre történő korlátozását szándékozzák elérni. Ebben a folyamatban jönnek létre az aktuális nyelvi lineáris sorok, az aktuális megnyilatkozások, közlések, amelyekhez a nyelv programja megfelelő grammatikai információt rendel hozzá, mint pl. a személyt, számot, időt, nemet, aspektust, esetet stb. Az aktuális megnyilatkozások információs terjedelme mindig kisebb, mint azoké az objektumoké, amelyekre vonatkoznak, pl. a *Fehér ló húzza a szekeret* megnyilatkozás a LŐ-szimbólum információs mezőjének csak egy fragmentumát valósítja meg. A fentieket a következő módon ábrázolhatjuk: (l. az ábrát a következő oldalon.)

A nyelvi mechanizmusnak, azaz a kódolás ábécéjének, belső grammatikájának (amely a fent vázolt szabálytípusokból áll), valamint a nyelvben rögzített információs univerzumának az ismerete, és az a képesség, hogy az ember tudja azokat használni az aktuális megnyilatkozások képzési folyamatában, a nyelvi kompetencia fogalomköréhez tartozik.

A nyelvi univerzálék egyike, mint köztudott, a „metanyelviség”, amely mindenekelőtt azon alapul, hogy minden természetes nyelvnek megvan a lehetősége arra, hogy segítségével a nyelv kifejezéseiről is beszélhessünk. Így, minden nyelv egyidejűleg saját metanyelve is. Ez többek között a logikai és a szemantikai paradoxonok egyik oka. A tárgyról szóló megnyilatkozások olyan kifejezéseket is tartalmaznak, amelyeknek az a céljuk, hogy a nyelvi információátadás organizációját biztosítsák, vagy egyes szövegfragmentumokra vonatkozó állításokat tartalmazzanak azokról, mint sajátos tárgyról. Tehát azt is mondhatjuk, hogy ezek a kifejezések a metanyelvi (metainformációs) operátorok szerepét töltik be. Ezek az elemek metainformációt szolgáltathatnak például a beszédaktusról, a kommunikációs csatorna fajtájáról, a megnyilatkozás fragmentumai közötti kapcsolatokról, a szövegen belüli ekvivalenciáról, illetve kváziekvivalenciáról. A dialógusban betölthetnek fatikus funkciót, szignáljai lehetnek a kontaktus elkezdésének, fenntartásának, végéhez való közeledésének vagy megszakításának, a szövegbe bizonyos magyarázatokat vihetnek be, hierarchizálhatják a szöveget az érdekes, illetve kevésbé érdekes, a fontos, illetve kevésbé fontos, az emóciókat ébresztő, illetve emóciókat nem ébresztő stb. információk tekintetében is, szignáljai lehetnek a megnyilatkozások beszéd közbeni korrekciójának stb. Ezen operátoroknak az elemzése arra a következtetésre jogosít fel, hogy ezek a struktúrák a szöveg síkján viszonylag különálló, autonóm és nyelvspecifikus metainformációs (metanyelvi) lexikont alkotnak. A metainformációs operátorok egy bizonyos metaszoveget alkotnak, amely ráakódik az alapszövegre, és vele együtt egy teljes kommunikációs egységet képez. A metainformációs

Jelmagyarázat

$L = l_1, l_2, l_3, \dots, l_n$ = a logémák absztrakciós szintjei

$V = v_1, v_2, v_3, \dots, v_m$ = a vizsémák absztrakciós szintjei

$A = a_1, a_2, a_3, \dots, a_k$ = az audémák absztrakciós szintjei

$V \cap L \cap A = a, V, L, A$ metszete

↓ = felszíniirány (= kommunikációs folyamat)

↑ = mélységirány (= információfeldolgozás, információátrolás, tanulás)

lexikon létrehozását biztosító szabályoknak és a metanyelvi mechanizmus funkcionálásának az ismerete, valamint az a képesség, hogy ezen ismeret alapján aktuális metanyelvi szekvenciákat generálhatunk, a metanyelvi kompetencia

birtoklásáról tanúskodik. Az aktuális nyelvi és metanyelvi kifejezéseket – mint a nyelvi, valamint a metanyelvi mechanizmusok kimeneti termékeit – az adók különböző céllal, intenciókkal és kommunikációs szándékkal használhatják. Ezekhez a nyelvi és metanyelvi kifejezésekhez különböző illokúciós erő rendelhető hozzá, és ily módon éppen ezek a megnyilatkozások válnak a nyelvi kommunikáció eszközévé, és nem maga a nyelv – ahogy állítani szokás. Az aktuális nyelvi és a metanyelvi kifejezések használati szabályainak az ismerete, valamint a tetszőleges kommunikációs szituációban történő helyes alkalmazásának a képessége arról tanúskodik, hogy a nyelvhasználó rendelkezik a nyelvi és a metanyelvi pragmatikai kompetenciával.

A nyelvi és a metanyelvi kód ismerete alapján létrehozott kifejezések különböző konszituációkban különböző pragmatikai funkciókat tölthetnek be. Például a *Holnap meglátogatlak* megnyilatkozásnak többféle pragmatikai értelme lehet: fenyegetés, ígéret, figyelmeztetés stb. Az illokúciós aktusok, amelyeket többek között a közléstípusokra való tekintettel próbáltak rendszerezni, sajátos grammatikai struktúrával rendelkeznek. Az indirekt módon közölt információk állandó komponensei a megnyilatkozásainknak. A rejtett beszédaktusok dekódolása több tényező ismeretét tételezi fel. Mechanizmusukat nem lehet megmagyarázni a kontextus- és az inferenciaelmélet (az implikaturák elmélete) figyelembevétele nélkül. A tudományos kutatások azt mutatják, hogy az ember több információt továbbít indirekt módon, mint közvetlenül. Tehát ez fontos nyelvészeti kérdés is.

Bizonyos kommunikációs szituációkban a nyelvi eszközök kiválasztását a meghatározott társadalmi konvenciók determinálják. Például a *Nem tudná nekem megmondani, hány óra van?* kérdő mondat esetében a válasz: *Nyolc óra*. A kérdés szemantikája alapján azt a következtetést vonhatjuk le, hogy ebben a megnyilatkozásban az adó arról szeretne meggyőződni, hogy a vevőnek módjában áll-e tájékoztatni őt az idő aktuális állásáról. Ennek ellenére azonban a magyar nyelvhasználó a kérdést kérdésnek értelmezi. Ez a helyzet a többi hasonló szerkezetű megnyilatkozás esetében is, amelyek elveszítik eredeti funkciójukat, és különböző pragmatikai értelmet vesznek fel, kifejezve például fenyegetést, kérést, kívánságot stb. Vannak azonban olyan beszédaktusok is, amelyeket lehetetlen leírni az inferenciamechanizmus, azaz az implikaturaelmélet segítségével, és amelyek az ember kommunikációs valóságának igen tekintélyes fragmentumát képezik. Elsősorban a különböző célzásokra, a tudatos nyelvi manipuláció aktusaira, a nyelv fegyverként való használatára gondolunk, amelyek a nyelven és a kommunikáción kívüli célok elérésére irányulnak. Ilyen pl. a pszichológiai háború, a valódi vagy feltételezett ellenfelek megsemmisítése, a döntési pozíciók megszerzése mások eltávolítása, tönkretétele árán stb. Olyan beszédaktusokról van szó, mint például a dezinformáció, a zsarolás, a pletyka, a rémhír, a hazugság, a becsmélés, a cinizmus és még sok más. Ezekre a beszédaktusokra specifikus grammatikai struktúra jellemző. Ezen kívül ezek a beszédaktusok, intenciójuknak megfelelően, igénylik megfelelő lexika megválasztását, adagolását, minősítését, metaforák és más nyelvi eszközök felhasználását, közelebbről meg nem határozott információforrásra, valamint állítólagos tanúkra történő

hivatkozást stb. Az ilyen típusú, rejtett beszédaktusok dekódolása egyáltalán nem könnyű feladat, mivel azokat tudatosan szerkesztették oly módon, hogy a bennük elrejtett manipulációs intenció felismerhetetlen és kideríthetetlen maradjon. E cél érdekében figyelembe veszik a tudomány ez irányú eredményeit is, pl. a pszichológia területéről. Ezzel a jelenséggel nagyon gyakran találkozhatunk például a médiákban vagy a sajtóban.

Minden nyelvi közösség saját kommunikációs viselkedési modellt hozott létre, amely kultúrafüggő jelenség. Az adott egyén, csoport vagy nagyobb közösség kultúráját azok a konvenciók, szabályok határozzák meg, amelyek egész életüket szabályozzák, formálják magatartásukat, a viselkedési és konverzációs mintákat, az erkölcsi elveket, értékrendszereket stb. Minden kultúra bizonyos sémákat, sztereotípiákat hoz létre, amelyek nélkülözhetetlenek az adott csoporton belül megvalósítandó kommunikációhoz. Ezek a képződmények specifikusak az egyes nyelvi közösségekre nézve. Ily módon az adott kommunikációs közösség minden tagja megszerzi a kultúrkompetenciát, mint bizonyos tudásfajtát, amely feltételezi a kultúrminták birtoklását és használatának képességét. E minták aktuális realizációja, azaz az egyéni kommunikációs viselkedésnek a kötelező általános mintákkal történő egyeztetése, összhangbahozása a pragmatikai kultúrkompetencia létéről tanúskodik. Minden kultúra a rá jellemző beszédaktus típusaival rendelkezik, amelyek az ún. nemzeti koloritot, azaz az adott nyelvet használó közösség történelmi tapasztalatát, tradícióit, szokásait, politikai, szociális, ideo-etnikai aspektusait tükrözik. A nyelv, függetlenül attól, hogy többek között grammatikai kategóriái révén, megszabja használóinak a gondolkodási irányát, valójában nem jelöli ki a különböző kultúrák közötti határokat. Ebben a kérdésben nem annyira a nyelvi vagy a metanyelvi kódok közötti különbségek a relevánsak, hanem e kódok különböző módon történő használata a fontos. Az adott nyelvi közösség tagjai között megvalósuló információcserének a hatékonyságát nemcsak a grammatika és a lexikális készlet határozza meg, hanem nagy mértékben az a tudás is, amely a kommunikációs viselkedés konvencionális mintáival kapcsolatos a konkrét dialógikus szituációkban. A dialógus, mint köztudott, az emberi kultúrának és a gondolkodásnak a legfontosabb támasza. Minden kultúra és minden történelmi korszak sajátos dialógusmodellt hoz létre, amelynek komponensei determinálják a nyelvi közlések formáját. A dialógus modellje nem más, mint a kommunikációs kooperáció modellje, amelyet az interlokútorok konverzációs viselkedését determináló, megfelelő törvények szabályoznak. Ezek megsértése kommunikációs zavarokhoz, konfliktusokhoz vagy a kontaktus megszakadásához is vezethet. A szakirodalomból ismert általános kooperációs elvekre, és az azokat szabályozó, megfelelő maximákra (pl. mennyiségi, minőségi, relevancia-, mód- és más maximákra) gondolunk, amelyek meghatározzák a racionális és hatékony konverzáció feltételeit.

A dialógus struktúrájában fontos szerepet játszanak az udvariassági aktusok is, amelyek a kulturált viselkedés társadalmilag akceptált modelljét, azaz az ún. nyelvi etikettet realizálják. Az udvariassági szabályok, az udvarias(sági) viselkedés nyelvi mintáinak gyűjteményeként, sajátos kommunikációs játék szerepét töltik be, amely az adott kultúrközösségben elfogadott elvek szerint

megy végbe. Ezek megsértése bizonyos nem formális szankciók alkalmazását is lehetővé teszi, ilyen pl. az elítélés, a partner ignorálása, a társasági bojkott, illetve egyes esetekben a beszélgetés megszakítása. A nyelvi etikett aktusai különféle udvariassági funkciókat valósítanak meg, pl. az adresszatív funkciót, üdvözlést, bűcsúzást, köszönést, köszöntést, bocsánatkérést stb. Ezek az adott nyelv és kultúra sajátos termékei.

A kommunikációs dialógus modelljének komponenseihez az ember nem verbális kódrendszere is hozzátartozik, amely szoros kapcsolatban áll a verbális rendszerrel, és nélküle általában önállóan nem is szerepel, mivel fő feladata és funkciója tulajdonképpen a nyelvi információk korrigálásában, megerősítésében, helyettesítésében, kiegészítésében stb. rejlik. A nem-verbális jelek rámutathatnak, többek között, az adó és a vevő között megvalósuló relációra, az interlokútorok közötti távolságra, rendezik a diskurzus struktúráját, és sokféle információt továbbíthatnak. Néha azonban olyan információkat is képesek átadni, amelyeket nehéz lenne verbálisan kifejezni. A kutatások azt mutatják, hogy a közvetlen kommunikációban a nem verbális komponens részvételét a verbálishoz képest jelentős mennyiségi és minőségi túlsúly jellemzi. A nem-verbális rendszer kultúrafüggő, alá van rendelve a dialógus modelljének, és integráns részét képezi programjának. A nem verbális rendszer (para- és extranyelvek) mechanizmusának és funkcionálási szabályainak az ismerete, valamint ezek használatának a képessége az aktuális nem verbális szignálok generálásában a nem-verbális (para- és extranyelvi) kompetencia birtoklásáról tanúskodik. Az aktuális nem verbális közlések konkrét kommunikációs szituációban történő helyes használatának a képessége a pragmatikai nem-verbális (para- és extranyelvi) kompetenciát jelenti.

A kibernetikából és az információelméletből kitűnik, hogy az információt csak a nagy mértékben rendezett, és magas organizációval rendelkező rendszerek továbbíthatják. A fentiek alapján azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az ember kommunikációs rendszere, bár több komponensből áll, egy koherens egységet alkot, azaz a szigorúan rendezett elemek, és a köztük megvalósuló relációk halmazát. Ez az ember programjainak az egyike, amely lehetővé teszi orientációját az objektív világban, és ily módon szükséges feltételét képezi létezésének. Ennek a programnak a komponensei, amelyek az ember kommunikációs kompetenciáját alkotják, a saját programjaiktól és organizációjuktól függetlenül, nem elemezhetők izoláltan, mivel funkcionálásuk az általános kommunikációs program által koordinált, kölcsönös együttműködésen és kooperáción alapul. A fenti megjegyzések az általános kommunikációs (minta és használati) norma fogalmához vezetnek, amely az adott kultúrközösségre jellemző. A kommunikációs norma megteremti azokat a feltételeket, amelyek elősegítik a közösség létrehozását, életben tartását és a benne való részvételt.

Meggyőződésünk, hogy a kommunikációs grammatikának az olyan szabályok összességét kell tartalmaznia, amelyek az ember kommunikációs programjának hatékony realizációját biztosítják. A kommunikációs grammatika modellje nem más, mint a viszonylag egymástól független grammatikák összetett modellje, amely a kommunikációs program fő elveinek, algoritmusainak van alárendel-

ve. A kommunikációs grammatikának nemcsak általában a tudomány számára van nagy jelentősége, hanem gyakorlati, társadalmi szempontból is, ami rendkívül fontos a kultúrák közötti interakciók tekintetében, különösen pedig a mai, egyre inkább erősödő integrációs és globalizációs folyamatok időszakában.

Meg vagyok győződve arról, hogy előbb vagy utóbb a kommunikációs grammatika eszméje valósággá válik. A tudomány mai fejlődési tendenciái, véleményem szerint, ebbe az irányba mutatnak.

Bañcerowski Janusz

A nyelvhasználat udvariassági stratégiái

A beszédaktus-elmélet szerint a nyelvhasználat olyan viselkedési forma, amely meghatározott szabályokon alapul. Ugyanis „az, hogy hogyan mondunk valamit, legalább olyan fontos, mint az, hogy mit mondunk”. (Wardhaugh, R. 1995: 233). A megszólítást, az üdvözlést, a gratulációt, a bókot és általában az interlokutor iránti tisztelet megnyilatkozásait Goffman nyomán Renate Rathmayr szertartásos (ceremoniális) cselekvéseknek nevezi (Rathmayr, R. 1996: 15). A nyelvi udvariasság kutatása elsősorban a pragmatika és a glottodidaktika tárgya, de „az udvariasság problematikájával az axiológia is foglalkozik, mivel az udvariasság olyan értéket képvisel, amelynek a társadalmi viszonyokban nagy szerepe van: kifejezi a tiszteletet, az elismerést a kommunikációs partner iránt a társadalmi pozíciójára, az általa képviselt hivatalra való tekintettel stb.” (Bañcerowski Janusz 1998: 16).

A ‘társadalmi illemnek eleget tevő, előzékeny’ fogalom jelölésére kialakult szavak keletkezésének szemléleti háttere különböző. A magyarban az alapszó, *udvar*, szláv jövevényszó, az összefoglaló, általános jelentésű melléknév (*udvarias*) és főnév (*udvariasság*) azonban a német *höflich* és *Höflichkeit* mintájára létrejött tükörjelentés. Korábban ebben a jelentésben az *udvari* melléknév volt használatos, aztán ennek a jelentése bővült, fokozatosan elszakadt az *udvar*-tól, s a *höflich* megfelelőjeként kezdett szerepelni. Kertész Manó idézi 1749-ből: *Ihr seid gar höflich*: Igen (Politikus) *Udvari* Kegyelmed. (Kertész Manó 1996: 186). Ugyanerre a jelentésváltozásra utal Hadrovics László is: „A régi nyelvben az *udvari* azon kívül, hogy jelentése ‘udvarhoz tartozó’ volt, jelenthette a ‘bőséges, gazdag’ és a mai ‘művelt, pallérozott, udvarias’ fogalmakat is”. (Hadrovics László 1992: 238.) Rokon ezzel a szemlélettel a francia *courtois*, -e, valamint *poli*, -e és *politesse* is. Az orosz *vežlivost’* tövében a *veděti* ‘tud, znat’ rejlik; a *vežlivyj* melléknév jelentése egészen a XVI. századig csak ‘znajuščij, opytnyj’ (Šanskij – Ivanov – Šanskaja 1975). A ‘tud’ jelentésű alapszó ilyen irányú jelentésfejlődésében szerepet játszhatott a francia *savoir vivre* is. Az *udvar*-hoz való kötődést fejezi ki a (ritka) horvát és szerb *udvornost* és a cseh *zdvořilost*. A többi (gyakoribb) melléknév, illetve főnév inkább az *udvarias* és *udvariasság* elvont fogalom/tulajdonság egyes jellemző jegyeit fejezi ki, pl. horvát és szerb *učtivost*, *uljudnost*, *kulturnost*; cseh *uctivost*, *slušnost* stb.

Az udvariasságot „gyakorolja ... ki-ki tettel, szóval, szimbolikus mozdulatokkal kisebb vagy nagyobb mértékben aszerint, amint neveltsége, társas érintkezésének színvonala és lelki hajlandósága parancsolja neki” (Kertész M. i. m. 3). „A nyelvbúvár kimutatja, hogy az udvariassági formák milyen rejteketukon teszik meg népről népre a maguk nemzetközi körfutását. De azért nincs sajátosabb, mint egy nép udvariassági szókincse. Mögötte az egész múlt áll egyszerre, az színezi vagy halványítja” – írja Kosztolányi Kertész Manó könyve kapcsán (Kosztolányi Dezső 1971: 179).

A nyelvhasználat udvariassági stratégiáiról azért kell beszélnünk, mert megnyilatkozásaink célja általában valamilyen, a szó legtagabb értelmében vett „személyes haszon” megszerzése (vö. Bańcerowski, J. i. h.). Rathmayr (Leech nyomán) megállapítja, hogy az udvariasság nélkülözhetetlen mértéke több pragmatikai változótól függ: minél nagyobb hatalma van a címzettnek a beszélő felett, minél nagyobb az interaktánsok közötti szociális távolság, s végül, minél magasabb a ráfordítás a címzett részéről, annál inkább szükséges az udvariassági stratégiák alkalmazása. Szemléletesen tükröződnek az elmondottak – sok egyéb kirívó példa mellett – az elárúsító és vásárló viszonylatában. A piacgazdasági rendszerben, amelyben a kínálat meghaladja a keresletet, az adásvétel az eladó érdekében áll, neki hoz hasznot, a vevő számára pedig költséggel jár. Udvariassági stratégiákhoz a haszon megszerzése céljából tehát az eladó folyamodik. Az ún. tervgazdálkodással együtt járó hiánygazdaságban ezzel szemben az adásvétel lebonyolítása a vásárló érdeke, neki jelent hasznot, az eladónak költséget, azaz esetenként hiábavaló fizikai ráfordítást vagy olyan verbális információ közlését, melynek már elismételgetése is fárasztó. Az udvariassági stratégiák tehát a vásárló számára válnak nélkülözhetelenné. A rendszerváltozás előtti időből hoz Rathmayr is néhány jellegzetes udvariassági fordulatot: *ne chot'it'e – ne berit'e; vas mnoho – a ja odna; vybirat' na rynke bud'et'e*, stb. Ezek persze rokonok a szenvtelen hangon eldarált *tessék kérni* – féle fordulatokkal, vagy az önelégült mosollyal közölt *nincs*-ekkel.

A jelenség magyarázatában bizonyosan igazuk van azoknak, akik azt mondják, hogy az udvariassági stratégiák megváltozásának, sőt sok esetben hiányának elsődleges oka a kommunista ideológia azon felfogása, amely a kollektívát minden téren az egyén fölé rendelte, s minthogy az udvariasság kimondottan individuumra szabott kategória, ezt sem tartotta kívánatosnak, sőt éppen arisztokratikusnak vagy legalábbis polgárinak bélyegezte.

Bańcerowski Janusz idézett tanulmányában felsorolja az udvariassági elvhez rendelt maximákat: tapintatmaxima, nagylelkűség-maxima, jóváhagyás-maxima, megegyezésmaxima, rokonszenvmaxima (Bańcerowski, J. i. h.). Amint az eddig elmondottakból is kítűnt, a nyelvi pragmatika kutatói elsősorban a cselekvés hatékonyságát állították vizsgálódásuk középpontjába. A társadalmi érintkezésnek azonban a hatékonyságon és a hasznosságon kívül egyrészt etikai, másrészt pedig emocionális dimenziói is vannak. Az előbbiekre Bańcerowski hívta fel a figyelmet, az utóbbiakat Kiss Jenő fogalmazta meg (Kiss Jenő 1995: 269). A már felsorolt maximákat így még kiegészíthetjük: a jóindulat-maximával, melyen a partnerhoz való segítő viszonyulást értjük elsősorban, az együttér-

zés-maximával, mely az interlokutorral való érzelmi közösségvállalás kifejezése, továbbá a figyelmesség- és diszkréció-maximával, valamint annak demonstrálásával, hogy az interlokutorral való együttlét számunkra kellemes, jól érezzük magunkat beszélgető partnerünk társaságában.

Speciális helyet foglalnak el az udvariassági stratégiák területén a megszólítások. „A megszólítással a megszólító... nem pusztán kapcsolatot teremt a megszólítottal – éspedig annak az éppen érvényes társadalmi szokásrendnek az alapján, amely meghatározza a társadalmon s annak alcsoportjain... belüli hierarchiát. A megszólítás- és köszönésformák tiszteletadásra, illetőleg – a partnerrel szembeni – érzelmek kifejezésére is szolgálnak.” (Kiss J. i. h.). A megszólítási és tiszteletadási formák (amint Kiss J. is elmondja) a partnerek nemétől, életkorától és társadalmi státuszától függenek elsősorban. A rokonsági és ismeretségi fok, valamint a családi állapot – véleményem szerint – kisebb szerepet játszik.

Érdekes ezúttal kissé behatóbban megvizsgálnunk az *úr* megszólítás jelenét és múltját. *Úr*-nak eleinte Istent, majd az uralkodót, később a főrangú nemeseket szólították, majd a szó jelentésértéke egyre csökkent, s a XVI. századtól – ahogyan Kertész M. mondja – tulajdonképpen két *úr* szavunk van: az egyik a pusztán udvarias megszólítás, a másik a legmagasabb társadalmi osztály tagjainak szokásjogon (is) alapuló elnevezése (Kertész M. i. m. 28). Ma, a mélyreható társadalmi változások után, ismét elfogadott megszólítás az *úr*. Használatos a mindennapi kommunikációban, egymás számára ismeretlen interlokutorok között, korra való tekintet nélkül: Szabad kérdenem, hány óra van, *uram*? Koliko je sati, *gospodine*?, Leszál a következő megállónál, *uram*? Izlazite li, *gospodine*?, Az *úr* mit szól hozzá? Što vi kažete, *gospodine*?, Tisztelt *úr* (*uram*)!, (Po)štovani *gospodine*! A példákat lehetne még folytatni. Az *elvtárs* a hivatalos beszédaktusokban annak idején csaknem teljesen kiszorította az *ur*-at, talán csak a *doktor úr*, *tanár úr*, *művész úr* és még néhány hasonló szókapcsolat maradt meg.

Az *úr* megszólítás – miután a szó eredeti jelentését az érzelmileg színezetlen tiszteletadásban csaknem teljesen elvesztette – a társadalmilag elvárt alapvető udvariasság kifejezéseként szabadon járulhat a legkülönbözőbb foglalkozások, szakmák megnevezése után: *kárpitos úr*, *asztalos úr*, *szerelő úr*, stb. de **munkás úr* nem lehetséges, valamint a *rendőr úr* vagy *katona úr* is szokatlan. A legelső szókapcsolat talán azért nem realizálódik, mivel – úgy tűnik – az *úr* annyit mégis megőrzött eredeti jelentéséből, hogy ti. az *úr* nem dolgozik (a szó fizikai értelmében), s ez a jelentésmaradvány zárja ki a **munkás úr* használatát. A *rendőr úr* helyett korábban *biztos úr* járta, de e két foglalkozás- vagy hivatásnév jelentéstartományán belül lehetséges pl. a *tiszt úr*, *vitéz úr* (rég.) megszólítás. Van olyan *úr* titulussal jelölt méltóságnév, amelynek eredeti jelentése az *úr*-ral éppen ellentétes. A Szent Jánosról elnevezett lovagrend feje az *úrmester*. Ez a szó nyelvünkbe a német *Herrenmeister* tükörfordításaként került. Eredeti jelentése azonban a Rend francia nyelvű jelmondatából válik világossá, amely így hangzik: *Nos seigneurs les malades* 'Uraink a betegek'. Ez utal a Rend eredeti hivatására, az ispotályos tevékenységre. Az *úrmester* tehát a betegek (= az urak)

rendelkezésére álló, őket ellátó, kiszolgáló, ápoló mester, azaz a szó eredeti értelmében semmiképpen nem úr. Azt a tényt, hogy közelebbi ismerősök között az *úr* megszólítás nem használatos ma sem, illusztrálják például a Szomszédok című televíziós sorozat párbeszédei, melyek a közös képviselő (Kutya) és lakótársa, a nyugdíjas operaénekes között folynak. Ezekben a megszólítás Kutya részéről: *művész ~ művészem*. Érdekes megfigyelnünk, hogy azon foglalkozásnevek esetében, amelyekhez a magyarban vagy a németben kötelezően járul az *úr* (*tanár úr, professzor úr*), a horvátban vagy a szerbben elég maga a cím: *profesore, doktore*. A lengyelben azonban, noha a vokatívusz ott is él, ki kell tenni az *ur*-at is. Tehát a megszólítások is – hasonlóan a többi udvariassági formákhoz – kultúraspecifikusak.

A társasági nyelvhasználatban ennek a megszólításnak más volt a szerepe és funkciója, mint a hivatalos szférában. Utóbbi esetben kötelező (volt), s ez jellemző mind a magyar, mind a horvát és szerb beszédaktusokra is. Jó példát szolgáltatnak – sok más mellett – a katonai rendfokozatokhoz járó megszólítások. Például egy bemutatási beszédaktus Veljko Petrovićnál: *Gospoda se, čini mi se, ne poznaju... Gospodin kapetan* Mađar, pardon, Hangoš, *gospodin zastavnik* Odri, član Narodnog Pozorišta, *gospodin lajtnant* Šarvizi, virtuoz, svršeni konzervatorista... (VP 81); *Gospodine potpukovniče*, molim lijepo, meni bi bilo vrlo žao, ja se nadam da vam nisam smetao, oprostite... (Hrdr 390). Magasabb rangútól alacsonyabb rangú címzetthez nem (volt) kötelező az *úr* használata: *Kapetane*, nemoj biti dete! – Oprostite, *gospodin major*, to je tako, to je tako... (VP 60), *Pij Kapetane!* – Ne smem, mnogo će biti, *gospodin major!* (VP 63). Vagy egy magyar példa Mikszáthtól: – parancsolsz valamit, *kapitány úr?* (Mikszáth 132), – Szolgáltatodra állok, *kapitány úr*. – Köszönöm, *kamerad*. Akkor hát ide hívom Litmaneck *főhadnagyot* is (Mikszáth 133). Ha viszont valaki sajátmagát nevezi *úr*-nak, akkor emögött már erős affektus, pl. öngúny húzódik meg, tehát – Hadrovics László meghatározásával élve – ez már átvált konkrét síkról absztrakt síkra, érzelmileg színezetlen közlési szintről érzelmileg színezettre. Jellemző példa erre báró Lenbach félrészeg állapotban mondott rövid monológjának részlete Krleža Agóniá-jából: *Nikada gospodina Lenbach nije mislio da će opasti na jednu plehnatu Omega uru! Alles verspielt und versetzt!* (Hrdr 380).

A privát szférában mind a vezeték-, mind a keresztnév mellett – azonos társadalmi pozícióban vagy rangban – a mi kultúrkörünkben elmarad az *úr*. Križovec kérdésére Lenbach így válaszol: Hvala, *doktore*, dobro mi je. Ja sam malo u kacnjameru. (Hrdr 385), Izvinite mi, dragi *doktore*, meni je vrlo žao, ali ja se ne razumijem mnogo u slikartsvo. (Hrdr 390). Jó ötven évvel korábbi helyzetet mutatnak Kumičić regényei. Olga és Lina című regényében az ismeretség kezdetén a kisasszony így fordul beszélgető partneréhez: – Ne bi dobro bilo, *gospodine barune*, da sidemo u park? (Kum 6). Később azonban: – Gle, dosta dobra glazba! – Plešete li vi, *barune*, rado? (Kum 31). Molnár Ferenc A farkas című vígjátékában zajlik le egy féltékeny férj és a felesége között a következő párbeszéd: Kelemen: ... én beismerem, hogy bolond és féltékeny vagyok ... Vilma: Csak jobban belelovagolsz, Jenőkém, ok nélkül. Amit a kocsi-

ban nekem csináltál amiatt a *Balsay* miatt... Kelemen: Mít csináltam?... ahogy melletted ült... ahogy nézett téged... Voltam én is *Balsay Pista*, mielőtt megnősültem. Tudom én, mi az. Jön a férj. Vilma: Nézd, te gyerek. Miért állok én egyáltalán szóba *Balsay úrral*... (Molnár 334). A vezetékneven történő említés társadalmilag azonos pozíciójú embereket megillető semleges kívülállást fejez ki. A férj részéről a becenév hozzátétele némi cinkos visszaidézése az ifjonti kalandoknak, mögötte – noha rejtetten – a gyanúsítás határozott formája jut kifejezésre. Végül a feleség által használt *Balsay úr* megjelölésben a kívülállás mellett a harmadik személy társadalmi státuszának csökkentése, a nem egyenrangúként kezelés is benne van, minthogy e beszédaktus határozott célja a férj gyanakvásának eloszlátása.

Herczeg Ferenc mondja el Emlékezéseiben, hogy szülei házasságát a nagyszülők éppen a társadalmi különbség miatt ellenezték: „Mikor édesapám feleségül akarta venni anyámat, Éva nagyanyánk semmiképpen nem helyeselte a dolgot. Ő végre is egy császári tisztviselő leánya és diplomás férfi özvegye volt, Hoffmann nagyapát pedig, bár szép templomokat épített (ti. építőmester volt, Ny. I.), mégiscsak *majster uramnak* (az én kiemelésem, Ny. I.) szólította” (HF 43). A kölcsönös társadalmi távolságtartás is kifejeződhet az *úr* megszólításban. Vladár Gábor (jogtudós akadémikus, a nyilas uralom előtt igen rövid ideig igazságügy-miniszter) Visszaemlékezéseiben megörökít egy párbeszédet, amely katonatiszt nagybátyja és Karinthy Frigyes édesapja között folyt le: – *Karinthy úr*, a fiára vigyázzon! Annak a szemében van valami különös nyugalanság. – Valószínűleg a serdülőkort megelőző nyugalanságot látja az *őrnagy úr*. (Vladár 48.) A túlzott, de annak idején talán még őszinte udvariasság a társadalmilag magasabb (esetünkben legmagasabb) státuszú személy állatára való átvitelének mulatságos példáját örököltette meg Herczeg Ferenc. A családi legenda szerint II. József császár az író dédapjával lovagolt Versecről Fehértemplomra, és „mikor a Néra folyóhoz értek, a császár nyeregben ülve megitta a lovát. Dédapa táltosa is szomjas volt, a lojális ős azonban visszatiltotta a víztől. – Miért nem itatja meg a lovát? – kérdezte a császár. Dédapa ekkor valami igen gyönyörűt mondott, amit azonban, sajnos, csak németül lehet visszaadnom. Zuerst möge der Majestät Rosz trinken, dann mag mein Gaul saufen.” (HF 47). Mint láttuk, egészen a nem túl távoli múltig a vezetéknev + *úr* kapcsolat azonos státuszú interlokutorok között nem volt használatos. Meg kell azonban jegyezni, hogy a németeknél ez a fordulat kötelező volt, és ma is az, a *Herr* elhagyása szinte sértés, még közeli kollégák beszédaktusaiban is. Lehetséges, hogy ez összefügg avval, hogy a tegeződés – amely nálunk azonos nemű kollégák között viszonylag régóta csaknem kötelező – ott kevésbé szokásos. Utóbbi időben a vezetéknev + *úr* terjedőben van nemcsak a nem túl közeli ismerősök között, hanem a hivatali nyelvhasználatban is. Ez utóbbi – nézetem szerint – azért helytelen, mivel a hivatali nyelvhasználatban magától értetődően a foglalkozás/beosztás + *úr* kapcsolatot kellene használni. Ha mondjuk Szabó úr egy társasház lakója, akkor csak a tulajdonostársaknak *Szabó úr*, de munkahelyén *osztályvezető úr*, *tanár úr*, *mérnök úr* stb.

Az *úr* megszólítást főként a „fordulat éve” (1949) utáni egy-két évtizedben úgyszólván teljesen száműzték. Ez lényegében azt jelentette, hogy a manipulált

társadalmi tudattal, egypár évszázadot visszalépve, ismét az eredeti jelentést vétették alapul. Az *elvtárs* – mint mondtuk – csupán a szorosan vett hivatali használatban helyettesítette, s az *úr* funkcióját a mindennapi beszédaktusokban a *bácsi* kezdte átvenni éppúgy, mint a néha még manapság is – elsősorban eladó-vevő kommunikációjában – gyakorta elhangzó *néni*, amely helyett pedig kínálkozik az abszolút semleges, kortól függetlenül is tiszteletet kifejező *asszonyom*. A *sofőr bácsi*, *kabins bácsi*, *postás bácsi* féle fordulatokat a maguk idejében még Karinthy Ferenc is meghitt, családias megszólításoknak érezte (Karinthy F. 331). Azt hiszem azonban, hogy inkább egyet kell értenünk a Japán Nemzeti Nyelvi Kutatóintézet azon általános érvényűnek tetsző megállapításával, mely szerint az idegeneknek udvariasabb használati forma jár, mint az ismerősöknek (Fülel-Szántó E.-től idézi Kiss J. i.m. 270). A *bácsi* vagy *néni* elsősorban családon belül (volt) használatos, különböző nemű interlokutorok között is, jelentős korkülönbség esetén.

Nem szóltunk még az *úr* egyéb – elsősorban társadalmi státusz által meghatározott – jelzőiről s az ezekkel alakult udvariassági formákról, mint *tekintetes úr*, *nagyságos úr*, *méltóságos úr* stb. Horvát klasszikusoknál, például Šenoánál is találkozunk *plemeniti gospodine*, *plemenita gospo*, *egregie domine* megszólításokkal, vagy Vjenceslav Novaknál *reverendissime*, *vaše milosti*, *milostivna gospođa* stb. fordulatokkal. A magyarban megvoltak a megfelelő, társadalmi pozíciónak alárendelt beszédaktus-kezdetek. Ezekkel Kertész M. is foglalkozik idézett munkájában, de természetesen a korabeli illemtanokban és irodalmi művekben is megtalálhatók. Ugyancsak Kertész M. jut arra a megállapításra, hogy a túlzó, már-már megalázkodást kifejező udvariassági fordulatok a barokk kor termékei: „nálunk – legalábbis nyelvi és társadalmi tekintetben – a barokk... a szuperlatívuszok százada” (Kertész M. i. m. 234). Részben talán e stílus kései túlburjánzása miatt is nevezi Szekfű Gyula híres könyvében (Három nemzedék és ami utána következik. Budapest 1934) a XX. század első felének társadalmát neobarokk társadalomnak.

Az alapvető társadalmi változások azonnal éreztetik hatásukat a nyelvben. A napjainkban elharapózott általános tiszteletlenségnek, az udvariassági követelmények csaknem teljes figyelmen kívül hagyásának oka lehet egyrészt a tudatlanság, azaz a követelmények (maximák) nem ismerése, a nemtörődömség, azaz a beszédaktusok tulajdonképpeni célja iránti közömbösség még abban az esetben is, ha a megszólító részéről ennek nyilvánvalónak kellene lennie, s nem utolsó sorban az etikai követelmények figyelmen kívül hagyása, ami a kooperációs elv gyakori megsértését eredményezi. Ez manapság már aligha függ össze a neobarokk normák demonstratív elutasításával, inkább a felsorolt okokon kívül kultúránktól és nyelvünkötől távolálló, idegen mintát és hatást tükröz. Bizonyos, hogy a már ismertetett és idézett maximák csupán a nyelvi pragmatika etikai tényezőinek egyidejű tisztelete mellett valósulhatnak meg, s csak így érhető el az Austin és Searle által említett kommunikációs boldogság is.

Szükséges tehát – amint napjaink szociolingvisztikai és pragmatikai kutatásai is igazolják – a beszélt, a használt nyelv leírása, hiszen a nyelv igazi funkciójának megértéséhez ez visz közelebb. A kutatások hosszú ideig a *langue* terü-

letére korlátozódtak, fontos lenne a *parole* felé fordulnunk, s a magyar, majd szomszédos népeink nyelvhasználatát mind történetileg, mind a jelen nyelvállapotra vonatkozóan leírnunk. Ami a történetiséget illeti: a legjobb szépirodalmi művek – kezdve klasszikusainktól – szinte kínálják magukat a nyelvi funkció ilyen megközelítésű feldolgozására is.

A nyelvi tiszteletadásról, az udvariasságról szólva, s felidézve egyik „fő” humoristánk beszédaktusba illesztett *te, haver, figyelj!* és hasonló üresjáratait, a nyelvhasználat etikai normáit is sértő kommunikációs viselkedését, eszembe jut Heltai Jenő bájos költeményének egyik részlete, amelyben kedves humorral foglalja versebe a megszólítás körüli akkori dilemmákat: Igaz, hogy Önt tegezni mertem, Már ez botránynak mondható, Hisz Önt csupán magáznom illik, Vagy kegyedeznem, kis Kató... (Heltai J.: Mert dalaimnak...).

SZAKIRODALOM

- Bañcerowski Janusz 1985. Néhány megjegyzés a nyelvi közlés elemzéséhez. ÁNYT. XVI, 65–86.
 Bañcerowski Janusz 1998. A nyelvhasználat elvei és etikai dimenziói. Nyr. 122. 15–20.
 Hadrovics László 1992. Magyar történeti jelentéstan. Akadémiai Kiadó. Budapest.
 Kiss Jenő 1995. Társadalom és nyelvhasználat. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
 Kertész Manó 1993. Szállók az úrnak. K.u.K. Kiadó. Budapest 1996.
 Kosztolányi Dézső 1971. Nyelv és lélek. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest.
 Radovonović, Miodrag 1983. Sociolingvistika. Beograd.
 Rathmayr, Renate 1996. Pragmatik der Entschuldigungen. (Bausteine zur slavischen Philologie und Kulturgeschichte. Neue Folge. Bd. 16.) Böhlau verlag. Köln – Weimar – Wien.
 Šanskij – Ivanov – Šanskaja 1975. Kratkij etimologičeskij slovar' russkogo jazyka. Moszkva.
 Wardhaugh, Ronald 1995. Szociolingvisztika. Ford. Pap Mária. Osiris – Századvég. Budapest.

RÖVIDÍTÉSEK

- Hrdr = Antologija hrvatske drame od Marina Držića do Miroslava Krleža II Sastavio Marijan Rtković. Beograd 1958.
 HF = Herczeg Ferenc Emlékezései. A bevezetőt írta és a szöveget gondozta Németh G. Béla. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest 1985.
 Karinthy F. = Karinthy Ferenc: Leányfalu és vidéke. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest 1973.
 Kum = Kumičić, Eugen: Olga i Lina. Zagreb 1882.
 Mikszáth = Mikszáth Kálmán: A vén gazember. Révai Testvérek Irodája, Int. R.T. kiadása é.n.
 Molnár = Molnár Ferenc: Színművek. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest 1989.
 Vladár = Vladár Gábor: Visszaemlékezéseim. Püski Kiadó. 1994.

Nyomárkay István

Az integrált magyar nyelvi és irodalmi program

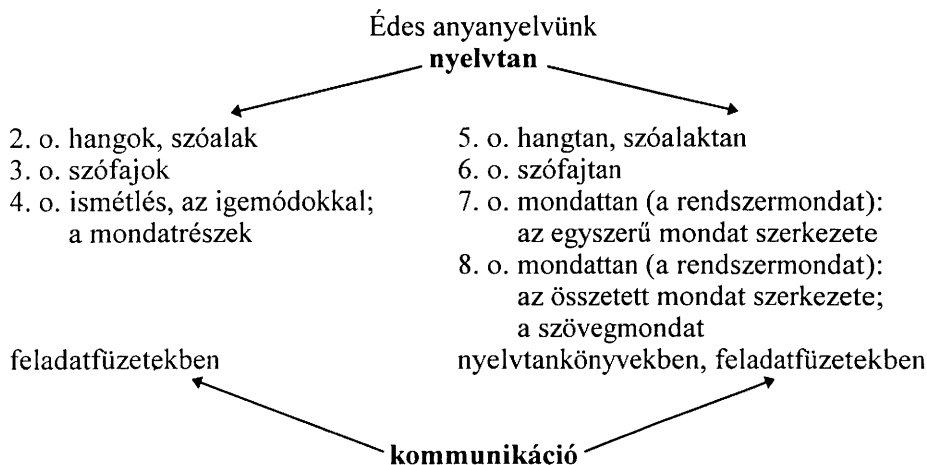
Az integrált magyar nyelvi és irodalmi program elveit, felépítését és első osztályos szakaszát a Nyr. 1997/4. számában ismertettem (Dinasztia Kiadó, alkotó szerkesztő: A. Jászó Anna). A program azóta kibővült, az 1–12. osztályokra íródik, jelenleg hét évfolyam anyaga van készen.

Ismertetésemet a következő sorokkal zártam le: „Láthatjuk, hogy a nyelvtan és a helyesírás 2. osztálytól való tanítása teljes mértékben az első osztálybeli megalapozástól, vagyis az olvasás-írás tanítási módszerétől függ.” Egy jó olvasás-írás tanítás lényege a kiegyensúlyozott hangoztató-elemző-összetevő módszer és a szótagoltatás. Segítségükkel lehet megvalósítani a nyelvi tudatosság fejlesztését. Az a gyerek tanítható ugyanis nyelvtanra és helyesírásra, aki tisztában van a hang-betű megfelelésekkel, a hangok/betűk sorrendjével, s szótagolás segítségével le tudja írni a kiejtéstől eltérő eseteket. Hangsúlyozottan felhívtam a figyelmet arra, hogy a Nat-ba, a kialakítandó képességek közé fel kell venni a nyelvi tudatosság fejlesztését és a szótagolást.

A továbbiakban a program nyelvtantanítási anyagának felépítését, módszereit és elveit ismertetem. A nyelvtan tanítása az első nyolc évet fogja át, tehát most csak erről lesz szó. A (felső) középiskolai évek tananyaga egy további tanulmányt igényel; mivel itt már szövegtan, stilsztika, nyelvtörténet, nyelvművelés, retorika van, az integráció kidolgozása – sajátos volta miatt – hosszabb időt vesz igénybe.

1. **A tananyag felépítése.** A nyelvtankönyvek címe: *Édes anyanyelvünk*. Ezzel a címadással szeretnénk emlékeztetni Lőrincze Lajos híres műsorára és könyvére, az 1978 előtti tankönyvekre, valamint a jelenlegi nyelvművelő folyóiratra. És nem utolsósorban: azt a lelkeséget szeretnénk a címben is kifejezni, mely a könyvek tartalmában benne foglaltatik. Az alsó tagozaton a nyelvtan az Édes anyanyelvünk c. tankönyvekben található meg, a kommunikációs anyag pedig inkább a feladatfüzetekben kapott helyet. A felső tagozatos tankönyvekben a kommunikációs és a nyelvtani fejezetek váltogatják egymást; ezek a kommunikációs fejezetek azonban ún. kommunikációs intenzív szakaszok, a kommunikációs gyakorlatokat folyamatosan végeztetjük. Ennek az elrendezésnek módszertani oka van: az alsós gyerekeknek még csak rövid – többnyire játékos – kommunikációs gyakorlatokat lehet adni, s ezeknek jobban megfelel a feladatfüzet. Felsőben vagy a kisgimnáziumban már össze lehet foglalni a felhalmozódott ismereteket, s be lehet illeszteni őket a tankönyvbe a nyelvtani anyag mellé. A nyelvtani anyag felépítésének két sarkalatos kérdése van: egy-

részt a nyelvtanhoz kell kapcsolni a helyesírási ismereteket, másrészt gondoskodni kell az állandó ismétlésről. A nyelvtani anyag felépítését az alábbi táblázat szemlélteti:

A fenti táblázathoz két megjegyzés kívánczik. A nyelvtan elemeit és a helyesírást egy életre meg kell jegyezni, mint az egyszeregy. (Ezért beszéltek a régi tanítók-tanárok nyelvtani egyszeregyéről.) Következésképpen a nyelvtani tananyag lényeges eleme az ismétlések megtervezése, valamint a kibővített újratanítás. Alsó fokon nyelvtani anyagot nem szabad lineárisan tervezni. Ezért ismétlődik az alsó tagozat anyaga a felső tagozatban (természetesen kibővítve és magasabb szinten), ezenkívül a feladatfüzetek egy rendszeres nyelvtani és helyesírási ismétlésről gondoskodnak. Főiskolásokkal, egyetemistákkal „végig lehet venni” a szabályzatot, a gyerekeket másképpen kell tanítani, itt nem működik sem a lineáris végigrohanás, sem a modulok egymás mellé helyezése. Tudomásom szerint ez az első egységesen szervezett, „nem alternatív” tananyag, az általam ismert programokban mások tervezték és írták az alsós és a felsős részt. A „nem alternatív” kifejezésen azt értem, hogy ez a program nem kísérleti jellegű, hanem megpróbál szintézist és egyensúlyt teremteni.

Nagyon fontos továbbá a helyesírást-tanítás és a nyelvtan, elsősorban az alaktan összehangolása. Az 1978-as tanterv nyomán a tankönyvekben háttérbe szorult az alaktan, a Nat-ban is csak nyomokban lelhető fel. (Az okokat ismerjük, most ne firtassuk. Arra azért szeretném felhívni a figyelmet, hogy a hazai strukturalista-generatív szerzők – akik jó húsz éve angolszász nyelvtanok mintájára sugalmazták az alaktan negligálását – most Új magyar nyelvtanukban írtak alaktant. Tehát ismét „korszerű” alaktant írni, s erre a Nat esetleges átdolgozásakor – melyet sokan nagyon remélünk – nem árt odafigyelni.) Jómagam tananyagunk tervezésekor abból indultam ki, hogy a magyar nyelv agglutináló jellege megkívánja az alaktant, s az alaktani ismeretekhez kell kapcsolni a helyesírást-tanítást, úgy, ahogyan az mindig is volt, és ahogyan ésszerű.

A részletes tananyag a következő:

2. o.: Általános ismeretek a nyelvről és az anyanyelvről, a hangok és a betűk, az elválasztás, a szavak jelentése, az ellentétes jelentésű és a rokon értelmű szavak, az egyszerű és az összetett szavak, az összetett szavak elválasztása, a szóelemek: a tő és a toldalék, néhány toldalék és helyesírásuk, a más-képp ejtjük-másképp írjuk esetek, év végi ismételtes.
3. o.: Év eleji ismételtes. A mondatfajták a beszélő szándéka szerint. A szófajok közül: a főnév, fajtái (köznév és tulajdonnév), jelei és ragjai, a névelő és a névutós főnév, az ige és ragozása (személy, szám, idő), az igekötő, a melléknév (fokozása és ragozása), a számnév és fajtái (ragozása, a határozatlan számnév fokozása), a névmás (személyes, mutató, kérdő). A szófajok összefoglalása, év végi ismételtes.
4. o.: Év eleji ismételtes. Gyakorlatok a szóalakkal kapcsolatosan: összetett és képzett szavak. A tanult szófajok, kibővítve az igemóddal és az igemóddal kapcsolatos helyesírási kérdésekkel. Az igemód és a mondatfajta összefüggése. Mondattani alapismeretek: a mondat fő részei: az alany és az állítmány; a bővítmények: a tárgy, a határozó és a jelző. Év végi ismételtes.
5. o.: A magyar nyelv változatairól: a köznyelv, a nyelvjáráások, a szaknyelvek, a gyermeknyelv, az ifjúsági nyelv és a diákn nyelv, a nyelvi viselkedés. Hangtan: a beszédhangok, a hangtörvények, a szótag és az elválasztás, a hangok zenéje; a hangok, a szótagok és a verselés. Kommunikáció: a beszéd dallama, a hangsúlyozás, a beszédtempó, a hangerő, a beszédpszünet, a kifejező beszéd és a felolvasás, a beszéd és az írás, az írás története, a magyar helyesírás története, helyesírásunk, mindennapi szövegek és helyzetek: a bemutatkozás és a bemutatás, a névjegy, a meghívó és a meghívás, a köszönés és a megszólítás, az emlékkönyv. Szóalaktan: a szavak jelentése és szerkezete, a szóelemek, a szótövek, a névszótagok, az igeragok, régies szóalakok. Anyanyelvünk és a világ nyelvei.
6. o.: Kommunikáció: fogalma, a kommunikációs folyamat tényezői, kommunikációs helyzetek: a beszélgetés, a vita, nem nyelvi jelek a kommunikációban, a jelek, a jelrendszerek, a nyelv mint jelrendszer. A szavak jelentése: a hangalak és a jelentés, a hangutánzó és a hangulatfestő szavak, az egyjelentésű és a többjelentésű szavak, a szavak jelentésének változása, az azonos alakú szavak, a hasonló alakú szavak, a rokon értelmű szavak, az ellentétes jelentésű szavak, a jelentésmező. Szófajtan: a szófajok teljes rendszere, beépítve az alaktani és a helyesírási tudnivalók ismételtes és rendszerezése, valamint új ismeretként a szóképzés. Kommunikáció: szövegértés és szövegalkotás írásban és szóban: az elbeszélés, a jellemzés és a levél, a tanulási tanítása.
7. o.: Kommunikáció: a magán- és a kisközösségi kommunikáció: a felszólalás, az érvelés, a vita, beszédművelési és stilisztikai gyakorlatok, kommunikációs helyzetgyakorlatok. Mondattan: a rendszermondat: a mondatrészek és a szószervezetek. A szóalkotási módok: a szóösszetétel, a szóképzés, egyéb szóalkotási módok. Szövegértés és szövegalkotás: az írásos és a szóbeli

szövegek alkotása a kisközösségi kommunikációs helyzeteknek megfelelően: átalakítások, kreatív gyakorlatok, a nézőpont alkalmazása a fogalmazásokban.

8. o.: Kommunikáció: hír, tudósítás, glossza, interjú, riport, hirdetések, a tömegkommunikációs eszközök, beszédművelési és stilisztikai gyakorlatok, kommunikációs helyzetgyakorlatok. Mondattan: a rendszermondat: az összetett mondat és helyesírása, a szövegmondat. A jelentéstani ismeretek bővítése. Szövegértés és szövegalkotás: az írásos és az élőszóbeli szövegek a tömegkommunikációban, szövegátalakítások és kreatív szöveggyakorlatok. Véleményalkotás és értékelés.

Megjegyzések a tananyag elrendezéséhez. Az 1978-as tanterv a 2. osztályban a tanév elején a mondatfajták tárgyalását kérte. Ez meglehetősen sok időt vett igénybe feleslegesen és károsan. A második kisgyerekeknek tanév elején olvasási nehézségeik vannak, az egyes szavak kiolvasásával és leírásával küszködnek. A hangtani és az alaktani ismeretek ebben segítik őket, ezért a nyelvtannak az elemi hangtan és alaktan tanítására kell összpontosítania. A mondatfajtákkal a gyerekek tisztában vannak, ugyanis az olvasmányfeldolgozások kapcsán elkerülhetetlenül szóba jönnek, s a második tanítótól is azt kérjük, hogy az olvasmányok feldolgozása során tisztázza és gyakorolja a mondatfajtákat. Ott lehet ugyanis természetes környezetben, azaz szituációban foglalkozni velük. A Nat is ezt írja elő a 4.o. végére: a „mondatfajta megnevezése konkrét esetekben”. Mindezek mellett azt tapasztaltuk, hogy az igemódok ismerete nélkül sok a hiba a mondatfajták megítélésében, maguk a tanítók hibáznak, pl. a „Nézd meg, légy szíves, ott van-e a könyv” típusú mondatot pusztán a kérdés szándéka alapján nem minősítik felszólító mondatnak. Úgy láttuk helyesnek, hogy 3. osztályban tekintjük át a mondatfajtákat, s részletesen 4.-ben, de inkább 7.-ben foglalkozunk velük nyelvtani anyagként. Az 1978-as tanterv nyomán hosszú jelentéstani fejezet volt a 2.-os könyvben. A jelentéstan mint nyelvtani anyag nagyon nehéz, részletesen 7.-ben foglalkozunk vele, kifejezetten a tanterv kényszere miatt, mert még mindig korainak tartjuk. Másodikban csak érintjük a szójelentés kérdéseit, s a jelentéstani feladatokat áttettük a feladatfüzetbe, konkrét szituációba, azaz az olvasmányfeldolgozásba. Ily módon – több idő biztosításával – megerősítettük az olvasástechnika és a helyesírás tanítását. A Nat megfigyelkedezik az összetett szavak elválasztásáról; hangsúlyozza, hogy csak az egyszerű szavak elválasztása követelmény, s azután nem ír az összetett szavak elválasztásáról. A kisgyerek megérti azt, hogy „a szóban szavak lehetnek”, s azt is megérti, hogy az elválasztás a szavak határán történik (természetesen, ezen a fokon nem szabad még az összetett szavak bonyodalmaival foglalkozni, ez hetedikes anyag). Nem csoda, hogy a felvételi teszteken a legtöbb hiba az elválasztásban van, hiszen nincsen megtanítva, s ha a Nat-ra bízunk, akkor nem is lesz. Tehát 2.-ban tanítjuk az összetett szavak elválasztását, s évről évre állandóan foglalkozunk velük.

A másképp ejtjük-másképp írjuk eseteket szótagoltatással íratjuk. A szótagoltatás nem probléma, mert az olvasástanítási módszer szótagoltató. 2.-ban,

de később is alkalmazzuk a következő utasítást: „Mondd magadban szótagolva, miközben írod!” A tő és a toldalék tanítása után természetesen megkeresztetjük a szóelemeket, de csak az egyalakú tövek felismerését kérjük. (4.-ben csak ízelítőül szerepel néhány tőváltozat.) Mondanom sem kell, hogy a Nat követelménye: „A szavak tövének felismerése” ebben a megfogalmazásban túlzás. A tanítónak ismernie kell a tövek teljes rendszerét – el is helyeztünk a kézikönyvben egy segítő táblázatot –, de nem szabad megkövetelnie a tőtant (nagyon sok a hiba és a túlzás e tekintetben is a gyakorlatban). Itt jegyzem meg, hogy a kötőhangzós elmélet hívei vagyunk, elsősorban azért, mert ezt érti meg legkönnyebben a kisgyerek, jól szemléltethető, s leegyszerűsíti a toldalékok tanítását. Szeretlén kötőelemek pedig minden nyelvi szinten vannak, így a kötőhangzó terminus léte nem zavaró (az Új magyar nyelvtan is használja).

A 3. osztályos anyag körülhatároltabb, mint a többi. A Nat a főnév kapcsán előírja a névelő tantását. Rejtély, hogy miért hagyja ki a névutót. Különösebb elvonatkoztató képesség nem szükségeltetik a megértéséhez, viszont helyesírását idejekorán be kell gyakorolni. A Nat csak a személyes névmások ismeretét követeli meg, talán nem túlságosan megterhelő a mutató és a kérdő névmások felvétele a tananyagba, már csak pragmatikai-kommunikációs fontosságuk miatt is.

A 4. osztályban sort kell keríteni az igemódok tanítására, valamint a felszólító módú igealakok helyesírására. A Nat nem írja elő követelményként a mondatrészek ismeretét, de nem is tiltja meg tanításukat. Az 1978-as tanterv nyomán volt és van is a negyedikes anyagban egy kis mondattan, bár egy kissé részletesebb a kelletténél. A tanítók megszokták. Két okból nagy szükség van a mondatrészek ismeretére és az elemzési készségre: a szövegértő olvasás fejlesztése végett és a toldalékok felső tagozatbeli szakszerű tanításához, a terminológia ugyanis mondatnani alapú. Ezért szükségesnek tartjuk 4. osztályban a mondatrészek áttekintését, tulajdonképpen felismerésüket a kérdőszók alapján, különféle kifejezési módozataik részletezése még 4.-ben korai, hetedikes tananyag.

Az 5. osztályos anyag felépítése eltér a szokásostól, induktív. A gyerekek figyelmét környezetük nyelvhasználatára irányítjuk, majd saját nyelvhasználatukat figyeltetjük meg velük. Ezután kerül sor a beszéd hangzásbeli, majd írásbeli megformálására. A szóalaktan után következik nyelvünk típusának (agglutináló, gazdag alaktanú), majd rokonságának a bemutatása.

A program grammatikai háttérét A magyar nyelv könyve képezi (Trezor Kiadó 1990), mely figyelembe veszi az 1963 utáni grammatikai újításokat, elsősorban Rácz Endre munkásságát. A gyakorlatiasságot szem előtt tartva, néhány jelenséget másképpen magyarázok. A magánhangzókat nem a nyelv függőleges mozgása, hanem az állkapocs nyitása szerint osztályozom, mégpedig azért, mert a gyerek az állkapocs mozgását jobban megfigyelheti, s ezen osztályozás alapján jobban megérti a zárt és a nyílt beszéd mibenlétét. A szófajok osztályozásában a viszonyozók csoportját egyszerűsítettem. A segédigét nem tekintettem külön szófaji kategóriának, hanem mint az ige sajátos funkcióját tárgyalom. A módosítószókat pedig teljesen külön veszem mint egy sajátos nagy kategóriát. A határozókat három nagy csoportba soroltam: körülményeket kifejező határozók, logikai viszonyokat kifejező határozók (ok- és célhatározó, a partitívuszi határo-

zó), vonzathatározók (a tulajdonképpeni vonzatok, a részes-, a hasonlító és a mértékhatározó).

2. A módszerrel. A klasszikus induktív menetű tanítást javasoljuk. Tan-könyveink megadják a maximális segítséget a magyarázathoz, a tanítási óra megszervezéséhez. Órákra lebontva, logikusan felépítve adjuk a tananyagot. Igyekeztünk érdekes, az irodalommal koncentráló indukciós szövegeket adni. Az általánosítást csoportosításokkal, kiemelésekkel stb. segítjük. A tanulnivaló ke-rettel és színnel van kiemelve. A megértés ellenőrzéséhez mindig adunk gyakor-latot, a házi feladat pedig hasonlít az órán végzett gyakorlatokhoz. A tanároktól azt kérjük, hogy a táblai magyarázathoz használják az indukciós szöveget, vagy egy részét, vagy hasonlót. Akármilyen megoldást választanak is, mindig olvas-tassák el a könyvet, érdemes. Egyrészt nagy gondot fordítottunk a szövegváloga-tásra, másrészt igen ötletesek és derűsek az illusztrációk, tehát érdemes időt szakítani az olvasásra. Azt is kérjük, hogy a versrészleteket taníttassák meg: sokat válogattunk Petőfitől, Áprilytól, Weörestől, az adott korosztálynak való szép verseket. Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a nyelvtan az olvasás és a beszéd fejlesztését is szolgálja: éljünk ezzel a lehetőséggel. Nagymértékben segíti a nyelvtan az irodalmi művek megértését: hatodikban ezért idéztünk sokat a Toldiból. Például ha megtanítjuk a mutató és a vonatkozó névmások különle-ges változatait, s ha a Toldiból idézzük a példákat, akkor a Toldi megértését is segítjük. Hasonlók a megoldások a kommunikációs fejezetekben is, például a vita illusztrálásához az Egri csillagokból vettük a szemelvényeket. Nagyon sok időt töltöttünk a nyelvtan és az irodalom, valamint a nyelvtan, az olvasás- és a beszédfejlesztés összehangolásával, a gyerek számára érdekes szövegek váloga-tásával, a valódi integráció megteremtésével. Külön figyelmet érdemel a tan-könyvek nyelvművelési anyaga. Ez második osztálytól kezdve rendszeresen ismétlődik. Mindig egy dialógus, „Álljunk meg egy szóra!” címmel, emlékeztet-ve Grétsy László közkedvelt műsorára. A dialógus mindig két olyan szereplő között zajlik, akik egyébként az adott évfolyamhoz illő vagy előírt olvasmány-ban szerepelnek. 5.-ben a párbeszéd két szereplője Csele, A Pál utcai fiúk ele-gáns kis legénykéje és Rác tanár úr; 6.-ban Szabó Magda leányhőse, Zsófi és Márti néni, a Mondják meg Zsófikának c. regény alakjai. Stb.

A motivációs bázis a kisgyerekek esetében meseszerű. A 3. osztályos könyvben egy kerettörténetet alkalmaztunk. Négy főszereplőt alkottunk, négy különböző jellemű gyereket. Egy időgép segítségével különböző korokba látogatnak el. Kalandjaik szolgáltatják az „indukciós szöveget”. S ez a megoldás nem öncélú, mivel összhangban van az olvasókönyv történeteivel. Az érdekes tartalom és a jó illusztrációk következtében olyan a nyelvtankönyv, mint egy szép mesekönyv. A felsős nyelvtanok illusztrációi inkább karikatúraszerűek, Roth István munkái, ötletesek és jól visszaadják a figurák jellemét.

A klasszikus menetű tanítás képezi programunk módszertani alapját. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ne élénk azzal a számtalan jó ötlettel, lehetőséggel, melyet az elmúlt évtizedek módszertana felhalmozott. Sokszor indítjuk az órát problémafelvetéssel, feladatmegoldással. Az elnyújtott ismeretszerzést is alkalmazzuk, például az egybeírás lehetőségeit észrevétetjük és gyakoroltatjuk a

feladatfüzetekben már második osztálytól, de csak a 7. osztály végén tanítjuk rendszeresen. A módszerbeli változatosság mellett kiegyensúlyozottságra törekedtünk. Az volt a célunk, hogy – a könyveket felütve – a tanár világosan lássa a teendőjét, a szülő pedig tájékozódjon az órán történetekről, s a hiányzó vagy egyedül tanuló gyerekek se legyen gondja.

A **feladatfüzet** műfaja a program lényeges újítása. A program két pólusát az irodalomtankönyv és a nyelvtantankönyv alkotja. Mindkettő állandó használatú tankönyv, gyakorlatokkal, feladatokkal, tehát nem munkatankönyv. Ez azt jelenti, hogy szükség van iskolai-házi füzetekre. A feladatfüzet nyelvtani, irodalmi és integrált feladatokat tartalmaz. Lehet írni bele, de vannak benne szóban megoldandó feladatok, például olvasási és kiejtési tréningek, játékok, továbbá komolyabb, a füzetben megoldandó emlékeztetőből írássok, fogalmazások. A program az alsó tagozaton előírt mintákat tartalmazó írásfüzetekkel gondoskodik az írástechnika fejlesztéséről, ezt a munkát a hagyományos, ellenőrzött füzetvezetéssel kell folytatni. A hetvenes években bevezetett munkafüzetek nagyon lerontották a gyerekek írását az elmúlt húsz évben. Mi csak azokat a gyakorlatokat helyeztük el a feladatfüzetben, melyeket ott célszerű megoldani, mert túlságosan sok időt venne igénybe a feladat leírása, megértetése, ilyenek például a töltő- és töltőkereséses feladatok vagy a versritmus bejelölése.

A tanórához kapcsolódó feladatokon kívül mindig van a feladatfüzet lapjain ismétlődő helyesírási gyakorlat, kreatív feladat, tollbamondás, játék.

3. Az integrált magyar nyelvi és irodalmi program módszertani elvei

Az anyanyelvi nevelés módszerei c. főiskolai tankönyvben vannak megfogalmazva (szerk. Kernya Róza., Kaposvár, 1995). Az egyik sarkalatos tétel azt mondja ki, hogy – mivel más a nyelv, és más a nyelvtan – a nyelvfejlesztés és a nyelvtantanítás két különböző terület. A nyelv fejlesztésével minden egyes tantárgy foglalkozik, különösképpen az irodalom, a nyelvtan megtanítása a nyelvtan nevű tantárgy feladata. Ez azt jelenti, hogy nem lehet a nyelvtan megtanulását az elsődleges nyelvelsajátítás körébe utalni, azzal egybeemosni, s oly módon kezelni, mint a kisgyerek beszédfejlesztését. Ezért nem fogadjuk el az elnyújtott ismeretszerzést mint nyelvtanítási módszert, ezért térünk vissza a klasszikus induktív menetű módszer alkalmazásához. A nyelvtantanítás célját a következőkben látjuk: 1. megmagyarázza, tudatosítja az ösztönös nyelvhasználatot, 2. megalapozza a helyesírást, a helyes beszéd és a szövegértő olvasás tanítását, 3. megalapozza az idegen nyelvek tanítását, 4. fejleszti a logikus gondolkodást, s ezáltal megalapozza a többi tantárgy tanulását. Mindez azt is jelenti, hogy a nyelvtanulás velejárója a szabályalkotás és a szabálytanulás. Az igaz, hogy a gyermek elvont gondolkodási képessége még fejletlen, de azért vagyunk, hogy tanítsuk és megkönnyítsük a dolgát. A nyelvtanítással kapcsolatos módszertani vitának a vetülete megvan az olvasástanításban is: itt is van egy olyan irányzat, mely az olvasástanulást úgy kezeli, mint az elsődleges nyelvelsajátítás folytatását, s van egy másik irányzat, mely az olvasás megtanítását, a hang-betű megfelelések tudatosítását nélkülözhetetlennek tartja. Mindkét irányzatnak vannak hívei külföldön is, itthon is. Szerencsére (?) a legutóbbi amerikai tesztek olyan rosszul sikerültek, hogy a hang-betű tanítás és általában a módszeres taní-

tás hívei meggyőzték a pedagógiai közvéleményt irányzatuk helyességéről. Nálunk olyan csúnyán írnak a gyerekek, olyan rossz a helyesírásuk (főiskolán elválasztási és ly-os problémákkal kell már küszködnünk), olyan sok gyerek nem tanul meg igazán olvasni, hogy valóban el kell gondolkodnunk az utóbbi húsz év oktatási módszereinek a helyességén. A Nat nem segít, inkább tovább lazítja a beindított folyamatokat. Az óraszámcsökkenés, a követelmények lejjebb szállítása nem fog javítani a helyzeten. Több jó program van most már a tankönyvpiacon, az a félő, hogy megvalósításukhoz nincsenek meg a feltételek, elsősorban az időkeretek.

A nyelvtanítás módszertani elveit Szemere Gyula nyomán a következőképpen fogalmazhatjuk meg: a) a tudományosság elve, b) az oktatás rendszerességének és érthetőségének az elve. A tudományosság elve azt jelenti, hogy a tananyagnak összhangban kell lennie a tudomány mindenkori megállapításaival. A gondot az jelenti, hogy maga a tudomány megosztott, több nyelvreírási irányzat létezik egymás mellett. Nagyobb jelentősége van azonban a tananyag egyszerűsítését meghatározó elveknek. A tananyag egyszerűsítésére elsősorban az alsó tagozatban van szükség, s a végső határt eléggé jól kijelölte az elmúlt évszázad gyakorlata. Ennek értelmében a szófajokat alsó tagozaton jelentésük alapján tanítjuk, a grammatikai ismérveket a felső tagozatra hagyjuk. Az 1978-as tanterv nyomán az elmúlt húsz év tankönyvei kérdőszavak alapján tanították a szófajokat, s ez a gyakorlat végsősoron összemosta a szófajtan és a mondattan tanítását. Véleményünk szerint ez az egyszerűsítés túlzó volt, s visszaállítottuk a szófajoknak jelentés és (módjával) grammatikai ismérvek alapján történő tanítását. Tehát egy elfogadható kiegyensúlyozottságot hoztunk létre az egyszerűsítések tekintetében, semmiképpen sem fogadjuk el azonban a Nat követelményeinek azon túlzó egyszerűsítését, mely csak ötödikben kívánja meg a múlt idő jelének az írását minimumként.

Reméljük, hogy ésszerű, igényes, ugyanakkor jól tanítható, élvezetes tananyagot készítettünk. A tananyag folytatásáról akkor szeretnék beszámolni, ha már javarészt elkészült.

Adamikné Jászó Anna

Petőfi nyelvi hatása*

1. Barta János, a kiváló irodalomtörténész alighanem joggal írta huszonöt évvel ezelőtt, Petőfi születésének 150. évfordulóján, hogy a magyar irodalomnak két költő-forradalmára van: Petőfi és Ady. Ők radikálisan újat hoztak a költészet funkcióját, az esztétikumot stb. illetően, mégpedig oly mértékben, hogy semmilyen szabályos fejlődési láncolatba nem lehet őket beiktatni (1. Barta 1975: 44–6). Nem véletlen tehát, hogy – most már Petőfinél maradva – ő azon nagyon kevesek közé tartozik, akik a magyar költők és írók közül korán és tartósan bejutottak a világirodalomba. Most mégis azt kívánom hangsúlyozni, hogy még kisebb azoknak a kiemelkedő egyéniségeknek a száma, akik olyan hathatósan, sőt elhatározó módon beleszóltak a nyelvi sztenderd (benne a köznyelv és az irodalmi nyelv) alakulásába, mint Petőfi Sándor.

Csak ámulni tudunk mindjárt azon, hogy a számára adatott öt-hat év alatt mennyiségileg és minőségileg mit alkotott ez a fiatalember! És egyáltalán hogy tudta minden ízében oly hamar birtokba venni a magyar nyelvet?! Hiszen mint Illyés Gyula írja Petőfi című könyvében: „A luteránus templomban, ahol a kisdédet megkeresztelik... szlovákul zümmög a zsoltár”, és a vajúdo „kicsi fekete-hajú asszony” is „szlovákul jajong”, igaz, hogy az apának „magyarul szűrődtek ki fogai közül azok az öntudatlan szavak, melyeket az aggodalom és a tehetetlenség lök a nyelvre” (Illyés 1936: 10, 8).

A döntő lépést minden bizonnyal az jelentette, hogy a család hamarosan – a kisgyermek még 22 hónapos sincs – Félegyházára költözik. Itt teszi meg tehát az első lépéseket, itt ejti ki az első értelmes szavakat, itt szívja magába a magyar nyelv népi ízeit. Ezért írja később, 1848 nyarán Szülőföldemen című emlékezetes versében, hogy „Itt születtem én ezen a tájon, Az alföldi szép nagy rónaságon, Ez a város születésem helye...” (részletesebben l.: Illyés 1936: 10–4, Fekete 1974). Iskolába kerülván, mintha érezte volna, hogy sietnie kell, bejárta szinte fél Magyarországot: Kecskemét, Szabadszállás, Sárszentlőrinc után Pest, majd Aszód, ezt követően Selmec, ismét Pest, azután Sopron és Pápa következett, közben színészi próbálkozások, katonaság... Röviden tehát az élet szolgáltatva számára az ismereteket és a nyelvi sokszínűséget. És Petőfi életművének nagyságát látván, még két dolgot kell figyelembe vennünk. Először azt, amit legjobb barátja, Arany János említ iskolai irodalomtörténetében: „... tévedne, ki azt

* Elhangzott a Magyar Tudományos Akadémia I. Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya által rendezett Petőfi-emlékülésen, 1998. május 14-én.

hinné, hogy ő (ti. Petőfi) szellemét nem művelte a legnagyobb szorgalommal. Éjjel nappal írt, olvasott, jegyzett; saját igyekezete által magáévá tette a német, francia s angol nyelveket, hogy az ezen írt remek műveket olvashassa” (idézi Barta János: 1975: 66). A másik megjegyzendő az, hogy Petőfi nem mindennapi ember, hanem röviden: lángelme volt... (vö. Barta 1975: 44–6).

2. Meg kell vallanom, 25 évvel ezelőtt már foglalkoztam Petőfi nyelvével (1. Szathmári 1973 és 1975). Hogy most ismét ehhez a témához nyúltam, nemcsak az újabb évfordulóval magyarázható, hanem sokkal inkább azzal, hogy a nyelvtudomány azóta előbbre lépett (pl. a szövegten, a szociolingvisztika, a pragmatika stb. felé); hogy köznyelv és irodalmi nyelv dolgát és a nyelvi rétegek viszonyát nem jelentéktelen mértékben másként látjuk; hogy közben megjelent a Petőfi-szótárnak mind a négy vaskos kötete; és hogy – mint minden nagy téma – Petőfi nyelvének a vizsgálata is kimeríthetetlen...

Mielőtt a címben jelzett kérdés tárgyalására rátérnénk, lássuk röviden, hogy egy-egy – nyelvi és stílári tekintetben – kiemelkedő egyéniség (költő, író stb.) a nyelvnek egyáltalán mely rétegére fejthet ki számottevő hatást. A lényegyet kiemelve azt mondhatjuk: mindenekelőtt a nyelvi sztenderdre, illetőleg annak két megjelenési formájára, a köznyelvre és az irodalmi nyelvre. De mindjárt megjegyzem: főként ezek alapjának, fővonásainak a kikristályosodása előtt, tehát nálunk a múlt század közepe tájáig, vége feléig. A nyelvi sztenderdet mai ismereteink szerint így határozhatjuk meg: egy-egy nyelvnek a többi használati formán (a nyelvjárásokon, a szociolektusokon stb.) felülemelkedett, fő vonásaiban egységes, normatív és eszményi változata, amely rendszerint integrációs folyamatok útján hosszabb idő alatt alakul ki, majd a nép, illetve a nemzet nyelvhasználatának reprezentánsává válik. Ezen belül a köznyelv a sztenderd beszélt változata, tehát lényegében a társas érintkezés nyelve, amellyel az iskolában, a hivatalokban, a kereskedelemben, illetve a rádióban és a televízióban stb. élünk. A köznyelv szerkezete, normarendszere a beszélt nyelvi jelleg (az interakció, a hangos beszéd sajátosságai, a taglejtés alkalmazása stb.) következtében kevésbé feszes, mint az irodalmi nyelv. Az irodalmi nyelv a nyelvi sztenderd írott változata, amelybe minden magasabb szintű írott nyelv beletartozik, tehát a szépirodalom kivül a tudományos, a publicisztikai, a vallási, a politikai stb. írott nyelvhasználat. Érthető, hogy az irodalmi nyelv a normákhoz, a hagyományhoz jobban ragaszkodik, és esztétikai céljai is erősebbek. (L. részletebben Benkő 1988: 243–57.)

A sztenderdizált nyelv kialakulása – mint ismeretes – hosszú folyamat. Nálunk a nyelvi egységesülés és normalizálódás intenzívebben a XVI. század második negyedében indult meg, főként a humanizmus, a reformáció, a könyvnyomtatás, a kialakuló literatúsréteg stb. hatására, és – az eddigi kutatások tanúsága szerint (Bárcezi 1963, Szathmári 1968) – a nyelvi sztenderd, pontosabban az irodalmi nyelv a XVIII. század elejére alapjaiban körvonalazódott, de csak formai, azaz helyesírási, hangtani és alaktani tekintetben. A tartalmi, vagyis a szóképzleti, frazeológiai, mondatjelentéstani, stilisztikai stb. jelenségek sztenderdizálása azonban még el sem igen kezdődött, sőt szó- és kifejezőképességünk nagyon szegényes volt: hiányoztak nyelvünkől a XVIII. század vége felé és a

XIX. század elején nagy számban keletkezett új dolgokat, fogalmakat megjelölő szavak, valamint a színes, változatos és hatásos stílust biztosító nyelvi-stiláris eszközök. Egyébként megjegyezhetjük, hogy még a formai jellegű normák is csak a műveltebbek körében voltak ismeretesekek.

Mielőtt továbbmennénk, itt kell kitérnünk a Prágai Nyelvész kör idevágó tanítására. Bohuslav Havránek és Vilém Mathesius ugyanis még két fontos jellemvonását emeli ki a nyelvi sztenderdnek, benne az irodalmi nyelvnek. Szerintük az irodalmi nyelvet – szemben a népnyelvvvel – feladatainak a sokrétűsége, polifunkcionalizmusa s ennek következtében kifejezéseinek a nagyobb differenciáltsága is jellemzi, hisz átfogja a kultúra és a civilizáció valamennyi területét. A másik fontos sajátosság az irodalmi nyelv intellektualizációja. Ez a főleg a szókészletben és a szintaxisban mutatkozó sajátosság teszi alkalmassá a nyelvet a mindennapi használatnál magasabb absztrakciós szint jelölésére és a bonyolult logikai folyamatok, a komplex gondolatok kifejezésére (1. pl. a műszavakat, továbbá az újabb kötőszókat, névutókat stb.). (L. részletesebben Péter 1976: 410–2.)

Nos, mintha a felvilágosodás – a XVIII. század utolsó harmadában és a XIX. század elején – mindezt felismerte volna. Tudniillik a felvilágosodás eszméitől indítva a nyelvnek minden téren való kiművelését tűzte ki célul. E korszak legkiemelkedőbb egyéniségei (Bessenyei, Kazinczy, Révai, Versegly és mások) véghezvitték a nyelvújítást, hitet tettek a kialakult nyelvi normák mellett, és – eddig nem tapasztalt számban – új grammatikákkal, szótárakkal, iskolai tankönyvekkel, valamint költői és prózai művekkel stb. nem kismértékben terjesztették is őket. Mint ismeretes, maga a nyelvújítás sok ezerrel gyarapította szó- és kifejezőkészletünket, és megalapozta valamennyi stílusrétegünket: a tudományos és szaknyelvi, a publicisztikai és a hivatalos stílus mellett a legfontosabbat, a szépirodalmi stílust is (részletesebben l. Benkő 1960, Bárczi 1963: 290–342, Szathmári 1980).

A magyar nyelvi sztenderd kikristályosodásának folyamatát továbbvitték, szélesítették – csak ezen belül most már nem elsősorban új lexikai elemekkel, hanem a nyelvújítás eredményeinek az elterjesztésével, a teljes befogadásával – a Petőfi felléptét megelőző mintegy két évtizednek, immár a reformkornak olyan jelentős eseményei, mint az emberi jogokért és a nemzet függetlenségéért vívott, majd a szabadságharcba torkolló küzdelmek; Pestnek gazdasági, politikai és tudományos központtá válása; a Magyar Tudós Társaság megalapítása és azonnal meginduló, igen sokrétű tudományos és kulturális tevékenysége (az első helyesírási szabályzat, a tájszótár, a tisztí szótárak stb. megszerkesztése); Kölcsey, Bajza, Vörösmarty és más költők, írók alkotásainak a megjelenése; a sajtó és a folyóirat-, valamint könyvkiadás felvirágzása; stb. (L. részletesebben: Pais 1955.)

3. Elérkeztünk a negyvenes évek elejére. Ha a Petőfi fellépte előtti magyar nyelvi sztenderd állapotát akarnánk – ezúttal a negatívumokra helyezve a hangsúlyt – jellemezni, összefoglalóan a következőkre utalhatunk.

a) A nyelvi sztenderd formai normarendszere még tartalmazott viszonylag jelentős számban ingadozó elemeket, továbbá korántsem terjedt el a kívánt mértékben.

b) A szó- és kifejezőkészlet se mennyiségben, se minőségben nem tudott felzárkózni a kor követelményeihez. Ráadásul a nyelvújítás alkotásainak számos eleme sem épült be szervesen nyelvünkbe.

c) E negatív jelenségekhez nem kismértékben hozzájárult az is, hogy a nyelvi sztenderd megerősödésének legfőbb segítője: a szépirodalmi nyelv és stílus – éppen az akkori stílusirányzatok (a klasszicizmus, a biedermeier, az almanachlír stb.) hatása következtében – távol állt az élő nyelvtől, és egyébként sem tudott megfelelően hatni (Szűcsi József pl. ezt jegyezte meg a Petőfi költői nyelvét vizsgáló dolgozatában: „Vörösmarty és Bajza csak a nemzet műveltjeihez szóltak...”; Szűcsi 1910: 15). Egyébként Zlinszky Aladár Petőfi nyelvéről értekezvén arra utal (példákkal illusztrálva), hogy „a költő zsenéinek a stílusa is sokszor fellengő, affektált, modoros...” (Zlinszky 1922: 189–90). Martinkó András szintén megemlíti, hogy a negyvenes évekből származó Petőfi-levelekben az almanach lírára jellemző képek találhatók (Martinkó 1965: 33).

d) Nem alakult ki a természetes beszéden alapuló társalgási, illetőleg köznyelv sem. Az akkori társalgási nyelvet szintén a sablonos formulák és a nyelvi mesterkélttség jellemezte. „... a társalgási nyelv azt a stílust utánozta – írja T. Lovas Rózsa (1955: 443–4) –, amelyben pl. az Életképek szerkesztője fogalmazta meg 1844-ben felhívását a magyar nőkhoz, éppen a társalgási nyelv ápolása érdekében: „Kebleitek’ lelkesedésétől, mint gyöngyelő forrás nedűjétől fakadand tartóssá a’ magyar társalgás életvirága, melyből füzendő koszorúikat örömmel teendik asztalaitokra kegyelések által lelkesített íróink.” Érthető tehát, hogy mind jobban erősödött az igény egy, az élethez közelebb álló stílus és irodalmi nyelv iránt.

Ha végigtekintjük Petőfi életművét, megállapíthatjuk, hogy a magyar nyelvi sztenderd kikristályosodását minden tekintetben – az itt jelzettekben is – előbbre vitte, különösen az élő, beszélt nyelvnek a szépirodalomba emelésével, illetve a művelt köznyelvnek a megalapozásával. Hogy mindezt oly rövid idő alatt is megtehetette, azt nem mindennapi tehetségén kívül mindenekelőtt egyéniségével magyarázhatjuk.

4. Mi jellemezte ezt a sajátos egyéniséget? Elsősorban a való világ iránti olthatatlan érdeklődés. Nincs még egy költőnk, akit az élet minden jelensége annyira érdekelt volna, mint Petőfit. Gyalog és szekéren bejárja szinte az egész országot, és közben minden érzékszervével figyeli az embert, a természetet, az élő és élettelen világot, az apró bogaraktól a fellegekig, és mindazt, amit az ember tesz, ami az emberrel történik. Ilyenformán Petőfi költészetéből és prózájából szinte rekonstruálható a költő életének minden pillanata, az egész akkori világ.

Ennek megfelelően minden általa érzékelt dolog bekerül a versbe, a szépprózába, egyenesen, legtöbbször közvetlenül. Ezért írja Martinkó, hogy „... mind az impulzus, mind a versnek a költemény során esetleg többször is előbukkanó vagy állandóan jelen levő külső fizikai kerete is szó szerinti értelemben vett realitás, igazság... Igaz és realitás nemcsak előfordulásában, bár ez önmagában is sokatmondó: nincs a világirodalomban költő, akinél az említett jelző adatok a maguk fizikai realitásában – nem metaforaként, a belső valóság analógiájaként –

olyan sűrűn és meghatározó jelleggel szerepelnének, mint Petőfinél” (Martinkó 1969), és ezért jegyzi meg Illyés az Egy estém otthon című, szinte a köznapi nyelv hatását keltő és csodálatos egyszerűségű költemény megjelenésével, fogadtatásával kapcsolatban: „A negyvenes évek ítései és költérei méltán elhülhettek, mikor szemük elé került ez a vers. Hát így is lehet versben beszélni?” (Illyés 1936: 80.)

Így válik aztán Petőfinél az egyszerűség, a természetesség elvvé, programmá: „Föl nem érem ésszel – jegyzi meg az Úti levelekben –, hogy vannak a nem-mindennapi emberek közt olyanok, kik nem tudják vagy nem hiszik, hogy az egyszerűség az első és mindenek fölötti szabály, hogy akiben egyszerűség nincs, abban semmi sincs. Azzal ne álljanak elő, hogy az ő gondolataik magasabbak, hogysem közönséges nyelven ki lehetne fejezni. Az az egyszerűség, mely vissza tudta adni Shakespeare legnagyobb gondolatait, legragyogóbb költői képeit, legmélyesegesebb érzelmeit, bizony Kuthyét vagy akárkiét is vissza tudja adni.” (Az Úti levelekből, vö: Martinkó 1965: 281–91.) Egyébként Petőfi már 1842-ben a pápai önképzőkörben előadott Székfoglaló beszédében (valójában ez a székfoglaló paródiája) „szembefordul az üres pátozzsal, a konvenciózus költői szépségekkel s egyben a nagyképűséggel, álfennköltiséggel, álérdeklődéssel, az előírások, szabályok szolgálai követésével.” (Martinkó 1967: 327, 1. még Martinkó 1965: 38–9.)

Az egyszerűség, a természetesség – érthetően – érvényesül a kifejezés-módban, a nyelvi-stiláris eszközökben is: „Az egyszerűség Petőfi számára nemcsak a funkciótlan dísz, sallang, tartalmatlan dagály s általában a pusztán formai eljárások kerülését, elvetését jelenti, hanem (ezzel együtt) jelenti a közösségi, egyetemes kifejezésformák gyakorlatát, azaz a nyelvi és stiláris demokratizmust és realizmust is. Petőfi stílusának... etikája van, s az azonos cselekvésének etikájával és politikai gondolkodásának népi demokratizmusával.” (Martinkó 1965: 283.) Mindez a közérthetőségnek, az élőbeszédnek a diadalát jelentette.

5. Ha most már Petőfi közvetlen nyelvi hatását akarjuk – legalább nagy vonalakban – felmérni, akkor a nyelvnek a következő rétegeit, jellemző sajátságait kell szemügyre vennünk.

A) Milyen mértékben erősítette Petőfi az addig kialakult normarendszert (ez utóbbit l. Szathmári 1975: 222–5), részint az ingadozások csökkentésével, részint a normák terjesztésével? Válasszuk szét a nyelv egyes részlegeit!

a) Hangtan. – A hangtani normákat Petőfi elfogadja, és nagyon kevés kivétellel követi is. Ezt igazolja mindjárt Gáldi Lászlónak a Petőfi-szótár szerkesztésével kapcsolatos megjegyzése, amelyet 1964-ben az írói szótári konferencián mondott: „A címszó általában a Petőfi használta szó mai irodalmi és egyben szokásos szótári alakja. A legtöbb esetben az Értelmező szótár címszavai minden nehézség nélkül alkalmazhatók Petőfi nyelvére is...” (Gáldi 1965: 373). Ez egyben már azt is mutatja, hogy a magyar nyelvi sztenderd a Petőfitől jelzett úton haladt a ma felé. A tendenciaszerű hangtani jelenségek közül csupán az *e : ő* szembenállás tér el a maitól. Nála ugyanis bizonyos esetekben az *ő-s* változatok jóval gyakoribbak (pl. *föl* 135 : *fel* 7; *föd* 34 : *fed* 7, *fölé* 26 : *felé* 1, *fölébred* 60 : *felébred* 5 stb.). Ehhez azonban azt is hozzátehetjük, hogy a *fel* : *föl*

stb. használata ma is vagylagos, az *ő-ző* változat, illetve a kettő változtatása a hangtani környezettől függően szolgálhatja a hangalaki változatosságot.

Az ingadozó változatokat egyébként Petőfi általában a mai felé közelíti (pl. *ismer* 254 : *ismér* 9 : *ösmer* 1; *sör* 14 : *ser* 4; *iskola* 30 : *oskola* 1; *által* 304 : *átal* 1; *engem* 539 : *éngem* 1; *enyém* 106 : *enyim* 12; stb.). Természetesen ingadozó változatok még Petőfinél is maradnak (pl. *ad* 53 : *ád* 40; *ágyú* 7 : *ágyu* 9 : *álgyu* 1; *ajándék* 19 : *ajándok* 4; *ákácfa* 5 : stb.). (Vö. Martinkó 1965: 336.)

Mindez nem zárja ki, hogy Petőfi ne használta volna fel a tájnyelvi, a régi-es stb. hangtani változatokat jellemzés, hangulatkeltés stb. céljából, illetve egyáltalán a beszélt nyelv felé hajlás következtében (pl. „S mi ad élvezet, hogyha nem bor és *leány*? Éljen a *lyány*, éljen a bor... húzd cigány!” Dínomdánom; „*Hírös* város az *aafödön* Kecskemét Ott születtem, annak *öszöm könyyerét*.” *Hírös* város...; „*Gyócs* a gatyám, patyolat az ingem...” Pusztán születtem...).

Mindamellettt valós Deme László megállapítása, hogy tudniillik Petőfinél köznyelvi hangállapotot használ a csikós, a juhász (Deme 1955: 81). Megjegyzem még, hogy mivel Petőfinek sok műve született, és ezek nagyon sokszor megjelentek, továbbá minthogy tekintélye is volt, érthető, hogy hatásosan képviselte a hangtani normákat.

b) Alaktan. – Az alaktan területén még kevésbé szilárdultak meg a normák, mint a hangállományban. Petőfinél is mind a név-, mind az igeragozásban viszonylag nagyobb az ingadozás, de a normalizáló és a normákat terjesztő szándéka, illetve a beszélt nyelv érvényesítése itt is megfigyelhető. Lényegesen több már a mai *-ból*, *-ből*, *-tól*, *-től*, *-ról*, *-ről* az *u-s*, *ü-s* változatokkal szemben. Viszont joggal írja Tompa József (Tompá 1955: 332): „... a hol kérdésre felelő belviszonyrag *-n-jét* is leginkább Petőfi meri az élő kiejtés alapján ritmikai okokból hiányjellel pótolni, pl. „Mivelhogy ruhákat mos a friss patakba” (ríme: *hajtva*, János vitéz I.). A töváltózatok esetében szintén gyakran a beszélt nyelvi variánst választja, pl. *megnyugoszol*, *szítam*, *teremében*, *téreken*, *mo-csárok*, *ajkin*, *meggyulladott* stb. Az *olvasánk* : *olvasók* variánsok közül Petőfi már az elsőt használja. A jövő időt illetően kezdetben gyakrabban él az *-nd* időjeles változattal, de él a *fog-os* jövővel is. Az *aztat*, *eztet* kettőzött ragos alakot régies, illetőleg népies stílusértékben használja. Az *ötet* elfogadottabb változat volt akkoriban, Petőfi is élt vele. (L. még Tompa 1955 passim és Martinkó 1965 passim.)

c) Mondattan. – A mondat normatív jellemzői szintén kevésbé vannak kidolgozva, egyébként a formai elemek (pl. a kötőszók, a vonzatok, az igemódok stb.) és a formai sajátságok (pl. a szórend, a mondatrend stb.) kivételével valószínűleg nehéz a jellemző vonásokat megragadni. Ezért előbb Petőfi mondatalkotásának inkább a szokásostól eltérő, már-már stilisztikai vagy éppen szövegszerkesztési vonásaira térek ki. Idézem Martinkó átgondolt megállapítását: „... Petőfi nyelvi-grammatikai struktúrája sokkal inkább a beszéd („parole”) pszichológiájához, semmint a nyelv („langue”) logikájához alkalmazkodik... Petőfi sokszor vét a grammatikai logika ellen (egyeztetés, szórend, névmások, vonzatok, mondatkapcsolatok stb.), még sincs az a benyomásunk, hogy rossz grammatikájú, szórendű, egészségtelen mondat szerkesztéssel állunk szemben – mert

ilyen a beszéd is...” Továbbá immár a szövegszerkesztésre utalva: „A beszédfo-lyamat lineáris jelenség: szükségszerűen alá van vetve az időbeli pszichofizikai egymásutániságnak. Innen Petőfinek »lépegető«, »rakéta«-elvű mondatszerkesztése, innen a folyamatosság biztosításának állandó szándéka (pl. a kötőszók túlzott-nak látszó kultiválása – mondatkezdőként is, az egyszerű mondatok ritkasága stb.).” (Martinkó 1965: 534; 1. még uo. 36–7, 54, 135–6.) Gyakran jellemző to-vábbá Petőfi mondatszerkesztésére az epikus, eseményes, festő, ábrázoló mozza-natok gyors, vázlatyszerű odavetése, illetve a hosszabb mondanivalónak „libegő--kopogó” egyszerű mondatokra bontása, a style coupé (1. Martinkó 1965: 191).

Felsorolom még a következő – inkább formai (esetleg az alaktanhoz is tartozó) – feltűnőbb jelenségeket: a) Petőfi – mint Tompa jelzi (1955: 363–5) – mérsékelten veszi át azt a mesterkelt nyelvi divatot, amely szerint az azonos toldalékok közül az elsőt elhagyják, pl. „Föl tudnám én is öltöztetni Szép *rím- s mértékbe* versemet...” Rongyos vitézek. – b) Petőfi a *való*-val, *levő*-vel szer-kesztett jelzői értékű határozók helyett a ragos névszó után tett *-i* képzős szerke-zettel él, pl. „... a kettejük *arculatábani* hasonlat miatt...” A koros hölgy (fordít-ás). – c) Petőfi viszonylag kevés kötőszót használ, az *és*, *s* viszont gyakori nála, mondatkezdőként is, de inkább szövegtani szerepben, mint az egyes részek kö-zötti kapcsolat biztosítására, pl. „...kiáltott az úrfi, *s* nagyot füttyentett, *és* nevü-kön szólította a kutyákat, *s* azok...” Petőfi prózájából. (L. Martinkó 1965: 339.) – d) Mint Martinkó utal rá (1965: 546), Petőfi olyankor is kiemeli az állítmányt, amikor logikailag nem azt illeti a főhangsúly, így „Petőfinél csak lélektani állít-mány van, *s* nem logikai”, pl. „Ha ilyen kétségbeejtő körülmények között *kikiál-tom* bármily válogatatlan szavakkal, hogy...” Petőfi prózájából. (L. még Petőfi sajátos központoszásáról: Martinkó 1965: 341–2 és más jegyeiről: 580–1.)

B) A nyelvi integrálódást, továbbá a mennyiségi és minőségi gyarapodást szolgáltatta Petőfi szó- és kifejezőkészletével is. Lássuk részletesebben.

a) A különböző nyelvi rétegek lexikai elemeinek felhasználása. – Petőfinek a tájnyelvekkel kapcsolatos nézetéről – csak helyeselhetően – a következőket állapította meg Zlinszky Aladár: „Az ő népiessége nem tájszólás, kurjongatás és csilingelés, hanem a népiesnek irodalmivá nemesítése, természetesen a saját módján. Szülőföldjének nyelvjárása nem látszik meg annyira sem rajta, mint Vörösmartyn a Dunántúl vagy Tompán a Sajó völgy.” (Zlinszky 1922: 192.) Mindamellet bizonyos fokig ez is fejlődés eredménye: az első levelekben (1. Martinkó 1965: 28) az élőbeszéd hatására még valamelyest jelentkezik a táj-nyelviség (*oskola*, *esmérnétek*, *ötet* stb.), és később is előfordulnak olyan sza-vak, mint *cepel*, *cerimónia*, *tenta*, *cseresnye* stb., hiszen lassan szilárdult meg a határ a köznyelvi és a nyelvjárási szavak között. Viszont egyre inkább stilishti-kai célt szolgálnak az efféle lexikai elemek, rendszerint mint az élőbeszéd esz-közei (pl. „A főjegyző... egyetlen jó emberem a *kaputosok* között Szabadszállá-son”, *kaputos* ’városi divat szerinti (hosszú) felöltöt viselő, az urakhoz tartozó’; „Még mikor bölcsőmben sírtam, ő már akkor *Kerepölt fölöttem*” A gólya; „Tolvajoknak én *danolok*, Tolvajokkal én *táncolok*” Panyó Panni).

Természetesen Petőfi, aki össznépi-nemzeti gyakorlatot követ, beemeli szókincsébe a parasztin kívül a városi, az értelmiségi-polgári, a kézműves, a

kereskedő réteg szavait, kifejezéseit is. (Felsorolok a Petőfi-szótárból a *c*-vel, *cs*-vel, *d*-vel és *e*-vel kezdődő szavak közül néhány idevágó lexikai elemet, a TESz. alapján megjelölve az első előfordulás évét azok esetében, amelyek Petőfi fellépése előtt nem sokkal keletkezettek: *cukrász* 1830, *cseréptányér*, *csillár* 1831, *csizmaszár*, *csizmatalp*, *csomag* 1844, *csőszház*, *dara*, *delelés*, *derékalj*, *diótörő*, *disznóhizlalás*, *dohányzacskó*, *dominó* 1788 ('farsangi ruha'), *éghajlat* 1788, *egyenruha* 1836, *egyensúly* 1808, és megemlítem még a *vasút* szót, amely 1828-ban fordul elő először, de 'vonat' értelemben csak 1844-ben, Petőfinél viszont már ott van verscímként 1847 elején. Petőfi egyébként 1846-tól haláláig végigköveti a politikai harcokat, érthető tehát, hogy a politikai szókészlet is helyet kap prózájában, költészetében.

b) A szókincs gyarapítása képzéssel és összetétellel. – Petőfi szívesen élt a szóalkotásnak itt jelzett két módjával. Mint Martinkó utal rá (1965: 336–7): „Különösen színes a gyakorító és mozzanatos igeképzés skálája és funkcionális felhasználása: „szép kis vagyont *szerezgetett* össze”; „*odanyomintotta* a tüzes vasat”; „*elnyiffantotta* vagy *elröhintette* magát” Petőfi prózájából. A helység kalapácsa-ban az „*elhortyantotta* magát” a nyelvi komikum eszköze. Kedvelte aztán a gyűjtőfogalom kifejezésére a képzett szót, összetétel vagy többes számú forma helyett: *népség*, *legénység* 'legények'. Aztán vegyítette is a kettőt: „... a házak előtt vidám ép *legénység* és szép takaros *lányok*”. Az Úti levelekből.

Különösen kezdetben gyakoriak Petőfi nyelvében a németes összetételek, pl. *gyönyöríttas*, *harcszomjas*, *vágyszomjas*, *mézéhes*, *égmagas*, *érdemteltjes*, *átokteltjes*, *eseményteltjes*, *örömteli*, *rémülésteli*, *illatterhes* stb. Később szintén gyakoriak a magyar hagyománynak megfelelőek. Az *acél* szó pl. ilyen összetételekben fordul elő: *acélcukló*, *acélgyűrű*, *acéllánc*, *acélmetsző*, *acélpajzs*, *acélpáncél*, *acélsisak*, *acélszablya*, *acélvért*, *acélszabla*. (Az *acél* szónak ezenkívül van olyan *-i* képzős származéka is, amely az Értelmező szótárban nem szerepel: „acéli zörej” Egy gondolat bánt engemet...!) Az *agyon*- igeekötővel négy olyan összetett igtét alkot, amely szintén hiányzik az Értelmező szótárból: *agyoncsókol*, *agyonfojt*, *agyonrág*, *agyonüldöz*. Megjegyzem még, hogy az *át*- igeekötős igeik a Petőfi-szótár I. kötetének tizenöt lapján sorjáznak (211–6).

A képzett és összetett szavak alkotása már a Prágai Nyelvészkrör által említett intellektualizáció körébe is tartozik, ti. ezek a szavak a mindennapi nyelvnél gyakran magasabb absztrakciós szintet képviselnek.

c) A szavak jelentésének kitágítása. – A Petőfi-szótár a tanú rá, hogy a költő nagymértékben kitágította számos szó és kifejezés jelentését. Milyen gazdaggá válik pl. az *ablak* első, legismertebb jelentése azáltal, hogy Petőfi a megszokottól eltérő (jelzős, ige stb.) kapcsolatokba állítja, illetőleg a legkülönbözőbb fajtájú stílusesszöveggé él vele, pl. metafora: „*Az álom ablak*, mellyen által Lelkünk szemé jövőbe néz” Jövendölés; tréfás metafora (feje ablakai 'szemei'): „... ő egyikével *Feje ablakinak* Le-lenéz a folyó bor Billikomába” A helység kalapácsa; 'az ablak üvege': „*ablakára* a hideg tél Elégszer festett jégvirágokat” Az apostol; szimbólum: „Ha majd a szellem napvilága Ragyog minden ház *ablakán*...” A XIX. század költői. (L. még pl. *akar*, *oroszlán*, *puszta* szavunkat és az *ah* indulatszót, amelynek az Értelmező szótár 5, a Petőfi-szótár viszont 10 jelentését különíti el.)

A szavak szimbólumként való alkalmazása szintén kitágítja a jelentésköröket. Petőfi szimbólumairól J. Soltész Katalin ezt írja tanulmánya befejezésekképpen: „Petőfinél a szimbólum nem fátyol, amelyen keresztül valami bonyolult, nehezen tudatosítható vagy nehezen kifejezhető dolog sejlik, mint a romantikus és a szimbolista költőknél vagy éppenséggel a vallási-mitológiai szimbolikában. A jelkép Petőfi számára elsősorban kép, amelynek rendeltetése, hogy a mondanivalót érzékletes formában fejezze ki. Az elvont fogalmak képi megjelenítése szinte testközelbe hozza, kézzelfoghatóvá teszi a költő gondolatát, mégpedig elsősorban az olvasóra mozgósító erővel hatni akaró, a nemzet egész közösségét cselekvésre buzdító gondolatát: a legtöbb szimbólummal forradalmi verseiben él Petőfi.” (J. Soltész 1964: 338.)

Idevonható aztán nyelvünk közkeletű – egyszer-egyszer megkopott – képeinek a megújítása. Petőfi ebben is mesternek mutatkozik. Példák: *szállnak az évek*: „Láttál-e a róna felett Elszállni madársereget, Ha rája lövének? Így szállnak az évek!” Láttál-e a róna felett...; *felönt a garatra*: „Az én torkom álló malom; Úgy öröl, ha meglocsolom.” Az én torkom álló malom... (l. Zlinszky 1922: 197).

Az itt említettekkel Petőfi nyelvünk intellektualizációjához járult hozzá, vagyis az irodalmi és köznyelv kiteljesedéséhez. (Valójában ide is vonható az, amit Petőfi mondatszerkesztéséről, – a „rakéta”-elvű mondatról stb. – korábban megállapítottunk.)

d) A nyelvújítási szavak elterjesztése. – Reális szemlélet jellemezte Petőfit a nyelvújítási szavak felhasználásában is. Több mint ezerre tehető a nála előforduló idevágó elemek száma. Ezek létét nyilván megszilárdította, vagy legalábbis szilárdabbá tette, és egyúttal terjesztette őket. Ilyen szavak: *adag*, *adomány*, *állomás*, *anyag*, *árny*, *csalogány*, *csattogány* (mindkettő: ’fülemüle’), *dalnok*, *élv*, *kellem*, *magány*, *merény* (’merész tett’), *vadon*, *védangyal* stb. Petőfi maga nemigen hozott létre efféle szavakat. A *rabszolganép* és a *világszabadság* szót tulajdonítják neki (vö. Gáldi 1958: 333, Tolnai 1929: 172), továbbá: a *forradalom* szónak korábban ’lázasítás’ volt a jelentése, és Petőfi 1848 augusztusában írt, hasonló című verse is hozzájárult ahhoz, hogy a szó ’Revolution’ értelemben állandósuljon; (l. Terestyéni 1955: 113). Megjegyzem még, hogy Petőfit természetesen az akkori modern technika is érdekelte (l. pl. Vasúton és Bányában című versét, vö. Tompa 1955: 346). Ez szintén elősegítette a nyelvújítási szavak felhasználását és terjesztését.

e) A nyelvi sztenderd polifunkcionalizmusának a kialakítását előmozdító jelenségek. – Mint utaltunk rá, a Prágai Nyelvész kör szerint a nyelvi sztenderdre jellemző a polifunkcionalizmus is, azaz a kommunikációs feladatok sokrétűsége és ennek következtében a kifejezések nagyobb differenciáltsága. Ennek eredménye, hogy a nyelvi sztenderd átfogja a kultúra és a civilizáció valamennyi területét. Nos, Petőfi a magyar nyelv esetében ehhez is hozzájárult, nem is kismértékben. Említettük, hogy Petőfit minden érdekelte, járta az országot, részt vett a politikai életben, és mindent megjelenített prózájában és költészetében. Nyelvében tehát ott vannak – mint a hatalmas, négykötetes szótár bizonyítja – a korabeli falusi és városi életnek, a műveltségnek a színterei, az események, az egyéni ér-

zések, és még sorolhatnám tovább. A polifunkcionalizmus talán mégis kézzelfoghatóbban kimutatható abban, hogy Petőfi milyen irodalmi műfajokban alkotott, milyen új műfajokat honosított meg. Ezek ti. mind más-más nyelvisztiztikai eszközöket kívánnak, s ilyenformán mintegy jelzik a magyar irodalmi és köznyelv sokfunkciójává válását. Minderre jól mutat rá Németh László: „... jobb-rosszabb bordalokból, versbe szedett anekdotákból indulva, hogy csatolt szinte versről versre új műfajokat, műfaji változásokat a meghódítottához, s hogy tudta azt, amiben erejét megmutatta, továbbfejleszteni, s meg nem ismételni. Ez a felfedező ökonómia elbeszélő költeményeiben még szembetűnőbb, mint lírája műfaji sejtoszlásában. Az elődök modorával leszámoló A helység kalapácsa, a népiséget győzelemre vivő János vitéz, a vizesészuhogású Salgó, a verses regényt forradalmi hévvel olvasztó, emelő Az apostol; a négy év alatt írt négy mű szinte felnagyított képét adja az egész munkásságában folyó műfajburjánzásnak. Pályája végén a legjobb úton volt, hogy a prózai műfajokat is annekthálja. Senki sem írt Mikszáthig mesterkéletlenebb magyar prózát; útleírásai, az Arany-levelek megmutatják, mi lehetett volna regényben, novellában; akik drámáját látták s újföld-feltáró megszálló erejét ismerik, elhiszik, hogy ezt a terepet is meghódította volna.” (Igaz Szó 1969. 7. sz. 34.)

Ezenkívül megjegyezhetjük, hogy Petőfi kezén kiszélesedik és bizonyos fókig átalakul – mint ahogy Németh László is célzott rá – az irodalmi és egyéb műfajok egész sora (az óda, a leíró költemény, a regény, a novella, a dráma, továbbá a napló, az útirajz, az életkép, a kritika, a zsánerkép stb.). Módosított szerepet kapnak a korábbi stílusesszközök is: a képek, az alakzatok, a prózaritmus, a humor eszközei, a beszélt nyelvi jelenségek stb. Még a verselés is magasabb fokra lép, ahogy Gáldi utal rá (1955: 581): „A köznyelv költőivé emelése nehezen aratott volna sikert, ha Petőfi a maga tudatosan leegyszerűsített, hétköznapi nyelvét a legbanálisabb, legnépszerűbb metrumkeretekbe önti.”

C) Petőfi a legmaradandóbban minden bizonnyal azzal hatott nyelvünkre, hogy az élőbeszédet diadalra juttatta a szépirodalomban, hogy – mint Bárczi Géza írja (1963: 315) – „... a lombikban főtt szalonnyelv helyett a természetes magyar beszédnek szerzi vissza az irodalmi tekintélyt”, vagyis: az irodalmi hagyományt össze tudta egyeztetni az élő nyelvszokással. Ez a valóságos nyelvi forradalom csupán Shelley, V. Hugo, Heine, Puskin és a külföldi nagy realisták nyelvi reformjához hasonlítható (l. Gáldi 1973: 5).

Jóllehet mindez Petőfi egyéniségéből eléggé nyilvánvalóan következik – hiszen mint már említettük, az egyszerűség, a természetesség, az őszinteség és a nép felemelésének a forradalmi vágya jellemezte –, mégis fokozatosan érlelődött meg benne az élőbeszéd fontosságának felismerése. Martinkó András Petőfi prózáját vizsgálván (1965 passim) rámutat, hogy már az első levelekben ott található a költőnek a nyelvi realizmus iránti erős hajlama. Korán elítéli a fentebb stílt, de a provinciálisan paraszti nyelvhasználatot is. Az Úti jegyzetekben már erősebben érvényesíti „hétköznapi” realizmusát, pl. utazása közben a kocsisával mondatja el a berzétei rom regéjét. A Tigris és hiéna című drámában – műfaji okokból is – középpontba kerül a beszéltetés. Érdekes módon a történetiséget „a romantika rekvizitumaival, az intellektuális-érzelmi választékosságot a felvilá-

gosult polgári és érzelmes biedermeier nyelvi gyakorlatával, az alsóbb rendűt, illetőleg az őszintét, természetest pedig a beszélt nyelv formáival igyekszik sugallni.” (Martinkó 1965: 142.) A hóhér kötele című regényt meg egyenesen a párbeszéd és a beszéltetés túlsúlya jellemzi. Még a Bemnek szóló francia nyelvű levélben is párbeszédbe fordul az elbeszélés.

Ami aztán még szokatlanabb volt, a beszélt nyelv megjelent a költészetében is. Petőfi érzelmi gazdagsága és közvetlensége az élőbeszéd szavaiban, kifejezéseiben öltött formát. A haragot pl. így szólaltatja meg: „*Ejnye, mi az istennyila! Üres már a ládafia?*” Szomjas ember tünődése; „*A keserves voltát, rugaszkodj utána!*” János vitéz XXI. És nem riad vissza a szitkoktól, a káromkodástól sem: „*Jertek, barátim, van egy-két forintom, Hágjunk nyakára, a rézangyalát!*” Gazdálkodási nézeteim. Sőt „megokolt” durvasággal is találkozunk nála: „*Mit ugattok, mit haraptok Engemet, hitvány ebek!*” A természet vadvirága. De tudott Petőfi verseiben tréfálkozni, szerelméről, szüleiről, ügyes-bajos dolgairól keresetlen szavakkal beszélni (1. részletesebben: Zlinszky 1922). Az élőbeszéd csúcsát jelentette aztán például az Egy estém otthon, a János vitéz, A Tisza, illetve A helység kalapácsa, de sorolhatnánk összes költeményeinek a nagyobbik hányadát.

D) Petőfi az élő-, beszélt nyelvre való támaszkodással mindenekelőtt a nyelvi sztenderd két megnyilvánulási formájának: a köznyelvnek és az irodalmi nyelvnek a kikristályosodásához járult hozzá.

Mint korábban rámutattam (l. még Martinkó 1965: 55–7 és 537 kk.), a negyvenes évek elején egyre nagyobb szakadék keletkezett az arisztokratikus szépirodalmi és társalgási nyelv, valamint az élőbeszéd között. Vahot Imre, Frankenburg Adolf és Petrichevich Horváth Lázár szerkesztők stílusát például „a nyakatekert terjengősség, az almanach-próza, keresett pointírozás, erőltetett, zavaros képes-virágos beszéd jellemzi”, Petőfinél viszont „nyersebb, szokimondóbb, indulatosabb magatartást, rövidre fogott, sallangmentes, nyelvileg és stíluslisan ma is élő, élvezhető előadásmódot találunk”. (Martinkó 1965: 56.) Közben pedig már egy szélesebb körű közönség is egyre inkább igényelte az életszerűbb irodalmat és stílust. Mint már jeleztem, Petőfi ezt az igényt elégitette ki, mégpedig a legmagasabb szinten. Hogy mindez a gyakorlatban mit jelentett, arra szemléletes példát hoz T. Lovas Rózsa (1955: 495–6): „Petőfi 1843-ban még ott cipelte levélstílusán a biedermeier minden cikornyáját. Bajzának pl. így ír 1843. nov. 28-án: »Mélyen tisztelt Tekintetes Úr! – Szíves engedelmenél fogva bátorodom röviden lerajzolni körülményeimet, s noha ezek alkalmasint feketébbek halvány tintámnál: mindazáltal örömmel írom le, áthatottan azon édes sejtéstől, hogy talán nincs a Tekintetes Úr minden részvét nélkül sorsom iránt. Legyen szabad ezt remélnem, legyen oly szerencsés, hogy e remény valósuljon; mert elhagyott pályámon a Tekintetes Úrnak irántam mutatott – s általam aligha megérdemlett – szívese, leereszkedése ösztönző egy magasabb cél felé, igen, vezércsillagom, büszkeségem«. 1849 júniusában, midőn Szemere Bertalant arra kéri, hogy Csatadalából bizonyos példányszámot rendeljen meg a hadsereg számára, már ilyen a levélstílusa: »Tisztelt Miniszterelnök Úr! – Tegnap Csengeri és Kemény Zsigmondra bízam, hogy beszéljenek Önnel egy, a hadseregnek

szánt versem felől. A mint Csengeri szavaiból kivettem, a dolog azon múlt, hogy versemet nem hagytam ott. Ide melléklem tehát azt, de föltételem (melyet nem tudom közlöttek-e Önnek a fentisztelet urak) megváltozott.« A levél befejezése pedig így hangzik: »Ha válasza nem lesz tagadó, szíves lesz Ön azt nekem írásban elküldeni, hogy a szerint intézhessen versem nyomtatását, mit azonnal megkezdek. Miniszterelnök Urnak – tisztelő polgártársa...«».

Ilyenformán Petőfinél a maga élőbeszédben gyökerező, kollektív nyelvi-stilisztikai formáival jelenik meg a köznyelv, amelyben sehol egyetlen kirívó elem, se az irodalmiasság, a fentebb stíl, se a táji nyelv, se az alantasság irányában.

És már az Úti jegyzetekben realizálódik az irodalmi nyelv, amelyről Martinkó joggal állapítja meg, hogy „az első olyan prózai írás a modern magyar nyelv történetében, melyet elejétől végig, minden szavában, minden nyelvtani eljárásában megért a mai olvasó... mely amikor közös, általános, egyéni is.” (1965: 108.) Ebben a nyelvi változatban az egyetemességen kívül – hisz az egész magyarságot képviseli – ott van a normatív jelleg, az esztétikai gazdagság és az egységesség is.

6. Végezetül és összefoglalóan: Petőfi forradalmat hozott létre a magyar irodalmi és köznyelvben, költészetében és prózájában tudniillik úgy alkotott nagyon is egyéni nyelvet és stílust, hogy nálánál nagyobb mértékben talán senki sem járult hozzá a beszélt nyelv lírai kiaknázásához és ezzel irodalmi és köznyelvünk életszerűbbé tételéhez, vagyis a magyar nemzeti nyelv igazi és teljes megteremtéséhez.

SZAKIRODALOM

- Barta 1975. A Petőfi-élmény Arany János irodalomszemléletében. In: (Paál Rózsa és Wéber Antal szerk.): Petőfi-mozaik. Tankönyvkiadó. Bp., é. n. (1975.) 44–70.
- Bárczi 1963. A magyar nyelv életrajza. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Benkő 1960. A magyar írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Benkő 1988. A történeti nyelvtudomány alapjai. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Deme 1955. Az irodalmi nyelv hangállománya és a nyelvjárások. In: (Pais Dezső szerk.): Nyelvünk a reformkorban. Akadémiai Kiadó, Budapest. 27–82.
- Fekete 1975. Petőfi és Félegyháza. In: (Paál Rózsa és Wéber Antal szerk.): Petőfi-mozaik. Tankönyvkiadó, Bp., é. n. (1975.) 199–207.
- Gáldi 1958. Mutatvány a Petőfi-szótárból. Magyar Nyelv 54: 322–33.
- Gáldi 1973. Előszó. Petőfi-szótár I. Akadémiai Kiadó, Budapest. 5.
- Gáldi 1965. Írói szótáraink fő kérdései, különös tekintettel a Petőfi-szótárra. Az MTA I. Osztályának Közleményei XXII. 368–77.
- Illyés 1936. Petőfi. Nyugat K. é. n. (1936) Bp.
- T. Lovas 1955. A társalgási nyelv. In: (Pais Dezső szerk.): Nyelvünk a reformkorban. Akadémiai Kiadó, Budapest. 435–96.
- Martinkó 1965. A prózairó Petőfi és a magyar prózastílus fejlődése. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Martinkó 1967. Stílus és műfaji szándék. Magyar Nyelvőr 91: 322–8.

- Martinkó 1969. A vers születése. *Igaz Szó* 1969. 7.sz. 122–3.
- Pais 1955. *Nyelvünk a reformkorban.* (szerkesztés) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Péter 1976. Az irodalmi nyelv és a stílus kérdései a Prágai Nyelvész kör tanításában. *Nyelvtudományi Közlemények* 78: 409–16.
- J. Soltész 1964. Petőfi szimbólumai. In: (Benkő Loránd szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből.* *Nyelvtudományi Értekezések* 40. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest. 330–8.
- Szathmári 1968. Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szathmári 1973. Que doit notre langue littéraire à Petőfi? *Acta Linguistica* XXIII. 279–91.
- Szathmári 1975. Petőfi és irodalmi nyelvünk. In: (Paál Rózsa és Wéber Antal szerk.): *Petőfi-mozaik.* Tankönyvkiadó, é. n. (1975) Budapest. 219–33.
- Szathmári 1980. A nyelvi tudat(osság) alakulása Magyarországon a felvilágosodás korában. *Magyar Nyelv* 76: 157–65.
- Szücsi 1910. Petőfi költői nyelve. *Magyar Nyelvőr* 39: 12–6.
- Terestyéni 1955. Az állami élet nyelve. In: (Pais Dezső szerk.): *Nyelvünk a reformkorban.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 83–164.
- Tolnai 1929. *A nyelvújítás.* Budapest.
- Tompai 1955. Az irodalmi nyelv. In: (Pais Dezső szerk.): *Nyelvünk a reformkorban.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 313–434.
- Zlinszky 1922. Petőfi nyelvéről. *Magyar Nyelv* 18: 189–98.

Szathmári István

Eltérő toldalékokban mutatkozó jelentéskülönbségek (A „Szókincsünk nyelvtani alakrendszere” gyűjtemény alapján)

1. 1994-ben megjelent a Magyar ragozási szótár = Dictionary of Hungarian Inflections, Budapest. (Angol nyelvű magyarázatokkal is.) Ennek ragozási táblázataiban 19 igeragozási és 36 névszóragozási csoportba van besorolva 558 ragozási paradigma. A szótárban a címszó utáni első szám e csoportok valamelyikét jelenti, az utána következő betű a hangrendi osztályt (mély, magas, ill. ajakkerekítéses magas hangrendű: a, b, c, ill. A, B, C, ahol a kisbetű jelzi az igei, a nagybetű a névszói paradigmát). A magas és mély toldalékok ingadozását mutatói névszói típusok külön D osztályt alkotnak.

E megjelent és szótárban is alkalmazott paradigmarendszeren kívül, mint arról már korábban is hírt adtunk (Elekfi 1984: 349–60), létezik egy mögöttes, ennél jóval bővebben részletező rendszer, mely jelenleg csak kéziratban és kartotékdobozokban hozzáférhető. (Bővebben l. Elekfi 1997: 213–21). E részletező rendszer sok finomabb megkülönböztetést is feltüntet. Csoportbeosztása ugyanaz, mint a ragozási szótáré, de jóval nagyobb a csoportokon belüli altípusok száma; összesen 1764 paradigmát tartalmaz.

A jelen összeállításban található paradigmajelzések erre a részletező rendszerre utalnak. Nem mindegyikük található meg a Magyar ragozási szótárban, de annak segítségével könnyen megfejtethők.

A részletes paradigmarendszerből a RagSz. és a csupán kartotékcédulákon nyilvántartott adatok alapján érdemes kiemelni azokat a vagylagosan toldalékos alakokat, melyek nem egészen tetszőlegesen ingadoznak, hanem a formai különbség több-kevesebb jelentésbeli különbséget is kifejez (vagy némelyek szóalakhasználatában kifejezhet).

2. Előfordul, hogy egy lexémának paradigmatiszus alaksorában a lexémát reprezentáló (szótári) alak több jelentése közül (gyakran a grammatikai jelentést: kapcsolhatóságot, vonzatkeretet is ideértve) csak néhány paradigmatiszus alak mutat jelentések szerinti eltérést.

Minimális eltérést találunk abban az igei paradigmában (1a4), melyben a befejezett melléknévi igenév tisztán igenévi jelentésben (tehát a konkrét cselekvés végbementét, esetleg eredményét jelölve) *-t* és *-tt* képzős egyaránt lehet, de ha nincs az igére jellemző vonzata, tehát melléknévszerűbb, akkor csak előhangzós *-tt* a toldaléka: *géppel írt* (v. *írott*) *levél*, de csak *írott alkotmány*, *írott jog*, mert itt a jelző inkább tulajdonságot, minőséget jelent. (Ebbe a kategóriába a Magyar ragozási szótárban csak 4 alapige, 29 igeekötös és 1 összetett ige tartozik.)

A tárggyal való bővíthetőséget, tehát a vonzatosságot érinti némely igecsoportnak az a sajátossága, hogy a kijelentő mód egyes sz. 3. személyében *-ik* ragot kaphat, ha tárgya nincs; de tárgyasan inkább *-ik* nélkül használatos. Ilyen a *meggyón(ik)*, *körül foly(ik)*, melyek egyéb alakjai az iktelen paradigmát követik. Igen sok *-z* képzős igére jellemző ez: (4a1) *bífláz(ik)*, (4b1) *pítízi(ik)*, (4c1) *lövöldöz(ik)*; (5a3) *szaglász(ik)*, (5b3) *csempész(ik)*. Az inkább *-ik* raggal használatosak közül a (11a) *gyónik* mellett a *gyón* csak tárggyal fordul elő. – A (11a2) *múlik* mellett csak igeekötővel és tárggyal áll a *felűlmúl*, a (11a7) *tojik* mellett a ritka *toj*, (13b4) *ellik* mellett az *ell*, (14a8) *fosik* mellett *fos* is csak tárggyal állhat. A (11a1) *gyűlik* csak cselekvő (élőlényekből álló csoportot v. több személyt jelentő) alannyal használható *-ik* nélkül (*Vérszagra gyűl az éji vad* – Arany). Az

okádik (13a4) iktelen alakja is inkább tárgyat vonz: *fűstöt okád.* – Ugyanez vonatkozik a -z képzős 14a1, 14b1 típusra, mely a 4a1, 4b1-től csak abban különbözik, hogy az -ik-es változat a szokottabb (s ezért ikes a címszó): *cuclizik, verklizik* és még mintegy 300 társuk, melyek iktelenül különösen tárgyas használatban élnek. – Az *eszik* (19b9) szótári 3. személyű alakjában az *esz* csak tárggyal használható; ha nincs kitéve tárgy, 1. v. 2. sz-ű tárgyat értünk oda: *esz a mérge* (engem v. téged). Az ige többi alakjai csak tendenciaszerűen vonzzák a (határozatlan) tárgyat: *eszek egy falat kenyeret* – csak kissé tekinthető elfogadhatóbbnak, mint a tárgyatlan *eszek* 'evéssel vagyok elfoglalva', mely az alsóbb népnyelvi szintre jellemző.

A műveltető képző változatai is fejezhetnek ki különbséget: *él* (1b4) igéből van *éltet* (személyt, élőlényt élni enged, táplál) és *élet* (vkivel vmely időt, életet). Ez utóbbi képzőváltozat inkább csak igekötős összetételekben fordul elő; hasonlóan: a *leültet* (vkit) és *leület* (vkivel bizonyos időt, rendsz. büntetésként) (1c5). Ezek a származékok egyszersmind önálló igék, teljes paradigmával. A *lép* (2b5) műveltetője hasonlóan inkább igekötős összetételeiben fejez ki eltérő jelentést: *átléptet* (vkit v. hova), *átlépet* (vkivel vmit). A 12c5 típusú *köp* mellett van *köptet* (vkit) és *(ki)köpet* (vkivel vmit). A 7a4 *kotor* műveltetője lehet *kotrat* (vmit) és *kotortat* vkit ('kotrást végeztet vele') is. A 7a8 *háborog* mellett egészen más a *háborgat* ('zavar') és a *háborogtat* ('háborgásra bír'); a *csikorgat* (pl. fogat) sem egészen azonos a *csikorogtat* (tárgyat, szerszámmal) jelentésével. – Más a (11a) *gyónik*-ből a *gyóntat* (vkit, de akár tárgy nélkül is) és a *gyónat* (vmely bünt, vkivel).

Ezek a különbségek külön elemzendők abból a szempontból, hogy az eltérő jelentések implicite (azaz formai jel nélkül) megvannak-e az alapige használatában is, vagy pedig csupán a műveltető származéka jellemzők, tehát a képzőváltozatoknak van egymástól eltérő jelentésmódosító szerepük.

Egyetlen megkülönböztető alak lehet a múlt idő egyes 3. személye is: *ragadt* (valahova, tárgyatlanul) és *ragadott* (botot, fegyvert). Az ebbe a (2a1) típusba tartozó 5 ige közül 3-ban jelentkezik – más-más mozzanatban – jelentéskülönbség. A *téved* minden jelentésében tárgyatlan, de ha mozgást jelent, csak (*v. hova*) *tévedt* a múlt ideje; ha a hellyel kapcsolatos állásfoglalást, akkor *tévedett*. A 18 ugyanilyen (2b1) ragozású ige hasonló ingadozásai csak a *téved* múlt idejében kötődnek eltérő jelentésekhez. – A *támad* ige, ha cselekvést jelent: *támadott*, ha keletkezést: *támadt*. Az ebbe a (2a2) típusba tartozó 13 ige szintén ingadozik ebben a múlt idejű alakban, de jelentéscsúszás nem fedezhető föl bennük. Ebben a típusban jellemző ez az ingadozás a befejezett melléknévi igenévre is.

3. Az alaksornak több tagjában is mutatkozik jelentésbeli megkülönböztetés a váltakozó tövű igék különféle csoportjainál. A 6a típus ige nevei, igenyszerű származékai teljes tövű változatban inkább érzékeltetik magát a cselekvést, hangzóhiányos változatban inkább az elvont cselekvésfogalmat jelölik: *az úton gyalogoló katonák* (tisztán igenév), *jó gyalogló* (főnevesült melléknév); *alig bírja a hosszú gyalogolást*, de sportágként *gyaloglás*. 10 alapige tartozik ide: *bujdokol, hajol* stb. – A (8b9) *jelez* teljes töve csak 'jellel ellát' értelemben használatos, különösen igenyszerű származékokban: *jelező, jelezendő, jelezés*. A (8c4) *köröz* igében csak az igei főnévnél használjuk fel megkülönböztetésre a hangzóhiányos tövűváltozatot: *körzés* csak testrész mozgását jelenti, tipikusan mint tornagyakorlatot. – A (6a3) *káromol* típusában már az 1. személyű alakban is inkább van efféle megoszlási tendencia: *káromolok vkit, búvárolok vmit* (éppen most), *káromlok, búvárolok* (többször, szokás szerint). Hasonlóan (6b): *perelek, bérelek* (most), *perlek, bérlek* (elvileg v. szokás szerint). Nagyobb a jelentéskülönbség a *becsül* (6c4) névelő alakjában: *becsülök* (vkit v. vmit értékesnek tartok), *becslek* (csak: vmely tárgyat). Ezért más a *becsülés*, mint a *becslés*. – A *képez* (8b2) ige névelő ragozásában még alig van különbség a *képezünk* konkrétabb és a *képzünk* elvontabb jelentése közt, de az igenévi *képező* és a melléknévi *képző* közt (mely aztán több jelentésben főnevesült is) már határozottabb a differencia, ha még nem is olyan éles, mint a változatlan tövű *ebédel* ige *ebédelő* ige neve és a főnévként lexikalizálódott *ebédlő* közt.

4. A névszók közül azokat a főneveket említük először, melyek képzős melléknévből főnevesültek: a *gyulai* (1A2), *debreceni* (1B2) típust. Ezeknek a többesjele előhangzós, ha az illető városban él vagy onnan származó embereket jelenti (*gyulaiaiak, debreceniek*), de előhangzó nélküli, ha a városról elnevezett áru (főleg ételféle) a jelentése (*gyulaik, debrecenik*). A személyt jelentő típus csaknem minden helységnévből nyelvtani szabályszerűséggel alakul, a készítmények neve ellenben lexikailag kötött, nem megjósolható.

E különbség magyarázata az, hogy a főnevesülésnek fokozatai vannak. A mondattani ráértés utáni egyik kezdeti fokozatnak tekinthető az olyan tapadásos használat, melyben elmarad a *személy, ember* mint jelzett szó: az ilyen 'személy' jelentést magában foglaló névszó szótárilag már főnév, de még hordozza az alkalmiság jegyét a melléknévragozásra jellemző előhangzó. A főnevesülésnek ez a kezdeti foka nyelvtani szabályszerűséggel jelentkezik igen sok szó paradigmájában, melyek kettős szófajúak: melléknevek és főnevek. A főnevesülésnek felsőbb fokozata az, ahol eltűnik a melléknévi többesre jellemző előhangzó; de az ilyen főnevesülés nem grammatikai, hanem szókincsbeli jelenség. (Vö. Tompa 1957.)

Mássalhangzóra végződő főnevek közül az -s képzősek viselkednek majdnem hasonlóképpen. A főnevesülés kezdeti fokán nyílt előhangzóval kapják a többesjelet: *okosak* 'okos dolgok' (*okosakat mond*), és itt a személyt illető jelentés a lexikalizáltabb, a melléknévitől eltérő zárt előhangzós többesjellel (pl. *így mondják az okosok*). Ez a különbség a tárgyasetben úgy nyilvánul meg, hogy az 'okos dolgot' jelentésben *okosat*, az 'okos embert' jelentésben *okost* alakot használunk. – Teljesebb fokot ért el a főnevesülésben az *órás*, melynek tárgyesete *órását*, ha jelentése 'órányit' (tehát csak alkalmilag főnevesült), de *órást*, ha jelentése 'órákkal foglalkozó szakembert'. Ez a kettéválás melléknévi és főnévi jelentésre sokszor olyan éles, hogy a melléknévhez közel álló a 2A9, a főnévi a 4A (tárgyrag előtt előhangzó nélküli) paradigmátípusba tartozik. Az előbbiben a többes szám: *órások* (ritkábban *órások*), az utóbbiban egyértelműen *órások*. A *piros* főnévi többes csak akkor határozottan *pirosok*, ha tiltó közlekedési jelzést vagy kártyaszínt jelentenek (*áthajtott a pirosokon; pirosokat hív*). Hasonlóképp: *párosok* 'páros mérkőzések'; *tilosok* 'tilos jelzések'; *világosok* 'sakkfigurák'. A 2A9 típusba sorolt 106 névszó közül a többség melléknév – s ezek ~ak(–ok) ingadozó többese önmagában nem megkülönböztető értékű, csupán magában rejtje az alkalmi főnevesülés lehetőségét –, csak 6 a tisztán főnév, 6 pedig ezeken kívül II. szófajában főnév, és csak ez utóbbiakban fordulnak elő az említett nyelvtani alakokban megkülönböztetett lexémák.

A palatális hangrendűek közül csak az ajakkerekítéses osztályhoz tartozó névszók többsében van meg ez az írott formában is kötelezően jelölt különbség, mert a nyílt [e] és zárt [ɛ] megkülönböztetése csak a beszélt nyelvben mutatkozik és ott sem általános, még kevésbé kötelező (bár akadhat olyan nagyszótári forrásszöveg, mely ezt jelöli). A 2B6 típusban, melyben a *jel*-hez hasonló néhány egytagú főnéven kívül szintén -s képzős melléknevek vannak többségben, csupán az előhangzós tárgyrag ~t v. ~et ingadozása különbözteti meg a melléknév tárgyasetét a 4B típusú főnevektől (melynek többesére jellemző az ɛ előhangzó azoknak a kiejtésében, akik ebben különbséget tesznek). Az ide sorolt 90 névszó közül csak 5 a tisztán főnév, 39 melléknév, 46 pedig I. szófajában melléknév (és van még egy II. szófajában így ragozható főnév). Az I. szófajú 46 melléknév II. (főnévi) szófajára a 4B paradigma jellemző (tehát írásban az előhangzó nélküli -t rag). Azonos szófajon (és a 2B6 paradigmán) belül csak két szónál találunk jelentés szerinti megoszlást. A *jel* tövszó -t ragos, ha cselekvést, mozdulatot, hangot jelent, tehát valami időben észlelhetőt (*jel ad*), és inkább -et ragos, ha látható és maradandó ábrát (*tesz ide egy jelet*, – de itt is előfordul a *jelt* alak). A *tizedes* melléknév tárgyasete ingadozás nélkül *tizedest*, ha tizedes törtszámra vonatkozik: *vegyesen írt közönséges törtet és tizedest*. (Az ilyen használat kezd átvezetni az alkalmi főnevesülés felé.) – Az ajakkerekítéses (C) osztályhoz tartozók több alakban is mutatnak eltérést a B osztályhoz képest: az A-hoz hasonlóan nem csak a többesjel előtt, hanem bizonyos személyragok előtt is szembeálló az előhangzó különbsége. A 204-hez tartozó 19 melléknév közül 10 csak I. szófajában melléknév; itt éles a különbség a teljesen főnevesült *elsős* (40) típussal szemben. De a II.

szófajában főnévi *vörös* a jelentései szerint is megoszló paradigmájú: *vöröst*, *vörösök*, *vörösöm*, *vörösöd* ('vöröskatonát' stb.) és *vöröset*, *vörösek* stb. 'bort'. A személyt jelentő *vörös* előbbre jutott a főnevesülésben, mint a borra értett *vörös*.

A 4A5 típushoz sorolt, mert elsősorban előhangzó nélküli tárgyragú főnevek közt is vannak efféle megoszlást mutatók. A másodlagos főnevek némelyike pusztá -t ragos, ha személyt vagy szellemet jelent: *gonoszt*; de -at ragos, ha dologra értendő (mert ebben a használatban nem szakadt el egészen a melléknévtől): *gonosztat cselekedett*. Nem személyt, hanem helyet jelentő főnév: *lapost* 'lapályt', ezzel szemben *laposat* ('laposan') *pislant*, melléknévből éppen hogy főnevesült határozó. – Az így ragozható melléknevek közül több is differenciálódik; személyre értve könnyebben közelít a főnevesüléshez, gyakoribb pusztá -t raggal: *adományost* 'adománnyal rendelkezőt', de *adományosat* 'adományozásról szólót'; *kommencióst* 'kommencióért szolgálót', de *~at(-t)* 'kommenció szerinti'; *robotost* 'robotban dolgozót' és *robotosat* 'munkával eltöltöttet'; *tanyást* 'tanyán lakót' és *tanyásat* 'olyat, ahol tanya van'.

Inkább a többes számban mutatkozik a különbség a *gyilkos* összetételeiben: *öngyilkosok* 'magukat megölők', de *öngyilkosak* 'saját pusztulásukba vezető'; hasonlóan: *testvérgyilkosok* és *testvérgyilkosak*. Ilyen még a *talpas* melléknév: a poharak *talpasak* 'talppal ellátottak', a régi katonák *talpasok* 'gyalogosok' voltak.

Ez a különbség megvan a melléknévi toldalékokkal ellátható ragozási típusok némelyikében is. A 12A6 típusú *aktív* zárt kötőhangzós, ha tényleges állományban levőt jelent (*behívtak néhány nyugdíjas kollégát és sok aktívot*; *ezek az emberek már nyugdíjasok, nem aktívok*), egyébként, főleg dologra értve, nyílt fokú a kötőhangzó: *ezek az erők most aktívak*. Emberek lehetnek *impulzívok* vagy *impulzívok*, bizonyos hatások csak *impulzívok*. Emberek *morcok* (állandóan) vagy *morcak* (alkalmilag), idők legfeljebb *morcak*. Így lehetnek emberek (12A8) *boldogok* (állandóan), *boldogak* (bizonyos ideig).

A pusztá -t tárgyraggal is használatos melléknevek közül a 15A3 típusúak némelyikében van jelentéskülönbség: *konyhást* 'konyhán segédkezőt' és *konyhásat* (pl. lakást), *laikusok* 'nem papiak' és *laikusak* 'nem szakképzettek'; *mániákust* 'mániában szenvedőt' és *mániákusát* 'megszállottat'; *méltóságosat* 'méltóságot kifejezőt' és *méltóságost* 'ilyen címet viselőt'; *misztikusok* 'misztikát követők' és *misztikusak* 'titokzatosak'; *muzsikuskok* 'zenét művelők' és *muzsikusak* 'zenét értők, kedvelők'; *nádasok* 'náddal benőttek' és *nádasak* 'náddal fedettek'; *olaszosok* 'olaszokra emlékeztetők' és *olaszosok* 'olaszt tanulók'. A nyílt előhangzó inkább tulajdonságra utal, a zárt előhangzó vagy annak hiánya minősítésre, besorolásra. Ez utóbbiak közel állnak a főnevesüléshez. Ilyen különböztetés még: (15A8) *nyugdíjast* 'nyugdíjban részesülőt' és *nyugdíjasat* 'nyugdíjjal járó'; *nyílast* 'nyíllal harcolót' és *nyílasat* 'nyíllal díszített'; *ösztöndíjast* 'ösztöndíjban részesülőt' és *ösztöndíjasat* 'ösztöndíjjal járó'; (15A12) *lutheránusok* 'evangélikusok' és *lutheránusak* 'középutat keresők'. – Továbbá: (15C1) *bűnösök* (személyek) és *bűnösek* (személyek v. dolgok); *közömbösök* 'személyek' és *közömbösek* (helyzetek v. anyagok); (15C3) *ejtőernyősök* (személyek) és *ejtőernyősek* (pl. ugrások).

5. A (25A11) *más* lehet főnévi és lehet melléknévi értékű névmás. A *mást*, *mások* alak elsősorban a főnévi értékhez kapcsolódik, de melléknévi értelemben is sokan használják: *mást szeret* 'a szóban forgótól különböző személyt v. dolgot', *mások* 'egyéb személyek v. dolgok'; *nem ilyen dobozt kérek, hanem mást* (ritk. *másat* 'ettől eltérő minőségűt'); *a körülmények most mások v. másak*. A nyílt előhangzós alakok mindig melléknévi értékűek.

A (4A6) *pár*, ha kettőből álló egységet jelent: *párt*, *párok*, *párom*, *párja*, *párjaim*, de ha csak alkalmilag kiválasztott két darabot, akkor *párat* (pl. a kolbászból kérek *egy párat*), *páram* (pl. nekem is van belőle *néhány páram*), sőt *párjaim* mellett ilyenkor *páraim* is lehet (pl. virsliből friss *páraim vannak*). Ez az *a*-val toldott *pár* érintkezik a melléknévi használatú *pár* 'néhány' számnévvél.

6. Sajátos jelentéskülönbséget fejezhet ki a birtokos személyragozás 3. személyű alakja. A *fonal* (2A7) típusában a *fonala* közvetlen hozzátartozást, néha metaforikus azonosítást jelent (*az elbeszélés fonala*), a *fonalja* változat csak olyankor használható, amikor valakinek a birtokában levő árucikkről van szó. Ezt a különbséget a Magyar ragozási szótárban elfelejtették feltüntetni, de sok más hasonlóan megoszló jelentésű címszónál ott van. A 2A8 típusú *talp* személyraggal lehet *talpa* 'hozzá tartozó, részét alkotó t.': *az ember, a cipő talpa*, és lehet *talpja* (cipésznek, cipőkelékként). A virágnak, hajnak stb. *szála* van, de a virágárusnak lehet sok *szálla*, sőt disztributív értelemben 'egy-egy szál': *szálja 50 forint*. A *vonat* személyraggal általában *vonala*, de amíg volt a villamoson kalauz és vonaljegy, meg átszállójegy, addig megkérdezhettük: *Van-e vonalja?*

A 2B5 típus mintaszava: *fék; ~je v. ~e* változatai nem járnak jelentéskülönbséggel, de az ide sorolt 6 névszó közül a *fehér* főnévnél sajátos megoszlások vannak: 'fehér szín' jelentésben *~e(-je)*, 'fehér bora' jelentésben csak *fehére*, ha 'fehér ember'-t jelent, egyaránt lehet *fehére* vagy *fehérje*, a tojásnak, disznónak pedig csak *fehérje* van. (A birtokos személyragnak a tőhöz való tapadása más problémakörhöz vezet, ezzel most ne foglalkozunk.) A csak ritkán *j* elemet tartalmazó *lék* (2B8) típusban a *gép*-nél találhatunk némi jelentésvizony szerinti megoszlást: *neki is van ilyen gépje* (ha valódi birtoklást jelent, de így is csak ritkább, népesebb változatként a szokásos *gépe* mellett), és a gyümölcsárustól is így kérdezzük a meglékelt dinnyéről: *Ideadja a lékjét?* (Ezt a különbséget sem vettük be a ragozási szótárba.) – A 2C7 *öl* testrészt jelent *öle* alakban (és erre utaló metaforikus használatában), mértéknevet *ölje* formában ('egy-egy öl belőle').

A 3. (zárt fokú előhangzós tárgyragú) paradigmacsoportban is vannak ehhez hasonló megoszlást megengedő paradigmatiszók. A 3A2 típusú (133 egyszerű névszó mintájául szolgáló) paradigma 3. személyének többnyire szabad ingadozása részben polarizálódik az *anyag* ragozásában: *vminek az anyaga* 'az, amiből áll', de a kereskedőnek vmilyen *anyaga v. anyagja* van ('birtokában levő anyag'). *Az ég minden csillaga*, esetleg *csillagja*, de a katonának csak *csillagja* van ('cs. alakú jelvénye, rangjelzése'). *Játékja* vagy *játéka* (azaz játékszere) lehet a kereskedőnek is, a gyerekeknek is, de a zenésznek, a színésznek csak *játéka* van, a gyerekeknek is, a sportolónak is, amikor játszik, és egy-egy alkatrésznek is, ahol kissé szabadabban mozog. A *szolgálat* is *-a* személyraggal jár minden jelentésében, de a *szolgálatjára* kifejezés megőrzött egy régi népies változatot. – A 3A4 típus ettől abban különbözik, hogy csak többesjel előtt van ingadozás: *korlát, korlátja, de korlátaim v. korlátjaim*. A 46 így viselkedő főnév közül a *citrom* ragozásában észlelhető jelentés szerinti megoszlás: vannak *citromaim* vagy *citromjaim* 'gyümölcseim', de csak *citromaim* 'citromfáim'.

A 3B2 mintájú 62 főnév közt is vannak ilyenek: *bélyege* 'rajta levő v. rá jellemző b.' és *bélyegje v. bélyege* 'birtokában levő postabélyeg'. Az embernek *füzete* van, az árusnak esetleg *füzetje*, de mindenképp *füzetje*, ha 'egy-egy füzet belőle (pl. kiadványból)' ennyibe és ennyibe kerül. A képerketezőnek lehet *keretje* vagy *kerete*, a képnek inkább *kerete*, átvitt értelemben pedig csakis *kerete*. Az embernek, állatnak, de még tárgynak is van *teste*, mely a lényegéhez tartozik, de lehet valakinek néhány *testje*, azaz 'birtokában levő mértani v. fizikai test'. A 3B6 mintájú *tiszt* személyraggal *tisztja*, ha személyt jelent, de átvitt értelemben *j* nélkül e régies kifejezésekben: *tisztében áll, lerója tisztét*. A *cseléd* is *-je* ragos ismertebb jelentésében: 'háztartási alkalmazottja'. A (3B8) *szelep* mint alkatrész: *szelepe*, mint valakinek a birtoka: *szelepje*. – A (3C2) *küszöb* hasonlóan csak akkor *küszöbje*, ha 'vkinek a birtokában levő k.'

Váltakozó tövű főneveknél a tövváltozatra is kiterjedhet efféle megoszlás. A háznak, lakásnak, kocsinak *ajtaja* van, az asztalosnak *ajtója*. *Mezeje* lehet egy nagy gazdának, közösségnek, falunak (a szó eredeti 'földterület' értelmében). De ha erőtérrel, kis felületrésszel van szó, akkor *mezője*. *Feje* van embernek, állatnak, akár tárgynak is, sőt akár csoportnak, elvont dolognak is, ha a *fő* hozzá tartozó, őt irányító részt jelent, ha azonban az egész embert jelenti, akkor lehet bizonyos számú *fője* egy vezérnek vagy csapatnak. Ugyanígy: *munkaereje* 'munkabíró képessége'. *munkaerője* 'munkát végző embere'. A *nő* ma már nem 'feleség', ha valakinek a *nője*, csak akkor,

ha *neje*. Embernek, állatnak *tüdeje*, *veleje* (esetleg *velője*) van, a hentesnek, boltosnak *tüdője*, *velője*. (És csak *veleje* 'lényege vminek'.) Az épületnek, kocsinak *teteje* van, a tulajdonosának *tetője*. Növényi részként a *vesszője* mellett még mondhatjuk: *vesszeje*, de írásjelként csak *vesszője*. Ilyen különbség még: *szőlője* 'fürtös gyümölcse', *szőleje* 'ezt termő birtoka'. Az embernek *szülei* vannak, az iskolának, közösségnek *szülői*. A (26C) *belső* főnevesült melléknévnél határozottan elkülönül a kétféle 3. személyű alak: *belseje* 'belső része' (s így *belsejük*, sőt: *belsejű* mn.), *belsője* 'labdához, kerékabroncshoz tartozó gumitömlője'; ugyanígy *külseje* 'külső része, alakja' és *külsője* 'kerékhez, labdához tartozó külső burkolata'. Sajátos változatok szolgálnak a megkülönböztetésre a *bíró* főnévnél. A *bírók* mellett a *bírák* már kevesek számára jelentik a bírói testületet (esetleg az öszösvetségi zsidó királyok elődeit), de birtokviszonyban *bírá*m az, aki engem megítél, *bíró*m pedig lehet az a bíró, akit ismerek, akivel közelebbi viszonyban vagyok.

Másodlagos jelentést tükröz a (4A2) *császára* 'császármetszése' míg egy birodalomnak inkább *császára* van. A régi *monitor* 'hadihajó' személyraggal *monitora* v. *monitorja*, de a televízióknak már csak *monitorja* van. Ezek is egyedi megkülönböztetések a számos 4A2 típusú főnév lehetőségei közt. A magas hangrendű 4B2 és 4C2 típusban nem mutatkozik ilyen differenciálódás. – A 4A4 típusú *auktor*, *forradalmár*, *korrepetitor*, *traktor*, *vásár*, *vektor*, *viador* mellett előfordulhat a *-ja* személyragos alak, de az *alaktan* mintájú további 10 *-tan* utótagú szóban az *alaktanja* 'tankönyve' jelentésben, konkrét tárgy megnevezésében gyakori. – A (4A14) *tanár* ragozásában alig van, a *titkár*-éban szembetűnőbb a 3. személybeli megoszlás: egyesületnek, pártnak *titkára* van, a főnöknek *titkárja*. A (4A15) *futár* a sakkban csak *futárja*. Efféle különbség lehet a vendéglő *pincére* és (a vendéglős) *pincérje* közt is. A *métere* mellett a *méterje* inkább 'egy-egy méter valamely mérhető anyag hosszából'. A (4A16) *sor* 3. személyben majdnem kizárólag *sora*, de ez a *világ sorja* (korábban pl. Aranyánál: *Inni kell, ha rád jön sorja*).

A 7A5 típusú 9 tőszó közül a *barom* személyraggal *barma* 'háziállata', de *baromja* 'műveletlen, ostoba embere'; *csokra* (virágé, személyé), de *csokorja* 'egy-egy belőle'; az általános használatú *cukra* mellett a *cukorja* csak cukorbajt vagy egy-egy szem cukrot jelent. A *halom* birtokként általában *halma*, de átvitt értelemben *halomja* '(egy-egy) rakása, nagy tömege'. Ehhez hasonlóan az átvitt értelemez kapcsolódik a (7A6) *szatyrot*, *szatyra* alakok mellett a vénasszonyra értett *szatyort*, *szatyorja*. A 7B2 típusú 4 szótó közül csak az *iker* ingadozását használja fel nyelvünk megkülönböztetésre: *ikret* ('ikertestvért', bár ez egyes számban ritka) és *ikert* 'iker-telefonállomást'. A (706) *csülke* mellett a ritkább *csülökje* megint csak 'áruja' értelemben használatos.

Ahogy a birtokos személyrag *j-s* alakja tipikus esetekben lazább összetartozást jelent (s ebből a szempontból a birtoklás másodlagos viszony, mert a közvetlen hozzátartozást tartjuk természetesnek, magától értődőnek, pl. hogy az embernek, a cipőnek van *talpa*, *bőre*, de a cipésznek nincs szükségszerűen mindenfajta *talpja*, *bőrije*), úgy van néhány szótó is, melynek elsődleges jelentésére nyílt kötőhangzó a jellemző, másodlagos jelentéseiben inkább a zárt hangzó. A (3A6) *sark* (s alapjelentésében inkább *sarok* 7A1) mint testrésznév elsősorban *sarkat*, *sarkak*, *sarkam* alakban ragozódik, de 'szöglet' jelentésében inkább *sarkot*, *sarkok*, *sarkom*, földrajzi 'pólus' jelentésében pedig csakis *sarkot*, *sarkok*. A (3A12) *szarkaláb* eredeti ('madár lába') jelentésében *~at*, *~ak*, *~aim* volna, de ez annyira ritka, hogy az ÉKsz. nem is említi. Első jelentése itt növény-név, és mint ilyen teljesen elszakadt a szókapcsolatból alakult eredeti jelentésétől, úgyhogy *szarkalábot*, *szarkalábok*, *szarkalábom*, *szarkalábja* a tipikus alaksora. 2. és 3. jelentése ('kusza írás', ill. 'ránc az arcon') metaforikus ugyan, de képszerűen közelebb áll az eredeti (most már szótározatlan) jelentéshez; ezekben inkább az eredeti *-a*-a szokásos, személyraggal *~a*, *~ai*.

Az (5A2) *út* és 5A3 típusú néhány összetétele ma már csak többesben használható *j* nélküli személyraggal; ebben is jelentkezik megoszlási tendencia: *utaim* inkább 'utazásaim' értelemben használatos, ha pedig konkrét tárgyat, útvonalat jelent, akkor a megye *útjai*, *kocsiútjai*. Mondhatjuk: a főnök *szemleútjai* v. *szemleutai*, az államfő *repülőútjai* v. *repülőutai*, de az országnak *turis-*

taúttjai vannak. – Az (5b1) *ér* tárgyalakja *eret*, de *ért* is lehet, ha kis folyóvizet jelent. A *tér* csak 'kis hézag' jelentésben és inkább frazeológiai egységekben változatlan tövű: *tért* (v. *teret*) *hagy*; *tért hódít*, *nyer*, *nyit*.

A gazdának *disznaja* vagy *disznója* van, *disznói*, esetleg *disznai* vannak, de a tintával író gyerekeknek csak *disznója* lehet a papíron, a kártyásnak is *disznója* 'ásza', egy társaságnak néhány *disznója* 'trágár beszédű vagy ocsmány viselkedésű embere'. – Amiből különböző nagyságú darabok vannak, lehet *apraja* 'kis darabok belőle'; egy csoportnyi embernek, társaságnak is lehet *apraja* '(kis) gyerekek köztük', de *aprója* van annak, akinek aprópénze van. (Összetételből jelentéstapadással önállósult előtagok rendszerint változatlan tövűek a toldalékolásban.)

Nagyon ritkán a többes 2. személyű alak is fejezhet ki jelentéskülönbséget. (Ez az alaki ingadozás és alkalmi differenciálódás nem fért bele a Magyar ragozási szótárba.) A *lángész* jelenthet rendkívüli szellemi tehetséget (s ilyenkor: *lángeszetek* van) és jelenthet ilyen tehetséggel megáldott embert. (*Nektek is van néhány lángésztek*.)

Szintén ritka a főnevesült melléknévnek *-nként* határozóragos alakjában a jelentés szerinti megkülönböztetés, mint a határozószóvá lexikalizálódott *apránként* 'fokozatosan' és az esetleg előforduló *aprónként* 'aprópénzenként'.

A 8A2 típusú két főnév közül a szokásos *hamum*, *hamuja* mellett a *hamvam*, *hamva* az eredeti értelemben annyira ritka, hogy már majdnem teljes szóhasadáshoz vezetett: *hamva* a (rendszerint elhamvasztott) halottnak van, különösen többes számban: *hamvaim*, *hamvai* stb. Viszonyítatlan többesben a *hamvak* kizárólag csak 'halotti maradványok' értelmű. Az *odú* csak grammatikai alakhasadást mutat: *odúja* lehet embernek, állatnak 'kis lakóhelyisége', *odva* pedig fának 'ürege, üreges része' (és talán az *odúm* 'lakóhelyem' mellett *odvam* is lehet 'kedvelt faüregem').¹ – A 8A9 *mag* viszonyítatlan többesében nincs éles jelentéskülönbség: *magok* is, *magvak* is lehet, de az utóbbinak sajátos jelentésárnyalata 'különbféle növények szaporítására alkalmas magjai'. Személyragos alaksorában határozottabb a szétválás: *magvam* inkább csak utódot jelent (ha férfi vagyok), *magom* bármilyen magot (akár ondót is). A *magva* pedig különösen átvitt értelemben használatos: 'ivadéka, középpontja, lényege'.

Hosszú lenne felsorolni azokat az egyszerű szavakat, melyek toldalékolása eltérően viselkedik különböző előtagú összetételekben, részben azért is, mert az előtag bizonyos fokig determinálja az utótag jelentését. Néhány példa azonban idekívánczozik, melyek a Szókincsünk nyelvtani alakrendszere c. gyűjteményben más-más altípushoz tartoznak. A *szó* mellett a *szavak* vagy *szók*, *szavam* v. *szóm*, *szavunk* v. *szónk* nem határolódik el élesen, bár a *v-s* tö inkább használatos 'összefüggő beszéd', a változatlan tö inkább 'egy-egy szó' értelemben. A szótagban lehet néhány *szavunk* vagy *szónk*, de ha nem tudunk megszólalni, akkor „*szavunk* sincs”. 3. személyben csak *szava*, *szavuk*. A szófajokat jelentő összetételek azonban egyes szavakat jelentenek, ezért itt gyakoribb a *mondatszók*, *mondatszóm*, *mondatszónk* alak, mint a *mondatszavak* stb., sőt a 3. személyben a *mondatszava* mellett előfordul a *mondatszója* is. Az *alapszó* mellett ellenben csak *alapszava* lehet egy származéknak. Az *előszó* és a *végyszó* megint eltérően viselkedik. Az *előszó* voltaképp 'szöveg', tehát a *szó* gyűjtőnévi szerepű benne; az egész összetétel sajátos módon ragozódik: többese csak *előszók*, személyragozva *előszóm*, *előszód* (inkább, mint *előszavam* stb.), de *előszava* mellett is előfordul a változatlan tövű *előszója*. A *végyszó* jelenthet egyetlen szót is, utolsó szavakat is. A színész a *végyszóra* (*végyszókra*) figyel, amikor be kell lépnie, megjegyezheti partnerének a *végyszói*-t, de a haldoklóknak a *végyszavai* maradnak emlékezetesek. Ez utóbbi értelemben régebben *végyszavak*-at is írtak, mondtak. A *nótaszó* más jelentéskörbe tartozik: nem nyelvi egységet jelent, hanem (zenei) hangzást, és mint ilyen, majdnem teljesen változatlan tövű, csupán a 3. személyben fordul elő ritkán a *nótaszava* v. *nótaszója*, *nótaszavuk* v. *nótaszójuk*. Ez a jellemző a *harangszó*, *muzsikaszó* összetételekre is.

¹ Az alakhasadásról, részleges és teljes szóhasadásról l. Elekfi 1996: 151–8, 286–96.

A *lé* ragozásában (és sok összetételében is) a *levet*, *leve* típusú alakok a jellemzők, ha valaminek az anyagához tartozó természetes nedvet jelent: *levet ereszt*, a *citrom leve*, és a változatlan tövűek (ritkábban), ha valakinek a tulajdonában levő mesterséges készítményről van szó: *iszik valamilyen lét*, a büfének elfogyott a *léje*. A *permetlé* mint készítmény ezért inkább változatlan tövű: *permetlét*, *permetlék*, *permetléje* (és csak ritkábban *permetleve* stb.). Ugyanez jellemző a *hallé*-re. A *káposztalé*, *hurkalé*, *húslé*, *mészkenlé* viszont (bár ez utóbbi nem ételféle) gyakrabban fordul elő -v- tövel: *káposztalevet* v. *káposztalét*, *káposztaleve* (ritkán *káposztaléje*), egyszerűbbese pedig – ha előfordul – csak *káposztalevek*.

Efféle különbség releváns a (8C1) *tő* ragozásában: *tőve* 'szerves része', *~je* 'birtokában levő tő'. A *tőig* szabályosan ragozott határozó mellett közel áll a lexikalizálódáshoz a *tővig* 'tővéig', pl. *tővig leégett*. Van azonkívül *tőn* és *tővön*, *tövet* és (ritkábban) *tőt*, *tővünk* (*tőnk*) jelentősebb értelmi különbség nélkül. A *szótő* mellett ugyanígy van *szótövet* (*szótőt*), többesben a *tövek* mintájára *szótövek*, de személyraggal is csak *szótövem*, *szótöved*, *szótöve*, *szótöviünk*, *szótöveim* stb. Az *igető*, sőt a *combító* ragozásában is ugyanilyen nagy a v-vel toldott alakok aránya. A *rózsató* típusú összetételekben (*búzsató*, *fartó*, *nadálytó*, *szőlőtő*) viszont a változatlan tőalak majdnem egyenrangú a v-szel: *rózsátövet* v. *rózsátőt*, *rózsátövek* v. *rózsátők*, *rózsátövem* v. *rózsátóm* stb. – A (8C4) *kő* ragozására az egész paradigmában a -v- jellemző: *kövön*, *követ*, *kövek*, *kövem*, *köviünk* stb. Összetételeiben azonban megjelenik a v-s mellett a változatlan tő is: a *borkő*, *gálicskő*, *kilométerkő*, *mérőöldkő*, *rajtkő* ragozva lehet *borkőn* v. *borkövön*, *borkövet*(~t), *borköve*(~je), *borköviünk*(~nk), *borkövetek*(~tők), tehát ugyanúgy, mint a *tő* ragozásában, de jelentésbeli eltérés nélkül. A *cső* néhány összetételére is ezek az ingadozások jellemzők (*könyökcső*, *kukoricacső*, *látszó*), maga a *cső* is hasonló ehhez, de a ritkább *csőn*, *csője*, *csőnk*, *csőtők*, *csőjük* alakok különösen 'kukoricacső' értelműek. – A (8C9) *mű* minden előhangzós toldalék előtt felveszi a v-t: *művön*, *művet*, *műve* stb. Sok összetételében mégis terjedőben van a pusztá tőalak: (8C2) *óramű*: *óraművön*(~n), *óraművet*(~t), *~ve*(~je) stb. Kilenc ilyen összetételben a *mű* utótag valamilyen mechanikus szerkezetet vagy ipari létesítményt jelent.

Sajátos megoszlás alakult ki a *hő* toldalékos változatai közt. Ma 1. jelentésében fizikai fogalmat jelöl, és mint ilyen, változatlan tövű végig: *hője* 'hőenergiája' stb. De ha korábbi jelentése szerint 'hőség' az értelme, más tövváltozathoz kapja a toldalékokat: *hevestül*, *heve*, *hevük*, *heveim*, sőt ez a megoszlás kiterjed a melléknévi származékokra is: *hőjű* más, mint *hevű*. (A *hő* és a *hév* szóhasadása emlékeztet a *só* és a *sav* viszonyára, de toldalékos alakjaiban még nem jutott el a teljes szóhasadásig.)

A rendhagyónak minősíthető, több tövű főnevek ragozásában csak a birtokviszony különbségét jelöli az *anya* ('szülőanya v. azt pótoló idősebb nemzedékhez tartozó nő') és *anyája* kettőssége, ahol ez utóbbi nem jelent nemzedéki viszonyt (*Budapest legjobb anyája*). Ez a 9A a paradigmája az *apa*, *atya* szónak is. Összetételeikben mindössze az a különbség, hogy az *anya* több birtokként elsősorban *anyái* (s az *anyjai* igen ritka, hiszen valódi szülőanya mindenkinek csak egy van), az *édesanya* típusú összetétel pedig inkább használatos *édesanyjai* alakban is. Az *ősanya* (és *ősapa*, *szépanya*) viszont nem szükségszerűen egy, ezért csak egyes számban van *ősanyja*, *ősanyjuk* (a ritkább és nem nemzedéki viszonyt jelentő *ősanyja* mellett), többesben csak *ősanyaim*, *ősanyai* stb. A *városatya* típusban még ez a sorrend is fordított: *városatyája*, *városatyájuk* az elsődleges változat. – A 9A1 típusú *ifjú* (és *férfiú*, *varjú*) főnév az *ifjúja* (~ifja) ingadozáson kívül tárgyesetben is több tövű lehet: *ifjút* (*ifjat*), többesben *ifjak* (*ifjúk*), de az ugyanúgy ragozott *gyapjú* személyragozva kétféle viszonyt tükröz: (testéhez tartozó) *gyapja* van a birkának, (birtokában levő) *gyapjúja* az embernek. – A (9A2) *fiú* csak nemzedéki viszonyban *fiul* ('fiává' fogad vkit), *fiat* (szül), *fiak* ('nemzett utódok'), *fiastul*, *fiam* ('édes gyermekem'), *fiunk*, *fiuk*, egyéb jelentésű (birtok)viszonyban *fiul*, *fiút*, *fiúk*, *fiustul*, *fiúm*, *fiunk*, *fiujuk*. Összetételei közül csak azokban van meg ez a differenciálódás, amelyek nemzedéki viszonyt is kifejezhetnek: *gyámfíú*, *keresztíú*, *kisíú*; a többi -íú változatlan tövű.

A *fiu* tekinthető a ma már ritka *fi* főnév személyragos alakjának is, szintén nemzedéki viszonyt jelentve: 'kicsinye, fiúgyermek'. De előfordulhat *fija* is 'vhonnan származó férffia' értelemben. Ez a teljesebb személyragú forma azonban inkább a *-fi* utótagú összetételekre jellemző.

A *nő* személyragos alakváltozatainak a jelentésbeli szétválása már majdnem teljes szóhasadászhoz vezetett: *nője* a 19. században még többnyire 'felesége' értelmű volt, de ma már ebben az értelemben a *neje* használatos, a *nője* inkább 'szeretője, barátője, (esetleg) dolgozónője'. A *nőm, nőd, nőnk, nőők, nőjük* is elsősorban 'feleségem, feleséged, feleségünk' stb. értelmű volt, ma már minden más nő inkább, mint feleség. A 'feleség' értelmű viszonyt a 3. személyből a többi személyre kiterjedt tőváltozat fejezi ki: *nejem, nejed, nejük* stb. Szóhasadássá akkor válik ez az alakhasadás, ha a ma még csak tréfásan használható *nej* tőalak önállóan is teljes polgárjogot nyer a lexémák tárházában.

A névmások közül a mennyiséget jelentők személyragos alakjaiban van sajátos megoszlás: *annyink, annyitok, annyijuk* van, ha valamiből annyi van a birtokunkban, birtokotokban, birtokukban. Az *annyiunk* és *annyiatok* v. *annyiotok*, ill. *annyiuk* formák pedig a személyek mennyiségét jelentik (partitívusi értelemben): 'közülünk stb. annyi'. Összetételeiben és magas hangrendű megfelelőjében is megvan ez a kettősség: *ennyink van, ennyitek van, ennyijük van*, de *ennyiünk, ennyietek* (v. *ennyiőtök*), *ennyiuk volt jelen*.

Sorszámneveknek hiányos személyragozású főnévi használatában sajátos jelentésű a naptári hónap valamelyik napját megjelölő 3. személyű alak, mindig *-j-* nélkül: (22A2) *annyiadika, hányadika, harmadika, harmincadika, hatodika, huszadika, másodika, nyolcadika, sokadika*; (22B2) *hetedike, kilencedike, negyedike, ötödike, tizedike, tizenegyedike, tizenkettedike*. Ezzel szemben az *annyiadikja, hányadikja, harmadikja, hetedikje* típusú forma csak alkalmi, ráértéses főnévi használatban él, pl.: *Két harmadik osztály van iskolánkban, a kollégám harmadikja tehetségesebb*. – Némelyik tőszámnévnek is megvan ilyen értelmű használatában efféle jelentésmegkülönböztetés: (22A4) *hatvana van* (pl. 60 pontja vmely játékban, kártyában vagy 60 forintja stb.) és valamely (imént említett) egyéb tárgyól *hatvanja*. Hasonlóképpen (22B4) *hetvene* és *hetvenje*. Több birtokost jelölő alakjában az *-uk/ük* rag disztributív értékű és személyeket jelent: *hatvanuk, hetvenük* 'közülük 60, ill. 70 ember'. Ritkán még egyes számban is, pl.: *Nagy tömeg gyűlt össze, hetvenét különválasztották*. E két jelentés elkülönítésére még a többes 2. személyben is alkalmazható ilyen formái eszköz: *könyvből hetvenek* (v. *hetvenetek*) van, de: *hetveneteket kiválasztottak*. A (23A12) *hat* megfelelő alakjai: *hata* 'közüle 6' és *hatuk*, ill. *hatja* 'birtokában levő 6' és *hatjuk*. Az *öt-é* (23C5): *öte* 'közüle öt' és *ötük*, ill. *ötje* és *ötjük*. A *hét-é* (29B): *hete* 'közüle 7' és *hétje* 'birtokában levő 7'. – Az egy számnév következő alakjai is eltérő jelentésűek: *együnk* [eggyünk], *egyetek* [eggyetek] (van vmiből), de (ritkán, ma már régiesen vagy nyelvjárásban) *egyőnk* [eggyőnk], *egyítek* v. *egyőtök* [eggyőtök] 'közülünk, közületek egy'. Hasonlóan: *négyünk, négyetek, négyük* (bármely jelentésben) és *négyőnk, négyőtök, négyőjük* (csak 'közülünk 4' stb.); *többetek* (v. *többőtök*) van vmiből és *többőtök* 'közületek többen'; (22D) *sokja, sokatok* (v. *sokotok*), *sokjuk van*, de: *az esetek, az emberek soka* 'sok eset, sok ember', *sokatok* v. *soktok* (ritkán *sokótok*), ill. *sokuk* 'közületek, közülük sok(an)'; (26C1) *kettője* 'két darabja, tárgya v. személye', *ketteje* 'mindkét személy v. több közül kettő', ill. *kettőjük* (bármilyen értelemben) és *kettejük* 'közülük kettő v. ők (mind)ketten'. – A váltakozó tövűek csoportjában ilyen sajátosan partitívusi személyragos alakokat találunk a (29A) *néhány* és a (29A1) *három* típusában: a *hányunk, néhányunk, hanyotok, néhányotok* (v. *hanyatok, néhányatok*), *hányuk, néhányuk* bármilyen jelentésű birtokszó-alakok mellett a *hányőnk, néhányőnk, a hanyótok, néhányótok*, ill. *hányójuk, néhányójuk* csak 'közüle hány' stb. jelentésben és már csak szűk körben használatos, néhány összetételükben is. A *hármunk, hármatok, hármuk* mellett ugyanilyen értékben: *hármőnk, hármőtök, hármójuk*.

Van néhány szó, melyeknek személyragos alakjaiban a személyrag jelentésének elhomályosulásával kapcsolatban különböző nyelvtani és lexikai funkciók keverednek. Ilyen: (26A2) *orja* elhomályosult birtokos személyraggal. Akik tőszónak érzik, tovább személyragozzák: *orjám*,

orjád, orjája stb., de ez a húsfélét csak mint árut jelenti. Testrésznévként maga a *-ja* személyrag értékű: *a sertés orja*. Ehhez hasonló a (26B2) *fehérje*. Eredeti jelentésében személyragos: *a tojás fehérje (és sárgája)*. Vegytani és biológiai értelemben a *fehérje* tőszó, ezért tovább személyragozzuk: *fehértém, fehérje* stb. – Más szavak személyragos alakjai megszólításban névmásszerű értelmet kapnak, és a megnevezés és a megszólítás funkciója némely ragos alakjukban szétválak: (26A5) *őnagysága* említésül és (régebbi társadalmi viszonyok közt) megszólításul is használatos volt, de *őnagyságaik* csak említésben, *őnagyságaik* megszólítászerűen fordult elő. Több alakjában is differenciálódott a (28A4) *nagysád*: megszólításban névmásszerűen *nagysád* (a személyrag 2. személyű jelentésével), *nagysádotok* (s ez egyben magának a névmásformának a többese), megnevezésként azonban a *-d* ragnak a töbe olvasztásával a szó értéke 3. személyű, többese pedig *nagysádok* 'nagyságos asszonyok', és tovább személyragozható: *nagysádom, nagysádod, nagysádjá*; van egy sajátosan kettős értelmű többes számú alakja: *nagysádek* (1. több úriasszony megszólításaként 'nagyságos asszonyaim!', 2. úriasszony és hozzá tartozó személy vagy személyek említéseként 'a nagyságos asszonyék').

Voltaképpen a személyrag jelentésének elhomályosulásával függ össze a *nő* ragos alakjainak jelentésbeli hasadása és a (28C2) *neje* lexémává válása, melyről bizonyos rokonságnevekkel kapcsolatban már szoltunk.

7. A melléknevek sajátos alakjai közül a képzőszerű *-lag, -an, -ul* módhatározói ragok nem hangtani változatai egymásnak, hanem olyan alternánsok, melyek bizonyos paradigmákban szabadon váltakozhatnak, másokban a tőszó alaki sajátosságai determinálják valamelyiküket, némelyikben azonban jelentések elkülönítésére is alkalmasak. E különbségek többnyire mégsem a szótő jelentésére, hanem inkább a határozóalak mondattani szerepére jellemzők. A toldalékalternánsok közül a *-lag/-leg* a legképzőszerűbb (hiszen tovább is képezhető), ezzel olykor lexikalizált határozószó is alakult, míg az *-an/-en* ragos alak jobban őrzi a melléknév eredetibb igenévi jellegét. Ilyen melléknév a (11A2) *tagadó* típusa: *tagadóan* a. m. tagadó módon, tagadva, *tagadólag* pedig 'tagadást kifejezően', pl. *tagadólag int*. Az ennek megfelelő (pendant) *állító* melléknév határozóiban élesebb a különbség: *állítóan* fogalmaz vmit, de *állítólag* külön szótári egységként a. m. 'más vki(k)nek állítása szerint'. A *bíráló, csillapító, pergátló, vonatkozó* igenévi eredetű melléknevekben nemigen érzünk különbséget a kétféle határozóragos alak jelentése közt, de pl. a *bűnbánó, vádló* határozói némileg eltérő jelentésáryalatokat sugallnak: *bűnbánóan* 'bűnét bánva', *vádlóan* 'vádolva', *bűnbánólag* pedig 'bűnbánatról tanúskodva, bűnbánatot mutatva (esetleg csak színlelve)', *vádlólag* 'vádát kifejezve'. A *felszabadító, tanító, tisztító* konkrét értelemben talán – ha egyáltalán mondunk ilyet – *felszabadítóan, tanítóan, tisztítóan*, de a *felszabadítólag, tanítólag, tisztítólag* érzelmi vagy értelmi ráhatást jelent: 'lelki megkönnyebbülést okozva', ill. 'okulást, (lelki, értelmi) tisztulást eredményezve'. A *folyóan* szintén konkrét ('folyékony állapotban'), a *folyólag* elvont jelentésű: '(vmiből) következő eredményként'. *Hívogatóan* csak annyi, mint 'hívogatva, hívogató módon', a *száritóan* 'száritva', de a *hívogatólag* jobban sugallja a hívogató eredményét, a csábítás lehetőségét, ill. *száritólag* a száritás várható eredményességét. Efféle különbség észlelhető az *irányítóan, javítóan, óvóan, pergátlóan* konkrét és az *irányítólag, javítólag, óvólag* absztrakt jelentése közt. A *látszóan* 'úgy, hogy látszik' igenévi alapú konkrét jelentéseivel szemben a *látszólag* saját lexikai jelentésével elszigetelődött ettől: 'látszat szerint, de nem valóságosan'. A *kizáróan* egyszerűen 'kizáró módon', kizárva', *kizárólag* pedig határozószóvá lett sajátos jelentéssel 'csak, csupán (azaz minden mást kizárva)'.

A magas hangrendű (11C2) *cselekvő*-ből az igenév jelentésén alapuló *cselekvően* 'cselekvő módon' és a melléknévi alapú *cselekvőleg* 'tevékenyen' közt alig van árnyalatnyi különbség, de az *ellenkező* mellett csak az *ellenkezően* fejez ki valódi ellenkezést, *ellenkezőleg* a. m. 'éppen fordítva, ellentétes esetben'. Igenévi határozó a *fékezően, megrendítően, ösztönzően*, melléknévi – és a ráhatás eredményességét sugallja – a *fékezőleg, megrendítőleg, ösztönzőleg*. Viszont nincs érezhető különbség az amúgy is absztrakt értelmű *felemelően, feltehetően, kimerítően, számottevően* és

felemelőleg, *feltehetőleg*, *kimerítőleg*, *számottevőleg* közt. A *kártevően* emberi cselekvésre, a *kártevőleg* inkább fizikai vagy kémiai hatásra vonatkozik. A *kötelezően* alak mindenre és mindenkire használatos, aki, ami kötelez, de *kötelezőleg* csak jogszabályra, rendeletre. Efféle különbség a *perdöntően* és a *perdöntőleg* közt is van. A *lenézően* és *lenézőleg* egyaránt absztrakt értelmű: 'kissé megvető módon', de a *-leg* rag inkább arckifejezésre utal. Ugyanilyen a különbség a *megvetően* és *megvetőleg* közt. – A *remélhetően* és a *remélhetőleg* különbsége némileg az *állítóan*–*állítólag* különbségére emlékeztet, főleg abban, hogy a *remélhetőleg* határozószó is modalitást fejez ki, módosító szóként (mondathatározóként), vagyis a rá következő állítás érvényességét korlátozza; főmondati állítmánnyá alakítható: *remélhető, hogy...* Ugyanilyen a *sejthetően*–*sejthetőleg* különbsége is. A *sürgetőből* *sürgetően* 'sürgősen' is lehet, *sürgetőleg* pedig csak az igenév határozóalakja: 'sürgető módon'. – A többsben ingadozók közül ilyen a (17A2) *látható*, ti. *láthatóan* (*láthatón*) a. m. 'szemmel érzékelhetően'; *~lag* v. *~an* pedig 'belátás alapján megállapítható módon'; (17C2) *eltérő*: *~en* 'eltérő módon' és *~leg* 'vmitől eltérve (nyilatkozik)', *feddően* 'feddő módon' és *feddőleg* 'feddő szándékkal', *fürkészően* 'fürkésző módon' és *fürkészőleg* 'f. szándékkal', *hihetően* 'hihető módon' (módhatározó) és *hihetőleg* 'valószínűleg' (mondathatározó, modalitási értékben); (17C5) *előzően* 'előzve' (igenévként) és *előzőleg* 'az említettél előbb' (időhatározóként), *illetően* 'vkit, vmit illető módon' és *illetőleg* 'rá vonatkozólag' (kötőszóként is); *visszamenően* 'visszamenve' (igenévként is) és *visszamenőleg* 'időben visszafelé számítva' (határozószóként); (17C13) *következően* 'következő módon', *következőképp(en)* 'amint itt következik' és *következőleg* 'következményként'. – A mindig előhangzós többesű 18. csoportban ilyen megkülönböztetés érvényesül az *atyai* típusában: *~an* 'atyára jellemző módon' és *~lag* 'mint atya'; *alanyian* 'egyéni módon' és *alanyilag* (jogi értelemben); *bajtársian* 'bajtársiasan' és *bajtársilag* 'bajtársi szempont szerint'; *barátian* 'baráti módon' és *barátilag* 'barátként'; *drákóian* 'nagyon szigorúan' és *drákóilag* 'Drákóra jellemző módon'; *drámaian* 'megrendítő módon' és *drámailag* 'drámai eszközökkel'; *egyhangúan* 'változatosság nélkül' és *egyhangúlag* 'teljes egyetértésben, ellenvélemény nélkül'; *egyoldalúan* 'egyoldalú módon' és *egyoldalúlag* 'a másik fél nélkül' (jogi értelemben); *gyakorlatian* 'gyakorlatiasan' és *gyakorlatilag* 'a gyakorlatban'; *irodalmian* 'irodalmi módon' és *irodalmilag* 'i. tekintetben'; *királyian* 'királyi módon' és *királyilag* 'királytól származó úton'; *liraian* 'érzelmeke kifejezően' és *lirailag* 'lira tekintetében'; *polgárian* 'polgárra jellemző módon' és *polgárilag* 'polgári eljárás útján'; *prózaian* 'hétköznapi módon' és *prózaileg* 'prózában'; *salamonian* 'bölcsen és igazságosan' és *salamonilag* 'Salamonra jellemző módon'; *szónokian* 'szónokra jellemző módon' és *szónokilag* 'szónoki tekintetben'; *zsarnokian* 'zsarnoki módon' és *zsarnokilag* 'zsarnokként'. Más paradigmátípusokban is: *kétoldalú* (általában *~an*, de *~lag* 'mindkét félre érvényesen'; *zárdáian* 'zárdára jellemző módon' és *zárdailag* 'zárdá útján'. Magas hangrendű megfelelőik: *egyéni* (*~en* 'sajátos e. módon' és *~leg* 'mint egyén'), *emberi* (*~en* 'emberhez méltóan' és *~leg* 'e. szempontból'), *eredeti* (*~en* 'egyéni módon' és *~leg* 'eredeti állapotában, eredetét tekintve'), *érzéki* (*~en* 'nemiségre hatva' és *~leg* 'érzékekkel felfoghatóan'), *eszményi* (*~en* 'tökéletesen' és *~leg* 'elméletben, szellemileg'), *fejedelmi* (*~en* 'nagyszerűen' és *~leg* 'fejedelemtől származó úton'), *festői* (*~en* 'színesen' és *~leg* 'f. szempontból'), *gyermeki* (*~en* 'gyermekre jellemzően'), *költői* (*~en* 'érzelemben gazdagon'), *művészi* (*~en* 'ügyesen' és *~leg* 'm. szempontból'); *zenei* (*~leg* 'zenével, zenei szempontból' és *~en* 'zenéhez hasonlóan'); – *hercegi* (*~en* 'h. módon' és *~leg* 'hercegtől származó úton'), *színészi* (*~en* 'színésziessen' és *~leg* 'sz. szempontból'), *szakértői* (*~leg* 'szakértőként' és *~en* 'mint egy szakértő').

Sajátos megoszlást mutatnak a (12A1) *vad* határozóalakjai. A *vadul* módhatározói értelmű (pl. *vadul támad*), *vadon* és *vadan* állapothatározói, de még e két alak közt is van valami elkülönülés: *vadon* *tenyészik* (állandó állapot), *ilyen vadan nem maradhat sz köztünk* 'amíg ilyen haragvóan indulatos vagy' (ideiglenes, megváltoztatható állapot). – Egyedi az *igaz* melléknév is. Az önálló határozószóvá lett *igazán* 'valóban, nagyon' mellett az *igazul* inkább 'igaz módon' (*igazul él*), *igazan* 'igaz állapotban' (*igazan küzdötté végig a háborút*).

Többnyire csak a módhatározói *-ul/-ül* és az állapothatározói *-an/-en* áll oppozícióban: *absztraktul fogalmaz, absztraktn marad; egzaktul gondolkozik, egzaktan tekintve; flottul él, flottan jelenik meg vhol; nyomorultul elpusztul, nyomorultan él; szilárdul ragaszkodik vmihez, szilárdan marad; (12B3) remekül 'remek állapotban v. módon', remeken 'remek állapotban'; perfektül 'hibátlan módon', perfektén 'tökéletes állapotban'. A 12B4 típusú melléknévek *-en* raggal állapotot vagy módot, *-ül* raggal inkább csak módot jelentenek: *dekadens, diszkrét, extrém* és még 20 latin (esetleg francia, német) eredetű szó, továbbá *merev, rest*. A *megveszekedett* és különösen a *veszett* fokozó határozószóként is használatos *-ül* raggal: *vesztettül csinos*. A szembenállás gyakran nem éles. De van néhány *-ul* ragos határozó is, mely elszigetelődött a melléknévi (esetleg igenévi) alapjelentéstől: *átkozottul* 'átkozott módon, nagyon'; *rohadtul* 'hitvány módon' (pl. viselkedett). A *finoman* egyaránt lehet mód- és állapothatározó, de a *finomul* sajátos jelentésárnyalatú: 'aprólékos módon', ill. gúnyos értelemben: 'kifogásolhatóan ravaszul'.*

Az *-ul/-ül* rag gyakrabban kapcsolódik átvitt jelentésekhez. Az állapot- és a módhatározó szétválása különösen a 12A4 típusra jellemző: *csúf, falánk, hazard, intakt, konzervatív, mord, naiv, nyápic, rút, torz, undok, virgonc* stb.

Az egy számnévből egyedi módon alakult az *egyként, egyképp* v. *egyképpen* 'egyformán' határozószó. Az *egyen* [eggyen] számállapothatározó ritkán használatos; inkább az *-egy* utótagú összetételekre jellemző: *tizenegyen voltak*.

A *-képpen* csak módot jelent, az *-an/-en* állapotot is: (17A6) *hasonlóan* ('hasonló külsővel') *jelent meg*, de: *hasonlóképp(en) gondolkodik; (17A9) méltó(a)n* 'méltó módon' (pl. *művelt emberhez méltón*) de *méltóképpen* 'olyan megfelelő mértékben, ahogy jelentőségénél fogva megilleti'.

Inkább módhatározó a (14A2) *színjózan*, ha *-ul* ragos (*színjózanul él*), inkább állapothatározó, ha *-on* vagy *-an* ragos (*színjózanon* v. *~an jött be*). Van efféle különbség a (14A8) *dévaj, duhaj, fanyar, monoton* ilyen ragos alakjai közt is. A (14A5) *józanul* és *józanon* közt ugyanez a különbség, míg az ugyanígy ragozható *pazar* mindkét raggal módhatározói értelmű. A (14A7) *pimasz* hasonló alakjaiban elválik a *pimaszul* 'pimasz módon' és a *pimaszan* 'p. állapotban', de ilyen különbség nem érződik a *botor, fukar, jámbor* hasonló alakjaiban. – A (15B6) *fösvény* mellett a *fösvényen* talán inkább állapothatározó, *fösvényül* inkább módhatározó (bár a különbség majdnem úgy elmosódik, mint a *fukar*-nál), a (14B7) *meztelen* azonban, mivel maga is alkalmi állapotot jelent, mindkét raggal csak állapothatározó: *meztelenül* v. ritkábban *meztelenen*. – Még a vegyes hangrendű (14D2) *kóser* és *sóher* toldalékolásában is mutatkozik ilyen megkülönböztetés: *~ül (~ul)* inkább mód-, *~en* inkább állapothatározó. Hasonlóan: (15B6) *lezseren* és *lezserül*.

A tövégi magánhangzót váltakoztató (16.) csoportban is előfordul ilyen nyelvtani jellegű különbség: (16A3) *csúnyán* lehet akár mód-, akár állapothatározó (*csúnyán rászéd vkit*, ill. *ne menj ki ilyen csúnyán*, sőt eredményhatározóként is: *csúnyán ír*), *csúnyául* csak módhatározó (*csúnyául rászédte*). Ehhez hasonló funkciómegoszlás mutatkozik a *balga, bamba* (pl. *bambául* nevet), *buta* (*bután* néz, de *bután* v. *butául* viselkedik) és még féltucatnyi minősítést kifejező melléknév mód- és állapothatározói alakja közt, de az *-ul* ragos alakot kevesen használják, némelyikük inkább tájnyelvi. Viszont a *marha* melléknévi értelmében határozottabb a különbség: *nagyon marhán választott* (módhatározóként: 'buta módon'), de *marhául leszidták* (fokhatározóként: 'rendkívül durván').

Néhány jellegzetes elkülönülés a tövéget rendhagyóan változtató (19.) csoportból: *hosszan* 'messzire v. soká elhúzódva' és *hosszúan* 'hosszú állapotban'; *éberen* 'élénken figyelve, ébredésre készen' és *ébren* 'nem alva'; *híven* 'hű módon' és *hűen* (*hűn*) 'hű állapotban, hűségesen'; *könnyen* 'nehézség nélkül' és *könnyűen* 'könnyű állapotban'. – Sajátosan elkülönült középfokú melléknévből: (19C8) *különb* (*~ül* 'k. módon' módhatározó, *~en* 'egyébként' mondathatározó).

8. A középfok jele csak egyetlen szóban kapcsolódik a melléknévhez sajátos jelentésű változatban: (15C6) *idős* szabályosan fokozva *idősebb*, a régies *idősb* alak pedig azt jelenti: 'két azonos nevű (ember) közül a korosabb'.

A felsőfok *leg-* jele *-b* nélkül járul térbeli helyzetet jelentő melléknemekhez: *alsó, hátsó, utolsó, túlsó, elülső, felső, belső, végső*, de *-bb* jelet is kaphat átvitt értelemben: *legalsó* v. *legal-sóbb* 'legalacsonyabb rendű', *legfelsőbb* (v. *legfelső*) 'legmagasabb szintű', *legszélsőbb* 'legszélső-ségebb', *legbensőbb* (v. *legbenső*) 'legbizalmasabb'; a *legvégső(bb)* esetben.

Néhány *-i* képzős melléknév szabályos fokozása helyett némi jelentéskülönbséggel a közép-fok jeléhez tett *-i* képzős alak is használatos: (10B10) *közeli* (*közelebbi* 'időben, térben v. bármely értelemben közelebb levő' és *közeli* csak 'térben közelebb levő'); (18B11) *régi* (~*bb* 'hosszabb idő óta meglevő' és *régebbi* 'korábbi'). L. még Hexendorf 1977: 399–407.

9. Az *-ó* végű melléknemek többesjele *-k* v. *-ak* alakban járulhat a tőhöz. Az esetleges jelentésmegoszláshoz figyelembe kell venni azt a tendenciát, melyet az ötvenes években Ruzsiczky Éva figyelt meg (Magyar Nyelvőr 1955. 289–98): az *-ó*, *-ő* képzős melléknemek egyre inkább elkülönülnek többesben a főnevektől azáltal, hogy egyre többen előhangzóval kapcsolják a többesjelet a képzős tőhöz.² A melléknemekre érvényes tendencia azonban nem terjed ki a melléknévi igenevekre, ezért ilyen hármasság alakult ki: *-ók* a főnevek, *-óak* v. *-ók* a melléknemek, *-ók* a melléknévi igenevek többes számú végződése. (Az utóbbi évtizedekben ez utóbbi különbségtétel kissé elmosódik, amikor néhányan az *-ók* típusú többes számot kezdik igenévi értelmű szavaknál is használni.) Ezzel a szófaj szerinti elkülönüléssel is összefügg az a néhány egyedi alakmegoszlás, melyet a 17. csoportba sorolt melléknemek közt találunk. De itt olyan különbségek is vannak, hogy az előhangzós többes szám minősítést fejez ki (többnyire elvont szférában), a pusztán *-k* toldalékú alak pedig valamilyen kategóriába való besorolást (többnyire konkrét, szorosabb értelemben). Bizonyos tekintetek, hangok, szagok lehetnek *áthatóak* vagy *áthatók*, de a tárgyias igék csak *áthatók*. Bizonyos állítások, igazságok *beláthatóak* vagy *beláthatók* ('megértve elfogadhatók'), nagy távolságok tiszta időben *beláthatók*. Akik mások cselekvését, sőt hibáit is megértik, elfogadják, inkább *belátóak*, de akik éppen most belátnak valamit, belátnak valahova, csak *belátók* (rendszerint igenévi vagy alkalmilag főnevesült értelemben). Érvek lehetnek *bizonyítóak* (v. *bizonyítók*), de akik bizonyítanak valamit, csak *bizonyítók*. *Hódítóak* csak 'erős vonzalmat v. becslést keltők', egyébként akik hódítanak: *hódítók*.

10. A személyragos (pontosabban: személynévmási) határozószók ragozásában csak egy rendhagyó alaksor használatos speciális jelentésben: a *nálam, nálad, nála, nálunk, nálatok, náluk* bármilyen értelmű használata mellett a *nálamnál* stb. elemismélteléses paradigma mindig csak hasonlító értelmű, csak comparativusban álló melléknév mellett él, inkább a népies stílusrétegben (pl. *szebb vagyok, jobb vagyok náladnál*).

SZAKIRODALOM

- Elekfi László 1984. Hamarosan elkészül a magyar ragozási szótár. Nyr. 108. 349–60.
 Elekfi László 1994. Magyar ragozási szótár. Az MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest.
 Elekfi László 1996. Részleges szóhasadások mint határesetek. MNy. 92. 151–8, 280–96.
 Elekfi László 1997. A ragozási szótár és „Szókincsünk nyelvtani alakrendszere”. Nyr. 121. 213–21.
 Hexendorf Edit 1977. A *régebbi* : *régibb* típusú alapárokról. NytudÉrt. 104. (A magyar nyelv grammatikája.
 A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai) 399–407.
 Ruzsiczky Éva 1955. Az *-ó*, *-ő* végű igenevek kötőhangzós (*-ak*, *-ek*) többesének a kérdéséhez. Nyr. 79. 289–98.
 Tompa József 1957. A névszói kötőhangzó megkülönböztető szerepe. NytudÉrt. 14.

Elekfi László

² A melléknévi jelentésre legbiztosabb fogódzó az, hogy *milyenek* névmással kérdezhetünk rá, pl. ilyen helyzetben: „közvetlen kollégáiról ... kiderül, hogy *megvesztegethetőek*.” (RTV Részletes 1998. febr. 20. Serpico.) Az igenévi használatra ez a kérdésfeltevés nem jellemző.

A mondatátszövődés a nyelvhasználat szemszögéből

1. A grammatika változásai – évezredek óta – a mindennapok nyelvhasználatában, a napi kommunikációban kezdődnek el. Ha a külső (társadalmi) és a belső (nyelvi, nyelvrendszerbeli) körülmények megfelelők, a szórványosan kezdődő változások egyre nagyobb hatósugarúak lesznek: a változás lassan polgárjogot nyer a nyelvben. Mindez egyben azt is jelenti, hogy bármely kor nyelvében egyszerre, egyidőben léteznek olyan jelenségek, amelyeket a nyelvet használók jónak, kétesnek (bizonytalan jószágúnak), illetőleg egyértelműen rossznak ítélnék meg. A nyelvi változások kutatása szempontjából a kétes kategória a legígéretesebb; a generatív nyelvten viszont a jó és rossz mondatokkal operál szisztematikusan.

A mondatátszövődést is a mindennapok kommunikációja hozza létre, „termeli ki”, annak egyik jellegzetessége. Az alárendelő összetett mondatok használata során keletkező legtipikusabban parole jelenség, amely feltehetően mindig is létezett, mióta a hypotaxis megjelent nyelvünkben (tehát az ősmagyar kor óta biztosan). A mondatátszövődést mutató tagmondategyüttesek első írásos nyomaival már a kódexekben találkozunk.

2. A jelenség lényege abban áll, hogy az alárendelő összetett mondat tagmondatainak az anyaga bizonyos mértékig összekeveredik, egybeszövődik: az eredetileg főmondat–mellékmondat sorrendű tagmondategyüttesben a mellékmondat egyes részei a főmondat elé kerülnek, de – és ez fontos – nem elkülönülve attól (az ugyanis beékelődés lenne), hanem anélkül, hogy új hangszakasz kezdődne: *Nagymarosnál már biztos, hogy nem épül gát. A Ferencváros aligha kétséges, hogy erőn felül teljesített az első félidőben. A lábost sem engedi meg, hogy kinyaljam. Ezt a vitát pláne nem gondolom, hogy itt fogjuk lezárni. Az a kiscsaj tuti, hogy szász. Az elmúlt két esztendő alatt nyugodt szívvel mondhatom, hogy előreléptünk a jószomszédi kapcsolatok építésében. Hat héting gondolja, hogy szedni kell [a gyógyszer]t.*

Miért ilyen népszerű kezdettől fogva a mindennapi kommunikációban a mondatátszövődés? Az okot az információközlés sorrendiségében érdemes keresni. Előrehozzuk a mellékmondatból azt, ami információnk fontos része, majd ezt követi a főmondat. Ha az információ lényege a mellékmondatban van, az már a főmondat típusáról is árulkodik: többnyire agyonhasznált, devalválódott, értékelő vagy modális jellegű főmondatok következnek a kiemelt információra. Ebből egyben az az összefüggés is világossá válik, miért elsősorban alanyi és tárgyi tagmondategyüttesek szövődnek át. Az információközlés fontossága szempontjából – de semmiképpen sem grammatikailag! – az értelmezőt a mondatátszövődés ellenpólusának tarthatjuk: az értelmező a kevésbé fontos mondanivalót utólagosan, hátravetett pozícióban jeleníti meg a mondat szerkezetben.

A korpuszomban¹ szereplő mondatátszövődést kiváltó főmondati alaptagok a következők (a számok közül az első az állító, a második a tagadó főmondatok számát mutatja): Alanyi tagmondategyüttesekben: *biztos* 35:37; *(meg)lehet* 52:1; *kell* 29:2; *jó, jobb* 22:1; *(úgy) tűnik* 18:0; *valószínű* 3:6; *szabad* 0:6; továbbá kevesebb adattal: *belátható, bizonyos, borzasztó, bravúr, csoda, elég, elképesztő, előfordul, érdekes, érthető, félő, fontos, (úgy) illik, iszonyú, kérdéses, kétséges, (úgy) néz ki, kíváncsú, kizárt, látható, (úgy) látszik, lehetetlen, a létege, logikus, mindegy, muszáj, nyilvánvaló, rémes, szokás, szörnyű, tuti, (úgy) tűnik, változó, várható*. Tárgyi tagmondategyüttesekben: *tud* 12:22; *gondol* 26:4; *szeret* 22:2; *hisz* 6:19; *akar* 19:2; *(meg)lát* 12:2; *mond* 12:1; *(meg)enged* 9:3; *kér* 11:0; továbbá kevesebb adattal: *ajánl, árt, beismer, elárul, elvállal, engedélyez, érez, hagy, határoz, hazudik, hiányol, igényel, (le)ír, (ki)jelent, kíván, köszön vmit, megkérdez, megmutat, megnéz, megváltoztat, (meg)néz, óhajt, parancsol, remél, sajnál, számít, talál, tart, tekint, tervez, vár, vél*. Jóval ritkább, hogy kötött határozói tagmondategyüttesben legyen mondat-

¹ Köszönetet mondok a figyelmes szemért és a halló fülért mindazoknak, akik segítettek a korpusz adatainak összegyűjtésében, legfőképpen azonban Horváth Lászlónak, aki az adatok jelentős részét gyűjtötte össze, és bocsátotta önzetlenül rendelkezésemre.

átszövődés: *gondol vmire* 3:0; *biztos vmiben* 2:1; *emlékszik vmire* 0:3; *kér vmire* 2:0; a továbbiakban még: *számít vmire*, *vágyik vkire*, *gondolkodik vmin*, *bízik vmiben*, *fél vmitől*, *boldog vmiért*, *esély vmire*, *kíváncsi vmire*, *jogosult vmire*. További gyűjtés során természetesen bármikor lehet még új alaptagokkal számolni: a halmaz nyitott. A mondatátszövődéssel foglalkozó szakirodalom a jelenséggel kapcsolatban főként a tárgyi tagmondategyütteseket emlegeti, az alanyiakat inkább csak marginálisan. Az általam vizsgált korpusz ezzel éppen ellenkezőleg azt mutatja, hogy az alanyi tagmondategyüttesekben átszövődött adatok száma meghaladja a tárgyiakét (arányszámuk 291:250). Továbbá – nyilván a tárgyiak előtérbe helyezése miatt – az alaptagokról is leginkább igeként szoktak nyilatkozni, jóllehet közöttük (az alanyi tagmondategyüttesek átszövődése miatt) jelentős számú melléknév és néhány főnév is található. Mindaz, amit a mondatátszövődés létrejöttének információsrendi okáról mondtunk, meg is indokolja az alanyi mondatok átszövődésének jelentősebb részesedését. A nyelvtörténet bármely korszakában az alanyi főmondatok szűrültek el a leghamarabb, hajlottak legkönnyebben a devalválódásra, modálissá válásra; vesztették el továbbá legnagyobb számban főmondati funkciójukat, s léptek át valamilyen szófajba (*bizony*, *bezzeg*, *igaz*, *valószínű*, *jóllehet*).

3. A mondatátszövődéssel Simonyi óta foglalkoznak a kutatók (Simonyi 1882: 81–4). Legrészletesebben Zolnai Gyula írta le a jelenséget (Zolnai 1926) – számos példán keresztül megrajzolva használati körét, bemutatva párhuzamait más nyelvekben. Megemlékeznek a mondatátszövődésről az alárendelő mondatok sorrendi kérdéseinek tárgyalása kapcsán a különféle leíró nyelvtanok (pl. MMNyR. 453–5; Szabó 1958: 361; Kenesei 1992: 606–11), történeti aspektusait, előfordulásait elemzik a történeti grammatikák (pl. Klemm 1942: 646–51; Wacha 1995: 150–2). Az egyéb közlemények többnyire a nyelvjárási mondatnak egyik jelenségeként említik a mondatátszövődést (pl. Kiss 1979: 66–8; 1982: 70–1; Gálffy 1980: 205–12 és mások). Szalamin Edit (1978) a beszélt nyelvi mondatnak egyik jellegzetességeként szól róla. Legfrissebben Zsemlyei János közli és elemzi az Erdélyi Szótörténeti Tár szerkesztésével és olvasásával kapcsolatban a látókörébe került átszövődött tagmondategyütteseket.

Döntő szemléleti változást hozott a kérdés vizsgálatában É. Kiss Katalin 1979-es tanulmánya, valamint annak továbbfejlesztett változatai, a legutóbbi az Új magyar nyelvtanban (É. Kiss 1998). Az empiriából elméleti kérdés lett, a parole jelenség „langue-osítása” történt meg. A mondatátszövődés a generatív mondatnak megállapításai szerint ugyanazokat a szabályosságokat mutatja, ugyanazokkal a transzformációkkal jön létre, mint az egyszerű mondat invariáns szerkezete. Ebből az következik, hogy a „mondatátszövődés is olyan jellegű művellet, mint a fókuszkiemelés, a kvantorkiemelés és a topikalizáció: lényegében ezek mondatthatáron átvitelő változata” (É. Kiss 1998: 157). E legújabb tanulmányában a szerző három pontban határozza meg a mondatátszövődésben érvényesülő **szigorú megkötéseket**. Ezek a következők: (1) Csak alárendelt mondatból kerülhet összetevő fölérendelt mondatba. (2) Csak jobbról balra vihető összetevő. (3) Csak a mondat ige előtti részébe kerülhet „idegen anyag”. Ezeken kívül még három további **megszorítást** is előír: (4) Csak bővítményből lehet összetevőt kiemelni. (5) NP-nek alárendelt mondatból nem lehet kiemelni. (6) Az NP-től uralt *hogy* kötőszós mellékmondat a névmási alaptag törlésével mentesíthető a komplex-NP-megszorítás alól (azaz a főmondat utalószava törlendő).

A továbbiakban egy elvi(bb) kérdésről kell szót ejtenünk. A mondatátszövődésnek a mondat aktuális tagolására épülő szabályai valóban rendkívül világossá teszik a jelenség lényegét, a benne működő mechanizmusokat. A tanulmány megállapításai fő vonalakban – tendenciaként – teljesülnek a korpusz adataiban. De csak fő vonalaiban. A mondatátszövődés annyira parole jelenség, annyira a kommunikáló ember, a nyelvhasználó írja elő, hogy mi lehetséges és mi nem, hogy kategoriális előírások megkövetelését, típusként is megjelenő mondatoknak „csillagossá” minősítését éppen ezzel a jelenséggel kapcsolatban nem tarthatjuk indokoltnak. Mit ér egy kikötés, ha a megvalósulás ellentmond annak? Nem kell-e módosítani az elméleten, ha azt a nyelvhasználat nem igazolja? Érdekes módon bizonyos fokig történt is módosítás, de éppen a kategorikusság, a szigorú

kikötések irányába: az 1983-as tanulmány a megvalósulásoknak sokkal jobban megfelel. Kimutatja, hogy akár univerzálisnak tartott elvek sem teljesülnek a magyarra nézve, és az ÚMNY.-ben tiltott esetek egy részére még példákat is hoz (így pl. a vonatkozó mondatokból való kiemelésre). Ismeretes a generatív szemlélet alapja, amely elsősorban a potenciálist tartja szem előtt (kontra aktuális) és módszerei, amelyek a kísérleti fizika módszereihez hasonlóak: hipotézis felállítása után – azt igazolandó – mondatokat alkot, amelyeket a megállapított feltételek meglététől vagy be nem teljesülésétől függően vár helyesnek vagy helytelennek. Korpuszom számos mondatára áll, hogy azokban nem teljesülnek az elmélet által előírt szigorú megkötések vagy a további megszorítások. Ezek a mondatok azonban **vannak, típusszerűen újra és újra létrejönnek**. Ettől a ténytől pedig egy jellegzetesen parole jelenség vizsgálatakor nemigen szabad eltekinteni, vagy akkor azt kell állítani, hogy a beszélők egy jelentős hányadának a kompetenciája nincs rendben. (Érdekes, hogy a napjainkban is dúló „szükség van-e nyelvművelésre?”-vitában a szabály és a megvalósulás kettőségét a vitázóknak az a tábora, amely a nyelvművelés létjogosultságát megkérdőjelezi, éppen azáltal akarja feloldani, hogy a nyelvhasználatot tekinti mércének, ennek ad prioritást.) A mondat-átszövődés a grammatikának éppen nem az a részterülete, amely túl sok előírt szabályt elvisel, és amelyen ezeknek a szabályoknak a teljesülése maradék nélkül számon kérhető.

Hibás mondatátszövődések természetesen vannak, olyanok, amelyeknek a grammatikalitását egyértelműen rossznak kell ítélnünk (ezek a kétes kategóriába sem férnek bele): *Mikorra gondolták, hogy ezt a csökkentést megvalósítani? Szembe kellett, hogy süljenek* korábbi tetteikkel.²

4. A szigorú megkötések közül (1) és (2) összefügg, és azt mondja ki, hogy a tagmondat-együttesnek főmondat–mellékmondat sorrendűnek kell lennie, és csak a mellékmondat szövődhét a főmondatba. Ez valóban több grammatikai tulajdonságtól meghatározott általános szabály; megsértése rossz (esetleg kétesen rossz) mondatokat eredményez: *Ha tegnap vigasztal, láttam egy lányt, aki a szánkózástól volt kék-zöld*.

(3) Azt mondja ki, hogy csak a mondat ige előtti részébe kerülhet az átszövődött rész (összefüggésben azzal, hogy a kvantor- és a fókuszemelés a VP elé, a topikemelés pedig a predikátum elé helyez összetevőt). Erre a kikötésre igen sok ellenpélda van: *Köszönöm szépen a ruhákat, hogy áthoztad. Érzem a ház oldalát, hogy lövik. Most látom az Erik szemét, hogy milyen kék. Kérem a pontokat tehát, hogy mutassuk fel. Az első ütés is azt hiszem, meghatározta a pontot, hogy kék lesz. A kezdetet nem mondtam eléggé, hogy lógott [a csellózásnál]*. (Az utolsó két mondatban kettős átszövődések vannak, bár nem egyforma típusúak.) Amúgy sem világos, hogy mi a helyzet a mellékmondat ige mögötti, neutrális részből átszövődő részekkel, van-e ezekre valamilyen szabály. A mondatok „helyreállításakor”, az alapállapot keresésekor ugyanis az átszövődött részeket gyakran ebbe a pozícióba (vagy ebbe is) lehet visszaállítani. A fenti egyik adat visszaállítása pl. így hangozhat: *Köszönöm szépen, hogy áthoztad a ruhákat. Vagy: Idegenben az ember nem jó, ha egyedül van* ← *Nem jó, ha idegenben egyedül van az ember* ~ *Nem jó, ha az ember idegenben egyedül van. A kapus szerintem nem látta a labdát, hogy én mikor rúgom el* ← *A kapus szerintem nem látta, hogy én mikor rúgom el a labdát*. A visszaállítás általában is igen gyakran problematikus, sokszor alternatív megoldásokat kínál, ez pedig befolyásolja azt, hogy milyen típusú változásokot regisztrálunk. A kiemelt kvantorok visszahelyezésével például megváltozhat azok altípusa: *Igazából nem akarnak semmit, hogy vigyünk* ← *Igazából nem akarják, hogy bármit (is) vigyünk. Én itt a környéken nem hallottam senkit, hogy játszana [tamburán]* ← *Én nem hallottam, hogy a környéken bárki/akárki (is) játszana*. Ezt a fajta visszahelyezést támogatja az, hogy az átszövődés a főmondatba került összetevőben máskor is okoz szintaktikai változásokat (l. később); ez esetben a főmondatbeli tagadás az általános névmásnak másik altípusát hívja elő: az állító mellékmondat megengedő általános névmása a tagadó főmondatba tagadó általános névmás-

² Az adatok locusait – amelyek a cédulákon természetesen rajta vannak – a könnyebb áttekinthetőség kedvéért itt nem adom meg.

ként illeszkedik be. Az ÚMNY. egy ugyanilyen típusú példamondatban: *Mari senkit se szeretne, hogy meghívjunk* (158) a kiinduló szerkezetben is negatív univerzális kvantort (tagadó általános névmást) vesz fel: *nem szeretné Mari hogy hívjunk meg senkit sem*. Mivel az alárendelt mondat nem tartalmaz mondattagadást, a főmondat azonban igen, a negatív univerzális kvantor hatókörének érvényesülése miatt a mondatátszövődést elkerülhetetlennek tartja. Én a kiindulási alapot (igaz, nem mélyszerkezeti szinten) a *Mari nem szeretné, hogy bárkit meghívjunk* variációban látom, és az átszövődést nem tartom kényszerítőnek, csak lehetségesnek.

A 4. megkötés arra vonatkozik, hogy ha a mellékmondat nem „bővítményi”, hanem szabad határozói szerepet játszik, nem lehet belőle kiemelni, még akkor sem, ha a mellékmondat *hogy* kötőszós. A megadott példa: **János holnap szolt, hogy érkezik. A szól vmiről „hagyományos” megközelítésben nem szabad határozó, hacsaknem ún. kettős funkciójú igeiként van itt számon tartva, amelynek mellékmondata függő idézet (a kettős funkciónak azonban jelentésének egysíkúsága mond ellent). A korpuszbeli megvalósulások: Andrea néni az idén vigasztalt, hogy hármast kaptam latinból. Az ismerkedés folyamán félek, hogy majd elered az orrod vére, édes öregem. Mindenhol félek, hogy potyog a föld. Péntek óta nem emlékszem, hogy láttam volna. Fakultatív kötöttségű határozói mondatokból – ha kisebb gyakorisággal is – történik kiemelés. Korábbi munkájában É. Kiss (1983: 84) maga is idéz (teljesen jogosan) amikor kötőszós határozói mellékmondatból topikemelést: A férjemet 15 éves voltam, amikor megismertem.*

Az 5. megszorítás a vonatkozó mondatokból való kiemelés tilalmát mondja ki. Korábban ez a tilalom sem állt fenn: „Jóllehet, csak két olyan híd-ige ismeretes: a *nincs* és a *van*, mely lehetővé teszi a vonatkozó mellékmondatból való kiemelést, az eset mégis figyelemre méltó, ugyanis a komplex főnévi csoport megszorítás... megsértését jelenti. Ez a John Ross (1967) megállapította, általános érvényűnek látszó megkötés azt mondja ki, hogy a komplex, például vonatkozó mellékmondatról módosított főnévi csoport ... szigeteket képez, melyből nem lehetséges a kiemelés” (É. Kiss 1983: 84; jónak elfogadott példamondata pedig: *Ők nincs olyan akadály, amit el ne hárítanának*). A vonatkozó mondatból való kiemelés gyakori a nyelvhasználatban, és nem korlátozódik az említett két ige: *A szellem éles fegyverű bajnokait vannak, akik egyszerű bicskával szúrnák le. A hír hallatán volt, aki csak legyintett. Nekem nagyon tetszik a gyerekekről, amit mesélnek. Ilyenkor a Violát megvárod, amíg fölszáll [a villamosra]? Pár év alatt elképesztő, ami a technikában történt.*

A 6. megszorítás szerint a főmondat csak utalószó nélküli lehet. Számos adatban előfordul a főmondatban utalószó, igaz – talán fogalmazhatunk így – csökkent értékű, a főmondat modális jellegét hangsúlyozó úgy: *A halálos áldozatok száma továbbra is úgy tűnik, hogy kettő. A következő egy-két naphan sem tűnik úgy, hogy a Postabanknak segítségre lenne szüksége. Az üzég fiú is úgy néz ki, hogy tud még meglepetést okozni. És a 10:6 úgy fest, hogy a mérkőzés nagy-nagy fordulópontja. A 33%-os emelésből úgy illik, hogy 15% valóban növelje a bevételeket. A parkolásban úgy gondolom, hogy májusban a Belvárosban elkezdődhet az új rendszer bevezetése. A béreket úgy tervezik, hogy az idei szinten tartják. Veér András miniszteri biztos a filmet úgy láttam, hogy különösen nagy figyelemmel nézte. A nyarat én úgy érzem, hogy a magyar söripar jól zárta. Főnévi mutató névmási (vagy egyéb) utalószó csak elvétve fordul elő: *Az István bácsit azt hittük, hogy kivágjuk, amikor közölte [a dolgozatírás tényét]. S ez már fél lábbal azt jelenti, hogy a legjobb négy között vagyunk. Megint egy olyan lehetőséget félek tőle, hogy kihagyunk, ami nem jön vissza.**

Az utolsó (immár számozatlan) kikötés a kötőszókra vonatkozik. Ezt olvassuk: „Megjegyzendő, hogy mondatátszövődéskor az alárendelt mondat kötőszava nem hagyható el” (É. Kiss 1998: 165). (Külön kiemelve, hogy még a függő kérdésben sem.) A korpusz példái alapján azt kell mondanunk, hogy a kötőszó függő kérdésben rendkívül gyakran elmarad: *A kínaiaknak nem tudom, milyen vágyaik vannak. Önálló kötetként való megjelenésére nem tudom, mikor kerül sor. A 'fordítástudomány' műszóhasználat nem tudom, nem túl korai-e. Az ezek árából támadt hoza-*

déket nem tudható, visszaforgatták-e a színházba. Ezt a forradalmasított Shakespeare-változatot ki tudja, hányszor könnyeztem végig a moziban.

5. A mondatátszövődés úgy tűnik [!], sok grammatikai szabálytalansággal jár együtt. Olykor kétfajta átszövődés is végbemehet egyidejűleg (topik + az igemódosítói hely kitöltése). Ez főként a *kell* főmondatú tagmondategyütteseket érinti: *A meghatározás komplex megoldása meg kell, hogy feleljen a logika szabályainak. A bővítmények elhatárolását meg kell, hogy előzze a korpusznak szövegmondatokra... való bontása. Meg kellene engem, hogy valaki tanítson [a számítógépre].*

Mint már utaltunk rá, a mellékmondatból való kiemelés és a főmondatba helyezés megváltoztathatja a szintaktikai viszonyokat. Kétféle hatással lehet itt számolni. Vagy a főmondat hat az átszövődött részre, vagy pedig a főmondat igéje szenved el változást a kiemelt rész hatására. A gyakoribb, hogy a tárgyi mellékmondat alanya főmondatába átszövődve tárgyragot kap (alany → tárgy): *Még a Réger Zitát megnézi, hogy itt van-e. A hollandokat már láttuk, hogy szenvednek. Tehát a zsűrit is láthatjuk, hogy igazán népes. Az Ulrichék levelét nem tudod, hogy hol van?* Maradhat azonban a mellékmondat alanya a főmondatban is alany, ha a főmondat alanya nem harmadik személyű (alany → alany): *Azelőtt a Héráné én nem hiszem, hogy csellót tanított volna. Látom a Gergő, hogy még éhes.* A másik oldalról: a mellékmondatból átkerült határozatlan tárgy is megváltoztathatja a főmondat igéjének ragozását: *Egy lányt szeretnék, hogyha jelentkezne* (← Szeretném, ha egy lány jelentkezne). *Ő is szeretne egy ilyen képet, ha róla festenék. Egy pár gondolatot engedjenek meg, hogy elmondjak. Valami dobozt mondtál nekem, hogy akkor megmutatsz.* A kérdőmondat-átszövődéskor ennek az ellenkezője történik. A főmondatban az ige minden esetben határozott ragozásúvá válik az átszövődés következtében: *(Mit gondoltok, hogy meddig tart?) → Meddig gondoltátok, hogy tart? (Mit akarsz, hogy hová menjek?) (Hová akarod, hogy menjek?* Itt ugyanis rejtve megjelenik az azt utalószó.

6. Az átszövődésnek sokszor célja a mellékmondat névmási alanyának kiemelése, amely a visszaállításakor valószínűleg implicit maradna, csak az igei személyrag utalna rá: *Én biztos, hogy korán hazaérek. Mi már biztos, hogy ott vagyunk az EB-döntőben. Őt nem tudjuk, hol lakik.* Más esetben indíték lehet, hogy a mellékmondat igéjének vonzata emelődjék ki, váljék hangsúlyosabbá: *Erről nem árt, ha mindenki tud. A Karcsit akár ingyen is tanítom, mert belőle biztos, hogy jó zenész lesz.*

Tipikusnak mondható a dativus possessivust kifejtő mellékmondatból való kiemelés olyan esetekben, amelyekben a főmondat időre utal: *Hunyady Sándor novelláját már húsz éve, hogy Makk Károly filmre vitte Egy erkölcsös éjszaka címmel. A fiatal gimnazistát már két hete, hogy nem látták. Az én Miska bácsim néhány éve, hogy meghalt.*

Főként az alanyi tagmondategyüttesek átszövődésével kapcsolatos jelenség, hogy a mellékmondatból kiemelt mondatrész egy szembeállító kötőszó elé szövődik: *Zöldség, gyümölcs mindig kell, orvosra pedig úgy tűnik, hogy egyre kevésbé van szükség. Ziege pedig könnyen előfordulhat, hogy beáll. A támogatás azonban nem biztos, hogy valóban eljut a rászorulókhoz. A támadójátékkal egyébként nem is volt semmi baj, a védekezésről viszont jobb, ha nem beszélünk. A matrica osztrák mintára nem biztos, hogy alkalmazható, a kapukat meg lehet, hogy néhány helyen meg kell építeni.* A gyakoriságot indokolja, hogy ezek a szembeállító kötőszók felhívják a figyelmet a mondat témájára, vagyis a témaként (topikként) átszövődött mondatrészre, vagy pedig szerepet játszanak a témák szembeállításában.

Egészen terjedelmes részek is kiemelődhetnek. Ilyesmi akkor szokott történni, ha egy kiemelt mondatrész viszi magával jelzői mellékmondatát: *Az orvos, aki ezeket a vényeket felírta nem tudom, hogy milyen indokok alapján tudta ezt megtenni. Annak a háziasszonynak, aki ebéd után sem hiányzik a társaságból biztos, hogy van egy ilyen mosogatógépe. Azokban a családi házakban, amelyek kertjében gyümölcsfák is vannak elképzelhető, hogy az utóbbi időben több a darázs.*

7. Az Új magyar nyelvtan a távolsági topikalizáció eseteként tárgyalja azt a jelenséget, amelyet a klasszikus grammatikák beékelődésnek neveznek: *Valaki, mi azt reméljük, hogy segíteni fog. Jánost, azt mondták, nem kell megvárni* (166). Igen figyelemreméltó, hogy ebben az esetben nem érvényesek azok a szigorú megkötések, amelyek az ún. hosszú operátorkiemeléssel kapcsolatban elő voltak írva. Itt nem kötelező az utalószó törlése, a hogy szabadon elhagyható, és határozói mellékmondatból is ki lehet emelni a topikot. A hagyományos beékelésnek a mondatátszövődés egyik típusaként való tárgyalása azzal függhet össze, hogy a generatív nyelvtanban az alárendelő mondatok tagmondatrendjére nézve létezik egy megszorítás (az ún. alárendeltmondat-megszorítás), amely kimondja, hogy alárendelő mondat csak fő mondatösszetevő szélén állhat. A beékelt mellékmondatokat tehát máshova kellett helyezni.

8. A mondatátszövődés ma az írott és a beszélt nyelv határán áll. Ha az adatokat ebből a szempontból vesszük szemügyre, azt látjuk, hogy az eredetileg beszélt nyelvi jelenség egyre inkább behatol az írásbeliségbe. Rengeteg a napilapokból, regényfordításokból stb. származó adat. Itt azonban még feltehetjük, hogy élő nyelvet utánzó szándék hozza létre ezeket a mondatokat. Meglepően sok azonban a nyelvészeti tudományos nyelvben is a mondatátszövődéses adatok száma, és ezek nem is mindig a legegyszerűbbek közül valók. Minél „írásbelibb” az átszövődés, többnyire annál hosszabb, komplikáltabban szerkesztett rész szövődik át. Idézek néhányat: *Laskai nyelvjárása délen, Laskón, Pécsváradon (ahol a szerző, ill. a mű született) nem valószínű, hogy i-ző volt. A viszonyozók, segítségzők (vagy ahogy egyesek nevezik: partikulák), azaz a mondatrészi szerepet be nem töltő, illetve ragozhatatlan (...) szavak közé változó, hogy mit sorolnak a grammatikák. Az ily módon elbírált és kitűnő osztályzatot kapott munka még nem biztos, hogy jó nyelvészeti alkotás. ...ha a névutó önálló P kategóriájú szó, akkor esetet kell, hogy adjon a saját bővítményének, a DP-nek.*

A mondatátszövődés terjedőben van, ezt bárki megállapíthatja, aki erre iskolázott szemmel és füllel figyeli a nyelvet. A külső, nem nyelvrendszerbeli körülmények ma oda hatnak, hogy a nyelvhasználókat a beszélt nyelv oldaláról éri az erősebb hatás, a beszélt nyelv befolyásolja az írott nyelvet. A beszélt nyelv mondattanának vizsgálatában pedig a mondatátszövődésnek kitüntetett helye van. Az itt szóba hozott néhány kérdésen kívül még számos ága-boga vár kibontásra, a problémák pedig napról-napra minden adattal szaporod(hat)nak.

Okoz-e, okozott-e nyelvrendszerbeli változást a mondatátszövődés? A kettős állítmány néven grammatikalizálódott jelenség (*meg kell mondjam, el kell olvassam*) mondatátszövődésből keletkezett. De más formációi is a grammatikalizálódás határán vannak. A *Mit kell, hogy elolvassunk a szemináriumra?* kérdést senki sem tenné fel ma így: *Mi kell, hogy mit olvassunk el a szemináriumra?* Csak egy lépés ettől a *Hova akarod, hogy üljünk?* – ípusú kérdő mondat. A nyelvi változások törvényszerűségeiből következik, hogy elsősorban azok a formák lesznek stabil(abb) elemei a rendszernek, amelyek valamilyen módon a nyelvi ökonómia szolgálatában állnak, esetleg rendszerbeli hiányosságot pótolnak.

Azt, hogy „örökzöldről” van szó, hogy a mondatátszövődéses formák nemcsak ma, hanem már elődeink korában is a beszélt és írott nyelv határán mozogtak, egy példával szeretném bizonyítani. 1519-ben a Debreceni Kódex másolója javítás formájában hagyta ránk örökül tusakodását egy átszövődéses, illetőleg anélküli mondatforma között. A mondat így hangzik: „saz o hugat latuan · hagi [az o huga] immar el venult volna” (119). Mint a kihűzésből látható, az átszövődéses mondat kerekedett felül.

SZAKIRODALOM

- É. Kiss Katalin 1979. A mondatátszövődésről. In: *A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. MNyTK.* 154. sz. 93–104.
- É. Kiss Katalin 1983. *A magyar mondat szerkezet generatív leírása. NytudÉrt.* 116. sz. Akadémiai Kiadó. Budapest.

- É. Kiss Katalin 1998. A mondatátzövdődés. In: É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan* Osiris Kiadó. Budapest. 156–68.
- Gálffy Mózes 1980. Mondatátzövdődés a marosmagyarói nyelvjárásban. *Nyelv és Irodalomtudományi Közlemények* 205–12.
- Hadrovics László 1969. *A funkcionális magyar mondatan alapjai*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Károly Sándor 1980. Hozzászólás „Történeti nyelvtanírásunk helyzete és feladatai” c. előadáshoz. *NyudÉrt.* 104. sz. Akadémiai Kiadó. Budapest. 41–53.
- Kenesei István 1992. Az accusativusi expletivumról. In: Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 606–611.
- Kiss Jenő 1979. Fejezetek a nyelvjárási mondatanból. *Nyr.* 66–8.
- Kiss Jenő 1982. Fejezetek a mihályi nyelvjárás mondatanából. *MNyTK.* 164. sz. 70–1.
- Simonyi Zsigmond 1882. *A magyar költőszók II.* A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala. Budapest. 81–4.
- Szabó Dénes 1958. *A mai magyar nyelv I–II.* [Kézirat.] Budapest.
- Szalamin Edit 1978. A mai magyar beszélt nyelv mondatanának kérdéséhez. *MNy.* 293–303.
- Tompa József (szerk.) 1962. *A mai magyar nyelv rendszere II. Mondattan*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 451–5.
- Varga László 1981. A topicról és a fókusz utáni elemek sorrendjéről (egy szintaktikai modell kapcsán). *MNy.* 198–200.
- Wacha Balázs 1995. = A mondatátzövdődésről. In: Benkő Loránd (főszerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 150–4.
- Zolnai Gyula 1926. *Mondatátzövdődés. Értekezések a Nyelv- és Széptudományok Köréből XXIV/8.*
- Zsemlyei János 1998. = Adalékok az erdélyi régiségbeli mondatátzövdődés jelenségéhez. *MNy.* 63–6.

Haader Lea

Külső nyelvészet az informatika korában

1. A Gutenberg-galaxis oszladozik. Előtűnik egy „**Androméda-köd**”, egy új, ma még nehezen körvonalazható, vágyódással és tapasztalaton alapuló félelmekkel teli korszak, az informatika világának képe. A gutenbergi „ösvényről” rátérünk az „információs szupersztrádára”. Egyre kevésbé miénk a lehetőség: tökéletesen megismerni, megérteni, megtapasztalni valamit.

Már Vörösmarty Tudósa is azt mondja: a sok fáradság jutalma – hogy semmit se tudok! Forduljunk a szólások világához (megdöbbenő, hogy „modern” tudományaink megannyi vérverejtekkel megszerzett tudása kódolva van az egyszerű nép ajkán): „Hol sok tudomány, sok titok” (O. Nagy 1982: 684). A **naiv pozitívista scientizmus** hitte azt, hogy a világ teljes megismerése (s véle együtt a természet leigázása, az ember uralma alá hajtása) már csak rövid idő kérdése. A természettudományok szinte napjainkig hirdették „kemény” tudomány voltukat a „puhának” nevezett társadalomtudományokkal szemben. Ennek nyomán, a természettudományos, matematikai módszereket követve a társadalomtudományok (közte a 20. századi nyelvészet) is igyekeztek „keményre” válni: a tiszta tudományra, a tökéletes formalizálásra törekedtek. Pedig akár egyetlen tudós pályáján is tapasztalhatja, a tudománytörténet pedig egyértelműen kimutatja, hogy a tudományban mindig benne van az esetlegesség, az önkényesség; a megismerésnek pedig nincs „nullfoka”. Nincs tévedésmentes tudomány. A végérvényesen megoldottnak tűnő természettudományos felfedezések mögött újabb problémadzsungelek keletkeznek. A tudományok széttöredezték, súlyos kérdésekre (milyen az anyag, az élet, a lélek, a nyelv?) nincs válasz. Ezért van hihetetlen piaca az egyszerű válaszokra vállalkozó áltudománynak. Ezen a ponton érzem különösen nagy felelősségét és lehetőségét az alapkutatásokon túl az **alkalmazott tudományoknak**, a tudományos ismeretterjesztésnek; saját tudományunkon belül pedig különösen a nyelvstratégiának, nyelvmuvelésnek. Hogy nem működik eléggé hatékonyan, annak egyaránt vannak külső és belső, azonkívül objektív és szubjektív okai.

nyelvészeti alapkutatások
alkalmazott kutatások, feladatok (a nyelvészet társadalmi kiterjesztése; nyelvstratégia, nyelvművelés, anyanyelvoktatás)

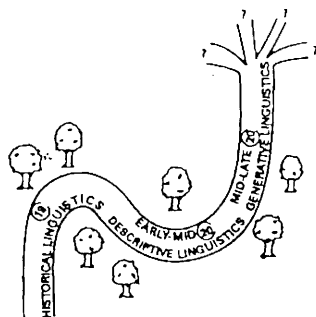
1. ábra: A nyelvvel való foglalkozás jellemző területei

2. Korunk – magyar – nyelvtudománya gazdag hagyományú és sokszínű. Az utóbbi negyed évszázadban különösen kiterjedélyesedett, sőt már-már áttekinthetetlenné vált. Ennek rövid, általam való rendszerezését adom a továbbiakban.

Kezdjük mesével! Dante Alighieri életútjának felénél tart, azaz 35 éves, amikor 1300 nagy-csüörtökének éjjelén túlvilági zárandoklatra indul. Az idézet nem véletlenül szerepel egy tudományos munkában.

*Az emberélet útjának felén
egy nagy sötétlő erdőbe juttottam,
mivel az igaz utat nem lelém.
Ó, szörnyű elbeszélni mi van ottan,
s milyen e sűrű, kúsza, vad vadon:
már rá gondolván reszketek legottan...*
(Babits Mihály fordítása)

Maradjunk az út és az erdő metaforánál! A nyelvtudományt sötét és rejtélyes erdőben vezető, mára pedig elágazásokhoz vezető útnak ábrázolja a kései utód, Jean Aitchison: „The discipline of linguistics can be likened to a pathway which is being cut through the dark and mysterious forest of language. Different parts of the forest have been explored at different times, so we can depict the path as a winding one” (A nyelvtudomány hasonlít egy gyalogösvényhez, amely keresztülszeli a nyelv sötét és rejtélyes erdejét. Az erdő különböző részeit különböző időszakokban kutatja, így akár kanyargó ösvényként ábrázolhatjuk. Aitchison 1987: 29).

2. ábra: A nyelvtudomány „útja” (forrás: Aitchison 1987: 29.)

A saussure-i nyelvészeti forradalom nyomán keletkezett **strukturizmus** (strukturizalista leíró nyelvészet) két alaptételre épít: a nyelvi jel önkényességére, valamint ebből következően a nyelv rendszerként való fölfogására. A nyelvi jel önkényességéből következik a másik tétel: a nyelvi jel és a nyelven kívüli valóság között nincsen sem természetes, sem logikai kapcsolat. Az öntörvényű nyelvi rendszerről vallottak pedig kizárják a külső, elsősorban pszichológiai és szociológiai tényezők tanulmányozását. Emiatt a strukturizalista (belső) nyelvészet számára a cél a nyelv leírása a nyelvi elemek számbavétele és a közöttük lévő kapcsolatok törvényszerűségeinek feltárása.

sa. Ez a felfogás és módszer: tudatos egyszerűsítés („öncsonkítás”), amely sok szempontból védhető, más szempontokból támadható. Védhető, mert a tudományos kutatásban mindig szükség lehet az egyszerűsítésekre, korlátozásokra, a modellálásra. Támadható, mert értékes szempontok maradnak ki, s az alapeírás sem érheti el a célját – hamis képet kaphatunk általa a nyelvről. Kassai György (1982: 26.) kritikája: „Bármilyen messze jutottak is a különböző strukturalista ihletésű iskolák a nyelvi rendszer belső összefüggéseinek feltárásában, felfogásuk éppen kasztrációs jellege miatt nem adhat teljes képet a nyelv mivoltáról”. Az egyszerűsítés alapja és következménye a kommunikációelméletben “a nyelv mint kizárólag a közlés (és még néhány mellékfunkció) eszköze” felfogás.

ESZKÖZ	CÉL, FUNKCIÓ
NYELV	KÖZLÉS

Helyesebb tehát a képletet módosítani:

NYELV	NEMCSAK KÖZLÉS
-------	----------------

A „nemcsak közlés” kategóriába olyan **antropológiai jelenségeket** kell fölvennünk, mint pl. az affektivitás (érzelemkifejezés), a nyelv kataritikus (megtisztító) jellege (Freud–Breuer nyomán), az önállóan, fő funkcióként működő érintkezés (azon belül: fatikusság; vö. Balázs, 1993., illetve: az érintkezésen belül általában minden indexelés, pl. személy-, idő-, helymegjelölés), az adott nyelv „valóságot megszűrő”, cenzúrázó volta (amely antropológiai meghatározottságú specifikum, unikalitás; vö.: Kassai 1982: 31), továbbá szakrális, esztétikai célok stb. Az érintkezéshez mint fő funkcióhoz kapcsolható valószínűleg az a pszichoanalitikus elgondolás is, hogy ti. „a baráti beszélgetésekben sajátos gondolatcsere történik, érzelmi-ösztönös... libidó-cirkuláció zajlik, ahogy az emberek szellemileg szinte megtermékenyítik egymást” (Hárdi 1985: 18). Nyilvánvaló, hogy ezek a fölvetések nem egészen alaptalanok, s hogy módszeres vizsgálatukkal még nagyon sok titkot tudhatunk meg a nyelv segítségével a személyiségről és a társadalomról.

Az utóbbi negyedszázadban a nyelvtudomány határai kitágultak, egyes esetekben légiesültek. Ha továbbra is a megértést szolgáló segítségül hívjuk az egyes embert, az emberiséget vagy akár a tudományokat is jellemző „út-metaforát”, azt mondhatjuk, hogy Aitchison ábrája kiegészíthető: a korábbi nyelvtudományi „ösvény” mellett az évszázadok során egyre több párhuzamos „csapás” jelent meg, az utóbbi negyedszázadban azonban már-már többsávós autószertrádává szélesedett az út. (Ez nem az információs szuperszertráda – az ugyanis más metafora; bár a modern nyelvtudomány már jó ideje rajta van azon is.)

3. A folyamat természetesen nem most kezdődött. Az út „szélesítése” lényegében a görögöktől kezdve tart. Először lassú, majd az utóbbi negyedszázadban egészen felgyorsult ütemben folyik. Ennek oka a nyelv, a nyelvek hihetetlen változatossága, csodálatos sokszínűsége, állandóan változó volta, az emberi léttel, kultúrával való elszakíthatatlan kapcsolata; valamint a társ tudományoknak a nyelv felé fordulása. S ennek következménye újabb és újabb felfogások és területek megjelenése, a tudomány differenciálódása. Ma a nyelvészet a nagyon differenciált tudományok közé tartozik.

A nyelvtudomány efféle kiszélesedése látványosan Amerikában zajlott a **nyelvi relativitás** problémája kapcsán (Hymes 1973: 485) eljutva a Sapir–Whorf-hipotézisig. A nyelv a kommunikációnak csak egyik formája, amely beleilleszkedik a használat, a társadalom mintáiba, alakzataiba.

A nyelvtudomány útját jelentős mértékben szélesítő, önálló részdizciplínát, a **beszélés etnográfáját** („etno”-nyelvészet, ethnography of speaking) alkotó Dell Hymes is megjegyzi, hogy a nyelvészet előbb a fonológia, majd a morfológia és a szintaxis, később a szemantika meghódítására összpontosított. A viták elemekről és struktúrákról szoltak, s a magasabb szintek elemzése visszahatott az alsóbb szintekre (Hymes 1973: 489, illetve 1988: 90, 104).

Majd sorra került egy-egy **nyelvi funkció** vizsgálata. Jakobson (1972) kommunikációelméleti modelljének kidolgozásakor a fő hangsúlyt a poétikai (esztétikai) funkcióra helyezte. Fabó Kinga (1985), és Péter Mihály (1991) a nyelv emotív funkciójának elemzésére vállalkozott. – A külső nyelvészeti kutatások körében jelent meg – Jakobsontól is hivatkozva és modelljébe beépítve – Malinowskinak a fatikus (phatikus) kommunikációról, vagyis a pusztá beszélés kedvéért történő beszéd jelentőségéről való megfigyelése (magyarul részletesen: Balázs 1993). Az egyetemesnek tartott jelenséget azóta részben cáfolták: Gardner közlése szerint a dél-indiai palyanok többnyire keveset beszélnek, és negyvenéves korukra elnémulnak (idézi Hymes 1988: 89).

A nyelvtudomány „útja” tehát kiszélesedett. Napjainkban, a magyar nyelvészek érzékenységének következtében a nemzetközi irányzatok többé-kevésbé párhuzamosan, legfőljebb egy-két évtizedes késéssel (sokszor rejtve néhány évtizeddel korábban!) Magyarországon is megjelentek. A magyar nyelv jellegénél fogva, a magyar nyelvtudomány fejlettsége, nyelvészeink képzettsége folytán sokszor kerülhetett a nemzetközi nyelvészet, illetve az általános nyelvtudomány érdeklődési körébe.

Nem lehet itt az út-kiszélesedésénél néhány szót nem ejteni magáról az ÚT-ról, vagyis az **út-metaforáról**. Részben azért, mert ez az emberiség egyik alapmetaforája, részben azért, mert annál is több. Szilágyi N. Sándor szerint: az ÚT- (s a vele rokon, vízszintes helyzetűvé fektetett FA-) séma szerkezete egyenesen „velünk született” kognitív képesség; oka: az életbenmaradás, a tájékozódás; következménye egy sereg, az úttal kapcsolatos nyelvi és kulturális antropológiai nyelvészeti jelenség. Pl. jövő – úticél, haladás (hátlal rossz – elől jó: pl. látjuk az alagút végét, jövőnk kifelé a gödörből), ma haladtam a munkámmal, megkerülöm ezt a problémát, útmutatást várok a dékántól, válaszúthoz érkeztem... (Szilágyi 1997), illetve az összes új kereskedelmi rádióban így konferálnak: hamarosan megyünk tovább, „esős” zenével megyünk tovább (pl. Sláger rádió, 1998. márc. 1.).

Leginkább a következő irányzatok-hatások jelentették a nyelvtudomány útjának kiszélesedését: – szövegten (1952-től számítjuk megjelenését, Magyarországon a hatvanas években rendszeresen beszélnek róla, 1970-ben pedig már iskolai oktatásáról rendeznek konferenciát),

- számítógépes (matematika) nyelvészet,
- „előtagos” (angol szövegekben: „köetőjeles”) lingvisztikák (mindegyik ilyen néven nem nevezett korábbi magyar nyelvészeti hagyománnyal): etno-, folklór-, szocio-, pszicho- és interlingvisztika,
- antropológiai nyelvészet,
- a beszélés (kommunikáció) etnográfia,
- nyelvészeti szemiotika,
- kommunikációelmélet,
- új hermeneutika,
- retorika,
- stilisztika,
- pragmatika,
- kognitív nyelvészet.

4. Sok helyen olvasni pragmatikai és kognitív fordulatról, „forradalomról”. Magam inkább a **külső nyelvészet** (extralingvisztika, metalingvisztika, makrolingvisztika) összefoglaló kifejezést javaslom a megjelenő új részdiszciplínák összefoglalására, szembeállítva a több ezer éves nyelvtudomány fő csapásával: a **belső nyelvészettel** (intralingvisztika). (*Interlingvisztika* alatt a a) mesterséges nyelveket, illetve a b) kontrasztív nyelvészet egy ágát, a nyelvek közötti kapcsolatot értjük. Vö. Bußmann 1990: 350.)

Thomas (1991: 135) extralingvisztikai tényezőket (nacionalizmust és irodalmi esztétikát) említ a nyelvi purizmus tárgyalásakor („...we complete our examination of the determinants of purism with a survey of the extralinguistic factors: nationalism and literary aesthetics”).

Korábban erre a területre alkalmazták a rövid életű, csillogó kifejezést: **metalingvisztika** (Hymes 1973: 485). A metalingvisztika (Metalinguistik) egyik jelentése: „Aus dem Amerikanischen übernommene Bezeichnung für eine interdisziplinäre Untersuchung der Wechselbeziehungen zwischen Sprache,

Denken, Verhalten und Realität, d.h. zwischen der formalen Struktur einer Sprache und der gesamten übrigen Kultur der Gesellschaft, die diese Sprache spricht” (Amerikából átvett meghatározás a nyelv, a gondolkodás, a magatartás és a valóság közötti viszony, valamint a nyelvet beszélők teljes társadalmi kultúrájának interdiszciplináris kutatására. Bußmann 1990: 484.) Használják még a **makrolingvisztika** (Makrolinguistik) kifejezést is a) mint az etnolingvisztika szinonimáját, valamint b) „Wissenschaftliche Erforschung der Sprache im weiteren Sinne, d. h. im Kontext aller mit Sprache befaßten Nachbarwissenschaften (wie Soziolinguistik, Psychologie, Philosophie). Zentrale Teildisziplin der M. ist die sogen. Mikrolinguistik als ‘Linguistik im engeren Sinne’, die sich mit der Beschreibung und Erklärung des Sprachsystems beschäftigt”. (A nyelv tágabb értelemben vett tudományos kutatása, amely kapcsolatban van a nyelvvel foglalkozó többi tudománnyal [pl. szociolingvisztika, pszichológia, filozófia]. A makrolingvisztika központi részdiszciplínája az ún. mikrolingvisztika [a szűkebb értelemben vett nyelvészet], amely az írott szövegek leírásával és magyarázatával foglalkozik – Bußmann 1990: 466–7.)

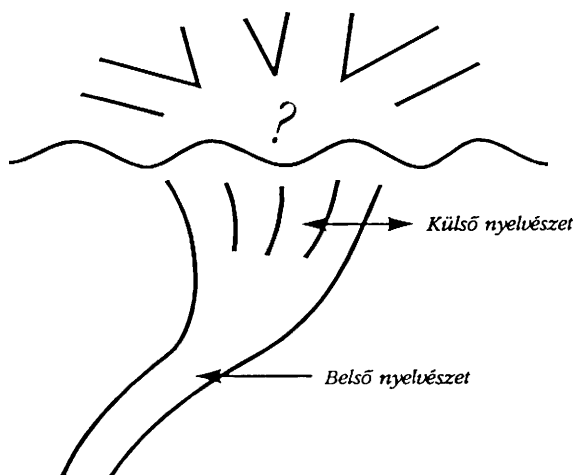
Tehát a külső nyelvészetre vonatkozó egyes kifejezések:

külső nyelvészet
extralingvisztika
metalingvisztika
makrolingvisztika

Közel álló tudományágak:

interlingvisztika
etnolingvisztika
antropológiai nyelvészet
a beszélés (kommunikáció) etnográfiaja
szociolingvisztika

Lássuk ezek után a korábbi ábra kiegészítését!

3. ábra: A nyelvtudomány „útja” ábra kiegészítése (Aitchison nyomán B. G.)

5. Az ábra tetején továbbra is ott a kérdőjel a négyes útelágazásnál. Folklor hagyományainkhoz jobban illeszkedik a hármasság, segítségül kínálkozik Ilma varázsmondása (szómágiája) a Csongor és Tündéből:

*Sík mezőben hármas út,
Jobbra, balra szerte fut,
A középső célra jut.
(Vörösmarty Mihály: Csongor és Tünde. Első felvonás.)*

Valóban legalább ennyire talányos a ma tudományának, azon belül nyelvtudományának „útja”. Ha a mesevilágnál maradunk, nem állhatunk ellent a kihívásnak. Most Csongoron a sor:

*Ím, itt a hármas útvég,
Mint varázskör áll előttem;
A kívánság, a reménység,
Int, vonz, ösztönöz belépnem.
(Fellép a hármas útra.)*

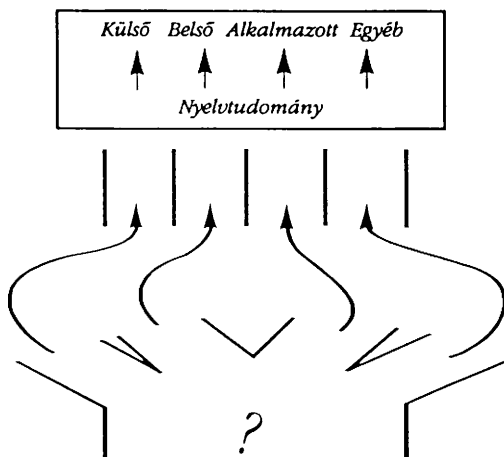
S itt is, akár Danténál, megjelennek a „képek”:

*Hah! mely tekintet! Egy raj a világ.
A legkisebb por, mint él, mint mozog
S mi vándor arcok jönnek itt eléem?*

S jönnek sorban: a Kalmár, a Fejedelem és a – Tudós. Aki a keresésből és hittudásból eljutott a nem tudásig:

*Szavak, nevek, ti öltök minket el!
Ezerszer oszlatám már szűz elemre
Az össze-visszajárt természetet;
A képzelődés elfáradt agyamban,
S még istenem sincs. Nem tudom, mi az,
Vagy kit nevezzek annak. És ezért
Fáradtam annyit éjimen, s naponnan,
Hogy azt mondhassam, semmit sem tudok! –
És még ezt a nem tudást nem adnám
Egész hadért, mely, hogy tud, azt hiszi...*

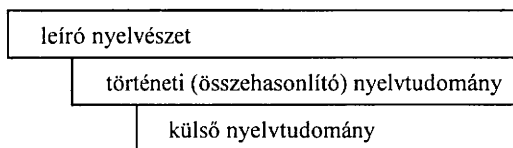
Akár mindenkori mottó is lehetne egy tudományos mű számára. A mindentudás ábrándja nélkül mégis megkísérelhető egy kis nyelvtudományi futurologia: vagyis a „hármasság, négyes út” lehetséges útjelzőtáblái. Az egyikre nyilván továbbra is az lehetne írva: belső nyelvészet (intralingvisztika). S benne a leíró nyelvészet több, egymás mellett futó, illetve összetartó (konvergens) iskolája. A másik táblára nyilván ez lehetne írva: külső nyelvészet (extralingvisztika). A harmadikra pedig talán ez: alkalmazott nyelvészet. A negyedikre: alternatív iskolák.

4. ábra: A nyelvtudomány lehetséges jövőbeli útjai

Szépe György (1998) – saját meghatározásával utolsó, meglehetősen exkluzív nyilvános előadásában – a szemiotika, de részben a nyelvtudomány, beleértve az alkalmazott nyelvészet jövőjét három irányzattal való szoros kölcsönhatásban képzei el: a) **informatika** (különösen a kvalitatív informatika), b) **kognitív tudományok** (a saussure-i kerethez való visszatéréssel), c) **kulturális antropológia** (széles, „forradalmi” elméletével). Ennek a tudománynak talán **kognitív szemiotika** lesz a neve.

6. Vizsgálhatjuk a nyelv jelen állapotát (leíró nyelvészet), történetét, időbeli változásait (történeti nyelvészet), valamint azt, hogy a nyelv mit mond a környezetéről, pl. a nyelvhasználókról (antropológiai nyelvészet, szociolingvisztika, cselekvésközpontú nyelvészet). Ha ezt a „hármasságot” tekintjük, akkor a történeti nyelvészet nemcsak történetileg, de tárgyát és módszereit tekintve is közbülső helyet foglal el:

5. ábra: A nyelvet kutató irányzatok

A nyelvtudomány a görögöktől kezdve leíró és mondatközpontú tudomány volt. A 19. században kivirágzott a történeti és az összehasonlító nyelvtudomány, majd századunk elején kibontakozott a leíró nyelvészet. A 20. század pedig a leíró nyelvészet nagy korszaka (több nagyhatású és szemléletben sokszor nagyon különböző iskolája) mellett a „harmadik típusú” megközelítés, az antropológiai, társadalmi, szöveg- és cselekvésközpontú megközelítések (összefoglaló kifejezéssel: külső nyelvészet) gazdag kavalkádját jelenti – sok nyelvész számára ez a „nem-nyelvészet” egyenesen a nyelvészet „feladását” jelenti, de – ha ezt jómagam nem látom is így – azt leszögezhetjük: hogy ezek a megközelítések a nyelvtudomány határainak felszámolásához, végeredményben a **nyelvtudományból való kilépéshez** vezetnek (vezethetnek). Ez pedig sokszor bizonytalanságot, tévováságot, értetlenséget, tájékozatlanságot von maga után. A nyelvtudományban ezen a területen a legtöbb a „keresés”, a „bolyongás”, az e területen járók kerültek legtávolabb a nyelvészekről és sokszor egymástól is.

A nyelvtudomány annyira széles és szinte határtalan tudománnyá vált, hogy olykor a belső szakmai kommunikációra sincs már igény, lehetőség. Azzal azonban, hogy a nyelvtudomány kapu-

ját ennyire kitárta, egyszersmind területét, társadalmi jelentőségét – és higgyük: hasznát – megnövelte.

Melyek a kétfajta nyelvtudomány, a nyelvet leíró belső és a nyelv környezetét is kutató ún. külső nyelvészet legfontosabb jellemzői?

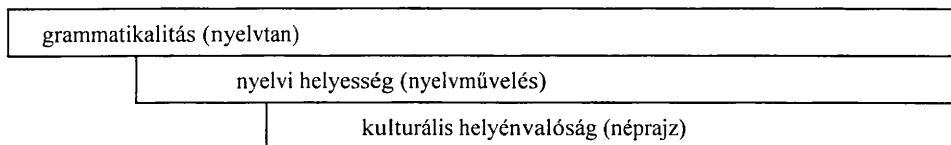
belső nyelvészet	külső nyelvészet
nyelv-nyelvészet (langue) (leíró, strukturalista) írásbeli szövegek szervezet leíró a nyelvi jel önkényes a nyelv önmaga elvont, absztrakt gondolati mag jelentésmag reprezentáció szintaktika mondatgyök mondat zárt struktúra szintagmatika/paradigmatika invariáns szimbólum szabály szabálykövetés grammatikalitás struktúra, algebra rendszer elemekre tagolható linearitás igaz/hamis leszűkítés „tiszta nyelv” eszménye diszciplináris folyékony beszéd (modell) grammatikai helyesség általános képességek egyféle norma nyelvtudás filológia nyelvtan	beszéd-nyelvészet (parole) (antropológiai, etnográfiai, cselelésközpontú, kommunikációs) írásbeli és szóbeli szövegek energia (működés) cselelésközpontú a nyelvi jel motivált a nyelv és környezete konkrét, társadalmi sajátos cselelési érték jelentéskeresés („relevanciahíd”) kommunikáció szemantika, pragmatika gyökváltozat beszéddaktus nyílt struktúra szekvencia (egymásra következő) variáns cselelék szabálytalan, játék nem szabálykövetés, asszociáció agrammatikalitás szervezetlen, kaotikus rendszertelen nehezen megragadható alinearitás relevancia-híd kiterjesztés cselelések véghezvitele, tett interdiszciplináris nem folyékony beszéd kulturális-helyzeti helyesség eltérő képességek különbféle norma (normátlanság) interakció gyakorisága stilisztika, retorika szövegtan
Az elmélet kritériumai:	
egyetemes elvek nyelvészeti módszer	egyetemes elvek interdiszciplináris módszerek

6. ábra: A belső és a külső nyelvtudomány összevetése

A két – belső és külső nyelvészeti – felfogást helyesebb úgy fölfogni, hogy a kettő nem egymás ellenében, hanem egymás kiegészítéseként létezik. Pléh Csaba ezt írja: a „cselekvésközpontú nyelv szemlélet szükségszerű kiegészítőjévé válik a pusztán reprezentációs szimbólumközpontú felfogásnak” (Pléh 1995: 168). Kassai (1982: 27) ugyancsak egyfajta konvergencia híve: „Mégis – akár csak a saussure-i jel esetében – a nyelv e két aspektusa a valóságban elválaszthatatlan egymástól, együttesen jelentkeznek, a gépezet működése nem idegen a lelki tudattalantól és a tudattalan – egy híressé vált megállapítás szerint – úgy működik, mint a saussure-i nyelv: a jelentőből mutat a jelentett felé”.

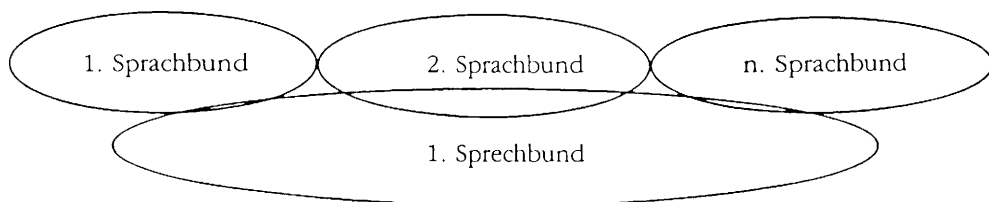
7. A megértésnek, az **érthetőség**nek legalább három összetevője van. „Tévesen járunk el, ha grammatikailag azonos jelentésű mondatokat kulturálisan is azonos jelentésűnek ismerünk el, feltételezve, hogy beszédaktusként is azonos jelentéssel bírnak, akárcsak az azonos szemantikai funkciót betöltő ugyanazt jelentő különböző nyelvű szavak” (Hymes 1988: 111). Nem elegendő egy nyelv grammatikai tudása. A szervesen összefüggő szekvenciák megértéséhez a nyelvészek által leírt grammatikalitáson túl a (nyelvművelők által hangsúlyozott) **nyelvi helyesség** (akceptibilitás), valamint (az etnográfusok által kutatott) kulturálisan helyénvaló viselkedés normáinak ismeretére van szükség.

A beszélgetést **normatív szabályok** irányítják. Az interakció normái szoros összefüggésben vannak az adott társadalommal. Egyetemlegességek (univerzálék) fölvetésésétől egyelőre még távol vagyunk (Hymes 1988: 125). Az értelmezési normák kérdését pedig különösen különböző közösségek kommunikációjában (interkulturalitás) kell fölvetni. A nyílt ellenséges magatartás csökkenését a politikai kommunikációban sokszor baráti magatartásnak véljük. Ugyanez vonatkozik az országon belüli csoportok interakciójára is. A középosztálybeli amerikai számára normális habozó viselkedés a „töltelékek” használata („uh” stb.), a feketéknél a mondat elejére való – olykor többszöri – visszatérés normális. A fehérek számára ugyanez fogyatékoságnak tűnik (Hymes 1988: 125–6).

7. ábra: A belső és külső nyelvészet összefüggése a megértés szempontjából

A grammatikailag helyes mondat és a kulturálisan helyes mondat interferálhat egymással, de lehetnek különböző jelentésűek is. A kulturális jelentések keresztbe metszhetik a nyelvi határokat. A *Sprachbund* (nyelvterület) sokszor nem esik egybe – a Neustupny által alkotott – *Sprechbund*-dal (beszédterület, Hymes 1988: 111). Például az egykori Osztrák–Magyar Monarchia területén hasonló köszönési normákat (formákat, pl. *kezeit csókolom*, vö. Balázs 1993: 24–5) találunk, azonosak a kérdezősködés elfogadható témái s az ezekre adható válaszok normái (Hymes 1988: 111).

8. ábra: A nyelvterület(ek) és a beszédterületek viszonya

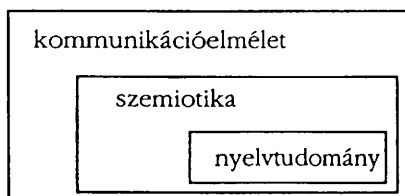
8. A külső nyelvészet módszere is interdiszciplináris. Már Cassirer kifejtette, hogy a leírásnak néprajzi és nyelvészeti szempontokat egyaránt érvényesítenie kell, ennek során a beszédmódokat a közösségben található szimbolikus formák egyikének fogjuk fel (id. Hymes 1988: 88). Valamint valamennyi módszer – igaz, különböző mértékben – lehet **kvantitatív** és **kvalitatív**; s a modern tudományos irányzatok szerint mindkettőnek illik is megfelelnie. (A tömegkommunikáció-kutatásban éppen most zajlik a kvantitatív kutatásokról a kvalitatívakra való áttérés; de az ajánlások mindkettőnek a kellő figyelembevételére ösztönöznek.)

Tehát a módszerek:

- indexelés (motívum-, típuskutatás),
- gyakoriságvizsgálat (minden embertudomány sajátja),
- speciális leírási mód (lehatárolás, elkülönítés),
- másodlagos (szociolingvisztikai) elemzés (korábbi források – szépirodalom, újságcikk, néprajzi gyűjtések – más szempontú elemzése),
- (résztevő) megfigyelés („hallgatási” módszer; alkalmi megfigyelés),
- kísérlet (egy szituáció „megrendezése”),
- egyetlen kitüntetett szempont, a résztvevő dimenziója,
- heurisztikus (tudományos ötletekre, tapasztalatokra épülő más természetű esetekre alkalmazott logikai módszer).

9. Lépjünk azonban túl a belső és a külső nyelvtudomány határain – hiszen ezeken a területeken folyik tovább az útkeresés! Két további, a nyelvészettel nagyon szoros kapcsolatban lévő – régi és új – tudományágra, a szemiotikára és a kommunikációelméletre vessünk egy pillantást!

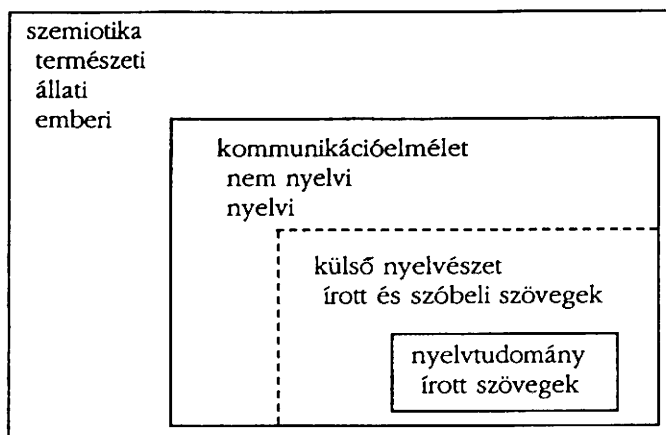
A „három tudomány” kapcsolata korábban nem volt egyértelmű. (A most részletezendő felfogásomat először az 1994-ben megjelent, általam szerkesztett középiskolai tankönyvben publikáltam. Vö. Balázs 1994: 16–7.) Saussure nyomán Roman Jakobson úgy látta, hogy a nyelvtudomány közvetlen környezetében a **szemiotika** foglal helyet: „A szemiotika mint a mindenféle üzenetek vizsgálata az a legközvetlenebb koncentrikus kör, amely a nyelvészetet, a verbális üzenetek kutatásának a tudományát foglalja magában; a másik – nagyobb sugarú kör viszont a kommunikáció egyesített tudományának a köre, amelyen belül a társadalmi antropológia (mi inkább etnológiának, egyetemes néprajznak vagy újabban esetleg szociálantropológiának nevezzük, B. G.), a szociológia és a közgazdaságtudomány foglal helyet.” (Jakobson 1972: 95–6.) Majd Sapirt idézi: „a kultúra minden alakzatának s a szociális viselkedés minden egyes aktusának – nyilvánvalóan vagy rejtettebb formában – lényeges alkotóeleme a kommunikáció” (Jakobson 1972: 96). Majd így folytatja ismét saját szavaival: „a kommunikáció bármely szintjéről is legyen szó, azok mindegyike az üzenetek valamiféle kicserélését jelenti, s ily módon nem választható el a szemiotikai szinttől, amely viszont a főszerepet a nyelvnek juttatja. (Ezzel a mondattal tökéletesen egyet lehet érteni, csak a sorrenden javaslok változtatást. B. G.) A társadalmi kommunikáció minden formájának ezután következő kutatásában alapvető fontosságú vezérfonalul kell szolgálnia a különféle emberi kommunikációs formák lényegi tartozékát alkotó szemiotikai, különösen pedig nyelvi alkotóelemek kérdésének.” (Jakobson 1972: 96.) Jakobson **tudomány-modellje** tehát a következő:

9. ábra: Három tudományterület kapcsolata Jakobson szerint

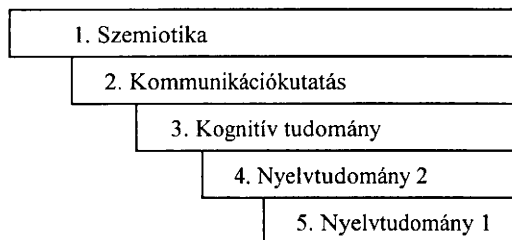
A szemiotika hatvanas és hetvenes évekbeli kivirágzása, kiteljesedése azonban meghaladta az egyébként nagyon nyitott, korszakalkotó elképzeléseket. A szemiotika ugyan nem vált szuper-tudománnyá, sőt olykor tudomány voltát is megkérdőjelezzük, azonban a jelkutató tudományok közül a legmesszebb tolta ki határait. A szemiotika számára ugyanis minden jel: a természet bármely alkotóeleme, pl. a sejt építőelemei, az információhordozó gén (fizio- és bioszemiotika), valamint az emberi társadalmi élet, a szervezett jelrendszerek bármelyik összetevője stb. (antropo-szemiotika) is. Tehát minden lehet jel; minden jelnek van információtartalma, de nem biztos, hogy részt vesz a kommunikációban. Ezért a kommunikációt a szemiotikán belül lévő tudománynak értékelem, amelynek két nagy területe: az állati és az emberi kommunikáció. A nem verbális kommunikációval tipikusan a **kommunikációelmélet** foglalkozik, a verbálissal a nyelvtudomány. De az előzőek alapján a nyelvtudományt is felosztjuk külső és belső nyelvtudományra. A külső nyelvtudomány érintkezik érthetően szorosabban a kommunikációelmélettel, míg a belső (hagyományos) nyelvtudomány van legbelül.

Ezt – némi leegyszerűsítéssel – a következőképpen ábrázolom:

10. ábra: Jel-kommunikáció–nyelv viszonya (saját felfogásom – B. G.)

A struktúra tovább finomítható. Szépe György (1997) például a következőképpen teljesítette ki a rendszert:

11. ábra: A tudományok viszonya (Szépe nyomán)

A szemiotika és a kommunikációtan az utóbbi negyedszázadban sokszor emlegetett „tudományág”. A „későn” és „késve” érkezettek, valamint a „helyüket keresők” jutalma: tudományos emancipálásuk, helyük kijelölése pontosan még nem történt meg.

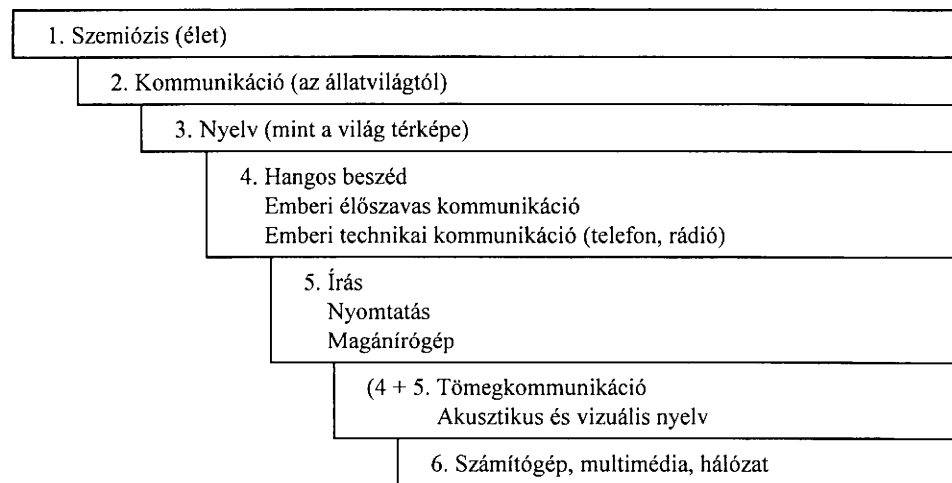
A **szemiotika** (jeltan) a szemiózissal (jellé válás, jelként működés) foglalkozó tudomány. Két évezredes előtörténete az orvosi tünettanból ered; a 20. század hatvanas éveitől történő fölfutása a legtöbb társadalomtudományt, sőt természettudományokat és műszaki tudományokat (építészet) is megérintett. Módszer vagy elmélet volta máig nem dőlt el; a társadalomtudományokban jelentősége és szerepe talán legjobban a matematikához mérhető. A szemiotika és az információelmélet, kibernetika kapcsolatai az **információs forradalom** korszakában még gyümölcsözőek lehetnek.

A **kommunikáció** (érintkezés, közlésfolyamat) eléggé körvonalazatlan tudománya a kommunikációkutatás (kommunikációelmélet, kommunikációtan). Szépe György (1997: 77) egyes alfejezeteit a következőképpen osztályozza:

- az állati kommunikáció kutatása (az etológia része);
- a közvetlen emberi kommunikáció kutatása (szoros kapcsolat a szociálpszichológiával);
- a tömegkommunikáció kutatása (közel áll a középszintű empirikus szociológiához);
- a technikai kommunikáció kutatása (keresi a helyét).

A széles értelemben vett nyelv kutatásának összehangolója – Szépe szerint – a **kognitív tudomány** lesz, amely a nyelvészetten kívül a pszicholingvisztikából és más diszciplínákból merít. Ezen belül található a fiatalabb, újszerűbb **nyelvtudomány**², az élőbeszéd sokszínűségének feltárója – a fonetikán túlmenően a pszicholingvisztika és a szociolingvisztika segítségével. Az írott és szttenderdizált szövegekkel a régi – filológiai – **nyelvtudomány**¹ foglalkozik.

10. Befejezésül vegyük sorra mindazokat a jelenségeket, amelyeket a kiteljesedő nyelvtudomány és környezete (külső nyelvészet) vizsgálni óhajt:

12. ábra: A nyelvhez kapcsolódó alapjelenségek (Szépe nyomán)

Ebben a táblázatban különösen a 4–6. pontok a kiemelendők, hiszen az **információs forradalom** legfontosabb jelenségeit soroltam be ide. Ezzel azt is kifejezve, hogy a modern nyelvtudomány és nyelvstratégiának ezekre a területekre óhatatlanul figyelnie kell. „Az volt a régebbi közkeletű felfogás, hogy a technikai fejlődés alapján nem tartozik a nyelvészetre; ezért például a nyelv művelők azzal foglalkozhatnak, hogy milyen hibákat találnak az évszázados szokásoktól eltérő feltételek mellett produkált írásművekben” (Szépe 1997: 78–9). A kiterjesztett, interdiszciplináris nyelvtudományban ebben a rendszerben föltehető kérdésekre is kiterjedhet a nyelvész figyelme; különösen a következő „szövegfelelésekre”:

- akusztikus szövegek,
- vizuális szövegek,
- akusztikus és vizuális szövegek,
- verbális és nem verbális szövegek,
- multimédia-szövegek,
- számítógépes hálózatok nyelve.

Az írás és a könyvnyomtatás történetéről és társadalmi-emberi hatásairól sok forrás áll a rendelkezésünkre. A lényeg: Gutenberg mindenkit (illetve: sokakat, tömegeket) olvasóvá tett. A rádiózás és televíziózás hatásait, a „Gutenberg-galaxis végét” nagyhatású elméletben vázolta föl McLuhan. A számítógép/szövegszerkesztő és számítógépes hálózatok ismét fölkellették a társadalomtudósok érdeklődését. A **tömegkommunikáció forradalmában** fölvetett „globális falu” éppen e hálózatok létrejöttével látszik megvalósulni. A lényeg: a számítógép mindenkit saját maga által válogatott információ birtoklójává és saját maga kiadójává tesz. A modern számítógép és a számítógépes hálózatok a **globális kommunikáción** túl egyfajta – igaz, sajátos, mert „virtuális”, áttételes – visszatérést is jelentenek a személyességhez, a közvetlenséghez. A tömegkommunikációról valott szinte összes tételünk a digitalizációval pillanatok alatt megdőlt (Szecskő 1997: 135), jó okunk van föltelelezni, hogy e „földrengés” lökéshullámain a nyelv is megérzi.

Amiközben előre tekintünk, és szakmánk kereteinek tágulását állapítjuk meg, valamint stratégiát tervezünk a magyar nyelvvel kapcsolatban, mindig hátra is kell egy-egy pillantást vetni. A jelent és a jövőt ugyanis meghatározza a múlt, a **hagyomány**. A nyelvésznek „kettős kötődése” lehet a hagyományhoz. Az egyik az „alapanyaga”, a nyelv, amely alapvetően hagyományos természetű és szimbólumértékű; a másik a tudományos hagyomány, amelyre építhet. Fölfedezhetjük elődeinkben azokat a gondolatokat, amelyeket „az emberélet útjának felén”, illetve az ezredvégen kezdünk magunk (lám: ismét) kapiskálni. Néhány ezek közül: az **antropológiai nyelvészetnek**, etnolingvisztikának már a 19. században voltak magyarországi előfutárai (csak nem nevezték magukat etnolingvistának); Karácsony Sándor munkáiban benne van a **beszédaktus-elmélet**, illetve a **szövegtan** nagyon sok kategóriája (pedagógusnak tartotta magát); Szendrey Ákos Peirce-t föltehetőleg nem ismerve, tőle függetlenül 1940-ben hasonló **jeltipológiát** dolgozott ki; a „naivnak” tartott Fogarasi János **nyelvmetafizikáját** éppen most, a szemiotika **ikonicitás**-elméletének, a **hangmetafora**-teszteknek, valamint a száz év után újra fölített kérdéseknek hatására át kell értékelnünk... Fogarasi János, jóval a szemiotika nagyjai előtt már vallotta az „ikonicitást”! Fogarasi és Táncsics Mihály nyelvészeti megállapításait napjainkban is naivként jegyzi a nyelvészek többsége; holott - írja Bencze Lóránt (1996: 257–8) Táncsicsról – „az ikonikus és kognitív nyelvtan kidolgozásának világméretű próbálkozásait tekintve... mégsem olyan naiv egyik-másik megállapítása...”

A hagyományon alapuló tudományos sokszínűség pedig mások véleménye szerint is üdvöztető: „A ma nyelvtudományának a pluralizmus nemcsak megjelenési formája, de létfeltétele is. Ezért biztosan állítható, hogy szerves továbbfejlődésének egyik fontos alapja az, hogy megmaradjon tematikai, módszerbeli, szemléleti sokfélesége.” (Kiss 1997: 13.)

SZAKIRODALOM

- Aitchison, Jean 1987. *Linguistics*. 3rd ed. Hodder and Stoughton, Mill Road, Dunton Green, Sevenoaks, Kent, Bugay, Suffolk.
- Balázs Géza 1993. A kapcsolatra utaló – fatikus – nyelvi elemek a magyarban. Akadémiai, Budapest.
- Balázs Géza 1994. A közlésfolyamat tényezői és funkciói. 16–20. In: Magyar nyelv. Érettségi témakörök, tételek. Szerk.: Balázs Géza. Corvina, Budapest.
- Bencze Lóránt 1996. Mikor miért kinek hogyan. I. Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban 1–2. Corvinus Kiadó, Zsámbék. A Hét Szabad Művészet Könyvtára.

- Bußmann, Hadumod 1990. Lexikon der Sprachwissenschaft. Zweite, völlig neu bearbeitete Auflage. Alfred Kröner Verlag, Stuttgart.
- Fabó Kinga 1985. A nyelv emotív funkciója. Magyar Nyelvőr 109. 204–17.
- Hárdi István 1985. A beszéd és a mentálhigiéné. 11–29. In: Beszéd és mentálhigiéné. Szerk.: Hárdi István és Vértés O. András. Pest Megyei Közl., Budapest.
- Hymes, Dell 1973. A nyelv a társadalomban. 485–505. In: A nyelvtudomány ma. Szerk.: Szépe György. Gondolat, Budapest.
- Hymes, Dell 1988. A nyelv és a társadalmi élet kölcsönhatásának vizsgálata. II/86–132. In: Nyelv, kommunikáció, cselekvés. Szerk.: Pléh Csaba–Siklaci István–Terestyéni Tamás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Jakobson, Roman 1972. A nyelv s az egyéb kommunikációs rendszerek viszonya. 93–111. In: Roman Jakobson: Hang – Jel – Vers. 2., bővített kiadás. Gondolat, Budapest.
- Jakobson, Roman 1972. Nyelvészet és poétika. 229–76. In: Roman Jakobson: Hang – Jel – Vers. 2., bővített kiadás. Gondolat, Budapest.
- Kassai György 1982. Nyelv és öncenzúra. 25–39. In: Belső tilalomfák. Tanulmányok a társadalmi öncenzúráról. Hollandiai Mikes Kelemen Kör (Amszterdam).
- Kiss Jenő 1997. Néhány gondolat a nyelv tudományos vizsgálatáról. 9–14. Egyetemi Fonetikai Füzetek 21. Szerk.: Bolla Kálmán. ELTE, Budapest.
- O. Nagy Gábor 1982. Magyar szólások és közmondások. 3. kiadás. Gondolat, Budapest.
- Péter Mihály 1991. A nyelvi érzelm kifejezés eszközei és módjai. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Pléh Csaba 1995. A szimbólumfeldolgozó gondolkodásmód és a szimbólumfogalom változatai/változásai. 149–71. In: „Jelbeszéd az életünk”. A szimbolizáció története és kutatásának módszerei. Szerk.: Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor. Osiris–Századvég, Budapest.
- Szecső Tamás 1997. 135–9. In: Terestyéni Tamás szerk.: Média kritika. Osiris–MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport, Budapest.
- Szépe György 1997. Az internet-korszak nyelvészete. Modern Nyelvoktatás III. 1–2. 76–89. (1997. május).
- Szépe György 1998. február 24. Szemiotikai jegyzetek. Előadás a Magyar Szemiotikai Társaságban, ELTE BTK, Budapest.
- Szilágyi N. Sándor 1997. Mi születik velünk? (kézirat, Kolozsvár).
- Thomas, George 1991. Linguistic purism. Longman, London & New York.

Balázs Géza

A mondatszók*

I. A mondatszók általános jellemzői

1. A mondatszó összefoglaló elnevezés, szófaji osztály, amely több alosztályra bontható. A mondatszók általános jellemzői, hogy vagy önálló tagolatlan mondatként, vagy szerkesztett tagmondat szintaktikailag szervetlen elemeként fordulnak elő (*Jaj!*; *Jaj, mi lett velem!*; *Jaj annak, aki vét a törvény ellen!*) (Kelemen 1970: 11, Keszler 1995: 305).

A mondatszók tehát önálló közlésegségek, olyan egyszavas mondatok, amelyeket állandó alakjuk, szóformájuk és gyakori használatuk miatt a szótár részének, lexemának tekintünk. Indulataink például sokfélék, a *jaj* indulatszóhoz hasonló hangsort gyakran mondunk ki önkéntelenül is, mégis ezeknek csak egy részét rögzíti az ÉrtSz. (pl. *jaj, hja; aj, ajaj; van hm, hmm* de nincs *ö-ö-ö*), helyesírását szabályozza az AkH. A mondatszók funkcióját csak nagyon általánosan tudja rögzíteni a szótár, mivel kommunikációs-pragmatikai jelentéssel rendelkeznek, vagyis nyilatkozatbeli jelentésüket csak a konkrét beszédhelyzetben nyerik el (pl. a *jaj* helyzettől függően egyaránt

* Készült az OTKA (A/053/94) támogatásával.

lehet öröm, elragadtatás, megdöbbenés, elutasítás, fájdalom, ijedelem kifejezője, a *hm* jelölhet elgondolkodást, hezitálást, de lehet kételkedő reakció is a társalgásbeli előzményre).

Mivel a mondatszók önálló, tagolatlan egységei a közlésfolyamatnak, ezért nem vesznek fel grammatikai viszonyító elemeket, így jeleket és ragokat sem. Képzők járulhatnak mondatszókhoz (l. 2.).

A mondatszó terminust Kelemen József monográfiája honosította meg a magyar szakirodalomban, korábban a latin *interjectio* elnevezést alkalmazták: *interjekció*, vagy ennek tükörfordítását: *közbevető, közbevetés*. A szófaji osztály másik, talán legelterjedtebb elnevezése az egyik csoport jelentéséből kiindulva: *indulatszó*. Mint látni fogjuk, az indulatszó a mondatszóknak csak egyik alosztálya, nem alkalmas a teljes osztály megnevezésére.

2. A mondatszók alakja

A mondatszók nem ragozhatók. Van azonban néhány kivétel, amelyben töredékes személyjelölés jelentkezik (pl. *nesze – nesztek, ne – netek, szervusz – szervusztok*).

A morfológiaiilag tagolható mondatszók képzéssel is létrejöhetnek, például *nyugi, köszí; ácsi*. A képzést ezekben az esetekben elvonás, ill. rövidülés előzte meg. Az alapszó maga is lehet mondatszó, például *hékás, csihi-puhi, hóc-hóc*. Képzéssel leggyakrabban állathívogató szavak keletkeznek (*tubi-tubi, bari*).

Az alaktanilag elemezhető mondatszók másik része szóösszetétellel keletkezett, például ismétléssel (*aj → ajaj, dá → dáda; hó → hohó, hohohó*), szervetlen, funkcionál alapuló összeforrással (*csuhaj, hejhó, hajrá, nos, ime*). Valószínűleg mondatszó vagy ige és nyomósító partikula összeforrásából jött létre *nosza, nesze, addsa* (A. Molnár 1976: 313). Ikerítéssel keletkezett mondatszókra nagy számban találunk példát a gyermeknyelvi és az élettelen dolgok hangadását kifejező szavak között (pl. *ejnye-bejnye, irgum-burgum; dirr-durr, piff-paff-puff*) (Kelemen 1970).

Az alaktani elemzés nem mindig egyértelmű. Például a *csihi-puhi* egyaránt lehet ikerszó és a linearitásban összeforrt összetétel is, a *hajaj* lehet ehhez hasonló összeforrás, de módosított kettőzés is.

3. A mondatszók a mondatban

A mondatszók önálló, egyszavas tagolatlan mondatok vagy tagmondatok, de lehetnek szerkesztett tagolt vagy tagolatlan mondatok elemei is. Önálló mondatként teljességében mutatják szófaji jellemzőiket. Más tagmondatokkal, tagolt szerkezetekkel kapcsolatra lépve azonban a mondatszók funkcionális és szerkezeti sajátosságai módosulhatnak (Balázs 1991: 58).

3.1. A mondatszó lehet tagmondat, amely egy másik tagmondattal összekapcsolódva formailag összetett mondatot alkot. A tagmondatok között állhat alárendelő kötőszó, de ez nem bizonyítja, hogy a tagmondatok kapcsolata szintaktikailag is alárendelő (*Jaj, ha láttad volna! Ó, hogy fáj ez nekem! Jaj, hogy innen miért nincs visszaút!*). Valójában az első két példában nincs is kötőszó: a *ha* modális, a *hogy* fokozó partikula; a harmadik mondatban pedig nincs a kötőszónak szintaktikai kapcsoló szerepe, a második tagmondat önálló felkiáltó mondat is lehet (*Hogy innen miért nincs visszaút!*).

Az utolsó példával jelzett, alárendelő kötőszóval kezdődő önálló mondatok tagolt főmondat elmaradásával (ellipszissel) magyarázhatók (pl. *Nagy baj az, ...; Fájdalom, ...; Hatalmas gondom az, ... vagy Jaj, nagy baj az, hogy ...*) (Keszler 1989: 124), amelyek lehetnek a mondatszók parafrázisai is. Ez azonban csak a kapcsolat szemantikai hasonlóságát és nem szintaktikai azonosságát bizonyítja.

Felvetődik a tagmondatok mellérendelő viszonyának a gondolata is (Deme 1971: 102), eszerint a viszony a kifejtő magyarázó mellérendelésre emlékeztet leginkább, a tagolt mondat

ugyanis mintegy értelmezi a mondatzóval megjelölt indulatot, érzelmet, viszonyt stb. (pl. *Hohó, most jut eszembe ...*). Ez a magyarázat arra épül, hogy a tagmondatok között kétségtelenül van szemantikai-pragmatikai kapcsolat. Ugyanez azonban a szövegmondatokra és a szöveg-tömbökre is jellemző (Békési 1986: 348. kk.), nem elégséges ahhoz, hogy szerves összetételnek tartsuk a mondatot.

A mondatzóból álló tagmondat kapcsolata szintaktikailag szervetlen, nem meggyőző sem az alárendelő, sem a mellérendelő összetételekhez való hasonlítása. A vizsgált viszonyfajta feltehetően kialakulásában is megelőzte az alá- és mellérendelést. Azt az értelmezést követjük, amely ekvivalencia viszonyt tételez fel a tagmondatok között, vagyis a szerkezetet úgy magyarázza, hogy a mondatzó által globálisan, tagolatlan formában kifejezett tartalmat a rá következő tagolt mondat artikuláltan, tagolt formában juttatja kifejezésre, s egyszersmind meg is világítja a mondatzó funkcióját (Balázs 1991: 60).

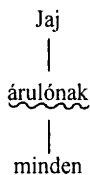
Akárhogy is ítéljük meg ezt a kapcsolatot, az kétségtelen, hogy a mondatzó (tag)mondat értékét nem az adott grammatikai szerkezeten belülről kapja (Deme i. h.).

3.2. Ha a mondatzó egy szerkesztett mondatba kerül be, annak szintaktikailag szervetlen eleme lesz. Szervetlenségét az okozza, hogy nem mondatrész, a mondatba bekerülve is (általában, illetve részben) megőrzi mondatértékűségét, önálló közléségység voltát. Elkülönülését mondatfonetikai eszközökkel is érzékeltetjük, a közbevetésekre és a bevezető részekre jellemző módon ejtjük őket.

Különösen az indulatkifejezésre jellemző, hogy hangsúlyozása eltérhet a megszokottól (hanglejtési szempontból is sajátosságokat mutat), például ritmikus hangsúlyt kap, azaz minden páratlan szótag hangsúlyos lesz, pl. *'Ejnye, 'de ron(')da!, 'Dehogy'is., 'Hű de 'mele(')gem van!* (Varga 1994: 463).

A mondatzót nem mindig választjuk el vesszővel a mondat többi elemétől. Ez a tény a szervetlenséget alapvetően nem befolyásolja, felvetődhet azonban, hogy az efféle használat a partikulákhoz közelíti őket (pl. *Jaj de gyönyörű!, Hű de ronda!*). Nem teszünk vesszőt a mondatzó után akkor sem, ha másik mondatzóval, partikulával lép kapcsolatra, vagy frazémát alkot (pl. *Na lám!, Ejnye no!*). Ha kitesszük a vesszőt, akkor a bevezető mondatzót (fent pl. *ejnye*) tagmondatként elemezzük.

A mondatzó szerkesztett tagolatlan mondatban a mondat főtagja, például:

de ekkor sem tartjuk állítmánynak. A fenti mondat kiegészíthető: *Jaj lesz ...*, ami arra mutat, hogy a mondatzó funkcionálisan és szerkezetileg is módosulhat, fogalmi tartalommal telítődik, és a főnévi érték felé közelít (Balázs 1991: 62). Ugyanerre mutat a mondatzó vonzatossága is. A *jaj* Ø bővítmény szerkezetet váltakozhat *jaj valakinek* szerkezettel, a -NAK ragos bővítmény tehát fakultatív vonzat. Vonzatos mondatzó még például a *csitt valamiről, sicc valahonnan, pá valakinek*. Szemantikailag a mondatzó által képviselt teljes közléshez tartozik a vonzat: *csitt* 'hallgass, ne beszélj', *sicc* 'menj el, tűnj el', *pá* 'ints pá!'. A mondatzó főnévi értékhez, illetve állítmányi pólushoz való közeledése mellett is mindig közvetlenül kapcsolódik a nyelv pragmatikai síkjához.

4. Alosztályok, csoportok a mondatszókön belül

4.1. Funkció szerinti belső osztályozás

1. Indulatszók
2. Interakciós mondatszók
  - a kapcsolatfelvétel és a kapcsolat befejezésének, megszakításának jelölői
  - társalgásszervező elemek (kérdő, felelő, hezitáló stb. szavak)
  - akaratkifejezők
  - mutatók
3. Módosítók
4. Hangutánzó mondatszók

Az alosztályok közé nem húzható éles határ, indulattal színezhetők a kapcsolattartás mondat-szavai, csak elméletileg választható el az érzelmet és az indulattal teli akaratot kifejező szavak csoportja stb. Némely elem több csoportba is besorolható attól függően, hogy milyen szerepet tölt be a közlés-folyamatban (pl. a *ja* kísérhet értő figyelmet, jóváhagyást a társalgásban, de lehet a szó átvételének jelölője 'most jut eszembe' jelentésben; lehet kételkedést is kifejező, kérdő jellegű társalgásszervező elem 'vagy úgy; úgy lenne /?/' szerepben).

4.2. A kommunikációs partnerhez kötődő csoportok

A szakirodalomban általában a mondatszók külön csoportjaként tárgyalják az állathívó és -terelő szavakat, valamint a gyermek- és dajkanyelvi szavakat. Valójában ezek csak szociolingvisztikai szempontból tekinthetők önálló csoportoknak, a kommunikációs partner által meghatározott helyzetekhez kötődik a használatuk. Szempontjaink alapján azonban besorolhatók a fenti alosztályokba. Például az állathívó és -terelő szó akaratkifejező mondatszó, amely csak ember és állat kommunikációjában használatos, a gyermek- és dajkanyelvi szavak között pedig van akaratkifejező (*dáda, hám, tén, csicsi*), a kommunikációs kapcsolat lezárását jelölő (*pápa*) és hangutánzó mondatszó (*cini-cini, tütü, néné*).

II. A mondatszók alosztályai

1. Az indulatszók

Az indulatszók jelentős része érzellemmel, ill. érzékeléssel kapcsolatos indulathangokból fejlődött, többé-kevésbé konvencionális hangalakokkal rendelkezik. Bizonyos csoportjuk nagyon általános használatú (pl. *aj, jaj, hű, ó, óh, ah, juh*), sokféle érzelm, érzet kifejezésére alkalmas. Más részük funkciója a szótárban is könnyebben jellemezhető, például *brr* 'fázás, didergés, (ritkábban pozitív) borzongás' kifejezése; *fuj* 'undor', *ujjé* 'jókedv', *jé* 'csodálkozás, meglepődés' kifejezése (Kelemen 1970: 45. kk.).

A spontán hangkitörésekből való eredeztetést az indulatszavaknál bizonyíthatja az, hogy némelyikük hasonló jelentéssel és nagyon hasonló alakban sok, egymástól távol eső nyelvben is megtalálható, pl. m. *á* – *ah*, ném. *ach*, fr. *ah*, ang. *ah*, sp. *ah* (Kelemen 1970: 41).

2. Az interakciós mondatszók

2.1. Kapcsolatfelvevők, -lezárók

A kapcsolat felvételét és lezárását szolgáló mondatszók érintkeznek más köszönő, megszólító, elköszönő formákkal (pl. *Jó reggelt kívánok!*) (Balázs 1997: 29. kk.), jellemzőjük, hogy alakjuk elszigetelődött más szófajaktól, személyt nem vagy csak korlátozottan tudnak kifejezni, alaktani felépítésük – ha van – rögzült: pl. *szervusz(tok)*, *heló((sz)tok)*, *szia((sz)tok)*, *csau*, *adjisten*, *alá-szolgája*, *pá*, *agyó*; *te*; *amen*.

2.2. Társalgásszervezők

A társalgásjelölő és -szervező elemek (Bartha 1993, Schiffrin 1987: 31. kk.) biztosítják a kommunikációs partnerek kapcsolattartását, jelzik, hogy értik, figyelik egymás beszédét stb. (pl. *ühüm, igen, ja, aha*); szervezik a szó átadását és átvételét a beszélgetésben (Wardhaugh 1995: 270).

A szóátadásban játszanak szerepet például a kérdő mondatszók (pl. *hm, mi, hogy-hogy*; az utókérdésben is előforduló *nemde, nos, ugye, mi*).

A szóátvételt valósíthatjuk meg bevezető mondatszókkal (*apropó, hát, ja*), az elhangzottakat értékelő mondatszókkal (*lárifári, á, na ne; dehogyis, persze, hogyisne*).

A párbeszéd összefüggésében játszanak szerepet a felelő mondatszók (*igen, persze, jó 'igen, rendben'*).

Ide sorolhatnánk a módosítószókat is, mivel lehetnek feleletek eldöntendő kérdésre, ezért szintén szervezői a társalgás menetének. Árnyalatnyi különbség azonban, hogy a módosítószók nem egyszerűen felelnek (Esik az eső? – *Igen/nem*), hanem a beszélő viszonyát fejezik ki a közölt tartalomhoz (Esik az eső? – *Valószínűleg*), nem azt mondják el, hogy a kért tényállás fennáll-e vagy sem, igaz-e vagy hamis, hanem azt, hogyan vélekedik róla a beszélő (pl. lehetségesnek, elképzelhetőnek tartja).

A társalgásban a szó megtartása is lényeges, ezt szolgálják a gondolkodás idejének kitöltésére szolgáló elemek, a hezitálás kifejezői (*hát, hm, izé, szóval*), kapcsolóelemek is megjelenhetnek hasonló szerepben (*és, vagy, vagyis, azaz*).

Általában megfigyelhető, hogy a mellérendelő kötőszók mind állhatnak nyilatkozatok élén, lehetnek a társalgás szövegmondatai közötti kapcsolóelemek (Németh 1994).

2.3. Akaratkifejezők

Az akaratkifejező mondatszók nagyon közel állnak az indulatszók csoportjához, mivel a beszélő akaratának viszonylag közvetlen kifejezői, eredetük gyakran spontán hangadással, hangutánzással magyarázható (pl. *hohó, hé, pszt, hess, sicc, csitt, zsupsz, hoci, igrum-burgum*). Lényeges különbség azonban, hogy a beszélő akaratát fejezik ki, és a partner cselekvésének, magatartásának befolyásolását célozzák. Ez az oka annak, hogy felszólítást kifejező igealakból is létrejöhetnek akaratkifejező mondatszók (pl. *jöszte, addsz, nesze*). Nem választhatók el élesen a társalgásszervezőktől sem, különbség azonban, hogy az akaratkifejezők nem elsősorban a társalgás menetére, tartalmára vonatkoznak, hanem a partner viselkedésének (globális) befolyásolására.

2.4. Mutatók

A kommunikációs helyzet valamely elemére (*Ím(e) a bejárat a könyvtárszobába*), magára a szövegre (*Íme néhány példa: ...*) vagy a közös tudásháttérre utaló (*Lám, nem hiába alapította Széchenyi az Akadémiát*) „mutató” mondatszók a következők: pl. *lám, ím, íme*. Szerepük inkább a prezentálás, mint a szó szerinti mutatás.

3. A módosítószók

3.1.1. A módosítószó alakja

A módosítószó nem toldalékolható, ami mondatértékűségéből következik. Morfológiailag lehet tagolt, de – ha van is felismerhető morfémaszervezete (pl. *állítólag, valószínűleg; tulajdonképpen; feltétlenül*) – az már tömbösödött, nem elemezhető párhuzamosan a szóelemek jelentésével. Ezek keletkezése tehát a határozószókéval mutat rokonságot, eredetileg ragos névszók, a mondatban pedig határozók voltak, amelyek a jelentésváltozás folyamán szervetlen elemekké váltak (pl. *tényleg* 'a tény(ek) szerint' → 'nyomatékosítás') (H. Molnár 1968: 65. kk., Antal 1975).

A módosítószóvá válás útját kísérheti alaki redukció is (ami a módosítószók mellett a partikulák állománynövekedésének is egyik fő forrása), például *találom (ige) > *talám* > *talán* (módosítószó) (> *tán* partikula) (Juhász 1992: 826).

A módosítószók lehetnek összetett szavak is (pl. *csakugyan*, *alighanem*).

3.1.2. A módosítószó a mondatban

A módosítószó nem lehet mondatrész, nem bővíthető. Mivel nem illeszkedik a mondat szintaktikai szerkezetébe, ezért ki sem tudjuk fejteni belőle, azaz nem tudunk rá a mondat elemeivel kiegészítendő kérdést szerkeszteni, amelyre válaszolna (pl. Joli *valószínűleg* férjhez megy. *Hogyan megy férjhez Joli? – *Valószínűleg) (H. Molnár 1968, Keszler 1995: 299. kk.). Felel azonban eldöntendő kérdésre (Férjhez megy Joli? – *Valószínűleg*). Ennek az a magyarázata, hogy a módosítószók teljes mondatot képviselnek, valójában redukált mondatok (Vinogradov, id. Péter 1991: 173). Ez azt jelenti, hogy a módosítószók visszavezethetők egy mondatra vagy modális főmondatra, amelyet az őket befogadó mondatban (mátrixmondatban) reprezentálnak (pl. *valószínűleg* → valószínű az, hogy)¹.

Más szófajú szavak, például határozószók, névszók is kiemelhetők főmondatá. Ekkor a mellékmondat vagy vonatkozó, vagy *hogy* kötőszós (pl. A fiú *sikeresen* szerepel → Sikeres az, ahogy szerepel; Mari *ritkán* táncol → Ritka az, hogy Mari táncol). A modális főmondatához mindig *hogy* kötőszóval kapcsolódik a mellékmondat (H. Molnár 1968: 60, Helbig 1993: 18. kk.).

A módosítószók állhatnak a mondat élén (pl. *Feltehetőleg* nehéz szívvel vált meg ettől a régi tárgytól), lehetnek közbe- és hátravetések (pl. Válaszaiból – *bizonyára* – ez is kiderül; Azt mondja, ezt Dömiék is szeretnék, *alighanem*)² (Helbig 1993: 13, Keszler 1995). Főmondatban és mellékmondatban egyaránt előfordulhatnak.

A módosítószók jelentésüktől függően kötöttséget mutatnak abból a szempontból, hogy milyen mondatfajtában fordulhatnak elő (pl. a *vitathatatlanul* azt fejezi ki, hogy a beszélő valamit ténynek, evidensnek tart, ezért nem fordul elő óhajtó, felszólító mondatban és kiegészítendő kérdésben). Általánosan elmondható, hogy a módosítószók óhajtó és kiegészítendő kérdő mondatban nem jelenhetnek meg, és csak ritkán fordulnak elő felszólító mondatban (pl. *Tényleg* mondd meg neki!).

A módosítószó lehet hangsúlyos, de sosem eshet rá a mondat főhangsúlya, ha a mondatból kiemeljük, akkor a hangsúlyviszonyok nem változnak meg (pl. Először *nyilván* a 'barátjának mondta el. – Először a 'barátjának mondta el).

3.1.3. Jelentése

A módosítószó szemantikailag a mondat nem valóságábrázoló síkjához tartozik. Ha a módosítószót töröljük a mondatból, akkor a proposíció változatlan marad. Tehát *A hó elolvad holnapra* és *A hó valószínűleg elolvad holnapra* mondatok proposíciója azonos. Lényeges különbség azonban, hogy a módosítószó a beszélő attitűdjét jelöli (az esemény bekövetkezését a beszélő valószínűnek, lehetségesnek tartja), ezzel a mondatot nem valóságábrázolóvá teszi. A második mondat már nem kérdezhető (**A hó valószínűleg elolvad holnapra?*), nem tagadható (**Nem olvad el a hó valószínűleg holnapra*)³, nem alakítható feltételes tagmondatá (**Ha valószínűleg elolvad a*

¹ Ez az átalakítás nem végezhető el minden módosítószóval, vagy ha elvégezhető is, a módosítószó és a főmondat jelentése nem mindig teljesen azonos (pl. *tényleg* nem = *tény* az, hogy).

² A példamondatok a készülő Nagyszótár (Ns.) korpuszából származnak.

³ *A hó valószínűleg nem olvad el holnapra* jó mondat, csakhogy az egy másik állítás (A hó nem olvad el holnapra) értékelése a beszélő szempontjából, tehát nem a fenti, módosítószót tartalmazó mondat tagadása.

hő holnapra, akkor ...) (Kiefer 1986: 19). A beszélői attitűd jelölése változatlanul hagyja a mondat proposícióját, megváltoztatja azonban modális értékét. A módosítószó tehát a beszélői attitűd jelölője (attitudinális operátor) (H. Molnár 1968: 68, Kiefer 1986: 22, 1988: 107. kk., 1990: 7, Doherty 1988b: 40).

A beszélői attitűd szemantikai kategória. Jelölőinek általános funkciója, jelentése megadható a szótárban (pl. *nyilván* 'a beszélő a tényállást magától értetődőnek tartja, valaminek a bekövetkezését valószínűnek, bizonyosnak véli'). Konkrét szövegbeli jelentésüket természetesen befolyásolják pragmatikai tényezők, de a kontextustól megfosztva is jellemezhetők a kifejezett értékelő viszony szerint.

A módosítószók szerepe lehet pragmatikai is. A *tényleg* például kapcsolatfenntartást szolgáló (fatikus) elem (*Tényleg?!/!*), amikor a hallgató figyelmét, érdeklődését, csodálkozását stb. fejezi ki, tehát nem valamely kijelentés valószínűségi fokát adja meg, hanem a hallgató reakcióját, a társalgásban való részvételét jelöli; jelezheti egy beszédett eredményességét, például azt, hogy a meggyőzés (perlokúciós aktus) sikerrel járt; stb. Ez indokolja a szakirodalomban előforduló *diskurzuspártikula* elnevezést is (Levinson 1983: 162).

A módosítószók kifejezhetik a beszélő értékelését. A proposíció értékelése szempontjából jelezhetik, hogy a tényállás ismert (pl. A többiek *tényleg* megkapták a bizonyítványt), nem ismert, nem evidens (pl. Szerelme *állítólag* nem volt soha), evidens (pl. Ezek között *kétségtelenül* a könyv a legfontosabb), elfogadható, elképzelhető (pl. *Esetleg* más nyomai is maradhattak a bűnös összejátszásnak; Mindent tud, *feltehetőleg* krokodilt idomítani is), kíváncsi (pl. Ünneplik, lelkesednek érte, és *talán* még tanulnak is tőle) (Thurmain 1989: 200).

Kifejezhetnek nyomatékosítást, megerősítést (pl. *Tényleg* nem láttam semmit), csökkentést, enyhítést (pl. Ilyen különbségek komoly kommunikációs zavarokat is előidézhetnek, *esetleg* a szülő éppen az ellenkezőjét válthatja ki a gyermekben, mint amit akart), korlátozást (pl. Ezt én már *aligha* érhetem el).

Az utóbbi kategóriákat (megerősítés, csökkentés, korlátozás) a szakirodalom általában az illokúciós értékek sorában tárgyalja.

A beszédaktus szempontjából is osztályozhatók a módosítószók. Mindegyik előfordulhat például állításban, bizonyításban (reprezentatív illokúciós típusban: pl. A rendtársak *bizonyára* most gyűlnek át a dohányzóba), kérdésben, felszólításban stb. (direktív beszédaktusban: pl. De *biztosan* nézd meg a vonatindulást, le ne maradjunk megint!), kötelezettséget kifejezőben (komisszívban: ígéret, fenyegetés, felajánlás stb., pl. *Esetleg* holnap átnézem a kéziratodat), köszönetnyilvánításban, bocsánatkérésben stb. (azaz expresszív beszédaktusban: pl. *Kétségtelenül* hibáztam, vétettem ellened).

Egy-egy módosítószó több jelentéssel is rendelkezik, a *biztosan* például a proposíció értékelésének összes bemutatott típusát képviseli, kifejezhet nyomatékosítást, megerősítést (csökkentést, korlátozást nem), előfordulhat állásfoglalásban, felszólításban, kérdésben stb.

3.2. Érintkezés más szófajokkal, nyelvi egységekkel

3.2.1. Szófajváltás

A módosítószók egyik forrása más szófajú szavak (elsősorban ragos névszók, határozószók) szófajváltása. Ez a folyamat homonim alakulatokat is eredményezhet (pl. Péter *pontosan* érkezett – ragos melléknév; *Pontosan* erre gondoltam – módosítószó; Péter *biztosan* oldotta meg a feladatot – Péter *biztosan* megoldotta a feladatot). Ekkor a következő szempontokat vehetjük figyelembe a szóelőfordulás szófajának meghatározásánál:

	Ragos névszó, határozószó	Módosítószó
Lehet-e mondatrész?	+ pl. <i>biztosan</i> H _{mód}	–
Bővíthető-e?	általában + pl. <i>nagyon biztosan</i>	–
Felel-e kiegészítendő kérdésre?	+ pl. <i>Hogyan? – Biztosan.</i>	–
Felel-e olyan eldöntendő kérdésre, amelyben maga nem szerepel?	–	+ pl. <i>Megoldotta? – Biztosan.</i>
Helyettesíthető-e névmással?	általában + pl. <i>úgy, hogy az biztos volt</i>	–
Tagadható-e?	+ pl. <i>nem biztosan</i> (hanem bizonytalanul)	általában ⁴ – pl. <i>*Péter nem biztosan</i> oldotta meg a feladatot.
Főmondattá kiemelve a mellékmondat kapcsolóeleme:	általában vonatkozó névmás, ritkán <i>hogy</i> kötőszó pl. <i>Biztos az, ahogy megoldotta.</i>	<i>hogy</i> pl. <i>Biztos az, hogy</i> megoldotta.
Törlésével megváltozik-e az állítás vagy a valóságábrázolás részletessége, esetleg sérül a mondat szerkezete?	+ pl. <i>*Péter</i> ”oldotta meg a feladatot.	– pl. <i>Péter</i> megoldotta a feladatot.
Bármilyen mondatfajtaiban előfordulhat-e?	+	–

(Helbig 1993, Keszler 1995: 304. alapján.)

Nem vagy kevésbé produktív folyamat a módosítószóvá válás indulatszók, kötőszók, igék (vö. *talán*) esetében, bár adatunk erre is van. Ezek a szavak azonban ma már nem mind használatosak (pl. *olyha* kötőszóból, *vaj* indulatszóból), illetve leíró szempontból már nem mind minősülnek módosítószónak (pl. igéből *lám, vajon*).

3.2.2. A módosítószók és a modális rendszer

A modalitás szemantikai kategória. Tágabb értelemben minden mondat modális, amely a világ egy lehetséges állapotát mutatja be (olyasmire vonatkozik, ami még nem tény). Szűkebb értelemben a modalitás a beszélői attitűd megjelenése a mondatban. A módosítószó jelentése mindkét értelmezés szerint modális. A modalitás kifejezőeszközei a feltételes- és felszólító mód-jel, a -HAT képző, segédigék, partikulák, módosítószók, modális szavak és mondatrészletek, fő- vagy mellékmondat-eredetű modális tagmondatok, a mondatfajta modális alapértékének egyéb alkotó-

⁴ Akad néhány kivétel, például *kizárólag, okvetlenül*.

elemei, például az intonáció (H. Molnár 1968: 18. kk., Keszler 1989, Kiefer 1990: 7, Rácz 1991: 85. kk.). Ezek együttesen alkotják a magyar nyelv modális rendszerét.

A módosítószó – mivel nincs paradigmája – elhatárolható a modális igéktől és általában a segédigéktől. A modális partikulától az különbözteti meg, hogy felel eldöntendő kérdésre, azaz önmagában teljes mondatot reprezentál, míg a partikula semmilyen kérdésre sem felelhet (Helbig 1988, 1993, Keszler 1995: 304). Szóformája alapján elválasztható a több szóból álló modális mondatrésztletektől, tagmondatoktól (pl. *nem is tudom; az igazat megvallva; úgy látszik*).

3.2.3. Egyéb szervetlen kifejezések

A módosítószók érintkeznek az összefoglalóan bevezető szavaknak, kifejezéseknek nevezett nyelvi egységekkel. Megnyilatkozásainkat ugyanis gyakran olyan szavakkal kezdjük, amelyek attitűdünket is kifejezik (pl. *természetesen, nyilvánvalóan, kétségkívül, feltehetően*). Ezek, ha nyilatkozatpéldány élén állnak is, módosítószók. Problematikusabb azoknak a szavaknak a helye a szófaji rendszerben, amelyek a nyilatkozatok összefüggésére, a gondolatmenetre, az információ forrására, a kifejezés módjára, formájára utalnak egy bevezető kifejezéssel vagy közbevetéssel (pl. *következésképpen, úgymond, pontosabban*). Ezek több tulajdonsága megegyezik a módosítószókéval (szervetlenek, nem illeszkednek a szintaktikai szerkezetbe, előre- és közbevetethők, törölhetők) (Péter 1991: 174, Keszler 1997), funkciójukban azonban különböznek tőlük.

A szakirodalomban ezeket többféle elnevezéssel is illetik, például *diskurzuspartikulák* (Palmer 1986: 88. kk., Levinson 1983: 87, 162. kk.), *formai mondatminősítők* (Varga 1994: 523), *modális szavak* (Péter i. h., a modalitást kommunikatív-szemantikai kategóriának tekintve).

A módosítószók szerepet kaphatnak a társalgás folyamatának szervezésében is, ezért funkcionálisan érintkeznek az interakciós mondatsszókkal (pl. [...] – *Valóban?*).

3.3. Disztribúció

A módosítószók gyakran társulnak egymással, kölcsönösen árnyalják a modális jelentést. Például *Alighanem tényleg* voltak imperialisztikus ábrándjai; És ha *esetleg tényleg* ő volt?; Hát *most talán végre* alkalmat lelünk erre; *Valószínűleg tényleg* gyerekkorban kell elkezdni.

Hasonlóképpen gyakori jelenség, hogy módosítószó partikulával társul. Például *tulajdonképpen biztosan; alighanem csak; esetleg mégis; talán csak nem; legalábbis valószínűleg*.

A gyakori együttes előfordulás összekapcsolódáshoz is vezethet, különösen gyakori ez a tagadószó és az *is* partikula esetében (pl. *alighanem, dehogynem, netalántán, dehogyis*).

Modális-jelentésárnyalatú kötőszó és módosítószó társulására szintén sok példát találhatunk (pl. *bár alighanem; pedig alighanem; sőt alighanem*).

A módosítószók megoszanak abból a szempontból, hogy mennyire hajlamosak a disztribúcióra. Ugyanígy fokozati skálán helyezhetők el a partikulák is, vannak olyanok, amelyek szinte minden módosítószóval állhatnak együtt (pl. *még, már, épp, csak*). A disztribúciós vizsgálat figyelembe veheti azt is, hogy milyen az elemek sorrendje, megfordítható-e (pl. *talán csak; csak talán*).

4. A hangutánzó mondatsszók

A hangutánzó mondatsszók a behatallás jelenségével függnek össze: az állati, természeti hangokat, élettelen dolgok által keltett szándékolatlan hangélményt rögzítik, nyelvivé teszik azáltal, hogy állandó hangsorral idézik fel a hangadást.

Állati hangadást jelölő mondatsszók: pl. *gá-gá, kikiriki, kakukk, miau, nyihaha, bú*, természeti jelenségek: pl. *lics-locs, durr, bumm* (villámlás), tárgyak hangjai: pl. *csitt-csatt, puff, csingilingi, bim-bam*.

A hangutánzó mondatszók közé sorolhatjuk az emberi hangadást jelölők közül például a csuklás: *hukk*, csók: *cupp*, tüsszentés: *hapci*, sírás, zokogás: *brühühü*, óá szavait.

Ha a hangadást jelölő mondatszókat nem idézetszerűen használjuk, akkor már nem mondat-
szók, hanem más szófaji kategóriába soroljuk őket, például főnevek: *egy nagy bummm, durr hallat-
szott*, képzéssel igék: *kakukkol, hapticzik, durrantgat*. Ritkán a mellénevekhez hasonlóan jelzők a
mondatban: *brekeke béka, nénó autó*.

SZAKIRODALOM

- Antal László 1975. Két karcolat a leíró nyelvészet köréből. *MNy.* LXXI, 40–5.
- Balázs Géza 1993. Kapcsolatra utaló (fatikus) elemek a magyar nyelvben. *NytudÉrt.* 137. Akadémiai K., Budapest.
- Balázs Judit 1991. Ó, jaj. In: *Benkő-Emlékkönyv*, Szerk. Hajdú–Kiss, ELTE, Budapest.
- Bartha Csilla 1993. *Egy amerikai magyar közösség nyelvhasználatának szociolingvisztikai megközelítései*. Kandidátusi értekezés, Budapest.
- Békési Imre 1986. *A gondolkodás grammatikája*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Deme László 1971. *Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata*. Akadémiai K., Budapest.
- Doherty, Monika 1988a. *Perhaps*. In: *Studien zum Satzmodus I. Linguistische Studien A*, 177. Berlin.
- Doherty, Monika 1988b. Sentence mood and the integration of attitudinal elements. In: *Studien zum Satzmodus II. Linguistische Studien A*, 185. Berlin.
- Fábricz Károly 1986. *Partikulák a magyar és az orosz nyelvben*. Kandidátusi értekezés. Szeged.
- Fábricz Károly 1989. Where Does the Function and meaning of Modal Particles Come From? In: *Sprechen mit Partikeln*. Herausg. H. Weydt, Berlin, 378–87.
- Fülei-Szántó Endre 1974. A modalitás logikai és szemantikai modelljéről. *NytudÉrt.* 83. 148–55.
- I. Gallasy Magdolna 1992. Az indulatszók. *TNyt.* II/1.: 839–52.
- Helbig, Gerhard 1988. *Lexikon deutscher Partikeln*. VEB Verlag, Leipzig.
- Helbig, Gerhard–Helbig, Agnes 1993. *Lexikon deutscher Modalwörter*. Langenscheidt, Leipzig.
- Juhász Dezső 1992. A módosítószók. In: *TNyt.* II/1. 815–38.
- Kálmán László 1994. Kálmán–Nádasdy: A hangsúly. In: *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia*. Szerk. Kiefer, Akadémiai Kiadó, Budapest, 393–467.
- Kelemen József 1970. *A mondatszók a magyar nyelvben*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Keszler Borbála 1989. Az összetett mondatok modalitása. In: *Fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből*. Szerk. Rácz Endre, Tankönyvkiadó, Budapest, 283–305.
- Keszler Borbála 1989. Az egyszerű és az összetett mondat határsávja. *TanMondt.* 111–33.
- Keszler Borbála 1992a. A mai magyar nyelv szófaji rendszere. In: *Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára*. Szerk. Kozocsa–Laczkó, Budapest, 1992. 131–9.
- Keszler Borbála 1992b. Szintaxis. In: *Világirodalmi lexikon* 14. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Keszler Borbála 1995. A mai magyar nyelv szófaji rendszerezésének problémái. *Nyr.* 119: 293–308.
- Keszler Borbála 1997. *A közbevetések és a hátravetések grammatikai sajátosságai*. Kézirat.
- Keszler Borbála 1998. Bevezető szók és kifejezések. *PéterEml.*
- Kiefer Ferenc 1986. A modalitás fogalmáról. *NyK.* 88. 3–37.
- Kiefer Ferenc 1988. Modal particles as discourse markers in questions. *Acta Linguistica Hungarica* 38: 107–25.
- Kiefer Ferenc 1990. Modalitás. *Linguistica Ser. C, Relationis, I.* Budapest.
- Kocsány Piroska 1986. A mondás mint szöveg típus. Kandidátusi értekezés. Debrecen.
- Levinson, Stephen C. 1983. *Pragmatics*. Cambridge.
- Lewis, David 1972. *General Semantics*. In: *Semantics of natural language* (ed. Davidson–Harman) Dordrecht.
- Lotz János 1976. Első grammatikai felfogásomról. In: *Szonettkoszorú a nyelvről*. Gondolat Kiadó, Budapest, 111–20.
- Lyons, John 1977. *Semantics*. Cambridge.
- Lyons, John 1981. *Language, Meaning and Context*. Fontana Pb. Chaucer P.

- A. Molnár Ferenc 1976. *Ne, nesze, ni. MNy.* 72: 312–5.
- H. Molnár Ilona 1968. Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben. *NyudÉrt.* 60.
- Németh T. Enikő 1994. Módszertani útmutató a szóbeli diskurzusok megnyilatkozás-példányokra tagolásához. *MNy.* 90: 327–30.
- Palmer, F. R. 1986. *Mood and Modality.* Cambridge.
- Péter Mihály 1991. *A nyelvi érzelmkifejezés eszközei és módjai.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- Prószéky Gábor 1989. Határozók, szabad határozók. *ÁNyT.* XVII. 213–40.
- Rácz Endre 1991. Modális mellékmondatokról. *NyudDolG.* 38. 85–91.
- Rácz Endre A belehallás jelenségéről.
- Ruzsa Imre 1989. *Logikai szintaxis és szemantika.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Schiffrin, Deborah 1987. *Discourse markers.* Cambridge University Press, Cambridge.
- Varga László 1994. A hanglejtés. In: *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia.* Szerk. Kiefer, Akadémiai Kiadó, Budapest, 468–549.
- Wardhaugh, Ronald 1995. *Szociolingvisztika.* Osiris-Száadvég, Budapest.
- Zsilka János 1983. Jelentéselemzések – a modalitás köréből. A „*Nyelvi mozgásformák dialektikája*” kutatócsoport munkái 2. Budapest.

Kugler Nóra

A szóbeli és az írásbeli elbeszélő szövegekről

„A nyelv ugyanis kizárólag az őt megtestesítő konkrét megnyilatkozásokban válik létté, mint ahogyan az élet is ugyanígy csak konkrét megnyilatkozásokban válik nyelvvé. A megnyilatkozás tehát a nyelvvel kapcsolatos kérdésfeltevések megkerülhetetlen csomópontja.”

(Bahtyin)

1. Bevezető megjegyzések

1.1. E dolgozatban a beszélt és írott szövegek problémáját elsősorban az elbeszélő diszkurzussal kapcsolatban, arra vonatkoztatva közelítem meg, mégpedig abban a reményben, hogy ezen szempont érvényesítése az elbeszélő szövegek árnyalt szövegtani-szövegtipológiai megközelítéséhez is hozzájárul.* A szöveg médiumának vizsgálata során a szóbeli és írásbeli közlések fizikai manifesztációjából, továbbá kommunikációs helyzetéből adódó különbségekre, valamint a médium és a dialogicitás viszonyára kérdezek rá. Témám szövegtani megközelítését természetesen nem tarthatom megoldhatónak anélkül, hogy ne utaljak a beszélt/írott nyelv kérdéskörének nyelvelméleti és kommunikációelméleti kontextusára.

1.2. A nyelvi közlés médiuma, beszélt vagy írott volta a nyelvhasználati kiindulópontú szövegtanok, illetve diszkurzuselemzések számára alapvető problémaként jelentkezik (vö. például: Brown–Yule 1983: 4–19, Vater 1992: 16), amire a magyar szövegtani szakirodalomban is többen felhívták a figyelmet (vö. például Balázs 1985, Petőfi 1988). Ha ugyanis a nyelvet a használata felől, pragmatikai szempontból közelítjük meg, tehát a megnyilatkozásokból, azaz a nyelvi érintkezés realizációiból indulunk ki, számolnunk kell a verbális kommunikációs folyamat szóbeliségéből, illetőleg írásbeliségéből adódó sajátosságokkal. A különböző kommunikációs situációkban megjelenő beszélt vagy írott közlések szövegtani vizsgálata tehát egy olyan nyelvelméleti keretben

* Jelen dolgozat egy készülő – a perszonális narráció szövegtani megközelítéséről szóló – nagyobb munkám része, előtanulmánya.

képzelhető el, amely a nyelv működését a kommunikáció folyamatának viszonylatában magyarázza (vö. Bańcerowski 1981: 293, 302–3, 310). Következésképpen e megközelítésben — a humboldti hagyományhoz kapcsolódva — a nyelv már nem annyira mint 'eszköz', hanem sokkal inkább mint 'tevékenység' nyer értelmezést: „Maga a nyelv nem mű (ergon), hanem tevékenység (energia)” (Humboldt 1836/1985: 83). A hang és a betű által realizálódó szöveg tehát a verbális kommunikáció egységeként csak viszonylagosan tekinthető elkülöníthetőnek, ugyanis a használat – a szövegalkotás és a szövegbefogadás – kontextusában válik működőképpé.

1.2.1. Brown és Yule a fentiek értelmében tesz különbséget *s z ö v e g* (text) mint termék és *d i s z k u r z u s* (discourse) mint folyamat között: „A szavakat, kifejezéseket és mondatokat, amelyek egy diszkurzus szövegbeli lejegyzésében megjelennek, úgy fogjuk fel, mint annak a kísérletnek a bizonyítékát, hogy az alkotó (beszélő/író) üzenetet akar közölni a befogadóval (hallgatóval/olvasóval). Különösen az érdekel bennünket, hogy a befogadó hogyan juthat el addig, hogy megértse az alkotó szándékolt üzenetét egy konkrét esetben, és hogy a konkrét befogadó(k)hoz kapcsolódó előfeltételek meghatározható körülmények között hogyan befolyásolják az alkotó diszkurzusának a szerveződését. Világos, hogy ez olyan megközelítés, amely a nyelv kommunikatív funkcióját tartja a vizsgálódás elsődleges területének, és amely következetesen azt kutatja, hogyan írhatók le a nyelvészeti formák, de nem mint statikus objektumok, hanem mint a kifejeződő szándékolt jelentések dinamikus eszközei.” (Brown–Yule 1983: 24). A nyelvészeti pragmatikára támaszkodó diszkurzuselemzés tehát a nyelvhasználat tanulmányozása során tekintetbe veszi a kommunikációt befolyásoló társadalmi és pszichológiai tényezőket, s amikor a nyelvészet kutatási területéhez kapcsolódik, annak a folyamatnak a beszélt vagy írott megjelenésére koncentrál, amely által a nyelvet bizonyos kontextusokban bizonyos szándékok kifejezésére használjuk (Yule 1994: 83–4, 129).

1.2.2. A dolgozat elméleti háttérül tehát a nyelvészeti pragmatika szolgál, amely azonban kiegészül a gadameri irodalmi hermeneutika, valamint a bahtyini nyelvfelfogás termékeny szempontjaival. E megközelítésmódok ugyanis – habár filozófiai háttérük eltérő, s a hangsúlyok kérdésfeltevéseikben máshová esnek – közősek abban, hogy a nyelvet elsősorban tevékenységként értelmezik. Az együttműködési alapelv, amely a nyelvészeti pragmatika központi fogalma a közvetlen verbális kommunikáció jellemzése kapcsán, a beszédpartnerek kölcsönös aktivitását feltételezi a kommunikáció sikeressége érdekében (vö. Grice 1975/1997: 216). Gadamer pedig a nyelvről szólva a közvetett/írásos kommunikációval kapcsolatban is hangsúlyozza a kölcsönös megértetés alapvető jelentőségét: „... a beszéd olyan kommunikációs folyamat, melyben az emberek egyezésben vannak. Épp ez az a messze ható dimenzió, melyben a nyelv és az írás, valamint a kettő viszonya egymáshoz közelít.” (Gadamer 1981/1994: 172). A nyelv dialogikus felfogását valló Bahtyin szintén elveti a szöveg dologként való értelmezését, s a létrehozás és a befogadás kontextusa által meghatározott szöveg – legyen az akár beszélt, akár írott – dialogikus jellegére figyelmeztet (Bahtyin 1976/1986: 511–2, 1953/1988: 253–4). Kérdésfelvetésünk szempontjából fontos tehát megjegyezni, hogy ezen elméleti megközelítések bizonyos eltérései, különbségei magyarázhatók aszerint is, hogy a nyelvhasználat értelmezése során a közvetlen/beszélt (nyelvészeti pragmatika) vagy a közvetett/írásos (irodalmi hermeneutika) létmódú szövegek vizsgálatából indulnak-e ki, vagy egyaránt számot vetnek mindkét létmód sajátosságaival (vö. Fehér 1998).

1.3. Mivel a szóbeliség-írásbeliség problematikáját elsősorban a szövegek egy sajátos csoportja kapcsán vetem fel, hiszen vizsgálatom középpontjába a szóbeli és az írásbeli narratív kommunikáció közötti különbségek kerülnek, szükségesnek tartom felvázolni, mit értek az *e l b e - s z é l ő d i s z k u r z u s* fogalmán. Elbeszélő diszkurzusról olyan fikcionális vagy nem fikcionális verbális szövegek esetén beszélhetünk, ahol a beszélő a világról való ismereteit egy elbeszélői horizont alkalmazásával közvetíti, azaz önmagától elidegenítve egy történet keretében közli, pontosabban ahol a diszkurzus során e közlésmód dominánsnak mondható (a kérdésről bővebben: Tátrai 1997a: 178–9). Következésképpen az ún. elbeszélő szövegek egy lehetséges szövegtipoló-

giai megközelítését a közlésmódból kiindulva képzelem el, méghozzá Gérard Genette értelmezéséhez kapcsolódva, amely a közlésmód problémáját elválasztja az irodalmi műnemek és műfajok problémájától: „a szoros értelemben vett műfajok irodalmi kategóriák, a módok pedig a nyelvészethez tartozó kategóriák, vagy pontosabban olyanok, amelyek a verbális kifejezés antropológiájához tartoznak” (Genette 1979/1988: 235). A dolgozatban arra keresek választ, hogy az elbeszélő diszkurzus szóbelisége vagy írásbelisége hogyan viszonyul a közlésmód adta lehetőségekhez.

2. Az elbeszélő diszkurzusok szóbeliségéhez és írásbeliségéhez

2.1. Ha a beszélt és az írott nyelvi kód viszonyát történeti aspektusból szemléljük, egyértelműnek tűnik a beszélt kód elsődlegessége az írott kódhoz képest. Tagadhatatlan ugyanis, hogy adott nyelvközösségekben az írott megnyilatkozások a beszédmegnyilatkozásokból indulnak ki, vagyis az írásbeliség kialakulása a beszéd egyszerű visszaadásának, rögzítésének az igényével hozható összefüggésbe. Másképpen szólva: az írott kód – legalábbis kezdetben – másodlagos a beszélt jelrendszerhez képest, hiszen az írásrendszerek elemei tulajdonképpen jelek jeleinek tekinthetők (vö.: Saussure 1916/1967: 43–4, valamint Bańcerowski 1981: 300). Pragmatikai alapálásból azonban mindenképpen számolni kell azzal, hogy a beszélt és az írott forma számos nyelvközösségben a nyelv működésének két lehetőségeként jelenik meg. E nézőpontból (is) figyelemre méltó a prágai nyelvészkörhöz tartozó Josef Vacheknek *Az írott nyelv problémája* című 1939-es tanulmánya, melyben a két jelrendszer sajátosságait funkcionális szempontból közelíti meg, az írásról szólva egy olyan autonóm normarendszerről beszél, amely koordinált viszonyban van a beszédnormával: „Közismert, hogy egy nyelvközösség (legalábbis egy művelt nyelvközösség) tagjai két nyelvi normával rendelkeznek – eggyel a nyelvi, eggyel az írásos megnyilatkozások számára, ha nem is bírják mindkét normát teljesen egyformán. A nyelvközösség minden tagja tudatában van annak, hogy a két norma kiegészítő jellegű, mert mindkettőnek specifikus funkciója van, amelyben az egyiket a másik nem képviselheti jól.” (Vachek 1939/1981: 281). Az önálló jelrendszerként funkcionáló médiumoknak tehát szükségszerűen rendelkezniük kell fizikai tulajdonságaikból és használati körükből adódó sajátosságokkal. E nézőpontból viszont már kérdéses lehet a két médium közt feltételezett értékhierarchia, azaz sokkal inkább kölcsönviszonyról beszélhetünk. A hangzó beszéd ontológiai elsőbbségének elismerése tehát nem jelenti feltétlenül azt, hogy funkcionálisan is elsőlegesnek kell tartanunk (vö.: Lotz 1976: 197–201).

2.2. A szóbeli és írott szövegek kommunikációs működésének különbségeit egyrésztől a szöveg fizikai megvalósulásában kereshetjük: mindenképpen számításba kell vennünk a szöveg audiális vagy vizuális jellegét; másrésztől azonban azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a szóbeli és az írott szövegek kapcsán felvethető a szöveg rögzítettségének, azaz a verbális interakció közvetlenségének, illetve közvetettségének a problematikája.

2.2.1. A hangzó beszédet – mint tudjuk – a szegmentális és a szupraszegmentális eszközök használata jellemzi, amelyek bizonyos megnyilatkozások esetén döntően meghatározhatják a jelentéstulajdonítási lehetőségeket. Az ironikus hatás például a hangzó beszédben általában nagyban az intonáció függvénye, s kiemelkedő szerepe van az intonációnak a nyelvi érzelmkifejezés területén is (a témáról bővebben: Péter 1991: 136–48, valamint Szende 1976). A szegmentális és a szupraszegmentális eszközök használata közvetlen interakcióban kiegészülhet különböző paralingvisztikai erőforrások (gesztusok, mimika) alkalmazásával: a szóbeli verbális közléseket vizsgálva fontos kérdés, hogy milyen kapcsolatban van a nyelvi kód a megnyilatkozásokat kísérő, sőt néha helyettesítő nem verbális kódokkal. (E szempontból rendkívül érdekes a telefonbeszélgetés. Ebben az esetben a közvetlen interakció ugyanis részlegesnek mondható, hiszen a kódolás és dekódolás időbeli egybeesése mellett a beszélő és a hallgató térbeli elhelyezkedése különbözik. Vagyis ha a beszélő él is a mimikában és a gesztusokban rejlő lehetőségekkel, ezt a hallgató nem tudja dekódolni – hacsak nem videotelefonon beszélgetnek.)

A fonocentrikus elméletek a szóbeli közlésnek az írásbeli közléssel szembeni elsődlegességét arra vezetik vissza, hogy a beszédhang fizikailag kötődik a beszélőhöz (vö.: Derrida 1967/1991: 32–3, Szende 1976: 16–7, 67–8). A nyelvhasználat szempontjából annyit tehetünk ehhez hozzá, hogy hangja alapján általában valóban meg lehet határozni a beszélő nemét, meg lehet becsülni korát, iskolázottsági fokát, sőt személyiségére és egészségi állapotára is lehet következtetni (Brown–Yule 1983: 10). Kisebb megszorításokkal és nagyobb áttételekkel (az íráshoz eszközökre van szükségünk, a beszéd viszont „anatómiai adottság” [Szendé 1976: 17]) mindez – ahogy a grafológiai kutatások is mutatják – a kézírásról is elmondható (a mindennapokban is beszélünk gyerekes, nőies, ideges stb. kézírásról). Az egyre kiterjedtebb használati körű nyomtatott betű esetében azonban már nincs közvetlen és egzisztenciális kapcsolat a beszélő és a betű között, de a problémát új megvilágításba helyezheti, hogy a gépi hangképzés, amely (még) közel sem annyira elterjedt, mint a nyomtatás, sem kötődik már fizikailag egy adott nyelvhasználóhoz.

Az írás származékos és absztrakt jellegét szokás azzal indokolni, hogy nem tükrözi a beszéd folyamatát a maga teljességében, hogy a hangzó beszéd gazdagságát a betűk és az írásjelek csak részlegesen tudják visszaadni: a hangzó beszéd egyes lehetőségeit csak másodlagosan, körülírással lehet írásban visszaadni (pl.: *mondta alig hallhatóan, hadarta izgatottan* stb.). Azonban az írott kódra sem lehet minden esetben problémamentesen átfordítani a beszélt kódot (pl.: *idézet vége, zárójelben jegyzem meg, idézőjelben mondom* stb.). Az írásképfunkciója tehát nem merül ki a beszéd kifejező elemeinek imitálásában, az írott szövegnek a szem számára is van sajátos mondanivalója. Az írott verbális kódban rejlő sajátos stilisztikai lehetőségekre a magyar szakirodalomban Zolnai Béla már a húszas években felhívta a figyelmet (Zolnai 1926/1957: 53–107). Az írásképfunkció, a betűk és az írásjelek formája és térbeli elrendeződése olyan lehetőség, amely az írott nyelvi kódoknak a sajátja. Tehát ha a hangzó beszédre azt állítjuk, hogy audialitásából következően csak részlegesen adható vissza írásban, akkor a vizuális jellegű írás ’hangosításáról’ is elmondható ugyanez.

Akárcsak a hangzó beszéd esetében, az írott szövegeknél is felmerülnek bizonyos multimedialis lehetőségek: az írott szövegek kiegészülhetnek képekkel, ábrákkal, táblázatokkal stb. Az ilyen heterogén jeleket tartalmazó szövegek kapcsán méltán vehető fel, hogy meddig beszélhetünk nyelvi szövegekről, meddig és milyen alapon mondható dominánsnak a verbális összetevő (vö.: Petőfi 1988: 223, valamint Fehér 1996: 109–14). Ha a problémát az elbeszélő szövegekre vonatkoztatjuk, kitüntetett figyelmet érdemel a képregény, ahol a képi megjelenítés és a verbalitás szimbiózisáról beszélhetünk, s amely éppen ezért átmeneti műfajnak tekinthető (vö.: Zsilka 1986: 83–6, továbbá Vater 1992: 14–25). A képregényben a nyelvi jelek aránya szövegpéldányonként nagy kilengéseket mutathat. Ha csak a verbális összetevőt nézzük, akkor pedig a szereplőkhöz rendelt párbeszédek – melyek vizuális megjelenítésében egyébiránt nagy szerepet kaphatnak a különböző grafostilisztikai eszközök – és a bevezetőben vagy a képek alatt olvasható elbeszélő részek viszonyára és arányára kérdezhetünk rá. Sommásan annyit talán megjegyezhetünk, hogy a képregényben, melynek létrejöttét és létmódját inkább a filmhez való viszonyából kiindulva magyarázhatjuk (Zsilka 1986: 83), az elbeszélő diszkurzusra jellemző narráció nem játszik domináns szerepet, ellentétben például egy gazdagon illusztrált meséskönyvvel. Hasonlóképpen vetődik fel a probléma a filmben alkalmazott szóbeli narráció esetében is.

A (dominánsan) verbális elbeszélő szövegek fizikai manifestációjáról szólva meg kell még említeni, hogy a szöveg audialis vagy vizuális jellege kihat a szövegprodukcióna és a szövegpercepcióra. Gondoljunk csak a beszélés és az írás, illetőleg a hallgatás és az olvasás idővonatkozásaira, amelyek nagyban meghatározhatják az elbeszélő diszkurzus jellegét: „Bár bizonyos elbeszéléseknél feltételezhetjük az olvasás megszakítás nélküli időbeli lefutását, egy regény szerzője tisztában van azzal, hogy a diszkontinuitással, mellyel meg kell alkudnia az elbeszélő irodalomnak. Musil bizonyosan nem számított arra, hogy szünet nélkül olvassuk el *A tulajdonságok nélküli ember*-t. Az epikus irodalom éppenséggel arra számít, hogy a diszkontinuitás új kontinuitáshoz vezet. Az elbe-

szélésnek ez bizonyos szabadságot ad az idősor kezelésében, de új követelményeket támaszt az írás művészetével szemben, például hogy fel tudja kelteni és fokozni tudja a feszültséget.” (Gadamer 1981/1994: 186). A szóbeli és írásbeli elbeszélések viszonya bonyolult összefüggéseket mutat: közel sem biztos például, hogy egy jó regényírónak jó adomázónak kell lennie, és egy jó adomázóból sem válik feltétlenül jó regényíró. Általánosságban az is elmondható, hogy az írásbeli közlések befogadásakor a szóbeli közlés befogadásánál hangsúlyosabban érvényesül a megértés holisztikus jellege, amely kihathat a szövegfajta felismerésére (vö.: Fehér 1993:94). (Az olvasás megkezdésekor általában a teljes írott szöveg, vagy annak egy nagyobb egysége a rendelkezésünkre áll, a hangzó szöveg megértése viszont erősen kötődik a beszéd linearitásához.) E kérdéskör azonban már összekapcsolódik, s ily módon átvet az szöveg rögzítettségének problémájához.

2.2.2. A szóbeli és az írásbeli diszkurzusok jellemzésekor a kutatók nagy hangsúlyt helyeznek arra, hogy az előbbi általában közvetlen interakciós, az utóbbi pedig közvetett interakciós kommunikációs helyzetben jön létre. A rögzítettség szempontja tehát alapvető szempontként jön számításba a szóbeli és írott szövegek kommunikációs funkciójának meghatározásakor. A rögzített szövegek abban különböznek a nem rögzített szövegektől, hogy nem érvényesül bennük az idő és hely közötti szerves egység, azaz nem azonos az adó és a vevő kommunikációs szituációja, a kódolás és dekódolás folyamata aszimmetrikus (Bańcerowski 1981: 301). Tehát csak a közvetlen interakciós kommunikációban van lehetősége a beszélőnek végrehajtani, a hallgatónak pedig kérni bizonyos korrekciókat annak érdekében, hogy fenntartsák és ellenőrizzék a kommunikációs folyamatot. Közvetett, időben aszimmetrikus interakciós helyzetben a szövegalkotónak előre fel kell készülnie befogadójának várható reakcióira, s az azonos szituációs kontextushoz kapcsolódó lehetőségek hiányában mindezt verbálisan előre kódolnia kell.

Az írásba foglalás (pontosabban: a rögzítés) a szöveget elidegeníti a szerzőjétől és a befogadójától, ezért a rögzített közlésnek alkalmassá kell válnia arra, hogy különböző szituációkban is meg lehessen érteni. Az írott szöveg ugyanis rögzítettségéből kifolyólag viszonylagosan függetlenedik megalkotásának és befogadásának adott társadalmi és pszichológiai környezetétől (vö.: Ricoeur 1981: 139–40). Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy az írott szöveg elemzésénél csak a nyelvi kommunikáció végső produktumát kell figyelembe venni. Az írásbeli diszkurzus jellemzésekor is szükséges a kommunikációs szituáció leírása, azaz a szövegalkotás és a szövegbe-fogadás kontextusának a figyelembevétele (vö.: Bańcerowski 1981: 295). A szövegalkotás kontextuális körülményei ugyanis nagyban meghatározzák, hogy a szövegbe milyen értelmezői utasítások kódoltak, s az pedig, hogy a befogadó hogyan kelti életre azt a szöveget, amellyel kapcsolatba kerül, a befogadás kontextuális körülményeinek a függvénye.

Az írásbeliség és a rögzítettség viszonyát vizsgálva érdemes különbséget tenni olyan írott szövegek között, amelyek meghatározott befogadó(k)hoz szólnak, s kötődnek a közvetlen interakcióhoz (jegyzetelés) vagy valamiféleképpen helyettesítik azt (levelezés), és olyanok között, amelyek nem utalnak vissza az író és a címzett személyes kapcsolatára (egyházi, jogi vagy szépirodalom). Gadamer így ír erről: „... az írásbeliség nyelvi vonatkozásának két különböző formájáról van szó, melyek egymás mellett léteznek. Az egyik az eleven beszéd helyettesítője, a másik szinte egy új teremtés, a nyelvi létezés új, sajátos formája, mely épp azáltal, hogy írva vagyon, olyan értelmi és formai igénnyel lép fel, mely nem illeti meg a szavak tovaszálló hangjait. Nyilvánvaló, hogy az 'irodalom' fogalma közelebbről ehhez a második formához tartozik, ahol nem egy eredeti beszéd-szituációra való visszautalás, hanem az előreutalás vált döntő fontosságúvá – éppen a szöveg megértésére és arra, hogy a szöveget beszélni hagyjuk.” (Gadamer 1981/1994: 176, továbbá vö. még 1986/1994).

A nyelvi közlések rögzítésének problémája azonban nem csak az írott szövegekkel hozható kapcsolatba. E szempontból ugyanis az orális költészet alkotásai, s velük összefüggésben az úgynevezett 'egyszerű formák' is kiemelt jelentőséggel bírnak. Az orális költészet ugyanis különféle mnemotechnikai eszközök (ismétlési formulák, rekurenciák) alkalmazásával az ismétlődő előadás

egyszeriségének bizonyos módon történő rögzítését tették lehetővé (Gadamer 1981/1994: 178–9), tehát hasonló funkciót tölthettek be, mint az írás. A kulturális közlésformákat megalapozó egyszerű (és elsődlegesen szóbeli) műfajoknak – legendáknak, meséknek, mítoszoknak, mondáknak, mondásoknak, tréfáknak, rejtvényeknek, példázatos eseteknek és emlékezőeseteknek (Jolles 1929/1968) – fontos szerepe van abban, hogy létrejöjjön a közösségi tudat és a közösségi emlékezet, amely magában foglalja a múlta történő reflektálás lehetőségét (vö.: Kanyó 1985: 10–5). Ezen egyszerű műfajokra való utalás a mi szempontunkból tehát azért sem kerülhető meg, mert nagyrészüket kapcsolatba hozható az elbeszélő közlésmóddal.

A beszélt és az írott szövegek kommunikációs működésének jellemzése összekapcsolódik a nyelvi funkciók kérdéskörével. Brown és Yule a nyelvi funkciók leírására két terminust vezet be: a *transz akció*t, amellyel a nyelv a 'tartalom' kifejezését (világrepresentációk készítését) szolgálja és az *interakció*t, amely magában foglalja a társadalmi kapcsolatok és személyes attitűdök nyelvi kifejezését (Brown–Yule 1983: 1–4). A fejlett írásbeliséggel rendelkező nyelvközösségekben a szóbeli és az írásbeli diszkurzusok között – funkciójukat tekintve – egyfajta 'munkamegosztás' figyelhető meg. Az írásbeli nyelvhasználatot elsősorban a tranzakció – az információ átadása és feldolgozása – jellemzi, habár vannak olyan írott műfajok, amelyek elsődleges célja a társadalmi kapcsolatok fenntartása (pl. köszönő levél, gyásztavirat stb.). Egy literális kultúrában a szóbeli nyelvet ezzel szemben az elsődlegesen interaktív használat jellemzi (vö.: Brown–Yule 1983: 4–19). E funkciómegoszlás azonban a szóbeli szövegek technikai rögzíthetőségének általánossá válásával napjainkban már erősen megkérdőjelezhető, ugyanis az interaktív funkció elsősorban a közvetlen interakciós kommunikációs helyzetekkel, s nem általában a szóbeliséggel hozható kapcsolatba. Talán elég, ha az elektronikus sajtónak a verbális kommunikációban, az információáramlásban betöltött meghatározó szerepére, azaz tranzaktív funkciójára utalunk, ahol az írott szövegekhez hasonlóan szintén felvethető a kódolás és a dekódolás aszimmetriájának problémája.

Talán nem szükséges hosszan érvelni amellett, hogy más kommunikációs helyzetbe kerülünk akkor, ha barátunkat felhíva nem vele, hanem az üzenetrögzítőjével beszélünk. Továbbá azt sem nehéz belátni, hogy alapvetően más a befogadói kontextusa annak, aki napjainkban hallgatja meg egy tömeghatású politikus egyik ötven évvel ezelőtti beszédének hangfelvételét, mint annak, aki részt vett azon a gyűlésen, és nem csak azért, mert lehetősége van akár többször is visszajátsszani, vagy akár kétszeres gyorsításban végighallgatni a felvételt. Hogy az elbeszélő diszkurzussal kapcsolatos példát is hozzunk: egy népmesének nemcsak az írásbeli, hanem a szóbeli – nemcsak a hang-, hanem a filmszalagra történő – rögzítése is megfoszt bennünket a mesemondásra jellemző közvetlen mesélő-hallgatói kapcsolat lehetőségétől. A rögzített szóbeli közlések közvetett létmódja tehát arra kényszerít bennünket, hogy újragondoljuk a szövegek fizikai manifesztációjának és rögzíthetőségének a viszonyát.

3. Az elbeszélő diszkurzusok dialogicitásához

3.1. A nyelv használatának dialogikus természetéből kiindulva a beszélt és írott elbeszélő szövegek közötti hasonlóságok és különbségek vizsgálatát további szempontok bevonásával gazdagíthatjuk. Más szóval arra is rákérdezhetünk, hogy milyen kapcsolat van az úgynevezett monologikus és a dialogikus szövegek, illetőleg a szóbeli-írásbeli és a közvetlen-közvetett diszkurzusok között.

3.1.1. A dialogikus viszonyrendszert itt – Bahtyinnal egyetértve – nem csak a szűk értelemben vett dialogikus (pár)beszéddel hozzuk kapcsolatba, hanem a nyelvhasználatra általában jellemző, átfogó kérdéskörként kezeljük (vö.: Bahtyin 1976/1986: 499–510). A verbális kommunikációban (a beszédtevékenységben) részt vevő személyek, a beszélő/író és a hallgató/olvasó ugyanis egyaránt aktív, válaszoló megértésre és megértetésre van felkészülve: a szöveg alkotója számol azzal, hogy „szavai korábbi – saját és idegen – megnyilatkozások közegébe kerülnek, ezért minden adott kijelentése hozzájuk kapcsolódik (folytatja őket, vitába száll velük vagy egyszerűen föltéte-

lezi hallgatójáról, hogy ismeri őket); a szöveg befogadója pedig – mivel egyszerűen igyekszik megérteni a szöveget – „maga is aktív válaszreakciót tanúsít a közléssel szemben” (Bahtyin 1953/1988: 253–4). Az eddigiekből nyilvánvalóan következik, hogy az ún. monologikus szövegekre is – minthogy kommunikatív szándékkal jönnek létre – jellemző a dialogikusság. A diszkurzus folyamatában megjelenő szöveg egyrészt feltételezi a befogadást, s ily módon a dialogikus viszonyok jelenléte a nyelvi szerveződésben is nyomon követhető (ld. például a deiktikus és a modális nyelvi elemek problematikáját), másrészt kommunikációs aktussá válásának szükségszerű feltétele, hogy befogadják. A közvetett kommunikációs szituációban megjelenő rögzített közlések, s így az írott szövegek nagy része a hagyományos értelemben monológként értelmezhetők, hiszen a befogadónak nincs lehetősége a közvetlen verbális visszajelzésre. (Talán csak az olyan esetek kivételek, mint például Babits beszélgetőfüzetei vagy a Kosztolányi-féle beszélgetőcédulák.) Az emberek közötti bonyolultabb kulturális érintkezés írásbeli és monologikus szóbeli szövegei tehát „késleltetett cselekvésre ösztönző tevékeny viszontmegértéshez apellálnak” (Bahtyin 1953/1988: 253), azaz közvetett interakciós kommunikációs szituációban jelennek meg.

A dialógus (párbeszéd) meghatározásakor a kutatók általában abból indulnak ki, hogy a szövegben a beszélői-hallgatói szerepek felcserélődnek (vö. például Bańcerowski 1981: 299, Jacques 1979: 152; idézi Maár 1995: 93). Érdemes azonban tisztázni, hogy a párbeszéddel kapcsolatban a folyamatról (diszkurzusról) vagy annak eredményéről (szövegről) beszélünk-e. Ha ugyanis a textualitás meghatározásánál figyelembe vesszük az intencionalitást, azaz a szöveg jelentését összefüggésbe hozzuk az üzenet szándékolttságával, valamint a szándékoltság felismertetésével és felismerésével (vö.: Grice 1957/1997: 192–5, szövegtani vonatkozásairól Fehér 1998), akkor ez azt jelenti, hogy a 'par excellence' dialógus esetén is – amennyiben egy szövegnek tekintjük – egy olyan szerzői tudatot kell feltételeznünk, akinek szándékolt üzenetét a dialógus egésze alkotja, továbbá egy olyan befogadói pozícióval is számolnunk kell, akit a dialógus egésze megcélöz. A fiktív párbeszédek tartalmazó dráma esetén mindez vélhetően könnyen belátható, a mindennapi párbeszéd kapcsán azonban általában meglehetősen önkényesnek tűnik egy kívülálló értelmezői pozíció kijelölése (vö. a 'megfigyelő paradoxonának' nevezett problémával [Labov 1972: 209–10]). Megfontolandónak tartjuk Bahtyin gondolatát, amely szerint a konkrét megnyilatkozásoknak „mint az emberek közti beszédkapcsolat alapegységének határait a beszédalanyok váltakozása, vagyis a beszélő személyek váltakozása jelöli ki” (Bahtyin 1953/1988: 255–6). Tehát nemcsak a monológot értelmezhetjük kérdésként és válaszként, vagyis egy nagyobb dialógus részeként, hanem a 'par excellence' dialógusról is elmondhatjuk, hogy tulajdonképpen egymással szoros – intertextuális – kapcsolatban lévő (gyakran végtelenen rövid) monológok összességéként is felfoghatók (Bahtyin 1976/1986: 499).

A probléma értelmezését árnyalhatja, ha számításba vesszük, hogy a párbeszéd feltétele a közvetlen interakciós kommunikációs helyzet, pontosabban a kódolás és a dekódolás időbeli szimmetriája (vö. a telefonbeszélgetésről mondottakkal), amely általában feltételezi a diszkurzus szóbeliségét. A párbeszédre épülő társalgás tehát olyan *d i s k u r z u s* típusként jellemezhető, amelynek legalább két, közvetlen interakciós viszonyban lévő résztvevője van, akik között a beszélői-hallgatói szerepek folyamatosan cserélődnek, azaz választ a befogadó rögtön verbalizálhatja (vö. Albertné 1992: 9–10). A társalgás egyes fordulói mint *p r o d u k t u m* ok – éppen az adott beszélő tevékenységével összefüggésben – rendelkeznek bizonyos fokú önálló textualitással, amely természetesen a nyelvhasználat dinamikus folyamatában, a diszkurzusban nyerhet értelmet és értelmezést.

3.1.2. A nyelvi közlés dialogikus jellegét mutatja, hogy „mindig valakihez szól, mindig címzettje van” (Bahtyin 1953/1988: 275). A történetelbeszélést is – legyen az szóbeli vagy írásbeli, valós vagy fiktív – általánosan jellemzi a beszédpartnerhez fűződő kapcsolat. Néhány kutató abban látja a narratív kommunikációnak a sajátosságát, hogy a társalgással, és a vele összefüggésbe hozható drámával ellentétben az elbeszélő diszkurzus során a beszélői szerepek nem cserélőd-

nek fel, a befogadó a kommunikációnak csak passzív eleme marad: „A narratív szöveg csak a narrátor mint egyetlen feladó közléseként értelmezhető, hiszen a passzív címzett sosem nyilatkozik meg ténylegesen, nem közöl semmit, ily módon aktív funkciója a szöveg létrehozásában nincsen. Ebből következik, hogy a narratív szövegben soha nincs olyan közlés, amely a beszédpartner aktív beavatkozását, közreműködését implicálja” (Maár 1995: 99). A közvetett interakciós kommunikációs helyzetben megjelenő írásbeli és rögzített szóbeli elbeszélő diszkurzusokban valóban nincs módja a befogadónak a közvetlen verbális visszajelzésre, a közvetlen interakciós szóbeli történetmondás azonban lehetőséget ad a történetbefogadónak arra, hogy verbálisan is bekapcsolódjon – a történetmondás megszakításával – a diszkurzusba: kérdéseivel, közbeszólásaival befolyásolhatja az elbeszélő történetmondó tevékenységét. (Gondoljunk csak a kisgyerekek mesehallgatói szokásaira vagy a népmesék hallgatóságára.) Talán pontosabb, ha csak azt mondjuk, hogy a narratív diszkurzus során a történetmondó tevékenység általában a beszédpartnernek egyikéhez (az elbeszélőhöz) köthető, még abban az esetben is, ha a történetbefogadó verbálisan megszakítja a történetmondást, hiszen csak az elbeszélő közvetítheti a történetből kibontakozó világot. Természetesen előfordulhat, hogy két vagy több elbeszélő mondja el az általuk ismert történetet a befogadónak. Sőt az is előfordulhat, hogy egymás számára idézik fel az adott történetet. Ez utóbbi esetben azonban már a beszélői (elbeszélői-történetbefogadói) szerepek felcserélődéséről beszélhetünk. Az ilyen elbeszélő diszkurzus már a társalgás irányába mutat, de ha az elbeszélő tevékenység domináns a diszkurzusban, akkor a probléma az elbeszéléssel kapcsolatban is felvethetőnek tűnik.

3.2. A szövegalkotó és a szövegbefogadó viszonyának szövegbeli kódolására a nyelv számos lehetőséget biztosít a számunkra. A kommunikáció szempontjából ezek közül elsősorban azok a nyelvi elemek a meghatározóak, amelyek a valóságos megnyilatkozásban részt vevő személyek szerepét kódolják, de ugyanakkor a szövegbe kódolt kommunikációs viszonyrendszer vizsgálatakor számolnunk kell a feladó-címzett szerepek egymásba ágyazódásával is, tehát amikor nem a diszkurzuson belüli szöveg(ek)ről beszélünk, hanem a szövegen belüli – ezért fiktív, azaz nem valóságos – diszkurzus(ok)ról. A probléma felvethető különböző és azonos típusba tartozó diszkurzusok kapcsán egyaránt. Egyfelől például egy dráma keretében is elhangozhatnak történetek, és egy szépirodalmi elbeszélés is tartalmazhat párbeszédet. Másfelől egy elbeszéléson belül is megjelenhetnek különböző elbeszélő-történetbefogadó szereotípiák. Az alábbiakban a szépirodalmi elbeszélésekben felbukkanó írásbeli és szóbeli narratív szituációk fikcióinak problémáját vizsgáljuk fel.

3.2.1. Az elbeszélő szövegekbe ágyazódott, s ebből kifolyólag fikcionalódott narratív szituációk szövegtani megközelítéséhez termékenynek tűnő szempontot ad Mihail Bahtyin, aki különbséget tesz elsődleges és másodlagos beszédműfajok között. A bahtyini teória szerint ugyanis a kulturális érintkezésformák – művészet, tudomány, közelet – egy viszonylag magasabb, összetettebb szintjére jellemző másodlagos beszédműfajok, melyek többnyire, de nem kizárólagosan az írásbeliséghez kapcsolódnak, „formálódásuk során magukba gyűjtik és feldolgozzák a legkülönbébb elsődleges (egyszerű) műfajokat, amelyek nyelvi érintkezés feltételei közt közvetlenül alakultak ki” (Bahtyin 1953/1988: 247–8). A szépirodalmi elbeszélő műfajok többsége is él a szereotipizálódott elbeszélő-történetbefogadó fikciókkal: a regények, novellák keretén belül megjelenő, s ily módon transzformálódó elsődleges műfajok – párbeszéd, köznapis elbeszélések, levelek, naplók stb. – a másodlagos műfajok elemeivé válnak. A szépirodalmi elbeszélő diszkurzusnak, amelyre az írott forma és a közvetett interakció, a késleltetett befogadás a jellemző, a szerző és az olvasó a két résztvevője. A szépirodalmi elbeszélő szövegekben előforduló fiktív elbeszélő helyzetek tehát a szerző és az olvasó közötti kommunikáció kontrollja alatt állnak, a szöveg egészét nem fogják át.

3.2.2. A fiktív elbeszélő szituációk azokra a szépirodalmi elbeszélésekre jellemzők, ahol a történetmondás realisztikus motivációja egyfajta hitelesítő eljárásaként szolgál. Az emlékezői attitűd által meghatározott elbeszélői tevékenység ugyanis feltételezi a közlés szóbeliségét vagy írás-

beliségét, vagyis egy realisztikus kommunikációs szituációt, melyre az elbeszélő gyakran maga is utal. Az elbeszélő diszkurzus szóbelisége vagy írásbelisége pedig összefügg azzal, hogy az elbeszélő milyen viszonyban van történetének befogadójával. A szépirodalmi elbeszélés gyakran magába építi, azaz 'eljátssza' a különböző szóbeli és írásbeli elbeszélő helyzeteket: például Kosztolányi *Esti Kornél*jában az elsődleges elbeszélő (az 'író') az írásbeli, a másodlagos elbeszélő (Esti) pedig a szóbeli történetmesélést fikcionálja (bővebben.: Tátrai 1997: 328, 333–5), de a probléma felvethető Ottlik Géza *Iskola a határon* és a *Buda* című regényei kapcsán is.

Az elbeszélő diszkurzus szóbeliségének vagy írásbeliségének problémája sajátosan vetődik fel az ún. belső monológ esetében, ahol az elbeszélő nem tételez fel önmagán kívüli befogadót, ezért nem kell feltétlenül élnie a beszélt vagy írott médium adta lehetőségekkel. A monologikus szövegekről mondottak értelmében a belső monológra is jellemző azonban a dialogikus szerveződés: ez esetben az én önmagát szólítja meg. A sajátos (ön)kommunikációs viszony következtében a felidézett emlékek közötti kauzális és temporális kapcsolat lazábbá válik, s nagyobb teret kapnak a kronologikusságot megbontó egyéni asszociációk (Cohn 1978/1996: 151–7), aminek a magyarázatát az adhatja, hogy az elbeszélő egy olyan befogadói pozícióval számolhat, amellyel előismeretei megegyeznek. A szépirodalmi elbeszélő szövegekben megjelenő belső monológok azonban megkérdőjelezzik az 'első személyű' elbeszélés valóságosságát: ha egy elsődleges elbeszélő szövegébe ágyazódnak, akkor az válik problémássá, hogy az elsődleges elbeszélő hogyan fért hozzá belső monológhoz, ha pedig az elsődleges elbeszélő (autonóm) belső monológját olvassuk, akkor a monológ lejegyzése körüli problémák világítanak rá a szituáció ellentmondásosságára (vö.: Cohn 1978/1996: 142:150).

Végezetül csak arra szeretnék utalni, hogy a belső monológ problematikája — szépirodalmi vonatkozásain túl — azzal a messze vezető nyelvfilozófiai problémával hozható összefüggésbe, amely a nyelv és a gondolkodás viszonyára kérdez rá, s amely visszavezet bennünket kiindulópontunkhoz, a nyelv fizikai megvalósulásának kérdésköréhez.

IRODALOM

- Albertné Herbszt Mária 1992. A társalgás néhány jellemzője és szabálya. In: Petőfi S. János–Békési Imre (szerk.): *Szemiotikai Szövegtan* 5. 9–18.
- Bahtyin, Mihail 1976/1986. A szöveg problémája a nyelvészetben, a filológiában és más humán tudományokban. (Ford.: Orosz István) In: uő.: *A beszéd és a valóság*. Gondolat. Budapest. 479–514.
- Bahtyin, Mihail 1953/1988. A beszéd műfajai. (Ford.: Könczöl Csaba.) In: Kányó Zoltán–Siklaci István (szerk.): *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. Tankönyvkiadó. Budapest. 246–80.
- Bañcerowski Janusz 1981. A nyelvi közlés természete és a nyelvi funkciók. *Nyelvtudományi Közlemények* 293–311.
- Balázs János 1985: *A szöveg*. Gondolat. Budapest.
- Brown, Gillian–Yule, George 1983. *Discourse Analysis*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Cohn, Doritt 1978/1996. Áttetsző tudatok. Az elbeszéléstől a monológig. (Ford.: Cseresnyés Dóra.) In: Thomka Beáta (szerk.): *Az irodalom elméletei II*. Jelenkor – JPTE. Pécs. 81–194.
- Derrida, Jacques 1967/1991. *Grammatológia*. I. rész. (Ford.: Molnár Miklós). Életünk, Magyar Műhely. Szombathely, Párizs, Bécs, Budapest.
- Fehér Erzsébet 1993. Az írott nyelv vizuális aspektusa. In: Emlékkönyv Fábián Pál hetvenedik születésnapjára. Bp. 86–95.
- Fehér Erzsébet 1996. A vizuális költészet néhány szövegtani aspektusa. In: R. Molnár Emma szerk.: *Absztrakció és valóság*. JGYTF Kiadó. Szeged. 107–15.
- Fehér Erzsébet 1998. „Textualitás” és „intencionalitás”. *Kézirat*.
- Gadamer, Hans-Georg 1981/1994. Hang és nyelv. (Ford.: Tallár Ferenc). In: uő.: *A szép aktualitása*. T-Twins Kiadó. Budapest. 169–87.
- Gadamer, Hans-Georg 1986/1994. Az „eminens” szöveg és igazsága. (Ford.: Tallár Ferenc). In: uő.: *A szép aktualitása*. T-Twins Kiadó. Budapest. 188–201.

- Genette, Gérard 1979/1988. Műfaj, „típus”, mód. (Ford.: Simonffy Zsuzsa) In: Kanyó Zoltán–Siklaci István (szerk.): *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. Tankönyvkiadó. Budapest. 209–45.
- Grice, Paul 1957/1997. A jelentés. (Ford.: Terestyéni Tamás) In: Pléh Csaba–Siklaci István–Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv–kommunikáció–cselekvés*. Osiris Kiadó. Budapest. 188–97.
- Grice, Paul 1975/1997. A társalgás logikája. (Ford.: Pléh Csaba) In: Pléh Csaba–Siklaci István–Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv–kommunikáció–cselekvés*. Osiris Kiadó. Budapest. 213–27.
- Humboldt, Wilhelm von 1836/1985. Az emberi nyelvek szerkezetének különbözőségéről és ennek az emberi nem szellemi fejlődésére gyakorolt hatásáról. *Válogatott írásai*. Európa Kiadó. Budapest.
- Jolles, André 1929/1968. Eindache Formen. Tübingen.
- Kanyó Zoltán 1985. Az egyszerű formák rendszerezéséről. In: Bernáth Árpád–Csúri Károly (szerk.): *Az egyszerű formák szemiotikája*. Studia Poetica 7. Szeged. 7–26.
- Labov, William 1972. *Sociolinguistic patterns*. University of Pennsylvania Press. Philadelphia.
- Lotz János 1976. *Szonettkoszorú a nyelvről*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Maár Judit 1995. *A drámai és az elbeszélő szöveg szemantikai vizsgálata*. Modern filológiai füzetek 53. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Péter Mihály 1991. *A nyelvi érzelm kifejezés eszközei és módjai*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Petőfi S. János 1988. A szöveg mint interdiszciplináris kutatási objektum. *Nyr.* 219–29.
- Ricoeur, Paul 1981. *Hermeneutics and the Human Sciences*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Saussure, Ferdinand De 1916/1967. *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. (Ford.: B. Lőrinczy Éva) Gondolat. Budapest.
- Szende Tamás 1976. *A beszéd folyamat alaptényezői*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Tátrai Szilárd 1997a. Szöveg és narráció. Az elbeszélői horizont szerepe a narratív szövegek nyelvi működésében. *Nyr.* 177–87.
- Tátrai Szilárd 1997b. Az elbeszélés határai. Kosztolányi Dezső: Esti Kornél. *Nyr.* 325–38.
- Vachek, Josef 1939/1981. Az írott szó problémája. In: Antal László szerk.: *Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény I. (A prágai iskola)*. Tankönyvkiadó. Budapest. 278–86.
- Vater, Heinz 1992. *Einführung in die Textlinguistik. Struktur, Thema und Referenz in Texten*. Wilhelm Fink Verlag. München.
- Yule, George 1996. *Pragmatics*. Oxford University Press. Oxford.
- Zolnai Béla 1926/1957. A látható nyelv. In: *Nyelv és stílus*. Gondolat Kiadó. Budapest. 53–107.
- Zsilka Tibor 1986. A képregény mint műfaj. *Jel-Kép*. 83–6.

Tátrai Szilárd

Mező András: A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század). A Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség kiadása Budapest, 1996. 314 lap

A Névtani Értesítő 1996. kötetének „Műhely” rovata közétette Mező András akadémiai doktori védésének teljes vitaanyagát, így nagyon sokan tudhattak erről a vállalkozásról, melynek könyvvé formált eredménye a védés után hihetetlen gyorsasággal jelent meg. Természetesen mindnyáján ismerjük a szerzőnek a helységnevekkel foglalkozó több évtizedes munkásságát, hiszen a témakörből való tanulmányai 1966-tól folyamatosan jelentek meg a magyar nyelvtudomány és történettudomány különböző orgánumaiban (köztük a Magyar Nyelvőr hasábjain is). A hivatalos helységnévadásról szóló monográfiája pedig önálló kötetben (Akadémiai K. Bp., 1982) látott napvilágot. A most ismertetendő könyv a „nem hivatalos helységnévadás”, vagyis a XVI. század előtti településneveknek egy igen fontos, sok nevet tartalmazó rétegének a vizsgálatával foglalkozik. Ezek a helységnevek a templomok neveiből alakultak ki. Pontosabban a templomok egyházi elnevezéseiről, azokról a nevekről van szó, amelyeket a fölszentelésükkor kaptak a templomok. Ezeknek a neveknek a megjelölése a régebbi szakirodalomban „patrocinium” vagy félig megmagyarítva „templomtitulus” volt, s most a szerző igen találóan és teljesen magyarosan használja a terminus technicust „templomcím” formában.

Tudománytörténeti szempontból is igen fontos és érdekes, ahogyan Mező András körülhatárolja könyve tárgyát. Vitatkozva ismerteti a helynévtípusok kronológiájával foglalkozó szakirodalmat Kniezsa Istvántól Kristó Gyuláig. Állásfoglalása vérbeli tudósra vall: addig nem juthatunk el megdönthetetlen történeti helynév-típológiához, ameddig minden összetevő elemét tüzetesen meg nem vizsgáltuk a helységneveknek. Az ötletszerű helynévkutatók fölsorolása után megállapítja, hogy Kázmér Miklósnak a „falu”-monográfiája az egyetlen példaértékű, „klasszikus” könyv ezen a területen. Most már hozzátehetjük, hogy e templomcímekkel foglalkozó munka a második.

Az egyházi helyneveknek részletekbe menő és jól áttekinthető csoportosítását is megkapjuk a bevezetésben. Ebből kiderül, hogy a patrociniumi helységnevek csak egyetlen csoportja annak a nagy tömegű helynévnek, amelyet Mező András négy nagyobb osztályon belül számtalan alcsoportra bont. Az általa kialakított fő kategóriák a következők: épületekre, személyekre, szervezetekre utalók, s a negyedik a templomcímekből alakultak. Mivel a bevezetőben utal arra, hogy anyaggyűjtése során valamennyi ide tartozó adatot följegyzett, biztosak lehetünk abban, hogy a másik három fő csoport helységneveinek adatait is föl fogja dolgozni a közeli jövőben, s még további hasonló szép monográfiák várhatók tőle.

Ebben a könyvben – mint a hivatalos helységnévadással foglalkozó munkájában is – térben és időben egyaránt teljességre törekedett. Megnövelte a munkát, de annak értékét is ez a középkori Magyarországra, de még azon túl a „magyar kultúrkörre” kiterjesztett kutatás. Ugyanis ez azt jelentette, hogy a Szávától és Dunától délre eső területek magyar lakosainak helységneveivel is foglalkozott, ha azok templomcímekre utaltak. Az időbeli teljesség értelmében pedig a keresztény-

ség fölvételétől a természetes névadás befejeződéséig, vagyis a hivatalos névadás kezdetéig gyűjtötte anyagát, és így érintkezik időben, de részben témájában is két monográfiájával. A könyv címében szereplő befejező időszak (XV. század) tehát nem föltétlenül merev határa a kutatásnak, hanem ha akadt új, valószínűsíthetően természetes névadással keletkezett és ide tartozó adat, az is bekerült a kötetbe. Átkutatott forrásainak rövidítésjegyzéke éppen tíz lapot tölt meg (9–18), ami önmagában jellemzi alaposságát, széleskörű és lelkiismeretes anyaggyűjtését. Azonban nem elégzik meg a források felsorolásával, hanem a legtöbbhez igen sok jó kritikai megjegyzést fűz, ami különösen a későbbi kutatóknak, a jövő tudósnemzedékének lesz hasznos: nem a saját kárukra kell megtanulni, hogy melyik kiadványra, forrásközlésre támaszkodhatnak biztonsággal, s melyiket kell óvatosan kezelniök. Félelmetes mennyiségű az a megjelentetett oklevél- és okmánytár, amelyet tüzetesen átnézett a szerző, s meg ehhez jöttek az eredetiben kutatott levéltári iratok, leginkább mikrofilmen hozzáférhető összeírások, dicalisok, urbáriumok stb. Ezt a felsorolást követi a földolgozásban hasznosított munkák bemutatása, s ez a külföldi és hazai hagiográfiai szakirodalomnak kiváló áttekintése. Különösen fontosnak tartom, hogy vitás keresztnévi kérdésekben is állást foglal, s több névről (Egyed, Erne, Kálmán, Pelbárt stb.) kiegészíti vagy helyesbíti a mostanig kialakult véleményeket, eddigi ismereteinket.

A könyv bevezetésének második része az egyházi építményekkel, azok szerepével foglalkozik (30–6). Természetesen ezek közül legfontosabb, és első helyen a templom áll, amelynek a XV. századig az „egyház” „szent ház” megnevezése fordult elő. Igen érdekes, amit az építmények anyagáról olvashatunk, s különösen a fából készült templomok adatainak egyenkénti pontos felsorolása (a fából való készítésre történő utalás idézésével) tanulságos és meglepő egyben. Ugyanis a kőből készült templomoknál ezt nem tartja szükségesnek megtenni a szerző, minden bizonnyal azért, mert ezek száma sokkal nagyobb, s ez a természetes építőanyaga a templomoknak – ma. Bács, Bihar és Csanád stb. megyében azonban a fa közelebb levő és olcsóbb nyersanyaga volt az épületeknek, mint a kő. Az is megfigyelhető, hogy az első (Bihar megyei) fatemplomok mindegyike kőben és fában egyaránt bővelkedő vidéken épült. Talán éppen ezért tartották szükségesnek, megemlíteni a korabeli följegyzések a templom építőanyagát. Ellentmondásosnak látszik, hogy az elsőként említett ilyen monostornál itt az áll, hogy 1083-ban László király „fieri fecit mon. ligneum” (31), ugyanakkor az adattárban: „anno 1078 S. rex Lad. ... mon. lapideum construxit...” (108). Ezt azzal magyarázhatjuk, hogy a fából való építésre Hartvik püspök 1100 körül írt Szent István legendája utalt, a köépületre pedig egy 1163 és 1173 között keletkezett oklevél 1520-as kivonata. Az eseményekhez időben kétségtelenül a Hartvik-féle legenda állt közelebb, s így elfogadható a valószínűsége mind az évszámnak, mind a később esetleg kőből átépített monostor eredeti anyagának.

A templomok középkori funkcióiból igen hasznos történelmi, gazdaság- és kultúrtörténeti tanulságokat von le a szerző. A falakkal való körülvétel védelmet jelentett megtámadtatáskor, de kiindulási helye lehetett vagyoni vagy hatalmaskodási okokból eredő támadásoknak. A közélet színhelye volt: búcsúk, ünnepek, vásárok zajlottak a környékén; benne vagy körülötte temetkeztek el a legkülönbözőbb társadalmi osztályokhoz tartozók. Ez utóbbi különösen a földesúri családok összetartozásának a szimbólumává válhatott, mivel a birtok megosztása után csak a nemzetségi monostor, illetve annak temploma maradt közös, s ide még hosszú ideig együtt temetkeztek a leszármazottak. Az estleges toronynak különleges vonzereje és tiszteletet keltő hatása volt. Igen fontos a tatárjárás után maradt romos templomok és tornyok helymegjelölő szerepének részletes magyarázata. Érdekes, hogy pénzben kifejezhető értéke volt egyes templomoknak nagyságuktól, ellátottságuktól (torony, temető stb.) függően. Egyháztörténeti, társadalomtörténeti, de névtani szempontból is nagyon hasznosak ezek a megjegyzések, hiszen sokszor indokolják egy név fennmaradását, másoknak pedig a kihalását. Mindezzel azt is bizonyítja a szerző, hogy milyen sokoldalúnak kell lennie a helynevek történeti kutatójának, s a nyelvészeti, történeti (meg nyelvtörténeti) képzettségen kívül jogtörténeti, építészettörténeti, vallástörténeti stb. ismeretek sem hiányozhatnak fegyvertárából a néveltan vizsgálatokor.

Szinte minden név, de elsősorban helynév esetében névtani szempontból a legizgalmasabb kérdés az elnevező vagy elnevezők megjelölése. A magyar templomcímek esetében erre a kérdésre nem lehet választ kapnunk. A példák majdnem kivétel nélkül azt tartalmazzák, hogy egy személy, család vagy település engedélyt kapott általában egy püspöktől, hogy valamely szent tiszteletére monostort, templomot vagy kápolnát építsen. Ezekből az engedélyekből azonban nem lehet meg tudni, hogy a templomcím az építő kérte, vagy az engedélyező adta. Az egyetlen kivétel nem a példák között található, de ez sem vonatkozik az építőre vagy engedélyezőre, hanem nagy valószínűséggel a birtokadományozó király határozta meg a védőszent nevét: az „1267-re hamisított (a kiemelés tőlem – H. M.) egyik oklevél szerint *Lypto*-i Lauren fia Bogomerius úgy kap IV. Bélától egy lakatlan erdőt irtásra és betelepítésre, hogy köteles a földön a király és utódai lelki üdvéért Szent Eustachius tiszteletére kápolnát építeni” (37). Ebből a kápolnanévből azonban nem vált helységnév, így sem az adattárban, sem a mutatóban nem szerepel, de *Lesták* címszó alatt olvashatunk róla a Függelékben (253).

A következőkben a névadás motivációiról ír, majd ezek tíz különböző összetevőjét sorolja föl a szerző. Közülük az első az egyházi ünnepek kötelező megtartása. A templomcímeknek több mint 80%-a ezeknek az ünnepeknek egyikével azonos. Hasonló a naptár szerepe is. Gyakori az, hogy a templomalapító saját nevének védőszentjéről nevezi el a templomot. Fölteszi a szerző, hogy ennek első előfordulása Géza fejedelem idejére esett, amikor Esztergomban Szent István protomártírnak a tiszteletére kezdtek templomépítésbe (ehhez tudni kell, hogy Géza az István nevet kapta a keresztségben, csak nem használta). Néha a saját egyházának védőszentjéről nevezte el a területén fölépült, tulajdonában lévő templomot a püspök. A szerzetesrendeknek, uralkodó családoknak, meg a népnek is voltak kedvelt szentjei, akiknek nevét választhatták a saját építetű templomaik számára (ez kimondatlanul arra utal, hogy az építetőknek beleszólása volt a templomcím megválasztásába). A névadásnak konkrét oka lehetett a szent ereklyéjének a birtoklása vagy életútja egy mozzanatának kötődése a fölépült templom környékéhez (mint például a Gellérthegy tövében épített Szent Gellért templomnak). Kétségtelenül ezek a legmotiváltabb nevek a templomcímadásban, de számuk meglehetősen kevés. Végül áttelepülők hozhatták magukkal régi templomuk címét, esetleg ritkán más események is hatottak a névadásra.

A templomcímekből alakult helységnévek keletkezését az alábbiakra vezeti vissza a szerző: a templom eredetileg magányosan állt, majd később falu épült köréje; egy védőszent nevét viselő egyházi intézmény birtokolta a települést; templom nélkül is kaphatott a falu valamely szentről való elnevezést, ha ezt a telepítő kikötötte; végül a meglevő település több részre való oszlása (öröklődés vagy túlnépesedés következményeként), amikor az új egységeket földrajzi elhelyezkedéssel (alsó, felső), méretre való utalással (nagy, kis) vagy az egyiket a területére eső templom címével különböztetik meg (*Iszkáz>Töttösiszkáz és Mindszentiskáz*). Ellentmond ennek az utóbbi névalakulásnak a Liptó megyei *Szentkereszt* későbbi négy elnevezése. Míg a XIII. és XIV. században csak egy ilyen nevű településről kapunk hírt Liptóban, az 1780–81. évi Tabella Locorum, az 1785–86. évi Pfarrtopographia, az 1787. évi birtokösszeírás, az 1796–99-ben kiadott Vályi-féle helységnévtár és végül a szerző által is idézett 1808-as Repertorium Locorum (Lipsky) négy különböző Szentkereszt faluról tesz említést: *Cinszentkereszt*, *Királyszentkereszt*, *Matkószentkereszt* és *Sztranyánszentkereszt* (Magyarország történeti helységnévtára. 1773–1808. Liptó megye. KSH kiad. Bp., 1992). A legizgalmasabb a már meglevő településnévnek patrocíniumi névvel való felcserélése. Az analógia kétségtelen hatása mellett a romtemplomok titulusának ismerete és a körjük települő új falu azonosítása lehet a legfőbb oka a névcserének. A tatárjárás után sok ilyen falu nélküli templom maradt, s amikor újraterlept, a templomcím vált a település nevévé. A folyamat kétségtelenül a profán név > egyházi név volt, de a XX. század közepétől kimutathatunk egy ellenkező irányt is. Ez kétségtelenül nem tartozik e kötet témakörébe, hanem a hivatalos névadás vizsgálati területe, s Mező András szolt is erről A magyar hivatalos helységnévadás (Bp., 1982.) kötetében Ideológiai ellenhatás az újraelnevezésekben a felszabadulás után (1948–1954)

fejezetcímmel (286–92). Egyik profán névből való egyházi névadási példáját érdekességén kívül azért tartom érdemesnek itt megemlíteni, mert az újabb névváltoztatásai előbb idézett könyvének megjelenése után történtek. A Győr–Sopron megyei *Lébény* és *Mosonszentmiklós* 1973-ban *Lébénymiklós* néven egyesült, majd 1989-ben újból *Lébény* és *Mosonszentmiklós* névvel vált ketté. Ugyanaz a „megszentetlenítés” történt, mint a szerző által is idézett *Mosonszentjános* és *Pusztasomorja* egyesítésekor hivatalosan adott *Jánossomorja* név esetében, de ez utóbbi – tudomásom szerint – máig fennmaradt.

A templomcímek megjelenésére fönntartja a szerző a más európai, régebb óta keresztény államokból való elterjedés lehetőségét, ahogyan ezt mások is föltételezték, s más névelemekkel kapcsolatban (családnevek) is kifejtették. Mező András azonban a templomcímek helységnévvé válását önálló magyar fejleménynek is el tudja fogadni, s ebben minden bizonnyal igaza van, ha a kialakulásuk gyakori módjára (különálló templom, majd köréje települő falu; elpusztult falu helyén megmaradt templom köré épült új település) gondolunk.

A könyv bevezető része általános kérdésekkel foglalkozik, míg a befejező rész (220–54) a gyűjtött anyagból levezethető következtetéseket, rendszerezéseket tartalmazza. Kezdődik ez az azonos nevek különböző helyet jelölő problematikájával, amit ugyan még legtöbbször föl lehet oldani, azt azonban már kevésbé, hogy a különböző martirológiumi személyek között megtalálja a kutató azt, akinek nevéhez a templomcím köthető. Ennek szép példákkal bizonyított kérdésköre után olvashatunk az azonos személyt különböző neveken szerepeltető adatok problémáiról. Ez elsősorban Szűz Máriára vonatkozik, aki ugyan ezen a néven nem szerepel egyetlen templomcím-ben sem, de a *Boldogasszony*, *Boldoganya*, *Boldog Szűz*, *Szent Mária* ~ *Somorja* stb. nevek egymást váltják.

Az 1390 összes titulusból származó helységnévből 79 (igen kevés) a bizonytalan, lokalizálatlan vagy megfejtetlen név. Ezeknek egyenkénti fölsorolását, magyarázati lehetőségeit részletesen leírja a szerző. Ilyen érdekes probléma például a Desiderius keresztnévből is magyarázható Bodrog megyei *Szentderzs* falu. A becenevek kizárása a szentek nevei közül megkérdőjelezi ennek és a *Szenluka* helységnévnak a patrocíniumi eredetét. Érdemes fölsorolni ezekből a vitás nevek közül néhányat, amelyek minden bizonnyal megmozgatják azok fantáziáját, akik a könyvet olvassák, de akik nem jutnak hozzá ehhez az elég kevés helyen kapható könyvhöz, azok számára itt a továbbgondolás lehetősége: *Szenszát*, *Szentnegyelje*, *Szentgyont* stb. Sok félreérthetőséget maga a szerző is megmagyaráz (*Balf* ~ *Farkasd*, *Szentlélek* ~ *Szentdénesmonostora*, *Mária*, *Margitta* stb.), s módszertani szempontból is igen tanulságosak itteni fejtegetései.

A továbbiakban foglalkozik a könyv olyan külterületi helynevekkel (dülőnevekkel), amelyekben templomcímnek tetsző nevek szerepelnek, de nem azok, hanem legtöbbször birtoklástörténeti okokból keletkeztek (szent nevű monastorok, kolostorok, templomok birtokában voltak). Végül olyan helységneveket sorol föl, amelyekből a keresztnév hiányzik, csupán a *Szent*-előtag található meg, s ezeket vagy rövidüléssel vagy más (még ismeretlen) motivációval magyarázza.

Szükségszerűen részletező a templomtitulusoknak a számszerű földolgozása. Ebben megtudjuk, hogy 1390 helységnek a neve 77 különböző szentnév (és fogalom) között oszlik meg, egy névre tehát 18 elnevezés jut. Igen sok! Igazolja ez is azt a tényt, hogy hiába állt rendelkezése szinte korlátlan névanyag az elnevezésekhez, a népszerűség, a szokás, a divat éppen úgy korlátozta a választékos névadást, mint a keresztnévek esetében. Ugyanúgy túlterheltek egyes nevek, ugyanúgy sok név csak egyszer-kétszer használatos, és föl sem lehet becsülni azoknak a neveknek a számát (több ezer), amelyek nem kerültek be templomcímekbe (vagy nem lettek keresztnévek). A leggyakoribb nevek a templomcímekben (előfordulási számaikkal zárójelben): *Miklós* (124), *György* (119), *Kereszt* 'Krisztus' (108), *Márton* (106), *Mihály* (86) stb. KÁLMÁN BÉLA 1808-as adatokra hivatkozva (nyilván LIPSZKY, Reportorium locorum... című munkájának fölhasználásával) csak 51 *Szentmiklós*, 59 *Szentgyörgy*, 13 *Szentkereszt*, 56 *Szentmárton*, 43 *Szentmihály* stb. nevű helységet említett (NevVil. 4. kiad. Debrecen, 1989. 158). Mező András érdeme, hogy minden

egyes elnevezéssel kapcsolatban megduplázta, néhol (*Szentkereszt*) megsokszorozta az oda tartozó helységnevek számát. Ez természetesen annak a következménye, hogy 1808-ra nagyon sok középkori templomunk a körülötte levő településsel, annak nevével együtt elpusztult, vagy néhány esetben nevet változtatva maradt fenn, így az eltelt négy-ötszáz év alatt valóban felére csökkent a templomcímekről elnevezett községek száma.

Hallatlanul érdekes, ahogyan bemutatja a szerző a templomtitulusokat viselő települések földrajzi elhelyezkedését. Ennek szemléltetésére azonban nagyon hiányzik a térkép, még ha ennek elmaradásáról el is fogadjuk a szerző mentségeit. Természetesen így is érthető és elfogadható a számszerű adatok megyénkénti fölsorolása, de a félországnyi Bihar megyét nehéz összehasonlítani a közismerten kicsiny Ugocsával. Mindenképp föltűnik a névtípus dunántúli gyakoribb, északi és északkeleti ritkább használata. Különösen meglepő e nevek székelyföldi gyakorisága, s Mező András erre adott magyarázata minden bizonnyal helytálló: nyugati és déli területekről való keletre költözésükkel vitték magukkal e névtípust (mint a családnévben gyakori keresztnéveket is). Ez is igazolja Benkő Lorándnak a székelyek eredetével, áttelepítésével kapcsolatos véleményét. Hasznos és érdekes lenne a leggyakoribb nevek földrajzi elhelyezkedését is térképlapokon szemléltetni, annak ellenére, hogy az egyes névcikkekben a szerző legtöbbször megadja a földrajzi helyzetét. Az egyes nevek gyakoriságának, területi sűrűsödésük vagy éppen ritkább előfordulásuk okai éppen annyira fontosak névélettani szempontból, mint a keresztnévek kutatásának, területenkénti nagyobb vagy kisebb megterhelésének az okai. A két névgyakoriság földrajzi szempontú vizsgálata nagy mértékben összefügg, egyik föltételezi a másikat, s az Árpád-kori személynévvizsgálat, majd a későbbi családnévkutatás elképzelhetetlen a jövőben Mező András e könyve eredményeinek fölhasználása nélkül. Természetesen más összetevőit is meg kell majd nézni a két névadásnak, hiszen egymástól függetlenül is számtalan különböző okot lehet biztosan találni a nevek gyakoribb vagy ritkább használatának kialakulására.

A templomcímek kronológiájával kapcsolatban áttekinti a szerző az ide vonatkozó teljes szakirodalmat, s megállapítja, hogy első előfordulásai már a kereszténység fölvétele utáni első évtizedekben megjelenhettek szörványosan, de a tatárjárást követő fél évszázad, a XIII. század második fele a névtípus elterjedésének fő időszaka, s a XIV. század elejére (főleg a pápai tizedszedők följegyzéseiben) már szinte minden ide tartozó név szerepel. A XV. századtól fogva azonban már nagy mértékben csökken az új adatok száma, s ezek is vagy analóg névadások, vagy nem lakott helységekre, hanem magányos templomra, templomromra vonatkoznak. Mindezeket táblázatba rendezett számszerű előfordulásokkal és adatokkal támasztja alá a könyv.

A patrocíniumi helységnevek szerkezeti típusairól is szép számú tudományos cikk jelent meg. Valamennyinek a fölsorolása, megállapításainak, rendszerezéseiknek a bemutatása után megadja a szerző saját fölosztási módját. Először foglalkozik az alapelemekkel, s ezeknek pusztán védőszenti megnevezését (*Szentábrahám, Szentkereszt stb.*) találja a leggyakoribbnak (86,65%). Jelzős változatú összetételei (*Dicsőszentmárton, Remeteszentpéter stb.*) csekély számúak (30), s a köznévi utótagú példák (*Szentmargitaasszonyfalva*) is igen ritkák (239). Külön csoportba sorolva kapjuk azokat a neveket, amelyek fölváltottak egy korábbi profán nevet, s azokat is, amelyekhez a régebbi falunév jelzőként csatlakozott (*Szántószentpéter*). Kiemelésre érdemes még ebből a csoportosításból az a helységnévtípus, amelyben később jelzőkkel egészítették ki a templomcímeket (*Oláhszentmiklós, Szászszenmiklós stb.*). Az elsődlegesen jelzős szerkezetű neveket a jelzők jelenléte alapján 11 kisebb csoportra osztja a könyv. Néhány olyan különleges név is szerepel itt, amelyik patrocíniumi alapelemét elvesztette, s csak a jelzője maradt meg (*Hotkószentmihály > Hotkó, Tizházszenmárton > Tizház stb.*). Végül találunk olyan helységneveket is, amelyek eredetibb templomcímnevüket profánra cserélték (*Keresztúr > Újvásár, Szentlélek > Oldalfalva stb.*).

A második fölosztási mód a templomcímek után kapcsolódó elemek szempontjából történik. Ezeknek két csoportja van: köznévi és tulajdonnévi utótagúak. A köznéviiek között leggyakoribb az *-egyháza, -falva, -telke*, de elég szép számú a *-földre, -háza* is. Ritka a *-laka, -monostora, -soka*,

-szállása, -szigete és -vára. Érdekes az -árnyéka egyszeri előfordulása (*Szentpálárnyéka*), amely északi fekvésű hegyoldalra utalhatott. A tulajdonnévi utótagoknak mindegyike helynév (*Mindszentkállya, Szentlőrinc-káta stb.*). Végül függelékben felsorolja a szerző azokat a kutatásai során előkerült templomcímeket, amelyekből nem váltak helységnevek. Számuk nem sok, de maguk a nevek igen meggondolkodtatók. Miért nem lett egyetlen *Ferenc, Fülöp, Gellért, Lajos, Zsigmond stb.* nevű szentből falunév, holott templomcímekben szerepeltek, s keresztnévként sem voltak ritkák? Valószínűleg azért, mert akkor kerültek be a templomcímekbe, amikor már a patrocíniumok falunévvé válása lezáródóban volt, esetleg be is fejeződött, bár az adatok között vannak szép számmal XIII. századiak is, nagyobb részük a XIV. századból való.

A könyv leterjedelmesebb, legmunkásabb és leggazdagabb részét az adattár teszi ki (48–219), bár a szerző nem nevezi így, s valóban több is egyszerű adattárnál. Pontosabban minden egyes névbemutatásnak az első (I.) része a történeti névelőfordulások válogatott adattára. Ez településenként elkülönítve ad a lehetőségek és a szükségszerűségek szerint néhány adatot évszámmal és lelőhellyel. Ezek kiválasztása olyan nagy tömegű adatmennyiségből történt, amelynek teljes közlése megsokszorozta volna a könyv terjedelmét. A válogatás szempontja a szerző szerint az időrendiség (a legkorábbi adatokat mindig közli), a névföldrajzi, a szerkezeti jellegzetesség és a változás irányának a bemutatása. A településnevek sorrendje a megyék betűrendjét követi, ami nem a legjobb (lásd Györffy György Árpád-kori helynévközléseinek sorozatát), de nehéz megfellebbezni találni. Mivel a teljes névanyag csak néhol haladja meg a három lapot, nem okoz a kutatónak nagy gondot egy bizonyos adat keresése (s rendelkezésére áll a kiváló helységnevmutató is).

A második (II.) rész nem annyira helynevekkel foglalkozik, mint inkább hagiográfia. Magyar és külföldi szakirodalomra hivatkozva írja le az egyes szentek életét, tevékenységét, tiszteletük okát és kezdetének idejét, ünnepét stb. Mindez kétségtelenül szükséges a nevek előfordulásának megértéséhez, néhol azonban nem indokolja a gyakoriságot, illetve a ritkaságot vagy a teljes hiányát a neveknek, templomcímeknek. A keresztnévek közötti gyakoriság néhol miért nem járt együtt a templomcímekbeli gyakorisággal és fordítva? *Szentbened*ről csak 21 templomot neveztek el, pedig e kor egyik leggyakoribb keresztnéve volt! *Szentiván* és *Szentjános* templomcímeink együttes száma is csak 81 (közepes mennyiségű), keresztnévként pedig évszázadokon keresztül a leggyakoribb volt! Mint fentebb láttuk, *Szentmiklós, Szentgyörgy, Szentmárton* százon fölüli templomcímekben szerepelt, keresztnévként azonban egyik sem volt a legnépszerűbb, csupán az 5–10. nevek között találjuk a névgyakorisági listákon. Minderre a későbbi kutatásoknak kell megadni a választ, ugyanis ennek a könyvnek a feladatai közé egyáltalában nem tartozott, nem tartozhatott a keresztnév-gyakoriságok és a templomcímekben előforduló szentnevek összefüggéseinek a keresése. Csupán kérdésként, további kutatási feladatként merült föl bennem a könyv olvasása során a keresztnévdivat és a templomcímek gyakoriságának, földrajzi elhelyezkedéseinek a vizsgálata.

Az egyes névcikkeken belül a harmadik (III.) fejezet az igazi névtanosi, névtörténeti munka! Ebben a források értékelése, a szakirodalom eddigi megállapítása és a szerző kutatómunkájának eredménye kerül szintézisbe. Mindegyik ilyen fejezet kerek önálló tanulmány, s némelyik valóban meg is jelent folyóiratcikként az elmúlt esztendőben. Vizsgáljunk meg közelebbről is egy ilyen részletét valamelyik névcikknek! A 43. számú és a Szentkereszt címszóban levő választottam ki erre, amely terjedelmében (118–25) és újszerűségében is kiemelkedik. A *Szentkereszt* templomcímekkel meglepően sok, 109 településnévben találkozunk. Két fő változata van: *Szentkereszt* és *Keresztúr* (latinul mindig *Sancta Crux* és más esetű formái), s ezekhez különböző kiegészítők (elő- és utótagok) járulhattak. Mivel itt a név magára Krisztusra vonatkozik, azt hinnénk, egyszerű a magyarázata. Naptáraink azonban számtalan ünnepét sorolják föl Jézusnak, de itt a keresztre vonatkozó kettő: az Inventio (a kereszt megtalálása) és az Exaltatio (a fölmagasztaltatás) jön csak számításba. Mindkettő megünneplését Szent László királyunk tette kötelezővé Magyarországon 1092-ben. Az ereklyék (a szent kereszt maradványainak) magyarországi szerepéről olvas-

hatunk a továbbiakban. A *Szentkereszt* elnevezésekkel nem is foglalkozik részletesebben a szerző, hanem a *Keresztúr* adatokat vizsgálja. A szakirodalom fősorakoztatásában megtaláljuk a teljesen téves nézeteket (keresztes lovagok, rendek birtokai; a Dominus Crucis magyar megfelelője: 'a kereszt ura' stb.). Mező András szerint az előtag nem a fából való kereszt jelentésű szó, hanem Krisztus korabeli magyar neve, amit egy hátravetett méltóságjelölő, az „úr” követ. (Ezt a vélelmet alátámasztja a gyakori *Keresztes* keresztnév, amelyet még a XVI. században is tömegesen használnak, természetesen „úr” utótag nélkül, majd családnevekben válik ismertté és közhasználatúvá.) Tehát a *Keresztúr* jelentése 'Krisztus úr', amelynek analógiájára sok példát is idéz a szerző (*Szentgyörgyúr, Szentpéterúr stb.*). Az adatok kritikai számbavétele után azt olvashatjuk, hogy a templomcím az esetek felében kiegészítő nélkül szerepel. Jelzővel bővült 17, köznévi utótaggal (*-telek* és *-falva*) három esetben. Öt esetben a *Szentkereszt* főlváltotta a *Keresztúr* névformát (fordítva ez csak egyszer történt meg). Kizárólag a *Szentkereszt* szerepel 14 esetben, hétszer pedig váltakozik a két névalak. Végül is leszögezhető, hogy a *Keresztúr* az elsődleges, a *Szentkereszt* a másodlagos, de a latin fordításokban sehol sem találhatunk „Dominus Christus” névalakot.

Számtalan hasonló névcikket kellene még ismertetni (*Szent Király, Szűz Mária, Minden-szentek stb.*), de ennek az egynek a részletesebb bemutatása is érzékeltetheti a könyv értékeit, újszerűségét, tudományos hitelét.

Kiváló helységnévmutató után angol, német és francia nyelvű összefoglalás zárja le a könyvet, amelynek külső megjelenése, laptükre, nyomdatechnikája, technikai szerkesztése is megnyerő. Tartalma pedig a magyar nyelvészet, névtudomány, hagiográfia, történettudomány, helytörténet, néprajz s még sok rokon tudományág számára is tanulságos, új eredményeket adó, föltétlenül hasznos. Elősegíti és indukálja a további kutatásokat hasonló területeken, s előre vetíti annak lehetőségét, hogy maga a szerző készítse el a további monográfiák sorát az Árpád-kori *-egyház, -egyháza*; vagy a későbbi *-föld, -földe, -laka, -háza, -laka, -telke stb.* utótagú helységnévekről, hiszen a magyar helységnévadásnak kétségtelenül Mező András a legkiválóbb kutatója, s jelenlegi monográfiája biztosíték arra, hogy még sok hasonlóan jó munka várható tőle.

Hajdú Mihály

István Kenesei, Robert M. Vago and Anna Fenyvesi, Hungarian. Descriptive Grammars. Series Editor: Bernard Comrie. Routledge, London and New York 1998. 472 p.

1. Elvi alapok. A nyelvtanhoz a sorozat szerkesztője írt „előszót”. Ebben megállapítja, hogy az elméleti és a leíró nyelvészet az elmúlt évtizedekben csaknem teljesen elkülönült egymástól. A nyelvelméleti munkák eredményei, különösen a szintaxis területén, elsősorban angol nyelvi anyag alapján születtek, s így azok nem mindig voltak alkalmazhatók más nyelvek leírásában. Néhány éve azonban jelentős közeledés figyelhető meg az elméleti és a leíró nyelvészet között. A tipológiai nyelvészet fejlődése és a nyelvi univerzálék további kutatása érdekében már a hosszú ideig angolcentrikus generatív nyelvészetben is megnövekedett az érdeklődés más nyelvek iránt. Az elméleti és a leíró nyelvészet gyümölcsöző kölcsönhatása azonban megköveteli, hogy a különböző nyelvek leírása összehasonlítható legyen. Ennek érdekében Bernard Comrie (University of Cambridge) és Norval Smith (University of Amsterdam) *Lingua Descriptive Studies: Questionnaire* címen kidolgozták a sorozat elkészítésének az alapelveit. Megjelent a *Lingua*, vol. 42 (1977) 1–72 c. folyóiratban. Ezek a kérdező ívek 59 lapon előre decimálisan „beleltározva” megadják a világ bármely leírásra kerülő nyelve nyelvtanának a teljes tartalomjegyzékét igen aprólékos lebontásban. Vö. pl.:

Questionnaire:	Hungarian Descriptive Grammar:
1.1.1.2.2. Question-word question (e. g. <i>What do you want?</i>)	1.1.1.2.2. Question-word questions
1.1.1.2.2.1. What elements of the sentence can be questioned?	1.1.1.2.2.1. Elements questioned
1.1.1.2.2.1.1. Which constituents of the main clause*?	1.1.1.2.2.1.1. Constituents of the main clause

*A *main clause* 'főmondat': minden egyszerű mondat és a mellérendelt összetett mondatok részei.

Ha valamelyik kérdező elem az adott nyelvből hiányzik, akkor a „leltári számozás” az adott nyelv nyelvtanában a „be nem avatottak” számára eltévesztettnak tűnhet. Vö. pl.:

Questionnaire:	Hungarian Descriptive Grammar:
2.1.1.1. Which of the following means are used to express the syntactic and semantic functions of noun phrases?	2.1.1.1. Means of expressing the functions of noun phrases
2.1.1.1.1. bound affixes	2.1.1.1.1. Bound affixes
2.1.1.1.2. morphonemic alternations alone (internal change)	
2.1.1.1.3. clitic particles	
2.1.1.1.4. pre-/postpositions	2.1.1.1.4. Postpositions
2.1.1.1.5. word order	
2.1.1.1.6. derivational processes (e. g. adjectivalization)	
2.1.1.1.7. other means – specify	
2.1.1.1.8. combinations of the above	2.1.1.1.8. Combination of different ways

Ugyanezen elv szerint összeállított tartalomjegyzéket találunk a japán, a finn, a török stb. nyelvek nyelvtanaiban. Az „előre gyártott tartóelemek” meghatározzák a nyelvtanok fejezetekre történő osztását, sorrendjét, amelyek azonban nem „elméletsemlegesek”, hanem Bernard Comrie és Norval Smith professzorok felfogását tükrözik például a szintaxis, morfológia stb. tárgyról, anyagának az elrendezéséről. Ezek a kijelölt témák viszont annyira változatosak és aprólékosan részletezőek, hogy elégségesek bármely nyelv szerkezetének az átfogó leírására, nyelvelméleti szempontból is fontosak, vagy inkább csak fontosak lehetnek, összevetésekre való utalásokként is felfoghatók, kényszerítik a szerzőket, hogy számba vegyék a nyelvi tényeket, s ezáltal tükrözzék az egyes nyelvek variabilitását. Mindez elősegíti egy olyan nyelvtanírás kialakulását, amilyent pl. Kiss Jenő (1997: 14–28) is kívánatosnak tart. Az univerzálék kutatását, a magyar nyelvvel való összevetést azok számára is lehetővé teszi ez a nyelvtan, akik magyarul semmit sem tudnak. A szemléltető példákat ugyanis következetesen megtriplázva mutatja be illetéknéppen:

- (23) a. [Melyik fiúval együtt] jött Anna?
which boy-INS together came Anna
'With which boy did Anna come?'

(Feltehetőleg az 'együtt' csak véletlenül maradt ki az angol fordításból, két variáns közül is választhatta volna a szerző a jobbikat. Vö.: *Together with which boy did Anna come? Which boy did Anna come together with?*)

Néha előfordul az a különös szituáció, hogy a szerző által szerkesztett magyar mondat elfogadhatatlan, angol megfelelője viszont jó. Vö.:

- (217) b. *A fiút Anna előtti-nek látom.
 the boy-ACC Anna before-AFX see.1SG
 'I see the boy as (one) in front of Anna.'

2. Deskriptív nyelvészet → generatív nyelvészet → deskriptív nyelvészet? A címlapon található *Deskriptív nyelvten* elnevezés az első pillanatban kissé meghökkentett. Ugyanis mindjárt eszembe juttatta az amerikai strukturalizmusnak a XX. század 30–50-es éveiben az európai eredményektől elszigetelve kialakult deskriptív nyelvészeti irányzatát, amelynek alapjait L. Bloomfield (*A set of postulates for the science of language*, 1926) fogalmazta meg. Ezt az irányzatot többek között a nyelvelméleti és nyelvhelyességi kérdésektől való tartózkodás, a beszélt nyelvnek az előtérbe helyezése és az írott nyelvnek a csaknem teljesen figyelmen kívül hagyása jellemezte (a szemléltető példákban pl. egyetlen íróra történő hivatkozás sincs). Vö.: „**Descriptive grammar** – a grammar which describes how a language is actually spoken and/or written, and does not state or prescribe how it ought to be spoken or written... *I seen 'im*. instead of *I saw him*” (Jack Richard 1985: 78). A deskriptív irányzat az előző leíró nyelvészetet preskriptívnek ‘előíró’-nak minősítette, amely negatív értékelés volt, mivel inkább egyes nyelvészek értékelő véleményének az elfogadását írja elő, és nem a reális nyelvhasználatot rögzíti (vö.: „Prescriptive grammars are often based not on descriptions of actual usage but rather on the grammarians’s views of what is best” (J. Richard, 1985: 227). Ez az álláspont érthető, ha figyelembe vesszük, hogy az akkori amerikai nyelvészetben előtérbe került a különböző indián nyelvek leírása (vö. pl. Boas F./Edit./, *Handbook of American Indian languages*. 1–3. 1911/1938). Kezdeti meghökkenésemhez az is hozzájárult, hogy a deskriptív irányzatot felváltó *transzformációs-generatív nyelvészetet* Noam Chomsky, az irányzat elindítója, a deskriptivizmus ellenpólusának és nem továbbfejlesztésének tekintette. Ebben annyiban igaza is volt, hogy a generatív nyelvészetben a központi diszciplína a nyelvelmélet, s ehhez képest minden másodlagos. A Chomsky-féle transzformáció pedig nem a mondatok leírására, hanem magyondatokból valamennyi lehetséges helyes mondat képzésére irányult. A hivatkozásokban N. Chomsky neve meg sincs említve, az egész nyelvtenban egyetlen *ágrajz* sincs. A magyar *leíró nyelvten*, a német *Beschreibende Grammatik*, az orosz *описательная грамматика* elnevezések angolul azonban *descriptive grammar*. (Az újabb angol és német nyelvészeti terminológiai szótárak fel is tüntetik ezt a jelentését is.) Persze lehetett volna a műnek a *Hungarian. Synchronic Grammar* vagy a *Systematic Hungarian Grammar* elnevezést is adni. De ez félrevezető lenne, mivel az a szerzők koncepciója szerint kialakított vagy az általuk elfogadott nyelvelmélet alapján írt műre irányítaná az olvasók figyelmét. A jelen munka azonban a nyelvelméletet teljesen kiküszöbölő nyelvten, amely a *nyelvjárásokhoz* vagy az *indián* nyelvekhez hasonlóan előre megadott „kérdőíves” módszer szerint írja le a magyar nyelvet.

3. A nyelvten általános jellemzése és a szerzők. A nyelvtennek 5 fő fejezete van: 1. szintaxis (1–190), 2. morfológia (191–381), 3. fonológia (382–453), 4. ideofónia (hangszimbolika) és indulatszók (454–55), 5. lexikon (456–67). Annak ellenére, hogy a generatív nyelvtenban a „nyelvten szívé” a szintaxis alkotja, a nyelvleírásnak ezt a sorrendjét nem tartom szerencsésnek. Ha célunk a hidépítés az elméleti és a leíró nyelvészet, s ezen keresztül talán a nyelvoktatás között is („bridging the gap between theory and description”), akkor jobb lenne megtartanunk az alsóbb szintektől a felsőbb szintek felé haladó *hangalaktan – írástan – morfológia – szintaxis – szövegetan* sorrendet. Furcsának tartom, hogy a másfél oldalas 4. fejezet egyenrangú egységként szerepel a felosztásban. A hangutánzó szavak és az indulatszók meg maradhattak volna a morfológiában, a hangszimbolika pedig a hangalaktanban kívánczik. (Így a nyelvtenban leírásra kerülő valamennyi nyelvi szintnek lenne valamilyen típusú jelentése.) A lexikon a generatív nyelvtennek színvonalas

elméleti alapokkal rendelkező része (vö. „In Generative Grammar, the lexicon is a theoretical component consisting of *lexical entries* which contain not only semantic information about each item, but also much more complete phonological and syntactical information than an ordinary dictionary would” S. Chalker, E. Weiner 1994: 225). Itt a „lexikon”-nak nevezett fejezet néhány tematikus szócsoporthoz a felsorolása, amelynek semmi köze az általam oly nagy várakozással várt generatív lexikonhoz, de a hagyományos szótárakhoz sem. A szócsoporthoz a szótárírás kezdeteit megelőző középkori *glosszáriumokra* vagy talán napjainkban az idegen nyelvek oktatásában használatos képes szótárak képek nélküli *szójegyzékeire* emlékeztetnek. Tematikájukat és tartalmukat tekintve kissé szubjektívnek tűnnek. Ha például a rokonsági fogalmakat felsorakoztató tematikus szójegyzékben van *fogadott szülő*, *fogadott apa*, *fogadott anya* (457), akkor talán a *nevelő szülő*, *névadó szülő* is helyet kaphatott volna benne. Mellesleg nehezen tudom elképzelni, hogy egy gyerek bárkit is örökbe fogad. *Atyai barát*-ról, *örökbefogadó szülő*-ről már hallottam (az angol *adoptive* szó egy cselekvő és szenvedő szerkezet közös melléknéve, s magyar jelentése ‘örökbe fogadó/fogadott’). A könyvben van még egy kb. 2 oldalnyi Bevezetés is, amely a magyarokról, nyelvünkről, nyelvtudományunk kezdeteiről ad tömör, jól sikerült tájékoztatást. Tárgymutató, amely az ilyen reprezentatív kiadású és elismerésre méltó tudományos eredményeket felsorakoztató munkában ma már elengedhetetlen követelménynek számít, sajnos nem készült.

A *szintaxis*, az *ideofónia és indulatszók*, a *lexikon* és a *szóalkotás* fejezeteket **Kenesei István** írta, aki a generatív Strukturális magyar nyelvtan (StruktNyt. I. 1992) egyik meghatározó fejezetének a szerzője s a JATÉ-n a nyelvelméleti munkaközösség vezető professzora, a fonológiát Robert M. Vago, New York-i egyetemi professzor, a morfológiai paradigmátikát pedig Fenyvesi Anna, a Pittsburgi Egyetem doktorjelöltje, a JATE oktatója. Kenesei Istvánt **Komlósy András**, **Nádasdy Ádám**, **Laczkó Tibor** (ő csak a szóalkotás fejezetet olvasta el kéziratban), Robert M. Vago-t **Siptár Péter**, Fenyvesi Annát pedig **Sarah G. Thomason**, **Hetzon Robert** és **Kontra Miklós** segítették hasznos tanácsaikkal a munka végleges megformálásában. Komlósy András és Laczkó Tibor a StruktNyt. I. jelentős fejezeteinek az írói, Nádasdy Ádám pedig az egész StruktNyt. I. egyik fő lektora.

4. A *Szintaxis* c. fejezet (1–190) a következő 15 fő fejezetből áll: általános kérdések (1–58), strukturális kérdések (58–102), mellérendelés (102–12), tagadás (112–20), anafora (120–8), visszaható mondatok (18–141), kölcsönösen visszaható mondatok (141–51), összehasonlítás (151–5), azonosítás (155–6), birtoklás (156–61), emfázis (161–72), topik (172–82), heavy shift (összetett névszói csoportok mozgatása) (182–4), más mozgatási folyamatok (184–6), minor sentence type (ige nélküli mondatok) (186–7), operational definitions for wordclasses (a szófajok operatív meghatározása) (186–90).

Az *Általános kérdések* (1.1) c. fejezet címével ellentétben sem a mondatannak, sem a mondatnak semmiféle általános kérdéseit nem veti fel. Mindjárt következik az 1.1.1-es *Mondattípusok* fejezet, amelyben osztályozási szempontok meghatározása nélkül 5 főbb alfejezetben az *egyes beszéd és idézet*, *kérdő és felszólító mondatok*, valamint *egyéb (óhajtó és felkiáltó) mondatok* kerülnek bemutatásra. Kijelentő mondatok nincsenek. Több nyelvész ezeket a mondatokat elméletileg megokolt közlő (kijelentő, felkiáltó, óhajtó, felszólító) – kérdő oppozíció alapján írja le. Az egyes beszédet hagyományosan a függő beszéddel szokták szembeállítani. Ez utóbbi leírását azonban jóval később a *függő kijelentések* (30), *függő kérdések* (31), *függő felszólítás* (32) címszó alatt találjuk. A leírás szimmetriája megkívánná, hogy említés történjék a *függő óhajról és a függő felkiáltásról* is (lásd pl. Hadrovics László 1969: 277–80).

A *kérdő mondatoknak* (1–19) B. Comrie és N. Smith a következő 3 fő típusát különbözteti meg: 1. *igen-nem kérdések* (lehetnek semlegesek, rávezetőek és választóak), 2. *kérdőszavas kérdések*, 3. mindkét kérdéstípust használhatjuk *rá- és visszakérdezésre* (ezt ők ‘echo kérdés’-nek nevezik). A 4. pont a kérdő mondatokra adott *válaszokat* vizsgálja. Ezzel kapcsolatban négy észrevételem van: 1. A kérdő mondatokra adott válaszokat nem választanám el az egyes típusok leírásától.

2. Régóta problémám, mi alapján nevezzük el a kérdő mondatokat: jellemző szerkezeti jegyük, tartalmi sajátosságuk, a lehetséges válaszok fő típusa vagy pedig szórendi eltéréseik alapján, esetleg az egyiket ilyen, a másikat olyan, a harmadikat pedig amolyan szempont szerint. Az elnevezések belső logikája azt kívánja, hogy ha vannak 'kérdőszavas' kérdő mondatok, akkor legyenek 'kérdőszó nélküliek' is. Az 'igen-nem kérdések' elnevezés a lehetséges válaszok logikáján alapul, a 'kérdőszavas' kérdések elnevezés pedig a kérdő mondatok jellemző szerkezeti elemét veszi alapul. A magyar és német 'eldöntendő és kiegészítendő kérdés' (Entscheidungsfrage und Ergänzungsfrage) elnevezések viszont szinkronban vannak, a kérdő mondatok fő tartalmi sajátosságait ragadják meg, s ezekből következnek a lehetséges válaszok is. 3. A kérdő mondatok típusainak ezt a megkülönböztetését némely munkában (vö. pl. Пеп Пестан 1972) már túlhaladta a nyelvtudomány. S. Chalker, E. Weiner (1994, 329) nyelvészeti terminológiai szótára (az ilyen szótárak általában már meghonosodott osztályozási sémákat tükröznek) például először valódi és álkérdő mondatokat különböztet meg, az előbbinek három, az utóbbinak pedig két fő típusa van: *genuine* (yes-no questions, wh-questions, alternative questions) és *non-genuine* (exclamatory questions, rhetorical questions). 4. A yes-no típusok alcsoportjainak a felosztása nem egy alapon történik. a) A 'neutral' típus fő jellemzője a kijelentő és a kérdő mondat szórendjének megegyezése, továbbá, hogy az ilyen mondatok állítmányához csatlakozhat egy enklitikus *-e* szócska, amely használatos ragozott igealak előtt is az állítmány részét képező *nem* tagadószóval (%*Péter nem-e volt beteg?*) és igeikő után (%*Anna meg-e találta a választ?*). Ez a használat azonban nem felel meg az irodalmi normának (ezt mutatja a % jel), a puristák elterjedt használata (widespread) ellenére is kiközösítik és száműzik ('ostracized by purists'). Ez a megjegyzés a nyelvművelés ellen irányul. A szerzőnek a % jel helyett feltétlenül * jelet kellett volna használnia. b) A 'leading question'-ben az *ugye, vajon, nem, igaz, nem igaz* stb. szavakat használhatjuk. Ezek a kérdések azért rávezetőek, mert a beszélő igenlő vagy tagadó választ tételez fel. Megítélésem szerint a *vajon*-os kérdő mondatok nem rávezetőek. Vö.: *Anna vajon megtalálta a választ?* – *Anna ugye megtalálta a választ?* A *vajon* emfaticusan erősíti a beszélő bármely típusú kérdésben kifejezett bizonytalanságát. Vö.: *Vajon ki találta meg a választ?* (a „rávezetés” itt a kérdőszóval történik), *Éva vajon ma reggel vagy holnap este érkezik meg?* Az úgynevezett angol 'utókérdésekre' is gondolva nem feledkeznék meg a *nemde* használatáról sem, amelynek az az érdekessége, hogy csak állító mondatnál társulhat. c) Az 'alternative' kérdések formájukat tekintve valóban a kérdőszó nélküli kérdésekhez tartoznak, tartalmukat tekintve azonban a kérdőszavasokhoz, mivel nem válaszolhatunk rájuk 'igen'-nel vagy 'nem'-mel. Leírásuk során az első helyen bemutatott *Anna megtalálta(e-e) a választ vagy nem?* típusok álválasztóak, mivel a választó rész elhagyása után a kérdés jelentése ugyanaz marad.

Az együtt szó elsősorban határozószó, a *val/-vel* ragos főnévvel és a *vele* határozószóval együtt azonban névutóként viselkedik. Ezért a *Melyik fiúval együtt jött Anna?* szórendű mondat mellett a *Melyik fiúval jött együtt Anna?* mondat is helyes. (Vö.: **Melyik fiúval ott lakik Anna?* – *Melyik fiúval lakik ott Anna?*) A *Mekkora fiúnak áll Anna mögötte?* (9) mondat viszont * jelet kíván, mivel ez a használat ma már régies. Vö.: *Jól tudom, mi lappang bokrodnak megette* (Arany). *Mekkora fiú mögött áll Anna?* A *fiú/a/fiúk mögött* (**a fiúnak mögött/a fiúnk mögötte*) áll *Anna*. A *mögött* névutó ugyanis csak alanyesettel áll. A *Péter sem marad mögötte társainak/Annának* átvitt értelmű használat azonban jó. Itt ugyanis egy *mögötte marad* határozószós szerkezetet kell inkább feltételeznünk, és nem névutót. De: *Mögötte/ő mögötte áll Éva*.

A *Nem tudom 'hol elrejteti a pénzem* (11) típusú mondatok valóban jók, mivel, ahogy ezt Kenesei találóan megjegyzi, a kérdő forma inkább formai, mint tartalmi. Vö.: *Nem tudom, hol rejtsem el a pénzem*. A **nem tudom hol rejtjeni el a pénzem* variáns azonban rossznak érzem. Vö.: *Nem tudom, (hogy) hová/hol rejtsem el a pénzem*. A *Nem tudom hol találni meg a választ* mondat pedig „angolmagyarul van”, mivel így mondjuk: *Nem tudom, hol keressem a választ*. Az az állítás is, amely szerint mennyiséget jelölő szavak (quantifiers) a mondat elején kérdőszó előtt nem állhatnak, szintén árnyaltabb megfogalmazást (11) igényel. A **Mindenki/sok ember mit nem talált?*

valóban helytelen mondatok, de *Mindenki / sok ember (vajon) 'mit kereshet ebben az áruházban? Mindenki 'hová tűnhetett el ilyen gyorsan?*

A **felszólító mondatokat** (20) először igés és igétlen mondatokra (*Jobbra át!*) osztanám. A felszólítás fokozása fejezetből nem hagynám ki a kétrészes alanyos felszólító mondatokat sem (vö. a Fenyvesi Anna által írt fejezettel a 263. oldalon). A tagadó felszólító mondatok tárgyalásánál vizsgálnám a tagadó és határozatlan névmásokkal képzett oppozíciót is. *Sehová se menj el innen! – El ne menj/Innen nehogy elmenj valahová! (*El ne menj/Nehogy elmenj sehová innen!)*. A latinban a felszólító módnak van jelen és jövő ideje. A magyarban is meg lehetne nézni, hogy van-e ennek valamilyen megfogható nyelvi szerkezete. Vö.: *Most pedig azonnal megírod (*írod meg/*megírd) a levelet a nagymamának! – Azonnal írd meg a levelet a nagymamának! – Megírd ám a levelet a nagymamának! (nem azonnal).*

Az 1.1. Általános kérdések második (1.1.2.) alfejezete a **subordination**, amelyet szótáraink 'alárendelés'-sel fordítanak, de ez az angol nyelvészetben csak az *alárendelt összetett mondatokat* jelöli. Itt csak három apró megjegyzésem van: *Anna tudta azt a tényt, hogy Péter beteg helyett azt mondanám, hogy Anna tudott arról (a tényről)/ismerte azt a tényt, hogy Péter beteg. Az Anna meghívta Pétert felolvasni a verset* (34) helyett pedig *Anna megkérte/felszólította Pétert, hogy olvassa fel a verset*. De: *Anna hívta Pétert ebédelni/meghívta ebédre (*meghívta ebédelni)*. A magyarban az accusativus cum infinitivo szerkezetet (3) viszont az érzékelést kifejező igékkel használjuk: *Péter látta/hallotta Annát elmenni. A Tegyel/Tégy, amit akarsz és a *Tedd/tegyed, amit akarsz* (42) mondatok egyformán helyesek, csak jelentésbeli különbség van köztük. Az első esetben 'Felőlem bármit csinálhatsz', a második esetben tudom, hogy mit akarsz csinálni, biztatlak arra vagy beleegyezem, hogy *Tegyed/tedd azt, amit akarsz*. Vö.: **Tegyél azt, amit akarsz. A Péter annyit aludt, (mint) amennyit Anna (olvasott) mondat az olvasott nélkül jó, mert ugyanannak a cselekvésnek az idejét hasonlítja össze, az olvasott igével viszont nem jó, mert az időt a teljesítmény oldalszámával veti össze. Vö.: Ma éjszaka annyit aludtam!/annyit olvastam!* A (213) a. *Anna kielégítően [félleg, hiányosan, elégtelenül, nem] megoldotta a feladatot* mondat csak hátravetett igekötővel tűnik helyesnek, de *Anna 'kiválóan (maradéktalanul, hiánytalanul, teljesen) megoldotta a feladatot*. A (261) b. *Négyet Anna vizslát vett* mondat teljesen rossz. A magyarban a melléknévet, számnevet, néhány névmást csak ún. 'értelmező jelzőként' kell egyeztetnünk az előtte lévő főnévvel vagy pedig állítmányi funkcióban. Vö.: *Anna négy ilyen barna vizslát vett. – Vett Anna vizslát, négyet, barnát, ilyent. A vizslák barnák/ilyenek*. De: *A vizslákból négy van*. A (302) a. *A fiúk a lányokkal olvasnak magyar mondat angol fordítása miatt 'The boys and the girls are reading', s miért nem 'The boys are reading with the girls'?* Feltételezhetőleg azért, mert szemantikailag ugyanolyan problematikus lenne, mint a mintául közölt magyar mondat.

A *Mindenhová nem mentem el./Nem mindenhová mentem el, Minden nap nem jelenik meg ez az újság./Nem minden nap jelenik meg ez az újság. Gábor minden feladatot nem oldott meg./Gábor nem minden feladatot oldott meg. Mindenki nem tudott erről./Nem mindenki tudott erről. Nem olvasta mindenki a könyvet./Nem mindenki olvasta a könyvet* mondatvariánsok számomra egyformán jók, aktuális tagolásuk azonban eltérő. Vö.: (114. lap). A (334) b. *Semmit sem hiszek, hogy Anna olvasott* mondat * jelet kíván. Helyesen: *Egyáltalán nem hiszem, hogy Anna olvasott*. A (360) a. *Ti mossátok Annát?* kérdés így teljesen helytelen. Talán *Ti mossátok hóféhre-/tisztára Annát?* de nagy a valószínűsége, hogy a 'You are washing Anna/yourself'-ről kiindulva a szerző ezt akarta kérdezni: *Ti mosdatjátok Annát?* A (362) *Anna látta, hogy a saját könyve is elveszett* is furán hangzik. Vö.: *'Anna saw that her own books also got lost'*. Az angol *see* és a magyar *lát* ige jelentéstartománya nem esik egybe. Ezért ez a mondat talán így fordítható magyarra *Anna észrevette/tudta, hogy a könyve elveszett*. A (363) b. *Magáról is Péter olvasott legtöbbet* mondat jelentése számomra 'Önről is Péter olvasott a legtöbbet'. Az angol *Peter has read the most about himself, too* viszont azt mondja, hogy *Péter is saját magáról olvasott legtöbbet* vagy pedig *Péter is leginkább saját magáról/önmagáról szeretett olvasni*. A *No one sends books to his/her*

own enemy mondat magyar megfelelője nem annyira a (368) a, b. *A maga ellenségének senki nem küld könyvet. /Önmaga ellensége számára senki nem küld könyvet, mint inkább Ellenségének az ember nem küld könyvet.* Van olyan angol példa, amelynek a szerző szerint nem lehet helyes magyar megfelelője. Vö.: (373) c. **Anna magaként érkezett.* 'Anna came in the function of herself', de vö.: *Anna a maga képviselőjében érkezett.* A (399) a. *Anna képe önmagáról jól sikerült mondat az Anna önarcképe jól sikerült* formában természetesebb, a (403) a. *A versek önmagunkhoz rendszerint gyengék mondat pedig Az önmagunkról írt versek rendszerint gyengék* formában. A (408). **A lányok szeretik a képeket egymásról mondat* valóban nem jó, de *A lányok szeretik az egymásról készült képeket* formában már elfogadhatónak tűnik.

A 172. lapon azt olvashatjuk, hogy a magyarban az ige előtti topikban álló szó mennyiségileg nincs meghatározva: „A nonquantified and nonfocussed preverbal item is a/the topic in the Hungarian sentence”. A kvantifikáció valamilyen típusa nélkül nincs predikatív viszony. A névelő használata is a kvantifikáció egyik típusa. *A kárpitos megjött* mondatban például az alany az ige előtti topikban álló szó. Vö.: **Kárpitos megjött.*

5. A morfológia c. fejezet (191–381) két fő részből áll: a **szóragozásból** (191–350) és **szóalkotásból** (351–881). A *Szóragozás* című fejezet (*inflection*) fő alfejezetei a *főnévragozás* 'noun inflection' (191–261), a *névmások* (260–82), az *ige morfológiája* (282–330), a *mellénevek* (330–36), a *névtutók* (336–41), a *számnevek és mennyiségi meghatározás* (341–47), a *határozószók* (348–51). A *Szóalkotás* című fejezet (*derivational morphology*) részei: *főnevek képzése* (352–56), *igék képzése* (357–62), *mellénevek képzése* (362–70), *határozószók képzése* (370–72), *összetett és képzett névtutók* (372–74), *összetett szavak* (374–81). Az elnevezések szimmetriájának hiánya itt is zavaró. Az 'inflection' műszó az angolban jelölheti a névszóragozást (*declension*-t), az igeragozást (*conjugation*-t) és a fokozást (*comparison*-t) Ha a 2.1.1. fejezet címe *Noun inflection*, akkor a 2.1.2. fejezetben nem a *Marking syntactic functions* témát várom, hanem valamelyik szófaj ragozását. Újabb ragozási témával azonban a 2.1.2.1.20. fejezetben a *Case system in pronouns* címen (miért nem 'pronoun inflection') találkozunk. Önálló igeragozási fejezet nincs. Ez a 2.1.3.2.1.2. **Present** című fejezetben van „elrejtve”. A típusok megnevezésénél itt a *conjugation* műszót használják, ami nagyon is helyénvaló, csak akkor miért nem használják a névszók esetében a *declension* elnevezést. A morfématan csaknem teljesen hiányzik ebből a morfológiából (a fonológiában azonban van részletes morfonológia), a szófajok sorrendje lényegesen eltér a nálunk megszokottól, és számbavételük nem is teljes.

A **főnévragozás** fejezet alfejezetei a következők: *ragozási eszközök* (191–94), *nyelvi jellel kifejezett szintaktikai funkciók* (195–204), *főnévi tulajdonságú nem ragozott igealakokkal kifejezett funkciók* /Expressing functions with nonfinite and nominalized verbs/ (204–07), *nem lokális jelentésű szemantikai funkciók kifejezése* (208–35), *lokális jelentésű szemantikai funkciók* (235–47), *időben történő lokalizáció* /Location in time/ (247–54), *esetek kettős jelölése* (254), a *számkategória kifejezése* (254–56), *nemek szerinti főnévi csoportok* (256), a *határozottság kifejezése* a főnévi csoportokban (256–58), a *határozatlanság kifejezése* (258–9), *referenciális és nem referenciális határozatlanság* (259), *általánosítás* (259). A főnevek szintaktikai funkciójának ez a részletező leírása a szemantikai szintaxisba tartozhatna inkább. Főnévragozásunk eseteinek a számát (27 van) és sorrendjét illetően ez a nyelvtan sem hozott előrelépést. Sőt nem mentes bizonyos ellentmondásoktól sem. A 192. oldalon pl. a *halkan, kilencen* szavak szóalakok, és főnévragozásunk 24. modal-essive nevű esetében állanak, a 371. lapon viszont a *szépen, alaposan* szavak mellénevekből képzett határozószók. *A tigrist látva a vadászok megijedtek* mondatban (204) a határozói igenév valóban nem ragozott igealak, de az angol *seeing* alakoltól eltérően nem nominalizált igealak. *A tigris láttán a vadászok megijedtek* mondatban van nominalizált igealak. Kíváncsi vagyok az újításnak tartom az igevonzatoknak esetek szerinti számbavételét (195–203). Az „in the possessive have-construction” (215) kitétel a magyar nyelv vonatkozásában kissé félreérthető, mivel a magyarban ezt a *birtokol* (régebben a *bír* ige is) képviseli. Jobban hangsúlyoznám, hogy a

magyar a „possessive *be*-construction”-os nyelvek típusába tartozik. A főnevek számkategóriájával foglalkozó fejezetben a singular-plural (254) opozíciókn kívül a singular-dual-plural megkülönböztetéssel is foglalkoznék, nevezetesen a *fél szemére vak, egyik cipő* stb. szembeállításával. (Erről már O. Jespersen is írt.). Ez nem ugyanaz, mint a 229. lapon található *fél* partitívuszi jelentése, habár rokon vele: A 2.1.1.9-es noun-classes című fejezet kérdező mondata így hangzik: „Are nouns divided into classes or genders?” A válasz erre: „Hungarian nouns are not divided into classes or genders” (256). A *gender* az angolban a nyelvtani nemet, a nemekre jellemző nyelvi megnyilatkozásokat (*gender studies*) jelöli. A természetes nem (oroszul *non*) neve angolul *sex* (male: *férfi, hím, porzó virág* – female: *nő, nőtény, termő virág*). Ez a magyarban nagyjából az angolra jellemző differenciáltsággal fejeződik ki, s nemcsak a foglalkozások jelölésekor. Vö.: *király* – *királynő, királyné, szerzetes* – *apáca, bika* – *tehén, kos* – *anyajuh, kakas* – *tyúk, apa* – *anya, fivér* – *nővér, öcsém* – *húgom*. A főnévi csoportok pedig a köznevek és tulajdonnevek, a megszámlálható és a nem megszámlálható főnevek lehetnének. A tulajdonneveket néha másképp ragozzuk, mint a közneveket (vö.: *Megnéztük Hollóközt/az úton fekvő követ*). A magyarban az ünnepek nevei nem tulajdonnevek, ezért pl. a *húsvétkor* szót kisbetűvel írjuk (vö. 192). A collective nouns című fejezettel (255) kapcsolatban megjegyezném, hogy vannak csak többes számban használatos gyűjtő jelentésű főneveink, amelyekkel az ige egyes számban (*Egyesült Államok*) vagy pedig csak többes számban (*Kárpátok, gerincesek, tavasziak, ősziek, kalászosok*) áll. Ez utóbbiakból az egyedi főnevet a fajta megnevezésével képezzük: *tavaszi búza, rozs*.

A könyvet a lexikon fölül vettem le mondat után hangzik (244). Az *Átmentünk a városon keresztül* mondat magyarul helytelen, feltehetőleg orosz hatást tükröz. Az *átment* ige jelentése *keresztülmegy*. Ezért vagy *Átmentünk a városon*, vagy pedig *Keresztülmentünk a városon* (204). Értelmező szótáraink szerint a *Pál reggel (délelőtt, délután, este, éjszaka, vasárnap) érkezett* mondatban a napszakokat határozószókkal és nem ragozatlan főnevekkel (uninflected nouns) fejezzük ki (247–8). A *Már reggel (délelőtt, délután, este, éjszaka, vasárnap) van* mondatban vannak alanyesetben álló főnevek. A *-kor* affixumot a nap és a hold járásával kapcsolatban szinte szabályszerűen használjuk időpont jelölésére: *pitymallatkor, pirkadatkor, virradatkor, szürkületkor, napkeltekor, napnyugtakor, holdtöltekor, újholdkor, napfogyatkozásor, karácsonykor, szilveszterkor, vízkeresztkor, húsvétkor, pünkösdkor*.

A melléknévek fokozásakor nem feledkeznék meg a felfelé fokozás mellett a lefelé fokozásról sem és annak kifejező eszközeiről (330–4). A *lassú* melléknévnek a *lassabb* mellett van egy *lassúbb* középfoka is (332). Igen érdekes az összetett melléknévek fokozásáról szóló rész (333). Némely esetben azonban jelentéstől függő variánsok is lehetségesek. Vö.: *Jobb ízű/Roszsabb ízű levest főztél, mint tegnapi*. – *Neked jóízűbb/rosszízűbb tréfiád vannak. Most jóízűbbet neveltél. Ő nagyobb nevű/nagynevűbb író, mint Péter* helyett inkább talán azt mondjuk, hogy *Neki nagyobb a neve, mint Péternek. A jobb kedvű emberek jókedvűbb dalokat énekelnek. Tervei egyre nagyobb szabásúak*. Az igazat megvallva az ilyen melléknéveket a gyakorlatban sem az írott, sem a beszélt nyelvben nem fokozzuk, mivel ezek nem valamilyen tulajdonság fokát (intenzitását) fejezik ki. Vö.: *Egy jó módú lányt szerettem. Egy igen/nagyon jó módú lányt szerettem*. E nyelvtan szerint ezt így kellene fokoznunk: *Egy jó módúbb lányt szerettem, mint Anna*. Ez számomra ugyanannyira könyvizi, mint az *Egy jobb módú lányt szerettem*. Általában azt mondjuk, hogy *Egyre több a jó módú gazda*. **A gazdák egyre jó módúbbak lesznek* helyett pedig *Egyre több gazda él jobban, mint régen*. A magyarban és a németben az összehasonlító fokozás középfokát gyakran használjuk nem összehasonlító fokozáskor (degrees of quality, 335) is, míg a felsőfokot a magyarban nemigen használjuk elatívusi jelentésben. Az oroszban ez éppen fordítva van. Vö.: *Kecskemét egy nagyobb város Magyarországon. Egy idősebb úr keres*. – *Ez szintisza igazság, és nem *Ez a legtisztább igazság*.

Az *Ezrek megnézték a kiállítást* (342) mondat szövegösszefüggés nélkül, mivel a mennyiség van fókuszban, így helyes: *Ezrek nézték meg a kiállítást*. De: *A kiállításról semmit sem írtak az újságok, de ezek megnézték azt*.

6. A fonológia fejezet a következő 5 fő részből áll: *szegmentális fonológiai egységek* (382–85), *fonotaktika* ‘phonotactics’ (386–425), *prozódiai egységek* ‘suprasegmentals’ (425–35), *szegmentális morfológia* (436–53), *szupraszegmentális morfológia* /a hangsúly/ (453).

A *szegmentális fonológiai egységek* (hangok, szótagok, fonetikai szavak, ütemek) közül az első fejezetben csak a hangok képzés szerinti jellemzésével találkozunk. A kérdőívek 59. oldalán a palatalizáció és a légáramlás mechanizmusának tudoműködés szerinti leírása (Describe the airstream mechanisms...) is megadott szempont, de valahogy ezek kimaradtak a leírásból (vö. Papp István 1966: 40). Különösen nehezményezem a lágy *d’*, *t’*, *n’* fonémák (*dér* – *gyér*, *ad* – *agy*, *tű* – *tyű*, *pont* – *ponty*, *talán* – *talány*) kifejejtését.

A *fonotaktika* a hangok vagy talán inkább a fonémák valenciáját vizsgálja egy morfémából álló szavakban és két morfémás szóalakokban. A kettőnek az összemérését nem tartom szerencsésnek. Így nem eléggé világos, hogy a fonémák vagy a hangok valenciájának a vizsgálata leírásunk tárgya, s nem derül ki elég határozottan, hogy melyek azok a fonémakapcsolatok, amelyek csak morfémahatárokon lehetségesek. Vö. pl.: ‘Other wordfinal clusters occur only in polymorphic words’ (392). A *lop-j*, *rak-j*, *küzd-j*, *esd-j*, *él-sz*, *néz-z* nem „többmorfémás szavak”, hanem többmorfémás szóalakok. (A *félsz* főnév pl. megcáfolja azt az állítást, hogy az /s/ fonémakapcsolat csak többmorfémás „szavakban” lehetséges.) A szerző egyébként következetesen jelzi (pl. /rj/ *fürj* – *vár-j* (392), hogy egy vagy több morfémáról van szó. Itt azonban a morfémahatárokon történő újabb kapcsolódási lehetőségek az érdekesek és nem a szóalak vége vagy a morfémák száma. A geminált mássalhangzók esetében (389) a /jj/ jelölés (389) határozottan arra utal, hogy kettőzött mássalhangzókkal van dolgunk. A példák *ujj*, *ül-j* (/j = [jj]) határozottan azt mutatják, hogy a leírás hangtani és nem fonológiai szempontú. Az /ng/ *ing* (390), /nk/ *mankó*, *Irén-ke* (490) hangkapcsolatban viszont nem jelzi az *ŋ* hang ejtését. Részletes listákat találunk a lehetséges mássalhangzótorlódásokról a szó elején, végén és közepén. A szó elején és végén három mássalhangzónál (*sztrájk*, *karszt*) nem lehet több, a szó belsejében a *gengszter* és a *menstruál* szavakban lehet négy mássalhangzó, az *angström* ‘a fény- és a röntgensugarak hosszának a mértékegysége’ szóban pedig öt mássalhangzó. A magánhangzók közül a szó végén az *o* és az *ö* hang sohasem állhat, a szó elején minden magánhangzó fonéma állhat. Összetett szavakban és igeekötők után magánhangzók után és az *i* hang előtt én sajnos nem érzékelem a *j* hang ejtését (412): *napi[j]-ár*, *elő-[j]-ír*, *ki-[j]-áll*. Szívesen olvasnék arról is, hogy hány szavunk áll egy fonémából, és mely szavainkban van a legtöbb fonéma.

Meg kívánom még jegyezni, hogy az amerikai nyelvészetben a *fonológia* (phonology) szót mind többen használják *hangalaktan* jelentésben, a *fonématan*-t pedig főként a strukturalista nyelvészetben a *fonemika* ‘phonemics’ szó jelöli. A *fonetika* ‘phonetics’ műszó viszont a *hangtan*-t jelöli, amelyen belül megkülönböztetnek *articulatory*, *acoustic* és *auditory phonetics*-et (kiejtési, akusztikai és auditív hangtant). Ennek hatására a régebbi *hangtan* elnevezés helyett javaslom a magyar nyelvészetben is a *hangalaktan/fonológia* műszó összefoglaló értelmű használatát, amely tudományág a nyelvi egységek hangalakjának a lineáris és nem lineáris egységeit tanulmányozza. A hangalaktan részei a *hangtan/fonetika*, *fonématan/fonemika*, *szótagtan/szillabika*, *hangsúlytan/akcentológia*, *hanglejtéstan/intológia*, *kiejtéstan/ortoépia*. A *hangtan/fonetika* részei a *kiejtési*, *akusztikai*, *auditív hangtan*, a *hangok paradigmaticája* és a *hangszimbolika*. A *fonemika* a fonémák *szintagmatikájával*, *paradigmatikájával* és *változásaival* foglalkozna (vö. Pete 1997: 10).

Végezetül ki szeretném említeni, hogy ennek a leíró nyelvtannak igen nagy érdeme és értéke, hogy a modern nyelvészet eredményeire támaszkodva emberi mértékre szabottan adja a magyar nyelv nyelvtanának egy átfogó nemzetközi rendszerbe illeszkedő leírását.

SZAKIRODALOM

- Chalker Sylvia, Weiner Edmund 1994. *The Oxford dictionary of English Grammar*. Clarendon Press, Oxford.
- Hadrovics László 1969. *A funkcinális magyar mondatattan alapjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiss Jenő 1997. Tudománymérés és nyelvtudomány. *MNy*. XCIII. 14–28.
- Рестан, Пер 1972. Синтаксис вопросительного предложения. Осло.
- Richards Jack, Platt John, Weber Heid 1985. *Longman Dictionary of Applied Linguistics*, Essex.
- Pete, István 1997. *Фонология и письменность русского языка* Szeged.

Pete István

Balázs Géza: Magyar nyelvkultúra az ezredfordulón. Tanulmányok. A–Z Kiadó, Budapest, 1998. 200 l.

Az ezredfordulót megelőző évtized nemcsak a politikában és a társadalmi életben hozott óriási változásokat, de maga a nyelvhasználat és a nyelvművelés is mozgalmas időszakot élt át. Mindezek a változások, hatások, mi több: a politika és a történelem, illetőleg a kilencvenes évek nyelvi, kommunikációs időszzerűségei tükröződnek a Magyar nyelvkultúra az ezredfordulón című gyűjteményes kötetben. Balázs Géza eddigi munkásságának tematikai sokszínűségét, főbb kutatási területeit és legfontosabb eredményeit mutatja be az 1994 és 1998 között keletkezett tizenöt tanulmány. Többségük korábban már megjelent nyomtatásban, vagy előadásként elhangzott, de az első és az utolsó – mintegy keretbe foglalva a könyvet – e kötet számára készült. Az utóbbi kettőről a többihez képest sokkal részletesebben szólnunk, nemcsak terjedelmük miatt (a kötetnek közel harmadát adják), hanem újszerűségük, jelentőségük miatt is. Balázs Géza éles szemű és érzékeny megfigyelője a nyelvi jelenségeknek – erről vallanak publikációi és immár évek óta rádió- és tévéműsorai. Amellett, hogy elkötelezett nyelvművelőnek ismertük meg, különböző fórumokon egyre határozottabban megfogalmazta azokat az elveket, amelyek túlmutatnak egyes nyelvi, nyelvhelyességi kérdéseken, és általános nyelvpolitikai, nyelvstratégiai célokat érintenek. A szerző mindezeknek a jeles szakembere, akinek meglátásai egyre kiforrottabbak, és akinek a szavára érdemes figyelni.

A könyv főbb témái felölelik a szemiotika, a kommunikációelmélet, a tömegkommunikáció-kutatás, a szociolingvisztika, a nyelvpolitika, a nyelvstratégia és a nyelvművelés különféle területeit. A kötet bevezető fejezete „Külső nyelvészet: kilépés a nyelvészetből, avagy a nyelvészet újramegtalálása?” címmel a nyelvtudomány felosztásával és a részdiszciplínák egymáshoz való viszonyával foglalkozik. A külső nyelvészet fogalma a belső nyelvészettel szembeállítva érthető meg. Beszélhetünk ugyanis leíró nyelvészetről, történeti nyelvtudományról és külső nyelvtudományról. Az utóbbiba az új részdiszciplínák, a legújabb határtudományok tartoznak bele, melyeket Thomas és Hymes alapján extralingvisztikának vagy metalingvisztikának is neveznek. A XX. században a leíró nyelvészetben megjelent a „harmadik típusú” megközelítés (B. G. szóhasználat), az antropológiai, társadalmi, szöveg- és cselekvésközpontú nyelvészet. Ezek révén a nyelvtudomány határai kiszélesedtek, sőt egyesek szerint maga a nyelvészet határtalanlanná is vált. A belső és a külső nyelvészet jellemzőit 35 pontban veti össze a könyv táblázata. Néhány példa (elől mindig a belső nyelvészet jellemzője): *langue* – *parole*; a nyelv önmaga – a nyelv és környezete; elvont, absztrakt – konkrét, társadalmi; reprezentáció – kommunikáció; szintaktika – szemantika, pragmatika; grammatikai helyesség – kulturális-helyzeti helyesség stb. Balázs jelzi, hogy a két felfogás nem egymás ellenében, hanem egymás kiegészítéseképpen létezik, egyfajta konvergencia érvényesül. Az információs, tömegkommunikációs forradalom, illetőleg a globális kommunikáció korában továbbra is meghatározó marad a múlt, a nyelvészeti hagyomány.

„A magyar nyelv jellege” című fejezet az antropológiai nyelvészet és a folklórlingvisztika nézőpontjából vizsgálja nyelvünk hangtani, szóképzettani, grammatikai, szövegtani és kommunikációs sajátosságait. Az utóbbi tényező kapcsán olvashatunk a magyaros szövegtípusról, a nyelvünkre jellemző antropomorfisztikus szemléletről, a néphumor és a neofolklorizmus megnyilvánulásairól, valamint az antropológiai pesszimizmusról. A tanulmány végkövetkeztetése, hogy a magyar nyelv Európában szinte egyedülálló módon egységes, konvergens fejlődést mutat, szemben a modernebb, terjeszkedő nyelvek széttagoló, analitikus voltával. Nyelvünk összetartásából fakad legfőbb erőssége: asszimiláló ereje, megújulóképessége, amit a nyelvstratégiának figyelembe kell vennie.

A két nyelvpolitikai fejezetet („A magyarországi államnyelvek nyelvpolitikai tükörben” és „Névpolitikai küzdőtér”) „A rendszerváltozás időszakának politikai-közéleti szemiotikai-nyelvi jelenségeiből” című elemzés követi. A gazdag példaanyagból láthatjuk, hogy a korábbi jelszegénységet a sokszerű jeltelenítettség váltotta föl, általánossá vált a „tömeges jelfogyasztás”, megjelent a „jelglobalizáció”, mindennapos gondná vált a nyelvi manipuláció, például a reklámokban. Angol dominanciájú nyelvi monokultúra van kialakulóban, ami egyfajta nyelvi miszticizmust sugall. Szó esik még többek között a megszólítási zavarokról, az átkeresztelésekről és a „posztmodern” nyelvezet sajátosságairól.

Az iméntiek folytatása a „Kommunikációs zavarok mindennapi nyelvhasználatunkban” című rész. A környezeti tényezők és a technikai eszközök mind-mind befolyásolják mindennapi érintkezéseinket. A számítógép hatására szövegfogyasztóból sokan valódi szövegelőállítók lettek. Újabb kommunikációs helyzeteket teremt az üzenetrögzítő, a mobiltelefon és pl. a direct-mail (levélreklám). A kommunikációs zavarok között újszerű megnevezésekkel találkozunk: gyorsbeszéd, turbónyelv, szószürkület, nyelvi szlamosodás (< angol *slum*: 'lepusztult környezet'), a félmozaikszók terjedése, szóhiány, verbális terror stb. A nyelvi elidegenedés legjellegzetesebb formája a bürokratikus, hivatali nyelv. A kommunikációs zavarok kiküszöbölésében meghatározó szerepe van a családnak és az iskolának. Az utóbbival külön is foglalkozik egy fejezet („A nyelvtan jó! Új kommunikációs szükségletek az iskolában”).

A tömegkommunikáció nyelvi jelenségeit öt rövidebb elemzés taglalja. „A média nyelvhasználatának kritikai megközelítése” elhelyezi a médianormát a többi normatív nyelvváltozat között, és vizsgálja a helyi és az országos norma különbségét. A médiakonvergenciával foglalkozó tanulmány („Egy utcában a média”) összeveti a közszolgálati, a kereskedelmi és a társadalmi médiumok sajátosságait. „Nyelv és etika a tömegkommunikációban” címmel a szerző Grice együttműködési alapelvéből kiindulva közelíti meg a médiaerkölcsöt. Gazdag példaanyagra épül „A reklámanyelv a közszolgálati rádióban” című elemzés, mely szerint a közszolgálati rádió reklámja önszabályozó, önkorlátozó, és általában megfelel a közszokásnak, közízlésnek. A tömegtájékoztató nyelvhasználatra tett hatását vizsgálva Balázs megállapítja, hogy a nyelvi változások felgyorsultak, de célszerű lenne, ha a sajtó a nyelvörző szerepet is magára vállalná.

Sajátos témákat dolgoz föl a „Kommunikációs létformák és átcsapások” című fejezet. A ráolvasásoktól, az amuletszövegektől eljutunk a firkálásokig, a graffitiig, a piktogramig. Érdekes a firkálás, a jelszó és a felirat jellemzőinek összehasonlítása. Az ilyen intertextuális kisműfajok is érdemesek a további szövegtani vizsgálatokra. A számítógépes és az internetnyelv legfőbb gondjairól szól a „Digitális nyelvújítás, illetve az anyanyelvivé tétel iskolapéldája” című összefoglalás, amely rengeteg kiváló példát, hasznosítható ötletet ad a legújabb szakszók magyarosítására. Mivel nemcsak tudatos, hanem spontán mozgalom is segíti ezt a tevékenységet, örömmel tapasztalhatjuk nyelvünk megújulóképességének legfrissebb bizonyítékát.

A „Hatóerők a nyelvstratégiában” című tanulmány alcíme szerint számba veszi a nyelvművelés mozgatórugóit. A bevezetőben történeti áttekintés foglalja össze a nyelvművelés eredményeit a nyelvújítás korától napjainkig. A következő rész sorra veszi azokat a véleményeket, bírálatokat, amelyek a nyelvművelésre vonatkoznak. Ilyen megállapítás az, hogy a nyelvművelés nem tudo-

mány. Balázs Géza ebben a kijelentésben a belső és a külső nyelvtudomány ellentétét látja: „A belső nyelvtudomány szerint a nyelv a beszélők érzelmeitől függetlenül, tiszta, steril szabályokkal leírható rendszer. [...] A külső nyelvtudomány szerint a nyelv több mint struktúra: cselekvés, érzelem, szimbólum stb., amely nem választható el a beszélő közösségektől, tehát ezekre is ki kell terjeszteni a leírást.” (151) A nyelvművelést úgy lehetne még tudományosabbá tenni, ha kibővítenék a szociolingvisztika irányában. Balázs állást foglal többek között olyan kérdésekben, hogy beszélhetünk-e „nyelvromlásról”, lehet-e befolyásolni a nyelvhasználatot, kell-e szabályozni a kiejtést, végső soron pedig meghatározható-e a norma, és van-e értelme, eredménye a nyelvművelésnek. Az eltérő nézetek ütköztetése után határozottan kijelenti, hogy van. Csak az eddighez képest másféle megközelítésre, korszerűbb szemléletre van szükség. A szerző fölvezet egy lehetséges magyar nyelvstratégia, azaz cselekvési program alapjait. Olyan antropológiai (etnolingvisztikai) szemléletű nyelvstratégiát képzel el, amelynek meghatározói: a nyelv alkata, a társadalom nyelvszemlélete és a nyelvművelés hagyományai. A nyelvi konvergencia és divergencia tényezőinek figyelembevételével sorra veszi a nyelvstratégia feladatait, például: szókincsfelmérés, a nyelvi rétegződés vizsgálata, beszélt nyelvi felmérések, kommunikációkutatás stb.

A Magyar nyelvkultúra az ezredfordulón című tanulmánygyűjtemény időszzerű kérdéseket vizsgál korszerű szemlélettel, újfajta, olykor egyéni megközelítéssel, illetőleg látásmóddal. A szerző mindvégig azt kereste: hogyan lehet továbblépni az egyes részterületek problémáinak tárgyalásában. A továbblépés sikerült: a tanulmányok számos új gondolatot vetnek föl, továbbgondolás és további gondolkodásra készítetnek, ötvözik a korábbi és a legfrissebb szakirodalom megállapításait, közelítik egymáshoz a külső és a belső nyelvészet elemeit. A kötet igen széles anyagra épül, néhol óhatatlanul vázlatos (hiszen megszabott terjedelmű előadásszövegek is találhatók köztük), így minden bizonnyal számos témával és részterülettel kapcsolatban várhatunk a jövőben bővebb kifejtést. Szólnunk kell még a tanulmányok szóhasználatáról, stílusáról. Mindenütt megtaláljuk az idegen szók és a ritkább szaknyelvi fordulatok körülírását, magyarázatát, de maga a szerző is alkot – nemegyszer metaforikus eredetű – sajátos terminus technicusokat. Ezek életképességét majd az idő eldönti. A tipográfiai megoldások, a kiemelések, a táblázatok és az áttekinthető tagolás nagyban segíti a megértést. A kötetet az egyes tanulmányokhoz kapcsolódó bibliográfia és hasznos tárgymutató egészíti ki.

Zimányi Árpád

Géza Balázs: The Story of Hungarian. A Guide to the Language. A magyar nyelv regénye. Kaulauz a nyelvhez. Corvina Books Ltd., Budapest, 1997. pp 190.

A magyar anyanyelvűeken és a magyart idegen nyelvként tanulókon kívül kiket érinthet, kiket érdekelhet nyelvünk rendszere, grammatikája, története? Hiszen nincsenek sokan a világon azok a nyelvészek, akik bár nem magyar születésűek, mégis a finnugor nyelvekkel foglalkoznak. – Egyre többen látogatnak hazánkba olyanok, akik nem beszélnek nyelvünket. A szaporodó üzleti kapcsolatok és más okok miatt több mint huszonezren élnek Magyarországon angol anyanyelvűek. A nyolcvanas évek végétől a sorsfordító változások hatására, az ezredforduló felé közeledve pedig az uniós, illetőleg a NATO-csatlakozás következtében Nyugatról és a tengerentúlról egyaránt a korábbinál nagyobb érdeklődésre számíthatunk. Szerte a világban egyre nő azon sokadgenerációs leszármazottak száma, akiknek felmenői ugyan magyarok voltak, ám a fiatalok nem tartják meg sem nyelvünket, sem kultúránkat. – A felsorolt csoportokban közös a nyelvünkkel kialakuló vagy ahhoz fűződő valamiféle kapcsolat, valamint az irántunk megnyilvánuló érdeklődés. Ezt az érdeklődést kívánja kielégíteni a sokoldalú nyelvész, Balázs Géza angol nyelvű könyve, amelynek fordítója Thomas J. DeKornfeld.

A szerző nem kevesebbre vállalkozott, mint arra, hogy a terjedelemhez képest minél teljesebben bemutassa nyelvünket: eredetét, rokonságát, helyét a világ nyelvei között, nyelvtanának alapjait, szókészletének, helyesírásának, mai nyelvhasználatának jellegzetességeit és még számos egyéb témát. A rendkívül szerteágazó tárgykör óhatatlanul magában rejtí annak a veszélyét, hogy a feldolgozás mozaikszerűvé vagy elnagyolttá válhat. Ezt a buktatót sikerült elkerülni, mégpedig úgy, hogy a bőséges anyagban való válogatásnak, súlypontosításnak állandó alapelvei vannak. A könyv ugyanis mindvégig a külföldiek sajátos nézőpontját tartja szem előtt: miben különbözik a magyar az indoeurópai nyelvektől, mit kapott más nyelvektől és mit adott más nyelveknek, milyen egyedi jellemzői vannak? Az eltérő vonások, a különlegességek nagyobb hangsúlyt, több magyarázatot kapnak, míg a más nyelvekben is meglévő vagy azokhoz hasonló jelenségek csak röviden szerepelnek. A kellő arányokon kívül a megfelelő stílust is sikerült megtalálni: a nagy tényanyag és a sok példa ellenére olvasmányos, ám mindvégig nyelvészetiileg szakszerű és hiteles ez a kalauz.

Az első fejezetek elhelyezik a magyart a világ és Európa nyelvei közt, beszédes adatokat közölnek a szomszédos országok és a világ magyarságáról, illetőleg Magyarország népességéről, nemzetiségeiről. A népek és nyelvek évszázados, évezredes együttélése, a sorsok összefonódása arra készteti Balázs Gézát, hogy a korábbi megállapítást (*Magyarország: Európa kicsiben*) kiterjessze – *Magyarország: Eurázsia kicsiben*. Ugyancsak a bevezető részben olvashatjuk nép- és országneveink etimológiáját (*magyar, Hungaricus; Ungarn, Vengrija, Madarsko* stb.), valamint Pannónia nyelvi emlékeinek bemutatását (az utóbbit térképmelléklet egészíti ki).

Terjedelmesebb fejezetek foglalkoznak hang- és betűkészletünkkel, illetőleg a morfológiai és szintaktikai sajátosságokkal. A rövid és a hosszú magánhangzók párba állításakor – az időtartam-változás jelentésmegkülönböztető szerepének vázolásakor – röviden utalni lehetett volna arra, miért is párja egymásnak az *a* – *á* és az *e* – *é*. Számos példát és jó magyarázatot találunk a hangrend és az illeszkedés eseteire. Teret kap a hangok kifejező ereje, a hangszimbolika és az onomatopoezis. A hangszimbolikából, az *i* hang kicsinységet kifejező szerepéből elindulva, itt kapott helyet egy válogatás gazdag, mintegy száz elemből álló kicsinyítőképző-rendszerünkben. A Magyar szavak és mondatok című morfológiai-szintaktikai fejezet részletesen bemutatja a szuffixumokkal való szóalaképítést, külön az igék általános és határozott ragozását, külön a főnevek 18 esetragját. Bonyolult ragozási táblázatok helyett válogatott példaszorok szemléltetik toldalékoló nyelvünk ezen alapvető sajátosságát. A magyar nyelvi példákat következetesen szó szerint fordítja le a könyv, így adódhatott az, hogy a 13. esetnek föltüntetett terminatívus *házig* ekvivalense: *until the house*, a példamondatban viszont már a *to* prepozíció áll (*He ran all the way to the house*). Az időviszonyt jelölő példában (*haláláig* – *until death*) helyes az *until* prepozíció, de a terminatívus szokásos kifejezőeszköze a helyviszony esetében vagy a *to* prepozíció, vagy az *as far as* szerkezet. A ragozási tudnivalókat a képzők tömör összefoglalása követi, majd – többek között – az igenevekről, a szenvedő igékről, illetőleg a szenvedő értelmű szerkezetekről, a birtoklás kifejezéséről, az igékötökről és a szórendről olvashatunk fontos tényeket. A fejezetet nyelvünk analitikus és szintetikus szerkesztésmódú elemeinek összefoglaló táblázata zárja. (A felsoroltakon kívül igen jellegzetesek még a funkcióigés szerkezetek és a ragos névszók rovására szaporodó névutós szerkezetek: *tanácskozik* – *tanácskozást folytat*, *kétszer* – *két alkalommal*.)

A következő részben Balázs Géza sorra veszi uráli-finnugor rokonságunk bizonyítékait, majd végigvezeti az olvasót nyelvünk utóbbi ezer évének történetén. A hangmegfelelések, a rokon nyelvi példák, a nyelvtani azonosságok és hasonlóságok meggyőzően bizonyítják a tudomány álláspontját, de a szerző nem titkolja el a többi rokonságelméletet sem (hun, török, sumer, japán; Tamana stb.). A könyv nyelvtörténeti fejezetei nagy teret szentelnek szókészletünknek: bőséges példaanyagot találunk a finnugor eredetű, majd a jövevényszókra (iráni, török, szláv, latin, német, olasz, francia stb.), külön-külön az átadó nyelvek szerint, és ezen belül tematikai csoportosításban. Megismerjük fontosabb nyelvemlékeinket, a belőlük vett részletek értelmezésével és nyelvtani elemzésével (Tihanyi alapítólevél, Halotti beszéd, Ómagyar Mária-síralom, Soproni virágének;

Jókai-kódex, Müncheni Kódex stb.). A szerző összefoglalja írás- és helyesírás-történetünket a rovásírástól az akadémiai helyesírásig, vázolja az egységes nemzeti nyelv kialakulásának sokszázados folyamatát Sylvestertől a nyelvújítás koráig. A nyelvi és történeti tényeket tanulságos etimológiai magyarázatok és gazdag művelődéstörténeti anyag színesíti. Az utóbbinak köszönhető, hogy a komoly nyelvészeti fejtegetéseket olvasmányos részek teszik érdekessé.

A könyv utolsó fejezetei nyelvünk jelenével ismertetnek meg, így áttekintést kapunk nyelv-járásainkról, a „pesti” nyelvről (szókészleti sajátosságainak érzékeltetésével), a szitkozódásokról, a káromkodásokról, a szlenges szólásokról és közhelyekről. Nagyon tanulságos, hogy Balázs Géza mi mindent tart kiemelendőnek mai nyelvünk, nyelvhasználatunk sajátosságai közül. Bemutatja szó- és kifejezőkészségünk változását, a divatszavakat, a korhoz és a politikához kötött elemeket (*békekölcson, békebizottság, békepap, tervgazdálkodás – szociális védőháló, pluralizmus, kibontakozási program*). A pusztá szavakból is közelmúltunk történelme sejlik föl. Eligazítást kapunk a mai üdvözlések és megszólítások bonyolult rendszeréről (*te, maga, ön; úr, hölgy, néni, bácsi, naccsád, kegyed; jó napot, szervusz, helló* stb.). Ezekhez annyi kiegészítést fűznék, hogy a *naccsád* és a *kegyed* formákat vidéken magam nem tapasztalom, bizonyára szűkebb körben érvényesülő fővárosi jelenségről van szó. Mai nyelvhasználatunk egyik jellemzője a gyors beszéd, a „turbobeszéd” (turbo-speech), amely a szavak megrövidítésével, hanyag ejtésmódjával jár (*általános iskola – á't'isk'a*), de termékeny szóalkotási mód is egyben (*saláta – sali, hamburger – hambi, viszontlátásra – viszlát*). A szerző jó érzékkel válogatott e korfestő példák közül éppúgy, mint a nyelvünkbe áramló anglicizmusokból. A könyvet kronológiai táblázat zárja.

Az áttekintésből kitűnik, hogy az angol nyelvű mű sokoldalú tájékoztatást nyújt nyelvünk-ről. Használható kézikönyvszerűen is – ezt segítik a beszédes fejezetcímek, a tárgymutató, a pontos térképek és a táblázatok. De feldolgozásmódja, stílusa – amely mind a szerzőt, mind a fordítót dicséri – lehetővé teszi azt, hogy az érdeklődők folyamatosan olvassák, akár egy regényt. Köszönet illeti a szakmai tanácsadókat: Hajdú Mihály konzultánst, valamint Beöthy Erzsébetet, Fábíán Pált, Marácz Lászlót és Gedeon Máriát. E hiánypótló munkából hiteles és friss információkat szerezhet a nyilvánlág rólunk és nyelvünk-ről.

Zimányi Árpád

Búcsú Büky Bélától

Tisztelt Gyászoló! A Nyelvtudományi Intézet nyelvtörténeti és dialektológiai osztálya nevében búcsúzom Büky Bélától, szeretett munkatársunktól, akinek segítőkész, színes egyénisége oly sok örömet ajándékozott nekünk, és halála után is eleven marad emlékezetünkben.

Kedves Béla! Péntek délután van, három óra már régen elmúlt. Általában ilyenkor hangzott el Benkő tanár úr visszatérő, jól ismert mondata: „Na, gyere, Béla!” Gyakran kezdődött így szócikkeid megbeszélése. Az Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen írása – szótárunknak éppen Te adtál végleges címet – olyan feladat volt, melyben kamatoztathattad ötletességedet, sokoldalú műveltségedet és kiváló nyelvtudásodat. Igaz, hogy gyors életritmusod és gondolataid gazdagsága néha szembekerült a szócikkírás követelte filológiai szigorral, mégis éreztük, tapasztaltuk, hogy munkádat szívesen végzed. Pedig feladataid nagy része egyáltalán nem volt egyszerű, sőt hozzá kell tennem, hogy egyikünknek sem kellett annyi szócikk típussal megbirkózni, mint Neked.

Több mint tíz éven át dolgoztunk együtt. Amikor a Nyelvtudományi Intézetbe kerültem, egyike voltál azoknak, akik megkönnyítették számomra az ismerkedést a szótárírással. Kedveségednek nagy szerepe volt abban, hogy fiatal kezdőként osztályunkon otthonra találhattam. Később is megfigyeltem, mennyire kedveled a fiatalokat. Ötvenes éveidben jártál akkortájt, és ebben a korosztályban (különösen a férfiak között) szokatlan az a megértés, amellyel a fiatalság gondjairól beszéltél.

Az évek során osztályunk többször költözött másik épületbe, de mi majdnem kezdettől fogva szobatársak voltunk, sőt egymással szemben ültünk. Nap mint nap és közvetlen közletről láthatam íróasztalodon a klasszikus rendetlenségben álló könyv-, levél- és papírhalmokat, melyek között (őszinte bámulatomra) szinte mindig eligazodtál. Láthattam a sietségedben gyakran ottelejtett szemüveget és az özőn víz előtti írógépet, melynek billentyűin nem éppen szabályos tartásban, de nagy sebességgel száguldottak ujjaid.

Talán még meghittebb kapcsolatban voltál a telefonnal. Fejből ismertél sok-sok telefonszámot, és mindig tudtad, melyiket kell tárcsáznod, hogy valakin segíthess. Ha úgy érezted, hogy valakinek használhatasz, egy pillanatil sem haboztál. Ezzel járultál hozzá ahhoz, hogy rendezhesük ügyes-bajos dolgainkat, hogy hozzájuthassunk egy-egy könyvhöz, és nagyon jól emlékszem rá, hogy például így szereztél tolokocsit is egyik munkatársunk beteg szüleinek.

Az első szó, amely eszünkbe jut Rólad, valószínűleg ez: *segítőkészség*. Nemcsak az osztályunkon, hanem az egész intézetben is közismert volt ez a tulajdonságod. Azt is megfigyelhettük, mennyi energiával támogatod miskolci tanítványaidat, és mekkora lelkesedéssel szervezed a nyelvészek asztaltársaságának, a Kruzsoknak összejöveleit. A Kruzsok különösen a szívedhez nőtt: ennek egyik oka a tanárod, Pais Dezső iránti tiszteleted lehetett; a másik ok pedig vágyad egy olyan világ hangulatának megőrzésére, amelyben nagyon fontos helye volt a közösségnek és a beszélgetésnek.

Osztályunkon is szeretted a karácsonyi, nőnap és névnap összejöveleteket. Ezek szervezésében sokat szorgoskodtál, és vidám anekdotákkal színesítetted hangulatukat. Szívesen meséltél

akkor is, mikor hazatértél Párizsban töltött szabadságról, s az utazás emlékére a papák borával és különféle csemegékkel kínáltál bennünket.

Mindig teljes szívből örültél barátaid, ismerőseid sikerének. A családnak és a barátságnak központi szerepe volt életedben. Nem tartoztál azok közé, akik sokat emlegetik családjukat, de egy-két rövid történetedből, telefonbeszélgetéseid véletlenül meghallott részleteiből tudhattuk, mennyire szereted és tiszteled feleségedet, testvéreidet, rokonaidat.

Energia és vitalitás sugárzott belőled. Sokféle feladatot vállaltál, egyéni munkádban is számtalan probléma foglalkoztatott. Napjaid nem kis része a szó szoros értelmében is rohanásban telt. Általában sietős léptekkel érkezted, délután pedig szinte futva távoztál.

Ritkán panaszkodtál. Mások töretlen kedélyedet csak szeretteid elvesztése törhette meg. Különösen édesanyádnak és Szabó Dénes barátodnak a halálakor éltél át nagyon nehéz időket.

Rengeteg tennivalód közben meg-megállva sokszor töprengtél az élet kérdésein és társadalmi jelenségeken. Gondolataid gyakran szavakba is öntötted. A filozófus nyugalmával és a pszichológus éles szemével tekintettel a világra és az emberekre. Gondolatmeneted legtöbbször messziről indult, majd egyre közelebb került a lényeghez, s a végén nemegyszer megdöbbenő pontossággal talált célba.

Állandó és lázas tevékenykedésed nyugdíjazásod után sem csökkent. Nemigen vettük hát észre, mikor kezdődött a baj. Voltak persze jelei, de ezek inkább csak utólag tudatosultak bennünk. Az operáció előtt és után fájdalmadat méltósággal viselted. Egészséged romlása sem akadályozott meg abban, hogy egészen az utolsó napig újabb és újabb terveket próbálj megvalósítani.

Isten Veled, Béla! Te, akire sohasem lehetett igazán haragudni, jó előre gondoskodtál róla, hogy Rád gondolva kedves, vidám emlékek sora idéződjék fel bennünk. Rohanással teli életed után, melyből a nehézségek mellől az öröm és a boldogság sem hiányzott, nyugodjál békében!

Elhangzott: 1998. április 24.

Horváth László

A 9. Élőnyelvi Konferencia

A Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvi Tanszéke és a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztálya 1996. augusztus 22–24-én ezúttal Szegeden rendezte meg az évente sorra kerülő élőnyelvi konferenciát.

A tanácskozás az utóbbi években immár hagyományosan egy témához kötődik. Az első élőnyelvi konferencia 1988-ban volt Budapesten, a következőt Újvidéken, majd 1990-ben ismét Budapesten. Egyébként ezen a vajdasági és az anyaországi nyelvészeken kívül már más régiók nyelvészei is részt vehettek: Pozsonyból, Ungvárról, Kolozsvárról, Újvidékről és a szlovéniai Mariboriból. 1991-ben Kolozsváron, majd sorjában Nyitrán, Budapesten, a szlovákiai Nagymegyeren, tavaly pedig Ungváron tartották meg a konferenciát.

A konferencia témája a következő volt: *Nyelvi változók – nyelvi változás.*

A Kárpát-medence különböző régióiból érkeztek előadók: Újvidékről Papp György, Bagi Ferenc, Molnár Csikós László, Király Attila, Rajslí Iлона, Cseh Márta, Katona Edit, Raffai Éva; Ungvárról Csernicskó István, Beregszászi Anikó; Szlovákiából Lanstyák István, Szabó Mihály Gizella és Simon Szabolcs; Magyarországról Kassai Iлона, Sándor Klára, Bartha Csilla, Borbély Anna, Fenyvesi Anna, P. Lakatos Iлона, T. Károlyi Margit, Kontra Miklós, Vörös Ottó, Szende Tamás, Nagy L. János.

Mivel minden előadásra nem lehet kitérni, válogatva a sok érdekes közül, tekintsünk meg közelebbről is néhányat, noha igazán nehéz a választás (a válogatás természetesen nem jelent értékítéletet).

A nyitó előadást Kontra Miklós tartotta a *(bVn)* és a *(bV)* inessivusi, illetve illativusi nyelvi változókról. Az előadó szerint valójában két változó vizsgálatáról beszélhetünk; jöllehet az eddigi szakirodalom ezek vizsgálatával kapcsolatban nagyrészt egy változóról tesz említést, melyet általában a *-ba* (*-be*)/*-ban* (*-ben*) változóként nevez meg. Az inessivusi és illativusi tag változatainak egybemosódása azzal magyarázható, hogy az inessivusi standard változat és az illativusi hiperkorrekt változat (legalábbis a felszínen) azonosak. Jelentős korreláció mutatkozik az inessivusi *n*-törlés és a szóvégi *t*-törlés és *l*-törlés között. Az *n*-törlés ugyanakkor kizárólag az inessivusi *(bVn)* jellemzője. Mindkét változó jelentősen eltérő viselkedést mutat a fővárosban és vidéken.

Kassai Ilona előadásában abból indult ki, hogy a magyar nemzeti szociolingvisztikai vizsgálat eredményei szerint számos tárgyias ige kijelentő módú és felszólító módú alakjainak (például: *oszt, halaszt, tesz, lát*) használatában országos szinten bizonytalanság áll fenn. Az előadó szerint a nyelvhasználatbeli ingadozás magyarázata valójában magában a nyelvi rendszerben keresendő. Az egyik ok a fennálló alaki egybeesés a felszólító mód tárgyias igealakjai és a kijelentő mód tárgyias igealakjai között (például a *vár, kér, ír, játszik* esetében). Vagyis az, hogy egy forma több funkciót tölt be az igei paradigmában, odavezet, hogy a beszélők az egybeesést túláltalánosítják, ezáltal csökkentik a rendszer variabilitását. A másik ok az, hogy számos főmondat után a mellékmondatban váltakozva használunk kijelentő és kötő módot. Ennek alapján a hallgatónak kell megfelelően értelmeznie az ilyen megnyilatkozásokat, mint például: *Bármit mond, nem hiszem el. Bármit mondjon, nem hiszem el.*

Sándor Klára *Miért foszladozik a szinkrón elemzés?* című előadásában a saussure-i szinkrónia ~ diakrónia dichotómia tarthatatlansága mellett érvelt. A valódi adatokkal dolgozó nyelvész számára a *langue* és a *parole* kutatása nyilvánvalóan szétválaszthatatlan. Az előadó szerint ugyanez érvényes a szinkrónia ~ diakrónia dichotómiára is, ám ennek nem vagyunk kellőképpen tudatában. A nyelvnek rendszer voltát bizonyító, lényegében módszertani célú szinkrónia ~ diakrónia elvnek az alkalmazásával a nyelv működéséről torz képet kapunk, mivel ez a működésben kulcsszerepet játszó dinamizmust kénytelen mellőzni; s ez elfogadhatatlan. A nyelv ugyanis olyan rendszerként határozható meg, melyben az egyes elemeket nem a többi elem helyzete, hanem a többi elem mozgása határozza meg. E mozgást pedig a nyelvi rendszeren belüli, kiszámítható, illetve a nyelvi rendszeren kívüli, többnyire kiszámíthatatlan tényezők határozzák meg.

Fenyvesi Anna előadásában a magyar zöngésségi hasonulást, a teljes palatalizációt és a *-val/-vel* *v*-jének hasonulását vizsgálta a Pennsylvania állambeli McKeesport amerikai magyarjainak nyelvében. A spontán beszélgetés során rögzített nyelvi korpusz vizsgálata azt mutatja, hogy ezek a magyar köznyelvben kötelezően érvényesülő fonológiai szabályok az amerikai magyarban változáson mennek keresztül. A bevándorlók beszédében érintetlenül megmaradnak, de a második generációs beszélők esetében teljes variabilitás alakul ki: a zöngésségi hasonulási fakultatívvá válik minden második generációnál, a palatalizációk és a *v*-hasonulás részben kötelezően megmarad, részben fakultatívvá válik, illetve teljesen elvész. Az előadó megállapította, hogy a hasonulásoknak ez az észlelt részleges elvesztése magyarázható egyrészt az amerikai angol hatásával, másrészt a tökéletlen nyelvelsajátítással, illetve a nyelvfeljítés miatt bekövetkező nyelvvesztéssel.

Király Attila nagy tetszéssel fogadott előadásában a Szegeden tanuló vajdasági fiatalok nyelvhasználatát vetette össze Szabadkán tanuló honfitársaikéval, valamint magyarországi diáktársaikéval. A *nákolás*, az *az* *miatt* típusú hasonlatlan mutató névmás és az *ez a ház mellett* típusú névutótörlő nyelvi változó használatát vizsgálta annak függvényében, hogy ezekhez milyen értéköltéletek fűződnek a magyarországi beszélőközösségben. Az előadás arról győzhette meg a hallgatókat, hogy a Szegeden tanuló szabadkaiak nyelviileg ugyan hasonulnak a magyarországi nyelvi környezethez, asszimilálódásukról azonban nem beszélhetünk. Sajátos vajdasági identitásukat Magyarországra kerülve is megőrzik, sőt kifejezésre is juttatják. A Szegeden tanuló vajdasági fiatalok identitásuk kifejezésére tudatosan használnak számukra jelzés értékű változatokat, noha tudatában vannak annak, hogy ezzel megsértik a magyarországi nyelvi normát.

Nem kevésbé volt érdekes Borbély Annának a Békés megyei kétegyházi románok kisebbségi nyelvében fellelhető stílusairól szóló előadása. Vizsgálatában két (azonos életkorú, nemű és iskolázottságú, de a stílusváltozatok szempontjából eltérő) adatközlő több szituációban rögzített és megfigyelt stílusait elemezte. A stílusok közötti eltérések nagysága összefügg a beszélők román identitástudatával, amelynek egyik meghatározó tényezője lehet a beszélő ötvenes évek előtti társadalmi, gazdasági helyzete.

A hazai előadók közül Nagy L. János előadásában a nyelvművelés és a kreativitás fogalmakat hozta egymással összefüggésbe. Sándor Klára egyik utóbbi tanulmányára (1995. *Az élőnyelvi vizsgálatok és az iskola: a kisebbségi kétnyelvűség*. Regio 1995/4: 121–148) reagálva egy-egy megállapítást szembeesített más megfontolásokkal. A szerző szerint mind a nemzeti sztemderdnek, mind a magyar nyelv használatos nyelvváltozatainak a tanításában célszerű építeni a tanulói kreativitásra is.

A konferencián Csernicskó István bemutatta az előző, ungvári konferencia általa és Váradi Tamás által szerkesztett kötetét: *Kisebbségi magyar iskolai nyelvhasználat* (A 8. Élőnyelvi Konferencia előadásai. Budapest, Tinta Könyvkiadó és Kiadványszerkesztő Bt., 1996).

A résztvevők a záró tanácskozáson abban állapodtak meg, hogy a jövőben az élőnyelvi konferenciát kétévenként rendezik meg. A következő élőnyelvi konferencia előreláthatólag 1998 augusztusában lesz Bécsben.

Simon Szaboles

**A Magyar Nyelvőrnek ez a száma
a Nemzeti Kulturális Alap
támogatásával jelent meg.**

Szemle

Mező András: A templomcím a magyar helységnevekben. (Ismerteti: <i>Hajdú Mihály</i>)	357
Kenesei István, Robert M., Vago und Anna Fenyvesi: Descriptive Grammars. (Ismerteti: <i>Pete István</i>)	363
Balázs Géza: Magyar nyelvkultúra az ezredfordulón. (Ismerteti: <i>Zimányi Árpád</i>)	372
Géza, Balázs: The Story of Hungarian. A Guide to the Language. (Ismerteti: <i>Zimányi Árpád</i>)	374

A Nyelvőr hírei

<i>Horváth László</i> : Búcsú Büky Bélától	377
<i>Simon László</i> : A 9. Élőnyelvi Konferencia	378

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon. Előfizetési díj egy évre 600 Ft.

Külföldön terjeszti a Hess András Kereskedelmi Kft. (H-1300 Budapest, 3 Pf. 290 Tel.: 351-0079).

A folyóirat egyes régi példányai beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaságban (Bp. V., Piarista köz 1. III. em. 9.). Példányonként kapható a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodában (Bp. XIII., Lehel út 10/A.), az Akadémiai Kiadó MAGISZTER könyvesboltjában (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 1382-440), valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaságban.

Ára: 150,- Ft

Előfizetés egy évre: 600,- Ft

ISSN 0025-0236

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉKSOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Bod-kódex. Sándor-kódex. XVI. század első negyede. 1987. 138,- Ft.
Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114,- Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170,- Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286,- Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283,- Ft.
Czech-kódex. 1513. 1990. 188,- Ft.
Lázár Zelma-kódex. XVI. század első negyede. 1992. 450,- Ft.
Nádor-kódex. 1508. 1994. 580,- Ft.
Döbrentei-kódex. 1508. 1995. 480,- Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108,- Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258,- Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
Szent Margit élete. Bp. 1990. 336,- Ft.
Vitkovics-kódex és Miskolci Töredék. 1525. 1991. 280,- Ft.
Horvát-kódex. 1522. 1994. 380,- Ft.
Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450,- Ft.
Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Kiss Jenő. Bp., 1991. 600,- Ft.
Ördög Ferenc: Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745–1771). I. Bp.–Zalaegerszeg, 1991. 600,- Ft. II. 1992. 800,- Ft.
Zsirai Miklós-emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. Hajdú Péter. Bp., 1992. 300,- Ft.
Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kozocsa Sándor Géza és Laczkó Krisztina. Bp., 1992. 400,- Ft.
Emlékkönyv Fábián Pál hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kozocsa Sándor Géza. Bp., 1992. 400,- Ft.
Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára. Szerk. Laczkó Krisztina. Bp., 1992. 500,- Ft.
Kázmér Miklós: Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század. Bp., 1993. 1900,- Ft.
Bereczki Gábor: A Névától az Urálig. Szombathely, 1994. 400,- Ft.
A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995. 2500,- Ft. (Társasági tagoknak 2000,- Ft.)

A kiadványok megvásárolhatók a társaság irodájában.
1052 Bp., Piarista köz 1. III. em. 9.

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Benkő Loránd: Anyanyelvi örökségünk

Deme László: Anyanyelvi mozgalmaink és morális hozamuk (2.)

Bañcerowski Janusz: A hallgatás mint nyelvészeti kérdés
Tótfalusi István: „Hogy mi ne legyünk angol (nyelvi) gyarmat”

Horváth László: Egy „tininyelvi” szógyűjtemény hibáiról
Kiss Jenő: Tájszavak és tájszótárak – régi kérdéskör, új problémák

Péter László: Móra Ferenc: A fajtám

Nyomárkay István: A bécsi grammatikák és a közép-európai nyelvtanok II.

Fehértői Katalin: A -fi, -fia utótagú magyar családnevek kialakulása

Balogh Judit: A névszóragozás

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872–1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896–1919), BALASSA JÓZSEF (1920–1940), BEKE ÖDÖN (1946–1953),
LŐRINCZE LAJOS (1954–1993)

FELELŐS SZERKESZTŐ: KESZLER BORBÁLA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL (a szerkesztőbizottság elnöke), GRÉTSY LÁSZLÓ,
HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, A. JÁSZÓ ANNA, KEMÉNY GÁBOR,
SZENDE ALADÁR, TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A szerkesztőség címe:

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék
1052 Budapest, Piarista köz 1.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Benkő Loránd: Anyanyelvi örökségünk .....</i>	381
<i>Deme László: Anyanyelvi mozgalmaink és morális hozamuk (2.) .....</i>	390
<i>Bañcerowski Janusz: A hallgatás mint nyelvészeti kérdés .....</i>	400
<i>Tótfalusi István: „Hogy mi ne legyünk angol (nyelvi) gyarmat” .....</i>	403

Nyelv és iskola

<i>Horváth László: Egy „tininyelvi” szógyűjtemény hibáiról .....</i>	418
--	-----

Nép és nyelv

<i>Kiss Jenő: Tájszavak és tájszótárak – régi kérdéskör, új problémák .....</i>	427
---	-----

Nyelv és stílus

<i>Péter László: Móra Ferenc: A fajtám .....</i>	438
--	-----

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Nyomárkay István: A bécsi grammatikák és a közép-európai nyelvtanok II. ....</i>	451
<i>Fehértői Katalin: A -fi, -fia utótagú magyar családnevek kialakulása .....</i>	458
<i>Balogh Judit: A névszóragozás .....</i>	467

F 8328 / 99

MAGYAR NYELVÖR

122. ÉVF.

*

1998. OKTÓBER–DECEMBER

*

4. SZÁM

Anyanyelvi örökségünk*

1. Amióta a magyarság szellemi életében a nyelvről szóló gondolkodás kérdése előtérbe került, ennek középpontjába a dolog természeténél fogva az anyanyelv ügye helyeződött. Korántsem véletlen, hogy e folyamatot egy idegen nyelvnek vulgáris nyelvünk mellé belépése hívta elő, a latiné, amely a nyugati keresztény kultúra közlési eszközeként magasabb szinten és tekintéllyel jelent meg a hazai egyházi életben és írásbeliségben, feszültséget keltve a nyelvi tudatban és gyakorlatban, de mindjárt egy kiműveltebb nyelviség ösztönző példáját is szolgáltatva. Hosszú évszázadok küzdelme kezdődött meg ezzel anyanyelvünk felemeléséért, melybe a megtartás és a fejlesztés, a veszedelmektől való óvás és a változó kívánalmaknak megfelelés igyekezete, a tudatos cselekvés igénye és az érzelmi viszonyulás, az elvi problematika kimunkálása és a gyakorlati alkalmazás sokféle kezdeménye egyaránt belesűrűsödött.

A magyar nyelv művelés története túlon túl ismeretes ahhoz, hogy itt akár csak vázlatos képének felidézése is szükséges volna. Az ide vágó kérdéseknek azonban nemcsak története van, melynek minél tüzetesebb föltárása természetesen nemzeti önismeretünk gyarapítása szempontjából éppen olyan fontos, mint a benne rejlő tanulságok hasznosítása; de van jelene is, amelynek problematikáját figyelmünk középpontjában tartani több okból is szükséges és időszerű. Szükséges mindenekelőtt azért, mert a nyelv művelés kiindulási alapját képező nyelvi folyamatok mindig a jelenben mennek végbe és foghatók meg a maguk teljességében. Továbbá azért is, mert társadalmunk mai nyelvi állapota a nyelv művelés terén különösen igényli mind az elvi kérdések sokoldalú elemzését, mind a gyakorlati tennivalók folytonos újragondolását. Fontos és időszerű végezetül azért is, mert nyelv művelésünk ügyei – melyek úgyis mindig ab ovo magukban hordozzák viták, nézetkülönbségek magvait – szakmai megnyilatkozások és sajtóbeli visszhangok élénk tanúsága szerint legújabbán külön hangsúlyt kaptak.

Előadásom a nyelv művelés ügyével érintkező igen széles témakörből kifejezetten az anyanyelv lényegéhez és szerepéhez fűződő néhány általános kérdés fölvetésére kíván – a hely és alkalom adta vázlatossággal – szorítkozni. Az

* Nyitó előadásként elhangzott a XIII. Anyanyelv-oktatási napokon, Egerben, 1988. július 7-én.

előhozandó kérdések: 1. van-e az anyanyelvnek különleges státusa?; 2. kíván-e gondozást vagy sem?; 3. ki a felelős sorsáért és miként?

2. Alighanem Gombocz Zoltán volt nálunk az első, aki ugyan közvetve, a nyelv művelés ügyeit taglalva, de egyértelműen rámutatott arra, hogy az anyanyelv dolgai szociális kérdések, és a velük való foglalkozás a szociolingvisztika, vagy ahogy ő a ma szokásosnál kevésbé előkelően nevezte, a nyelv szociológia körébe tartozik (Gombocz 1931: 11).

Ezt az alapigazságot aligha lehet kétségbe vonni. Az anyanyelv mint nyelvi kategória nyilvánvalóan az önálló, nemzeti nyelvek keretében szemlélendő, de lényege, a hozzá kapcsolódó alapkérdések nem a nyelv belső, rendszerbeli problematikájába vágnak. Sem az egyetemes emberi nyelvnek, sem változatainak olyan jellemzői, mint a nyelvnek a gondolkodáson alapuló mivolta, mint jelek és jelkapcsolatok rendszerében megjelenése, mint a rendszer működésének mechanizmusa, mint változó volta és ennek törvényszerűségei stb. nem tartoznak az anyanyelv különleges meghatározói közé, mert alapjaiban azonosak egymással. Ellenben nagyon is jellemző az anyanyelv lényegére az a **viszony**, amely a nyelv és használók társadalma között fennáll, főként abban a szorosabb értelemben, hogy az egyes önálló nyelvek nemcsak szerkezetük részleteiben különböznek többé-kevésbé, nemegyszer akár igen jelentős mértékben is egymástól, hanem minden egyes nyelv valamely társadalmi csoport, rendszerint történetileg kialakult nép, nemzet tulajdona. Ezen a kapcsolaton mit sem változtat, hogy nemcsak az önálló nyelv, hanem az önálló nép fogalma is egyrészt változó, történeti kategória, másrészt kritériumai is nehezen megfoghatók.

Persze az a szoros viszony, amely egy-egy nyelv és használó közössége, a nyelvközösség közt fennáll, alapjaiban mindenhol azonos természetű, hiszen minden nyelv egyforma jelleggel tölti be alapfunkcióját, a nyelvközösség szolgálatát. Ezért lehet azt mondani, hogy minden nyelv egyúttal anyanyelv is a maga nyelvközösségének viszonylatában. Ez így igaz, de csak azzal az anyanyelv jellegére utaló alapvető megszorítással, hogy az anyanyelv **csak saját nyelvközössége** számára ilyen minőségű, más idegen nyelvekre és nyelvközösségekre nézve nem az, és éppen ennek a sajátos, kizárólagos összetartozásnak vannak olyan vonásai, amelyek az anyanyelvet mint különleges nyelvi kategóriát meghatározzák.

Mindezeket a részben banális tényeket azért kell nyomatékkal hangsúlyozni, mert az anyanyelvnek mind általában a köznapi, társadalmi, mind különösképpen a nyelvtudományi szemléletére, jellegének, szerepének, a hozzá való viszonyulásnak a felfogására meghatározó, lényegi kihatással vannak.

3. Mik azok a különleges sajátosságok, amelyek az anyanyelvet saját, birtokló nyelvközössége számára – és tegyük hozzá: e közösség nyelvével foglalkozó tudományszak számára is – minden más, idegen nyelvhez viszonyítva, azzal szemben teszik kivételesen szemlélendővé és kiemelten fontossá?

A nyelvközösség és a hozzá tartozó egyének számára minden más, idegen nyelvvel szemben az anyanyelv a föltétlen és teljes birtoklás tényét jelenti, amely révén megtanul gondolkodni és gondolatait kifejezni, tudatában ez tárja föl először a környező világot, ennek segítségével ismeri meg mind tágabban

annak fogalmi rendszerét, majd ez kíséri végig élete során úgy, hogy gondolkodásának – ahogy köznapian mondani szokás, észjárásának – gyökerei, képzetvilága az anyanyelv jeleihez és jelkapcsolataihoz, szerkezeti formáihoz kötődik. Ezt a kötődést alapjaiban rendszerint nem változtatja meg pluszként, spontánul elsajátított vagy tudatosan, célszerűen megtanult más idegen nyelv, nyelvek ismerete, még ha az akár igen magas fokra emelkedik is. Akad persze, de a nagy átlaghoz, a nyelvközösség egészéhez képest eléggé kivételként, akire azt lehet mondani, hogy nincs anyanyelve, mert speciális nyelvi helyzetbe, két-, esetleg többnyelvű környezetbe született. Mint ahogy előfordul – adott nyelvi helyzetekben már jóval gyakoribb jelenséggént –, hogy egyén vagy közösség két-, esetleg többnyelvűvé válik, de ez az anyanyelv mindenféle értelemben vett elsőlegességét, az egyénnek, közösségnek anyanyelvéhez különleges kötöttségét általában nem teszi semmissé, hacsak nem vezet a nyelvi folyamat végső kicsengéseként nyelvcserevé, ami az anyanyelvhez való viszony objektív és szubjektív oldaláról egyaránt merőben új helyzetet eredményezhet.

A nyelvnek az a tulajdonsága, hogy nemzedékváltások révén hagyományozódik, szintén csak az anyanyelvben kapja meg igazi jelentőségét. Az a közlési eszköz ugyanis, amellyel adott korok nemzedékei a mindenkori jelenben élnek, bármennyire becses is számukra mindennapi gyakorlatukban, nem csupán a sajátjuk, még kevésbé az ő találmányuk, hanem **örökségként kapják** elődeik végtelen sorától, akik spontánul vagy tudatosan, de tettek is már egyet-mást megőrzéséért. És persze úgy sem csak őket szolgáló tulajdon, hogy a jelen nemzedékei is **örökségként adják tovább**, mégpedig azzal a felelősséggel, hogy amint erre az örökségre ők tekintenek, ahogyan használják, becsülik, gondolják, olyan minőségben száll majd utódaikra és munkál majd azok életében. Egy nyelvközösség nyelvi folytonosságát és ezen keresztül a közösség megtartása szempontjából még annyi más mindent csak az anyanyelv biztosíthatja, az idegen nyelvek – az említett nyelvcsere drámai fordulatát kivéve – erre a szerepre alkalmatlanok.

Ez a kérdés már átvezet az anyanyelvhez kapcsolódó érzelmi kötődés ügyébe. Becsülhetünk, szerethetünk természetesen idegen nyelveket is nekünk tetsző voltuk, hozzájuk fűződő nagy kultúrhagyományok, számunkra való hasznosságuk stb. miatt, ez az érzelmi kapcsolat azonban nem fogható ahhoz az értékhez, melyet számunkra anyanyelvünk jelent. Ehhez való különleges vonzalmunk számos, egymással összefüggő gyökérből táplálkozik. Személyesen és legszorosabb családi körünkben a miénk, melyet legelőször jórészt édesanyántól hallottunk meg, és a miénk szélesebb közösségi mivoltunk révén is, melyet csak a mi nyelvközösségünk birtokol, másokba tartozók legfeljebb átvesznek, megtanulnak. A hagyomány erejével köt össze bennünket nyelvközösségünk történetével, anyagi és szellemi műveltségünkkel, ezekhez fűződő eszményeinkkel, áttételesen szülőföldünkkel, hazánkkal, nemzetünkkel. Érezzük benne azt az összetartó erőt, amely népi, nemzeti egységünk, önazonosságunk egyik legbiztosabb támasza és záloga, amely történelmünk tanúsága szerint megtartott bennünket a múltban, biztosít a jelenben, és reménybelileg fenntarthatja a jövőben. A tényismeret tudati síkján túl ez már az érzelmek világa, de talán

éppen ez a tényező az, mely nyelvünket leginkább anyanyelvi minőséggé emeli. S ebben a pozitív érzelemben már nemcsak pusztá, passzív szeretet lakozik, hanem ez az érzelem – nagyon fontos velejáróként – felelősségérzetnek, cselekvési készségnek az előhívására is alkalmas lehet.

A nyelvnek az a tulajdonsága, hogy nemcsak pusztá, száraz közlési eszköz, hanem adott társadalmi közegben és adott megvalósulási szinteken – elsősorban az orális és az írott szépirodalomban – esztétikum is lehet, művészi, gyönyörködtető, érzelmeket felkeltő funkcióval, az anyanyelv szempontjából megint csak különleges jelentőségre és szerepre tarthat számot. Anyanyelvi készségük-nél, ismeretük-nél, érzületük-nél fogva nemcsak a népköltészet alkotói, hanem a nyelvileg kiművelt írók, költők is igazi művészi képességüket kétségkívül anyanyelvükön tudják legjobban kifejezni, s a felvevők társadalmi méretekben, de jórészt egyénileg is ezt az anyanyelviséget tudják legjobban élvezni, értékelni. S a hagyományozódással ezek az anyanyelvi értékek válnak a nyelvközösség számára maradandó közkinccsé, amelyhez nemegyszer konkrét nyelvi tanácsért is vissza lehet fordulni. Az anyanyelvi esztétikumnak ezzel az értékével és élményével sem szélesebb társadalmi méretekben, sem időtállóságban nem tud versenyezni az idegen nyelveknek saját társadalmi közege számára természetesen ugyanilyen kincse.

Az anyanyelvi közösség számára van elsősorban különleges becse a nyelv ama szintén általános tulajdonságának, hogy szoros társadalmi kapcsolatai révén felveszi állagába, szerkezetébe, azon belül is legelsősorban frazeológiájába foglalja bele birtokló közössége mindenkori életkörülményeinek, tudatának, anyagi és szellemi kultúrája nyelvi jelekben tükröződő elemeinek relictumait, és akár hatalmas időtávlatokat is átfogva tartja, örökíti meg azokat. Az anyanyelvnek ez a múltját megőrző és mindenkori jelenében is jórészt tartalmazó képessége elsősorban saját nyelvközössége számára és javára gyarapítja a nemzeti ismeretnek, a nemzeti történelemnek, művelődésnek birtokolni illő és hasznos ismeretanyagát, szemben idegen nyelvekben természetesen szintén rejlő hasonló képességgel, amely azonban az anyanyelvi közösség számára legfőljebb a nyelvi-műveltségi érintkezésnek egy-egy szűkebb sávjára nyújthat közvetlenebb érdekeltségű anyagot, meg a nemzeti műveltségen már túlmutató, általános ismereteket gyarapíthatja.

Mindezek az értékadó és értékálló tulajdonságok külön-külön is, de főként együttesükben teszik az anyanyelvet az egyetemes emberi nyelvnek a közegéből meg az egyes, önálló nyelveknek a sorából is megokoltan **kiemelendő fontos-ságú** kategóriává. Az újabb és nem éppen üdítő tapasztalatok azt mutatják, hogy jó ezt a közismereti tárganyagot így összegezetten is leszögezni, vagy ha kell, akár ismételten is hangsúlyozni.

4. Minden megfelelő szintre emelkedett, kiművelt nyelvnek a története bizonyítja, hogy bár alakulásában, előremenetelében kétségkívül nyelvközössége együttesének, az egész népnek, nemzetnek spontán alkotó ereje volt a döntő tényező, a nyelvek életmenetét **tudatos, fejlesztő törekvések** is segítették. Ennek a segítő cselekedetnek történetileg a zászlóvivői mindenekelőtt az irodalom művelői voltak, a maguk nyelvteremtő, stílusfejlesztő erejükkel. Mi ez, ha nem

nyelvművelő munka önmagában is, még ha ösztönös szépírói tevékenység is közrejátszott benne? És a szépírók mellett a nyelvnek adott korokban megfelelő szintű tudósai is jórészt nemcsak tudományuk felmutatására, öncélú bogarászással, hanem kifejezetten normatív, művelő, fejlesztő szándékkal készítették nyelvtanaikat, szótáraikat, stilisztikai műveiket, írásszabályzataikat stb. Ez a közös érdekből összefogó, tudatos tevékenység magától értetődően mindig kifejezetten az anyanyelvre irányult: egyfelől állagának, értékeinek fenntartása és védelme céljából, másfelől gyarapítása, változatosabbá, funkciójának ellátására még alkalmasabbá tétele érdekében.

Az anyanyelv tudatos gondozásának, fejlesztésének törekvései nem minden önálló nyelv életében voltak egyforma jellegűek és mértékűek. A nyelvművelő mozgalmak léte, főként pedig megszilárdulásuk, nemzeti kulturális hagyománnyá válásuk jelentékeny mértékben függött és függ mindenekelőtt az egyes anyanyelvek objektív **helyzetétől**, e helyzetbe természetesen a mondottak alapján is nagyon beleértve nyelvközösségüknek a nyelv sorsára, használatára ható mindenkori biológiai, anyagi, szellemi, szociális, kulturális, politikai, erkölcsi állapotát és erejét; függött és függ továbbá az egyes nyelvközösségeknek anyanyelvükhöz kötődő szubjektív, gondolati, érzelmi viszonyulásától.

A nyelvek között meglehetősen nagy különbségek voltak és vannak például aszerint, hogy nagy és növekedő vagy ellenkezőleg kis és fogyó lélekszámú nyelvközösség birtokolja-e; hogy jelentékeny politikai, gazdasági erejű, ilyen viszonylatban széles körű befolyással rendelkező, vagy e nézőpontból kevésbé számottevő nép használja-e; hogy régi kultúrájú, írásbeliségű társadalom sajátja, vagy a szellemi-nyelvi művelődésnek még csak kezdetibb fokán álló-e; hogy a nyelvközösség életét összetartó, integratív társadalmi erők, vagy fellazuló, széteső, differenciatív folyamatok uralják-e; hogy a nyelvközösségnek van-e önálló államisága, vagy az egész közösség tőle nyelvileg, esetleg kulturálisan is eltérő nemzet államában él-e; hogy politikai határok, fennhatóság szétszabdálja-e a nyelvközösséget avagy sem; – és még bőven lehetne sorolni az efféle helyzetbeli ellentéteket.

Általában a kis népek nyelve szorult és szorul rá jobban arra, hogy életének alakulását ne csupán egzakt tudományos leírások rögzítsék, hanem célirányosan átgondolt, tudatos védő, pallérozó, fejlesztő tevékenység is segítse. Nem véletlen, hogy erősebb nyelvművelő hagyományok alakultak ki és maradtak részben fent a kis kelet-közép-európai népek legtöbbszörénél, például a kisebb szláv nyelvek közül a cseheknél, szlovákoknál, lengyeleknél, horvátoknál, vagy éppen nyelvrokonaink között a finneknél és észteknél. Vannak persze érdekes kivételek is, például nagy, többé-kevésbé még világnyelv szerepű nyelvek kitűntek vagy kitűnnek ezen a téren, elegendő utalni a korábbi német vagy a máig eleven francia nyelvművelés, sőt ott államilag is fölkarolt nyelvvédelem létre, szerepére. Kevésbé érdekes azonban ez az ügy angol nyelvterületen, sokféle okból pedig különösen nem érdekes az amerikai angolban.

Az a nézet, mely szerint az anyanyelv körüli mozgalmak betöltötték szerepüket az általában kialakult, megszilárdult, normalizált nyelvi sztenderdek, nemzeti irodalmi és köznyelvek létrejöttével, nem állja meg a helyét. A mai

világ új meg új jelenségei főként a kis népek anyanyelvét, illetőleg annak használóit állítják folytonosan új helyzetek, sőt próbatételek elé. A modernizációnak, a hirtelen óriási méretűvé növekedő tudományos, technikai, életmódbeli, művelődési változásoknak a sodrában a legtöbb nyelv nehezen bírkozik az új kívánalmakkal, mindenekelőtt a szaknyelvi eredetű terminológiai áradattal, amely – helyes mederbe vezérlés nélkül – az anyanyelvi kommunikáció zavarait, a belső nyelvhasználati változatok távolodását idézheti elő. Az információrobbanás sok, egyébként nagyszerű technikai újdonságával sajnálatosan jár együtt a tömegközlésnek, főként elektronikus változatainak elszélesedése, sablonosodása, amely párosulva az olvasáskultúra hanyatlásával a nyelvi igénytelenség, stílustalanság terjedését segíti. Az úgynevezett globalizáció keretében a különféle (üzleti, politikai stb.) érdekekből intézményesen, propagandisztikusan is támogatott folyamatokkal együtt járó világnyelvi hatások, főként a világ nyelvélévé váló angol térhódítása elemi erővel zúdul rá első sorban a kis nyelvekre, még külön problémákat is okozva a nem indoeurópai nyelvű népek befogadó nyelvi mechanizmusában. És mindezekhez járulnak világjelenségként is, az egykori szovjet tömbbe tartozó országok társadalmiában pedig még fokozottabban teret nyerő különféle értékválsági tünetek: az anyagi értékeknek a szellemiek fölé kerekedése; az egoista szemlélet erősödése; a jogok hangsúlya a kötelességekkel szemben; dekadens szokásbeli, világnézeti áramlatok fölerősödése; sznob divatok hajszolása; a gyors sikerű, könnyű életvitel ideáljának terjedése; az eszmények, hagyományok rohamos pusztulása; a magatartás féktelenné, útszélivé válása; a társadalmi érintkezés eldurvulása és mindmegannyi más jelenség. Ezek a nyelvhasználat szintjén így vagy úgy mind lecsapódnak, és a nyelvi változások egyébként szükségszerű, szokványos belső törvényszerűségeit jóval áthágva mindenütt első sorban az anyanyelv hagyományos értékeit veszélyeztetik.

Mondani sem kell, hogy nincs ez nálunk sem másképpen, sőt ha ilyen dolgokat mérni lehetne, esetleg e téren is megdönthetnénk egy-két, nem éppen discsőséges világrekordunkat, melyek oly sajnálatosan jellemzők társadalmunkra. Szemünk láttára, fülünk hallatára zajlik az emlegetett „külső” társadalmi jelenségeknek anyanyelvünkre ránehezede, áttételesen vagy nemegyszer nagyon is közvetlen hatásként. Ez a tény kétségbevonhatatlanul jelzi, hogy **nyelvművelő hagyományainkat nem adhatjuk föl**, sőt anyanyelvi eszményeinkhez való ragaszkodásunk ébren tartása, nemkülönben a konkrét cselekvések terén anyanyelvünk tudatos gondozása, a kedvezőtlen jelenségektől való óvása, a hasznos gyarapodás előmozdításának támogatása ma alkalmasint fontosabb feladatunk, mint talán bármikor nyelvünk eddigi életében.

5. Mivel anyanyelvünket nyelvközösségünk működteti, állapotának, nyelvi közműveltségünk szintjének alakulása természetesen napjainkban is mindenekelőtt társadalmunk egészének magatartásán, tudati és érzelmi viszonyulásán múlik. Be kell persze látnunk, hogy rohanó, zavart világunkban társadalmunk egészének vagy legalábbis egyénei döntő többségének, beleértve általában az értelmiséget is, töméntelen dolga, gondja-baja mellett erre az ügyre figyelése nagyon háttérbe szorul, vagy éppen teljesen elenyésczik. De azért azok a jelzé-

sek, aggodalmak, melyek innen-onnan mégis gyakorta megnyilvánulnak, mutatják, hogy vannak e hazában, nem is kevesen, akik anyanyelvünk állapotát féltő gonddal viselik. Jóakarataikat, nemes szándékukat még akkor is el kell ismernünk, ha nemegyszer erős túlzásokba esve, anyanyelvünknek akár végpusztulását, illetőleg annak veszélyét is emlegetik, ha egy-egy apró, vélt vagy valós vétséget felnagyítva általánosítanak, ha teljesen normális nyelvi fejlődeményeket csak azért, mert számukra újak vagy különlegesek, hibásnak ítélnék, ha laikus közelítései sokszor messze is esnek a szakma oldaláról kialakítható felfogástól.

Ha az anyanyelv körüli laikus társadalmi buzgólkodás magára marad, „alulról” kezdeményező ereje, jelzés értékű pozitívumai ellenére nemcsak hogy nem pótolhatja az anyanyelv szakszerű, szakmai alapozottságú ápolásának, pallérozásának ma fölöttébb szükséges voltát, de akár el is térítheti annak kívánatos folyamatát. Nyilvánvaló, hogy ezt manapság is **csak a nyelvtudomány segítségével**, az anyanyelv használati szükségleteinek megfelelő elvi megfontolásaival és ezekre alapuló tevékeny gyakorlati részvételével lehet helyes mederben tartani.

Tudni kell azonban, hogy a nyelvművelés jellegének, helyzetének, benne is elsősorban a nyelvészek szerepének megítélésében a hazai nyelvtudományban már korábban is merültek föl bizonyos nézetkülönbségek. Hogy csak századunk kiemelkedő nyelvtudósaival példázzak: Simonyi Zsigmond, Bárczi Géza, Szabó T. Attila mind elvi állásfoglalásaival, mind saját közreműködésével fenntartás nélkül a nyelvművelés ügye mellett foglalt állást; Gombocz Zoltán viszont a nyelvművelés normatív alapjait bizonytalannak ítélte (1931: 1 kk.), Lazicius Gyula pedig a nyelvtudomány és a nyelvművelés különálló voltát hirdette (1942: 133). Érdekes, de nem véletlen, hogy az egyik oldalon kimondottan hungarológus nyelvészek álltak, míg a másikon az általános nyelvészet szempontjából közelítők. Ám az utóbbiak felfogásában is tévedés volna valami nyelvművelés-ellenes álláspontot látni: Gombocz például lelkesen támogatta a Magyarosan című nyelvművelő folyóirat megindítását, Lazicius meg különválasztást ugyan elvi alapon igényelt, de hogy a nyelvművelést is nyelvészek végezzék, az ellen nem emelt kifogást.

Nem tekintélyérvként, hanem a magyar nyelvészeti szemlélet jellemzőeként kell kiemelni, hogy századunk második fele meghatározó jelentőségű hungarológus nyelvtudósának, Bárczi Gézának meggyőződéssel és következetesen hirdetett álláspontja volt, hogy a nyelv állapotának és változásának nemcsak a leírása, hanem a magyarázata és – ami témánk szempontjából elsőrendűen fontos – az értékelése tudományos feladat, az utóbbi különösképpen az anyanyelv értékkeremtő és értékvesztő változási mozzanataira való tekintettel. Hatalmas méretű munkásságának sok-sok idevágó passzusa mellett Bárczi a magyar nyelvművelés állapotát felmérő jeles – de mintha már elfeledni látszó –, kitűnő könyvecskéjében (Nyelvművelésünk. 1973.) külön nyomatékkal mutatott rá anyanyelvünk alakulásának azokra az új jelenségeire, melyek a mindennapi nyelvhasználat szintjéről a nyelvi rendszer síkjára hatoltak át és rögzültek abba bele, és amelyekkel kapcsolatban nyelvtudományi állásfoglalást tartott szükségesnek. E

tekintetben még kortárs nyelvművelők részéről is határozottabb és következetesebb elvi megítélést és gyakorlati tevékenységet igényelt, pedig akkor, a hetvenes években számos olyan nyelvhasználati anomália még inkább csak feltűnedezni kezdett, amely mára már szinte elszabadulni látszik.

A nyelvművelés tulajdonképpen szükségtelen vagy legalábbis fölösleges voltának tézise csupán legújabban merült föl hazai nyelvészek egy csoportja részéről, mégpedig hungarológus nyelvészektől nem is kívánt, sőt nem is javasolt nyelvtörvény mondvacsinált ürügyén. Szerencsére kimondottan magyar nyelvész nemigen volt sem az „Alulírott magyar nyelvészek” kezdetű ominózus nyilatkozat (Élet és Irodalom 1997. május 9.) aláírói, sem utólagos sajtóbeli támogatói között: az anyanyelvi közművelődés tudományos oldalról való segítésének, jobban mondva nem segítésének kérdéséről jórészt más nyelvek kutatói, főként anglisták, továbbá általános nyelvészek érezték véleménynyilvánítás szükségességét. Az ő sajátos nézőpontjukból a jelek szerint nyilván lehet így is szemlélni a szóban levő dolgokat, a magyar nyelvészek magatartására utaló óhajaikat azonban a magyar nyelv tényleges kutatói bizonyosan nem fogják követni. Ami különben az e kérdésben feszülő véleménykülönbségek elvi, érdemi részét illeti, azok szorosan összefüggenek egyrészt a magyar nyelvnek az európai nyelvek közt elfoglalt sajátos státusával, másrészt – az előbbihez is kapcsolódóan – a nyelvészeti hungarológia nemcsak nyelvművelő részlegének, hanem egészének jellegével, hagyományaival, feladatkörével, valamint e tudományágnak a hazai nyelvtudományban elfoglalt mai helyzetével és szerepével. Ez a kérdéskör azonban sokkal szélesebb keretű az itt tárgyaltaknál, szétfeszítené, illetőleg más vonatkozású részletekkel terhelné e mondanivaló tematikáját, ezért most nem fejtegethető. Ez a körülmény persze nem jelenti azt, hogy tárgyalása más alkalommal nem volna kívánatos és időszerű.

Ami viszont mostani témánk lényegébe tartozik, az az, hogy a magyar nyelvész nem mondhat le és bízást nem is fog ezután sem lemondani anyanyelvünk tudatos gondozásáról, az anyanyelvi közművelődés tudományos oldalról is segítéséről. Ez elemi kötelessége. Az más kérdés, hogy a nyelvművelés körébe vonható munkákat a magyar nyelvtudomány segítheti közvetlenül és közvetettebben is, továbbá hogy e munkálatok maguk is jellegükben többé-kevésbé eltérnek az anyanyelv vizsgálatának részben egzaktabb, részben más témák felé irányuló részlegeitől. Ez azonban nem baj, sőt természetes, mindenesetre nem ok a tudományunkon kívül rekesztésre vagy akár az idevágó tevékenység szükségtelennek ítélésére, csupán az anyanyelv sajátos szemléletéből fakadó és az anyanyelv sajátos igényeihez igazodó tulajdonság.

A nyelvművelő munka nyelvtudományi diszciplína jellegét nézetem szerint négy alappillérre támaszkodása biztosíthatja, természetesen a nyelvészeti elveknek és módszereknek általában hozzá kapcsolásán túl: 1. az anyanyelv és használó nyelvközössége viszonyának, illetőleg e viszony nyelvi vetületeinek beható ismerete és a szociolingvisztika szemléletével és módszereivel való vizsgálata; – 2. a nyelvi mozgás, nyelvi változások törvényszerűségeinek ismerete, a nyelvtörténeti gondolkodás szükséges készségével; – 3. a nyelvhasználat esztétikai,

ízlésbeli, érzelmi vonatkozásainak figyelembe vétele, a stilisztika elveivel és eszközeivel; és 4. – magától értetődően – az ismereteknek a gyakorlatba, az anyanyelvhasználat szintjére való átviteli képessége mint alkalmazott nyelvészeti tevékenység.

A nyelvtudományi alapozottságú nyelvművelő munkának óhatatlanul tartalmaznia kell az anyanyelv alakulásában feltűnő nyelvhasználati visszasságokkal és nyelvrendszerbeli negatív következményeikkel való szembenállás igényét is. Az elhárító ítéletek terén azonban a nyelvésznek különleges óvatossággal, igen sok belső nyelvi és talán még több, a nyelvhasználatra ható, nyelven kívüli, társadalmi jelenség komplex figyelembevételével szabad csak mérlegelnie, hiszen a nyelvi változások új jelenségei többségükben általában nem értékvesztő, hanem értékteremtő jellegűek. Régi tapasztalat, hogy a tiltásnak, ríogatásnak, szankcionálásnak – melyek különben sem tudományos fogalmak, s nincsenek is meg sem a feltételeik, sem az eszközeik – a nyelvművelésben nincs, nem lehet szélesebb társadalmi eredményessége. Így a nyelvész kutatónak az anyanyelvi műveltség emelése ügyében az elsőrendű feladata minél több tudományosan kielemezett anyagot szolgáltatni magyarázó, meggyőző, figyelemfölkeltő jelleggel, hogy aztán vagy maga vihesse azt gyakorlatibb szintérre, vagy átadhassa értő közvetítőknak, az anyanyelvi közoktatás és az anyanyelvi ismeretterjesztés keretében.

6. Összesűriteni igyekezett mondanivalómnak két közvetlen célja volt. Egyfelől a magyar nyelvészet nemcsak kimondottan nyelvművelő részlegének, hanem egészének részéről is hitet tenni anyanyelvünk tudatos művelésének, alakulása gyakorlati segítségének – minden eltérő nézettel szemben – szorosan nyelvtudományunkba és nyelvtudományunkra tartozása mellett. Másfelől újólag és a jelen körülmények miatt nyomatékosan felhívni anyanyelvi örökségünk megőrzésének és fejlesztésének cselekvő támogatására és hanyatló anyanyelvi közművelődésünk okán különösképpen időszerűségére a hungarológus nyelvészek erre legilletékesebb és leghivatottabb – ha szabad így neveznem – „segédcapatának”, a közoktatás magyartanárainak a figyelmét. Ha ezekben az ügyekben valamit is sikerült volna mozdítanom, már nem igyekeztem hiába.

SZAKIRODALOM

- Bárczi 1973. Nyelvművelésünk. Gondolat.
Gombocz 1931. Nyelvhelyesség és nyelvtudomány MNy. XXVII, 1–11.
Laziczius Gyula 1942. Általános nyelvészet. MTA.

Benkő Loránd

Anyanyelvi mozgalmaink és morális hozamuk (2.)

Anyanyelvi mozgalmunk-mozgalmaink külső történetének áttekintése után a belső történet felé közelítve, magától kínálkozik annak a kérdésnek feltevése: mi-ben áll hát a személyiségnek történelemformáló szerepe. Semmiképp sem abban, hogy „kitalál” valamit, s azt megpróbálja végrehajtani; hanem hogy „rátalál” egy társadalmi igényre – objektívabb fogalmazásban: társadalmi szükségletre –, s azt lépésről lépésre igyekszik feltárni, és amit épp lehet belőle, azt szolgálni is. – A „tisztá tudomány önfejlődésének” elvével szemben ez a tudomány funkcionális beágyazottságára utal. Az agyakban ugyanis sok minden megszülethet, akár korszaktól függetlenül is; de érvényesüléséhez, kiteljesedéséhez nélkülözhetetlen a befogadó társadalmi diszpozíció. Lám: Kodály Zoltánnak 1937-ben kelt figyelmeztetése megdőbbszörözték ugyan az addig igen vékonyan csordogáló kiejtési szakirodalmat,¹ de ez folyammá csak a Kazinczy-versenyek megindulása után dagadt. Nyilván, mert Péchy Blanka kezdeményezése arra az időszakra esik, amikor „kirakatba került a beszéd”, azaz, amikor (még és már, pontosabban: már és még) úgy tűnt, hogy a nyilvános megszólalás tömeges társadalmi igény és lehetőség.

A „tudományos ismeretterjesztés” jelszava már a negyvenes évek végén felröppent. De általában egyirányú áramlást sejtetve, a kutatás szintjéről a befogadó nagyközönség irányába. Ám a hatvanas évektől a Kazinczy-alapítvány adta lökésnek a tudományos kiejtésvizsgálatra tett hatása még a kölcsönösségen is túlmegy: itt nem az elmélet eredményei szivárogtak és szivárognak át a gyakorlatba, hanem a gyakorlati tapasztalatok és a versenyek, szakkörök, táborok felvetette kérdések és felhalmozta tanulságok készítették és készítenek a kutatókat válaszok adására vagy legalább is keresésére. Fényesen bizonyítja ezt az 1965 óta megsokszorozódott mondat- és szövegfonetikai szakirodalom, amelynek igen nagy része a versenyek tapasztalatait, tanulságait dolgozza fel.²

Amiről tehát a továbbiakban számot kell adnom, az az iméntinek épp a fordítottja: a történelem személyiségformáló hatása. Annak vizsgálata: hogyan hat a történelmi helyzetet és szükséglet felismerő mozgalom a benne részt vevők sokaságának mentális-morális formálódására, fejlődésére. Nem egyénileg, hanem általában; pontosabban: tömegében. Amit nehezebb megfogni, mint megszámlálni azokat a Kazinczy-érmes diákokat, akikből rádiósok, televíziósok, színészek, tanárok lettek; vagy más foglalkozási körbe vitték magukkal érezhetően és észrevehetően beszédbeli és nyelvhasználati igényességüket.

II. A morális hozam

Maradok tehát annál, ami a „morális hozam” gyűjtőcím alá tartozik. Ehhez „Beszélni nehéz!” című rádióműsorunknak eddigi ötszáznyolcvanöt adásából, pontosabban a hozzájuk érkezett levélanyagból, a legutóbbi tizenöt csomagot kiemelve, majdnem száz olyan részt írtam ki cédulákra, amelyekben szakkörös diákok és szakkörvezető tanárok futó vagy kifejtett megjegyzései – gyakran szándéktalanul – tükrözik azt a hatást, ami messze túlmutat a kiejtés kérdésein,

de a beszéd-, magatartás-, érintkezéskultúra problémáin is. (Ezt a levélananyagot eredetiben és egészében az Akadémiai Könyvtár kéziratára őrzi a huszonkét éve történt indulás óta.) Sokat félre kellett tennem belőlük; de talán a kép így is ke-rek, habár korántsem teljes. Helységet, iskolát, levélíró személyt az adásokban szoktam jelezni, a műsor mozgalom jellege ezt kívánja; itt azonban eltekintek ettől. Igazságtalan volnék, hiszen alig van olyan idézetem, amelyiknek ne talál-nám szinte szó szerinti mását több levélben is.

Nézzük hát részleteiben, bár távol a megérdemelt részletezéstől!

1. Óriási a közösségalkotó ereje a hetente vagy kéthetenként tartott szakköri foglalkozásoknak. A feladatok közös megoldása közben kialakul bennük az a „fé-szekmeleg”, amely egyre többeknek hiányzik, még otthon is. A közös munka közös-séget alakít ki. Egyik szakkörvezetők így vall erről: „A szakkörök szerepe fontos az emberi kapcsolatok ápolásában is. Sokat beszélgetünk, kötetlenül, a mozgalomról, az iskoláról, egymásról, magunkról. Így jobb kapcsolatot alakítunk ki egymással, baráti hangon beszélgetünk máskor is”. Gyakori, hogy a téli meg a tavaszi szünetben is összejönnek, a feladatmegoldás ürügyén, valójában az együttlét öröméért.

Az iskolájukból – főleg az általánosból – „kiöregedőkre” jellemző elhatá-rozás ez: „megegyeztünk, hogy megpróbálunk új közösségünkben (nem egysze-rűen: „új iskolánkban!” – D. L.) egy-egy újabb csapatot létrehozni, akikkel együtt dolgozhatunk”. Ez aztán hol sikerül, hol nem. S ha nem: a faluból külön-féle városi iskolákba bejáró középiskolások valahol – például a művelődési ház-ban – „veteránkört” alapítanak; vagy megalakítják az Anyanyelvápolók Szövet-sege ifjúsági tagozatának helyi csoportját, így biztosítva a további összetartást.

Magukra maradt, szétszóródott érettségizettek egyre többen kapcsolódnak vissza, egyéni levelezőkként, rádióműsorunkhoz; például ezzel a magyarázattal: „mert eszembe jut a sok kellemes hangulatú csütörtök délután, a Beszélni nehéz! foglalkozások, az ott szerzett barátok, az ott megismert értékek, amit nagyon fon-tosnak tartok életemben”. Egyéni levelezőként folytatja a mozgalommal való kap-csolatot sok nyugdíjba vonult körvezető tanár is. Van olyan nyugdíjas körvezetőnk – nem véletlenül: régi Kazinczy-díjas –, aki második évtizede szervezi városának és körzetének általános iskolásai számára, évente ismétlődően, az anyanyelv-mű-velő-nyelvhasználati-helyesírási egyéni és csapatversenyt; hivatalos körök segítsé-ge mellett olyan vállalkozói köröket is megmozgatva, hogy a kiemelkedő teljesít-mények díjazására százezresnél jóval nagyobb jutalomkeret gyűlik össze.

Mert „Ki a Tisza vizét issza, / Vágyik annak szíve vissza!” Akit sorsa kiragad ebből a közösségből, igyekszik kapcsolatot tartani a távolból is. Volt frissen érettsé-gizettünk, aki egyéves angliai tartózkodása alatt (kikötve, hogy postán megkapja feladatainkat) négyes-ötös adagokban, nemzetközi postán küldözgette megoldásait; majd hazatérve levelezőként folytatta ugyanezt. Másik volt diákunk, olaszországi ösztöndíjas évének lejártá után, hazai egyetemistaként, szakkört alapított és vezet, kollégista társainak bevonásával. – Ki férje külszolgálatának lejártá után, ki gyer-mekgondozási idejének, ki egyéves katonaságának leteltével, úgy kapcsolódik vissza, szakkörvezetőként vagy egyéni levelezőként, mintha végre hazatért volna.

S micsoda lendülettel veti magát újból a szakkörvezetésbe egy-egy nyug-díjasunk, akit helyettesítésre visszahívnak! Benne van mindebben az ÜGY sze-

retete; de nemkevésbé a „nagy családhoz” való tartozás igénye. Íme, egy ifjú kolléganő leveléből: „A Beszélni nehéz! körnek általános iskolás korom óta tagja vagyok. A középiskolában is folytattam munkámat, először mint tag, később mint vezető. A főiskola elvégzése után nagy örömömre szolgál, hogy volt iskolámban dolgozhatom, s a tanárok befogadtak saját Beszélni nehéz! körükbe is.”

Mert lassacskán, de szaporodnak a diákoké mellett az önálló tanári szakkörök; nem is csupán magyar szakosokból. Sőt, van ének és testnevelés szakos körvezetők; van matematikus és számítógépes tanár egyéni levelezők is. – S még egyszer a „Tisza vize”! Nő az olyan körvezetők száma, akik áthelyezésük után új iskolájukban új kört szerveznek (van, aki már a harmadikban); s többségük arról is gondoskodik, hogy előző szakköre is tovább működjék, megfelelő utód megnyerésével és e tevékenységbe való bevezetésével. – S akit sorsa elszakít tőlünk, mert új életében nincsenek meg a köralakítás feltételei, az karácsonykor, húsvétkor, pedagógusnapon évek múltán is képeslapot küld üdvözlétül nekünk, s rajtunk keresztül a többieknek.

2. Merthogy ezek a kisközösségek nem maradnak zártak. A belőlük kitekintő fiatal, egy-egy találkozáson vagy versenyen, észreveszi, hogy nincs(enek) egyedül, hogy nem tizen-húszan tartoznak össze, hanem sokszor annyian. Egyik vezetőjük írja: „A gyerekek (hazafelé) már a vonaton arról beszélgettek, hogy a körvezetők mennyire ismerik egymást, és mindenki milyen kedves volt, hozzájuk is. Talán most értették meg igazán »a nagy családhoz« tartozás jelentőségét”. (Jeleztem: ezt az elnevezést nem mi alkottuk; spontán kaptuk egy szakmunkásképzős tanulótól.) – Tábor utáni gyereklevélből: „Rengeteget tanultunk az érdekes előadásokból; és az ország különböző vidékeiről érkező diákokkal ismerkedhettünk meg. Közülük huszonkettővel azóta is levelezünk. Most már értjük, miért jelent olyan sokat tanárnőnknek ez a »nagy család«, aminek már mi is tagjai vagyunk.”

Az ilyen találkozások után másképp figyelik már a műsorban elhangzó híreket is. „Mindig nagy érdeklődéssel és várakozással hallgatjuk a soron következő adást, hiszen ebben a kis tíz percben olyan sok információ hangzik el, ami fontos számunkra” – vallja egy leányka. „Jól esik hallani egymásról – így egy másik –, és minden adás után várjuk a következőt.” – A tanév eleji leveleknek jellegzetesen visszatérő fordulata ez: „Üdvözljük az új csapatokat, egyéni tagokat, és sikeres munkát kívánunk nekik!” Vagy: „Nagy örömmel látom, hogy a család nőttön nő, maholnap nemzetséggé gyarapodik...”

S mekkora öröm és izgalom a soron következő találkozót rendező szakkör számára ez a nem könnyű, de megtisztelő feladat! „Lelkesen készülünk az országos találkozóra – írja egyikük levelező diákja. – Szeretettel várjuk nagy családukat valamennyi tagját.” – Egyre gyakoribb, hogy egy-egy tábor megszervezésére-megrendezésére a környéknek több szakköre fog össze, megajánlva a központi telephelynek egy-egy „vendégnapot”.

Aztán tovább tágul a világ. Szaporodnak a „testvériskolai” kapcsolatok hazai és szomszédos országokbeli tanintézetek között. Egy-egy iskola több szomszédos ország egy-egy iskolájával, olykor egész kis régiójával vállal szoros együttműködést; kölcsönös látogatások, közös programok rendszeresítésével.

Előadói, szakkörvezetői konferenciák biztosítják a személyes érintkezést. Segíti az együtt-tartást, a rádióműsor mellett, a Duna televíziónak Nyelvőrző című műsora is: határon túliakról is sok hírt és képet ad, hazaiaknak és egymásnak. „Jó az egyre halmozódó iskolai munkát ilyen kikapcsolódást és bekapcsolódást nyújtó adásokért megszakítani!” – írja erről egy erdélyi diáklány. Egy kolozsvári egyházi iskola szakköre már így keresi, rajtunk keresztül, a vele azonosan gondolkodókat: „Szeretnénk testvérkapcsolatba lépni mindazokkal, akiknek szívügyük anyanyelvünk ápolása, védelme.”

Tíz-tizenöt éve is még, mikor kassaiakat vagy somorjaiakat vártunk, ritka vendégekként, gyerekeinktől efféle hangzott: „Jönnek a csehek!” Ennek szerencséje vége. Ma már nem csodálkoznak rájuk, kérdezvén: „Hát ti hol tanultatok meg ilyen jól magyarul?” Ellenkezőleg! „A boglári nyári táborban – olvassuk egy fiatal hazai körvezetők levelében – mély hatást gyakorolt rám az erdélyiek nagyfokú magyarságtudata; ahogyan őrzik és ápolják anyanyelvüket.” Mástól beszámolót kapunk a Nyelvőrző egyik adásának megtekintése után. „A gyerekek – írja körvezetőjük – döbbenet hallgatták erdélyi társaik megnyilatkozásait anyanyelvükről, a nyelvi műsorok fontosságáról. A mi gyerekeinknek, akiknek minden adva van, mást jelent mindez; de jó, ha hallják társaik véleményét.” Egy fiúcska, közös táborból hazatérve, csak ennyit mond: „Kissé elszégyelltem magamat. Mi tanulhatunk tőlük magyarságtudatot!”

3. Gyerekeink a szakkörökben, a találkozókön és a versenyeken ismerkednek meg a „nemes versengés” fogalmával. Nem szóban, hanem „hozzáállásban”, magatartásban. „Nem igazán versenyről van itt szó – véli egy leányka. – Inkább arról, hogy sok hasonló érdeklődésű fiatal kipróbálja tehetségét, kreativitását egy barátságos hangulatú összejövetelen, ahol tapasztalatok mellett barátokat is szerezhet.” – „A Péchy Blanka emlékverseny a Gundelban – így egy másik – jó alkalom volt arra, hogy az azonos gondolkodású gyerekek és felnőttek együtt lehettek.”

S mit mond róluk a felnőtt? „Figyeltem a töprengő, de feszültségtől mentes arcokat. Hiszen inkább ünnepelni, emlékezni, együtt lenni jöttek el mindannyian, s nem a minden áron való győzelem görcsével.” – S ez a hangulata az országos találkozóknak is. Egyik körvezetők így készül rá: „Várjuk az együttgondolkodás örömét.” „Feltöltődés volt az ottlét” – így egy másik. „Bár meg lehetne állítani az időt ilyenkor!” – sóhajt egy harmadik. Versenyre, találkozóra egyaránt áll, amit sokaktól idézhetnék szinte szó szerint így: „Ami a legfontosabb: az a sok jó barát, ismerős, akivel ilyenkor jó újra találkozni...”

Az ilyen együttlétek során tanulják meg fiataljaink reálisan értékelni a mások teljesítményét, s – ami talán fontosabb – a magukét is. Sokaktól idézhetném ezt: „Nem a győzelem, hanem az együttlét az igazi cél.” Meg hogy: „Itt mindenki nyertes.” Nem önvigasztalásul, hanem az önismeret megnyilatkozásaként, lendületet véve még a kudarcból is. Gyerekeink megtanulnak a tükörbe nézni, aztán a tükör mögé is; nem másokban keresni a rosszat s magukban a jót, hanem tárgyilagosan mérlegelni. „Bekerültem a második fordulóba – tudatja egy otthon maradt –; de voltak nálam jobbak. Talán majd jövőre!” „Jövőre – vonja le a tanulságot egy másik – több időt fordítok az előkészületekre.” „Nem értem el kimagasló eredményt – olvassuk mástól –, de tanulhattam a sok szép produkció-

ból.” – Lám: kit mi vigasztal! Saját mezőnybeli helyét így értékeli egyikük: „a késői felkészülés és az erős versenytársak miatt nem értem el helyezést. De – folytatja – bánatomban abban találtam vigaszt, hogy iskolánk képviselőjében A. B. elnyerte az első helyezést, és lett egy harmadik helyezettünk is.”

Mert egyre jellemzőbb itt, ami másutt egyre ritkábban: az őszinte öröm a mások, a másik sikerének. Egyik körvezetőnk írja: „Itt nem tapasztalható irigység és más rossz tulajdonság, ami általában körülvesz a mindennapokban.” Valóban: társaink sikere nekünk is az! Gyereket idézek: „Az eredményhirdetésen nagyon örültünk Gergő és a többi versenyző sikerének.” Más: „Őszinte örömmel hallottuk a rádióban, hogy kilencedik B-seink helyesen oldották meg a feladatokat” – írja az iskola „konkurens” szakköre. – Az könnyen érthető, hogy a hatosztályos gimnázium szakkörvezetője örömmel regisztrálja: végre kicsinyeik (13–14 évesek) számára is született országos találkozó. De ez már ráadás: „zökkenőmentes előkészületeket kívánunk nekik, és hozzá azt, hogy ez az első találkozó úgy sikerüljön, mintha már a harmadik volna.” Az meg már a „családság” ékes bizonyítéka, hogy egy távoli szakközépiskola levélíró diákja is így érez: „örülünk az általános iskolás körök szerveződésének, találkozásának.”

Mert nagy a gyerekszív, sok jó ember belefé! Gyerektől idézem: „Nagy örömmel értesültünk, hogy egy megyénkbeli tanárnő Kazinczy-díjat kapott”. Körvezetőtől: „Jó volt hallani, hogy a mi körzetünkben, környékünkön, három kör kapott Kazinczy-jutalmat.” Egy évközi kisjutalom (két magnókazetta) birtokosától: „Köszönjük a kazettákat. Reméljük: más alkalommal más szakkörök tagjai ugyanilyen szerencsések lesznek.”

De a mások sikerének elismerése nem korlátozódik mozgalmunkbeli eredményeikre. Egyik leánykánk, aki angol verseivel ajándékot nyert, nem kis örömmel teszi hozzá: „S. V. köröstársam még szerencsés is volt, mert sorsoláson megnyerte az egyhetes angliai utat.” Egy szakközépiskolásunk ezzel büszkélkedik: „K. B. szakmunkásképzős társunk környezetvédelmi pályázaton díjazott lett. Ki is nyomtatták.” S hogy miért mondja ezt el? Mert természetesnek veszi, hogy olyanok vagyunk, mint ő (vagy talán: ő is olyan, mint mi). Íme: „Tudjuk, hogy eredményeinknek Önök is örülnek.”

Na és a sok gratuláció, amit rajtunk keresztül küldenek egymásnak, Kazinczy-jutalmak kiosztásakor, Kazinczy- és Péchy Blanka-díjak átadásakor; de karácsonyra, újévre is!

4. A szakkör, az osztály, az iskola, a megye, a régió fölött – elvontabban, de korántsem tartalmatlan jelképként – egyre többeknél ott lebeg az ügy (illetőleg: az ÜGY, csupa nagybetűvel, ahogy Péchy Blanka szerette írni). Nagy öröm persze egy-egy körnek vagy – különösen – egy-egy levélírónak, ha neve elhangzik a rádióban. De legtöbbször érezni: nem is az említésért magáért. „Ezek a rádióban való idézések – mondja egyik körvezetőnk – nagy kedvet csinálnak a további munkához.” „Ha emlegetnek minket – így egy diáklányka –, az biztatás az új tagoknak.” „Abból látni, hogy mennyien hallgatják még az adást – jelzi egyik legkitartóbb felnőtt levelezőnk –, hogy mennyi ismerős hív fel, ha elhangzik a nevem.” „Szinte köszönés helyett mondják ilyenkor – írja egy fiúcska –: hallottunk a rádióban!”

S valóban: műsorunk és mozgalmunk érdeklődést kelt az iskola, a szülők, a falu vagy város szélesebb köreiben is az ügy iránt. A kisebb falvakban, ahol az iskola egyben művelődési központ, a szülők élénk figyelemmel kísérik a tanórakon kívüli, s benne az anyanyelvi szakkörben folyó munkát. Egy újonnan alakult kör diáktitkára közli: „Az iskola vezetősége és diáksága jó szívvel fogadta körünk megalakulását.” De olvashattunk ilyet is: „Nálunk már a portás is szívügyének tekinti a szép magyarsággal beszélőket. Főleg a politikusokat figyeli kritikával.” – Közös ünnepe az iskolának évnyitón a Kazinczy-jutalmak kiosztása; évzárókon a beszédművelő tevékenység díjazása. Néhány iskolában külön alapítvány született erre a célra; kamatait a tanárok és a diákok szavazata alapján ítélik oda a példamutatóknak.

Aki csak hírből ismeri mozgalmunkat, rácsodálkozik, ha alkalom adtán ízelítőt kap belőle. Egy pedagógus mama, aki a szakkörvezetőt helyettesítve kísérte fel a gyerekeket az országos találkozóra, szinte rajongva vitte haza a híret az ott tapasztaltaknak. Egy másik tanárnő, aki évek óta küld fiatalokat az ifjúsági anyanyelvi táborba, egyszer, szinte véletlenül, személyesen is beletekinthetett az egyikbe, s utána elragadtatással írta le az ott szerzett benyomásait. Szövetségünk országos elnökségének egyik tagja, pályázatunknak is díjazottja, egy találkozón kóstolt bele az „ügyben” sürgölődők bűvkörébe; azóta szakkörvezető és lelkes táborozó...

De felfigyel tevékenységünkre, főleg a kisebb településeken, a szélesebb helyi közvélemény is. Egyes helyi lapok rendszeresen hírt adnak a mozgalmainkról szóló beszámolóknak; akár szakköröseink tollából. „Egy kisvárosban – olvassuk máshonnan, egy alkalmilag ott megrendezett országos összejövetel kapcsán – esemény ez: a helyi sajtó hírt ad róla, ráirányítja a figyelmet arra a jó ügyre, amelyet a rendezvény szolgál.” Kaptunk olyan hírt is, hogy egyik városunk Pro Urbe és közművelődési díjának odaítélésekor nyomatékkalett esett latba a jelöltnek mozgalmunkban kifejtett nevelő tevékenysége is.

S amint – a „nagy családon” belül – a más öröme a miénk is, közös a gond, a baj! Egy ország jajdult fel – Szentgotthárdtól Nyíregyházáig, Balassagyarmattól Szegedig –, amikor híre kelt: a Radnai Béla szakközépiskolát megszüntetik; hivatalos elnevezése szerint: beolvasztják egy gépipari szakmunkásképzőbe. Nem ok nélkül; hiszen ez volt az otthona, a bázisiskolája a budapesti szakkörök közös klubjának, de a Szövetség ifjúsági tagozata országos vezetőségének, sőt még az ifjúsági anyanyelvi parlamentnek is. Úgy jártak oda fővárosiak és vidékiek, mint székelyek a csiksomlyói búcsúba: találkozni, ünnepelni, együtt lenni, jól érezni magukat, pontosabban: jól érezni egymást.

És micsoda általános és közös megkönnyebbülés volt érezhető, amikor az összevont iskolába át nem vett szakkörvezető olyan helyet talált végül, ahová magával vihette a korábbi feladatoknak legalább egyik részét; és világossá vált, hogy a volt „radnaisok” báziscsoportja, legalább is érettségijéig, együtt maradt szakköri munkájában, ha eléggé magára hagyatottan is!

5. A közös szakköri munka felkelti és meg is erősíti a fiatalokban a vállalt köteletség iránti felelősségérzetet. Ha a szakkörvezető tanár beteg vagy elfoglalt, a kisközösség megoldja a feladatokat, és beküldi az eredményt távollétében is. Ha kimarad egy-egy megoldás (főleg egyéni levelezőknél, de szakköröknél is

megesik) később beküldik, pótolják. Volt úgy, hogy egy-két nappal levelük megérkezte után „pótlevelet” kaptunk, efféle szöveggel: „Észrevettük, hogy megoldásunkból kimaradt az elhangzott szöveg hibáinak piros tintás jelölése. Gyorsan pótoljuk.” Volt ilyen is: „A beküldött levélben nem jelöltük a hibákat, mert nem sikerült a magnófelvételünk. De időközben sikerült a kereskedelmisektől megszerezniük; utólag ezt is megbeszéltük.”

A szakkörök – szakkörösök – szinte becsületbeli ügyüknek érzik a folyamatosság biztosítását. A végzős évfolyambeliek már év közben törődnek a fiatalabbak bevonásával, betanításával; az utódlás biztosításával. Sok helyen az érettségizettek vállalják még az utolsó nyári nagyszünet gondját; de a szakkörök többsége biztosítja, hogy az épp otthon levők vagy az erre – váltakozva – kijelöltek nyáron is beküldjék a megfjtéseket, körük képviselőjében.

Tanulságos ennek a története! Műsorunk annak idején (1976-ban) márciusban indult, a Gondolatnak, a rádió irodalmi folyóiratának betéteként; s vagy másfél tucat felnőtt kapcsolódott hozzá, feladataink megfjtésével próbálkozva. Természetesnek tűnt hát, hogy a nyáron át is folytatnunk kell. Fél év múlva, szeptemberben, önállósult; s ekkor indult meg az iskolai Beszélni nehéz! körök alakulása, csatlakozása. A tanév végére, ezek megszorodván, rádiós vezetőink már afféle ifjúsági vagy épp iskolai műsorfajtának könyvelték el, és június legelején (felmérő dolgozatok, javító feleltetések, érettségi vizsgák időszaka lévén) „nyári szünetet” javasoltak, úgy szeptember elejéig.

Magam, pedagógusként, hajlottam volna erre. De Péchy Blanka hallani sem akart róla, mondván: a június közepétől szeptember közepéig tartó kiesés azonos a széteséssel. Ez nem oktatási forma! Keressék meg a szakkörök a nyári munkaformákat! Egy vagy két nyár dőcögése után meg is találták. Kisebb városokban, falvakban mindig akad néhány szakköri tag, aki épp akkor nem nyaral, és körvezetőjüknél – ha ő sincs otthon, akkor strandon, művelődési házban, egyebütt – összejön. Kollégisták, akik szétszélednek nyárra, „Rádió mindenütt van!” felkiáltással (s mert a feladatokat a Rádió rádióúságja is közzéteszi), egyénileg kialakítják javaslataikat, és levelezőlapra elküldik az „ügyeletes összesítőnek”, aki lehet a körvezető (ahol éppen tartózkodik), de lehet erre vállalkozó diáktárs is. Régi, tapasztalt szakkörösök dátum szerint kiosztják: mikor ki küld egyéni megoldást a szakkör nevében, képviselőjében. Így hát, időszak és időjárási viszonyok függvényében, az év közbeni levélanyagnak általában hetven-nyolcvan százaléka beérkezik nyáron is.

Két évtized tapasztalata azt mutatja: ennek nemcsak a felelősségérzet erősödése a hozama, hanem a folyamatos összetartozás-érzeté is. Ki hol van éppen, kinyitja a rádióját hétfőn fél háromkor vagy kedden este nyolc ötvenkor, mert kíváncsi: mi újság a „nagy családban”, s nem hallja-e meg véletlenül iskolája, valamelyik szakkörös társa vagy netalán a maga nevét. S augusztusban már szaporodnak az ilyen levelek: „Még csak a fele telt el a nyári szünetnek, de már hiányoznak a többiek: egyedül vitatkozni sem lehet.” Aztán: „Még két adás, és a harmadikat már együtt fogjuk elemezni.” Meg hogy: „Várjuk a tanév kezdetét, hogy ismét találkozhatunk egymással.” – Magam, néhány év tapasztalata után, ezzel adtam igazat Péchy Blankának: „valóban: könnyebb ősszel folytatni, mint újrakezdeni!” Mert így az első, szeptember eleji szakköri ülés igazában folytatása

a június közepének; amúgy az újraszervezés talán a hónap végéig is elhúzódna. S elvégre nincs nyári vagy téli szünet másfajta „családi kapcsolatokban” sem!

6. De érezni a mozgalom szellemét még a példaképek megválasztásában is. Mozgalmaink elindítóját, Péchy Blankát, aki műsorunkat huszonkét évvel ezelőtt útjára indította s majd másfél évtizeden át fémjelezte, körvezetőink közül sokan ismerhették még. Am a kezdetek óta legalább hatszor (s halála óta is immár háromszor) kicserélődött szakköri tagok aligha; soraikból legfőljebb azok a „folyamatos túlélők”, akik általános iskolásként kezdték, középiskolásként folytatták s most egyéni levelezők vagy épp szakkörvezetők. Alakját nyűlfarknyi videófelvételekről, hangját bővebben megőrzött magnószalagokról, emlékét írásaiból fel-felidézzük műsorainkban, találkozóinkon; szellemét őrizve. Nem véletlen hát, hogy több szakkörünk is az ő nevét viseli; s hogy egy-egy budapesti találkozó záróakkordjaként vidéki szakköröseink is meglátogatják egyszerű, de kifejező síremlékét a Kerepesi temetőben. „Emlékezetes volt a zarándokút a Kerepesi temetőbe – írja meghatottan egy leányka, az ország északkeleti sarkából. – Percekig némán álltunk a sírnál.”

S a névviselés kötelez, nem csupán emlékezésre, hanem követésre is. Van Lőrincze Lajos körünk, három Lőrincze-iskolánk; közelebb hozza őket egymáshoz a név közössége. Van Miskolczi Margit-körünk; s említése sokakban felidézi – egyik levélírónk szavaival – azt a „kedves őszhajú nénit”, aki majdnem két évtizeden át dolgozott velünk, először önkéntes belső munkatársként, azután nyolc évig mint példáink megfejtoje-magyarázója. – Mikor csongrádi szervezetünk megalapította a szakkörvezetők díjazására mozgalmunk Bárczi Géza-émlékermét, egyik szakkörünk felvette Bárczi Géza nevét, ápolva emlékét és tanulmányozva sokoldalú életművét. Majdnem kétszáz kilométerre tőle egy másik szakkörünk is ezt a nevet vette fel; s működésének tizenötödik évfordulóját ünnepelve, tartalmas névadó ünnepséget rendezett. Körvezetőjük, Bárczi egykori tanítványa, felidézte a mester alakját, megidézte szellemét; a szakkör ifjú titkára önálló tanulmányt készített és ismertetett névadójuk munkásságáról; szakkörének hajdani, szétszéledt, de erre az alkalomra összegyűlt tagjai pedig saját emlékeiket tárták fel az utódoknak: mit jelentett számukra s mit adott útravalóul a Beszélni nehéz! kör.

Szép gesztusa volt egyik ceglédi szakkörünknek, hogy városuk szülöttjének, majd halottjának, Patkós Irma színművésznék nevét felvéve, tagjai fogadalmat tettek névadójuk példájának követésére. Fogadalmuk lényege: „munkásságát, életművét példaképünknek tekintjük. Életünkben fontosnak tartjuk: a szorgalmas tanulást, a munkát, az anyanyelv ápolását, a szép magyar beszédet; az őszinte barátságot; az általános emberi értékeket.”

Nem akarnám túlbecsülni a példaképválasztásról itt elmondottakat. De talán érezni: egy kisközösség névválasztása és névviselése mégiscsak több marandó útravalót ad tagjainak, mint az alkalmi együttesápolás, egy szabadtéri színpadon villódzó színes fényekben vonagló sztárnak és csapatának eksztatikus produkcióját követve. A kisközösség tagja tartozik valahova; a tömegbe verődött egyedek változatlanul magányosak.

7. Ki nem mondott, talán nem is tudatosult, de érezhető igénye, törekvése az ifjú anyanyelvápolóknak: felfelé törni ki az átlagból. Fel-felbukkan levelek-

ben is, találkozon is, a küzdelem szándéka az eldurvulás, a trágárság ellen. Régi motívuma ez műsorunknak; mondhatnám akár: fiókmozgalma. Első éveink valamelyikében Péchy Blanka hosszasan idézett egy idősebb hallgatónk leveléből, aki az akkor még csak – de már – terjedő durvaság, trágárság megfékezését sürgette. Néhány héten belül vagy két tucat szakkör reagált erre: megbeszéltek, megfontolták, maguk is elítélik, s igyekeznek saját házuk táján küzdeni ellene. Nem tüzzel-vassal, büntetéssel, hanem jó szóval; főleg önmagukon és legszűkebb környezetükön kezdve. Diáknemzedékek követik egymást azóta, de vannak szakkörök, amelyeknek leveleiben ez vissza-visszatérő motívum.

Nemrégiben iskolai pályázat témájaként szerepelt ez egyik intézményünkben, névadójuk ünnepére; sok bölcs írás érkezett magáról a problémáról s a vele kapcsolatos teendőkről. Szövetségünk ifjúsági tagozatának országos vezetőségi ülésein újból és újból előkerül a téma. Legutóbb javaslat hangzott el: kerüljön be a tagozat munkatervébe valamiféle harc a futballmérkőzések féktelenné vált trágárkodása ellen. Kétkedő, nehézségeket hangoztató megjegyzések után végül is kiszorult belőle. Ám alig két hét múltán, egy leánykától, ezek a sorok érkeztek hozzánk: „Leszavaztuk Zoli javaslatát, hogy lépünk fel a futballmeccseken eluralkodott trágárkodás ellen. Hiba volt: egyes nőtáink valóban trágarak. Szakkörvezetőnk szerint enélkül is lehetne drukkolni, biztatni.” – S hozzáteszi a legfontosabbat, megjelölve azt a bizonyos fix pontot: „A jövőben én ehhez tartom magamat.”

És még tovább! Jelentkezik a vágy, a tisztaság iránti mellett, arra a bizonyos „embermelegségre” is. „Nagy sajnálattal tölt el bennünket – írja két leányka, karácsony táji közös levelében –, hogy a szeretet ünnepe annyira ajándékpontú lett, és elvesztette lényegét!” „Elanyagiasodott világunkban – olvassuk négy tanuló és körvezető tanáruk aláírása fölött – apró, de annál fényesebb lámpás a nyelvápolás. Olyan kapcsolatokra világít rá, amiket nem szakíthatnak el törvények, országhatárok, ellenségeskedések.”

Beszédművelés? Nyelvápolás? Messze túlmutatnak ezen az elmondottak! Külsőség pusztán; afféle civilizációs máz? Nem: ez már belső kulturáltság. Idézni szoktuk Z. Szabó László mondását: Ezek a szakkörös gyerekek másképp is mosdanak! – S a kívülebbről szemlélők?! Egyik iskolánk takarítónője mondta: „Szakkörök, gyűlések után az ember bokáig jár a szemétben. De ha a »nyelveseknek« van valamijük, utánuk csak rend és tisztaság marad.” Egy vidéki üdülő gondnoka, ahol ifjúsági tagozatunk vezetői és küldöttei tartják évi kétnapos összejövetelüket, hasonlóan látja: „Jönnek ide sokféle fiatalok. Rongálnak, hangoskodnak, még részegeskednek is. Ez a csoport nekünk mindig ünnep, pihenőnap.”

8. Unalmas volna didaktikusan kicentizve összefoglalnom az elmondottak lényegét. Átadom hát a szót egy érettségire készülő tasnádi leánykának, aki egy éves szakköri tagsága után így summázza: mit jelentett számára e kisközösségben való részvétele. Őt idézem: „Elsősorban arra jöttünk rá, hogy nagy önfegyelemre van szükség. Már nem kiabálunk bele társaink mondanivalójába; megvárjuk, míg befejezi. (Őszintén szólva, nem könnyű.) Aztán azt is megtanultuk, hogy a hangnem is fontos. A nyegle, nagyképű stílus még nem jelent magabiztosságot. A kövérhető, tiszta, lényegre törő kifejezésmód más tantárgynak is alapkövetelménye.

– Ha az írás a lélek tükre, a beszéd a személyiség kifejezője: kicsi körünk tagjai a későbbiekben is figyelni fognak arra, hogy hogyan beszélnek.

Egy év alatt sokat nem, de önmagunk és mások becsülését megtanultuk, egyéniségünk gazdagodott, színesedett; tudatosult ragaszkodásunk és felelősségünk az anyanyelv megőrzéséért és átadásáért a maga teljes gazdagságában. Mert egyéniségünket, úgy, hogy személyes legyen, csak magyarul tudjuk kifejezni.” – Felelősségérzettel fordul végül a kisebbekhez: „Vegyék toborzásnak ezt, jöjjenek; nem versenytársat fogunk bennük látni, hanem szívesen adjuk át tapasztalatainkat; és rövidesen a stafétabotot is.”

Egy-kétszáz lelkes tanár, pár ezer szebbre-jobbra fogékony diák! Csepp a tengerben? – Nem; inkább a gyermekláncfű érlelődő fehér lámpáskáihoz mérhetők. A tövek nevelte bozontos fejek minden szálacskája új növényt ígérő magot hordoz, hogy szétszóródván talajba kapaszkodjék, s megsokszorozza önmagát. – A történelem formálja az egyéneket, vagy az egyének a történelmet? Ilyenek csatlakoznak a mozgalomhoz, vagy ilyenekké lesznek a hozzá csatlakozók? Aligha „vagy–vagy”, inkább „is–is”. Egy vallomást az egyik oldalról, egy fiúcska szakkörbe lépésének történetéről: „Láttam, milyen jól érzik magukat együtt, ezért csatlakoztam hozzájuk.” Egyet a másiktól, egy középiskolás leánykaét az országos találkozóról: „Már a megérkezéskor mindenki olyan kedves volt, hát én is az lettem.”

Itt – mint „nyelvész”, azaz a nyelvnek tudomásulvételre korlátozódó vizsgálója – valójában be is fejezhetném; mondván: már így is túlléptem a szakma határán. – Ám mint „anyanyelvész”, még mindig nem tehetem le a „nagy pontot”. Mozgalmaink éber figyelése (talán nem nagyképűség azt mondanom: gondozása, sőt bizonyos fokig: kézben tartása) mélyebb, mögöttes rétegekre is fényt vet. „A nyelvhasználat vizsgálata – írtam le nemrégiben, egy kutatási terv felvázolásának bevezetőjében³ – ... az íriszdiagnosztikához hasonlítható, melyről úgy hírlík: segítségével kielemezhető, hogy hol van a baj. Gyógyítani persze ezt sem a szemész, sem a nyelvész nem tudja; – de jelezni kötelessége.” A tervezet ezt a címet kapta: „NYELVHASZNÁLAT, KÖZERKÖLCS, KÖZGONDOLKODÁS (szakszerűbben: Nyelvhasználat, mentalitás, moralitás)”. – Minthogy kutatási tervként nem került be a nagy távlati feladatok közé, talán legalább „esszészinten” érdemes még egyet-mást felvillantani abból, amit az elmondottak sejtetnek – ha csak szubjektív megérzéseként is – a társadalmi háttérrel.

HIVATKOZÁSOK, UTALÁSOK

¹ Lásd: Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. Tankönyvkiadó, 1967. 24.

² Lásd pl. Wacha Imre áttekintését „A Kazinczy-versenyek huszonöt éve” c. kiadványban. Kazinczy Gimnázium, 1991. 130–8.

³ Nyr. 121: 390.

A hallgatás mint nyelvészeti kérdés

Annak ellenére, hogy a **hallgatást** intuitíve olyan jelenségnek tartjuk, amely szoros kapcsolatban áll az emberi nyelvvel – amely a *homo loquens* létezésének egyik fontos feltételét biztosítja –, a nyelvtudomány elég szegényes szakirodalommal rendelkezik erről a kérdésről. Ez a probléma komolyan sohasem vetődött fel a nyelvi pragmatikában sem, pedig a nyelvhasználatnak, véleményünk szerint, integráns és nélkülözhetetlen része. Még a múlt században Cyprian Norwid (1821–1883) lengyel író a „Hallgatás” c. tanulmányában csodálkozását fejezte ki amiatt, hogy egyetlenegy grammatikában nem szerepel a **hallgatás** mint szófaj, pedig szerinte ebbe a kategóriába tartozik. Véleményét több érveléssel alátámasztja (Norwid 1968: 278–304). E figyelemre méltó megállapítása a mai napig nem nyert létjogosultságot.

A nyelvközösség minden tagja tudja, érzi, hogy körülbelül mi a **hallgatásnak** a lényege. Nevezetesen az, hogy a beszéd alternatíváját képezi. Tehát, vagy használjuk a nyelvet, azaz beszélünk, vagy nem beszélünk, azaz hallgatunk. Így értelmezzük ezt a fogalmat a szótárok is, általában megadván különböző pragmatikai árnyalatait.

A nyelvhasználat szubsztanciális síkján a *beszél* $\vee$ *hallgat* alternatívának diszjunktív jellege van, amely csak az egyik lehetőség megválasztását, érvényesítését feltételezi. Ezeket a jelenségeket az **egymásutániság relációja** jellemzi: vagy beszélünk vagy hallgatunk. Ugy tűnik azonban, hogy ez az alternatíva nem egyszerű diszjunkció. Az „*En hallgatok*” megnyilatkozást pedig a szemantikai paradoxonokhoz kell sorolnunk. Azt, hogy a beszéd és a hallgatás közötti reláció nem egyszerű diszjunkció, és nem az egymásutániságon alapul, jól jelzik például a közmondások: *Qui nescit tacere, nescit et loqui* (= Aki nem tud hallgatni, beszélni sem tud), vagy a lengyelben: *Sposobnym do mówienia nie jest, kto się pierwszej milczeć nie nauczył* (= Nem képes beszélni az, aki előbb nem tanult meg hallgatni).

A **hallgatás** olyan jelenség, amely a nyelvhasználatot állandóan kíséri, és úgy tűnik, hogy a nyelv funkcionálásának szükséges és nélkülözhetetlen komponense. Tulajdonképpen maga a nyelv hozza létre a **hallgatást**, amely átszövi valamennyi nyelvhasználati szférát. Ez a nyelvi kommunikációs modellből következik. Felmerülhet azonban a kérdés, hogyan létezhet egymás mellett ez a két jelenség, amely egymásnak az ellentéte, és milyen relációk kötik össze őket? Vajon fennáll-e közöttük a **kölcsönös felcserélhetőség relációja**? A **hallgatás** homogén jelenség-e, vagy vannak különböző megnyilvánulásai, fajtái? Nézzük meg, hogy milyen esetekben áll fenn a beszéd és a hallgatás egymással történő helyettesíthetősége. Ha feltételezzük, hogy a nyelv interpretáló rendszer minden szemiotikai jelenség számára, akkor kiderül, hogy a **hallgatás** terjedelmének egy része a nyelvi interpretáción kívül marad. Azt viszont, amit a nyelv segítségével fejezünk ki mindig helyettesíthetjük hallgatással. Ez egyirányú reláció: **hallgatás** $\rightarrow$ **beszéd**. Ugyanilyen feltételezés mellett elkülöníthetünk olyan hallgatástípust is, amelyet mindig lehet beszéddel, tehát nyelvhasználattal helyettesíteni, de az ellenkező irányú reláció nem érvényesül: **beszéd** $\rightarrow$ **hallgatás**.

Láthatjuk, hogy a nyelv, mint interpretáló rendszer, nem alkalmas arra, hogy segítségével megmagyarázzuk a hallgatás jelenségét. A **hallgatás** egy típusa a nyelv értelmezési határain kívülre esik. Ez azt jelenti, hogy itt a szemiotikain kívüli síkkal van dolgunk, de nem jelenti a nyelv szemantikájának figyelmen kívül hagyását. A valóság minden jelensége a **hallgatás** szférájában maradhat, vagy szimbolikusan képviselve lehet a nyelvben. Ugyanarról a jelenségről hallgathatunk és beszélhetünk is. A **hallgatás** szférája minden bizonnyal szélesebb, mint a nyelvhasználati szféra, mind tartalmi, mind pedig funkcionális vonatkozásban. A tartalmi aspektus esetében olyan információkkal van dolgunk, amelyek a transzcendens, azaz az alanyon, valamint az emberi megismerésen kívül létező szférában keresendők.

Léteznek olyan jelenségek, amelyekről hallgatunk, és amelyek ahhoz a világhoz tartoznak, amely körülvesz bennünket. A **transzcendens hallgatás** szemantikai értelemben, úgy tűnik, azzal a változással függ össze, amely a „világ rendjében” következik be. Például az új megismerés, új tudásszerzés a „világrend”, az **emberi világkép** megváltoztatásához vezethet, és okot ad arra, hogy beszéljünk róla. Az új információt a **transzcendens hallgatásból**, az általános csendből nyerjük, amely a feldolgozás és a nyelvi megjelölés után az ember világképének, azaz „világrendjének” részévé válik (Bańcerowski 1998, Rokoszowa 1983). A természetes nyelvekben a „világrend” **hallgatást** jelent, megváltoztatása viszont a nyelv használatához vezet. Tehát a **hallgatást** helyettesíthetjük a beszéddel. A „világrendben” bekövetkezett változás sokféle lehet. A kenyérről csak akkor beszélünk, amikor hiányzik, a termésről, amikor sok vagy kevés van belőle, a termelésről akkor, amikor válságos helyzetben van, a törvényekről, amikor nem tartják be azokat, a közbiztonságról, amikor az emberek veszélyeztetve érzik magukat, az igazságról, amikor az emberek meg vannak győződve, hogy nem mondanak nekik igazat, és becsapják őket stb.

Funkcionális vonatkozásban a **transzcendens hallgatás** a nyelvben azon közvetítő reláció inherens tulajdonságain keresztül nyilvánul meg, amely a tárgyi és a mentális világ között tapasztalható. E két világ között érvényesülő reprezentációs reláció soha nem lehet izomorf. Az adott tárgyat szimbolizáló mentális objektum mindig csak parciális módon fogja tükrözni ezt a tárgyat. Egy része viszont mindig a hallgatás szférájában marad. Tehát olyan „játékról” van itt szó, amely a nyelv és a hallgatás között zajlik, és ami arra vonatkozik, ami a közvetlen reprezentációs reláción kívül marad. A nyelvi jelek szimbolizálják a jelenségeket, de soha nem teljes mértékben. A nyelv és a hallgatás közötti játék lehetőséget biztosít arra, hogy olyan nyelvi jeleket konstruáljunk, amelyek egyfelől terjedelmükben, extenziójukban minél szélesebben és minél gazdagabban tükrözik a tárgyi világot, másfelől pedig, hogy a közvetlen szimbolikus reprezentáción kívül, azaz a hallgatás szférájában maradjanak. Ezt mutatják például a költészet, a célzások, az aforizmák, amelyek jól tükrözik a „beszéd – hallgatás játék” lehetőségeinek az igénybevételét. Ez a jelenség megszűnik, ha a verset, célzásokat, aforizmákat „lefordítjuk” a nyelvre, azaz elmondjuk a vers tartalmát, megmagyarázzuk a célzásokat, értelmezzük az aforizmákat. Azt is mondhatjuk,

hogy az egész szépirodalom egyrészt a nyelvhasználatnak, másrészt pedig a hallgatással folytatott játéknak a művészete.

A természetes nyelv a **transzcendens hallgatás** síkján jött létre. A **transzcendens hallgatás** a megismerendő valóságnak a funkciója. A beszéd viszont az ember funkciója, aki, mint a világ része, ellenáll a hallgató világnak. A világ hallgat, az ember pedig beszél. A hallgatás jogával az ember is rendelkezik, aki a természet része, de kiemelkedik belőle mint homo loquens. Tehát ebben az értelemben a **transzcendens hallgatás** szférája az egész objektív valóságra kiterjed, az emberre is, kivéve a beszélő embert. A nyelv és a hallgatás, mint kölcsönösen összekapcsolt rendszer, lehetőséget biztosít minden ember számára, hogy totális vagy korlátozott dimenzióban igénybe vehesse a hallgatás szféráját.

Ahogy már utaltunk rá, a hallgatás médiumként is szerepelhet a nyelvi információ számára, ami azt jelenti, hogy a nyelv felölelheti mindazt, amit hallgatással ki lehet fejezni, de fordítva nem lehetséges. Ez a hallgatástípus információt továbbít, tehát **információs hallgatásnak** nevezhetjük. A hallgatás élő jelenség minden nyelvközösségben, és így az univerzálékhoz sorolandó: kifejezheti az expresszív információt, a kommunikációs stratégia fontos komponense, lehet a cselekvés taktikai eszköze, számot adhat az ember szellemi magatartásának a megnyilvánulásairól stb. (Dąmbska 1963: 73–79, Wilde 1997: 30–42).

A hallgatás nyelvi képét jól tükrözik a közmondások és a frazeologizmusok. Annak illusztrálására vegyünk néhány példát a magyar nyelvből: *A hallgatás senkinek be nem töri a fejét; Hallgatás beleegyezés; Hallgatással az ördögöt is le lehet győzni; Hallgatással szép az asszonyember; Nem mindig hasznos a hallgatás; Fontolgatás, hallgatás anyja az okosságnak; Hónod alá tedd a nyelved!; Az se bolond, aki hallgat; Ne szólj nyelvem, nem fáj fejem; Többen vesztek el nyelvek által, mint fegyver által; Kályha van a házban; Veréb van a házban; Hallgatni arany* (O. Nagy Gábor 1976).

A **transzcendens** és az **információs hallgatás** megkülönböztetése óriási kutatási szférát érint, amely a hallgatással kapcsolatos jelenségek rendszerezését és szisztematikus elemzését igényli ahhoz, hogy jobban megértsük magát a hallgatást, a hallgatást determináló jelenségeket és a hallgatásnak az alapvető értékeit a természetes nyelv vonatkozásában.

A hallgatás jelen van a társadalmi életünkben és sok beszédaktustípust is jellemez, például: a válasz, a vallomás, valamint a kommunikációs részvétel megtagadását; az elhallgatást; eltitkolást; titkosítást; hallgatási utasítást (parancsot); tartózkodást a szavazásnál; a véleménynyilvánítástól való tartózkodást; a választásokban való részvétel megtagadását stb. Ide sorolandók a rejtett pragmatikai információt tartalmazó beszédaktusok is (Bańcerowski 1997/1: 49–62, 1997/3: 270–4). Ez azt jelenti, hogy ez a jelenség „lefordítható” a nyelvre is, ugyanúgy mint a preszuppozíciók és a konverzációs implikatívák egyaránt.

A fentiekből láthatjuk, hogy a hallgatás fontos nyelvészeti kérdés, amely több figyelmet érdemel a szakemberek részéről mint eddig. Erre a kérdésre még visszatérünk.

SZAKIRODALOM

- Bañcerowski J. 1997. A nyelvi közlés rejtett pragmatikai információiról. *Nyr.* 1.
 Bañcerowski J. 1997. A rejtett axiológikus információk dekódolásáról. *Nyr.* 3.
 Bañcerowski J. 1998. A kommunikációs grammatika perspektívái. *Nyr.* 3.
 Dąbska J. 1963. Milczenie jako wyraz i jako wartość. In: *Roczniki Filozoficzne*. Warszawa. 1963/XI.
 Dąbska J. 1971. O funkcjach semiotycznych milczenia. In: *Studia Semiotyczne*. Warszawa. 1971/II.
 Norwid C. 1968. Milczenie. In: *Pisma wybrane*. Wybrał i opracował J. W. Gomulicki. Proza. Warszawa, 1968/IV.
 Rokoszowa J. 1983. Język a milczenie. In: *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego*. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. 1983/XL.
 O. Nagy Gábor 1976. *Magyar szólások és közmondások* (2. kiadás). Gondolat. Budapest.
 Wilde Stuart 1997. *Silent Power*. Hay House, Inc. Carlsbad, Ca. 1984. (Idézem magyar fordítás szerint: A csend hatalma. Édesvíz Kiadó. 1997.)

Bañcerowski Janusz

„Hogy mi ne legyünk angol (nyelvi) gyarmat”

József Attila bizonyára megbocsát odaátrol, hogy kiforgatom egy jól ismert verssorát a *Hazám* ciklus megrendítő zárószonettjéből. Mert hiszen nekünk is megvan minden okunk, hogy „lelkünk sikoltva megriadjon”.

Az angol nyelv világméretű térhódítása úgyszólván minden nyelvet fenyeget kisebb-nagyobb mértékben. Az amerikai életforma nem csak a McDonald's éttermekkel, a rockzenével, az ifjúsági divat kellékeivel, az akciófilmekkel és a szappanoperák giccsáradatával, újabban pedig a széles körben terjedő számítástechnikai ismeretekkel alakítja a maga képére az egész világot, hanem mindezeknek angol nyelvi sodralékával is.

Az angol egyre erőszakosabb behatolása ellen még a többi világnyelv is védekezni kényszerül. (Az angol kölcsönszavakkal pettyezett franciát például e nyelv öntudatos védői *franglais*-nak, „frangol”-nak csúfolják.) Mennyivel nagyobb hát a veszély, amely a kis magyar nyelvet fenyegeti!

A század elején a labdarúgás és más sportok nyelvezete sodorta hozzánk az angol szavak első hullámát, nyelvünk immunrendszere azonban még elég erős volt akkor, szinte minden szakszóra sikerült életképes magyar megfelelőt találni.

Az újabb rohamot nem a közelmúlt politikai fordulata hozta meg, az csak felerősítette a hatvanas évektől érezhető és egyre feltűnőbb folyamatokat. A pokol azonban most már valóban elszabadult; a tízezerszámra létesült kisebb és nagyobb vállalkozások, cégek nevében, boltok cégtábláin, áruk és termékek felirataiban, a reklámszövegekben hovatovább nagyjítóval kell keresnünk a magyar nyelvi elemeket.

Én azonban nem emiatt akarok vészharangot húzni, kong az jó ideje, mostanság szinte szünet nélkül. Nyelvészek és amatőrök sokasága emel szót és ír cikket e közös gondunkról, tudományos konferenciák foglalkoznak vele és foglalnak állást az anyanyelvi szókincs védelmében. Csak az a szomorú, hogy annyi kárhozzátásnak és jobbító javaslatnak oly kevés a fogantaja.

Ám ez bizonyos fokig érthető.

Fentebb az angol nyelv erőszakosságát említettem, de rögtön hozzá kell tennem, hogy itt nem tudatos, valaki által indított, irányított vagy pénzelt kampányról van szó, sem holmi céltudatos stratégiáról. Az angol nyelvi hatást szerte a világon százmilliók tekintik az amerikai életforma természetes kísérőjének, és mivel amazt többé-kevésbé lelkesen helyeslik, ezt is szívesen fogadják, legalábbis közömbösek a jelenséggel szemben. Ez a belátás azonban nem ösztönözhet senkit fegyverletételre. Minél nagyobb a veszedelem, annál összefogottabb erőket és annál célratörőbb igyekezetet kell szembeszögezni vele.

Jelen cikkem azonban, ismétlem, nem a *fitness saloon*, a *roller skates*, a *energizer* és a *beauty shop* meg az *ice tea* ellen akar lándzsát szegezni, hiszen megteszik azt mások helyettem. Ha ezek a szavak betolakodók is, az az egy a javukra szól, hogy nem is akarnak másnak mutatkozni, mint amik: hívatlan idegeneknek. Legalább ilyen veszélyesnek tartom az angol nyelvi hatást, ha a szókincs színmagyar elemeinek álcájában rongálja milliók nyelvérzékét. Sőt, veszélyesebbnek, mert míg az indokolatlanul használt kölcsönszavak úgyszólván mindig heves ellenállásra találtak, legalábbis a szakemberek és sok lelkes laikus részéről, addig az angol példa nyomán erőltetett magyar szóhasználat és az angol mintára formált magyar mondatok úgyszólván ellenállás nélkül fejtik ki káros hatásukat; még nyelvművelő irodalmunk is alig látszik tudomást venni róluk.

Magyarán, az *anglicizmus*okat kívánom célba venni, a szón olyan idegen-szerűségeket értve, amelyek angol nyelvi hatásról árulkodnak, éppúgy, ahogyan német hatást tükröztek és tükröznek a *germanizmus*ok.

Igen, a germanizmus szó hallatán azonnal felhorgad legtöbbünkben az éber kuruc ösztön, és harcra készítet a labanc csúfság ellen. Pedig azt a buzgalmat és odaadást, amellyel a német nyelvi minták hatását igyekeztek visszaszorítani eleink a múlt század dereka óta, és amellyel küzdenek ma is kortársaink, hovatovább más célpont felé kell irányítani.

A német nyelvi befolyás évtizedek óta háttérbe szorult, annál nagyobb szerephez jutott az angol! Ami az elmúlt mintegy húsz-harminc évben, de főleg az utóbbi évtizedben idegen nyelven hozzánk került, lett légyen az szépirodalom, sajtóhír, ismeretterjesztő könyv, lektűr, szakirodalom vagy (és legfőképp) mozimeg-tévéfilmek, végtelen filmsorozatok szinkronsövege, az kilencven százalékban, de talán még nagyobb arányban (amerikai) angol eredetű. Az angol nyelvből való fordítás ennél fogva hosszú ideje tekintélyes iparág, és az iparosok anyanyelvi képzettsége finoman szólva is roppant egyenetlen. Az angol nyelvi közvetítők botlásai, gyarlóságai, erőszakolt megoldásai e rövid idő alatt legalább annyit rontottak nyelvünknek nem csupán a szóhasználatán, hanem itt-ott még a mondat szerkezetén is, mint a németet majmolók hibái akár egy évszázad folyamán.

Az alábbiakban csak a legszembetűnőbb ferdeségekre szeretném a figyelmet ráirányítani. Olyan hibákra, amelyeket a jelek szerint a képzetesebb fordítók sem éreznek már hibának, hisz állandó jelenlétük a magyar szövegekben szinte igazolni látszik létjogosultságukat.

1. Angol hatások a mondat szerkezetében

1. Nem túl régóta, de annál vészesebben hódít az ilyesféle szerkezetű mondatok divatja, és nemcsak írásban, hanem az élőbeszédben is: *Ami nekem a legjobban tetszik, az az, hogy... Ami az egészben a legfelháborítóbb, az az, hogy... Ami ebből igazán tanulságos, az az, hogy...*

Messzire süt az ilyen mondatok mögül az angol minta: *What I like most is that...* stb. Csakhogy ami az angolban könnyed és viszonylag tömör, az a szolgálai átültetésben ügyetlen és szószátyár. Amíg az angolból fordított regények és filmek divatba nem hozták, ezt magyarul így mondták: *Nekem az tetszik a legjobban, hogy... Az egészben az a legfelháborítóbb, hogy... Ebből igazán az a tanulság, hogy...*

Az angol nyelv, amelyben az egyes mondatrészek kiemelése komoly gond, rászorul erre a szerkezetre, a magyar viszont egyáltalán nem, tehát nyelvének egy igen előnyös adottságáról mond le a magyarul beszélő az idegen példa majmolásával.

Tegyük hozzá, hogy az elsőként említett kitétel mostanság egyre gyakrabban hangzik ilyenformán: *Ami a legjobban tetszik, hogy...* Példa egy újságcikkből: *Ami új ebben a rettenetben, hogy a terrorhullám... elérte a fővárost is.* Mindez már nem csupán anglicizmus, nem idegenmajmolás, hanem nyelvi rövidzárlat. Sikerült kiküszöbölni azt a satnya főmondatocskát, amely eddig a két alárendelt mondatot, a szükségeset és az indokolatlant, legalább formailag összekötötte (...az az...). Ebben a szerkezetben két mellékmondat fityeg főmondat nélkül... ide vezet a meggondolatlan hajsza az újdonság után!

2. Egy ideje a sajtó nyelvében járványosan terjed a *hogy* kötőszó indokolatlan mellőzése az alárendelt mondatok éléről. Lássuk ennek egy példáját a sajnálatosan sok közül: **A kérdés csak az, az állam parlamentje és kormánya képes-e a lakosság biztonságát és boldogulását szolgálni.* A tehetséges újságírónak ebben a mondatban kihagyott az ébersége. Minden ok nélkül mellőzte a *hogy* kötőszót, amely a vesszőnél hatékonyabban figyelmeztet rá, hogy új tagmondat (ez esetben Illymányi alárendelt mondat) kezdődik, ezenfelül előidézett egy zavaró és rossz hangzású szótalálkozást (*az, az*).

Nehezen tudnám törvényszék előtt bizonyítani, de szent meggyőződése, hogy itt is az angol minta egyre nyomasztóbb jelenléte vett erőt annyi tollforgató nyelvérzékén. Az angolban ugyanis, ahogy ez köztudomású, a tárgyi alárendelő mondat élén többnyire nincs jelen az odaérthető *that* kötőszó: *He knew well (that) I was his enemy* ('Tudta jól, hogy az ellensége vagyok'); *You must ensure (that) he comes twice a week* ('Gondoskodnod kell róla, hogy hetente kétszer eljöjjön'). Ami azonban jó az angolban, az félszeg a mi nyelvünkben, sőt komolyabb zavart is okozhat, ha a kötőszót elsikkasztjuk.

A következő mondatban (napilapból idézem) éppen ez történt: ...*Eközben mindenki jól tudja, aki nem képes venni ezt az első akadályt, az talán soha nem jut még egy esélyhez.* Itt fennáll a félreértésnek, pontosabban az olvasó átmeneti félrevezetésének a veszélye. A második tagmondat végéig ugyanis abban a hitben vagyunk, hogy az *aki* a *mindenkire* utal vissza, ahhoz tartozó jelzői mellékmondatot vezet be (*mindenki, aki nem képes...*), és várjuk a tárgyi alárendelést, amely az állítmányi részhez (*jól tudja*) kapcsolódnék. Ehelyett egy főmondatot találunk, és e pillanatban kénytelenek vagyunk újra kezdeni a mondat olvasását. Ha viszont a *hoggy* eleve ott van a helyén (...*jól tudja, hoggy aki...*), nem kell sőtétben tapogatóznunk. Akkor értjük, hogy az első tagmondatnak a harmadik a tárgyi mellékmondata (tehát nem is főmondat, ahogy a hibás változatban véltük), és az elsikkasztott *hoggy* ennek a köztöszava, míg a második tagmondat a harmadik alá tartozik alanyi mellékmondatként.

3. Naponta tucatjával hallunk, olvasunk ilyen szerkezetű mondatokat: *Ő az, akit várok.*

Súlyos magyartalanság?

Nem, nem az; bizonyos helyzetekben, az igen erős nyomaték kedvéért az ilyen szerkezet is alkalmazható. Am bizonyára oka van – és nem csupán verstani oka – annak, hogy Arany János nem így írt „A fülemile” című költeményének vége felé a bíróról: (*Jobb felől üt*) *én vagyok az, akinek füttyöl, (Bal felől üt) én vagyok az, akinek füttyöl: Elmehetnek.* Nem, Arany ezt írta: „*nekem füttyöl*”. A természetes magyar beszédben és írott szövegben ugyanis igen egyszerű valamelyik mondatrésze nyomatékot tenni: az állítmány elé helyezzük!

A fent említett példa tehát így hangzik magyarul helyesen: *Őt várom.* Az indoeurópai nyelvek többségében az ilyesmi bonyolultabb, főképp a miénknél kötöttebb szórend miatt. Angolul például a fenti mondat így lesz: *It is he (she) I am waiting for.* Franciául: *C'est lui (elle) que j'attends.* Idézhetnénk még bőven példákat más nyelvekből. Engedtessék meg, hogy itt egy új szakszót javasoljak: *indogermanizmusról* van szó. Ám aligha tulajdoníthatjuk a portugál vagy a norvég befolyásának, de még a franciáénak sem, sokkal inkább az angol jól ismert túlsúlyának, ha a minta egyre inkább hat nálunk.

Mert bizony mind az írott, mind a beszélt nyelvben többnyire ilyesmikkel találkozunk: *Kedves öreg tanárom, Ernő bácsi volt az, aki megtanított logikusan gondolkodni. Rábai az, akit az egyesület tagjainak többsége elnöknek szeretne. Ez az a félreértés, amely a sok évig tartó haragot kiváltotta köztük.*

Természetes, helyes magyarsággal a fenti példák így hangzanak: *Kedves öreg tanárom, Ernő bácsi tanított meg logikusan gondolkodni. Az egyesület tagjainak többsége Rábait szeretné elnöknek. Ez a félreértés váltotta ki köztük a sok évig tartó haragot.*

4. A határozói szószerkezet a jelzett szó mögé vetve jelzői funkciót is tölthet be a mondatban. Ez a *jelzői értékű határozó* több más nyelvben, a számunkra fontosak közül az angolban, a franciában és az oroszban igen teherbíró, egészen bonyolult szintagmákat is megbír. Sőt, kénytelen megbírni, mert igeneves szerkezeteket nincs módja a jelzett szó elé helyezni jelző gyanánt, ahogy a mi nyelvünk, s mellesleg a német (és pl. a holland) képes rá.

A magyarban, éppen ellenkezőleg, a hátravetett szerkezet okozhat komoly gondot. Leginkább címekben, megnevezésekben van helye: *Ház a sziklák alatt* (tkp. a sziklák alatt lévő ház), *Szonáta hegedűre és zongorára* (tkp. hegedűre és zongorára írt szonáta).

Az ilyen szintagma a magyar mondatba beépítve már félreérthető közléshez vezethet, mint ez a (bizonyosan angolból fordított) hírmondat is: *Több európai kormányfő üdvözölte az ellenzék győzelmét Belgrádban.* A *Belgrádban* ily módon határozója lett a mondatnak, vagyis az állítmányra vonatkozik, s így azt sugallja, hogy a kormányfők a jugoszláv fővárosban nyilatkoztak. Márpedig bizonyos, hogy mindegyik kormányfő a maga fővárosában bocsátotta ki üdvözlő nyilatkozatát. A helyes tájékoztatáshoz tehát ilyen esetben szükség van a melléknévi igeneves bővítésre: *...az ellenzék Belgrádban kivívott győzelmét.*

A fentiekre utalva itt is *indogermanizmus*ról lehet beszélni, vagyis több indoeurópai nyelv egy irányba mutató befolyásáról. Ám a francia hatás sosem volt nálunk igazán jelentős, és az orosz sem elég hosszan tartó, hogy a jelenleg és tömegesen mutatkozó hibákra elégséges magyarázatot adjanak. Nem, itt is az angol a nyilvánvaló minta, és épp ezért az angolból fordítóknak kell tudatosítaniuk magukban a megoldás mikéntjét.

A gépies fordítás e körben gyakran jár azzal a veszéllyel, hogy nemcsak a jó magyar stílus sérül, hanem az eredmény zavaros vagy egyenest félrevezető lesz, mint azt egy amerikai regény fordításának itt következő mondata példázza: *Egyik orvosnak sem jutott eszébe a jelentés a tűrhetetlen állapotokról a laboratóriumban.*

Úgy értsük, hogy az orvosoknak *a tűrhetetlen állapotokról*, azokat látva kellett volna valamire emlékezniük, ez esetben egy bizonyos jelentésre? Vagy azt vártuk volna el tőlük, hogy a *laboratóriumban* jusson eszükbe valami?

Sem egyik, sem másik. Az angol eredetiben két határozói jelzős szerkezet van egymásba ékelve: *jelentés a tűrhetetlen állapotokról*, és *állapotok a laboratóriumban*. Ezeket kell a magyarba valódi, melléknévi igeneves jelzői szerkezetté alakítani, és már kész is az érthető mondat: *Egyik orvosnak sem jutott eszébe a laboratóriumban (uralkodó) tűrhetetlen állapotokról (szóló) jelentés.*

A zárójelbe tett melléknévi igenevek az eredeti szövegben nem szerepelnek, ám nélkülözhetetlenek az ilyen átalakítás esetén, akárcsak sok esetben a való, pl. *a házba való behatoláskor* (ehelyett: *a behatoláskor a házba*), és mások is, a mondat tartalmától függően: *az anyjának írt levélben* (*a levélben az anyjának*); *a jövőről szőtt ábrándjaival* (*ábrándjaival a jövőről*). Olykor, különösképp irodalmi igényű szövegben, még arányosabb és könnyedebb lehet a mondat, ha igenévi szerkezet helyett alárendelést használunk: *Egyik orvosnak sem jutott eszébe a jelentés, amely a laboratóriumban uralkodó tűrhetetlen állapotokat tárta fel.*

5. Nem idegen ez a mondatkezdés sem a magyar nyelvtől:

Jobban tennéd, ha...

Főképp ha valóban egy óhajtott és egy helytelenített cselekvést állít szembe egymással. *Mit lopod itt a napot? Jobban tennéd, ha valamivel elfoglalnád magad!* Az angolból fordított szövegekben azonban túl sűrűn bukkan

fel mostanság, és többnyire olyan helyzetekben, ahol szó sincs két teendő szembeállításáról.

E jelenség mögött a *you had better* kifejezés húzódik meg, amely az angolban igen tág körben használt kérés, illetve felszólítás. *You had better call Jim* – ezt manapság így fordítják: *Jobban tennéd, ha felhívnád Jimet!* Pedig az angol mondat mindössze ennyit jelent: *Hívd fel Jimet!* Avagy a helyzettől és a szereplők viszonyától függően ilyesmi: *Hívd már fel Jimet!* Ugyan hívd már fel Jimet! Ideje lenne felhívnod Jimet! Nem hívnád fel Jimet? Miért nem hívod fel Jimet? Itt az ideje felhívnod Jimet! Ugye felhívod Jimet? Szíveskedj már felhívni Jimet! A választék tehát széles, amellyel ezt az angolos formát megkerülhetjük a fordításban.

6. Angol eredeti nyomán fordított irodalmi szövegekben gyakori az ilyesféle fordulat:

Azt kívántam, bárcsak...

Magyar szavakból áll ugyan, de magyar anyanyelvű elég ritkán fejezi ki magát így: *Azt kívántam, bárcsak ne jöttem volna későn!* Amilyen nyakatekerten hangzik magyarul, olyan egyszerű az eredetiben: *I wished I hadn't come late.* Ezt a tömörséget persze magyarul is elérhetjük, ha elfeledkezünk az eredeti szerkezetről: *Kár, hogy elkéstem! Bántam, hogy elkéstem. Nagy kár volt elkésnem.* Ennél is könnyedebb lesz a mondat, ha kissé szabadabban fordítunk: *Bár(csak) jöttem volna idejében! Miért is nem jöttem idejében! Csak idejében jöttem volna!*

Még inkább kívánczik a természetes magyar fordulat ahelyett, ami egy amerikai filmsorozat egyik epizódjában hangzott el: *Azt kívántam, bárcsak a föld alá süllyedhetnék!* Van ép nyelvérzékű magyar beszélő, aki ezt nem így mondja: *Legszívesebben a föld alá süllyedtem volna!*

2. Angol hatások a szóhasználatban

1. Előnyben részesít

Ez a hivataloskodó, papirosízű kifejezés meghökkentő karriert futott be az elmúlt harminc év alatt még szépirodalmi szövegekben is. Csak néhány friss példa: *Tom csinos és gazdag volt, ám Mildred előnyben részesítette a szegényt, de érző szívű Kevint. Joe pezsgőt javasolt, de Ginger kijelentette, hogy ő a bort részesíti előnyben.*

Ugye ismerős példák? Igen, az angol (félre)fordítók egyik bravúrja áll előttünk. Azoké, akik az Ország-héle nagyszótárban csak a szócikkek első sorát szokták elolvasni. Nos, a *prefer* szócikkek sajnos már az első sorában ez a jelentés szerepel. Isten tudja, hol vette a tudós szótáríró; egyesek szerint germanizmus, de ilyen szerkezetet a németben nem találtam, nyelvhelyességi szótárunk sem említi fel. Ám még ha germanizmus volna is, az utóbbi évtizedekben való elburjánzása mindenképp angol hatásnak tulajdonítható, mert a szótár megjelenése óta ami angolul *prefer*, azt magyarra következetesen *előnyben részesít*-ként fordítják. Senkinek sem szúr szemet az ilyen mondatok rémsége; az újabb

fordítók a régebbiek példáját követik, és a rossz minta már az előbeszédben is egyre gyakrabban bukkan fel.

Most pedig próbáljuk meg valóban magyarítani a *prefer* igét, amelyben a ma angolul beszélők persze már nem érzik a forrás, a latin *preferre* jelentését: 'elébe helyez'. Elsőként is: *jobban szeret (mint), jobban kedvel, inkább kedvére van*; szabadabban: *szívesebben veszi, eszi, issza, teszi stb. ezt, mint amazt; szíve inkább (Kevin)hez húzza*. S ne feledjük, hogy bizonyos szakmai területen, pl. a gazdaságpolitikában a *preferál* is létezik: az állam pl. *vámkedvezményekkel preferálja valaminek az importját* ('támogatja, elősegíti, kedvez neki').

2. Kihívás

Régebben párbajra, később és tágabb értelemben sportban, játékban való összecsapásra lett szokás *kihívni* valakit. Párbaj esetén a *kihívó* fél elküldte segeideit a sértő félhez; ha ezt a *kihívást* elfogadta, megegyeztek a fegyvernemben és a párbaj feltételeiben. A sakkbajnok hosszú versenysorozat dönti el, kit illet meg a világbajnok *kihívásának* a joga. A *kihívó* mint melléknév olyan magatartást jelöl, amely sértő, pökhendi, kötekedő voltánál fogva alkalmas rá, hogy összecsapást provokáljon; ha egy nő vet *kihívó* pillantásokat egy férfira, akkor kacérkodik vele, szexuális közeledésre bátorítja.

Egy-két évtizede a *kihívás* új szerepkört kapott nyelvünk igényesebb rétegeiben. Olvasóim bizonyára ismerősnek találják ezeket a példákat: *A kanadai megrendelés nagy kihívás volt cégünk számára. Boldog vagyok, hogy megkaptam a főszerepet, mert nagy kihívásnak érzem. Vállalnom kellett a kihívást, a kerület zilált pénzügyeinek rendbetételét. Nem csak a fiatalok, az idősebbek életében is megszokottak az egzisztenciális kihívások.*

Aki tud valamelyest angolul, bizonyára sejti, hogy a *challenge* szó áll sugallatként a fenti mondatok mögött. Azoknak a felszínes fordítóknak köszönhető ez a divat is, akik nem veszik tudomásul, hogy egy-egy angol szónak számos jelentése lehet; jelen esetben a *challenge* nem csupán azt jelenti, hogy '(párbajra, mérkőzésre) *kihívás*'. Ennél sokkal szélesebb körű például a szó 'feladat' értelme.

Miért fonák a fenti mondatokban a *kihívás*? Mint láttuk, a hagyományos, megszokott magyar jelentéskörben mindig személy a *kihívó* fél: párbajhős, sakkbajnok, kötekedő fráter, kacér hölgy. Az angol nyomán erőltetett használatnak más a mögöttese: itt személytelen tény, esemény, helyzet „hív ki” minket. Csakhogy az ilyesmire sokkal találóbb kifejezéseink vannak nyelvünknek: a helyzet *próbára tesz, megpróbál minket, feladatot állít elénk, feladja a leckét!* A fenti mondatokból az elsőbe az *erőpróba* illik, a másodikba is ugyanaz vagy a *próbatét*, a harmadikba a (nagy, nehéz, kemény) *feladat*, a negyedikbe a *nehezen megoldható (megpróbáló) helyzetek*.

3. Ellenőriz

Eredeti és helyes magyar értelme a szónak: 'elbírálás végett figyelemmel kísér' (személyt, tevékenységet, folyamatot), vagy 'helyesség szempontjából felülvizsgál' (adatokat, méreteket stb.) (ÉKsz. 1972: 291). Tehát *a tanár ellenőrzi a dolgozatot író diákokat* (hogy nem csalnak-e); *a revizor ellenőrzi a köny-*

velés szabályosságát; a gyári minőségi ellenőr (valaha meós) ellenőrzi a munkadarabok helyes méretét és előírt minőségét. A Magyar Értelmező Kéziszótár 1972-es kiadása más, további jelentést nem tüntet fel!

A sajtónyelv a hatvanas-hetvenes évektől meglepő új jelentést társított a fentiekhez az ilyesféle, gyakran olvasható hírmondatok révén: *Az ország délkeleti tartományait a felkelők ellenőrzik*. Szemünk előtt megjelennek a marcona gerillák, akik belesnek minden bokorba, ellenőrzik, hogy a folyó még mindig lefelé folyik-e, és hogy a levelek nem hullanak-e le túl korán... Ó nem, a felkelők nem ellenőriznek semmit, vagy ha igen, az nem tartozik a lényeghez. Ők a szóban forgó területet megszállva tartják, kézben (kezükből) tartják, uralják, fennhatóságuk alá vonják, ők az urai.

Angolból fordítók féltudása bábáskodott e sajnálatos jelentéstorzulás bölcsojénél, a *control* igének ugyanis, amely az ilyen hírmondatok háttérében áll, az 'ellenőriz' csak az egyik, és nem is a legfontosabb jelentése; sokkal gyakrabban értjük így: 'irányít, vezet, kézben tart, féken tart, ura valaminek'.

4. Esély

Sokáig viszonylag szűk körben mozgott ez a szó, leginkább egyes sportágakban, főleg a lóversenyeken *mérlegelték az esélyeket*. Mondhattuk azt is, hogy valakinek *jó esélye* van elnyerni a Kossuth-díjat.

Amióta az angolból való fordítások tömegessé váltak, a tágabb jelentéskörű angol *chance*-nak köszönhetően az *esély* karrierje is felívelt. Elsőként a *lehetőséget*, majd az *eshetőséget* törölte le a színről. *Szülei szűkös anyagi helyzete nem adott neki esélyt (= lehetőséget) a továbbtanulásra. Mielőtt a vállalkozásba belefogtam volna, minden esélyt (= eshetőséget) mérlegeltem*. A következő áldozat a *valószínűség* lett. *Annak is megvolt az esélye (= valószínűsége), hogy a következtetésem tévedésen alapul*. Aztán elvérzett a *remény* is. *Nagyon súlyos volt a sebe, esélye sem volt a túlélésre (= remény se volt rá, hogy életben marad)*. Ez az utóbbi, gyakran olvasható kitétel a *he had no chance to survive* merev másolása; vannak esetek, amikor a *szörnyethalt* adná vissza igazán a jelentését.

A baj gyökere, hogy amint az angol fordítók szeme a *chance*-ra téved, már gondolkodás nélkül írják is le az *esélyt*. Így nem sok esély (azaz remény) marad a szöveg ép magyarságára.

5. Felelős

Szakszövegekben, ismeretterjesztő művekben egy ideje elszaporodtak az ilyen mondatok: *Az adrenalin a vércukor szintjének szabályozásáért felelős. A Napból felénk áradó energia felelős az időjárás változásaiért. Crick írta le először az átöröklésért felelős DNS-láncok kémiai szerkezetét és felépítését*.

Ezeknek a mondatoknak kivétel nélkül angolból magyarított szövegek a leőhelyei, és a *responsible* szolgál fordításáról tanúskodnak. Az olvasók többsége alighanem furcsálkodva fogadja ezt az új divatot. És joggal, mert a *felelős* a köznapi magyar nyelvhasználatban többnyire valami vétséget követő számonkéréssel kapcsolatos: *Keresik a raktárban kiütött tűz felelőseit. A húszmillió sik-*

kasztásnak máig sincsen felelőse. Ezt a szemléletet tükrözi a *felelősségre vonás* szókapcsolat is, amely a büntetés, de legalábbis a fegyelmi vagy bűnvádi eljárás szinonimája.

A fenti idézett mondatokban természetesen szó sincs számonkérésről, egyáltalán emberi viszonylatokról. Magában az angolban is az ilyen kifejezés erősen képes értelmű, és nem lehetetlen, hogy ott is kissé modorosnak hat. Mindenesetre az ilyen mondatokat sokféle módon lehet magyarosabbá tenni. Ezek közül bő fél tucatot ajánlanék a fordítók figyelmébe. *Az adrenalin feladata a vércukor szintjének szabályozása. Az adrenalin látja el a vércukor szintjének szabályozását. A vércukor szintjének szabályozása az adrenalin feladatköre. A vércukor szintjének szabályozásában az adrenalin illetékes. Az időjárás változásait a Naphól felénk áradó energia okozza. A Naphól felénk áradó energia hozza létre az időjárás változásait.* A DNS-lánc sem *felelős* az átöröklésért, hanem azt *irányítja, megszabja, szabályozza, magában hordozza.*

6. Fedélzet

A hajó nyílt, legfelső szintje, esetleg az alatta lévő folyosószerű, oldalt nyitott szint: az *alsó fedélzet*.

A sajtónyelvben a hatvanas évektől esik szó az *űrhajók* meg a *repülőgépek fedélzetéről*. A *Challenger* tegnap startolt három *űrhajóssal a fedélzetén*. *Lezuhant egy repülőgép Catania közelében a fedélzetén 175 utassal és nyolcfőnyi személyzettel.* Ez képtelenség, hiszen ezeknek a járműveknek a zárt (sőt hermetikusan zárt!) belső tere szolgál utazásra, *fedélzetről* szó sem lehet velük kapcsolatban. A magyar ember repülőgépen és űrhajón utazik.

Ez a modoros szóhasználat, amely napjainkra vérszenes elterjedt, angol hírszövegek ügyetlen fordításának köszönheti létét. Az angol nyelv ugyanis gyakran használja az *aboard* szót előljáróként a járművekkel kapcsolatban: *aboard a bus, a tram, aboard a train, aboard a plane*, azaz ’buszon, villamoson, vonaton, repülőgépen’. Igaz, hogy az *aboard* szóban a hajófedélzet (pontosabban annak deszkázata), a *board* rejlik, de az angol ember ezt ma már éppen úgy nem érzi benne, mint mi az *agyat* az *agyonver* igében, másképp nem születhettek volna olyan új szavak, mint hogy *agyonhallgat* vagy *agyonkényeztet*. Nemde méltó nevetséget keltene az, aki e legutóbbi szót így fordítaná angolra: *pamper on the brain*? Nos, a *fedélzet* semmivel sem dicsőbb lelemény a fenti példákban.

7. Megengedhet magának

E kifejezésnek az alapja, a *megenged magának* (valamit) régebbi idő óta él a magyar nyelvben, főleg így: *(túl) sokat megenged magának*, ami azt jelenti: ’szabadosan viselkedik, nem ismer mértéket, semmibe veszi a korlátokat, illem-szabályokat’. A címben szereplő ható igei alak másodlagosan vette fel az ’anya-gilag módjában áll’ jelentést, de csak ilyen formában: *Megengedheti magának, hogy autót tartson, mert elég pénzt keres hozzá.*

Az angol nyelvből való fordítások dömpingje utóbb mértéktelenül divatos-sá tette a kifejezést, megtéve az *afford* ige egyetlen magyar megfelelőjévé. (Itt is érdemes lett volna túlnézni az Ország-hagyszótár első során...) A kizárólagos-

sá tett magyar változat azért sem szerencsés, mert jóval nehezkesebb: az angol egyszerű tárgyat vesz maga mellé (*he can afford a car*), míg a magyart, ahogy az előbbi példán láttuk, tárgyi alárendelt mondatnak kell követnie.

Azaz csak kellene, mert a fordítók ezen a csekélységen már régen túltették magukat, és ilyesmiket írnak: *Nem engedhetünk meg magunknak egy új autót. Van, aki egy luxusnyaralót is megengedhet magának.* Vagyis sikerült idegenszerű szerkezetet előállítaniuk, amely már a beszélt nyelvbe is bevette magát. Pedig annyi természetes, magyaros megoldás kínálkozik csak egyetlen ilyen mondat helyett! *Nem áll módunkban új autót venni. Nem telik új autóra. Nem futja új autóra. Nincs pénzünk új autóra. Az új autó meghaladja anyagi lehetőségeinket. Egy új autó megengedhetetlen fényűzés számunkra. Nem is álmodhatunk új autóról. Az új autó elérhetetlen ábránd nekünk. Hiányzik a rávalónk.*

8. Megkérdőjelez

Több évtizede üdvöskéje ez az ige a sajtó, az értekezletek és nyilatkozatok nyelvének. Amikor kifogást emelek ellene, hát még amikor a káros angol nyelvi hatás példái közé sorolom, tekintélyes szakmai fórummal kerülök ellentétbe: a Magyar Értelmező Kéziszótár szerzőivel és szerkesztőivel. E szótár 1972-es kiadásában ugyanis már szerepel a szó, mégpedig két jelentésben: „1. Kérdőjellel megjelöl. 2. Kétkedve fogad vmit.” Az első természetesen a konkrét jelentés (volna). Előtte a „ritka” minősítés áll, igen jogosan, és bár a negatív bizonyítás ilyen esetekben vajmi bajos (én sose találkoztam vele, sem az általam megkérdőjelezettek), merem állítani, hogy ez a jelentés a ritkánál is ritkább, azaz voltaképp nincs is. Legalábbis amíg valaki nem bizonyítja, hogy élő nyelvünkben létezik *megfelkiáltójelez* vagy *megpontosvesszőz* szó, bátorodom erős kétségemet hangoztatni.

A tapasztalati tényeknek ezzel szemben nagyon is megfelel, sajnos, hogy a szó a második jelentésben igencsak használatos. Itt viszont meghökkenve kell tapasztalnom, hogy a szótár nem emel semmiféle kifogást vele kapcsolatban, sőt a *megkérdőjelez* ilyen alkalmazását *vál* (választékos) stílusminősítéssel ajánlja az olvasóknak.

Mielőtt gondolatmenetemben tovább lépnék, a szó sajtónyelvi használatára idéznék egy példát: *Az ország gyors ütemű fegyverkezése megkérdőjelezi az elnök hangzatos békeszólamait.* Igénk itt ilyesmit akar kifejezni: *megcáfolja, meghazudtolja, hiteltelenné teszi, ellenük mond, lerontja a hitelüket/értéküket, kétséget támaszt irántuk.* Újabb példámat egy tévényilatkozatból merítem: *Egyesek a pártban állítják, hogy a koalíció problémátlanul működik, de én ezt megkérdőjelezem. Ép magyarsággal ezt mondhatta volna a nyilatkozó: kétlem, kétségbe vonom, nem hiszem, kötve hiszem, valószínűtlennek tartom, az ellenkezőjét állítom, más a véleményem, más véleményen vagyok, nem értek velük egyet, szerintem nem ez az igazság stb.*

Szilárd meggyőződése, hogy valódi anglicizmussal van dolgunk. Az angol *question* szó áll a háttérben, amely főnévként kérdést jelent, de ritkán igeiként is használják, s akkor annyit tesz: 'kérdésesnek tekint, kétségbe von'. Szerintem eredetileg ezt az angol igei jelentést próbálták meg kétbalkezes

fordítók egy erőszakosan fabrikált igével a magyar nyelvbe áttelepíteni, a jelek szerint olyan sikerrel, hogy az egyébként tiszteletre méltó szótárszerkesztők is felültek nekik.

Nyelvi dolgokban, akár a hit kérdéseiben, senki sem bírja a csallhatatlanság adományát. A szótáríró kollektíva sem, és természetesen (sőt még természetesebben) én sem. Ám ha a szó fattyúeredetében tévednék is, tisztelettel kérdem: helyeselhető-e, hogy a *megkérdőjelez* erőszakos nyomulása a fentebb felsorolt tizennyolc (!) szinonima értékű szót és kifejezést (és még féltucat mást, ami hirtelen nem jutott eszembe) mindörökre letörölje nyelvünk palettájáról?

9. Túlélő, túlélés

Ennek a szópárnak a vészes elharapózása az utóbbi két évtizedben volt tapasztalható.

A *túlélő* forma helyénvaló, ha melléknévi igenévként használjuk: *Az infarktust túlélő beteg kíméletes életmódra szorul.* Divatossá lett főnévi szerepében azonban már nem szerencsés ez a szó: *A mentőosztagok a szálloda romjai alatt túlélők után kutatnak.* Magyarul azt kell mondanunk: *életben marad(ot)tak* után, még ha ez hosszabb is néhány szótaggal. (Ám mit mondjunk a *túlélőkés* helyett? Ha már feltalálták, még mindig inkább *életmentő, létfenntartó* kés lehetne, ez legalább magyarul is érthető valamennyire.)

Még bajosabb eset a *túlélés*, amely ’fennmaradás, megmaradás’ értelemben lett felkapottá. *Azoknak a fajoknak van a legnagyobb esélyük a túlélésre, amelyek jobban alkalmazkodnak a változó életkörülményekhez. Cégünk sokszor volt nehéz helyzetben, de mindig megtaláltuk a túlélés módját.* Azért bajosabb a *túlélés*, mert itt hiányzik az, ami a fentebbi példában a *túlélők* formát úgy-ahogy menti, mégpedig a hallgatólagosan odaértett vagy odaérthető tárgy: (a *katasztrófát*) túlélők. Itt csak arról van szó, hogy a fajok *túlélnek*, hogy a cég *túlél*.

Kérem olvasóimat, akik talán százszor is elmentek már az ilyen mondatok mellett, hogy egy kissé ízlelgessék ezt: *én túlélek, te túlélsz, ő túlél...* hát magyarul van ez? Persze, hogy nincs magyarul. A legszerencsétlenebb anglicizmus néz itt velünk farkasszemet, a fordítói gondatlanság és a fordítói erőszak frigyének gyümölcse. És az a legszomorúbb, hogy amit képtelenségnek hiszünk, már nem is az. Egy riporter és ifjú alanya, egy rákból felépült hölgy párbeszédéből idézek: „De végre is túlélte, nem?” „Igen, túléltem.”

A *túlélő* és a *túlélés* szavak azzal az igénnyel lépnek fel, hogy ők az angol *survivor* és *survival* megfelelői. Csakhogy nincs alapja az igénynek. Az angol szók a *survive* ige származékai, márpedig ez megáll önmagában, tárgy nélkül is. Angolul mondhatjuk, hogy *three men survived*, azaz ’hármán életben maradtak’, ám magyarul igen visszaér a hangzik, hogy *a többiek mind meghaltak, de mi hárman túlélünk*. Vannak ugyanis igék nyelvünkben, amelyekhez szorosan hozzátartozik a tárgy vagy valamely állandó határozó (vonzat), és a tapasztalat szerint ezekből nem lehet cselekvőt vagy cselekvést jelentő főnevet képezni. Csak néhány példa: *utolér* (valakit), *felülmúl* (valamit), *túltesz* (valakin). Mondhatom-e bárkire, hogy az illető *kiváló utolérő*? Kijelenthetem-e, hogy nekem *a felülmúlás a kedves szórakozásom*? Vagy hogy

több figyelmet kellene szentelni a túltevésnek? Ugye képtelenség mindegyik? Márpedig a túlélő és a túlélés egy hajszálnyival sem jobb. Állítsuk hát vissza jogaikba az életben maradtakat, a fennmaradást, a megmaradást, a talpon maradást!

10. Háztömb

Az újabban fordított amerikai regényekben és filmekben gyakran bukkan fel ilyen mondatok: *Három háztömbre laktunk egymástól. Pár háztömbbel arrébb utolértem őt. Az állomástól öt háztömbre volt a szállodánk.*

Tipikus példája a fordítói „letapadásnak.” Sok jámbor olvasó talán kétszer is elolvassa, mire megérti, miről van szó, vagy ha nem, csak azért, mert már sajnálatos módon hozzá kellett szoknia.

Az eredeti azt mondja ilyenkor: *Some (three, five) blocks away.* A *block* az amerikai szóhasználatban négy utca által határolt városi terület, illetve ennek egyik oldala mint hozzávetőleges hosszúság. A *háztömb* már csak azért is furcsán hat, ha pl. a cselekmény kertvárosi helyszínen játszódik, mert mi ehhez a szóhoz leginkább zárt beépítésű területet társítunk. De persze nem itt a bökkenő. Egy útvonal szakaszait mi magyarok *sarkokkal* vagy *utcákkal* mérjük. A fenti példákban *három sarokra, pár sarokkal arrébb, öt utcányira* volna a helyes.

11. -barát

A *-barát* utótaggal alkotott melléknévi szerepű összetételek újabban szaporodtak el nyelvünkben. Léteztek ugyan régebben is, de mást jelentettek. A *könyvbarát* a könyvek rajongója, a *zenebarát* a muzsikát szereti, a *kertbarát* a kiskertben való foglalatosságot kedveli leginkább. Ezzel szemben a *használóbarát háztartási gép* nem vonzódik különösképpen használójához, és a *fogyasztóbarát csomagolás* sem táplál heves érzelmeket a vásárló iránt.

Ezek az újkeletű kifejezések az angol *user-friendly* és *consumer-friendly* kifejezések szolgai fordításai. Az előbbi esetben a *-friendly* azt jelenti, hogy a szerkesztő könnyen használható, kezelhető; az utóbbiban is olyasmit, hogy a csomagolás a fogyasztó kedvére van, a kényelmét (más áruknál jobban) szolgálja. Hasonlóképp közkeletűvé lett a *környezetbarát* szó is (*environment-friendly*), holott magyarosabb volna például *környezetkímélő technológiát* emlegetni.

A hangzó és írott sajtó tüneményes gyorsasággal kapta fel az új leleményt. A *nyugdíjrendszer átalakításakor arra kell törekednünk, hogy az új forma nyugdíjasbarát legyen* – hallottam nemrég egy rádiónyilatkozatban. Másutt azt követelte egy cikkíró, hogy *a gazdaságpolitika növekedésbarát legyen.* Orvostudományi ismeretterjesztő cikk írta: *Világszerte folynak a kutatások testbarát anyagok után, amelyekből a különféle protézisek készülhetnek.* Ezek a mondatok olyasmit akarnak kifejezni, hogy a nyugdíjrendszer legyen *előnyös a nyugdíjasok számára, a nyugdíjasok érdekét tartsa szem előtt, hogy a gazdaságpolitika kedvezzen a növekedésnek, a növekedést serkentse; a testbarát anyag* nemcsak magyarabb, hanem érthetőbb is lenne így: *a szervezetbe (könnyen) beépülő anyag.*

Nemrég ezt olvastam egy divatos íróról: *Páratlan népszerűségét annak köszönheti, hogy valósággal ontja az olvasóbarát regényeket.* Akkor úgy éreztem, hogy itt a pillanat, amikor jó volna, ha valaki kimondhatná: eddig és ne tovább! Álljunk meg, amíg egy nap arra nem ébredünk *alvóbarát* ágyunkban, hogy minden *-barát* lett körülöttünk. Hogy az *ínybarát* reggelit elköltve *fogbarát* fogkrémrel mosunk fogat, majd az *utásbarát* buszon az *alkalmazottbarát* munkahelyre suhanván *fenékbarát* székünkbe süppedünk, hogy *szembarát* okulárénkat föltéve munkához lássunk!

12. Sajnálom

Angolból fordított regények, „amerikaiból” szinkronizált filmek nyelvezetében mindig ez a szó bukkan fel, ha az eredetiben *Sorry!* vagy *I'm sorry!* áll. Pedig milyen sokszor nem illik a helyzethez! Ép nyelvérzékű magyar ember ajkán a *sajnálom!* csakis ezt jelenti: 'a dolog így áll, nem tehetek róla'. Így utasítják el a teljesíthetetlen kérést, így közlik, hogy a keresett árucikkből egy darab sem kapható. Bizonyos alkalmakkor még némi kajánság is bujkálhat benne: „sajnálom, öregem, ébredtél volna fel hamarabb!”

A *Sorry!* az angol nyelvben többnyire mentegetőzés, magyarul tehát annyit tesz: *Bocsánatot kérek! Bocsánat! Ezer bocsánat!* (Bizalmas helyzetben:) *Bocs! Ne haragudj(on)! Elnézést kérek! Elnézést! Pardon!* Olykor az *I'm sorry* az angolban részvétnyilvánítás, ezt mondják például, ha valaki megemlíti, hogy egy hozzátartozója meghalt. Rendkívül visszásan hangzik, amikor erre magyarul azt mondják: *nagyon sajnálom!* Ide egészen más illik: *Részvétem! Őszinte részvétem! Szomorúan hallom! Istenem, de borzasztó! Ó szegény! Ki hitte volna!*

13. Csatlakozik

Hogy manapság nyakló nélkül *csatlakoznak*, főleg a regényfordítások és a szinkronizált tévéfilmek szereplői, abban nyilván az angol *join* ige a ludas.

A romlatlan nyelvérzékű magyar ifjú aligha *csatlakozik* a szíve hölgyéhez, inkább *vele megy, vele tart, hozzá szegődik, melléje sündörög, belekarol, elkíséri, kísérijével szegődik.* Ha behívót kap, akkor sem *csatlakozik a hadsereghez* (joins the army), hanem *bevonul, katonának megy, megkezdí szolgálátát, szolgálatra jelentkezik,* bizalmasabban szólva *berukkol, felölti a mundért, angyalbőrbe bújik.* Ha valami konferencián szólal fel, a megszokás folytán talán *csatlakozik az előtte szólókhoz,* mivel ez a forma, sajnos, túlon túl elterjedt, de itt is jobban tenné, ha *velük tartanak, egyetértene velük, melléjük állna.*

14. Túl(ságosan)

Ha cipőt próbálunk, és nem illik a lábunkra, akkor azt mondjuk: *ez nekem kicsi* (vagy *nagy*). A nadrág *szűk nekünk,* a kalap *bő.* Aki nem eleget, az *keveset keres,* a butuska egy bonyolult okfejtésre azt mondja, hogy az *neki magas,* a részeg azzal mentegetőzik, hogy bizony *sokat ivott.* A lustának *hosszú az út,* amit meg kell tennie, és akit korán keltettek, az arra panaszkodik, hogy *rövid volt az éjszaka.*

Ám ha angolból (vagy amerikaiból) fordítunk, akkor egészen más a helyzet. Akkor mindez *túl(ságosan) kicsi, túl(ságosan) nagy, túl(ságosan) szűk, túl(ságosan) tág, túl(ságosan) kevés, túl(ságosan) magas, túl(ságosan) sok, túl(ságosan) hosszú, túl(ságosan) rövid*. No persze, mert az angolban minden esetben ott találjuk a *too* határozót (*too large, too long* stb.), hisz enélkül az angol mondat nem azt jelenti, amit mondani akarunk.

A magyar mondat természetesen így is érthető, hiszen sokszor, egy sor más melléknevet használunk vagy a nyomaték kedvéért mi is kiteszük a *túl(ságosan)* szót. Ám ha *mindig* az angol szerkezetet fordítjuk elemről elemre, akkor rövide-sen búcsút vehetünk nyelvünknek egy érdekes és sajátos eszközétől.

15. Találd meg

Az akciófilm banditája fenyegetőzik: *Találd meg a pénzt, vagy kinyírlak!* Az elbúsult férfi mondja egy szappanoperában: *Elmegyek megtalálni a felesége-met*. Mit is mondhatnának, ha egyszer angolul a *find* nem csak azt jelenti, hogy '(meg)talál', hanem azt is, hogy '(meg)keres'? Csak hát a fordítók, mint annyi más esetben, itt is megállnak az első szótári jelentésnél, és megelégszenek a magyarul sületlen megoldással, eszükbe sem jut, hogy mifelénk az eltűnt dolgot vagy személyt *keresni* szokás!

16. Segíthetek?

Hadd fejezzem be a listát egy talán csekélyebb súlyú visszássággal. Lehet, hogy ez csak öreges dohogás, de engem bizony makacsul felbosszant, hogy a pultra támaszkodó eladó újabban ezzel a kérdéssel fordul a boltba belépő vevő-höz (néha üdvözlés helyett is): *Segíthetek?* Gyakran felelem rá, hogy köszönöm, még elég jól bírom magam, azt viszont nem bánnám, ha kapnék fél kiló valamit vagy öt méter másvalamit. Amikor épp kötekedő kedvemben vagyok, azt felelem, hogy ha majd segítségre lesz szükségem, elmegyek a máltai segélyszolgá-lathoz, itt és most csak azt szeretném, ha a tisztességgel szerzett pénzemért tisztességgel kiszolgálának. Ismét máskor (hogy magamat is szórakoztassam), felcsillanó szemmel felelem: „Ó hogyne, húszezerrel már tudnék kezdeni valami-t, de igazában félmillió segítené rajtam.”

Persze szellemeskedésemet sértődött vagy legalábbis értetlen arcok fo-gadják, s általában meg is sajnálom a (többnyire fiatal) embereket, akiknek már a szülei-be is beleverték annak idején, hogy szocialista ember nem parancsol senkinek, és nem is szolgál, urat pedig nem ismer, mert „elvtársak vagyunk”. Így nem csoda, hogy nekik még véletlenül sem jön a szájukra a hagyományos udva-riás kérdés: „Mit parancsol? Mivel szolgálhatok?” Vagy legalább annyi: „Mit óhajt, uram (hölgyem)? Mit adhatok?” (Még szerencse, hogy a nyegle „Mit kér a vevő?” meg a „Tessék kérni!” is kezd kimenni a divatból.) Maradt tehát ez az angolból (vagy inkább amerikaiból) koppintott sutaság, a *Can I help you?* ma-gyar megfelelője.

Ha az amerikaiak ezt várják vagy ezt fogadják el vevői szerepükben, lelkük rajta, nekünk nem kellene utánoznunk őket. Talán nem késő a kereskedelem kultúrájának legalább néhány magyar nyelvi töredékét életre kelteni!

Olykor persze a *segíthetek?* kérdés is lehet helyénvaló, ha a vevő szemmel láthatólag segítségre szorul, ha a kívánt árut keresve elveszetten botorkál az önkiszolgáló részleg polcai között, vagy szemüvegét feltolva az árat próbálja kisilabizálni egy palackon.

*

Nincsenek illúzióim, tudom, hogy néhány lapátnyi borsót hanyok csupán a falra, mégsem hallgathatok. Szeretném, ha legalább a szakmabeliek, a fordítók, az újságírók fontolóra vennék a fentieket, ha a nyelvművelés elkötelezettjei felfigyelnének a bemutatott ferdeségekre, és szélesebb körben is fellépnének ellenük.

SZAKIRODALOM

Juhász József–Szóke István–O. Nagy Gábor–Kovalovszky Miklós 1972. Magyar értelmező kéziszótár (ÉKsz.) Akadémiai Kiadó, Budapest.

Tótfalusi István

Egy „tininyelvi” szógyűjtemény hibáiról

1. Hoffmann Ottó a Magyar Nyelvőrben kétrészes közleményben (1996, 1997) foglalta össze annak a gyűjtésnek a szóalkotással kapcsolatos eredményeit, amelyet „1987–89-ben – a tanulók, tanárok, iskolák közreműködésével – az ország minden megyéjének néhány iskolájában (sőt a határon túli iskolákban)” (1996: 294) végzett. A felmérés a 10–14 éves ifjúság nyelvét, a felső tagozatos általános iskolai tanulók szó- és kifejezőkészségét vizsgálta. A teljes gyűjtemény „Mini-tini-szótár” címmel Pécsen, 1996-ban jelent meg. Írásomban azonban nem ezzel, hanem a Nyr.-beli rövidített változattal foglalkozom, mivel a folyóirat révén az jutott el tágabb olvasói körhöz.

Nyilvánvaló, hogy a kutatási téma sok szempontból fontos és érdekes, a gyűjtés méretei pedig elismerést érdemelnek. Éppen ezért nagy kár, hogy az anyag feldolgozásában feltűnően sok az elvi, módszerbeli és konkrét hiba. Hosszasan mérlegeltem, érdemes-e, célszerű-e ezeket szóvá tennem. Úgy vélem: igen. A Magyar Nyelvőr ugyanis széles körben ismertté tette Hoffmann gyűjteményét, ezért nagyon is lehetséges, hogy az olyan szakirodalmi forrássá válhat, melyhez a jövőben sokan fognak fordulni. Gondoljunk csak arra, hogy a nyelvészettel foglalkozó egyetemisták és főiskolások között (magától értetődően) igen népszerű téma az ifjúsági nyelv, sőt az általános és középiskolai magyartanárok közül is sokan azzal próbálják felkelteni tanítványaik érdeklődését a nyelvészet iránt, hogy az ifjúság nyelvhasználatának megfigyelésére, kutatására ösztönzik őket! Kár tehát reménykedni abban, hogy Hoffmann gyűjteményének hibáit elfedi a feledés homálya. Valószínűbbnek tűnik, hogy – sajnos éppen a Nyelvőr tekintélye miatt – ezeket a tévedéseket diplomamunkákban, szemináriumi dolgozatokban, iskolai szógyűjteményekben gyakran fogjuk viszontlátni. Mindezzel számolva azt hiszem: ebben az esetben a hallgatás beleegyezés volna, tehát jobb a kritikának hangot adni.

2. Hoffmann gyűjteményének részletes elemzésére a terjedelmi korlátok miatt nincs mód, így megelégszem azzal, hogy néhány példa és rövid megjegyzés segítségével felhívjam a figyelmet a legjellegzetesebb hibatípusokra.

a) Hoffmann Ottó így jellemzi vizsgálata tárgyát: „A 10–14 évesek [inkább: 10–14 évesek – H.L.] ifjúsági nyelve nem specifikus iskolai nyelv (nem iskolai szleng vagy diákzsargon), nem korlátozódik csupán az iskolai élet elnevezéseire, hanem kiterjed szinte az élet egészére. [Bekezdés] Szókincsük nagyobbik részét saját bevallásuk szerint a felnőttektől, a serdültebb ifjúságtól, az

idősebb tanulóktól sajátítják el, nyelvük épp ezért át van itatódva [...] a tájnyelvvvel [...], s »meg van fertőzve« a zsargonokkal, valamint az argóval. Szókészletük kisebb hányadát a fiatalok egymástól lesik el, sőt maguk is alkotják” (1996: 294). A szerző tehát – helyesen – hangsúlyozza, hogy a 10–14 évesek szóhasználatában nagy szerep jut más korosztályok utánzásának.

Vitatható azonban, hol húzzuk meg a „tininyelv” határait. Mihez képest „tiniszó” egy lexéma? A köznyelvhez viszonyítva? Vagy más korosztályok szóhasználatához képest? Nem könnyű felelni. Ha olyan szótárt akarnánk összeállítani, amely a 10–14 évesek „teljes” szókincsét felöleli, akkor abban a kétségtelenül köznyelvi elemeknek (*a, és, asztal, szép, három, olvas* stb.) is helyet kellene kapniuk. Hoffmann – láthatólag és érthetően – nem ilyen szójegyzéket szerkesztett, de írásából nem derül ki, miért minősít egy-egy szót vagy kifejezést ifjúsági nyelvnek, más lexémákat pedig miért rekeszt ki ebből a körből.

Véleményem szerint egy olyan gyűjteményben, amely a 10–14 évesek szókincsének nem a teljességét, hanem jellegzetességeit kívánja bemutatni, olyan szavakat célszerű szerepeltetni, amelyek csak vagy leginkább az adott korosztály nyelvhasználatában fordulnak elő.

Nincs kizárva, hogy Hoffmann a köznyelvtől való eltérést vette alapul. Talán ezért kerültek be gyűjteményébe a következő lexémák: *elcsór* (1997: 303), *majrézik* (uo.), *mázlista* (1996: 296), *pia* (1997: 293), *prosti* (uo.), *tütü* (1997: 291) stb. Ha a szerző valóban emiatt vette be az ilyenféle lexémákat a szójegyzékbe, akkor következetesen járt el, de döntése erősen vitatható, hiszen a példásor elemeit (mindennapi tapasztalataink szerint) más korosztályok sem használják ritkábban, mint a felső tagozatos diákok.

Még kevésbé tartom helyesnek az olyan szavak szerepeltetését, amelyeknek nincs igazi köznyelvi szinonimájuk (legfőljebb valamiféle körülírás), ráadásul szinte minden korcsoport nyelvhasználatában jelentkeznek: *maszekol* (1997: 292), *monokini* (uo.), *szasszon* (1997: 306). Nem érzem idevalónak a (sportnyelvben gyakori) *döntnök* 'bíró' szót sem (kérdés persze, hogy Hoffmann és adatközlője miféle bíróra gondolt).

Ugyancsak kifogásolható, hogy a gyűjtemény olyan lexémákat is tartalmaz, amelyek a köznyelv „külső köréhez”, familiáris rétegéhez tartoznak: *araszol* 'lassan halad <jármű>' (1996: 301), *majomkodik* 'utánoz' (uo.), *x-lábú* (1997: 290). Az pedig teljesen érthetetlen, mit keres itt a köznyelvben gyakori *krimi* (1997: 293) és *magno* (uo.).

Megemlítek még három sajátos példát az olyan esetek közül, melyekben baj van az „ifjúsági nyelvi” minősítéssel: a Zsiguli becézése minden korosztályban *Zsiga* (vö. 1997: 301); felnőttektől is sokszor hallani, hogy a horgászás a *csendes örültek sportja* (vö. 1997: 303); a terhes nőnek szóló, tréfás *Sziasztok!* köszönés (vö. 1997: 295) pedig egyáltalán nem az ifjúság kiváltsága (magam is alkalmaztam már nemegyszer, és nem azért, mert fiatalabbnak akartam látszani).

b) Nagy baj, hogy Hoffmann az egyes adatokat nem lokalizálja, és elterjedtségükről sem ad felvilágosítást. Így nem tudhatjuk, mikor állunk szemben az ifjúsági nyelv stabil, gyakori elemével, s mikor van dolgunk hapaxszal. Igaz, az

alkalmi, hely(zet)hez és pillanathoz kötött szavak, kifejezések színesebbé tehetik a gyűjteményt, s olykor szemléletes példái lehetnek egy-egy szóalkotásmódnak, de a szocializálódott, sűrűn használt lexémák közé keverésük félrevezető: azt a látszatot keltheti, hogy az adott szó vagy kifejezés valóban meggyökeresedett a diákok nyelvhasználatában.

A hapaxgyanús alakulatok valódiságában az ember akaratlanul is kételkedni kezd, arra gondolva, hogy a furcsa szót vagy kifejezést az adatközlő talán csak a gyűjtő kedvéért „izzadta ki magából”. Lehet, hogy tévedek, de ilyen érzésem támadt például a *tallérpakolásda* 'OTP' (1996: 298) adatot látva, míg – hogy a *-da/-de* képzőnél maradjunk – a *céllövölde*, *húgyolda* 'fiúvécé' (uo.) jól magyarázható, hiteles adatnak látszik.

Ha a gyűjtő nem veszi számításba, hogy alkalmi alakulattal van dolga, akkor esetleg téves jelentést ad. Így járt Hoffmann is a *lengyel–magyar találkozó* 'karambol' (1996: 300) esetében. Nyilván olyan helyzetben hangzott el a szintagma, melyben egy lengyel és egy magyar autó szaladt egymásnak: ebből általános érvényű 'karambol' jelentést elvonni enyhén szólva félrevezető.

Kifejezetten bosszantó, csinált, erőltetett hapax a *s meg* 'zsebtolvaj' (t.i. „a 7-es buszon érints meg”: 1997: 293). Az ilyennel az adatközlő (esetünkben a diák) becsapja a gyűjtőt, a gyűjtő pedig az olvasót...

c) Hoffmann Ottónak igaza van abban, hogy „a szóalkotási módok nem különülnek el mereven, gyakran több típus keveredik egymással” (1996: 295). Az osztályozási nehézségek azonban nem adhatnak a nyelvésznek felmentést az alól, hogy minél pontosabb, hitelesebb, félreértésektől mentes jelentésekkel lássa el adatait. Sajnos, Hoffmann gyűjtésében hemzsegnek a kétes hitelű, félreértésen alapuló vagy durván hibás jelentések. Betűrendben haladva mutatok be egy kis válogatást belőlük, rövid megjegyzések kíséretében.

aggleány 'özvegy' (1997: 294). – Nem hiszem el. Félreértésből vagy valami erőltetett, alkalmi szellemeskedésből származhat. Nem lett volna szabad felvenni a gyűjteménybe.

bénáskodik 'nem követi a divatot' (1996: 301). – Jellegzetes hiba a jelentésadásban. A valódi jelentés 'szerencsétlenkedik, habozik, ügyetlenkedik' lehet. A feljegyzett adat nyilván a divattal kapcsolatos szövegkörnyezetben hangzott el, de nem szabad a jelentést ilyen durván leszűkíteni.

combika 'lányok lába' (1996: 296). – Miért éppen a lányoké? (Például kisbabáké nem?) És az egész lábuk? Nem hinném. A gyűjtő itt is a szituáció fogságába esett.

csajó 'lány barátnője' (1996: 297). – Sokkal inkább a *csaj* egyszerű becézése. Teljesen esetleges, hogy a gyűjtött adat éppen barátnőre vonatkoz(hat)ott.

cseszeget 'a tanár feletet' (1996: 300). – Kételkedem benne, hogy ilyen semleges a jelentés. Nem szidással vagy gyötréssel kísért feleltetésről van itt szó?

hapszás 'udvarlás' (1997: 303). – Szövegkörnyezet nélkül nem tűnik meggyőzőnek. Nem 'lánynak (folytonos) fiúk után járása' a valódi jelentés?

huzamos huzavona 'egy fiú udvarol nekem' (1997: 295). – A gyűjtő nagyon rosszul adta meg a jelentést. A kifejezés természetesen nem magát az ud-

varlást jelenti, hanem valamiképpen minősíti azt: az adatot közlő diáklány a viszonyt feltehetőleg nehézkes alakulásúnak vagy vitával telinek tartja.

kokszolom a srácot 'nézem a fiút' (1996: 301). – Ez így biztosan pontatlan. Inkább 'nézéssel büvölöm, hevitem' lehet az igazi jelentés.

kurvicssek 'vénlány' (1996: 296). – Ez vagy súlyos félreértés, vagy alkalmi szellemeskedés. Az utóbbi esetben is kár szerepeltetni!

nyalóka 'fej' (1996: 298). – Vagy rossz a jelentésadás, vagy magyarázatot igényelne.

plettyi 'nő' (1996: 296). – Éppenséggel nem hihetetlen; valószínű azonban, hogy 'plettykás vagy sokat beszélő nő' volna a helyesebb megoldás.

rizzál 'nagyon tanul, mellébeszél, unalmas a beszéde' (1997: 306). – Nehéz hinni az első jelentés valódiságában. Mi a motiváció?

Sámuelné 'csontváz' (a biol. teremben) (1997: 297). – Számomra a 'női csontváz' jelentés volna hihető és logikus.

SOS [esoes] 'súgást vár' (1997: 291). – Aligha lehet erre a szituációra szűkíteni, nyilván mindenféle segélykérésre érvényes. (Ifjúsági nyelvnek sem lenne szabad minősíteni!)

szatírkodik 'késél' (1996: 301). – Önkényes, torzított jelentésadásnak látszik. Szövegkörnyezet nélkül kifejezetten zavaró a szerepeltetése.

szexibomba 'nagylány' (1996: 296). – Érthetetlen torzítás! A legvérmesebb természetű kamaszfiú sem tart minden nagylányt szexbombának.

szívózik 'csak játszik velem a fiú/leány' (1996: 301). – Vajon milyen kontextusból vonták el a jelentést? A szót 'durván kötekedik, veszekedést vagy vezekedést provokál' jelentésben ismerem.

szobrozik 'lányra/fiúra vár' (uo.). – Hiba így leszűkíteni. A valódi jelentés: 'vhol álldogálva (hosszasan) vár vkire'.

tojásos 'nő' (1996: 297). – Jó ez? Mivel magyarázható? Ha férfiról lenne szó, érteném.

A téves értelmezésekkel kapcsolatban külön érdemes szólni a *Jelizavézna*, *Stoeta* szavak 'orosztanár' jelentéséről (1997: 302). Annál is inkább, mivel Hoffmann megígéri: „Itt nem foglalkozunk a becenevekkel, iskolai vagy egyéb ragadvány- s csúfnevekkel” (1997: 297). Meggyőződésem szerint a *Jelizavézna* és a *Stoeta* ragadványnevek: nem 'orosztanár' a jelentésük, hanem arról van szó, hogy például az alsómocsoládi iskola orosztanárnőjét a gyerekek maguk között *Jelizavézna* néven emlegetik (mondjuk, azért, mert Erzsébet a keresztnéve, és vékony testalkatú).

d) Hoffmann gyűjteményében sokszor ellentmondásba kerül egymással a jelentésadás és a szófaji minősítés.

A denominális melléknévképzés képviselőiként szerepelnek például a következő főnevek (legalábbis Hoffmann főnévi jelentést ad nekik): *helycsi* 'szép nő' (1996: 299), *uncsi* 'jelentéktelen egyén' (uo.), *divi* 'divatos nő' (uo.), *szexike* 'csinos nő' (uo.), *csöcsös* 'nagy mellű nő' (uo.), *lukas* 'lány' (uo.). Ha ezek főnevek, akkor a főnevek csoportjában lenne a helyük; ha viszont a szerző melléknévnek tartja őket, akkor 'divatos <nő>'-féle formában kellene a jelentést megadnia. Ha pedig úgy gondolja, hogy melléknévképzős alakok főnevesültek, akkor erről illene külön szólnia.

A *kanos*-t Hoffmann a főnevek között, 'legény, férfi' jelentésben szerepelteti (1996: 297), tehát illik egymáshoz a szófaj és a jelentés. Úgy vélem azonban, ez a lexéma sokkal inkább melléknév, jelentése pedig 'kantermészetű, férfias(ságára büszke)' lehet. Elképzelhető, hogy a gyűjtéskor a szót olyan szövegkörnyezetben jegyezték fel, melyben alkalmilag főnevesült.

A deverbális melléknévképzés példájaként említett *légycsúszda* 'kopasz' jelentése aligha állja meg a helyét; sokkal valószínűbb, hogy ez voltaképpen 'kopasz fej' vagy 'kopasz ember' jelentésű főnév.

Az sem helyeselhető, hogy a *kanul* igét Hoffmann főnévi szintagmával, 'lányokat kedvelő fiú' formában értelmezi (1996: 301). Ehelyett 'hevesen udvarol, hajkurássza a lányokat'-féle jelentésre volna szükség. Hasonló hiba 'karambol' jelentést adni a *bevasalódik* igének (uo.) a 'karambolban megsérül' helyett.

e) Gyakran hibás a szó (vagy kifejezés) keletkezésmódjának meghatározása, vagyis az etimológiai besorolás. Sajnos, Hoffmann Ottó nemegyszer elmulasztotta, hogy az etimológiai szótárakban utánanézzon egy-egy lexéma eredetének. (Az EWUng.-gal kapcsolatban ez még érthető, hiszen német nyelvű etimológiai szótárunk Hoffmann gyűjtésének befejezése után, a gyűjtemény közreadásával részben párhuzamosan jelent meg; ami viszont a TESz.-t illeti, a szerzőnek hasonló mentsége nem lehet.)

A *bicsak* Hoffmann szerint *-ak* képzős denominális főnév, tehát belső keletkezésű (1996: 295; az „természetesen” nem derül ki, mi az alapszó). Ezzel szemben a TESz. és az EWUng. a *bicsak*-ot vitatott eredetű, török vagy olasz jövevényszónak minősíti.

A 'cigaretta' jelentésű *cucli*-t Hoffmann *-li* „képzős” alakulatnak tartja; a végződésről zárójelben megjegyzi: „németes!” (1996: 297). A TESz. és az EWUng. szerint azonban a 'Schnuller' jelentésű *cucli* német (bajor-osztrák) jövevényszó. A 'cucli' → 'cigaretta' jelentésváltozás persze végbemehetett a magyar ifjúsági nyelvben, de magyar képzésről nem lehet beszélni, csak metaforáról. – Hoffmann adata arra figyelmeztet, hogy a TESz.-ben és az EWUng.-ban egyjelentésűként számon tartott címszót esetleg érdemes volna egy jövőbeli etimológiai szótárban kétjelentésűvé tenni. (Ehhez több, megfelelően dokumentált adatra lenne szükség.)

A *nyanya* a gyűjteményben a képzős (*-nya*) főnevek között, 'vénlány' jelentéssel kap helyet (1996: 297). A TESz. és az EWUng. szerint a szó az *anya* második szótagjának ismétlésével keletkezhetett, képzés eredményének tehát túlzás nevezni. Nagyobb baj van a jelentéssel: nem hiszem, hogy az 'idős(ödő) nő <általában pejoratív árnyalattal>' helyett megfelelő a gyűjteménybeli szűkebb értelmezés.

Megtévesztő a *kornyika* 'énekóra' főnévnek a deverbális képzések közé sorolása (1996: 298), hiszen elvonással jött létre a *kornyikál* igéből (TESz., EWUng.).

Súlyos szemléleti hibáról tanúskodik, hogy Hoffmann a hangutánzással kapcsolatban említi a *citerázni lehet a csontjain* 'sovány' kifejezést (1997: 304). A *citerázik* nem hangutánzó eredetű, hanem a latinból átvett *citera* hangszer-

névnek a származéka (TESz., EWUng.). A gyűjteményben szereplő kifejezésnek pedig valójában az áll a háttérben, hogy a sovány ember kiálló csontjai citerát formáznak, vagyis metaforával van dolgunk.

A *szirénázik* 'sír' (Hoffmann 1997: 305) sem hangutánzó szó, hanem a (nemzetközi) *sziréna* főnévből képzett származék. (Sajnálatos, hogy ez a származékszó hiányzik a TESz. és az EWUng. *sziréna* szócikkből.) A 'sír' jelentés metafora eredménye: az átvitel persze a hangadás hasonlóságán alapul, de ezt nem szabad összekeverni a hangutánzással.

A hangfestés körében viszont a hangutánzáshoz kellett volna sorolni a *hörpöl*, *lötyköl* 'iszik' igéket, nem pedig a hangulatfestéshez (vö. Hoffmann 1997: 305).

Az etimológiai problémákhoz tartozik az is, hogy Hoffmann a gyűjtemény sok szavának (kifejezésének) a keletkezés módját erősen vitathatóan vagy nyilvánvalóan tévesen határozza meg, ezért besorolásuk is hibás.

A denominális főnevek csoportjában például ezt olvashatjuk néhány *a* végű szóról: „tkp. a csonkításból, torzításból megmaradó utolsó hang válik látszatra képzővé” (1996: 295). Számomra rejtély, hogy kerül ide a *tesa* 'test-nevelés, testvér'. Ennek végződése bizony valódi kicsinyítő képző, nem átér-tékelődött elem.

Etimológiai szempontból megtévesztő eljárás, hogy a *sebész* 'hentes' (1996: 295) és a *pisi* 'leves' (1996: 298) a képző alapján kap helyet Hoffmann rendszerében. Maga a képzés ugyanis nem a „tininyelvben” történt, ott csak jelentésváltozás ment végbe.

A *dugesz* 'kövér nő' (1996: 298) aligha deverbális származék. Miért képződött volna a *dugó*-ból? A *dugó*-ból kiindulva (vagyis denominálisként) viszont jól magyarázható. – Hasonló a baj a *fújós* 'tolvaj'-jal (uo.): Hoffmann -s képzősnek minősíti, de akkor nem volna szabad deverbálisnak mondania.

A *Páztok!* köszönés (1996: 301) a *-z(ik)* képzős denominális igék közé került. Ilyen minősítését nem tartom indokoltnak: a *pá* sokkal inkább indulatszó, mondatszó, mint főnév. Furcsának, hiperurbanizmusnak érzem a *z-s* írásmódot, mivel úgy vélem: nem képzés áll előttünk, hanem inkább *Páztok!* volna a „helyes” írásforma; ez az alak a *Szervusztok!* mintájára jöhetett létre.

A *rojsz-rojsz* 'babakocsi' (1997: 291) legfőljebb formálisan vonható a köztöjeles szóismétlések közé. Keletkezésének nem ez a fontos mozzanata, hanem a *Rolls-Royce* autómárkanéven alapuló tréfás metafora.

Hoffmann jól jellemzi a jelentéstapadást: „Közismert, hogy gyakran használt összetett szónál, szókapcsolatnál az egyik szóalak magába szívja a másiknak a jelentését, s így egyedül képviseli az eredeti szókapcsolatot” (1997: 291). A *mindjárt gágog* 'lúdtalpas' (uo.) azonban nem felel meg ennek a jellemzésnek: tréfás asszociáción alapuló metonímiás kifejezés.

Az ikerítések között megalapozatlannak találom a „személynévvel : köznevesült személynévvel” (1997: 297) megkülönböztetést. Miért más például a „tulajdonnévi” *Ducó-Jucó*, *husi-Nusi* 'kövér nő', mint a „köznevesült” *béna-béla* 'buta' vagy a *kenő-jenő* 'szobafestő, mázoló'? (Ráadásul *husi-nusi* a „köznevesültek” csoportjában is van!) Esetleg írott források betűhasználatja magyarázza

a kettősséget? Ezzel kapcsolatban csak találgatni lehet, mivel Hoffmann semmiféle fogódzóval nem könnyíti az olvasó dolgát. Számomra egyáltalán nem tűnik elvszerűnek a megkülönböztetés; inkább úgy látom, hogy az osztályozás ki van téve a gyűjtés és a lejegyzés esetlegességeinek. Sajnos, mindez a „beszélőnevek” adatsorára (1997: 297–301) is érvényes.

„Helykímélés végett [...] nem elemezzük az egyes alakulatokat; beszéljenek önmagukért” – írja Hoffmann a bevezetőben (1996: 295). Úgy vélem azonban, vannak a gyűjteménynek olyan elemei, amelyek magyarázatot igényelnének, mivel egyáltalán nem „beszélnek önmagukért”. Néha pedig hiányzik egy-egy háttérinformáció, kiegészítő megjegyzés.

Miért *szagler* például az óra (vö. 1996: 298)? Netán célzás a hasonló hangzású *orr* főnévre? S vajon miért ’zárkózott’ a *puffancs* (1996: 299)? Mert a zárkózott ember, úgymond, felfújja magát?

A „beszélőnevek” csoportjában a ’tréfás, jókedvű’ jelentésű *Móka Miki* (1997: 298) megérdemelt volna egy utalást a „Zsebtévé” című műsor kedvelt figurájára (s jobb lett volna ’tréfamester, jókedvű fickó’-féle főnévi jelentést adni), a *narkó Iván* ’kábitószeres’ (uo.) szerkezetben pedig a keresztnévválasztás aligha független Markó Iván balettművész nevéől. Igen valószínű, hogy a ’babonások szervezete’ jelentésű *Fekete Macska Bandája* (1997: 301) szintagma a hasonló című népszerű szovjet krimisorozatnak köszönheti létrejöttét. – Feltétlenül említést érdemelt volna, hogy a „japános” szavak közé felvett *andzsinszan* ’hajós’ (1997: 303) James Clavellnek „A sógun” című regénye (pontosabban az abból készített filmsorozat) nyomán terjedt el.

Az is megesik, hogy kapunk valamiféle magyarázatot, de nehéz vele mit kezdeni. Ilyen például az „*Ez Sanyi!* ’el van rontva’ (*Józsi* helyett)” esete (1997: 299). Talán ilyenféle, kissé nyakatekert asszociációt figyelhetünk meg: „A *Józsi*-ban benne van a *jó* elem, a *Sándor* és a *József* pedig egymást követi a naptárban”? – Még homályosabb ez a „magyarázat”: „*Smarek* < smárol ’testnevelő tanár’ ” (1997: 296). Miért jellemzője a „smárolás” egy tornatanárnak? Az a gyanúm, inkább ragadványnévvel van dolgunk. (L. korábban, a téves jelentések között a *Jelizavézna* esetét!)

Érdemes szólni arról is, hogy a hiányzó vagy helytelen magyarázat olykor valamilyen szempontból idegen nyelvi hatással kapcsolatos.

Hoffmann a denominális főnévképzés csoportjában *-ej* végződésű alakulatként említi a *muzej* ’múzeum’, *trollej* ’trolibusz’ lexémákat (1996: 295). Lehetséges, hogy ezek idegen hatást tükröznek. (Például orosz; ne feledkezzünk meg a gyűjtés időpontjáról: akkor még kötelező nyelv volt!) Abban pedig kételkedem, hogy a *frizur* ’haj’ egyszerűen „rövidítés” eredménye (mint Hoffmann állítja; 1997: 293), sokkal inkább idegen befolyásra vall. A hang/betűcserés szóferítésnek titulált *kányikula* ’vakáció’ (1997: 294) szerintem biztosan orosz hatásról tanúskodik, s jó lett volna megemlíteni, hogy jelentése is erre mutat (vö. or. *каникулы* ’szünidő’).

Hoffmann külön fejezetet szentel az idegen nyelv utánzásával keletkezett alakulatoknak (1997: 302–3). Magyarázata azonban nemegyszer érthetetlen vagy célt téveszt.

Vajon miért angolos a *kácsing* 'kirakatot néz' (1997: 302)? Ez az ige a *kacsint*, *kacsingat* családba tartozik (TESz., EWUng.), és hangzása sem kelt idegenes benyomást.

Önkényesnek tartom ezt a magyarázatot: „horvátos: [...] *lezbi* < *lezbejka* 'homoszexuális nő'” (1997: 302). Miért éppen horvátos? Ha a szóföldrajz vall erre, akkor ezt az információt illene megadni. A *lezbi* azonban mindenféle idegen hatás nélkül is könnyen rövidülhetett a fiatalok körében is jól ismert *leszbi-kus*-ból. (Az sz-es írásmódra l. pl. HKsz.; a *lezbi* z-jét a zöngésségi hasonulás indokolhatja.)

A Hoffmann által kínaiasnak érzett *kuki-neki-nuku* 'kislány' (1997: 303) szerintem inkább japános hangzású.

f) Az ismertetett hibatípusok természetesen kombinálódhatnak egymással, például előfordulhat, hogy a szófaji minősítéssel és a magyarázattal vagy a besorolással egyaránt baj van.

Érthetetlen, hogyan kerülhetett a „ritkább, torzítottabb képzőszerűségek” csoportjába az -l „képzősnek” jelzett *loboncrozál* 'hosszú hajú' (1996: 298). Miből „képződött” volna? Nyilvánvaló, hogy ez a szó nem más, mint egy *Lobonc Rozál* „beszélőnév” kisbetűs és egybeírt alakja. Szófaja tehát főnév, így a jelentést is ennek megfelelően kellene megadni, talán 'hosszú hajú lány' (de azt sem zárom ki, hogy 'hosszú hajú fiú') formában; a jelentésről biztosabbat csak a szövegkörnyezet ismeretében lehetne mondani.

Vitatható, hogy helyes-e a „Melléknéviigenév-képzés (főnévi szerepben is)” kategória felvétele és elnevezése (1996: 299–300). Úgy gondolom, jobb lenne az igenevek szófajváltását kiemelni, mivel igen kevés itt a valódi igenév. Azoknak a lexémáknak vagy szintagmáknak pedig, melyekben az igenév „igazi”, nem az igenévképzés a meghatározó vonásuk; például: *csörgőbébi* 'táncművész' (1996: 299), *szívóhernyó* 'porszívó' (1996: 300), *kettévágott makaróni* 'sovány férfi' (uo.).

Félrevezetőnek, sőt kissé komikusnak is tartom a „Főnéviigenév-képzés” kategória szerepeltetését (1996: 298). Egyetlen képviselőjét Hoffmann így mutatja be: „*derrikezni* (< *Derrick* [krimi!]) 'nyomozást játszani'” (uo.). Maga a kategória azért félrevezető, mert olyan látszatot kelt, mintha ez a képzésforma a „tininyelv” sajátos jellemzője, különlegessége volna. Az árválkodó példa pedig arra enged következtetni (s ezért komikus a hatása): nincs más olyan igéje a gyűjteménynek, melyből főnévi igenevet lehet képezni; másfelől azt sugallja: csakis a *derrikezni* igenév használható, vagyis ragozott igealakok nem fordulhatnak elő. Természetesen mindkét következtetés képtelenség: egyrészt bizonyos, hogy a gyűjteménynek minden igéjéből képezhető főnévi igenév; másrészt az is kétségtelen – s ez Hoffmann közleményének második részéből ki is derül (1997: 301) –, hogy az igenév mellett a *derrikezik* 'nyomozást játszik' ige is használatos. Nem szabad különösebb jelentőséget tulajdonítani annak, hogy a gyűjtési helyzetben éppen a *derrikezni* forma hangzott el. (Például így: „Jóska, gyere *derrikezni*!”) – Ezzel az adattal kapcsolatban nem csupán a kategorizálás bírálható. Az sem egyértelmű, hogy az írásmód helyes: ha rajtam múlna, szívesebben használnám a tulajdonnévi alapszót pontosab-

ban őrző *derrickezik* formát. Ennél azonban lényegesebb a jelentés kérdése. Biztos, hogy pontos és hiteles a ’nyomozást játszik’ megoldás? Ez a jelentésbővülés egyáltalán nem lehetetlen, de valószínűbbnek tartom, hogy inkább ’derrickest játszik’ a valódi jelentés. A derrickezés valahogy így kezdődhet: „Jóska, gyertek *derrickezni*! En leszek Derrick, te Klein felügyelő, az öcsém a gyilkos, a húgod meg a hulla!”

3. Félreértés ne essék: válogatásommal senkit sem kívántam elrettenteni az ifjúsági nyelv vizsgálatától. Azt akartam szemléltetni: ha a hosszú, fáradságos, bőséges gyűjtéshez az előkészítéskor és az anyag feldolgozása során nem társul az elvek megfelelő tisztázása, a konkrét döntésekben pedig szakmai alaposság, kellő óvatosság és következetesség, akkor a gyűjtemény hasznosságát sokan és joggal vonhatják kétségbe. Az adatok értékét jelentősen csökkentí, ha nem kapunk felvilágosítást gyakoriságukról, földrajzi és társadalmi elterjedtségükről. A kategorizálásnak több helyes megoldása is lehet, a szófaj és a jelentés meghatározása pedig sokszor ütközik nehézségekbe; mindez azonban nem lehet mentség a felületességre, a nyilvánvaló és súlyos hibákra. Az adatok besorolásában és etimológiai magyarázatában nem mellőzhető a szakirodalomnak, valamint a jelentéktelennek látszó részleteknek a körültekintő mérlegelése

Hoffmann Ottó nagy és fontos feladatra vállalkozott, anyagának feldolgozásában azonban bántóan sok a tévedés. Ha írásom segít abban, hogy a jövőben a hasonló gyűjtemények igyekezzenek elkerülni a bemutatott hibatípusokat, akkor ez a szigorú, szókimondó kritika talán megbocsátható, és nem hiábavaló.

SZAKIRODALOM

- EWUng. = Benkő Loránd (Hg.): *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–III*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1993–1997.
- HKsz. = Deme László–Fábián Pál (szerk.): *Helyesírási kézikönyvtár*. (Harmadik kiadás.) Akadémiai Kiadó. Budapest. 1992.
- Hoffmann Ottó 1996. Szóalkotási módok a 10–14 évesek ifjúsági nyelvében. *Nyr.* 294–301.
- Hoffmann Ottó 1997. Szóalkotási módok a 10–14 évesek ifjúsági nyelvében. II. rész. *Nyr.* 290–309.
- TESz. = Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1967–1984.

Horváth László

A tájszavak és a tájszótárak – régi kérdéskör, új problémák

1. A tudományos igényű csoportosítás rendszerező alapvetést föltételez. Azt, hogy pontosan meghatározzuk, mit miért tekintünk rendezőelvnek, osztályozási alapnak. Magától értetődik, hogy a kategorizálási szempontok meg kell, hogy feleljenek a leíró adekvátság követelményének. Adekvát szempontok pedig legbiztosabban akkor és úgy állapíthatók meg, ha a vizsgálandó, az osztályozandó nyelvi részleg beható ismeretén alapulnak, illetőleg azzal kontroll formájában (is) szembesülnek. Nincs ez másként a szókészletnek, tehát a tájszavaknak az osztályozásával sem. Látni fogjuk, kívülről nézve talán nincs semmi gond a tájszavak osztályozásával, hiszen a magyar nyelvtudományban lényegében véve Szinnyei múlt század végi kategorizálását alkalmazzuk ma is. De hogy vannak még ezzel kapcsolatos tudományos problémák, arra bizonyosság a jelen közlemény is.

2. A standardizált nyelvek lexemái csoportosításának egyik – kommunikációs szempontból alapvetően fontos – szempontja az, hogy részei-e a legszélesebb hatósugarú nyelvváltozatnak, tehát a köznyelvnek vagy sem. Azaz, hogy a szavak adott nyelvközösségbeli ismeretének, illetőleg használatának van-e vagy nincs társadalmi és/vagy területi korlátozottsága, kötöttsége. Ha nincs, akkor köznyelvi a szó, ha van, akkor nem az. A társadalmi alapon (foglalkozás, réteg-, csoportbeli hovatartozás, életkor, nem, stb.) elkülönülő szavak a szakszavak, a rétegnyelvi, csoportnyelvi szavak, a területi alapon különbözők pedig a tájszavak. A szókészletnek ez a rétegződése nyelven kívüli tényezők következménye, tehát szociolingvisztikai jelenség.

A szókészlet elemei osztályozásának vannak magától értetődően nyelven belüli, ha úgy tetszik, szigorúan belső nyelvészeti kritériumai is. A legáltalánosabb, mert egyetemes kritérium, az alak és a jelentés szempontja. Azért egyetemes kritérium ez, mert a nyelvi jel egymást föltételező két összetevőjéről van szó.

A köznyelvi és a nem köznyelvi változatok esetében komplementer fogalmakról van szó, ezért ezek egymásra vonatkoztatva határozhatók meg legvilágosabban. Viszonyítási alapon határozható meg legjobban a *tájszó* is. Ennek megfelelően a tájszó definíciója így hangzik: 'olyan (adott nyelvbeli) szó, amely hiányzik a köznyelvből és területileg kötött használatú'. Amelyik szó nincs meg a köznyelvben, illetőleg amelyik a köznyelvtől társadalmi alapon tér el, az nem tájszó, hanem szakszó, ifjúsági nyelvi szó, argó szó és így tovább. A köznyelvtől való eltérésnek két fő típusa (többletek és hiányok), va-

lamint különböző módjai és fokozatai vannak, ezért a tájszavak szükségképpen különböző típusokra és altípusokra oszlanak. A jelen tanulmány kizárólagos tárgya a nyelvjárási lexikai többletek.

3. Hogy a különböző országok nyelvtudományában a tájszavakat hogyan osztályozzák, azt úgy állapíthatjuk meg leggyorsabban, ha tájszótárakat veszünk kézbe. S mit látunk? A változatosság ellenére alapvető azonosságot, más megközelítésben: az alapvető azonosság mellett bizony eltéréseket is. Az azonosságokat az magyarázza, hogy minden nyelvre jellemző jegyekkel találkozunk a szókészletben s köznyelv : nyelvjárás viszonylatú rétegződésében is (nyelvi univerzálék), az eltérések magyarázata pedig az emberi nyelvnek a szókészletre is jellemző változatosságában van. Ennek megfelelően a kategorizálási szempontok között lesznek egyetemesek, s lesznek, lehetnek speciálisak is.

A magyar nyelvtudományban a Szinnyeire visszavezethető hármas felosztás az általánosan ismert és követett tájszó-kategorizálás (Szinnyei 1893: I, III–IV). Ezt az osztályozást az újabb kutatások részben strukturális nyelvészeti alapon, részben lexikográfiai megközelítéssel differenciálták (l. Péntek János 1972; Balogh Lajos 1972; Gálffy Mózes 1980; Szabó Géza és Molnár Zoltán szerk. 1982. 149–186; Bokor József 1985). A lényeget, tudniillik a tájszavak hármas felosztását (1. tulajdonképpeniek, illetőleg valódiak, 2. jelentésbeliek, 3. alakiak) azonban érintetlenül hagyták. Megemlítem, hogy a magyar gyakorlattal meglehetősen egybevág a német dialektológia tájszóosztályozása, illetőleg a követett lexikográfiai gyakorlat. Tauchmann összegző könyvében azt írja, hogy már a felvilágosodás korszakának német tájszótárírói a német regionális szavak három fő típusát különböztették meg, nevezetesen: 1. nyelvjárási szavak, 2. nyelvjárási alakú változatok (a. fonológiai variánsok, b. morfológiai változatok), 3. nyelvjárási jelentések (1992: 231). Löffler szerint a tájszótárba azokat a szavakat kell fölvenni, amelyek mint lexémák s mint jelentések (signum és designatum) a nyelvjárásban megvannak, a köznyelvben azonban nem, illetőleg azokat, amelyek lexémaként a nyelvjárásban s a köznyelvben is megvannak ugyan, azonban jelentésük és felhasználásuk eltér (1980: 119).

A hazai irodalomban újabban merült föl egy vélemény, amely szerint a valódi és az alakú tájszavak alapvetően semmiben sem különböznek egymástól, „hiszen mindre ugyanaz jellemző: a köznyelvvvel egybevetve más (részben vagy egészben más) alakot használ a nyelvjárás ugyanarra a denotátumra... Úgy gondolom tehát, nem megalapozott külön alakú és külön valódi tájszavakról beszélni... Az én értelmezésemben tehát csak két fajtája létezik a tájszavaknak: jelentés szerinti és alak szerinti tájszavak” (Hegedűs 1996: 477–8).

4. Osztályozni többféleképpen lehet. Attól függően, hogy milyen kritériumokat alkalmazunk, s hogy több kritérium esetében melyiket tekintjük fontosabbnak, a végeredmény – legalábbis részben – más lesz. Nyilvánvalóan olyan kritériumokat érdemes alkalmaznunk, amelyek a tájszavak lényeges jegyeinek a megragadására alkalmasak. Számolnunk kell tehát egyfelől valamennyi nyelvre jellemző jegyekkel, tehát valamennyi nyelv vizsgálatában alkalmazható kritériumokkal. Másfelől olyanokkal is, amelyek esetleg csak a nyelvek meghatározott csoportjára jellemzőek. Például az alak és a jelentés általános szempontok, a

grammatikai genusz viszont nem az. Amit tehát egyes német tájszótárakban kritériumnak tekintenek a szerzők, tudniillik a grammatikai nem eltéréseit (így például Ringseis 1985: 10), az a magyarra s több más nyelvre nézve irreleváns. Lehetséges volna, de nincs értelme a tájszavak osztályozása lényeges kritériumának tekintenünk azt, hogy az azonos köznyelvi lexémától a nyelvjárási szó egy, kettő, három vagy több fonémájában tér-e el. Sokkal fontosabb kritérium az – hiszen nyelvről, a kommunikáció eszközéről van szó –, hogy érthető-e a tájszó az adott nyelvjárást nem ismerők számára vagy sem – függetlenül attól, hogy egy, két vagy több fonémányi az eltérés a köznyelvi szó és nyelvjárási megfelelője között.

Kísérletként is lássuk most azt, milyen eredményre jutunk a fenti definíció értelmében tájszónak minősülő magyar szavakat osztályozva akkor, ha a fő tipizálási kritériumok eltérőek! Szerepeljen először az alak és jelentés, másodsor a lexikális megfelelés, harmadszor pedig az érthetőség tipizálási szempontként!

5. Minden nyelvi jelre érvényes, hogy két, egymást föltételező oldala, tudniillik alakja és jelentése van. A szavak, tehát a tájszavak is forma és tartalom egységei. Éppen ezért a tájszavak osztályozásának univerzális szempontja, tehát megkerülhetetlen alapja az, hogyan különböznek a tájszavak e két összetevő tekintetében viszonyítási alapjuktól, a köznyelvi szavaktól. A válasz elvi alapon teljesen egyértelmű: úgy, hogy alakjukban vagy jelentésükben, illetőleg alakjukban és jelentésükben is részlegesen vagy teljesen eltérnek a köznyelvtől. Ha alakjukban, tehát legalább egy fonémájukban eltérnek, akkor **alaki**, ha jelentésükben, akkor **jelentésbeli**, ha mindkettőben, akkor **alaki-jelentésbeli tájszavakat** különböztetünk meg. Táblázatos összefoglalásban:

1. táblázat

Az alak és a jelentés alapján

Típus	Altípus	Alak	Jelentés	Példa
1. csak az alak tér el	1.	nyelvjárási	köznyelvi	<i>kík</i> = kék
	2.	nyelvjárási	köznyelvi	<i>himpér</i> = málna
2. csak a jelentés tér el.	3.	köznyelvi	köznyelvi-nyelvjárási	<i>kecske</i> 'szabó'
	4.	köznyelvi	nyelvjárási	<i>egres</i> 'éretlen szőlő'
3. alak és jelentés egyaránt eltér	5.	nyelvjárási	köznyelvi-nyelvjárási	<i>vélág</i> 1. 'ua.', 2. 'gyertya'
	6.	nyelvjárási	nyelvjárási	<i>hattalia</i> 'egy fajta gyermekjáték'

Ha csak azt nézzük, mely tájszótípusokban van alaki, s melyekben jelentésbeli eltérés a köznyelvtől, akkor az alaki tájszavak közé sorolandó az 1.–2., valamint az 5.–6. altípus („a köznyelvi szótól való azonos típusú eltérés alapján azonos kategóriába, az alak szerinti tájszavak csoportjába sorolhatók be az eddig alaki és valódi tájszó címen [= néven] megkülönböztetett szavak”; Hegedűs i. m.

478–9), a jelentésbeliekhez pedig a 3.–6. altípus. Mind az alaki, mind a jelentésbeli tájszavak lehetnek részlegesek és teljesek. A részleges alaki és jelentésbeli tájszavaknak van(nak) köznyelvi megfelelőjükkel megegyező fonémája/fonémái és jelentése(i) is. A teljeseknek nincsen(ek).

A (köznyelv és a nyelvjárás közötti) **lexikális megfelelés alapján** a tájszavaknak két fő típusa van: 1. **igazi tájszavak**. Nincs lexikális megfelelés a köznyelv és a nyelvjárás között, a táji lexéma ismeretlen a köznyelvben. Két altípusuk van: a) **valódi tájszavak** (a közös azonos denotátumot más-más lexémával jelölik a köznyelvben és a nyelvjárásban, illetőleg más lexémával is jelölik a nyelvjárásban: ez a 2., a *himpér*-típus) és b/ **tulajdonképpeni tájszavak** (nemcsak a lexéma, a denotátum is ismeretlen a köznyelvben, l. a 6., a *hattalia*-típust). 2. **Nem igazi tájszavak**. Jellemzőjük, hogy van lexikális megfelelőjük a köznyelvben, csak hogy alakjukban vagy/és jelentésükben eltérnek azoktól. A 2. és a 6. altípus kivételével valamennyi többi idetartozik.

Egy terminológiai megjegyzés: az *igazi tájszó* terminust – jobb híján – a *valódi* és a *tulajdonképpeni tájszó* összefoglaló elnevezéséül javaslom. Az utóbbi kettő már foglalt, ezért kellett összefoglaló névnek egy másik terminust választani. Ha a valódi tájszó jelölésére – a Bokor Józeftől használt *névbeli archaizmus és neologizmus* (Nyr. 1985: 188) mintájára – a *névbeli tájszó*-t használnánk, akkor mozgásterünk megnőne, s egyik lehetőségként a *valódi tájszó*-t lefoglalhatnánk az összefoglaló fogalom megnevezésére. Úgy gondolom azonban, mivel a szakás terminológiai kérdésekben különösen is nagy úr, célravezetőbb nem hozzányúlni az általánosan ismert és használt szakszavakhoz.

Az **érthetőségnek** mint tipizálási kritériumnak az alapulvételével két tájszói altípust különíthetünk el: 1. a köznyelvi alapon (is) **érthető tájszavakat** (ide tartoznak a hagyományosan alakinak nevezettek döntő többsége, például a *kérésztül*, *szíp*, *vélágitt*) és 2. a köznyelvi alapon **nem érthetőket** (ide a jelentésbeli, a valódi és a tulajdonképpeni tájszavak s a nem érthető alaki tájszavak sorolandók, az utóbbi típusra l. például a *csóván*-t, tehát a *csalán* nyelvjárási változatát).

Nem kétséges: mindegyik szempont alapján lényeges információkat kapunk a tájszavakról. Önmagában azonban egyik sem ad olyan osztályozást, amely pontosan tükrözné a tájszavak – kontrasztív nézőpontú – kommunikációs helyét. A leíró adekvátság követelményének pedig csak az az osztályozás felel meg, amely erre képes. Amikor Hegedűs a tájszavak kettős felosztása mellett érvel, akkor az alak–jelentés dichotómiát mint kizárólagos rendezőelvet követi. Láttuk, az alak és a jelentés kiindulási szempontul vétele egyértelműen helyes. Nem elegendő azonban csupán ezt a két kategóriát figyelembe vennünk. (Egy nem túl távoli példát említve: a szófajokat is lehet csak jelentésük és alaktani viselkedésük alapján, tehát mondatbeli szerepük figyelmen kívül hagyásával osztályozni. De nem így osztályozzák őket. A szófaji rendszerezésre vonatkozóan l. legújabban Keszler 1995: 293–4.) Ugyanis ha kissé közelebbről szemügyre vesszük a csak az alak és a jelentés alapján történő tájszóosztályozást, rögvest szembe ötlenek az azonos típuson belüli számottevő eltérések. Eltérések, amelyek differenciáltabb kategorizálást kívánnak, mint amit az alak és jelentés kizárólagos alapulvétele lehetővé tesz.

Vegyük szemügyre közelebből mindegyik csoportot!

Az első típusba azok a tájszavak tartoznak, amelyeknek csak az alakja tér el köznyelvi megfelelőjének az alakjától. Az eltérés lehet csupán egy fonémányi (*kelepel*: *kelepül*), kiterjedhet több fonémára (*üveges* : *ögös*), s érintheti valamennyi fonémát (*lány* : *lyān*). Az alaki tájszavak köznyelvi lexémáknak a közvetlen táji megfelelői, tehát nem jelentenek lexikális többletet. Mint ilyenek, az esetek döntő többségében érthetők köznyelvi alapon is, tehát nem jelentenek kommunikációs akadályt (különösen szövegösszefüggésükben nem). Hegedűs értelmezése szerint ebbe a típusba tartoznak a táblázatban 2. altípusként jelölt tájszavak is, amelyekre az jellemző, hogy a köznyelvben is meglevő jelentést hordoznak, de nincs lexikális megfelelőjük a köznyelvben (*himpér* : köznyelvi *málna*). A jelölt azonos, a jelölő teljesen más: ezek az ún. valódi tájszavak. Köznyelvi alapon nem érthetők, lexikális többletet jelentenek.

A 2. típusba azok a tájszavak tartoznak, amelyek jelentésük tekintetében térnek el köznyelvi megfelelőjüktől, lexémaszinten azonban megegyeznek a köznyelvvvel. Másként fogalmazva: táji jelentést is hordozó olyan nyelvjárási szavakról van szó, amelyeknek közvetlen s alakilag megegyező köznyelvi megfelelője van. Két alcsoportjukat ismerjük. Majdnem mindig van(nak) a köznyelvi megfelelővel megegyező jelentésük/jelentéseik is (*kecske*: a nyelvjárási 'szabó' jelentés mellett él a köznyelvi jelentés is). Az inkább kivételesnek mondható másik csoport tagjainak nincsen(ek) a köznyelvi megfelelővel azonos jelentése(i), l. például az *egrest*, amely a keleti nyelvtérület bizonyos nyelvjárásaiban csupán az 'éretlen, késő ősssel is a tőkén maradó szőlő'-t jelenti. A jelentésbeli tájszavak fő megkülönböztető jegye, tehát az, hogy a köznyelvben ismeretlen jelentésük/jelentéseik (is) van(nak). Éppen ezért használatuk az adott nyelvjárást nem beszélők körében megértési nehézséget vagy ami rosszabb: félreértéseket okozhat.

A 3. típusba tartozó tájszavak legfőbb jellemzője az – s e tekintetben szembenállnak az első kettővel –, hogy mind alakjuk, mind jelentéstartományuk eltér a köznyelvtől. Egy részüknek van(nak) a köznyelvtől eltérő jelentése(i) mellett a köznyelvvvel megegyező jelentése(i) is, aminő például a *vélág* 1. 'világ', 2. 'gyertya, lámpa' (ez az 5. altípus). Van azonban olyan csoportjuk is, amelynek a tagjait az jellemzi, hogy nincsen(ek) a köznyelvvvel megegyező jelentésük/jelentéseik. Ilyen mondjuk a *kánya* bizonyos nyelvjárásokban, mert-hogy azokban csak 'varjú' jelentésben él (ez a 6. altípus). A 7. altípusba azok a tájszavak tartoznak, amelyekre – az ebbe a típusba tartozó valamennyi többi tájszótól eltérően – az jellemző, hogy nincsen közvetlen lexikális megfelelőjük a köznyelvben. Ugyanis olyan lexémákkal fejeznek ki olyan fogalmakat, amelyek (a fogalmak s a lexémák is) ismeretlenek a köznyelvben. Ezek a tájszavak 100 %-os nyelvjárási többletek. Mint ilyenek, köznyelvi alapon érthetetlenek, tehát kommunikációs akadályt jelentenek. Ilyen például a *hattalia* 'dióhéjból készített sípféle fúvószerszám, -játék' vagy a *trák* 'trágyahordásra szolgáló szállítóeszköz'. Nevezzük ezeket tulajdonképpeni tájszavaknak.

6. További részletezés nélkül is nyilvánvaló, hogy a Hegedűstől javasolt osztályozás kívánnivalókat hagy maga után. Hiszen olyan tájszavakat is egy

típusba sorol, amelyek között lényeges különbségek vannak. A hagyományosan valódinak nevezett tájszavak (ha alakinak tekintjük őket, ahogy Hegedűs teszi) annyira speciálisak, hogy a szokványos alakikkal egy csoportban kezelésük erőltetettnek tűnik. Az ún. tulajdonképpeni tájszavak (a köznyelvben ismeretlen denotátumot a köznyelvben ismeretlen lexémával jelölik) pedig oly mértékben sajátos alaki és jelentésbeli tájszavak, hogy az alak : jelentés dichotómiára következetesen építeni törekvő Hegedűs is külön nevet adna nekik, valódi tájszavaknak nevezve őket (479).

Ha az osztályozás lényegi és világos elvekre épül, akkor az eredmény megbízható s áttekinthető lesz. (Laziciusra hivatkozva: „Olyan principium divisionis-ra, amely tisztán van megfogalmazva, könnyű osztályozást építeni”; 1942: 194). Mármint: az említett hiányosságokat kiküszöbölni képes, tehát pontosabb, **differenciáltabb tipizálás** csak további **általános** szempont bevonásával lehetséges. De mi legyen ez az – alak és jelentés szempontját kiegészítő – általános szempont? Lexikális jelentést hordozó nyelvi elemekről s kontrasztív megközelítésről lévén szó, természetes kritériumként kínálkozik a kommunikáció, közlelebbről az érthetőség szempontjának az alkalmazása (végtére is a szó a kommunikációs folyamat szerves része). Ha a fentebb bemutatott tájszótípusokat és –altípusokat (köznyelvi alapú) érthetőség, illetőleg formai hordozójának, a (köznyelvivel egyező) lexéma meglétének vagy hiányának a szempontjából nézzük, akkor a következő felosztást kapjuk:

2. táblázat

A lexikális megfelelés és az érthetőség alapján

a tájszói altípusok (I. az I. táblázatban)	azonos-e a lexéma?	érthető-e a lexéma?	
I. { 1. alaki (<i>kik</i> -típus)	igen	igen	} 1.
3. jelentésbeli (<i>kecske</i> -típus)	igen	részben	
5. alaki-jelentésbeli (<i>velág</i> -típus)	igen	részben	} 2.
4. jelentésbeli (<i>egres</i> -típus)	igen	nem	
II. { 2. alaki (<i>himpér</i> -típus)	nem	nem	} 3.
6. alaki-jelentésbeli (<i>hattalia</i> -típus)	nem	nem	

Azaz: az alaki tájszavak döntő többsége köznyelvi alapon is érthető, a többi nem. Nota bene (I. még alább is): a korábban alakinak nevezett, de a nagyfokú alaki eltérés miatt köznyelvi megfelelőjével aktív memoriális kapcsolatban nem lévő valamennyi tájszó valódi tájszónak minősül (*virsl*i : *bézsli* például) !

A táblázat a tájszavak osztályozásának két felső szintjét mutatja. A legáltalánosabb osztályozás szerint (római számokkal jelöltem őket) a tájszavak két típusáról beszélhetünk: I. van, illetőleg II. nincs lexémaszintű megfelelőjük a köznyelvben. A differenciáltabb, de még mindig általános tipizálás kontrasztív alapú, az alakból és a jelentésből indul ki, s érvényesít kommunikációs szempontokat is. E szerint a tájszavaknak három fő típusa van: 1. alaki, 2. jelentésbeli és 3. igazi tájszavak. (Emlékeztetőül: az *igazi tájszó* terminust a *valódi* és a *tu-*

lajdonképpen tájszó összefoglaló elnevezésül használom.) Az alaki-jelentésbeli tájszavak az osztályozásnak ezen a szintjén a jelentésbeliek csoportjába kerülnek, mert a kommunikáció szempontjából lényegesebb, fontosabb mozzanat a jelentésbeli, mint az alaki eltérés. A valódi tájszavak elsődlegesen ugyanezen okból kerülnek az igazi tájszavakhoz, s nem az alakiakhoz.

Az így nyert csoportosítás megegyezik a tájszavak hagyományos hármas alapfelosztásával, amely az ÉKsz. meghatározásában így hangzik: „Csak nyelvjárás(ok)ban haszn., ill. ott a köznyelvtől eltérő hangalakú v. jelentésű szó”. Péntek János is „az eddigiekkel fő vonásaiban egyező... osztályozás”-ra jutott kitűnő tanulmányában (1972: 233). Cikkem szakmai véleményezői, Balogh Lajos és Juhász Dezső is ezen a véleményen vannak.

Valamit azonban szóvá kell tennünk. Szinnyei a MTsz. bevezetőjében a tájszótípusokról szólva azokat nevezi meg, amelyeket ő a nevezetes szótárba fölvett. „A szótár tartalmá”-ról ír, s az alaki tájszavakhoz érve fogalmaz úgy, hogy szótárába bekerültek „a köznyelvi szavaknak olyan hangalakú változatai, amelyek az illető nyelvjárásnak rendes és szabályba foglalható hangalakú eltérésein és sajátosságain kívül állnak”. Más szóval: Szinnyei nem elvi igényű vagy érvényű definíciót ad, hanem csak azt mondja meg, hogy milyen alaki tájszavakat vett be a szótárba. Az alaki tájszó definíciója tehát az, amit fentebb az ÉKsz.-ből idéztem, illetőleg a bevezetőben megfogalmaztam.

Maradjunk annyiban: egyelőre nincs nyomós ok a tájszavak hagyományos hármas felosztásának sutba dobására. Tudván persze azt, hogy a fő tájszótípusok természetesen tovább differenciálhatók (l. fentebb). Az pedig, hogy mennyire érdemes vagy célravezető a differenciálás, a mindenkori vizsgálat céljától, a rendelkezésre álló anyag jellegétől stb. függ.

7. Az 1976-os Bevezetés (H. Bottyánfy szerk.) a tájszótárak két fő típusát különbözteti meg: az általános tájszótárakat és a nyelvjárási (regionális) szótárakat, s ez utóbbi típuson belül két altípussal számol, a nyelvjárási tájszótárral és a nyelvjárási teljes szótárral (22–32). A nyelv változása s a nyelvtudomány haladása magyarázza, hogy a tájszótárak tipizálásában is előbbre kell lépnünk. Vizsgáljuk meg a továbbiakban azokat a szótártípusokat, amelyekbe szerzőik, szerkesztőik elvszerűen vettek be területi kötöttségű szavakat, illetőleg azokat is! A mai ismeretek alapján s összefoglaló szándékkal a következőket rögzíthetjük.

A szóban forgó szinkrón szótárak három legfontosabb megkülönböztető jegyének azt tekinthetjük, hogy 1. csak a köznyelvben ismeretlen, tehát a köznyelvvvel szembeni lexikális többleteket tartalmazzák-e, hogy 2. tartalmazzák-e a regionális többletek mellett a köznyelvi lexémákkal való egyezéseket is, s hogy 3. adataikkal mekkora területet fednek le.

A fenti kritériumok alapján a következő fő szótártípusok különíthetők el. A csak a nyelvjárási lexikális többleteket, tehát a tájszavakat tartalmazó szótárak a tájszótárak. A *tájszótár* = tájszó-tár, azaz területileg kötött használatú szavak megszerkesztett gyűjteménye. A lexikális többleteket és egyezéseket egyaránt magába foglaló szótár legyen itt és most a jelző nélküli szótár. A *szótár* = szó-tár. Ami pedig a lefedett területnek az adott nyelvterületen belüli nagyságát illeti, három altípussal is számolhatunk. Mind a tájszótár, mind a szótár adatai származhatnak a nyelvterület egészéről, származhatnak egy vagy

több kisebb-nagyobb régiójából, tájegységéből, s származhatnak végül egyetlen településéről. Ennek megfelelően mindkét szótártípusnak három fajtája lehet (l. a táblázatot alább).

A tájszótárak fő típusai e szerint: 1. **Általános tájszótár**, amely (elvileg) a nyelvterület egészéről, (a gyakorlatban) nagy részéről, illetőleg bármelyik pontjáról tartalmaz(hat) adatokat. A magyar nyelvtudományban három ilyen szótár van: az 1838-as Tájszótár, a Magyar tájszótár és az Új magyar tájszótár. 2. **Regionális tájszótár**: egy régió, tehát több, adott esetben akár sok település (felgyűjtött) tájszavait foglalja magába. Ilyen például az Ipoly menti palóc tájszótár, Tóth Imre munkája. S végül: 3. **Helyi tájszótár**. Ez egy-egy település tájszavait tartalmazó szótár. Példaként Imre Samu Felsőöri tájszótára említessék.

A – jelzett összefüggésben értendő – szótárak fő típusai: 1. **általános szótár**. Olyan szótár, amely a nyelvterület egészéről vagy nagy részéről származó nem köznyelvi szavakat is közli a köznyelvi szavak mellett. Ilyen szótárunk nincs, de több tekintetben is emlékeztet rá az Értelmező szótár és az Értelmező kézisztár, hiszen mindegyikben vannak csoport- és rétegnyelvi szavak, valamint népnyelvi, sőt tájszavak is a köznyelviak mellett. (Megjegyzés: az *általános szótár* olyan szótárt is jelölhet, amely egyazon nyelvváltozat szavairól többféle helyesírási, kiejtési, stilisztikai, ragozási, szófaji, eredetbeli stb. információkat ad, l. Harlig 1997.)

2. **Regionális szótár**: egy kisebb-nagyobb régió köznyelvi és táji kötöttségű lexémáit egyaránt magába foglaló szótár. A magyar nyelvtudományban több is van. Az első Csűry Szamosháti szótára.

3. **Helyi szótár**. Ilyen sem készült nálunk, de ha bármely település szavait, köznyelviakat, nem köznyelviakat egyaránt szótárba foglalnánk, akkor az helyi (debreceni, soproni, vadosfai) szótár lenne.

A nyelveket, a nyelvhasználatot, következésképpen a szótárakat is a sokféleség és az átfedések, átmenetek jellemzik. Ennek lexikográfiai következményei az ún. speciális szótárak. Ezek közül kettőt említek, mert mindegyik viszonylag új, illetőleg talán kevésbé ismert a nem lexikográfusok és dialektológusok körében.

Az egyik a **nyelvföldrajzi szótár**. A nyelvföldrajzi szótár a tájszótár és a nyelvatlasz közötti átmeneti műfaj, illetőleg szótártípus, amelyben a címszavak és az utalószók betűrendben követik egymást, s amelyben az adatok lokalizálva vannak. A magyar nyelvtudomány első ilyen szótára Gálffy Mózes és Márton Gyula Székely nyelvföldrajzi szótára. Ez a szótár regionális nyelvföldrajzi szótár, de természetesen lehetséges regionális nyelvföldrajzi tájszótár is.

A másik szótártípus azért speciális, mert az idetartozó szótárak sajátos körülményekre visszamenő jövevényszavak és tükörszók leltárai. A nyelvi rétegződésnek a magyarban viszonylag új, a 20. századhoz kötődő típusáról, az ún. állami nyelvváltozatokról, illetőleg az ezekben az államnyelv hatására létrejött jövevényszavakat és tükörszókat magukba foglaló szótárakról van szó. Gondoljunk például a romániai őshonos magyarok román vagy az amerikai emigráns magyarok angol jövevényszavait bemutató szótárakra (Márton Gyula: A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai és Vázsonyi Endre: Túl a Kecegár-

dán. Calumet-vidéki amerikai magyar szótár). Arról van szó, hogy ebben az esetben az anyanyelvi köznyelv letéteményese nem az az ország, amely ország meghatározott anyanyelvű beszélőitől az adatokat gyűjtik (például osztrákok, valamint svájci németek német nyelvhasználatára és Németország, vagy: felvidéki, erdélyi, délvidéki, amerikai magyarok és Magyarország). Meyer svájci szótárába csak olyan szó került be, amely „a Németországban elismert [ti. Hochdeutsch] nyelvhasználatától valamilyen irányban eltér” (1989: 5). A csak a nyelvjárásokban használatos jövevényszavakat a magyar nyelvtudományi gyakorlat (is) tájszavaknak tekinti. Amikor Kiss Lajos a Márton, Péntek, Vőő szerzőhármas *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai* című munkájáról azt írta, hogy „az egyik leggazdagabb tartalmú regionális tájszótárunk is” (1979: 493), akkor ennek szellemében járt el. Ne feledjük azonban: a klasszikus tájszavak és a szóban forgó szavak között nem lényegtelen különbségek is vannak. Az utóbbiakat ugyanis egyrészt nemcsak néhány vagy akár sok település lakói, hanem általában az egész kisebbségi társadalom (a magyar esetében Románia, Szlovákia stb. magyar kisebbsége) ismeri. Másrészt e szavak jelentős hányada – megint csak általában – része az adott állam hivatalos magyar nyelvű írásbeliségének, regionális köznyelviségének is. Mindebből az következik, hogy az állami nyelvvaltozatoknak a közmagyarban ismeretlen, a mindenkori államnyelv hatására létrejött szavai *speciális regionális szavak*, az ezeket feldolgozó szótárak pedig **speciális tájszótárak** vagy **speciális regionális szótárak**.

Tegyük hozzá: azoknak a szavaknak az osztályozásában, amelyek az állami nyelvvaltozatok tipikus megkülönböztető elemei, a tájszavak főntebb tárgyalt kategóriái minden további nélkül alkalmazhatók. Akkor tudniillik, ha az alaki tájszavaknak nem a Szinnyeire visszamenő s lexikográfusi ésszerűsítésen alapuló szűkebb értelmezéséből, hanem az alaki tájszó elvi igényű definíciójából indulunk ki. Abból tehát, hogy alaki tájszó minden olyan lexéma, amely köznyelvi megfelelőjétől legalább egy fonémában eltér, s területi kötöttségű. (Kontrának a „szabályos” és „szabálytalan” eltérések megállapításával kapcsolatos gondja megokolt, l. Vázsonyi 1995: 13, de a mondottak értelmében mégiscsak fölösleges.)

Lássuk mindezek után a tárgyalt fő szótártípusokat táblázatos összefoglalásban!

a lefedett terület	csak lexikális többleteket tartalmaz	lexikális többleteket és egyezéseket egyaránt tartalmaz
elvben az egész nyelvterület	<i>általános tájszótár</i>	<i>általános szótár</i>
kisebb-nagyobb régió	<i>regionális tájszótár</i>	<i>regionális szótár</i>
egyetlen település	<i>helyi tájszótár</i>	<i>helyi szótár</i>

8. A föntiekben elvi szempontból foglalkoztam a tájszavak és a tájszótárak főbb típusaival. Gyakorlati kérdéseket nem érintettem. Tudvalevő, hogy a tájszavak köznyelvi szavaktól való gyakorlati elkülönítésének csak akkor van adva a lehetősége, ha tudjuk, mely szavak köznyelvek. S itt bizony bőven vannak

nehézségeink. Azt, hogy mi tartozik s mi nem tartozik a köznyelvi szókészletbe, legjobban a csak köznyelvet beszélők dönthetik el, illetőleg az ő nyelvi ítéleteik alapján a nyelvész állapíthatja meg. Nyelvészként jól tudom, hogy például a nyelvjárási *csinár, gyovon, kévő, vindő, zéha és zsetër* nem egyéb, mint a köznyelvi *csalán, gyón, küllő, véndely, juha és sajtar* táji változata. Ám ha a laikus köznyelvi és nyelvjárási beszélők számára ezek a szóalakok nem kapcsolódnak össze a nyelvi tudatban, akkor nem beszélhetek közvetlen nyelvjárási : köznyelvi lexikális megfelelésről. Az említett példákkal, amelyeknek a száma természetesen bőven szaporítható, a kommunikáció szempontjának a fontosságát is hangsúlyozni kívánom. Bizonyos lexémák köznyelvi státusa eldöntésének, illetőleg azonos lexémák különböző változatai memóriális kapcsolata kiderítésének a nehézségei azonban a tájszók elvi meghatározásának és tipizálásának a kérdését nem érintik – bármennyire növelik is adott esetben a tájszótárt készítő lexikográfus gondjait. A tájszók meghatározása és tipizálása, a velük való elvi szempontú foglalkozás, valamint az a problémakör, amit e szavak tájszótárakba való felvételének a kérdései jelentenek, egymásra utaltságuk ellenére különválasztandó területek (Balogh Lajos 1972: 71). Az elvi megközelítés nem tehet engedményeket a gyakorlatban jelentkező korlátoknak – viszont: a tájszótárak írói gyakorlati, racionális okokból engedményekre kényszerülhetnek. (Azzal például, hogy nem veszik föl valamennyi, a köznyelvtől eltérő, tehát tájszónak minősülő nyelvjárási lexémát – ahogy tette Szinnyi is az alaki tájszavak egy részével.) E kérdések tárgyalása azonban egy másik elemzés feladata lehetne – vagy talán lesz is?

SZAKIRODALOM

- Balogh Lajos 1972. A tájszó fogalma. *Nyelvtudományi Értekezések* 83. sz. 70–4.
- Besch, Werner et alii ed. 1982. *Dialektologie. Ein Handbuch zur deutschen und allgemeinen Dialektforschung*. Erster Halbband. Walter de Gruyter, Berlin, New York.
- Bokor József 1985. A szókészleti archaizmusok és neologizmusok kérdéséhez nyugat-dunántúli tájszóanyag alapján. *Magyar Nyelvőr* 185–90.
- Cassidy, Frederic G. főszerk. 1985. *Dictionary of American Regional English. Volume I*. The Belknap Press of Harvard University Press.
- Ebner, Jakob 1969. *Wie sagt man in Österreich? Wörterbuch der österreichischen Besonderheiten*. Mannheim, Wien, Zürich, Dudenverlag.
- ÉKsz. = Magyar értelmező kéziszótár. Szerk. Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor, Koválovsky Miklós. Bp., Akadémiai Kiadó.
- Gáldi László 1957. *A magyar szótárirodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban*. Bp., Akadémiai Kiadó.
- Gálffy Mózses 1980. Tájszótípusok a marosmagyarói nyelvjárásban. Teiszler Pál szerk., *Nyelvészeti tanulmányok*. Bukarest, 35–50.
- Harlig, Jeffrey 1997. Javaslatok egy új „általános” magyar szótárra. *Magyar Nyelv* 323–335.
- Hegedűs Attila 1996. A tájszók szótárazásának néhány kérdése. *Magyar Nyelv* 476–479.
- Hessky Regina, Knipf Erzsébet 1998. *Lexikologie*. I–II. Holnap Kiadó, Budapest.
- Keszler Borbála 1995. A mai magyar nyelv szófaji rendszerezésének problémái. *Magyar Nyelvőr* 293–308.

- Kiss Lajos 1979. Márton Gyula–Péntek János–Vöö István, A magyar nyelvjárások román kölcsön-
szavai. *MNy.* 490–7.
- Laziczius Gyula 1942. *Általános nyelvészet.* Bp.
- Löffler, Heinrich 1980. *Probleme der Dialektologie.* Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.
- B. Lőrinczy Éva főszerk. 1979. *Új magyar tájszótár.* I. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Meyer, Kurt 1989. *Wie sagt man in der Schweiz? Wörterbuch der schweizerischen Besonderheiten.* Dudenverlag, Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich.
- Péntek János 1972. A tájszók leíró szempontú osztályozásáról. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 231–240.
- Ringseis, Franz 1985. *Neues Bayerisches Wörterbuch.* W. Ludwig Buchverlag, Darmstadt.
- Szabó Géza, Molnár Zoltán szerk. 1982. *Dialektológiai szimpozion.* VEAB, Veszprém.
- Szinnyei József 1893. *Magyar tájszótár.* I. Bp.
- Tauchmann, Christine 1992. *Hochsprache und Mundart in den großen Wörterbüchern der Barock- und Aufklärungszeit.* Lexikographica. Series Maior 46. Max Niemeyer Verlag, Tübingen.
- Tuomi, Tuomo (főszerk.) 1985. *Suomen murteiden sanakirja.* Kotimaisten kielten tutkimuskes-
kuksen julkaisuja 36. Helsinki, 1985: 1, 1994: 4. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- Vázsonyi Endre 1995. *Túl a Kecegárdán. Calumet-vidéki amerikai magyar szótár.* Gyűjtötte és
összeállította Vázsonyi Endre. Sajtó alá rendezte és szerkesztette Kontra Miklós. Teleki
László Alapítvány, Budapest.
- Virtaranta, Pertti 1992. *Amerikansuomen sanakirja. A Dictionary of American Finnish.* Siirto-
laisuusinstituutti, Turku.

Kiss Jenő

Móra Ferenc: A fajtám

„A Móra-életmű irodalmunkban a legtökéletesebb stiláris teljesítmények közül való” – zárta fejtegetéseit Harsányi Zoltán (1986: 163). Vizsgálódásait főként a *Földhözragadt Jánosék 1932-ben* című elbeszéléséből vett szemelvényeken végezte, s jórészt a Herczeg Gyulától Tömörkényre és Mórára jellemzőként kimutatott **átképzeléses előadásmód** példáit hozta föl Móra stílusának népnyelvi ihletettségére jellemzésül (Herczeg Gyula: 1954: 203–10). De rámutatott arra is, hogy sajátos gúnyának nyelvi eszközéül milyen művészien tudja a szókincs bizonyos elemeit fölhasználni. Pl. a hivatalos zsargont jellegzetes **szavainak, fordulatainak** a tőle elűtő szöveggörnyezetbe helyezésével, az ilyen szavak, kifejezések pusztá alkalmazásával mennyire képes nevetségessé tenni.

Móra stílusának többféle jellegzetessége közül talán éppen ez a leginkább figyelemre méltó, s bizonyítja nemcsak tehetségét, hanem tudatos nyelvművész voltát is. Ezért igaz, amit Harsányi Zoltán elemzésének elején már leszögezett: Móra jóval nagyobb írója, jelentősebb alakja a magyar irodalomnak, mint ahogy az irodalomtörténeti értékelés kijelöli a helyét (uo. 151). Nem véletlen, hogy stílusát kritikusok, mint Schöpflin Aladár; íróársak, mint Kosztolányi; nyelvtudósok, mint Gombocz Zoltán, Mészöly Gedeon és Bárczi Géza olyannyira méltatták (vö. Péter László: Móra Ferenc. 1989. 43–4).

Úgy vélem, Mórának ezt a ragyogó képességét legjobban *A fajtám* (1924) című elbeszélése tükrözi. Móra szokásával ellentétben, amely szerint legtöbb írását sokféle változatban (gyakran előbb gyermekmeseként, utóbb vezércikként, majd tárcaként) a kínálkozó alkalomhoz időszerűsítve közölte, ez az elbeszélése **invariáns**, azaz egyetlen közlésből (Világ, 1924. márc. 2.) ismerjük. Utóbb a *Véreim* (1927) című gyűjteményes kötetéből vált ismeretessé, és azóta csaknem minden Móra-válogatásban hozzáférhető.

Bevezetés

Hősét, Török Nagy Pált (1830?–1924?), a kiskunfélegyházi szőlőcsösz, bár nem szerepel Fekete Jánosnak Móra félegyházi modelljait fölsorakoztató adattárában (Somogyi-könyvtári Műhely, 1984. 1–10), az író munkamódszerének ismeretében föltehető, hogy minden bizonnyal személyesen ismerte. Az, hogy Fekete János nem talált róla levéltári, hírlapi adatot, nem jelenti, hogy

költött alak: a csőszökről nemigen szokott okirat hátramaradni, s ritkán írnak róluk nekrológot a helyi újságok. Móra Tömörkényről mondta, de rá éppannyira jellemző, hogy „a valóság párnáján álmodott”; írásainak ihlető magva valóságos élmény volt, s ezt díszítette föl, kerekítette ki eleven képzeletének mozzanataival. Az elbeszélést a hitelesség megteremtésével kezdte: „Paulnak hívták, szőlőcsászár volt, most halt meg Félegyházán kilencvennégy esztendőskorában. A legkáromkodósabb kiskun volt, akit ismertem – pedig ez nagy szó, bizonyíthatja Horváth Zoltán, a kiskunok követe.” Horváth Zoltán (1880–1945) ügyvéd, újságíró, ellenzéki politikus két ciklusban (1922–26, 1935–39) volt Kiskunfélegyháza országgyűlési képviselője. Dachauban ölték meg (Fekete: 5).

Már a *Paul* név és a *követ* szó is arra az időre utal, amikor az öreg császár még ifjan az Osztrák–Magyar Monarchia hadseregében szolgált, s amikor a parlamentbe választott képviselőket a köznyelv még *követ*nek nevezte. Később Móra elmondta róla, hogy 1849-ben harcolt Szolnoktól (márc. 5.) Világosig (aug. 13.). „Ezekről azonban nincs mit beszélni, mert maga Török Nagy Pál *se* beszélt róluk...” Eddig a nép névtelen hőseit magasztalta föl az író. De nem tudja elhallgatni a népet oktalan vérontásba, az első világháborúba kergető hatalmasok elleni gúnyos bírálatát e mondat folytatásában: „mint ahogy a mostani háborúról *se[m]* a Török Nagy Pálok írják a memoárokat, hanem azok, akik nézték, hogy mit csinálnak a Török Nagy Pálok”. A *memoár* megint kort jellemző, a kor hangulatát sugalló kifejezés. Móra mértékkel használta az **idegen szavakat**, de amikor használta, tudta, hogy velük olyan jelentéstöbbletet tud kifejezni, amelyet magyar megfelelőjével (emlékirat, emlékezés) nem. A *se* helyett a *se* szintén a népnyelvből került Móra stíluselemei közé. Ebben az elbeszélésben éppen tizenhárom előfordulása található.

Pault, mint a parasztság jórészét, az is jellemezte, hogy szabadszájúsága ellenére ragaszkodott a hagyományokhoz. Móra szerint alighanem az utolsó kiskun volt, aki a negyennapi börtönt (hamvazószerdától húsvétig) kenyéren és vízen tartotta meg. S itt mindjárt következik a Mórát (és Mikszáthot) olyannyira jellemző és saját szerepét betöltő **zárójeles megjegyzés**, amely Móra jelenére, a húszas évek elejére utal, nem kevés társadalomkritikával, gúnnyal s a szövegbe rejtett idegen divatszóval: „(Igaz, hogy ha még egy kicsit *regenerálódunk*, akkor nagy számmal lesznek olyan kiskunok is, akik csak vízen börtölnek.)” Az 1919-ben hatalomra jutott, magát kereszténynek és nemzetinek hirdető ellenforradalomnak („Habsburg-restauráció császár nélkül” – ahogy Németh László minősítette nevezetes második szárszói beszédében) volt szavajárása a nemzeti újjászületés, *regenerálódás*. Ezt figurázta ki Móra.

Az már stíláriás ötletei közül ártatlan tréfa, hogy Paul, a „bibliás ember”, *megríkatta* az első gimnáziumba frissen beíratott Móra Fercsikét „az első *teológiai* kérdéssel”: Zebedeus két fiának ki volt az apja?

A stílusbravúr itt a népnyelvi *ríkatott* és a tudóskodó *teológiai* szavak egyetlen mondatba illesztésében áll. A következő tréfának is csak a gyarló emberi természet (*pater semper incertus*) szelíden gúnyoló szellemes megfogalmazása a célja: „Azt hiszem, ez egyike a legfogósabb bibliai kérdéseknek, amivel

talán még magát Zebedeust is zavarba lehetett volna hozni.” Ebben a mondatban a **vonatkozó névmásra** is figyelniünk kell, mert Móra népnyelvi ihletettségének – szigorú nyelvhelyességi szempontból az irodalmi nyelvben hibás volta ellenére – ismételt bizonyítéka. Móra többnyire az élőbeszéd lazaságával *amely* helyett *ami* alakkal élt.

Paul kérdését Móra megint olyan stílusfogással tolmácsolja, amely nyelvének szintén rendkívüli jellemzője:

„– Megállj, te gyerek – *akasztotta a gamósbotját a lábam szárába* –, igaz-e, hogy te *mán gyiák* vagy?”

A népnyelvi alakok (*gamósbot*, *mán*, a diák palatizált változata a *gyiák*) Paul ajkán természetesen. Móra stílusleleménye a **tömörítő idézés**: a *mondta*, *szólt* s hasonlók jelentése beleolvadt a vele egyidejű cselekvést kifejező igébe: *szólt*, és *beleakasztotta* helyett pusztán az *akasztotta* fejezi ki e két párhuzamos cselekvést (vö. Péter László: 1982: 165).

Ismét erősen népnyelvi szó sugallja az elbeszélés környezetét (miliójét): „En semmi esetre *se[m]* tudtam okosabb választ adni, mint hogy *ríva* fakadtam...”

Az ilyesfajta *ellentét* is jellemző Mórára: „mire Paul *hátba ütött* egy nevető nyári-piros almával.” De gunyoros szemléletét ezután sem tagadta meg, mert – megint a jellemző zárójelek között – nem volt rest hozzátenni kajánkodó föltételezését: „(Lehet, hogy éppen a mi szőlőnkben *csőszködte*.)” Az állítmány itt is önmagában ellentmondást tartalmaz: a csősz hivatása vigyázni a gazdák termésére; a csőszködés tehát a tolvaj elleni védelmezést jelentené; itt az *ellentétet*: a csősz lopja az almát. Igaz, a „bibliás ember” talán tudhatta Mózes Második törvénykönyvéből (25,4), hogy nyomtató ökörnek nem kötik be a száját.

Felhőtlen derű árad Paul ítéletéből: „– Szamár vagy, tebelőled *se[m]* lesz pap.” S ugyanez Móra utólagos megállapításából: „Ebben is igaza volt Paulnak, mert számár voltam, és nem lett belőlem pap.”

„Világos után Paul egy darabig lappangott *az éren és a nádon*...” E polysindetonnak szintén népnyelvi az eredete. A folytatás megint gúny a jelen ellen: „csak az istenfélő keresztapja mentette meg attól, hogy *szegénylegény* nem lett belőle, *a népdalok hőse*, akiről még száz év múlva is *kalendáriumot* neveznek el a nemzet nagyobb épülésére.” A bírálat az 1902-ben kiadott Rózsa Sándor naptárra vonatkozott: a *betyárok csillaga* és a *népdalok hőse* Rózsa Sándor epíteton ornansai.

Megint egy ellentmondásba rejtett humor és ironia: Török Nagy Pál megmentése abban állt, hogy keresztapja „harminc *pengőkrajcárért* a zsandárok kezére játszotta a bujdosót”. A 30 krajcár emlékeztet a Krisztust eláruló Judás harminc ezüst pénzére, ám kiáltóan csekély értékével azt is jelzi, hogy a szegénység milyen kicsivel is megelégedett, még ha gonoszságért kapta is. A szavak itt is a hangulati mezőt, a kort jellemzik. A pengő 1924-ben még nem vált újból közkeletűvé, hiszen 1926-ban lett magyar pénznem; a krajcárt is akkor váltotta föl a fillér. A következőkben ismét kort idéző szókinsz teremti meg a szöveg kívánta érzelmi ráhangolódást: „Pált becsípték *cserepárnak*, elnevezték

Paulnak, és nyolc esztendeig oktatták a gyakorlati *honisméből*, hol olyan vidéken, ahol *húsvét napján is olajost esznek az emberek*, hol olyan helyen, ahol *krumplival főzik a halpaprikást*.” A *cserepár* a Monarchia határőrének a neve volt; az *isme* az ismeret nyelvújító csonkítása, a német Kunde mintájára; jelentett tudományt is: a népisme néprajzot, a honisme tehát honismeretet. Ez megint gúny: a honismeretet nem oktatták a Pauloknak, hanem ők voltak kénytelenek megismerkedni a Monarchia különféle tartományaival, Taljánországgal, Boszniával, Galíciával. Ezeknek hivatalos, Habsburg-nézőpontú neve volt az *örökös tartományok* (*Erbländer*): olyan országok, amelyeken a császár és király nem választással, hanem örökléssel uralkodott. Ilyen volt Galícia is, ahol Móra elbeszélésének központi cselekménye játszódott.

Mert mindaz, ami eddig volt olvasható, bevezető a voltaképpeni történethez. Egyrészt a főszereplő bemutatása, jellemzése, másrészt a nyelvi eszközök sugallatával annak az időnek az érzékeltetése, amelyben az előadandó esemény (*story*) majd lejátszódik. Már az eddigiek is igazolják Bárczi Géza tömör megállapítását Móra nyelvéről, főként szókészletéről: „minden írásához hozzásimul” (1979: 1). Az áthidalást ez az egyetlen mondatot alkotó bekezdés szolgálta:

„Mire én összeismerkedtem Paullal, akkorra már csak ilyen tökéletlenségek maradtak meg az emlékezetében az osztrák *örökös tartományokból* – az egy Galícia volt az, amelyiknek tudta a nevét, de még az esztendejét is annak, amikor ott viselte az *angyalbőrt*.” Ez tudvalévően a katonaruha (komszruha) gúnyneve.

Tárgyalás

„1854-ben volt, valahol *Lemberg* körül *lágerezott* a Paul hadteste – tért rá magára a történetre az író. Továbbra is dőlt szedéssel hívom föl a figyelmet a kort jellemző, hangulatteremtő szókinszre vagy a Móra stílusát jellemző nyelvi alakra. *Lemberg* volt a Monarchiában a galíciai Lvov (lengyelül Lwów) német neve; a *lágér* a császári és királyi hadsereg szakszókinszében a táboré. – Förtelmes *polyák* tél járt, nagy máglyatüzek birkóztak a novemberéjszaka szeles, havas, ködös zimankójával, s a tábortüzek körül mindenféle nyelven *áldották a legfőbb hadurat*, akinek dicsőségére orroknak, füleknek kellett *lefagyni*.” Ebben a mondatban is élvezhetjük Mórának azt az imént (hátha ütött egy almával; keresztapja mentette meg) már tapasztalt fogását, hogy a szavak eredeti értelme szerinti, látszólagos rossz jót, kedvezőt (hátha ütött egy almával), a jó, a dicséretes pedig szintén az ellentétéként, a rosszat, kedvezőtlent (a keresztapja mentette meg, áldották a legfőbb hadurat, azaz a császárt) jelentette. Ebben a sajátos feszültséget teremtő **ellentétben** rejlik Móra iróniájának egyik forrása. A *polyák* (lengyel) beleillik az *oláh, rác, tót* sorba, de még annyira sincs pejoratív árnyalata, mint amazoknak: itt nagyon helyénvaló, hiszen Galícia lengyel föld volt, ha részben a Monarchia, részben a cári Oroszország hatalma alatt élt is.

A *lefagyni* más eset: Móra nyelvének – valószínűleg szintén népi nyelvi, félegyházi eredetű – sajátossága, hogy ritkán jelzi a birtokost a főnévi igeneveken (vö. Péter: 1982: 163). Itt helyesen *lefagyniuk* alaknak kellene állania.

Újabb apró nyelvhelyességi szeplő rejlik a következő mondatban: az ellentétes mondat szembeállítását kifejező kötőszavának (*azonban*) nem a mondat elején a helye, hanem a szembeállított tag mögött (*külön-külön melegegtek azonban*). „Ebben egyetértettek mindnyájan, azonban nemzetiség szerint külön-külön melegedtek csehek, stájerok, horvátok, rácok, oláhok, magyarok, tótok, így is *szimbolizálván* a Habsburg-birodalom páratlan egységét, amit már akkor sok szép *pátens* tett vitathatalanná.” Abban semmi nemzeti elfogultság nincs, hogy a szerbet, románt, szlovákot Móra hagyományos népi nevén emlegeti: akkor lett volna történetietlen, ha nem így tette volna. A Monarchia látszólagos egységének formális magasztalása ismét ellentétes ítéletet bújtat el, megtoldván még eggyel: csak a császári megnyilatkozásokban, parancsokban vitathatatlan a nemzetek egysége; a valóságban a *divide et impera* elve alapján tartotta sakkban a császári hatalom „a népek börtönébe” zárt, egymással szembeusztított nációkat. Móra – úgy is, mint a függetlenségi Szegedi Napló főszerkesztője (1911–19) – közismerten Habsburg-ellenes volt; publicisztikája mellett szépirodalmi műveiben sem titkolta effajta nézeteit és érzelmeit, legfőljebb művészi formában fejezte ki (vö. Péter László: 1996: 24–44).

A cselekmény most meggyorsul: a múlt idejű állítmányok egy bekezdés erejéig jelen idejűekké változnak. Az értekező prózában az idősíkok efféle ug-rálása nem erény, inkább zavar; itt azonban éppen az előadásmód hirtelen meg-lódulását érzékelteti:

„Egyszerre csak, *hajnalon innen, éjfélén túl*, lódobogásra neszelnek *fel* a bakák. Lószerszám is csillog a vörös fényben. Kis fekete ló *gurul ki* a ködből, tisztí sarkantyú pengését is hallani.”

A „hajnalon innen, éjfélén túl” – népmesei fordulat; föltételezem, bár bizonyítanom lehetetlen, hogy Móra kézírásában *éjfelen* lehetett, és csupán a banalizáció, a nyomdai szedő szokványa, megszokása tétette föl az ékezetet. Az igeikötő *fel* változata a félegyházi Móra nyelvén természetesebb, mint a szegedi *föl*, amelyet Tömörkény és Juhász Gyula következetesen használt. (A következetlenség itt is a nyomdai szedők számlájára írandó.) Móra gyerekkorában és nyilván utána is sokáig bizonyára *fél* alakot ejtett, és csak a köznyelvi hatásra sajátíthatta el a nyílt *e*-s változatot. Írásaiban él ugyan a *föl* változattal is, de kisebb mértékben (1982: 174). Szemléletes kép, amint a ködből a kis fekete ló szinte *kigurul*.

A lovas, Ernest főherceg (1824–1899), a császári család tagja, kivételképpen népszerű parancsnok a soknemzetiségű hadseregben. *Pallas nagy lexikona* és *Révai nagy lexikona* még őrzi életrajzát. 1848-ban Itáliában a Garibaldi ellen harcoló osztrák hadtest parancsnoka; később hadtestparancsnok a magyar fővárosban, majd Csehországban a 3. hadtest parancsnoka, később grazi hadtestparancsnok. 1866-ban részt vett a königgrätzi csatában. 1868-ban mint lovassági

tábornok „létszám fölötti állományba soroltatott”. Kivételes népszerűségét Móra rögtön jelzi, amikor megint ragyogó nyelvi fogással nem mondja ki, csak érzékelteni, hogy a tábornokok mellett melegedők először ijedten fölugranak, de utána megnyugodva visszaülnek. Móra ezt a le nem írt előzményt a már így is „tömörített”, idézést szolgáló állítványba sűrítette:

„– Eh, csak az *Ernec vizitál!* – *kuporodtak vissza* az emberek a tűzhöz.”

Az affrikációs népnyelvi névalak és a följobbvaló látogatását jelentő katonai műszó megint a helyén van. Most az író külön bekezdésben jellemzi a magas rangú tisztnek és császári sarjnak átlagostól előnyére eltérő természetét:

„Erneszt főherceg, aki se[m] különösebben rossz hadvezér nem volt, se[m] a politikába nem *balkezeskedett* bele (amiért is a *genealógián* kívül semmi egyéb tudomány nem terhelte meg magát az emlékezetével), nem tartozott a *parádés* Habsburgok közé. Szeretett a *mundérviselő plebs* közé keveredni, evett-ivott egy *csajkából*, egy *kulacsból* a *mancsafttal*, s állítólag a császár minden katonájával a saját anyanyelvén tudott *diskurálni*, ami még akkor is rendkívüli nyelv*talentumra* mutat, ha ez a *diskurzus* csak annyiból állt, hogy »na, hogy megvagy?«”

Vannak a népnyelvbe fölszívódott idegen – főként latin és német – szavak. A *genealógia* nem ilyen: itteni alkalmazása megint az iróniát szolgálja Móra tollán: a császári, királyi, főúri családok származási táblázatában mindenkinek helye van, még ha tettei utóbb nem kerültek is a történelemkönyvek lapjaira, ahogy Móra szellemes gúnnyal írta: „semmi egyéb tudomány nem terhelte meg magát az emlékezetével”. A népnyelv befogadta idegen szavak egyrészt éppen az osztrák–magyar együttélésből, a közös hadseregből valók: a *mundér* (egyenruha), a *mancsaft* (legénység); másrészt a latinból: *plebs*, *diskurál*, *diskurzus*, *talentum*. A magyarországi latinságban az *s* nem *sz* hangértékű, hanem *s*. A bibliai *talentum* a régiségben és a nép ajkán inkább *taléntom*, de ezzel most Móra nem élt, mert itt maga beszél, nem valamely népi hőse. A *mancsaft* ma pejoratív árnyalatú (’gyülevész népség’), de történetünk idejében még egyértelmű katonai műszó (Mannschaft).

Jóindulatú tréfákozás Móra részéről a rokonszenves osztrák főherceg kezdetleges nyelvtudásával való példálózás. Azután, megint a formális kijelentés és a belső tartalom gunyoros ellentétével, így folytatta:

„Ezúttal azonban komolyabb téma körül forgott az Ernec érdeklődése. Ki-aludt a pipája – a porcelán burschpipa divatja járta akkor az uraknál –, és szeretett volna tűzhöz jutni.” Múzeumi tanulmány tárgya lehetne, milyen volt a deák-pipa (Bursch: legény, egyetemi hallgató), amelyet a főherceg kedvelt. A *Magyar néprajzi lexikon* 4. kötete (249) közli rajzát, de hogy ilyen lehetett-e, nem tudhatjuk. Mindenesetre Móra ezzel a tüzetes megjelöléssel is egyrészt hitelesíti mondandóját, másrészt fokozza a helyzet hangulatát.

„Hát tűz volt ott annyi, hogy disznót lehetett volna nála pörkölni, de hosszú út az, míg a téli szélviharban az őrüz paraszából pipafüst lesz egy lovas ember szájában, aki *nem akar leszállni a lóról*.” Ebben egyetlen bírálat lappang: a kedvelt és népszerű főherceg azért odáig mégsem ereszkedik le, hogy amikor

katonái ott vannak a közelében, és szolgálatukra méltán számíthat, evégett vegye a fáradságot, hogy leugorjék lováról...

Most népmesei hármasság következik:

„Először az oláhokhoz fordult a főherceg. Szanaszét ugráltak, ahogy a kis fekete ló megállt mellettük.

– Ne ugráljatok, *brátye*, csak egy kis tüzet adjatok a pipámba.

Szaladtak is a *brátyék* parazsas végű gallyakkal, de mire a pipáig értek velük, akkorra kinek a szél kapta el a tüzes fejét, kiét a havas eső égette hamuvá.” Megint stílusos, ahogy a román katonákat nem csak a főherceg, hanem az író is saját nyelvükön nevezi *barátnak*, *testvérnek*.

Másodszor:

„A főherceg mormogva ugratott a legközelebb melegedőkhöz. Itt szerbek tartózkodtak, azok már okosabbak voltak. Egész gerendát emeltek ki a tűzből, azzal se[m] szél, se[m] hó nem bír, viszont a lovacska se[m] tudta elgondolni, miért akarják a szemét tűzzel kiverni, mikor ő igazán senkinek se[m] vétett. Rántott egyet magán, fölágaskodott, szügyébe vágta a fejét, és úgy vitte vissza a lovasát az éjszakába, mintha a sátán ösztökléne pokolbeli piszkavassal. A tábornokok mellől csendes vigyorgással néztek utána. Mert népszerűség ide, népszerűség oda, egy tábornok *mégiscsak akkor a legnépszerűbb, mikor elszalad vele a ló.*”

Ezt a dőlt szövegrészt már magyaráznom sem kell: Móra nem tudta megtartóztatni magát, ha bármiből, akár jelképesen is, iróniát volt képes kiaknázni.

A mesei hármasság utolsó része terjedelmesebb az előző kettőnél. Ennek az első fele csak előkészíti a lényegesebb másodikat.

„A főherceg azonban nem hagyta magát. Utóvégre ha egy főhercegnek pipázhatnékja támad, neki jussa van épp olyan makacsnak lenni[e], mint más *animal fumans*nak. És hogy az Ernek milyen emberséges ember volt, abból látni legjobban, hogy se[m] alarmit nem fúvatott, se[m] egy falut föl nem gyújtatott *fidibuszért*, hanem megint sorba vette a tüzeket.”

A formai és a tartalmi ellentmondás arra a Lenin humanitásáról szóló „szovjet” anekdotára emlékeztet, amely szerint a bolsevik vezér csupán elkergette az ablaka alatt zajongó, játszó gyerekeket, pedig – agyon is lövethette volna őket! Az *animal fumans* (‘füstöl[g]ő állat vagy lény’) talán az egyetlen kifejezés (lehet, hogy Móra tudóskodó csinálmánya, egyszer használt kifejezése, **hapax legomenon**-ja), amely nem illik az elbeszélés szókincsébe. Alig hiszem, hogy Linné ismert ilyen állatfajt. Az *alarm* (‘riadó’) és a *fidibusz* (‘szivar, pipa gyújtására használt faszilánk vagy összesodrott papír’) már ismét helyet és időt jellemez.

Még mindig a mesei hármasság harmadik részében járunk:

„Csakhogy a tüzek egymás után földadták a küzdelmet az egyre tombolóbb vihar ellen. Az már akkor valóságos *burána* volt, az a hózivatar, amely a *szarmát* síkon lovastól szokta felforgatni a *telegákat*. A bakák közelebb szorultak egymáshoz, összevetették a vállukat, és ügyet se[m] vetettek rá, hogy a lovacska odatopogott melléjük. Ilyen istenítélet időben nincs *diszciplína*. Különben se[m] igen lehetett látni a *jégtűhullásban* semmit. A főherceg legfől-

jobb a füle után igazodhatott. Ahol néma maradt az emberkupac, ott tótok bújtak össze. Ahol csúfondárosan morogtak vissza a hó *alul*, ott cseheket sejdíthetett, ahol dühös morgás hallatszott, ott horvátokat, mert azok mindig híres mérges emberek voltak.”

A *burána* jelentését értelmezőként maga az író fejti meg olvasójának („az a hózivatar...”); németesen megcsonkított *szarmát* nálunk inkább *szarmata* alakban ismerős. *Telega* helyett írhatott volna Móra szekereket, de ő éppen ennek a jellegzetes orosz kocsifajtának a szavával akarta visszaadni a hely szellemét. A lovastól alak megint szeplő az író nyelvében: az egyetemen természettudományos szakokat tanulván, nyelvészetet nem, ő sem érzékelte, hogy a *-stul*, *-stül* más, mint a *-tól*, *-től* (vö. 1982: 164). A latin *diszciplína* inkább műveltebb rétegnyelvi szó; a Monarchia katonanyelvében a *reglama* járta. A *jégtűhullás* első pillantásra ismét Móra egyszeri leleményének, **hapax legomenon**nak látszik, ám összetételének első két tagját, a *jégtűt* már Czuczor–Fogarasi ismerte, és az ÉrtSz. ’csapadékként keletkező, túszerűen vékony kristályos jég’ jelentésben szaknyelvi, meteorológiai szóként közli. Így elvben elképzelhető, hogy Móra előtt már használta valaki a bővebb összetételt, a *jégtűhullást* is. A magyar szemléletet tükröző sajátos „nemzetkarakterológiában” kritikusan benne rejlik a nemzetiségek oly jellemző viszonya a Monarchiához. Ezzel alapjában Móra is egyetért. Úgy látszik, Mórának csekély érzéke volt a központosítás, az írásjelek iránt. Mert ha lett volna, akkor a három *ahol* közül kettő elé nem pontot vagy vesszőt, hanem pontosvesszőt tesz.

Most következik a harmadik meseelem lényegi része, szinte folytatva az iménti nemzetkarakterológiát, most a magyarságra alkalmazva. Móra fajtájára, fajtánkra. Tagadhatatlan, hogy Móra is büszke rá. A szlovákok, csehek, horvátok összehújtak.

„Valahol messze pislogott még egy máglya, abban magyarok tartották a lelket: mind csikósok, gulyások, valamennyien pásztortűzszakértők. Ahogy *oda-botorkált* a kis ló, összevillant a legények szeme:

– Csak ide szorult tűzért a német!

Paul már akkor söpörgette is egy *venyigével* a szép *menyecskeszemű* paraszakat – a bal markába, s ahogy a főherceg közel ért, fölugrott, *szalutált*, és oda nyújtotta neki az eleven parázstartót.

– *Alásan* jelentem, itt állok a parázssal!

– *Keszenek* – *hajolt le* a főherceg a lóról, s abban a percben egy *illojális* szélroham kikapta az ajkai közül a porcelánpipát.

Persze puhába esett, nem is tört csontja, de keresni kellett, s míg Paul jobb kézzel tapogatott utána a hóban, baljában mint égő áldozatot tartogatta a paraszat. S mire a pipa visszakerült a főherceg szájába, s Paul a jobb keze hüvelykujjával és mutatóujjával beleigazgatta a legelevenebb paraszat, és megadta jó szívvel a *használati utasítást*, hogy »no, most már csak szíjja az úr«, – akkorára úgy összeégett a bal tenyere, hogy holta napjáig hordta a jegyét. »Szolgálati időm emlékére.«”

Kell-e magyarázni a *venyigét* meg a *menyecskeszemű* jelzőt? Félő, hogy a mai olvasónak már igen. Mert a *venyige* nem csak szőlővessző, hanem rőzse-

gally is. A menyecske pedig még nem fáradt bele az életbe, vidám, élénk; a metaforát megfordítva éppen azzal a hasonlattal jellemezhetnénk, hogy a szeme tüzes, mint a parázs. Móra, ha jó magyarságra törekszik, írhatott volna *tisztelgett* alakot is, de tudta, hogy hitelesebb a *szalutált*. A *keszenek* olvastán jövünk rá, hogy Móra korábban, amikor a főherceg nyelvtudásáról beszélt, már előkészített bennünket arra, hogy – ha akcentussal is – de Ernec saját nyelvén szól katonáihoz. A *hajolt le* szintén tömörítő idézés: *mondta és lehajolt*, vagy *szólt lehajolva* helyett áll. Ha szélroham kapja az *illojális* jelzöt, ebben is a groteszk ellentét hat: egyszersmind jellemzi az elbeszélés tárgyának környezetét, légkörét; hiszen a főherceg az alattvalóitól megkapta a lojalitást, a szélroham azonban nem tiszteli a hatalmat... A *használati utasításban* újfent szelíd tréfa van. A Mórától is idézőjelbe tett utolsó mondat keserű gúny. Éppen tudatos tömörségével, szűkszavúságával válik megdöbbenítővé. Hajdan minden kiszolgált katona fölakasztotta otthon a falra katonaképét, különösen ha messzi országrészekben szolgált, s háttérül a fotográfus odaillesztette a hegyes-völgyes tájképet is. Ez a típuskép viselte az aláírást eleve odanyomtatva: *Szolgálati időm emlékére*. Török Nagy Pálnak úgy látszik, nem tellett fotográfiára; ő maradandóbb emléket hozott haza nyolcesztendő katonáskodásából: összeégett bal tenyerét.

Ám ezzel még nincs vége Móra szelíd szavú, mégis gyilkos társadalomkritikájának.

Befejezés

Az előbbi mondat alá, középre csillagot tett; ezzel maga jelezte elbeszélésének kompozíciójában a befejező részt. Ez sokban hasonlít ahhoz, amelyet Tömörkény elbeszéléseinek szerkezeteként Ortutay Gyula **kettős kompozíciónak** nevezett. Tömörkény esetében ez azt jelentette, hogy az író novelláinak egy részében a szerkezet két részre oszlik: „egy hosszabb, bevezető részre s egy rövid, tömör, dramatikus részre: csattanóra” (Ortutay Gyula 1934: 90). Móra most tárgyalt elbeszélésében rövidebb a bevezető, előkészítő rész; hosszabb, érdemibb a voltaképpeni történetet előadó második rész. S ő, mint mindjárt látjuk, mindezt megtoldja még egy valóban rövid, sokszor csak bekezdésnyi harmadik résszel, a tanulságot szellemesen megfogalmazó csattanóval.

„*Hát* aztán megszolgálta-e kendnek az Ernec az emberségét? – kérdeztük Paul bácsit, valahányszor disznótoron, lakodalomban szóba került a *virtus*.

– *Hát*. Meg ám. Nagyon rendes ember volt az Ernec. A saját *acskójából* kínált meg egy pipa dohánnyal.

Hát ezért nem egészen alkalmas nemzeti *szimbólumnak* a Paul. Mert a nemzet mindig úgy égette össze a kezét, hogy egy pipa dohányt se[m] kapott érte.”

Kettőt is csavarintott az író elbeszélésének csattanójául. Az elsőt az olvasó rögtön megérthette: Paul – Móricz Zsigmond *Boldog emberének* előképe – igénytelenségében nagyon meg volt elégedve a főhercegtől kapott egy pipa dohánnyal. De Móra szavakban ellentétére fordította, valójában az egész magyar

népre, a magyarságra, fajtájára terjesztette ki a tanulságot: a nemzet a másokért hozott áldozataiért – egy pipa dohányt sem kapott. Az *acskó* jellegzetes népnyelvi elvonás a *zacskóból*.

Móra sok írását fejezte be aforizmaszerű csattanós tanulssággal. Nem mindegyik áll meg önmagában, többségük csak az előzményekkel együtt érthető. Néhány ilyen idézek ízelítőül: „El lehet engem hallgattatni, csak a kalapom kell kibélelni aranykrajccárral” (*Én és a zene*). „Szegény apám szélső függetlenségi volt világéletében” (*Tetrakontaoktaéderek*). „Az nem baj, hogy én harmadik osztályon szoktam utazni, mert abból nem lesz háború. Hanem az nagy baj, hogy mindenféle népek különvonaton járó nagyurai nem szoktak harmadik osztályon utazni” (*Harmadikon*). „Ezt pedig annak a bizonyására írtam meg, hogy a tekintélytisztetletet nem most találták ám ki Magyarországon” (*A gyevi törvény*). „Hála Istennek, most már nem ilyen szigorúak etikett dolgában az emberek” (*Virágnyelven*). „Látod, így kell a magyar embernek még azt is a külfölditől megtanulni[a], hogy mennyit ér a kutyája. Most meg én mondtam, hogy »nono«. Nem csak a kutyáival van így a magyar ember” (*Triász és társai*). „Jó az nekem a magyar kultúrfölényt bizonyítani olyan pillanatokban, mikor nagyurak teszik előttem illuzórikussá” (*Kéményseprőéknél Szőregen*). „Akkor szeretnek bennünket igazán, mikor már nem vagyunk, s nem az örömekért, amiket mi adtunk, hanem a fájdalmakért, amelyeket mi kaptunk” (*Úri kalap*). „Egyebet se csinálunk tíz esztendő óta, csak megesszük a békát” (*Sic transit gloria Hunniae*). „Sok rosszat el lehetett mondani az osztrák generálisokról, de azt meg kell nekik adni, hogy soha háborút el nem vesztettek anélkül, hogy okát ne tudták volna találni” (*Destruktív piaristák*). „Mondják, hogy azóta fekete minden kulcslyuk, s hogy azóta nem félnek a diplomaták semmitől, mert tudják, hogy az ördög nem viszi el őket még közkívánatra sem” (*Mióta fekete a kulcslyuk?*). „Én csak azért vállalom belőle a felelősséget, ami tetszik az olvasónak. Ami nem tetszik, arról azt kell gondolni, hogy jól volt az írva, csak rosszul volt szedve” (*A saját kézírásomról*). „Utoljára még a halottak csontjai is összebékülnek egymással” (*Királyok a föld alatt*). Van, hogy a tanulságot már elbeszélésének elején szentenciába foglalja: „Mert az mindig úgy volt, hogy minden rendes nemzetnek a maga divatja volt a legszebb, de azért a másét hordta” (*Az Asszonyok tüköré-ből*).

Régi nyelvhelyességi „szabály”, hogy *hát*-tal nem kezdünk mondatot. Igényes értekező prózában bizonyára nem: pongyolaságnak hat. De az élőbeszédet híven tükröző szépirodalmi műben, íme, Móra egymás után háromszor is *le mer*te írni. Tudta a szabályt, de azt is, hogy mikor lehet, mikor kell megszegni (Péter 1982: 163). Igazolva ismét Bárczi Gézá: „Igaz, hogy néhány örökölt, szigorú nyelvtani szabályunkat olykor áttöri, de ezzel csak közvetlenségét emeli ki” (i. h.).

Következtetések

Amikor a Magyar Nyelvőr Móra Ferenc születésének századik évfordulója alkalmából kérdést intézett néhány munkatársához, hogyan vélekedik Móra sajátos stílusáról a mai igényes olvasó (1982: 325), a hozzászólók

(Martinkó András, Baránszky Jób László, I. Gallasy Magdolna, Szende Virág) szinte fönttartás nélkül dicsérték Móra nyelvművészetét. Egyedül Baránszky emlegette a tárcastílussal járó olykori modorosságát, szecessziós keresettségét (uo. 330). A tanárnők főként az ifjúsági író kedveltségét, meséinek pedagógiai kihasználhatóságát hangsúlyozták. „Móra: biztos hatású tananyag” (I. Gallasy Magdolna, uo. 331); „jól lehet Mórával mai nyelvünket tanítani” (uő, uo. 332). A nyelv- és irodalomtudós Martinkó András ugyancsak a „beszédszerűséget” és „az azonosuló könnyes humort” emelte ki Móra nyelvének legfőbb jellegzetességéül (uo. 326, 328). Figyelemre méltó, amit Móra stílusának korszerűségéről mondott. „A művészi érték nem változik, mindig korszerű – de a befogadók (olvasók, hallgatók, nézők) közösségének befogadó hajlama, képessége és lehetősége, szelektáló igénye annál inkább és egyre sűrűbben. Kétségtelen, hogy napjaink közönségének társadalmi, kollektív érvényű befogadó mechanizmusa más, mint ezelőtt 50–60 esztendővel, Móra Ferenc korában. A lét meghatározza a tudatot, a mai (40–50 éven aluli) olvasó tudatában az a nép (s az a nemzet), mellyel s melynek nyelvével Móra Ferenc oly szépséges emberség színe alatt azonosult, már nem létezik, a vele kapcsolatos világ-, nép- életábrázolást, az azonosulást kísérő érzelmi viselkedést így az említett olvasóközönség könnyen regényesnek, fiktívnek vagy érzelmesnek, a mesébe fordítottnak, azaz nem valóságosnak, nem igaznak érezheti, ez pedig a művet – mint igazságot – hiteltelenítheti (a magam példájából tudom: az én életrsorsomat a fiatalság egyszerűen nem hiszi el, kitalációnak minősíti), s minden ilyen lelki-esztétikai mozdulat a befogadás teljességének, őszinteségének rovására megy. Nem lepődöm meg azon, hogy Móra életművéből egyre inkább a gyermekvilágban – tehát egy mesére, csodára, kalandra, furfangosságra és tiszta jóságra »felkészült« világban – játszódnókat szedik elő” (uo. 328).

A kérdésre, vajon mely olvasói réteg élvezheti igazán Móra nyelvi-stílusbeli értékeit, Martinkó András csaknem húsz éve először Mórát az egyetemes magyarság írójaként méltatta, majd annyit engedve, hogy ezen belül nem mindenkihez egyformán juthat el a Móra életművéből fakadó élmény, ezt válaszolta: „Legalkalmasabban tehát az az olvasó »réteg« fog kapni nyelvi, stíláriis élményt Móra Ferenc olvasásától, amelyik esztétikailag elég művelt, a befogadói dialógusban elég érzékeny a nyelvi-stílusbeli szépségek felismerésére és átélésére. Ez a réteg egybe kell hogy essen azokkal az olvasókkal, akik nyelvi-stíláriis élményt szereznek Balassitól és Pázmánytól, Csokonaitól és Mikestől, Vörösmartytól, Petőfitől, Aranytól éppúgy, mint Keménytől, Mikszáthtól, Móricztól, Kosztolányitól, Weöres Sándortól és Németh Lászlótól stb. Nem eshetnek egybe ezek az olvasók persze azokkal a sznobokkal, akik senkit sem tartanak olvasásra érdemesnek, aki nem zavaros-kuszált, kiagyalt s esetleges szókapcsolatokból »építkező«, mindenképpen meghökkenteni akaró stílusával »modern«, s elutasítják, aki ellenkezőleg egy történeti fejlődés egyik történelmi pontján állva – ma is érthető, befogadható, ma is megmosolyogtatóan vagy megríkatóan ember, művész – és örök” (uo. 329).

Én azonban ma tovább mennék. Azt tapasztalom, hogy ami Móra stílusában – mint kimutattam – nagy érték, egyben mai olvashatóságának legnagyobb tehertétele. A sajnálatos antinómiát, kibékíthetetlen ellentmondást éppen az jelenti, hogy a kort, helyet, légkört olyannyira jellemző szavai és mind a múltra, mind jelenére utaló, zárójeles vagy nem zárójeles megjegyzései, amelyek a művelt és hozzáértő, a történelemben járatos olvasót fokozott élvezettel töltik el, a mai átlagolvasó számára megnehezítik az életmű megértését és a benne való gyönyörködést. *A fajtám* e tekintetben is mintája lehet az egész életmű ilyen megítélésének. Talán a regények némiképpen kivételek; bennük kevesebb az ilyen romlékony elem.

Móra műveire fokozottan érvényes Martinkó András találó tétele: „Semmiféle, ötven esztendősnél idősebb irodalmi művet nem lenne szabad kiadni kommentárok és magyarázatok nélkül, mivel egyetlen irodalmi műnek sem árt, ha legalább nyelvileg értjük” (1974: 192).

S éppen itt tapasztaljuk a másik ellentmondást, a textológia egyik antinómiáját: míg a kritikai kiadásokat, amelyek tudósoknak, tanároknak, egyetemi hallgatónak, érettségiző diákoknak készülnek, bőven ellátjuk nyelvi és tárgyi jegyzetekkel, az ún. népszerű kiadásokból a kiadók rendre megtakarítják az ezzel járó csekély költségtöbbletet, és éppen ezért csorbítják klasszikusaink megértését, s így hovatovább leszoktatják az olvasót köteteik forgatásáról. Könyvkiadóinkat tervszerű meggyőzéssel rá kell vennünk, hogy a Martinkó-tételnek megfelelően a klasszikusok műveit csak a nélkülözhetetlen magyarázatokkal együtt adják ki.

De vajon klasszikus lett-e Móra Ferenc? Nagy Péter szerint (Rosta, 1969. 69–9) sem szemlélete, sem alkotásai nem teszik klasszikussá. Móra maga többször leírta: „Nem sok reményem van rá, hogy klasszikus legyek valaha” (*Vasút akar lenni*); „énbelőlem sohasem lesz érettségi tétel” (*Négy apának egy leánya*). Goda Gábornak is azt írta 1933. február 15-én: „Ne tessék attól félni, hogy érettségi tétel lesz belőlem...”

Az ÉrtSz. szerint a klasszikus: remekíró. „Különösen kiváló, maradandó műveket létrehozó művész vagy tudós.”

Ebben az értelemben Móra vitathatatlanul klasszikus volt.

SZAKIRODALOM

- Bárczi Géza 1979. Ének a búzamezőkről. In: Péter László (szerk.): *Somogyi Könyvtári Műhely* 1. Szeged. 1–4.
- Bán Ervin 1982. Az idegennyelv oktatás új törekvései és az anyanyelvi nevelés. *Nyr.* 106: 325–31.
- Czuczor–Fogarasi 1862–74. *A magyar nyelv szótára*. MTA, Pest.
- Fekete János 1984. Móra félegyházi modelljait felsorakoztató adattár. In: Péter László (szerk.): *Somogyi Könyvtári Műhely* 110. Szeged.
- Harsányi Zoltán 1986. *Stíluselemzések*. Tankönyvkiadó, Budapest. 163.
- Herczeg Gyula 1954. Egy sajátos mondatforma Tömörkény és Móra stílusában. *Nyr.* 78: 203–10.

- Martinkó András 1974. Az irodalom – tárgyi világ is. In: Illés László (szerk.): *Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve* 11. 192–3.
- Móra Ferenc. A fajtám. In: Vajda László (szerk.): *Véreim és parasztjaim*. Magvető Kiadó, Budapest, 1958.
- Móra Ferenc 1879–1934. *Az aranyszörű bárány*. Szerk.: Péter László. LAZI BT, Szeged, 1989.
- Ortutay Gyula 1934. *Tömörkény István*. Magyar Irodalomtörténeti Intézet, Szeged.
- Péter László 1996. Móra és Bécs. „Azok a szép (?) napok...” In: Fried István (szerk.): *Tanulmányok a Monarchia irodalmairól*. Szeged. 24–44.
- Péter László 1982. Móra Ferenc stílusához. *Nyr.* 106: 163–74.

Péter László

A bécsi grammatikák és a közép-európai nyelvtanok

II.

1. Az ábécéskönyvekről szólva láttuk, hogy a Felbiger szerkesztette Namebüchlein mintául szolgált a korabeli magyar, horvát, burgenlandi horvát és szlovén (vend) ábécék számára a különböző betűtípusok megtanításában és begyakoroltatásában, a szótagolás és az értelmes olvasás képességgé fejlesztésében, valamint – nem utolsósorban – az oktató-nevelő célú olvasmányokban. A Methodenbuch részletes útmutatásokat fűzött az elemi iskolai tanulmányokhoz, kitért valamennyi készség fejlesztésére, sőt az olvasásban jelentkező hibák elemzésére is (Panholzer, J. 1892: 173–81).*

Az írás- és az elemi olvasáskészség kialakítását a nyelvtan alapjainak elsajátíttatása követi. Az alapkoncepció szerint elemi iskolai tananyagot anyanyelven kell megtanítani, a felsőbb fokú tanulmányokat azonban német nyelven kell (és lehet) folytatni. Ennek megfelelően először le kellett fordítani a német iskolai nyelvtanokat a Monarchia valamennyi népének nyelvére, majd pedig ezek mintájára anyanyelvi nyelvtanokat kellett írni, azaz az *Anleitung zur deutschen Sprachlehre* (később: *Verbesserte Anleitung...*) című tankönyvet az anyanyelv alapfokú leírására adaptálni. Ezért van az, hogy a fentebb említett különböző anyanyelvi nyelvtanok – amelyek közül a következőkben részletesebben kettőt mutatok be – pontosan követik a német grammatika ötös felosztását, belső tagolását és definícióit is. A tagolás a következő:

1. Die Rechtsprechung oder die Rechtlesung
2. Die Tonmessung
3. Die Rechtschreibung
4. Die Wortforschung oder die Wortänderung
5. Die Wortfügung

Az anyanyelvi nyelvtanok tehát idegen nyelvi modell alapján íródtak. A leírás nyelve viszont nem a német, hanem a megfelelő anyanyelv (magyar, szláv stb.). A népiskolák (nemzeti iskolák – Nationalschulen) számára előírt nyelvtan alapját magától értetődően az olvasás- és íráskészség kialakításának kellett képeznie, „deshalb nimmt in Felbigers berühmten 'Methodenbuch' die Information über Buchstaben, Buchstabieren, Lesen, Schreiben sowie über die deutsche Rechtschreibung...viel breiteren Raum ein als das, was von der deutschen Sprachlehre mit ihren sonstigen Abschnitten gesagt wird” (Keipert, H. 1991: 31). Ez a magyarázata annak is, hogy a nyelvtankönyv első három része külön kiadásban is megjelent. A legnagyobbbrészt Gottsched alapján készült *Verbesserte Anleitung* kiemelten foglalkozik a helyes kiejtéssel, azaz a helyes beszéd, a hangsúly, a hanglejtés és a megfelelő hangszín közlési funkció alapuló szabályaival. Ebben a részben és a szoros értelemben vett prozódia taglalóban (Die Tonmessung) a latin iskolai nyelvtanok közvetett hatása tükröződik (vö. Jellinek M. H. 1913: 233).

* Az irodalomjegyzéket ld. Nyr. 122[1998]: 188–9; jelen tanulmány végén csak az ott nem szereplő műveket tüntetem fel.

A következőkben a helyes beszédéről és olvasásról szóló részt mutatom be az alábbi nyelvtanokban:

1. Anleitung zur deutschen Rechtlesung und Rechtschreibung zum Gebrauche der National-schulen in dem Königreiche Ungarn, und den damit verbundenen Staaten. Ofen 1780.

2. A' Magyar Nyelv Tanításának Két Részei. Az Igaz Kimondás, és az Igaz Írás. A' Nemzeti Oskolákra Alkalmaztatva. Budán... 1779.

3. Napùchenye vu Horvátzko Pravopiszanye, z-Pravo-chtényem, y** Glaszo-merenyem, za potrebnost narodnih skol Vugerszkoga, y Horvatzkoga Országa. Anleitung zur croatischen Rechtschreibung, nebst Rechtlesung, und Tonmessung, zum Gebrauche der Nationalschulen im Königreiche Hungarn, und Croatien. Pritzkano vu Budimu... 1780. A magyar változat Révai Miklós munkája, a horvát nyelvtan szerzőjét nem ismerjük. Ismeretes azonban ugyanebből az évből ennek a német grammatikának egy szlavóniai horvát nyelvjárásban írott változata is: Uputjenje k' slavonskómu pravopisanju za potrebu narodnih ucsonicah u Kraljestvu Slavónije. Anleitung zur slawonischen Rechtschreibung zum Gebrauche der Nationalschulen in dem Königreiche Slavonien. Ez Antun Mandić zágrábi tankerületi főigazgató munkája, mely követi ugyan a Felbiger-féle mintát (vö. Bockholt V. 1990: 54), azonban a helyes beszédéről és olvasásról szóló részt nem tartalmazza.

A szóban forgó szakasz három kisebb egységre tagolódik:

1. Von der Erkenntniß der Buchstaben

A' betűknek esméretekről

Od poznanya szlov

2. Von dem Buchstabiren

A' betűfoglalásról

Od shlabekuvanya

3. Von dem Lesen

Az olvasásról

Od chténya

Az első egység ismét három részegységet tartalmaz: ismerteti a betűk számát, felosztását és leírja kiejtésüket. A meghatározások mintája természetesen a német. Példaként a magánhangzó és a mássalhangzó meghatározását idézem:***

Ein *Selbstlauter* ist derjenige Buchstab, welcher ohne Beihilfe eines andern Buchstaben deutlich kann ausgesprochen werden.

A' *magánhangzó* betű az, melyet más betűnek segítése nélkül értelmesen ki lehet mondani.

Szamogalsznik je szlova, koja prez pomochi druge szlove izgovoritisze more.

Ein *Mitlauter* ist derjenige Buchstab, welchen man ohne Beihilfe eines Selbstlauters nicht aussprechen kann.

A' *mássalhangzó* betű az, melyet magánhangzónak segítése nélkül ki nem lehet értelmesen mondani.

Zkupglasznik je szlova, koja prez pomochi szamoglasznika izgovoritisze nemore.

A magánhangzók felosztása is a német nyelvtan felosztásához igazodik azzal, hogy amennyiben az érintett hangnak vagy hangkapcsolatnak nincs magyar vagy horvát megfelelője, akkor erről külön megjegyzést olvasunk. Így például:

** Az egyes horvát grafémák magyar hangértéke a következő: *ch* – *ty*, *cs*; *z* – *z*, *sz*, *s* = *s*, *sz*, *zs*; *sh* – *s*.

*** Az eredeti helyesírást megtartottam, csupán az / helyett írok s-t.

A német felosztás:

1. Einfache Selbstlauter: deren sind 5, nämlich: *a, e, i, o, u*.
2. Eigentliche doppelte Selbstlauter. Doppelte Selbstlauter, sind zween Selbstlauter, welche man zusammen dergestalt (!) ausspricht, daß man zugleich den Laut eines jeden höret, sie finden sich, wo das *i, y*, oder *u*, nach einem andern Selbstlauter folget; dergleichen sind: *ai, ay, au, ei, ey, eu, oi, uy*.
3. Uneigentliche doppelte Selbstlauter. Diese sind, *ö, ũ*.
4. Verdoppelte Selbstlauter: *aa, ee, oo*.

A magyar felosztás:

1. Együgyű magánhangzók
  - a) Rövid együgyű magánhangzók, úgy mint: *a, e, i, o, u, ö, ü*, melyek rövideden mondatnakki.
  - b) Hosszú vagy ékezett együgyű magánhangzók, úgy mint: *á, é, í, ó, ú, ő, ű*, melyek hosszasan 's húzva mondatnakki.
2. Kettős, vagy dupla magánhangzók.
  - a) Valóságos kettős magánhangzók nem annyira mi nálunk, mint Deák, és egyéb idegen nyelvbenn. Ez ott vagyon, a'hol *i, y, u* valami más magánhangzó után esik, p.o. *ai, ay, au, aeu, ei, ey, eu, oi, uy*.
  - b) Nem valósággal kettős magánhangzók, a'hol kettő, a'vagyis dupla a' magánhangzó, de nem mind a' kettő, hanem tsak az egyike mondatikki, valamint a' Deákoknál, és a' Németeknél az *ae, oe, ui*.

A horvát felosztás:

1. Tverdi iliti ztálni, kakti; *a, e, o*.
2. Premenylivi, koji vechput poztane u zcupglaszniki, kakti *i, y, u*.
 *Dvoj-glaszniki nizu Horvatom vu navadi ('kettőshangzók a horvátban nem szokásosak').

A német felosztási szempontok a magyar nyelvtanban megmaradnak. A 2a) és 2b) pontban utalást találunk arra, hogy ezek inkább a deákra (latinra) és egyéb idegen nyelvekre (pl. a németre) jellemzőek. A horvát nyelvtan felosztása elűt a némettől, mivel csupán két csoportot különböztet meg: erős vagy állandó, illetve változó magánhangzókat. (Földi János nyelvtanában a magánhangzókat durvákra és gyengültekre osztja („A' magánhangzók a' meny-/nyiben egymással társasok, ismét osztatnak *Durvákra* és *Gyengültekre*. Durvák ezek: *a, o, u*. Gyengültek: *e, ö, ü; I* ezek között közép helyet foglal, és hol egyikhez, hol másikhoz tsatolja magát.” Földi János Magyar Grammatikája. Közzéteszi Gulyás Károly... Budapest 1912: 43). Földi szól még ún. *foglalthangokról*, amelyek „két magánhangzóknak egybefoglalásokból léznek”, és amelyek „más nyelvekben különb különb félék vagynak” (Földi J. i. h.). Valóságos, igazi foglalt hangnak Földi azokat tekinti, „mellyekkel élt Ország Bírája Gróf Kohári István, az ő Verseiben, néha Poétai módon Foglalthangoknak vévén e két magánhangzókat: *ea*, ezekben: *reám, reád, reá, Leány* és *ei*, ezekben: *eleibe, eleikbe*, sat.” Majd hozzáfűzi, „Ezekhez adom én e következőket: *ai, ei*, az illy szövégekben: *Római, Pápai, szavai, tavai, mezei, erdei, vizei*, sat. Ezek ugyan magokban nem Foglalthangok, hanem különös magánhangzók...” (Földi J. i. m. 44). Földinél tehát a német iskolai nyelvtan *eigentliche doppelte Selbstlauter* kategóriája szerepel.

A 'foglalt hang' mint a diftongus magyar megfelelője már Gottsched nyelvtanának magyar fordításában is megjelenik: A' Diphthongusok, vagy két magánossan hangzó betűk, ha egy részében a' szónak *öszve foglaltatnak* (az én kiemelésem, Ny. I.), mindenkor hosszan mondatatnak-ki...az

ai, ei, és eu, majd tsak nem egy formán mondattatnak-ki...” (Új Német Grammatika... melyet nagy részént néhai Gottsed lipsiai professornak könyveiből szedegetvén, sok példákcal és gyakorlásokkal bővítvén és a’ Magyar Nemzetnek értelméhez ’s hasznához alkalmaztatván leg-először magyar nyelven írt és nyomtattatott Kratzer János Ágoston... Posony 1787). A német felosztást veszi alapul 1795-ben megjelent horvát nyelvtanában Marijan Lanosović (Marianus Lanosovich: Anleitung zur Slavonischen Sprachlehre... Ofen 1795). Definíciója szó szerint megegyezik a német nyelvtanével: „Doppelte Selbstlauter sind zween Selbstlauter, welche man im Slavonischen zusammen dergestalt (!) ausspricht; daß man zugleich den Laut eines jeden höret. Man findet sie, wo das *i*, oder *j* nach, oder vor einem andern Selbstlauter, besonders nach dem *e* folget. Dergleichen sind: *aj, ao, ej, ei, eo, oj, uj*. oder *ie, ij*, aber nicht je...” (2).

A mássalhangzók tagolásában is érvényesül a német minta.

A német felosztás:

1. Einfache Mitlauter; als *b, c, d...*
2. Zusammengesetzte Mitlauter:
  - a) trennbare Mitlauter sind welche niemals im Anfange eines Wortes beisamen stehen, diese müssen bei dem Abtheilen der Wörter getrennet werden, als: *ss, ds, lk, rt,...*
  - b) untrennbare Mitlauter sind welche im Anfange gewisser Wörter stehen, diese müssen, wenn man die Wörter theilet, ungetrennt beisammen bleiben; als: *bl, br, dr, fl, fr,...*

A magyar felosztás:

1. Együgyű mássalhangzók, úgy mint: *b, d, g, h, i(!), j,...*
2. Öszvetett mássalhangzók, p.o. *bb, dd,...*
  - a) Elválaszthatók, a’ mellyek a’ szónak elején soha együtt nem találtnak, és egymástól elis választatnak, ha a’ szónak közepén két magánhangzók között állanak, úgy mint *bb, dd, ff*, s a t. egyenlő öszvetett elválasztható mássalhangzók: *nl, nr, tk, sd*, s a t. nem egyenlő elválasztható mássalhangzók.
  - b) Elválaszthatatlanok, a’ mellyek bizonyos szavaknak elejeken együtt állnak, és a’ szó közepén többire együtt maradnak, úgy mint az *idegeneknél* (az én kiemelésem, Ny. I.): *bd, bl, br, cl, cr,...* mi nálunk pedig tsak a’ pótoló betűk közül számláltatnak ide a’ követezendők: *sz, ts, tz, zs*.

A horvát felosztás:

1. Prozi zkupglaszniki: *b, c, d, e(!), f,...*
2. Zektavleni zkupglaszniki
  - a) Razluchlivi...jeszu, koji na pochteku réchi nigdar zkup ne dojdú, ovi pri razdelenyu réchih imajusze razdrusiti, kakti: *ss, df, lk, rt,...*
  - b) Nerazluchlivi...jeszu, koji na pochteku réchih nahadyajusze, y zato pri razdelenyu réchih nerazdruseni zkupa oztaneju, kaktiszu: *bl, br, ch, cz, dv,...*

Mind a magyar, mind a horvát nyelvtan követi a német mintát. A magyar ismerteti a szabályt, de mindjárt hozzá is teszi, hogy az elválaszthatatlanság a magyarban csak az ún. pótoló betűkre vonatkozik.

A helyes kiejtésre a német nyelvtan öt fő szabályt ad. A magyar és a horvát nyelvtan követi ezek sorrendjét, de csak azokat veszi át, amelyek a magyarra, illetve a horvatra vonatkoztathatók.

1. Die Selbstlauter sollen in der Aussprache mit einander nicht verwechselt werden; Z. B. <i>haben</i> nicht <i>hoben</i> . <i>Die Sonne</i> nicht <i>die Sanne</i> .	A' magánhangzók a kimondásbann egymással össze ne kevertessenek, a'vagy egymás helyébe ne tétessenek, p.o. <i>alma</i> , nem pedig <i>olma</i> .	Szamoglaszniki vu izgovárjanyu némajusze zameniti. V.p. <i>ruka</i> , ne <i>raka</i> .
2. Die eigentlichen und verdoppelten Selbstlauter haben einen langen Laut, sie werden in der Aussprache nur für einen Buchstaben gehalten, doch muß man ihren doppelten Laut deutlich hören lassen. z. B. <i>Käufer</i> .	Az ékeztet magánhangzók-nak hosszas hangot kell adni.	—
3. Die uneigentlichen doppelten Selbstlauter gelten nur für einen Buchstaben; doch wird das <i>a</i> höher als das <i>e</i> , <i>o</i> tiefer als <i>e</i> , und das <i>u</i> tiefer als das <i>i</i> gehört. Z. B. <i>Rader</i> , <i>Bóden</i> , <i>Güte</i> .	—	—
4. Diejenigen Mitlauter, die in der Aussprache etwas ähnliches haben, unterscheide man deutlich von einem ander. Z. B. <i>b</i> von <i>p</i> , <i>d</i> von <i>t</i> , <i>g</i> von <i>ch</i> , man sage also nicht: <i>die Dage</i> , sondern <i>die Tage</i> ...	A' mással hangzók a' kimondásban egybe ne kevertessenek, p.o. <i>ollyan</i> , nem pedig <i>oljan</i> , sem <i>ollan</i> .	Zkupglaszniki, koji vu izgovárjanyu kaj zpodobni jeszu, dobro razluchitisze moraju, n. <i>p</i> , <i>b</i> od <i>p</i> , <i>d</i> od <i>t</i> , <i>v</i> od <i>f</i> nevelisze ada: <i>prat</i> moj, nego <i>brat</i> moj, né <i>téte</i> , nego <i>déte</i> , né <i>fí</i> , <i>fidim</i> , nego <i>vi</i> , <i>vidim</i> .
5. Die verdoppelten Mitlauter werden schärfer als die einfachen ausgesprochen, und der vorangehende Selbstlauter wird meistens kurz ausgedrückt. Z. B. <i>der Schall</i> , <i>wessen</i> , u.d.g.	Az összetett mássalhangzók keményebben fognak kimondatni, és az előtők való ékeztetlen magánhangzó többire gyorsan ejtetik, p.o. <i>toll</i> , <i>tollas</i> , 's a' t.	Podrugacheni zkupglaszniki <i>ostrésse</i> , kak proszti izgovarjajusze; n.p. <i>nassi</i> , <i>vassi</i> .

A betűk kiejtésének szabályait a német minta alapján a magyar és a horvát nyelvtan is részletesen leírja. Érdekes itt – egyebek mellett néhány olyan betű (=hang) kiejtésének szabálya, amelyek csak a németben vannak meg. Ilyen pl. a *ch*. A magyar grammatika megjegyzi, hogy ez idegen betű; a horvát átveszi a grafémát annak ellenére, hogy hangértéke más, mint a németben:

ch wird vor *r* und *s* wie *k* ausgesprochen. Z. B. *Christen*, *Wachs*.

ch betűk is idegenek, ezek helyett, csak *k* vagy *nálunk*.

ch izgovarjasze glászom razpuschanem, nego tverdése, n.p. *chujem*, *chekam*.

A kiejtésre vonatkozó leírás egyezik a magyar és a horvát nyelvtanban az *s* (=sz) esetében:

- sz (ʒ) soll härter als / oder s, gelinder als ʒ ausgesprochen werden, z.B. *fließen*, nicht *fließfen*.
- sz (ʒ) pótoló betűket pedig valamennyivel keményebben, és mintegy kígyó sziszegéssel fogak közt (az én kiemelésem, Ny. I.) po. *szász, szita, szív* 's a' t.
- sz (ʒ) chujesze mehko na pszichenye (az én kiemelésem, Ny. I.); n.p. *szám, szenicza*.

3. A második fő rész a betűfoglalásról szól. Ebből a szótag meghatározását emeljük ki:

Was eine Sylbe ist. Ein Selbstlauter, den man allein, oder mit andern Buchstaben auf einmal ausspricht, nennet man eine Sylbe.

A' szillabának, a'vagyis a' hangnak magyarázatja. Egy magánhangzót, melyet magán egyedül, vagy más egy, vagy több mássalhangzó betűkkel kimondunk egyszerre, hangnak nevezünk.

Kaj je szlovka. Szamoglasznik, koji poszeb, ali z-drüğum szlovum na jenput izgovorisze, szlovka imenujesze.

A szó meghatározásában a horvát nyelvtan egyezik a némettel, a magyar kevésbé. A német meghatározást három csoportra való felosztás követi:

Was Wörter sind. Wörter sind Namen, wodurch man zu erkennen geben kann, was man denkt. Es gibt

- a) einfache Wörter...die keinen Zusatz haben. Z. B. *Zorn*.
- b) Zusammengesetzte Wörter. Ein zusammengesetztes Wort ist, dem ein Wort oder mehrere andere Wörter angehängt werden. Z. B. *Hausmeister, Hofkriegskanzlei*.
- c) Verlängerte Wörter. Ein verlängertes Wort ist, dem entweder Vorsetz- oder Endsylben angehängt werden. Z. B. *geübt, sterblich, unsterblich*.

A' szavaknak magyarázatjuk. A' szavak gondolatjainknak szájjal tett kinyilatkoztatásai. Szavak által nyulatkoztatjukki azt szájjal, mit gondolunk.

Ha egy szóhoz más szót, a'vagy más hangot akasztunk, a' már foglalt, vagy többhangú szó fog lenni: az ilyen odaakasztás nélkül pedig azt csak együgyű szónak mondjuk.

Kajszu réchi. Réchi jeszu imena, po kojih chlovek more dati razmeti, kaj miszli. Jeszu.

- a) Prozte réchi...kojeszu prez vszakoga priloska. V.p. *dél, pun*.
- b) Zeztavlene. Zeztavlena rech je, kojoj jedna, ali visse réchi jeszu prilosene. V.p. *razdeliti, izpuniti*.

A magyar és a horvát felosztás sem tekinti külön csoportnak a képzett szavakat (n. verlängerte Wörter).

A szótag és a szó meghatározását a szótagolás szabályai követik. A szótagolás főszabálya a szóban forgó nyelvtanokban egyező. A különleges szabályokat (besondere Regeln) két kisebb részre bontva (in einfachen Wörtern – együgyű szavakban – vu proztih rechih – in zusammengesetzten Wörtern – foglalt szavakban – vu zeztavlenih réchih) tárgyalják a grammatikák.

4. A harmadik egység az olvasással foglalkozik. A magyar meghatározás, amely egyébként szó szerint követi a németet, külön kiemeli a helyes hangsúlyt, az értelmes kiejtést: „Az olvasás annyi, mint az előadott szavakat és tellyes értelmű szókötéseket *illendő szóhanggal, folyvást és értelmesen kimondani* (az én kiemelésem, Ny. I.), ugyanez az alapkövetelmény a német és a horvát nyelvtanban is megfogalmazódik: „...mit der gehörigen Stimme flüßig und verständlich...”, „z-narednum réchjum szlosno, y razumlyivo”. A német alapján a magyar és a horvát nyelvtan is ad rövid, praktikus mondatmeghatározást:

Ein Satz ist eine Rede, die ihren vollkommenen Verstand hat.

A'Szókötés olly beszéd, mellynek tellyes értelme vagyon.

Govorenye, koje ima szvoje zverseno razménye.

A meghatározás közös eleme a *teljes értelem*. A tanulóknak – úgy látszik – el kellett ezt a gyakorlati célú meghatározást sajátítaniuk annál is inkább, mivel az olvasás oktatásában az értelmesség követelménye állt az első helyen. A Gottsched alapján készült nyelvtanok (Gottsched hatása a horvát és a szerb nyelvtanírásban még a XIX. század közepén is kimutatható) általában nem adnak elméleti definíciókat, csupán „szókötési” vagy „szórakosgatási” regulákat (vö. Jachnow H. 1991). Az elemi iskolai nyelvtanok eléggé részletesen foglalkoznak az írásjelek használatával s az egyes írásjelek megkövetelte hanglejtéssel és hangszínnel. Keszler Borbála is utal rá, hogy „az írásjelek tükröztetik a gondolatok tagolását...jelölhetnek grammatikai viszonyt...Kétségtelen azonban, hogy...az írásjel-használat...összefügg az információ közlési módjával,...sőt az írásjelek segítik a *finomabb jelentésbeli és hangulati árnyalatok kifejezését*.” (Keszler, B. 1995: 3, az én kiemelésem, Ny. I.)

A nyelvtanok először a szavakat, majd a mondatokat elválasztó írásjeleket sorolják fel. Így:

Szavakat elválasztók:

das Abkürzungszeichen oder Apostroph – a rövidítésjel – pricherknya

das Abtheilungszeichen – az osztásjel – znaménye razdvojenya

Mondatokat elválasztók:

der Beistrich – vessző – piknya

der Strichpunkt – pontos vessző – piknyo-cherknya

der Doppelpunkt – kettős pont – dvoj-piknya

der Schlußpunkt – végpont – dokonchna piknya

die Pause – nyugvásjel – pretzaja

Az írásjelek meghatározott hanglejtést követelnek. Például:

Bei dem Beistriche, Strichpunkte und Doppelpunkte wird die Stimme etwas wenig geändert, bei dem Schlußpunkte aber *fällt man mit der Stimme*.

A' veszszőnél, pontosveszszőnél, és kettős pontnál valamennyivel megváltozik a szóhang; a' végpontnál pedig vagy *jobban, vagy könnyebben ejtjük a hangzást*, a'mint vagy cikkelyt, vagy kerekbeszédet végzünk.

Pri cherknyi, piknyo-cherknyi, y dvojpiknyi jedno malo réch sze ménya, pri dokonchni pak piknyi *glaszsze zpuscha*. (Az én kiemelésem, Ny. I.)

Külön előírás szabályozza az egyes érzelmeknek és indulatoknak megfelelő, hozzájuk illő hangszínt. Ez a követelmény így fogalmazódik meg:

Man muß den Verstand der Rede durch ordentliches Absetzen bei den Unterscheidungszeichen, und *durch Ausdrückung der Leidenschaften* begreiflich machen.

Az íratott dolgot értelemlre adjuk érzékenyen *az indulatoknak forróbb felgerjesztések által*.

Pravo razménye govorenja imasze razumlyivo vchiniti po narednem pretzajanyu pri razluke-znaményih, y po izdanyu *pohotnoztih*. (Az én kiemelésem, Ny. I.)

Pontos akusztikai szabályok következnek a harag, a szeretet, a félelem, a szomorúság, a gyűlölet, az öröm és a szánakozás értelmes beszédben való kifejezésére. Például:

Der Zorn orfodert eine erhabene, geschwinde, und nachdrückliche Stimme.

A' harag felháborodott, hamarfoló, és érzékeny hangot kíván.

Szerda potrebuje nadignyenu, hitru, y verlo ostru rech.

Die Liebe fodert eine sanfte, und angenehme Stimme.

A' szeretet pedig szelídet, és kedveset (ti. hangot) /kíván/.

Lyubav potrebuje jednu tihu, mehku, y vugodnu rech.

Die Traurigkeit fodert eine matte, und schläfrige Stimme.

A' szomorúság lankadtat, és mintegy álmosat (ti. hangot) /kíván/.
Turobnozt potrebuje tromu, y zadrémanu réch.

Természetesen ezek nem szakszerűen leírt hanglejtési, hanem inkább az érzelemhez illő hangszínt előíró „regulák”.

A hanglejtést tehát a bécsi grammatika és a mintájára alkotott nyelvtanok az írásjelek oldaláról, a hangszínt pedig a kifejezni kívánt érzelem szempontjából szabályozzák. Ösztönösen kerülnek tehát előtérbe a modern tudomány által bemutatott és elemzett auditív dimenziók (vö. Bańcerowski J. 1994: 64).

Összefoglalva látjuk a német minta pontról pontra való követését, az idegen modell alkalmazását mind a magyar, mind a horvát nyelvtanban. Az eredetitől az adaptációk csak akkor térnek el, ha alkalmazásának a leírni kívánt nyelv ellenáll. A bécsi grammatika hatása azonban többretű. Mintájára készülnek részletesebb iskolai nyelvtanok mind magyar, mind horvát, szerb, szlovén (vend) és ruszin nyelven. Ezek elemzése, a *Verbesserte Anleitung*-gal való egybevetése külön feladat.

SZAKIRODALOM (RÖVIDÍTÉSEK):

- Bańcerowski J. 1994. = Néhány megjegyzés a beszédmegértés modellálásáról. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszédkutatás*. 1994.
- Bockholt V. 1990. = *Sprachmaterialkonzeptionen und ihre Realisierung in der kroatischen und serbischen Lexikographie*. Verlag Blaue Eule. Essen.
- Jachnow, H. 1991. = Zur Entwicklung sprachtheoretischer Konzeptionen in der kroatischen und serbischen Grammatikschreibung des 17., 18. und 19. Jahrhunderts: Sprachbegriff, Grammatikbegriff und Satzbegriff. *Suvremena lingvistika* 17, sv. 1–2, broj 31–32. Zagreb.
- Jellinek, M. H. 1913. = *Geschichte der neuhochdeutschen Grammatik von den Anfängen bis auf Adelung*. Heidelberg 1991.
- Keszler B. 1995. = *A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig*. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Nyomárkay István

A *-fi*, *-fia* utótagú magyar családnevek kialakulása

1. Arany János örökbecsű költői megfogalmazásából is ismertté vált a XIV. században élt „Lackfi” család és a Toldi bevezető soraiból „Laczfí Endre nádor” és ifjú Toldi Miklós nevezetes találkozása:

„Itt van immár a had, Laczfí nádor hada,
Itt kevésly hadával Laczfí Endre maga;...
...
Nézi Miklós, nézi, s dehogy veszi észbe,
Hogy a szeme is fáj az erős nézésbe.
»Hé, paraszt! melyik út megyen itt Budára?»
Kérdi Laczfí hetykén, csak amúgy félvállra;
De Toldinak a szó szívébe nyillalik,
És olyat döbben rá, hogy kívül is hallik...”

A Hermán nemzetséghez tartozó Lack székely ispánnak nyolc fia közül az elsőszülött István volt nádor, a második fiú, a Toldiból ismert „Laczfi Endre” 1336–1359 között ispán, macsói bán, királylányi tárnokmester, erdélyi vajda volt. A történeti irodalomban a családot „kerekegyházi Lackfi” néven említik. Fügedi Erik (1970) a család leszármazási tábláján húsz személyt jelölt meg, közülük 15-en töltöttek be valamilyen állami tisztséget. E XIV–XV. században élt „Lackfi” család nevééről viszont „kevesen tudják, tény, hogy a család egyetlen tagját sem nevezték így” (Engel, I. alább).

Önként adódik a kérdés: ha a magas udvari és egyéb tisztségeket is betöltő nevezetes és nagy kiterjedésű család tagjainak nem volt a családneve *Lackfi*, akkor a történeti irodalomban és a köztudatban, Arany János nyelvén miért szerepelnek mégis *Lackfi* ~ *Laczfi* néven?

Az ellentmondás okát két tudományág, a történettudomány, illetőleg a nyelvtudomány kutatási céljainak és alkalmazott vizsgálati módszereinek különbözőségében kell keresnünk. A történetst a személyek állása, foglalkozása, birtokviszonya, származás- és lakóhelye érdekli, mert ezekből az adatokból tud következtetni a vizsgált korszak társadalmi–gazdasági és politikai viszonyaira, és a forrásokban előforduló személynevek kizárólag a szereplők azonosításához nyújtanak számára segítséget. A történész nem foglalkozik a nevek alakjával, eredetével, írásmódjával stb. Az e kérdéskörhöz tartozó vizsgálatok, továbbá a különféle névtípusok időbeli és térbeli megjelenésének feltárása a nyelvész feladata. Jóllehet kutatásaiban – ellentétben a történésszel – a nyelvész nem tartja szükségesnek megismerni a név viselőjét, a személyt, mégis bizonyos névtani, főleg középkori személynévvizsgálatokban nem lehet kikerülni, elhanyagolni a személyek azonosítását. Az Árpád-kori személynevek számbavételekor derül ki, hogy a különféle oklevélkiadásokban ugyanazon személy nevét nem egyformán írják: *Mylosa* – *Mylosa*, *Thwka* – *Thuska*, *Zaba* – *Taba*, *Aynardus* – *Cynardus*, *Bibyno* – *Rubyno*, *Galterius* – *Salterius* stb. Előfordul, hogy egy kiemelkedő és hosszú évek során magas tisztséget betöltő személy nevét a váltakozó notáriusok másképpen írták le, így például a Szák nemzetséghez tartozó Barc fia Miklós „Nicolaus filius Barc”, nádor, udvarbíró, ispán stb. apja nevét, ami az általános és gyakori Nicolaus mellett a biztos azonosítást lehetővé tette: *Barc*, *Borz*, *Boz*, *Borch*, *Borc*, *Baroch*, *Boroch*-nak jelölték. Helytelen lenne az apanév írás- és ejtészváltozatait több személyhez kötni, vagy kiemelni a *Borz* variánst és állatnévnek minősíteni.

Annak idején a személyek azonosításával tudtam az összegyűjtött XIV. századi megkülönböztető neveket rendezni, rendszerezni és néhány név öröklődését bemutatni, így az erdélyi Vas család leszármazási tábláját is megszerkeszteni (Fehértói 1969). A XIV. századi nevekkal kapcsolatos eljárásom azonban már elvezet a nagy kérdéshez: a nyelvész–névtanosi meg tudja-e válaszolni azt a vissza-visszatérő kérdést, mikor családnév valójában, azaz mikor öröklődik a keresztnév mellett feltüntetett második névelem, ha a személyeket, illetőleg a családokat nem azonosítja?

E kérdésre két alaplémnek: Kázmér Miklós Régi magyar családnevek szótárának (1993) és Engel Pál Archontológiájának (1996) hatalmas adattáira támaszkodva keressük a lehetséges választ, kiemelve a magyar családnevek kisebb hányadát kitevő – következésképpen könnyebben áttekinthető – *-fi*, *-fia* utótagú neveket.

A családnevek eme csoportjának kialakulását, gyakoriságát a magyar családnévrendszerben a magyar névtan művelői még nem tárták fel részleteiben. Ezért is a történészekről rendre alkalmazott *-fi* utótagú „családnevek” és a nyelvészeti vizsgálódások alapjául szolgáló *-fi*, *-fia* utótagú középkori nevek összehasonlítása és az utóbbiak valódi családnévvé válásának kérdése c dolgozat tárgya.

2. Kázmér Miklós a Régi magyar családnevek szótárának Tájékoztató című bevezető részében kijelenti, hogy műve „családnevek tára, s nem családlexikon ... Az összegyűjtött (főleg korai) adatok nem mindig felelnek meg egy mai fontos kritériumnak, nevezetesen annak, hogy már öröklődő névelemről van szó, így csak *potenciális családnevek* tekinthetők [kiemelés tőlem F. K.]... a szótár *nevek tára és nem családlexikon*, így a név viselőjére vonatkozó információkat nem

vagy csak közvetve tartalmaz...” (i. m. 4, 6). Tehát Kázmér szigorúan értelmezett nyelvészeti szempontok szerint járt el, a nevek, névvariánsok viselőit nem azonosította, nem volt célja a családi kapcsolatok jelölése, még kevésbé kiderítése. A szótár 9800 szócikkének hatalmas névanyagából valamelyest mégis tájékozódhatunk a családnév öröklődésének kérdéséről, másrészt kitűnő alap ez ahhoz, hogy a forrásokból kigyűjtött és ténylegesen megjelenő (potenciális) családnéveket összehasonlítsuk a történészek körében használatos családnévvel.

Engel Pál, a történész számára elengedhetetlen a latin nyelvű oklevelekben többféle néven feljegyzett személyek azonosítása; Archontológiájában részletesen megfogalmazta a történészi névadás nehézségeit, egyszersmind módszerét, mellyel a személyek azonosítását a részükre megállapított családnév segítségével el tudta végezni.

Engel szerint az archontológiának a „politikai történet és a politikai rendszerek tanulmányozásához kell segítséget nyújtania... azt kell vizsgálnia, kik az *archontes*, a »vezetők«, azaz kik ténylegesen a hatalom birtokosai. Azokat a személyeket kell megpróbálnia számba venni, akik egy adott korszakban az ország vezető rétegét alkotják...” (XXIV).

Engel több ezer adat alapján több száz középkorban élt család leszármazási tábláit állította össze az 1450-es évekig. Archontológiájában – 1301, az Árpád-ház kihalása és 1457, a Mátyás király trónra lépése előtti év közötti időpontra vonatkozóan – arra keresett választ, hogy „1. egy bizonyos tisztséget egy bizonyos időpontban ki(k) töltött(ek) be, 2. kik voltak azok a személyek, akik a megjelölt évkörben bármifajta tisztséget viseltek. Az első kérdésre a munka első kötete ad választ, a másodikra a mutatókötet, amely összesíti az első kötet alapadatait, és így mintegy prozopográfiai [= bizonyos életkörhöz/pályához tartozó személyek neveinek betűrendes jegyzéke forrásmegadással] segédletként használható” (XXVII).

Az első kötetben csoportosítva sorolja fel az ország báróit, világi főméltóságait, a főpapokat, a kancelláriák vezetőit, ispánokat és helyetteseiket, várnagyokat, várkapitányokat és várbirtokosokat, udvari lovagokat, ifjakat, apródokat, udvari familiárisokat és aulikusokat, azokat, akik a jelzett időben (1301–1457) a forrásokban szerepeltek.

Engel a személyek azonosítását érezte legnehezebb feladatának, „amely abból adódott, hogy korszakunkban még nem alakult ki egységes névhasználat. Állandósult családnévvel csak a korszak vége felé [XV. sz. közepe] találkozunk, addig igen sokféle megoldás dívott. Ugyanazon személyt egyazon időpontban is igen sokféle módon jelölhették ... [Bekezdés.] Az életpálya változásai még szaporíthatták a lehetőségeket, ha például a személy új méltóságba emelkedett, különösen pedig, ha a lakóhelye megváltozott” (XXVIII).

Engel szerint „az archontológia akkor tölti be rendeltetését, ha ... a szereplők egyértelműen azonosíthatók”. Majd „A névforma megválasztása” című alfejezetben részletesen feltárta – jelen mondanivalónk szempontjából a lényegét – a történészi névadás módszerét: „A használó természetesen nem úgy találja meg a személyeket a kötetben, ahogy a forrásokban előfordulnak, hanem értelmezett néven ... Célszerű volt, hogy azonos családhoz tartozó személyek lehetőleg azonos néven szerepeljenek... Ezért az olyan családok és személyek esetében, ahol a személyek azonosítása problémamentes volt, többnyire szabványosított családnévet használtam. Ennek kiválasztásában a következő elveket próbáltam összeegyeztetni. Lehetőleg a forrásokban előforduló leggyakoribb vagy a szakirodalomban legismertebb név legyen felvéve, feltéve, hogy nem helytelen... Amennyiben a személy vagy család nevének volt általánosan elfogadott formája a történeti irodalomban, ezt választottam akkor is, ha egyébként önkényes a korban nem használt név. (Ilyen pl. a Lackfi. Noha kevesen tudják, tény, hogy a család egyetlen tagját sem nevezték így) [!] ... Mikcs bán utódainak, akiknek nem volt – és a szakirodalomban sem alakult ki – közös elnevezésük, kénytelen voltam magam kreálni a *Mikcsfi* nevet... Ugyanazon család tagjai lehetőleg azonos néven szerepelnek... a Druget család összes leszármazója ezen a néven található, noha a 15. században csaknem kizárólag Homonnai [de Homonna] fordulnak elő... Voltak azonban esetek, ahol ettől az elvtől el kellett tekinteni. (Hermán nb. Lack ispánt, a Lackfiak őseit nyilván nem lett volna helyes

Lackfi Lack néven szerepeltetni.) Olyan személyek esetében, akiknek azonosítása a legkisebb mértékben is vitatható, megtartottam – természetesen magyarítva – a forrás eredeti névalakját.” (XXX–XXI.)

3. A részletesen ismertetett történelmi névadás célszerűségét a híres „Lackfi” család néhány okleveles adatával kívánom illusztrálni. A magas állami tisztségeket betöltő, a szakirodalom által Kerekegyházi Lackfiaknak nevezett család tagjairól készült Fügedi-féle leszármazási táblán Lack székely ispán fiának jelölt I. István lovászmester 1328: „magistro Stephano filio Lachk magistro agasonum domini regis” (ZalaOkl. I: 225) a XIV. századi megkülönböztető nevek között is szerepel, „1344: Stephani *Lachk*, *Lochk*” (Fehértói 1969: 109); *Lackfi* megkülönböztető név nem fordul elő a XIV. században. A Zsigmond-kori Oklevéltár név- és tárgymutatójából tudomásunk van arról, hogy 1389–1410 között több mint 250 esetben fordult elő a „Lackfi” család egy-egy tagja a latin nyelvű oklevelekből készült magyar nyelvű kivonatokban. Így pl. Zsigmond király 1387-ben „István nádornak... szolgálatai jutalmául neki és unokatestvéreinek, Dénes volt vajda fiának: István királyi lovászmesternek s Miklós volt vajda fiának: Andrásnak adja új adományul a komárommegyei Komaron királyi várat”, 1397-ben a király a két legfőbb tisztséget betöltő „Lackfi”-t, a „SymonTornya-i Dénes vajda fia Istvánt” és „Chaktornya-i István fia István vajdát” hűtlenségük miatt kivégeztetett, birtokaikat elvette, az életbenmaradt harmadik „Lackfi”-tól: „Lachk fia István fia Miklós fia Andrásról”, máshelyütt „Debregezh-i Lachk fia István fia Miklós vajda fia András”-tól is elkoboztatta birtokait (i. m. I. 2–3, 621).

Érthető és elfogadható, hogy a történészek nem az idézett körülírással, hosszadalmas névformákat használják, hanem a család tagjait egyszerűen Lackfiaknak nevezik. Csakhogy a nyelvész ezt az Engel szerint „szabványosított”, „önkéntes, a korban nem használt” nevet, a Kerekegyházi Lack leszármazóinak *Lackfi* elnevezését semmiképpen nem tekintheti családnévnek (más „értelmezett” vagy „kreált” névvel együtt), még akkor sem, ha azt hisszük, hogy „abban az időben” így nevezhették a családot.

Karácsonyi János (1886: 166) a Kerekegyházi Lackfiakkal kapcsolatban a következőket írta: „Hogy a kortársak Laczkfinak vagy Laczfának hívták a családot, elárulja egyhelyt egy egykori János ferencrendi szerzetes” és utalt a *Historiae Hungariae Fontes Domestici* III. 162. lapjára. Valóban e helyen 1355-ös évszámmal a család egyik tagját egyetlen egyszer „Nicolaus filius Stephani *Laczfy*” néven találjuk. A családra vonatkozó további adatok: „Stephanus filius *Laczsk*”, „Andreas filius *Laczsk*”, „Nicolao et Paulo filys *Laczsk*”, „Dionisio et Nicolao filys Stephani fily *Laczsk*” stb. (i. m. 158, 164, 167). Csakhogy az idézett nevek az 1479-ből származó Dubniczi Krónikából valók, melyet az a bizonyos János ferencrendi szerzetes a XV. század végén, kb. az 1470-es években írt (vö. Mályusz Elemér: *A Thuróczy-krónika és forrásai*. Bp. 1967. 74), így az egyetlen „*Laczfy*” alak, melyre Karácsonyi hivatkozott, nem a család életében, a XIV. században, hanem egy századdal később keletkezhetett, amikor a -fi képzős nevek már általánossá váltak. Az 1488-ban megjelent Thuróczy-krónikában sem találtam „Lackfi” családnévet, a család tagjait Thuróczy a következőképpen nevezi: „Nicolaus, Paulus et Michael filii *Laczsk*”, „Andream filium *Laczsk* Waiuodam Transilvanum”, „Stephanus et Andreas filii *Laczsk* de Debregezh”, „Stephanus Wayuoda Transilvanus, alter Stephanus de Symonthornya” stb. (Schwandtner I. G.: *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genui. Vindobonae*, 1746. 177, 182, 184, 185, 201).

A keszthelyi templomban levő vörösmárvány címeres síremlék őrzi a templomot építtető, majd Zsigmond parancsára kivégzett Csáktornyai Lackfi II. István emlékét: „Hic est. sepultura. – magnifici. viri. domini. Stephani. – anno. domini. mcccclxxxvii.” (Dr. Dornyai Béla és Dr. Vigyázó János: *Balaton és környéke részletes kalauza*. Bp. 1934. 240.)

A Hermán nemzetséghez tartozó „Lackfi” család 1420-ban halt ki, családnévük így később, aktuális szövegben elő sem fordulhatott; a nyelvész viszont a történelmi névadás természete kötelező óvatosságra is figyelmezteti, mert a történészek ugyanazon családot és tagjait nem egyformán nevezik el. Számtalan példa közül egy: az Engelnél feltüntetett Szántói Lack családot Fügedi

(1970) és Jakó Zsigmond (1997) Lackfi néven említi. Zavaróbb, ha a történész hibásan olvas ki egy nevet: többek között ez történt a Hont megyéből, 1328-ból származó „*Laczkyff* [Jánosnak]” esetében is (1. Kázmér első *Lackfi* adatát), melynek helyes olvasata [Johannes] „dictus de *Lathky*” (Györffy III. 204).

A történészi névadás és a Kerekegyházi „Lackfi”-ak XIV. századi elnevezéseinek ismertetése után világosan kell látnunk a különbséget a történész alkotta családnév és a forrásokban fellelhető nevek között, jelen esetben az Engel alkotta családnév és a Kázmér gyűjtötte nevek között. A Kázmér szótárából hiányzó *Alárdfi*, *Bánkfi*, *Cselénfi*, *Doncsfi*, *Hencfi*, *Herklfi*, *Kasztellánfi*, *Kompoltfi*, *Mikcsfi*, *Rohfi*, *Szankfi*, *Vaskfi* stb. „családnév” történészi névadás produktumai, melyeket nyelvész még potenciális családnévnek sem tekinthet.

Engel Pál Archontológiájában a családnévet adó őst mindig megnevezi. Pl. az Ákos nembeli Cselén fia Sándor fiai a „Cselénfi”-ek, az 1273–77 között működött Roh ispán volt a névadója Engel „Rohfi” nevű családjának, az *Adfi* család – Kázmérnál 1466: Nicolaus *Adfy* – névadója a Balog nembeli Konrád fia *Oth* (1323) volt, stb. Tehát a nyelvész (család)névmagyarázatokban is támaszkodhat Engel adattárára.

4. A *-fi*, *-fia* utótagú nevek első adatának feljegyzési ideje
Kázmér Miklós Családnévszótárában

	<i>-fi</i>		<i>-fia</i>
–1400	3	2 %	9
1401–1450	18	13,5%	8
1451–1500	79	56 %	5
1501–1550	14	10 %	15
1551–1600	9	6 %	
1601–1650	7	5 %	
1651–1700	8	5,5%	
1701–	3	2 %	1
	141 = 100 %		38

A 141 *-fi*, 38 *-fia* (= 179) utótagú név – Kázmér Miklós Családnévszótárának 9800 szócikkét (= potenciális családnévét) alapul véve – mindössze 2% körüli, de megítélés kérdése, hogy ezt a magyar családnévrendszerben megjelenítő arányt soknak vagy kevésnek tartjuk. Ez a számérték azonban látszólagos, mert esetleg lehetne több, hiszen tudjuk, hogy a szerző a forrásokból nem minden kigyűjtött adatát válogatta be szótárába. A szám csökkenthető is lenne, ha egy szócikkbe kerülne az átfedések, azok a névvariációk, melyek ugyanazon személyt jelölnek egyszer *-fia*, máskor *-fi* utótaggal. Előfordul, hogy a személy *-fi* utótagú neve, ugyanazon időpontban, esetleg korábban, olykor később *-fi* utótag nélkül jelenik meg. Pl. 1525: Michaeli Bereczky, – Bereczky, 1535: Bereczffy (az adatok három szócikkből valók). 1431: Thamasfymyklosfawlde, 1435: Thamassymyklosfelde (két külön szócikkből), a Torda család neve 1429-ben *Thorda*, 1443-ban *Thordafy*, (de 1439–1470 között előfordult „filius *Torda/Torde*” alakban is, vö. Csánki 5: 756) két szócikkben. Külön szócikkbe került a Zala megyei Jakabfyanosfalwa és Jacobfia Janusfolua. A Bodrog megyei Beriszló (Engelnél *Boriszló*) családot egynévnyor Beriszlófi néven is jegyezték (vö. Csánki 2: 213), ezért Kázmér a *-fi* utótagú nevet külön szócikkben idézte. *István* szócikkben találjuk Estwanpeterfyahaza, *Istvánfi* szócikkben Esthwanfypeterhaza (vö. Csánki 3: 50–1) tulajdonképpen azonos, tökéletesen alkalminak látszó névszerkezetet. Végül is azt, hogy a *-fi*, *-fia* utótagú nevek közül melyek váltak valódi családnévvé, csak családtörténeti vizsgálatokkal lehet kideríteni. Ám Csánki és Engel adattáiraiból vagy korábbi ismereteink alapján

fel is tudjuk ismerni a névvariációk között az öröklődő formát. Így például a nevezetes *szeri Pósa* család névvariációi a Családnévsztárban a *Pósa*, *Pósafi*, *Szeri* címszók alatt egyaránt olvashatók, holott biztos, hogy *Pósa* lett az öröklődő név, a családnév. A híres álmosdi *Csire* családot is ismerjük és tudjuk, hogy a *Csirefi* szócikkben idézett névvariációk csak alkalmiak, és arra volt jó idézésük, hogy a -fi utótagú potenciális családnevek számát növelje.

A számszerű összesítésben (a táblázatban) természetesen nem vettem figyelembe az átfedéseket, így ezek nem befolyásolják a -fi, -fia utótagúak megjelenési idejét és ezen belüli gyakoriságát; csak a valódi, öröklődő családnevek idejének, végleges kialakulásának megítélésében játszanak szerepet.

Itt jegyzem meg, hogy a forrásokban rendre alkalmazott *filiosus* névszerkezeteket érdemes körültekintően elbírálni. A MTNy. I. kötetében az apa–fiú viszony jelölésére a -fia, -fi „névszóképzővé váló összetélt elemek” között tévedés folytán került be „A birtokviszony jelöletlenségére” idézett két példa: 1302: „Magister Kokos filium comitis *Rykolffy*” (Oklsz.) és 1321: „Wyd et Lachk filiorum *Markolffy*” (538). A *Rykolffy* adatot az Oklsz. a Pótlások és javítások között már helyesbítette: „Az 1302-iki idézet törlendő, minthogy a magyarosan írt *Rykolffy* név tkp. a *Ricolphus* névnek... genitivusa” (1150), a *Markolffy* pedig a *Marcolphus* genitivusa, vö. 1306: „magister Kokos, Iohannes, *Rykolphus*, Herricus et *Markolphus* filii comitis quondam *Rykolphi*” (RDES. I: 45).

Ha mármost a -fi utótagúak megjelenési idejét vizsgáljuk, kitűnik az 1400-as évek előttiek igen csekély száma; mind a három Sopron megyéből származik („1376: Kelemenfyánushaza!” [?], „1392: Larenczfi Niklas”, „1393: Tyanfi Thomas”). Az összes, 141 -fi utótagúhoz viszonyított 2 %-os aránya megegyezik az általam gyűjtött 3400 XIV. századi személy megkülönböztető neve között találtakkal. Adattáramban mindössze két (egy-egy) -fi, -fia utótagú név fordul elő: 1367: *Byroufia* (dictum) János, 1370: *Birofya* és 1399: *Blasium et Benedictum Zabfy dictos* (Fehértói 1969: 67, 155).

1400–1450 között a -fi utótagú nevek száma (18) és aránya (13,5 %) emelkedett, de a legtöbb: 79, az összes -fi utótagúak 56 %-a a XV. század második felében, 1450–1500 közötti időben tűnik fel. 1500 után e típus ismét csökkenő tendenciát jelez, és a korszak végére, az 1700-as évek-re újonnan keletkezett -fi utótagú nevekkel nem számolhatunk. Nyilvánvalóan a korábban, főleg a XV. században alakult nevek egy része élt tovább családnévként. A XIX–XX. században alakulnak új, a magyarítás-magyarosítás céljából különféle alapszavú -fi képzős nevek, ezek viszont már más típusú vizsgálat tárgyát képezik.

A XIV. századból adatolt -fia utótagú nevek gyakoribbak és arányuk is nagyobb a -fi utótagúaknál. Ha a Családnévsztár XIV. századi neveihez hozzáadjuk, illetve számításba vesszük az Oklsz. **fi**, **fiú** szócikkeiből a -fia utótagú neveket, világosan kirajzolódik, hogy e névszerkezetek mindig a -földre, -háza, -falva, -laka, -körtvélye, -malma közszavak birtokos jelzőiként fordulnak elő: 1312/1315: *Bokfya* Benedukfolua, 1319: *Inakfiapeturfelde*, 1322: *Ernefyastephanpulua!* (Pályi-a), 1332: *Herborthfiaandreaschaza*, 1335: *Methvdfiamihalfeuide*, 1336: *Vezekfya-Ivanusmolna*, 1359: *Lalfiaestephanfolua* stb. Egyet lehet érteni a MTNy. véleményével, e névszerkezetek csupán írásalakulatok, „névként soha nem éltek, csupán alkalmi használatban merültek fel” (548). Kérdés tehát, hogy a zömmel földrajzi nevekben előforduló -fia utótagú névszerkezeteket érdemes-e potenciális családneveknek tekinteni?

A -fia utótagú nevek előfordulása a XV. században csökkenő tendenciát mutat. Az 1501–1550 közötti magasabb számot (15) a Hont, Hunyad, Máramaros, Nyitra megyékből származó, feltehetően nem magyar nemzetiségűek elnevezései eredményezik: *Bayaffya* Lupsa, *Bogdan Istvanffy*, *Jankfya*, *Stanislao Jankffy*, *Cosmas Kosthafya*, *Crysanfya*. Ezt az elmaradottabb névadási módot jelzi a Családnévsztárba fel nem vett Hunyad megyei nemesek 1519. évi névsorából néhány hasonló név: „*Zihanffy* Lupsa... *Pettherffy* Janul, *Munthewffy* János, *Jugaffya* János, *Sthanchulffy* János... *Iwanfya* Munthe... *Mayczffy* János, *Bazefya* Peterman, *Bazyafya* Vlzan... *Wladulfya* Isthwan” (Csánki 5: 203).

5. Visszatérve az 1300-as évekre, kérdés, hogyan jöttek létre a *-fi*, *-fia* utótagú névszerkezetek? Bárczi Géza (1958) szerint a középkori magyar vezeték-, illetőleg családnévek megfelelnek a latin *filius*-os, *de* + helyneves stb. latin formuláknak, „és e latin kifejezések talán alakulásukra is hatással voltak” (138).

A MTNy. úgy vélekedik, hogy az apa-fiú viszony jelölése már közvetlenül a honfoglalás előtt is megvolt valamilyen formában a magyarban és ennek felel meg a *-fia*, *-fi* szerkezet, és a latin „filius-os szerkesztésű nevek ezt a tendenciát bizonyára felerősítették” (538).

A kérdés további vizsgálatokat igényel, de nincs írásos bizonyítékunk arra, hogy a honfoglalás előtt a magyarság jelölte volna az apa-fiú viszonyt. Az egészen korai összeírásokban viszont a szolgákat szinte kivétel nélkül egyelemű névvel jegyzik, az apa-fiú viszony nincs közvetlenül jelölve, a szolgát az apa fiával (*cum filio*), fiaival (*cum filiis*), testvéreivel (*cum fratribus*) teljesíti. Többször előfordul, hogy a fiú vagy testvér neve meg sincs említve. 1138: „Petir, Paul, Mogus, Stephan *cum filio* Etes”; 1202: „Nemel *cum duobus* [filiis] et *cum tribus fratribus*... Scarandi *cum uno* [filio]” stb. (ÁrpSzt.).

A mienknél jóval korábban kialakult nyugat-európai írásbeliség hatására jelent meg a magyarországi – latin nyelvű – oklevelezési gyakorlatunkban, az apa-fiú viszony jelölésére a *filius*-os névszerkezet, aminek a magyar *-fia*, *-fi* utótagú név felelt meg. Majd a társadalmi fejlődésnek, a birtokviszonyok kialakulásának, megoszlásának, a különböző foglalkozási ágak megjelenésének folyamánként a latin *de* + helynév, a latin foglalkozásnévi alapú névszerkezetek először az írásbeliségben, majd az élő nyelvben fejtették ki hatásukat a magyar családnév-rendszer kialakulására.

Az időrendbe szedett adatok a Pozsony megyei 1355: *Keralfyakarcha* helynév létrejöttében a latin kifejezés, a latin *filius*-os névszerkezet elsőségét, majd annak pontos lefordítását, megfelelőjét feltételezik. E helynév úgy jött létre, hogy a katonáskodó várjobbágyságok előkelőbb rétegét, Szent István király szabad jobbágyságait a király (jobbágyság) fiainak hívták: „1169: *proceres castri... proceres filii Sancti Regis*”, 1214: „*filii iobagionum Sancti Regis*”, 1268: „*iobagiones Castriferrei qui filii iobagionum Sancti Regis dicuntur*”, 1287: „*nobilium kyralyffia dictorum*”, 1344: „*Kyralifia*” (Hont megyében, vö. *Királyfiai* családnév).

A XIII. században, az 1255-ös évektől a Pozsony megyei Karcsa faluban is laktak a „szent-király-jobbágyfiai”, „*veri filii iobagionum Sancti Regis*”, ezért lakóinak nevét, a „keralfia”-t mint birtokos jelzőt illesztették a falu neve elé, hogy megkülönböztessék a többi Karcsa falutól (Györffy 1977, 469; Szt. I: 346; vö. FNEsz.).

A XIII. századi oklevelezési gyakorlatban szokásos latin nyelvű formula szó szerinti fordítása a Családnévsztár „1546: *Arnold fija Myklos*” adata, amely az OklSz.-ban teljesebb szöveggel környezettel olvasható: „Ees hataarlik az Arnold fija Myklos fewldeewel (ZalaOkl. I. 73)”. A Zala vármegye oklevéltárában az 1546-ban készült magyar nyelvű oklevél végén közlik, hogy az eredeti latin nyelvű oklevél 1273-ból származik, és ki van adva a Győri Történelmi és Régészeti Füzetek II. 304 lapján. A jelzett helyen a Zala megyei Rajk helység határleírásában ez áll: „et conmetatur terris *Nicolai filij Arnoldi*”. Tehát az 1546. évi „*Arnold fija Myklos*” névszerkezet nem élő és nem a XVI. századra jellemző, hanem egy XIII. századi latin *filius*-os névalakulat fordítása, s így még potenciális családnévnek sem fogható fel.

6. A történelmi névadásból következik, hogy az azonos családnévek első említésének időpontját illetően különbség tapasztalható Kázmér Családnévsztára és Engel Archontológiájának adatai között. Engel az ún. családnéveket a család első tisztségviselőjének említésétől, a család származás-helyének, lakóhelyének, birtokának feltűnése idejétől jegyzi. Természetesen ezek a korai XIV. századi adatok latin szövegbe ágyazott *filius*-os, *de* + helyneves, latin foglalkozásnevek. Engelnél az alsólendvai *Bánfi* család első tagja az 1335-től ismert István, a losonci *Bánfi* család László nevű tagja 1393-ban lép fel. Kázmér Családnévsztarában az első potenciális *Bánfi* családnév 1459-ből származik. Hasonló különbségek figyelhetők meg a helynévi eredetű családnéveknél. A nagy kiterjedésű

Rozgonyi családra már 1340-től találunk adatokat az Archontológiában. Az e családhoz tartozó Istvánt és feleségét, „Rozgonyi Cicellét”, a török elleni Galambócnál vívott csatában Zsigmond király megmentőjét énekelte meg örökre emlékezetesen Arany János Rozgonyiné című balladájában. A Családnévsztárban 1512-ből származik az első *Rozgonyi* családnév, kérdés, e helynévből alakult családnév összekapcsolható-e a híres, XIV–XV. században élt *Rozgonyi* családdal? „Nicolaus de Told” [= Toldi Miklós] életútját is megismerhetjük Engel Archontológiájából.

Különös, hogy míg a Családnévsztárban 1415-től igen sok *Vajda* családnév fordul elő, és csak 4 személyt neveztek *Vajdafi*-nak, addig az Archontológiában nincs *Vajda* nevezetű család, de van 7 *Vajdafi*, Engel ugyanis a *Lackfi*, *Bebek*, *Marcali*, *Nadabi* stb. család tagjainak alkalmi elnevezéseit is ismerteti. Így Lackfi András vajda fiát, Györgyöt, aki 1392–93-ban macsói bán volt, „Vajdafi” néven jegyzi: „Georgius filius vayuode macsói bán” (ZsigmOkI. I: 284).

A Családnévsztár -fi utótagú neveinek gyakoriságából nehéz bármiféle következtetést levonni. Nyilvánvaló, ha sok *Antal*, *Imre*, *István*, *György*, *Máté*, *Péter* családnév került be a szótárba, akkor e keresztnévekből ugyancsak sok *Antalfi*, *Imrefi*, *Istvánfi*, *Györffi*, *Mátéfi*, *Péterfi* potenciális családnév alakult, és a szótár adatai is ezt mutatják. De vajon a sok *Barta*, *Bede*, *Elek*, *Sebestyén* stb. családnév mellett miért kevés a *Bartafi* (egy család), miért csak egyetlen *Bedefi* és egyetlen *Sebestyénfi* került elő? Egy biztos, ha bármely potenciális családnévből (legyen az keresztnévi, helynévi vagy közszoói eredetű) csupán egy-két adat került elő az 1700-as évekig, akkor az bizonyára alkalmi, nem végleges elnevezése volt a családnak. Említettem a *Pósafi*, *Csirefi* neveket, de ilyen a *Dezsőfi* név *Dezsefi* változata is, mely mindössze két adat, és még sok más.

A -fia utótagú nevek közül 25-re egy adat áll rendelkezésre, vagyis a 39 névnek több mint a fele alkalmi elnevezésnek minősül.

7. Összefoglalva az eddigieket: rávilágítottam a történeti névadásra, annak módszerére és az ettől különböző nyelvészeti-névtani kutatásokra. Kázmér Miklós Családnévsztárának adataiból kiválogattam és összesítettem a -fi, -fia utótagú potenciális családneveket, ezáltal sikerült feltárnom e névtípus gyakoriságát a középkori magyar családnévrendszerben. Felhívtam a figyelmet az alkaalminak tűnő, vagyis még potenciális családnévnek sem tekinthető névalakulatokra. A magyar családnevek öröklődési idejének kérdésében azonban nem tudtam – az eddigiekhez képest – lényegesen előrébb lépni.

Mert nem az a kérdés, hogy a *Bánfi*, *Kapitányfi*, *Istvánfi*, *Elekfi*, *Györffy*, *Péterfi* stb. középkorban meglévő -fi utótagú nevek öröklődtek-e, hanem az, hogy az 1400–1500 között feljegyzett potenciális családnevek mely társadalmi réteget reprezentálnak, illetőleg mely társadalmi rétegben váltak öröklődő nevekké, azaz családnevekké. Ezt azonban – amint Kázmér Miklós is jelezte – csak családtörténeti kutatással lehet kideríteni. Kérdés, milyen eredményt hozhatnak a nyelvész-névtanos számára a családtörténeti kutatások, a genealógia, mely nélkül a történész a középkorra vonatkozó kutatásait el sem tudja képzelni?

Ehhez tudnunk kell, hogy az ország népessége a XV–XVI. század fordulóján elérhette a 4 milliót. Ebből hárommilliónál több volt a jobbágyok és zsellérek száma, a birtokos nemesek száma 50 ezer, az egytelkes nemesek száma 100 ezer, a városok lakóinak száma mintegy 80 ezer (Szabó 1963.; Magyarország középkori népességének számszerű adatait azóta többen módosították, de az arányok változatlanok maradtak: Kubinyi 1997).

Fügedi (1970) nyomán a nemességet a XV. században négy csoportra oszthatjuk: 1/ nagybirtokos arisztokrácia, 2/ területi-megyei vezetés szerepet játszó középbirtokos nemesség, 3/ kisbirtokos nemesség, 4/ egytelkes nemesség. „A leghatározottabb vonallal az arisztokrácia határolható el... a legtöbb adatunk is az arisztokráciára vonatkozik [...], így az ő helyzetük, a köztük történő változások figyelhetők meg legjobban” (11–2). Fügedi számítása szerint mintegy 70–80 családra, tehát 350–400 főre, az ország lakosságának 0,01 %-ra tehető az arisztokraták száma. Ebből kitűnik, hogy a XV. századi magyar névadást legjobban a lakosság tízezred részében figyelhetjük meg, mert az arisztokratáknak a neve szerepelt legtöbbször a középkori oklevelekben. Engel Archonto-

lógijának Bevezetéséből tudjuk, hogy a „személyek azonosításához sokszáz fő- és köznemesi család leszármazási táblájára volt szükség”, és Kubinyi Andrással közösen tervezik „egy 1526-ig terjedő kézikönyv összeállítását, amelyben... legalább mintegy 300 legfontosabb család genealógiája helyet kapna” (XXIX.).

Ha most feltételezem, hogy a 300 család genealógiájában átlagosan 20 személyt tüntetnek fel, ez még mindig csak 6000 személy, akiről várhatóan a legtöbb adat lát napvilágot. De hol van ez a szám a XV–XVI. századi parasztság, az alsóbb néposztály mintegy 3 milliójához képest! Őket is néven nevezték, de életüket, sorsukat nem tudjuk nyomon követni, nem úgy, mint a *losonczy Bánffy* családot. Oklevéltárukból már eddig is egyértelműen világossá vált, hogy a *Bánffy* név mikor vált öröklődővé: 1470–80 körül.

Kázmér Családnévszótárában található számtalan, korai, XV. századi – keresztnévi eredetű, tulajdonságot, foglalkozást jelentő, közsői és helynévi eredetű – potenciális családnév Engel tisztségviselőinek „családnévei” között nem fordul elő. A Kázmér gyűjtötte nevek minden bizonynyal az alsóbb néposztály névadását tükrözik, ám e potenciális családnévekről soha nem fogjuk tudni kideríteni öröklődési idejüket, hacsak újabb, adatgyűjtésen túli, összehasonlító vizsgálati módszert ki nem találunk és nem alkalmazunk.

SZAKIRODALOM

- Arany János összes költeményei. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest, 1956. I: 234, II: 10–11.
- Bárczi Géza 1958. *A magyar szókincs eredete*. Budapest.
- Dr. Dornyai Béla és Dr. Vigyázó János 1934. *Balaton és környéke részletes kalauza*. 240.
- Engel Pál, 1996. *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*. I–II. História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 5. MTA Történettudományi Intézete, Budapest.
- Fehértói Katalin 1969. A XIV. századi megkülönböztető nevek. *NyTudÉrt.* 68. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Fügedi Erik 1970. *A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása*. Budapest.
- Györffy György 1977. *István király és műve*. Gondolat. Budapest.
- Jakó Zsigmond 1997. *Erdélyi Okmánytár*. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez. I. 1023–1300. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Karácsonyi János 1886. *A Kerekegyházi Laczfyak családfája*. Turul, 166.
- Karácsonyi János 1900. *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Kázmér Miklós 1993. *Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század*. Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest.
- Kubinyi András 1997. A magyar királyság népessége a 15. század végén. In: *Magyarország történeti demográfiaja (896–1995)*. KSH–MTA Demográfiai Bizottsága és Történeti Demográfiai Albizottsága. Budapest, 93–110.
- Schwandtner I. G. 1746. *Scriptores rerum Hungaricum reteres ac genui*. Vindobonae. 177, 182, 184, 185, 201.
- Szabó István 1963. Magyarország népessége az 1330-as és az 1526-os évek között. In: *Magyarország történeti demográfiaja. Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig*. Szerkesztette: Kovácsics József. Budapest.

RÖVIDÍTÉSEK

- ÁrpSzt. = Fehértói Katalin: Árpád-kori kis személynévtár. Budapest, 1983.
- Csánki = Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–III., V. Budapest, 1890–1913.
- Györffy = Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–III. Budapest, 1963–1987.
- FNESz. = Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. I–II. Budapest, 1988.

- MTNy. = A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei. Főszerkesztő Benkő Loránd. Budapest, 1992.
- OKISz. = Szamota István–Zolnai Gyula: Magyar oklevélszótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz. Budapest, 1902–1906.
- RDES. = Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae. I. Bratislavae, 1980.
- ZalaOkI. = Zala vármegye története. Oklevéltár. Szerk. Nagy Imre, Véghely Dezső és Nagy Gyula. I–II. Budapest, 1886–1890.
- ZsigmOkI. = Zsigmondkori Oklevéltár. Összeállította Mályusz Elemér. I–II/1, 2. Budapest, 1951–1958.

Fehértői Katalin

A névszóragozás*

1. A névszóragozás a névszók szabályos toldalékolását, jellel és raggal való ellátását jelenti. Eszerint a névszók jeles és ragos alakjai alkotják a névszói paradigmát. Felmerül azonban a kérdés, hogy beszélhetünk-e egységes névszói paradigmáról, sőt egyáltalán egységes névszói osztályról abban az értelemben, ahogy ezt a korábbiakban tették. Magának a névszói csoportnak a megalkotása a korábbi szakirodalomban ugyanis elsősorban jelentéstani alapon történt. A MMNy. meghatározása szerint „a tulajdonképpeni névszók (nomina) létező vagy ilyennek elgondolt élőlényt, élettelen tárgyat, elvont dolgot vagy ezek milyenségét, mennyiségét megnevező szavak (főnevek, főnévi igenevek, melléznevek, melléknévi igenevek, számnévek). Ugyancsak a névszók közé soroljuk a tulajdonképpeni névszókat helyettesítő szavakat, a névmásokat (pronomina) is.” (MMNy. 25.)

A főnév, a főnévi igenév, a melléknév, a melléknévi igenév, a számnév és a névmás közös szófaji osztályba kerülésének egyik legfontosabb szempontja tehát az volt, hogy jelentéstartalmukban (s ehhez képest csak másodlagosan ragozási rendszerükben és mondatnyi szerepükben is) elkülönülnek az igétől, a határozószóktól.

1.1. Az újabb szófaji rendszerezések (vö.: Berrár 1982, Keszler 1992a) a szavakat és a szófajokat a korábbiaktól eltérően már elsősorban funkcionális (mondatnyi és ehhez szorosan kapcsolódva morfológiai) szempontból vizsgálják, s ennek alapján nem is beszélnek egységes névszói kategóriáról, csak külön főnévről, melléknévről (számnévről), névmásról s az igenevek osztályáról. Az említett szófaji csoportok mind a mondatban betölthető szerepüket, mind bővíthetőségüket, mind az ezzel összefüggő toldalékolhatóságukat (de még eltérő jelentéstartalmukat) tekintve is más-más módon jellemezhetők, és különböznek egymástól.

1.2. A fenti tág értelemben tehát mi sem beszélhetünk egységes névszói osztályról és névszóragozásról. Van azonban a névszóknak hagyományosan egy szűkebb értelmezésük is, eszerint névszónak számít a főnév, a melléknév (a számnév) és a nekik megfeleltethető névmások. S bár az ezekhez járuló affixumok rendszere sem azonosítható egymással, mert mindegyik szófaji kategóriának megvannak a jellemző toldalékai, ragozásuknak mégis vannak hasonló vonásaik. Mindegyik az analitikus affixáció tipikus példájának tekinthető (Havas 1974: 60). A magyar főnév, melléknév (számnév) s a főnévi, melléknévi (számnévi) névmások ragozási rendszere agglutinatív jellegű, a tövekhez járuló szuffixumok mindegyike általában csak egy-egy grammatikai jelentést hordoz. Ennek alapján a nyelvtani hagyománynak megfelelően továbbra is nevezhető egységesen névszóragozásnak. A szótövekhez járuló rag mindegyik rendszerben viszonyrag, a mondatrészi viszonyítás eszköze, mondatrészi szerepre utal, a számmal szemben azonban (néhány képzőgyánus ragot

* Készült az OTKA (A/053/94) támogatásával.

kivéve) rendszerint közömbös, a számra utaló információt más morféma hordozza. A névszóraggal szemben az igerag szétválaszthatatlanul együtt jelöli a számot és a személyt, a számviszony jelölésére az igeragozásban nincsen külön morféma.

A történetiségben az igei személyragban is elkülöníthető volt a személyre és a számra utaló információ, az egyes számra utaló személyragok az alapnyelvi 1., 2. és 3. személyű személyes névmásból alakultak, a többes számúak pedig az említett névmások és a *-k* többesjel kapcsolatából. (Vö.: Berrár 1967: 417.)

1.3. A névszórag tehát arra szolgál, hogy lehetővé tegye az alapszó számára, hogy meghatározott mondatbeli, szintaktikai szerepeket töltsön be, mondatrészi pozíciókba léphessen. A főnév például jónéhány mondatbeli szerepre alkalmas, lehet állítmány, alany, tárgy, többféle határozó, birtokos jelző. Természetes helyzete, alapformája az alanyi funkció, ezt abszolút alakjában is betöltheti, de ha tárgyi vagy határozói szerepbe kerül, azt már valamilyen viszonyító eszközzel, viszonyraggal jelölni kell rajta, vagyis ezeket a funkciókat csak viszonyított formában láthatja el. Ugyanígy a melléknév természetes helyzete a jelzői funkció, ezt abszolút alakjában is betöltheti (bár ehhez a mondatrészi szerephez fontos a mondat szórendjében betöltött helye is). Ha azonban határozóként kell állnia, ezt a funkciót csak viszonyító eszközzel, viszonyraggal képes ellátni. (Mindkét említett szófajta alkalmas ragtalan formában az állítmányi funkció betöltésére is, de ebben a mondatrészi pozícióban segédigével egészülnek ki, ami zéró kopulaként is megjelenhet a pusztá névszói állítmány esetében, tehát a kijelentő mód, jelen idő 3. személyben.) A viszonyragok alapvető szerepe tehát az, hogy másodlagos eszköztípust teremtsenek azoknak a mondatrészeknek a kifejezésére, amelyekre az adott szófaj abszolút alakjában nem képes. (Az igenek nincs szüksége ilyen típusú viszonyragra, amely állítmányi funkcióját kifejezné, mivel ez a szófaj csakis egyedül ebben a mondatrészi minőségben jelenhet meg. Az igeragozás nem jelölje az állítmányi pozíciónak, csak velejárója, nem mondatrészi viszonyító, hanem egyeztető funkciójú.)

A névszóragozásra – hasonlóan az igeragozáshoz – az is jellemző, hogy az alapszó paradigmájába a jellel ellátott alakok is beletartoznak. Ezek a szó paradigmáján belül alparadigmát indítanak, relatív töveket hoznak létre, a jelek mondatrészi minőséget nem jelölnek, utánuk következnek még az erre utaló viszonyragok.

1.4. A névszóragozás szuffixumai között vannak általánosnak nevezhető morfémák, ezek az inflexiós morfémák általában minden megfelelő szófajú szóhoz kapcsolhatók. A szakirodalomban előfordul ezeknek grammatikai morfémaként való említése is. Ilyen típusú toldalékok képviselik például a főnévragozásban az eset kategóriáját, a nyelvtani szám kategóriáját. Ezekkel a kötelezőnek tekinthető elemekkel szemben csak tetszőlegesen például a főnévragozásban a viszonyítás-birtokosság kategóriáját, valamint a melléknévragozásban a kiemelés kategóriáját hordozó morfémák (vö. Somogyi 1994: 50). (Az inflexiós morféma fogalmára lásd az alaktani fejezetet!)

2. A névszók jelei

2.1. A többes szám jelei: általános jele a *-k* (előhangzós *-k*) – pl.: *almá-k, ember-ek, ut-ak, gyöngy-ök* –, ezt használjuk a leggyakrabban; valamint az *-i* (*-ai/-ei, -jai/-jei*), pl.: *hajó-i, lány-ai, könyv-ei, darab-jai, kert-jei* –, ez utóbbi speciális, mivel csak birtokviszonyban, birtokjeles vagy birtokos személyjeles főnéven fordulhat elő. A birtoktöbbséítő jel a birtokjel után (*apámé-i*), illetve a birtokos személyjel előtt (*könyv-ei-m, könyv-ei-d, könyv-ei-0*) áll.

Az általános többesjel is elsősorban főnéven jelenik meg, hiánya esetén zérómorfémát veszünk fel. Vagyis az egyes szám *0* jelével áll szemben: *ember – emberek*. Melléknéven is előfor-

dulhat állítmányi helyzetben, ha egyeztetjük a többes számú alanyhoz (*az emberek feledékenyek*), vagy értelmezői helyzetben (*a gombok, a szépek*).

A főnevek többes száma az egyes számú alakkal szemben a megnevezett dolog többségére utal. (Csak ritkán fordul elő, hogy többes számú főnevet egyes számú értelemben használunk, pl.: *Amerikai Egyesült Államok*.) Ez a többség azonban nincs közelebből, számszerűen pontosan meghatározva. Ha számbelileg jellemezzük a többség fogalmát (akár határozott, akár határozatlan formában), akkor már nem a többes számú alakot használjuk, hanem az egyes számú főnevet bővítjük mennyiségjelzővel: *öt hajó, sok ház*. Az alapvető opposíció tehát egy számbelileg nem jellemzett speciális csoport (az ún. többes szám, pl. *hajók, házak*) és a gyakrabban használt általános szám (az ún. egyes szám, pl. *hajó, ház*) között áll fenn (vö. Lotz 1974: 347).

Ugyanazon a szón előfordulhat mindkét többesjel különböző funkcióban, pl.: *hallgatókéi*, az első helyen álló *-k* a birtokos többségét, a végső *-i* a birtok többségét jelöli.

A többesjel általában minden főnévhez járulhat, de vannak olyan főneveink is, amelyeknek nincs többes számú alakjuk. Így például nem szoktuk többesjellel ellátni az elvont főneveket, pl.: *gondolkodás, fejlődés, jószág*; az egyetlennek tartott dolgok nevét: *világ, földkerekség*; a tulajdonneveket.

2.2. A fenti két, általánosan névszói többsesjelként számon tartott morféma mellett a szakirodalomban (Korchmáros 1995) felmerül egy harmadik többsesjel is, mégpedig az *-ék* toldalék (*Pistá-ék*). Ez a személyt jelentő főnevekhez járuló szóelem korábbi nyelvtanainkban képzőnek (összefoglaló jelentésű, illetve gyűjtőnévképzőnek) minősül, elsősorban „a jelekénél nagyobb ... jelentésmódosító szerepe” (MMNyR. 205–6) miatt. Nyelvtanaink arra is utalnak, hogy ez a toldalék eredetileg az *-é* (birtokjel) és a *-k* (többesjel) szóelemekből alakult ki, de a mai nyelvhasználók számára az *-ék* elemei közötti kapcsolat már nem érezhető. Mindemellett utalnak arra, hogy jelentése rokon a többsesjel funkciójával (vö. MMNy. 143).

Az *-ék* végű főneveket a korábbi szakirodalomban a plurale tantumokkal, illetve a gyűjtőnevekkel szokták összevetni (pl. Kovalovszky 1985: 297). Ez az összevetés azonban csak jelentéstani szempontból állja meg a helyét, szintaktikai és morfológiai szempontból az *-ék* végű főnevek az említett csoportoktól eltérően viselkednek, hiszen míg azok többnyire egyes számú alanyként egyes számú állítmányt kívánnak meg (Az *Egyesült Államok* tárgyalni *kényszerül*, A *tömeg* *énekel*, vö. Rác 1991: 25–33), az *-ék*-es forma mellett mindig többes számú állítmány áll (Korchmáros i. m. 300), hasonlóan a *-k* többsesjeles alakokhoz: *Pisták megérkeztek*, A *fiúk megérkeztek*. Az *-ék* toldalékot az is a *-k* többsesjelhez köti, hogy mennyiségjelzős főnéven ugyanúgy nem jelenhet meg, mint ahogyan az általános többsesjel sem.

Jelként való megítélésének helyességét (a jelek tulajdonságaira vö. az alaktani (morfológiai) fejezetet!) támasztják alá az alábbi tulajdonságai:

- a szófajkategória személyt jelentő elemeihez általában hozzátehető;
- szófajt nem változtat;
- nem változtatja meg a szó grammatikai környezetét, azaz nem változtatja meg a szó bővítési lehetőségeit;
- új lexémát nem alkot, csak relatív szótövet hoz létre;
- irányító szerepet visz az egyeztetésben a *-k* többsesjelhez hasonlóan;
- szófajkötő elem, képző nem állhat utána;
- jelek állhatnak előtte is a szóalakon belül (természetesen mögötte is): *szomszéd-ai-m-ék-é-i*.

A többsesjelek közé való besorolása szempontjából meg kell említenünk, hogy az általános többsesjelhez képest az *-ék* egymást kölcsönösen kizáró viszonyban van: *szomszéd-ok* – *szomszéd-ék*, vagyis egy szóalakon belül vagy az egyik, vagy a másik jelenhet meg. A két morféma többségre való utalása nem azonos, míg az általános *-k* ún. homogén többséget jelöl, tehát a *szomszéd-ok* =

szomszéd + szomszéd, addig az *-ék* heterogén többségre utal: *szomszéd-ék* = szomszéd + a hozzá tartozó személy(ek). Ilyen típusú heterogén többséget a nyelvben még a többes első és második személyű személyes névmások fejeznek ki, hiszen a *mi* = én + valaki más, *ti* = te + te/te + valaki más. Vagyis heterogén többséget alkot minden olyan csoport, amelynek egyik tagja kiemelt személy, s ez a személy az egész csoport reprezentánsának tekinthető.

2.3. Birtokjel: *-é*

Birtokviszonyra utaló, főnévhez járuló jel, a birtokjeles szóalak jelentése egy birtokos szerkezet (szintagma) jelentésével egyenértékű, a birtokos jelzős szerkezet redukciójaként jön létre, egyszerre jelöli a birtokost és a birtokot (a diák könyve: *a diáké*). A birtokost az alapszó jelzi, a birtokra az *-é* elem utal. (Értelmezői helyzetű melléknéven, számnéven is előfordul, pl. a könyv a diáké, *az idősebbé*; a torta a lányoké, mind *az öté*.)

Erős jelentésmódosító szerepe miatt (hogy tudniillik a birtokjeles szóalakban az alapszó jelentését szinte elfedi az *-é* utalása, mivel az *-é* birtokjellel ellátott főnév a szótól jelölte fogalmon kívül álló, de ahhoz hozzá tartozó dologra vonatkozik) a szakirodalomban egykor éles vita folyt az *-é* jel voltáról), egyes nyelvészek a képzőként való megítélése mellett foglaltak állást (vö. Papp 1953; Hexendorf 1954; Papp I. 1955; Hexendorf 1956; Lotz 1976: 189). (Sőt, néhány munkában még a ragként való értelmezéssel is találkozhatunk, valószínűleg a birtokos szerkezetre emlékeztető tulajdonsága miatt – Tompa utal rá, 1964: 447). Mégis a jelek közé soroljuk kapcsolódási, pozicionális tulajdonságai következtében, hiszen új szótári szót nem hoz létre, csak alparadigmát indít, és sohasem előzheti meg az erős grammatikalitású *-k* többesjelet, valamint a birtokos személyjelet, vagyis csak ezek után következhet.

Többes számban az *-i* többesjel jelöli rajta a birtok többségét: a könyvek a *gyerekéi*. (A mai beszélt nyelvben azonban gyakran elmarad mellőle a birtoktöbbséítő jel, a szóalak végének nehézsége miatt.)

- 2.4. Birtokos személyjel:** *-m*; előhangzós *-m*;
-d; előhangzós *-d*;
-a, -e, -ja, -je, O;
-nk, -unk, -ünk;
-tok, -tek -tők; előhangzós változatban is;
-uk, -ük, -juk, -jűk, -k

A birtokos személyjelek (korábbi nevükön személyragok) is főnévhez járuló toldalékok. Leginkább birtokos szerkezetben, a birtokszói tagon fordulnak elő, két főnév egyszerű birtokviszonyára utalnak, legfontosabb nyelvtani szerepük az, hogy a birtokszói tagon megjelölik a birtokos számát és személyét, azaz egyeztetnek a birtokoshoz (*az én könyv-em, a te könyv-ed* stb.), így teljes szám- és személyparadigmával rendelkeznek. Ez az egyeztető szerep az igei személyragok funkciójával azonos. Ezért a nyelvészeti szakirodalomban nem teljes az egyetértés e toldalékfajta megnevezését illetően, s bár egyre gyakoribb a személyjel elnevezés, nem ritka a személyrag megjelölés sem. Jeltulajdonságaik: a főnévi alapalakok létrehozásában vesznek részt, alparadigmát indítanak a főnévi paradigmán belül, nem zárómorfémák, más jel is állhat utánuk (pl. birtokjel), nem jelölnek ki mondatrészi szerepet, viszonyrag követi őket.

A birtokos személyjeles szó birtokos nélkül is utalhat a birtokviszonyra (elsősorban első vagy második személyű birtokos esetén: *könyv-em, könyv-ed, könyv-ünk, könyv-etek*), vagyis a birtokos személyjel gyakran „reprezentálja” a birtokost, mivel utal annak számára és személyére, így a birtokos a birtokszó mellől elmaradhat.

A birtokos személyjeles alakok a birtokos személyjellel ellátott főnév „kiegészültségényét” jelölik, vagyis relatív (viszonyított) kategóriát alkotnak a személyjel nélküli főnevekkel szemben. (Ez a

„kiegészülési igény” bizonyos főnevek szemantikai szerkezetében már eleve bennefoglaltatik, ezek már alapjelentésükben is utalnak valamiféle viszonyra, ilyenek például a rokonsági, családi, baráti kapcsolatokra utaló főnevek: *férj, feleség, báty, hűg, barát*, de szintaktikailag ez a kiegészülési igény a birtokos személyjeli segítségével realizálódik, jelenik meg bennük. Velük szemben más főnevek a valóság tárgyait a többi tárgyhöz fűződő viszonyuktól függetlenül írják le, például: *férfi, nő, fiú*. Olyan főneveink is vannak, amelyek már eleve csak birtokos személyjeles alakban léteznek a nyelvben, abszolút alakkal nem rendelkeznek. Például: *széle, eleje, közepe, vége, színe-java, nénye, fia*. Ezekben a nyelv már morfológiai eszközökkel is jelzi, hogy a főnév jelentése kiegészítésre szorul.) A birtokos személyjel megjelenése utal arra, hogy a vele ellátott főnév valamilyen kapcsolat részesévé válik, szintaktikailag kiegészítést igényel, azaz szintaktikai bővítékényszere lesz, más szóval vonzatossá válik (vö. Tamásiné 1989: 111–3). Ez a viszony a birtokos szerkezetben válik általában explicitté, amelyben a viszony másik pólusát leggyakrabban a birtokos jelző nevezi meg. A birtokos szerkezeteknek azonban csak egy részük jelzős szerkezet, így a birtokos jelzőn kívül más mondatrész is lehet a személyjeles főnév kiegészítője, például részeshatározó, a dativus possessivus: Nincs *ennek* semmi *értelme*. Itt az egyeztetés a részeshatározót kifejező szóhoz történik. Az ilyen birtoklást kifejező részeshatározó és a szoros szerkezetű birtokosjelző közt tipikus átmeneti alakulat az ún. birtokos részeshatározó: *Ennek* nem látom semmi értelmét, *Barátomnak* ellopták az óráját. Ezekben a példákban a birtokos és a birtokszó távolabb kerül egymástól, a közük bekerülő elem hangsúlyossá válik, kapcsolatuk meglazul, a birtokosszó az állítmány bővítményeként jelenik meg (vö. Tompa 1980: 343; Elekfi 1980: 352–3; 1993: 35–43; 1993: 447–51).

A birtokos szerkezetnek tehát csak egyik fajtájuk a birtokos jelzős szerkezet, amikor a birtokos-szó és a birtokszó egy alárendelő szintagmát alkot, s a jelző a jelzett szó előtt vagy tőle nem nagyon elválasztva áll (ragtalanul vagy *-nak/-nek* raggal), illetve kerülhet a jelzett szó mögé is közvetlenül, s akkor mindig *-nak/-nek* ragos (*Pista könyve, Pistának a könyve, a könyve Pistának, Pistának könyve, Pistánaknak a könyve, a könyve Pistánaknak*). De a birtokos szerkezet megjelenhet az előbbi szoros szerkezetnél jóval lazább formában is, amikor a birtokos és a birtokszó távolabbra kerül egymástól, vagy közöttük kiemeléssel jelölt aktuális viszony van, s ekkor már nem egy alárendelő szintagmában foglalnak helyet (*Pistának van sok könyve; Pistának könyve van sok, nem lemeze; Pistának elveszett a könyve, Pistának van sok könyvük; Pistának könyvük van sok, nem lemezük; Pistának elveszett a könyvük*). Ilyenkor a birtokos szerkezet (birtokos) részeshatározóból és birtokszóból áll.

A birtokos személyjeles viszonyított alakok a szám és a személy, vagy másképpen a személy és a személyszám kategóriájával együtt jelennek meg.

A személy és a személyszám megfogalmazás azon a felfogáson alapul, miszerint a *házunk* alakban szereplő többes szám 1. személyű birtokos személyjel irányító tagja, a *mi* személyes névmás nem egyszerű többszöröse az *én* névmásnak, mivel jelentése nem 'sok én', hanem 'én és valaki más', ugyanígy a *ti* sem azonos 'sok te'-vel, hanem 'te és te, vagy valaki, aki nem lehet én'. Eszerint az egyeztető szerepű személyragok esetében nyelviileg nem két szám és három személy, hanem egyszerűen hat személy (három egyes számú és három többes számú) áll szemben egymással (vö. Lotz 1974: 345; Havas 1974: 61–2).

A birtokos személyjelek rendszere a következő:
Egyes számú birtok esetén:

<i>hajó-m</i>	<i>kesztyű-m</i>	<i>ház-am</i>
<i>hajó-d</i>	<i>kesztyű-d</i>	<i>ház-ad</i>
<i>hajó-ja</i>	<i>kesztyű-je</i>	<i>ház-a</i>
<i>hajó-nk</i>	<i>kesztyű-nk</i>	<i>ház-unk</i>
<i>hajó-tok</i>	<i>kesztyű-tők</i>	<i>ház-atok</i>
<i>hajó-juk</i>	<i>kesztyű-jük</i>	<i>ház-uk</i>

<i>kez-em</i>	<i>pad-om</i>	<i>vödr-öm</i>
<i>kez-ed</i>	<i>pad-od</i>	<i>vödr-öd</i>
<i>kez-e</i>	<i>pad-ja</i>	<i>vödr-e</i>
<i>kez-ünk</i>	<i>pad-unk</i>	<i>vödr-ünk</i>
<i>kez-etek</i>	<i>pad-otok</i>	<i>vödr-ötök</i>
<i>kez-ük</i>	<i>pad-juk</i>	<i>vödr-ük</i>

Több birtok esetén a birtokos személyjelet megelőzi a birtoktöbbsítő jel a szóalakban. Ennek következtében az elemzés eltér az előzőktől az egyes szám harmadik személyben. Míg egy birtoknál testes morféma, több birtoknál *0* morféma jelöli az egyes szám 3. személyű birtokost:

<i>hajó-i-m</i>	<i>kesztyű-i-m</i>	<i>ház-ai-m</i>
<i>hajó-i-d</i>	<i>kesztyű-i-d</i>	<i>ház-ai-d</i>
<i>hajó-i-0</i>	<i>kesztyű-i-0</i>	<i>ház-ai-0</i>
<i>hajó-i-nk</i>	<i>kesztyű-i-nk</i>	<i>ház-ai-nk</i>
<i>hajó-i-tok</i>	<i>kesztyű-i-tek</i>	<i>ház-ai-tok</i>
<i>hajó-i-k</i>	<i>kesztyű-i-k</i>	<i>ház-ai-k</i>
<i>kez-ei-m</i>	<i>pad-jai-m</i>	<i>vödr-ei-m</i>
<i>kez-ei-d</i>	<i>pad-jai-d</i>	<i>vödr-ei-d</i>
<i>kez-ei-0</i>	<i>pad-jai-0</i>	<i>vödr-ei-0</i>
<i>kez-ei-nk</i>	<i>pad-jai-nk</i>	<i>vödr-ei-nk</i>
<i>kez-ei-tek</i>	<i>pad-jai-tok</i>	<i>vödr-ei-tek</i>
<i>kez-ei-k</i>	<i>pad-jai-k</i>	<i>vödr-ei-k</i>

A birtokos jelzős szerkezetek között vannak nem egyeztető, inkongruens formák is, mégpedig a többes szám 3. személyben: *a fiúk könyve*, *az ő könyvük* (egyeztetve így lenne: **a fiúk könyvük*, **az ők könyvük*) – itt számban nincs egyeztetés; valamint abban az esetben, ha a birtokosjelző szerepét a *maga* névmás tölti be: *a magam ötlete*, *a magad ötlete* („szabályosan” így lenne: **a magam ötletem*, **a magad ötleted*) – tehát személyben nincs egyeztetés; illetve *a magunk ötlete*, *a magatok ötlete* (**a magunk ötletünk*, **a magatok ötleteitek* helyett) – szám- és személybeli az inkongruencia; sőt *a maguk ötlete* (**a maguk ötletük* helyett) – számbeli inkongruencia. A *maga* névmás 3. személyű alakként épül be a birtokos szerkezetbe.

2.5. Kiemelőjel: *-ik*

Tipikusan melléknévre jellemző toldalék, közép- és felsőfokú melléknemekhez járul: *szébb-ik*, *legszébb-ik*. Az a funkciója, hogy a megnevezett tulajdonsággal rendelkező dolgok közül egyet kiemel, megkülönböztet, határozottá tesz. A nyelvtanírói hagyomány elsősorban jelnek mondja, de van olyan vélekedés is a szakirodalomban, hogy inkább a képzők között kellene számon tartani (Ágoston 1993: 311–5), többek között annak alapján, hogy a fokozott melléknévből egyesek szerint főnévi szerepű szót hoz létre, hiszen a kiemelőjellel ellátott melléknév (főnév?) minden olyan szerepet betölthet a mondatban, amilyent a főnév betölt (pl. *A kisebbik* megnősült – alany; *a legkisebbiket* nem ismerem – tárgy; *a kisebbik miatt* vesztek össze – okhatározó; *a kisebbiknek* a bizonyítványa jobb lett – birtokos jelző). Ezek az említett mondatrészszerkezetek azonban egy eredetileg jelzős szerkezet alaptagjának, főtagjának mondatrészszerkezetek (a kisebbik fiú, a legkisebbik gyereket, a kisebbik gyerek miatt, a kisebbik gyerekeknek a bizonyítványa); csakhogy a jelzett szó eltűnésével a jelző átvette annak mondatrészi szerepét és szófaji jellemzőit (G. Varga 1977: 101). Az mindenestre bizonyos, hogy a kiemelőjeles alak az egész jelzős szerkezetet természetesebben helyettesítheti, mint a pusztán fokjellel ellátott melléknév. A kiemelőjel a képzőkre emlékeztet

annál a tulajdonságánál fogva, hogy mindig határozottá teszi azt a főnevet, amelyik előtt a jelzői szerepű melléknév áll (vagyis kijelölő jelzői szerepűvé teszi a melléknévet), valamint ő maga is legtöbbször határozott tárgyon jelenhet meg (nézd meg *a kisebbik gyereket!*, nézd meg *a kisebbiket!*). Emellett megváltoztatja a középfokú melléknév szintaktikai környezetét (*kisebb vkinél vmennyivel*, de: *kisebbik vkik közül*), a kiemelőjellel ellátott melléknév partitívuszi vonzattal jár. Az a tulajdonsága is elgondolkodtató, hogy a melléknévekre jellemző *-n*, *-an*, *-en* viszonyragot maga után már nem veheti fel (tehát: *gyorsabban*, *leggyorsabban*, de nincs **gyorsabbikan*). Ez azonban valószínűleg jelentéstartalmának köszönhető. Melléknévként egyébként az *-ik*-kel ellátott szóalak más melléknévhez hasonlóan kaphat toldalékot értelmezői szerepben, illetve szöveggrammatikailag vagy dialógusban az előzményhez kapcsolódó mondatban, amikor is toldalékai az értelmezett szó vagy az előzményből odaértett főnév toldalékaihoz igazodnak az egyeztetés következtében (Egyik *lányát*, *a kisebbiket* nem is ismerem, Melyik *lányt* ismered? *A nagyobbikat*.)

Jeltulajdonsága az ilyen *-ik*-nek, hogy csak a fokjel után következhet, képző nem jöhet utána, tehát szófajkötő elem.

2.6. Fokjel: *-bb*, *-abb*, *-ebb*; *leg-(-bb, -abb, -ebb)*; *legesleg-(-bb, -abb, -ebb)*

A fokjel elsősorban (összehasonlítható, relatív tulajdonságot kifejező) minősítő melléknévhez járuló morféma, bár elvéve más szófajú szón is megjelenhet (pl. határozatlan számnéven: *kevesebb*, határozószón: *kijebb* stb.). A fokjel megjelenése a melléknév jelentését a tulajdonság mértékének a tekintetében módosítja. Míg az alapfokú melléknév a tömorféma jelentését viszonyítás nélkül nevezi meg, addig a fokozott melléknév ugyanezt viszonyított formában teszi.

Az alapvető oppozíció tehát az abszolút és a hasonlított (viszonyított) alakok között létesül (vö. Lotz 1974: 346), így a középfokú és a felsőfokú alakok az alapfokúval állnak szemben. A viszonyítás lehet összehasonlítás két tulajdonság között, s ekkor a nagyobb fokút a középfokkal jelöljük (*kisebb*, *nagyobb*). Felsőfok esetén legalább három dolog közül emelünk ki egyet, amely az említett tulajdonsággal a legnagyobb mértékben rendelkezik (*legkisebb*, *legnagyobb*). Az ún. túlzófok (*legeslegjobb*) a felsőfok nyomósított változata.

Az abszolút és a viszonyított alakok között fennálló oppozíció miatt a fokjelet a nyelvtanírói hagyománnyal egyetértve továbbra is jelként tartjuk számon, annak ellenére, hogy több, a képzőre jellemző tulajdonsága is van, amint ez a szakirodalomban már többször felmerült (vö. Berrár 1974: 122; Károly 1965: 277). Jel voltát támogatja az a tény, hogy ez a toldalékmorféma általánosnak, produktívnak és automatikusnak tekinthető a melléknévi toldalékok között, hiszen a fokozhatóság jellemző a melléknévek egyik típusára, a minősítő melléknévekre. A fokjel szófajtartó toldalék. Utána megjelenhetnek a melléknévre jellemző határozóragok is (pl.: *szépen* – *szebben*, *legszebben*), tehát a melléknév paradigmatis értékén nem változtat.

Ezek után nézzük azokat a tulajdonságait, amelyek a képzőkhöz közelítik: előtte más jelek nem állhatnak, felvehet maga után egy-két képzőt (*kisebbedik*, *jobbít*), bár csak néhány szóalakban, és csak néhány képzőt. Ennek megfelelően nem nevezhető automatikusnak a fokjeles melléknévek továbbképzése (nincs pl. **gyorsabbít*, **szélesebbít*, **kerekebbít*, **lassúbbít*). Ehhez még hozzátehetjük azt is, hogy a fokjel megjelenésével megváltoznak az alapfokú melléknév bővítési lehetőségei, hiszen a fokozás mint grammatikai kategória megnöveli a melléknév lehetséges bővítményeinek a számát, utal arra, hogy a melléknév szintaktikailag kiegészítést igényel, vonzatossá válik (Magyar leíró nyelvtani segédkönyv 90). A bővítési lehetőségek, a szintaktikai környezet megváltoztatása elsősorban a képzőkre jellemző. A középfokú melléknév mellett megjelenik két új vonzat (kötelezően a hasonlító határozó, fakultatívan a fok- és mértékhatározó: *nagyobb valaminél valamennyivel*), a felsőfokú melléknév mellett pedig egy fakultatív vonzat (a partitívus: *a legnagyobb vmik közül*). Ezek alapfokú melléknév mellett nem állhatnak. A fokozott melléknév az alapfokú melléknév szabad fokhatározóját ellenben sohasem tartja meg (*nagyon nagy*, de: **nagyon nagyobb*). Megtartja viszont általában az alapfokú melléknév eredeti vonzatát (*hasonló*

vkihez - hasonlóbb vkihez; elválaszthatatlan vkitől - elválaszthatatlanabb vkitől; sürgős vkinek - sürgősebb vkinek; hasznos vkinek - hasznosabb vkinek; féltékeny vkire - féltékenyebb vkire; hálás vkinek - hálásabb vkinek).

3. A névszójelek táblázata

Neve	A jel maga	Példa
Főnévi jelek		
1. Számjel	O homogén többségre utaló: -k (előhangzós -k) -i (-ai, -ei, -jai, -jei) heterogén többségre utaló: -ék	<i>alma, ember</i> <i>almá-k, ember-ek stb.</i> <i>hajó-i, lány-ai stb.</i> <i>szomszéd-ék</i>
2. Birtokjel	-é	<i>lány-é</i>
3. Birtokos személyjel	-m (előhangzós -m) -d (előhangzós -d) -a, -e, -ja, -je, 0 -nk, -unk, -ünk -tok, -tek, -tök (előhangzós változatban is) -uk, -ük; -juk, -jük; -k	<i>könyv-em, könyvei-m</i> <i>könyv-ed, könyvei-d</i> <i>könyv-e, könyvei-0</i> <i>könyv-ünk, könyvei-nk</i> <i>könyv-etek, könyvei-tek</i> <i>könyv-ük, könyvei-k</i>
Melléknévi (számnévi) jelek		
4. Kiemelőjel	-ik	<i>szebb-ik, kevesebb-ik</i>
5. Fokjel	0 -bb, -abb, -ebb leg- (-bb, -abb, -ebb) legesleg- (-bb, -abb, -ebb)	<i>piros</i> <i>piros-abb</i> <i>leg-piros-abb, leg-alsó</i> <i>legesleg-piros-abb</i> <i>legesleg-alsó</i>

4. A névszók ragjai

A névszókhoz járuló ragok szintaktikai vonatkozásúak, mondatrészi szerepet, viszonyt jelölnek (viszonyragok). Arra szolgálnak, hogy a velük ellátott névszó megfelelő mondatrészi pozíciókba kerülhessen. A ragos névszó bővítményértékű egy neki általában fölérendelt mondatrészhez képest, azzal alárendelő szószerkezetet alkot, s a névszórag a szintaktikai viszonyt jelöli a szószerkezet alaptagja felé (pl.: *könyvet olvas, hangosan beszél*). Szintaktikai szerepét, mondatrészi értékét a ragos névszó általában bővítményként és legtöbbször az alaptagjától kapja (de az is előfordulhat, hogy a mondat szerkezet jelöli ki a számára, pl.: *Most aztán jaj a lányoknak!*, *A testvérem Szegeden katona*). A névszóragok szóalakzáró helyzetűek, utánuk más toldalékmorféma nem következhet. Sohasem változtatják meg a névszó szófaji hovatartozását,

rendszerint megőrzik bővítési lehetőségeit. Produktívak, automatikusak és általánosak, vagyis az adott szófaj egyedeihez általában hozzákapcsolhatók. Az abszolút alakokhoz, illetve a jelekkel bővült szóalakokhoz járulhatnak.

A magyar névszóragozás jellemzője, hogy a névszókhoz tartozó egyes szófajok a ragozás tekintetében többé-kevésbé elkülönülnek egymástól. A legjellegzetesebb névszói paradigma a főnevéké. Az elsősorban főnévhez járuló ragok között vannak teljesen grammatikai jellegűek (és szintaktikai vonatkozásúak), a szakirodalom ezeket a főnévi ragokat szokta elsősorban esetragoknak nevezni, mivel ezek a ragos főnevek külön paradigmába rendeződnek, s adják a magyar főnév eseteit. A főnévi esetragok melléneveken (számneveken) is megjelenhetnek, a melléknévi paradigma érintkezik a főnévvel. De a melléneveknek (és számneveknek) sajátos melléknévi (számnévi) ragjaik is vannak, melyek viszont nem jelennek meg főneveken.

A magyar esetrendszer rendkívül gazdag, jóval több esetet foglal magában, mint bármelyik indoeurópai nyelv. Az esetek számát úgy lehet pontosan meghatározni, ha a velük kapcsolatba hozható egyes toldalékok esetrag voltát ahhoz kötjük, hogy egyes és többes számú alakhoz egyaránt járulhatnak-e. A jeles alakok többszöröződik a puszta esetalakokat. Van olyan felfogás is, amely szerint a névszóragozásba belejátszik a névutózás is, de ez túlságosan kitágítaná a ragozás kereteit. A névszóragozással kapcsolatba hozható elemek nyelvünkben nem alkotnak egészen szorosan strukturált, zárt rendszert, mégis az látszik célszerűnek és áttekinthetőnek, ha 18 névszói esetről, illetve esetragról beszélünk (vö. Elekfi 1988: 52–5). A kérdéssel kapcsolatban megnyilvánuló többféle vélemény miatt az alábbiakban szólnunk valamennyi toldalékról, amely korábbi nyelvtanainkban (MMNyR., MMNy.) névszói esetragnak minősült.

4.1. Főnévhez járuló ragok, főnévi esetragok

A főnévi esetrag általában a bővítményszerepű főnév és az alaptagja (vagy egy szó, vagy egy állandósult szókapcsolat) között létrejövő szintaktikai viszonyra utal, esetviszony kifejezésére alkalmas, az esetragokkal jelölt főnévi esetek alkotják a magyar főnév paradigmáját. Az esetviszony kifejezésére szolgáló esetalakot tehát elsősorban morfológiai eszközök, esetragok jelenítik meg. Az esetviszonyok (esetfunkciók) és az esetalakok (esetragok) között azonban különbséget kell tennünk, hiszen az esetviszonyok és az esetragok között nincs egy-egy értelmű megfelelés. Egy adott esetviszony többféleképpen is realizálódhat, vagyis több esetragban is kifejezésre juthat, sőt akár névutó segítségével is megvalósulhat (pl. *megérkezik hova?* – *a városba, a repülőtérre, az iskolához*, ill. *a híd mellé*). De ugyanaz az esetrag többféle esetviszony megtestesítője is lehet (pl.: *-ra/-re* – *ráadja a gyerekre* a kabátot, de: *a vegyület elemeire bomlik*). (Vö. még Strukturális magyar nyelvtan 343. kk., 368.) Ennek alapján például meg kell különböztetnünk egymástól a genitívusi viszonyt (birtokviszonyt) mint esetfunkciót az ennek a viszonynak a kifejezésére szolgáló esetalakoktól. Genitívusi funkcióban ugyanis birtokos személyjeles birtokszóhoz kapcsolódva egyaránt előfordulhat alanyesetű (ragtalan), azaz nominatívusi főnév (*a fiú kutyája*) és *-nak/-nek* ragos alak, ami a datívusi alak (*a fiúnak a kutyája, a kutyája a fiúnak*) is. Genitívus, azaz birtokos eset a magyarban nincs, hiszen a magyar főnévnek nincs olyan esetalakja, tipikus esetragja, ami egyértelműen genitívusi értékét mutatná, és a genitívusi funkció jelölésére szolgálna (a birtokviszony jelölésére nem a birtokoson megjelenő esetrag, hanem a birtokszón kötelezően jelen lévő birtokos személyjel utal). Az eset meghatározásában tehát nem az általa jelölt viszony minősége, hanem az alak az elsőrendűen döntő szempont (vö. Elekfi 1988: 53). Ehhez érdemes még azt is hozzátenni, hogy ha fel vennénk egy *-nak/-nek* genitívust (a *-nak/-nek* datívus mellé), akkor ugyan csak fel kellene vennünk egy 0 ragos genitívust is a 0 ragos nominatívus mellé. Tehát két genitívust, ami önmagában véve abszurdum lenne (vö. Antal 1961: 124).

Az esetragok alapvető szerepe tehát az esetviszony, a szintaktikai viszony jelölésében van, a számjelölés (eltérően az igeragoktól) nem feladatuk. A főnévi alak csak jelek (többesjel, birtoktöbbsítő jel) segítségével képes számviszonyra utalni, de akkor számviszonyok egész kombinációját

tudja felmutatni (pl. *könyvekéi, könyveinkéi*). Ennek alapján több szerző (pl. Antal 1961: 37–8, 45–6; Elekfi 1988: 53) szerint csak az a kötött morféma minősülhet esetragoknak, amely járulhat főnévi jelekkel (többesszámjellel, birtokos személyjellel stb.) bővült szóalakhoz. Mások (pl. Kiefer 1987: 485) a főnévi esetragok megítélésénél azt hangsúlyozzák, hogy a kérdéses toldaléknak elő kell fordulnia valamely ige vonzatkeretében, annak alapján, hogy az esetfunkciók szintagmatikus rendszereket alkotnak, különösen az igével és vonzataival kapcsolatban. E szerint a felfogás szerint az esetrag mindig az alaptag és a vonzata közötti esetviszony jelölésére szolgál (bár e felfogás azt nem állítja, hogy az esetraggal ellátott főnév bármely mondatban szükségszerűen mindig csak vonzatként jelenhet meg).

Az alaptag és a vonzata közötti viszony egyrészt hordozhat konkrét szemantikai tartalmat, ekkor a vonzatot kifejező viszonyrag jelentését megtartva járul a bővítményhez (pl.: *a városban lakik* – helyhatározói vonzat). Másrészt a viszonyító elem pusztán jelentés nélküli „címkéként” is kapcsolódhat a bővítményhez (*bizik vkiben, boldognak tart*, korábban az ilyen típusú határozói vonzatokat nevezték állandó határozóknak). A vonzatoknak mindenkor fontos jellemzőjük az, hogy milyen viszonyító elemmel járnak együtt.

Az esetragok megítélésében, jellemzésük során harmadik szempontként az is felmerült a szakirodalomban, hogy ezek hogyan illeszkednek mondatainkba a különféle beszédaktusok során. Kiegészítendő kérdéseinket ugyanis esetragos kérdő névmásokkal alkotjuk meg, s az ezekre adott válaszokban is esetragos névmásokat s fogalomszókat használunk (pl.: *Kit vársz? Őt várom. A fiút várom; Mit kérsz? Ezt kérem, A könyvet kérem*). Sőt, összetett mondataink egyik típusában, a vonatkozó névmási kötőszós mondatokban esetbeli egyeztetés figyelhető meg a mutató és a vonatkozó névmások között azokban a mondatösszetesekben, amelyeknek az *azt, akit; annak, akinek; azzal, akivel*-féle kapcsolatok az alkotó elemei. Ugyancsak esetragok jelennek meg a mutató névmáson kijelölő jelzői szerepében a névszói alaptaghoz való egyeztetése során (*ezt a fiút*). (Vö. Balázs 1988: 17–8.) Eszerint a harmadik szempont szerint tehát esetrendszerünkben feltétlenül helyet kell kapniuk azoknak a ragjainak, amelyek kérdő, mutató és vonatkozó névmásainkhoz járulhatnak, valamint az említett egyeztetéses szerkesztésmódokban nélkülözhetetlenek. Ez a harmadik álláspont a vonzatkereteken is túllépve egyrészt az összetett mondatok utalószó-kötőszó egyeztetésében, másrészt a modaton is túljutva a kérdés-felelet relációjában vizsgálja az esetragok megjelenését.

Az említett szempontok alapján, s elsősorban a főnévi jelekkel való társulási képesség, valamint a vonzatkeretekben való előfordulás kritériumának megfelelően a korábban esetragként számontartott toldalékmorfémák között megkülönböztethetők a rendszer központi elemei, amelyek lényegében korlátozás nélkül kapcsolódnak jellel bővített tőhöz, és vonzatként is előfordulnak, a továbbiakban csak ezeket fogjuk esetragoknak nevezni; valamint a korlátozottabb használatú elemek, amelyek nem járulhatnak jeles alapszóhoz, és általában vonzatkeretben sem fordulnak elő.

4.1.1. A rendszer központi elemeihez, tehát az esetragokhoz tartoznak azok a ragok (és az általuk kifejezett esetek), amelyek a fentiek alapján a következő főnévi alapalakokhoz járulnak: egyes számú alapalak: *ház*; többesjellel bővült alak: *házak*; -é birtokjellel bővült alak: *házé*; többesjellel és birtokjellel bővült alak: *házaké*; birtokjellel és -i birtoktöbbsesítő jellel bővült alak: *házéi*; többesjellel, birtokjellel és birtoktöbbsesítő jellel bővült alak: *házakéi*; birtokos személyjellel bővült alak: *házam, házad* stb.; birtoktöbbsesítő jellel és birtokos személyjellel bővült alak: *házaim, házaid* stb.; birtokos személyjellel és birtokjellel bővült alak: *házamé, házadé* stb.; birtoktöbbsesítő jellel, birtokos személyjellel és birtokjellel bővült alak: *házaimé, házaidé* stb.; birtokos személyjellel, birtokjellel és birtoktöbbsesítő jellel bővült alak: *házaméi, házadéi* stb.; birtoktöbbsesítő jellel, birtokos személyjellel, birtokjellel és birtoktöbbsesítő jellel bővült alak: *házaiméi, házaidéi* stb.

A főnévi esetragok és esetek a következők (az esetek latin elnevezése a ragos főnév legfőbb eredeti funkciójára utal):

1. Az alanyeset (nominativus) ragja: *0* (*ház/0*)

Az alanyesetű főnév sokszor alany a mondatban. Az alany mindig alanyesetben áll. (Egy átlagos magyar főnévnek 42 alanyesetű alakja van. Ha azonban személyt jelent, akkor még ennél is több.) Pl.: Épül a *ház*. Épülnek a *házaink*.

Alanyesetű főnév birtokos jelző is lehet birtokos személyjellel ellátott szóhoz szorosan kapcsolódva, a jelzett szó előtt állva (pl.: A *fiú könyve* elveszett).

Meghatározott morfológiai helyzetben ragtalan, vagyis alanyesetű főnév a tárgyi mondatrészszerpet is betöltheti, mégpedig E/1. és E/2. birtokos személyjeles alak esetén.

Ennek történeti oka van, mégpedig az, hogy a tárgyrag és a birtokos személyjel azonos, személyes névmási eredetű, így kezdetben egyformán determinálhatták a tárgyat. (Vö. Berrár 1967: 435.)

2. A tárgyeset (accusativus) ragja: *-t* (*szőlő/t*, *ház/at*)

A tárgyraggal ellátott főnév leggyakrabban tárgy a mondatban. Pl.: Vettem *szőlőt*. Add ide a *kalapom*! Lehet azonban még ún. tárgyragos határozó (vagy határozói értékű tárgy): Élt hetven *évet*; *Hármat* csenget.

3. A különféle határozói esetek ragjai:

A korábbi esetek, az alanyeset, tárgyeset legtöbbször vonzatként realizálódik, a különféle határozói esetek, illetve az őket megjelenítő esetragok, esetragos főnevek azonban megjelenhetnek vonzatként, azaz kötött bővítményként, de lehetnek szabad bővítmények is. A kötött (vonzatszerű) határozókat kifejező esetragok gyakran konkrét jelentésüket elveszítve járulnak a főnévhez (*szerelmes vkibe*), ilyenkor a vonzat és alaptagja között semmiféle szemantikai viszony nem érzékelhető, az alaptag csak előírja vonzatának a szükséges esetragot. Az ezeket a szemantikai tartalommal nem rendelkező vonzatokat a továbbiakban, az egyes ragoknál aszemantikus vonzatoknak fogjuk nevezni. Máskor az alaptag és vonzata között érezhető a szemantikai tartalom, ilyenkor a viszonyrag is jelentését megtartva fejezi ki a határozói vonzatot (*bemegy a házba*).

Az esetragok, az esetragos főnevek a rag eredeti jelentésén, funkcióján túl sokféle határozói viszony kifejezésére alkalmasak. Az itt következő példák ezek közül mutatnak be néhányat, természetesen a teljesség igénye nélkül.

A) *-ban/-ben* (inessivus – „belviszony eset”, eredetét tekintve helyviszonyrag):

1. Kötött határozót fejez ki a következő példákban:

a) aszemantikus vonzatok: *bízik vmiben*, *csalódik*, *dönt*, *engedelmeskedik*, *megerősít*, *határoz*, *hisz*, *eligazodik*, *közrejátsszik*, *kétkelkedik*, *mesterkedik*, *megnyugszik*, *közreműködik*, *reménykedik vmiben*, *kedve telik*, *örömet leli vmiben*

b) szemantikai tartalmú vonzatok: *a városban lakik*, *meccset tart a sportsarnokban* (helyhatározó); *elfárad a munkában* (okhatározó); *mérgében dül-fül* (komplex ok- és állapothatározó); *akadályoz*, *bővelkedik*, *egyetért* stb. *vmiben* (tekintethatározó); *sötétben van* (körülmenyhatározó)

2. Szabad határozói bővítményt jelöl az alábbiakban:

helyhatározó: *a szobában ül*

időhatározó: *gyermekkorában betegeskedett*

módhatározó: *titokban* találkozik; *tőmondatokban* beszél; *természetben* fizet; *elővé-*
telben fogy el; *érdemben* intéz; *dióhéjban* mond el; *fejben* számol; *holtversenyben* végez
 állapothatározó: *álmában* beszél; *csírájában* elfojt; *eredetiben* olvas; *tisztességben*
 megöszkül; *sötétben* ül (körülményhatározó)

tekintethatározó: *arcban* hasonlítanak (egymáshoz)

B) *-ba/-be* (illativus – „belső közelítő eset”, eredete szerint ugyancsak helyviszonyrag):

1. Kötött határozót fejez ki a következő példákban:

a) aszemantikus vonzatok: *fogad*, *kerül*, *szerelmes*, *beleavatkozik*, *belefeledkezik*, *be-*
lefog, *beleköt*, *belenyugszik*, *beletörődik*, *belezavarodik* *vmibe*

b) szemantikai tartalmú vonzatok: *elindul a városba* (helyhatározó); *belebetegszik az*
izgalmakba, *belefárad a küzdelembe*, *belehal a sérülésekbe*, *beleizzad a munkába* (okhatá-
 rozók); *ledánynezőbe készül*, *háztűznézőbe megy*, *követségbe indul* (célhatározók); *bizton-*
ságba kerül (állapothatározó); *koszorúba fűz* (eredményhatározó)

2. Szabad határozók:

célhatározó: *ajándékba* kap

eredményhatározó: *oszlopba* sorakozik

C) *-ból/-ből* (elativus – „távolító eset”, eredetileg helyviszonyrag):

1. Kötött határozók:

a) aszemantikus vonzatok: *kifogy*, *megbukik*, *enged*, *ért*, *kifoszt*, *fordít*, *ítél*, *jósol*,
kérdez, *kisemmiz*, *tanul*, *kitűnik*, *vizsgázik*, *levon* *vmiből*

b) szemantikai tartalmú vonzatok: *megél a munkájából*, *eltartja* (a családot) *a kere-*
setéből (eszközhatározók); *szezelemből* nőszül, *rosszindulatból* vádaskodik (okhatározók);
ered *vmiből*, *származik* *vmiből* (eredethatározók); *felépül*, *felgyógyul* *a betegségből* (állapot-
 határozók); *szel* *a kenyérből*, *kér* *az ételből*, *részesül* *a szerencséből*, *válogat* *a ruhákból*
 (részelő határozók)

2. Szabad határozók:

módhatározó: *szívből* nevet, *lelkéből* gyűlöl

célhatározó: *időtlétésből* horgászik

állapothatározó: ébredszik az *alvásból*

D) *-n/-on/-en/-ön* (superessivus – „rajtalevés eset”, eredetileg helyviszonyrag):

1. Kötött határozók:

a) aszemantikus vonzatok: *alkudozik*, *álmélkodik*, *ámul*, *csúfolódik*, *derül*, *dolgozik*,
gondolkodik, *gúnyolódik*, *eligazodik*, *elméláz*, *elmereng*, *mosolyog*, *osztózik*, *piszmoz*,
meglepődik, *töpreng* *valamin*

b) szemantikai tartalmú vonzatok: *vonaton* utazik, *autón* szállít (komplex hely-, mód-
 és eszközhatározók); *fuvolán* játszik, *zongorán* kísér (eszközhatározók); *nevén* *nevez*, *ke-*
resztneven *szólít* (módhatározók); *bosszankodik*, *bánkodik*, *megbotránkozik*, *felháborodik*,
kesereg, *sajnálkozik*, *csodálkozik* *vm-in* (okhatározók)

2. Szabad határozók:

helyhatározó: *állványon* (állva) dolgozik

időhatározó: *nyáron* dolgozik

állapothatározó: *a napon* álmodozik (körülményhatározó)

E) *-ról, -ről* (delativus – „eltávolítás eset”, eredetileg helyviszonyrag):

1. Kötött határozók:

a) aszemantikus vonzatok: *ábrándozik, áradozik, beszél, megbizonyosodik, biztosít, megemlékezik, énekel, érdeklődik, értekezik, faggat, megfélekedzik, felel, gondolkodik, meggyőz, határoz, intézkedik, kérdezősködik, lemásol, mesél, beszámol, tájékoztat, tanúskodik, vitatkozik vmiről*

b) szemantikai tartalmú vonzatok: *fölemelkedik a székről, levesz a polcra* (helyhatározó); *megmarad tavalyról* (időhatározó)

2. Szabad határozók:

módhatározó: *félvállról* néz, *névről* ismer

okhatározó: megismeri *a hangjáról*

F) *-ra/-re* (sublativus – „ráhelyezés eset”, eredetileg helyviszonyrag):

1. Kötött határozók:

a) aszemantikus vonzatok:

igei alaptagok mellett: *ad, alkuszik, árulkodik, bólint, emlékezik, esküszik, felel, figyel, figyelmeztet, ráfizet, ráfog, fűtyül, gyanakodik, hallgat, haragszik, hivatkozik, irigykedik, következtet, oktat, panaszkodik, szavaz, rászoktat, rászolgál, tanít, tartozik, vállalkozik, vonatkozik vmire*

melléknévi alaptagok mellett: *büszke, dühös, érdemes, érzékeny, féltékeny, fogékony, hajlandó, hiú, irigy, jellemző, kapható, kényes, képes, kíváncsi, méltó vmire*

b) szemantikai tartalmú vonzatok: *tekinget vmerre, leesik az asztalra, leereszkedik a földre* (helyhatározók); *ajánlkozik, áldoz valamire, szórakozásra fordít, felhasznál, meghív vmire* (célhatározók); *havazóra fordul, jelesre javít, pénzbüntetésre változtat* (eredményhatározók); *(öttagú) családra keres, (hűsz) személyre terít* (részeshatározók); *felriad a lármára, felhőrdül a sértésre* (okhatározók); *ártalmas az egészségre, kedvezőtlen az ügyre* (tekintethatározók)

2. Szabad határozók:

helyhatározó: (egy) *kilométerre* fut

időhatározó: *reggelre* elmegy

módhatározó: *kedvére* kisírja magát, *jegyre* ad, *részletre* vásárol

állapothatározó: *vénységére* megházasodik, *éhgymorra* vesz be

eredményhatározó: (anyja) *öröme*re megnő

fokhatározó: *halálra* bosszant

mértékhatározó: *percre* pontos

komplex ok-, idő- és állapothatározó: *óracsőrgésre* ébred

G) *-nál/-nél* (adessivus – „közeliében levés eset”, eredetileg helyviszonyrag):

1. Kötött határozók:

a) aszemantikus vonzatok: *bevágódik vkinél*

b) szemantikai tartalmú vonzatok: *jobb vminél*

(hasonlítóhatározó), *lakik vkinél* (helyhatározó)

2. Szabad határozók:

helyhatározó: *a háznál* találkoznakidőhatározó: *az ebédnél* találkoznakkomplex hely- és eszközhatározó: *a hajánál* fogja (a babáját)H) *-tól/-től* (ablativus – „távolító külviszony eset”, eredetileg helyviszonyrag):

1. Kötött határozók:

a) aszemantikus vonzatok:

igék mellett: *búcsúzik, függ, függetlenít, elhidegül, elidegenedik, irigyel, kap, kér, elköszön, különbözik, megmenekül, oltalmaz, óvakodik, örököl, elrabol, megszabadul, eltanul, visszatart, tartózkodik, eltekint, elválaszt vmitől;*melléknévek mellett: *független, idegen, mentes vmitől*b) szemantikai tartalmú vonzatok: *elküld a háztól* (helyhatározó), *hétfőtől* kezdődik (időhatározó), *ragyog a tisztaságtól, bűzlik a pálinkától, eleped a szomjúságtól, felfrissül a fürdőitől, bereked a kiabálástól* (okhatározók); *származik vkitől* (eredethatározó)

2. Szabad határozók:

okhatározó: ráér a *dolgától* (megengedő értelmű)I) *-hoz/-hez/-höz* (allativus – „külső közelítő eset”, eredetileg helyviszonyrag):

1. Kötött határozók:

a) aszemantikus vonzatok:

igei alaptagok mellett: *alkalmazkodik, aránylik, ért, fohászkodik, fordul, gratulál, hasonlít, igazodik, hasonul, ragaszkodik, hozzásegít, hozzászokik, hozzászól, vonzódik vmihez*melléknév mellett: *barátságos, hűséges, igazságos, jó, kedves, kegyetlen, méltatlan, szigorú, méltó vmihez vagy vkihez*b) szemantikai tartalmú vonzatok: *odalép az ágyhoz* (helyhatározó); *átöltözik a munkához* (célhatározó)

2. Szabad határozók:

célhatározó: (bort) vesz a *vacsorához*J) *-ig* (terminativus – „határeset”)

1. Kötött határozók:

a) aszemantikus vonzatok: ?

b) szemantikai tartalmú vonzatok: *elnyúlik a partig, elmegy a házig* (helyhatározók); *eltart vmeddig* (időhatározó)

2. Szabad határozók:

helyhatározó: a *felhőig* szállidőhatározó: *délig* befejezifok- vagy mértékhatóározó: *fűlig* maszatos, *talpig* becsületesK) *-nak/-nek* (dativus – részeshatározó eset, röviden részeseset):

1. Kötött határozók:

a) aszemantikus vonzatok: *nekilát, nekifog, nekikezd, nekitámad, ellenáll, utánajár, utánaszámol vminek*

b) szemantikai tartalmú vonzatok: *nekiindul az útnak, nekidob a falnak* (helyhatározók); *ad, ajánl, fáj, felel, használ, ígér, könyörög, parancsol, szól vkinek, fölösleges, hasznos, jó, kellemes, szabad, szükséges, tilos vkinek* ('számára' jelentésű részeshatározók); *van/nincs vkinek (vmije)* (birtoklást kifejező részeshatározó); *örül vminek* (okhatározó); *odakészít (vmit) ebédnek, tanárnak jön* (célhatározók); *fegyelmezettnek kell lennie, fiatalnak mond, ítél, csúfol, gondol, mutatkozik, nyilvánít, számít, látszik* (állapothatározó, dativus praedicativus); *a kutyáját ellopják valakinek* (birtokos részeshatározó)

2. Szabad határozók:

állapothatározó (essivus): *utolsónak megy el*

tekintethatározó: *szépnek szép*

3. Birtokos személyjeles szóval szoros szerkezetet alkotva (tehát előtte vagy utána állva) a dativusragos főnév birtokos jelzői mondatrészszerepben jelenik meg. Ekkor a birtokos jelző ragjának nevezzük a *-nak/-nek* ragot. A dativusi eset ilyenkor genitivusi funkciót tölt be: *a fiúnak a kutyája, a kutyája a fiúnak*

L) *-ként* (essivus – „állapotese”):

1. Kötött határozók:

a) aszemantikus vonzatok: ?

b) szemantikai tartalmú vonzatok: *győztesként kerül ki, tanárként dolgozik, kárpótlásként ad, bíróként szerepel* (állapothatározók)

2. Szabad határozók:

módhatározó: *sasként repül, óriásként áll* (felfogható állapothatározónak is)

M) *-vá/-vé* (translativus – „eredményese”):

1. Kötött határozók:

a) aszemantikus vonzatok:

b) szemantikai tartalmú vonzatok: *világgá megy* (helyhatározó); *alakít, alakul, válik, változtat vmivé, lovaggá út* (eredményhatározók)

2. Szabad határozók:

eredményhatározó: *ronggyá ázik*

N) *-val/-vel* (instrumentalis – eszközhatározó eset, röviden eszközeset):

1. Kötött határozók:

a) aszemantikus vonzatok:

igék mellett: *előáll, azonosít, bajlódik, bánik, bír, megbíz, boldogul, csúfolódik, dacol, visszaél, elégedetlenkedik, megelégszik, ellenkezik, egybeesik, foglalkozik, gyanúsít, összehasonlít, próbálkozik, rendelkezik, elszámol vmivel*

mellékevek mellett: *adós, arányos, azonos, bizalmas, egyenlő, egykorú, elégedett, elégedetlen, ellentétes, párhuzamos vmivel*

b) szemantikai tartalmú vonzatok: *babával játszik, éremmel jutalmaz, virággal kedveskedik, viccekkel szórakoztat, vízzel tölt meg* (eszközhatározók); *a fogával kinlódik* (okhatározó); *(rossz) előjelekkel indul* (állapothatározó); *megállapodik, barátkozik, beszélget, csókolódzik, harcol, megismerkedik, együttműködik, szembeszáll, szövetkezik, találkozik, tárgyal, veszekedik, vitatkozik stb. valakivel* (társhatározók), *figyelemmel kísér, könnyűszerrel végez, örömmel fogad* (módhatározók)

2. Szabad határozók:

fokhatározó: *sokkal* kevésbé
 mértékhatározó: (egész) *fazékkal* esznek
 módhatározó: *élvezettel* eszik, *kedvvel* dolgozik, *joggal* kifogásol,
 állapothatározó: (nyitott) *szemmel* alszik, *aggodalommal* néz
 időhatározó: *ősszel* szüretel, *idővel* elmegy
 társhatározó: *a barátjával* sétál

O) *-ért* (causalis – „okhatározó eset”):

1. Kötött határozók:

a) aszemantikus vonzatok: *felelős, helytáll, jótáll, kezeskedik, lelkesedik, rajong, szavatol valamiért*

b) szemantikai tartalmú vonzatok: *aggódik, vádol, gyötrődik, haragszik, gúnyol, hibáztat, irigyel, okol, veszekedik vmiért* (okhatározók); *meghal vmiért, felajánl, feláldoz, odaigér vmiért* (célhatározók)

2. Szabad határozók:

célhatározó: *indul a postára a levélért*

P) *-ul/-ül* (essivus – „szerepállapot eset”):

1. Kötött határozók:

a) aszemantikus vonzatok: ?

b) szemantikai tartalmú vonzatok: *tanúbizonyosságul hív* (célhatározó); *barátjául fogad* (eredményhatározó); *feleségül megy* (komplex cél-, állapot- és eredményhatározó); *eszközülné tekint* (állapothatározó)

2. Szabad határozók:

állapothatározó: *zálogul* elfogad

4.1.2. Átmeneti típusú toldalékok a főnévi esetragok és a képzőszerű elemek között. Szemantikailag erősen korlátozott használatuk. Vonatként előfordulnak, de jelek után nemigen állnak.

-képp/-képpen (formalis – „módeset”) – főnévhez járuló esetragyszerű használatában a *-ként* szinonimája

1. Kötött határozók:

a) aszemantikus vonzatok: ?

b) szemantikai tartalmú vonzat: *példaképp/példaképpen említ* (célhatározó)

-kor (temporalis – „időeset”) – szemantikailag erősen korlátozott használatú esetrag

1. Kötött határozók:

- a) aszemantikus vonzatok: ?
- b) szemantikai tartalmú vonzatok: *otkor történt, húsvétkor született* (időhatározók)

2. Szabad határozók:

időhatározó: *tévénezéskor* elalszik

4.1.3. A korlátozottabb használatú elemekhez tartoznak a következők. Ezek jellel ellátott szótőhöz nem járulhatnak, a velük ellátott főnév a mondatban szabad határozó, vonzatkeretben nem fordulnak elő. Leginkább **képzőszerű** ragoknak nevezhetjük őket:

-nként („osztóhatározó-alak”):

Szabad határozók:

helyhatározó: *falunként* (más szokás) járja

időhatározó: *esténként* játszik

módatározó: *cseppenként* vesz be

-stul/-stül („társashatározó-alak”)

Szabad határozók:

társhatározó: *gyerekestül* jön

állapothatározó: *ruhástul* ugrik

-képp/-képpen („módatározó-alak”) – melléknévhez járulva képzőszerű

Szabad határozó:

módatározó: *többféleképpen* elemez

-anta/-ente („ismétlődő időhatározói alak”) – erősen képzőszerű, nagyon kötött használatú, ritka

Szabad határozó:

időhatározó: *reggelente* (korán) kel

Ezek a toldalékok csak egyes számú főnévi alak után következhetnek, bár morfológiai kötöttségük (vö. Elekfő 1988: 68) némelyikük jelentéstartalmából magyarázható, ugyanis egyesítenek magukban egyes és többes számú jelentésmozzanatot; a disztributív *-nként* csoportot bont fel egyedekre, a *-stul* pedig a társ megnevezésével és beleértésével csoportot alkot. Némelyikük (pl. az *-anta*) nem túl termékeny a mai magyar nyelvben, s csak néhány főnévvel fordul elő. Ezeket a toldalékokat többen képzőszerű ragoknak, határozói (határozószói) képzőknek tartják (pl. Kiefer 1987: 484).

4.2. Csak melléknévhez (számnévhez) járuló ragok

a) *-n/-an/-en* (modális – „mód-állapot határozói alak”):

1. Kötött határozók:

- a) aszemantikus vonzatok: ?

b) szemantikai tartalmú vonzatok: *nyugodtan él* (állapothatározó), *húszan vagyunk* (számallapot-határozó)

2. Szabad határozók:

módhatározó: *kedvesen ad, sikeresen szerepel, szívélyesen üdvözl, bátorítón mo-solyog, lassan megy*

fokhatározó: *mérsékeltlen kellemes, égetően sürgös, életbevágóan fontos*

állapothatározó: *szelíden alszik, vidáman beszél, dühösen kérdez, sápadtan áll*

számallapot-határozó: *tízen mentek el*

b) *-lag/-leg* („mód-állapot határozói alak”):

1. Kötött határozók:

a) aszemantikus vonzatok: ?

b) szemantikai tartalmú vonzatok: *butítólag hat rá* (eredményhatározó)

2. Szabad határozók:

módhatározó: *tettleg bántalmaz, láthatólag megdöbbsent, egyénileg gazdálkodik, kül-sőleg használt, egyhangúlag megválaszt, jóindulatúlag figyelmeztet* (állapothatározói szí-nezettel)

tekintethatározó: *művészileg* (kitűnően) megold

c) *-ul/-ül* („módhatározói alak”):

Szabad határozók:

módhatározó: *szükségtelenül kockáztat, hangtalanul sír*

fokhatározó: *hallatlanul érdekes, irgalmatlanul elpáhol*

állapothatározó: *tétlenül néz*

d) *-szor/-szer/-ször* („számhatározói alak”):

1. Kötött határozók:

a) aszemantikus vonzatok:

b) szemantikai tartalmú vonzatok: *százszor könnyebb* (mértékhatórozó)

2. Szabad határozók:

számhatározó: *egyszer kérdez*

mértékhatórozó: *kétszer annyi*

A melléknévhez (számnévhez) járuló, hagyományosan viszonyragként számon tartott toldalékok közül képzőszzerűen viselkedik a *-szor/-szer/-ször*, mivel képzőt vehet fel maga után (*egyszer-i, háromszor-os, ötször-öz*), sőt rag is megjelenhet mellette (*ötször-re, ötödször-re*). A határozatlan számnevek fokozott alakjaihoz is kapcsolódhat (*kevesebb-szer, több-ször*). A melléknévhez járuló *-an/-en* ragszerűen viselkedik. mivel más toldalék nem követheti. Képzőszérűbb a *-lag/-leg*, mivel a vele ellátott melléknév nem tartja meg eredeti bővítményét (*egészen új*, de nincs **egészen újólag, szép új*, de nincs **szép újólag*). S míg a *-szor/-szer/-ször* és a *-n/-an/-en* az illető szófajnak majdnem minden egyedéhez hozzákapsolható (ez utóbbi még jellel bővült alakhoz is járulhat, és vonzatkeretben is előfordul), tehát automatikus és produktív, addig a *-lag/-leg* sokkal ritkábban használatos, előfordulá-sa elég jól körülhatárolható, leginkább *-i* képzős melléknévekhez szokott csatlakozni (*államilag,*

testületileg, egészségileg). Nem is mindig bizonyul szóalakzárónak (*utólag-os, házilag-os, jelenleg-i*). Lehetséges, hogy ezek a *-lag/-leg* ragos szóalakok a rag megszilárdulása révén már elindultak a határozószóvá válás útján, és egyre inkább határozószókként viselkednek, úgy, ahogyan már nem számít ragos névszónak a *végleg*; az *aránylag, viszonylag*; a *főleg, hozzávetőleg, lehetőleg, némileg*, mivel ezek már határozószóvá, módosítószóvá, sőt partikulává váltak.

5. A névszóragok táblázata

A

Központi (általános) névszói ragok, amelyek jeles alakok mellett is előfordulnak, és megjelennek vonzatkeretben:

Névszóragok	Az alak neve	Példa	Mondatrészi szerep
Főnévi esetragok	Az eset neve		
1. -o	nominativus	a ház- <i>o</i> magas; a ház- <i>o</i> ablaka (add a kalapom- <i>o</i>)	alany; birtokos jelző (tárgy)
2. -t	accusativus	ház- <i>at</i>	tárgy
3. -nak/-nek	dativus	ház- <i>nak</i> a ház- <i>nak</i> az ablaka	kötött határozó; szabad (állapot-, tekintet-, részes)határozó birtokosjelző
4. -ban/-ben	inessivus	ház- <i>ban</i>	kötött határozó; szabad (hely-, idő-, mód-, tekintet-, állapot)határozó
5. -ba/-be	illativus	ház- <i>ba</i>	kötött határozó; szabad (cél-, eredmény)határozó
6. -ból/-ből	elativus	ház- <i>ból</i>	kötött határozó; szabad (mód-, cél-, állapot)határozó
7. -n/-on/-en/-ön	superessivus	ház- <i>on</i>	kötött határozó; szabad (hely-, idő-, állapot)határozó
8. -ról/-ről	delativus	ház- <i>ról</i>	kötött határozó; szabad (mód-, ok)határozó
9. -ra/-re	sublativus	ház- <i>ra</i>	kötött határozó; szabad (hely-, idő-, mód-, állapot-, eredmény-, fok-, mérték)határozó
10. -nál/-nél	adessivus	ház- <i>nál</i>	kötött határozó; szabad (hely-, idő-, eszköz-, állapot)határozó
11. -től/-től	ablativus	ház- <i>től</i>	kötött határozó; szabad (ok)határozó
12. -hoz/-hez/-höz	allativus	ház- <i>hoz</i>	kötött határozó; szabad (cél)határozó
13. -ig	terminativus	ház- <i>ig</i>	kötött határozó; szabad (hely-, idő-, fok-mérték) határozó

Névszóragok	Az alak neve	Példa	Mondatrészi szerep
14. -ként	essivus	<i>ház-ként</i>	kötött határozó; szabad (mód)határozó
15. -vá/-vé	translativus	<i>ház-zá</i>	kötött határozó
16. -val/-vel	instrumentalis	<i>ház-zal</i>	kötött határozó; szabad (mód-, állapot-, idő-, társ-, fok-mérték) határozó
17. -ért	causalis	<i>ház-ért</i>	kötött határozó; szabad (cél)határozó
18. -ul/-ül	essivus	<i>ház-ul</i>	kötött határozó; szabad (állapot)határozó
Melléknévi rag	A ragos alak neve		
19. -n/-an/-en	(modalis)	<i>drágá-n</i>	kötött határozó; szabad (mód-, fok-mérték, állapot-, számállapot)határozó

B

Képzőszerű ragok – többféleképpen megítélhető névszói toldalékok, korlátozottabb használatú, periférikus esetragként, illetve határozó(szó)-képzőkként (?) is számon tartott elemek: jellel bővült alakokhoz nem járulnak, a velük ellátott névszó a mondatban elsősorban szabad határozó, vonzatkeretben ritkábban fordulnak elő:

A toldalék	Az alak neve	Példa	Mondatrészi szerep
Főnévi			
1. -képp/-képpen (esetszerű főnévi használatban)	(formalis)	<i>ház-képpen, példa-képpen</i>	kötött határozó; szabad (mód)határozó
2. -kor (esetszerű, de korlátozott használatú)	(temporalis)	<i>tévé nézés-kor</i>	kötött határozó; szabad (idő)határozó
3. -nként	„osztóhatározói alak”	<i>ház-anként</i>	szabad (hely-, idő-, mód)határozó
4. -stul/-stül	„társashatározói alak”	<i>ház-astul</i>	szabad (társ-, állapot)határozó
5. -anta/-ente	„ismétlődő időhatározói alak”	<i>reggel-ente</i>	szabad (idő)határozó
Melléknévi (számnévi)			
6. -lag/-leg	„mód-állapot határozói egyéni-leg alak”		kötött határozó; szabad (mód-, tekintet)határozó
7. -ul/-ül	„módhatározói alak”	<i>hangtalan-ul</i>	szabad (mód-, fok- és állapot)-határozó
8. -szor/-szer/-szőr	„számhatározói alak”	<i>egy-szer</i>	kötött határozó; szabad (szám-, fok-mérték) határozó

6. A névszóragozásban előforduló alakok szerkezeti típusai

6.1. A főnévi alakok morfémaszerkezete:

Tő	+	számjel	+	egyéb, birtokviszonyra utaló jelek	+	esetrag
ház		0		—		0
ház		-ak		—		0
ház		0		—		-ban
ház		-ak		—		-ban
ház		0		-am (-é, -i)		0
ház		-ai		-m (-é, -i)		0
ház		0		-am (-é, -i)		-ban
ház		-ai		-m (-é, -i)		-ban
ház		0		-é (-i)		0
ház		-ak		-é (-i)		0
ház		0		-é (-i)		-ban
ház		-ak		-é (-i)		-ban

6.2. A melléknévi alakok morfémaszerkezete:

Felsőfokjel	+	tő	+	középfokjel	+	számjel vagy kiemelőjel	+	viszonyrag
0		piros		0		—		—
0		piros		0		—		-nak
0		piros		0		-ak		—
0		piros		0		-ak		-nak
0		piros		-abb		— (-ik)		—
0		piros		-abb		— (-ik)		-nak
0		piros		-abb		-ak		—
0		piros		-abb		-ak		-nak
leg-		piros		-abb		— (-ik)		—
leg-		piros		-abb		— (-ik)		-nak
leg-		piros		-abb		-ak		—
leg-		piros		-abb		-ak		-nak
0		piros		0		—		-an
0		piros		-abb		—		-an
leg-		piros		-abb		—		-an

6.3. A számnévi alak morfémaszerkezete:

Tő	+	határozórag
öt		—
öt		-ször

(A határozatlan számnév, pl. a *kevés* morfémaszerkezete hasonló a melléknévéhez.)

SZAKIRODALOM

- Ágoston Mihály 1971. Az *-n* toldalékú mellénevek alaki és szófaji megoszlása. Tanulmányok 3. Novi Sad, 7–57.
- Ágoston Mihály 1993. A magyar halmaznevek. Fórum. Novi Sad.
- Antal László 1960. Hány esete van a magyar főnévnek? MNy. 56. 52–7.
- Antal László 1961. A magyar esetrendszer. Akadémiai Kiadó. Bp.
- Babos Ernő 1960. A magyar és az orosz főnévragozás rendszere. In: Az idegen nyelvek tanítása 3. 103–9, 4. 40–8.
- Balázs János 1988. az egyeztetés szerepe esetrendszerünk kialakulásában. In: Studia in honorem P. Fábrián, E. Rácz, I. Szathmári oblata a Collegis et discipulis Bp. 15–20.
- Berrár Jolán 1963. A magyar esetrendszer vizsgálati módjairól. Mny. 59. 430–9.
- Berrár Jolán 1967. Mondattörténet. In: A magyar nyelv története. Tankönyvkiadó. 389–487.
- Berrár Jolán 1982. Próbák és problémák a mai magyar nyelvi tankönyv új kiadásához. A szófajok. In: NytudDolg. 33. 7–32.
- Bokor József 1991. A névszóragozás. In: A magyar nyelv könyve. Trezor. 259–67.
- Deme László 1966. A nyelvről felnőtteknek. Gondolat. Bp.
- Deme László 1987. A beszéd és a nyelv. Tankönyvkiadó. Bp.
- Dezső László 1969. A főnévi csoport. ÁNyT. VI. 25–158.
- Elekfi László 1980. Birtokos szerkezetek hangsúlya. In: MNyKk. I. 352–3.
- Elekfi László 1988. Magyar szavak ragozási paradigmái és a ragozási szótár. In: Műhelymunkák 4. Kiadja az MTA Nytud. Int. Bp. 41–70.
- Elekfi László 1993. Eltűnőben van-e a magyar birtokos részeshatározó? Állapot és történet – szinkronia és diakronia viszonya a nyelvben. ELTE BTK. Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék.
- Elekfi László 1993. Félig jelölt birtokos szerkezetek hibás használatának okai. Nyr. 447–51.
- S. Hámosi Antónia 1961. A névszói személyragozás. In: MMNyR. I. 531–51.
- Havas Ferenc 1974. A magyar, a finn és az észti nyelv tipológiai összehasonlítása. NytudÉrt. 85. sz. Akadémiai Kiadó. Bp.
- Hexendorf Edit 1954. Az *emberé*-féle alakok toldalékának elnevezéseiről. MNy. 50. 301–18.
- Hexendorf Edit 1956. A jelfunkció és egy bírálat kérdéséhez. MNy. 52. 61–6.
- Károly Sándor 1965. A szóképzés grammatikai jellegéről, a szuffixumfajták elkülönítéséről és a képzőproduktivitásról. NyK. 67: 273–89.
- Kenesei István: A toldalék-morfémák meghatározásáról. Nyr. 122[1998]: 67–80.
- Keszler Borbála 1992.a Azonos főkategóriájú mondatrészek viszonya a mondategységen belül. In: Újabb fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből. Tankönyvkiadó. Bp. 89–96.
- Keszler Borbála 1992.b A mai magyar nyelv szófaji rendszere. In: Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára. Bp. 131–9.
- Kiefer Ferenc 1987. A magyar főnév esetei. MNy. 83. 481–6.
- Kiefer Ferenc 1995. Az alaktani kutatások újabb lehetőségei. In: Néprajz és nyelvtudomány 36. 165–75.
- Kiefer Ferenc 1998. Alaktan. In: Új magyar nyelvtan. Osiris. 187–292.
- M. Korchmáros Valéria 1993. Mondattan. JATE BTK. Szeged.
- M. Korchmáros Valéria 1995. Az *-ék* többesjeli Néprajz és Nyelvtudomány 36. 295–307.
- Kovalovszky Miklós 1985. Névszók egyes és többes számú használata. In: Nyelvművelő kézikönyv. II. 295–8.
- Lotz János 1974. A magyar nyelv grammatikai kategóriái. In: Jelentés és stilsztika. Akadémiai Kiadó. Bp. 344–7.
- Lotz János 1976. A magyar *-É* morféma. In: Szonettkoszorú a nyelvről. Gondolat. Bp. 191–6.
- Lotz János 1976. A magyar *-ék* morféma. In: Szonettkoszorú ... 185–90.
- Lotz János 1976. A személy, szám, viszonyítás és tárgyhatározottság kategóriái a magyarban. In: Szonettkoszorú ... 127–34.
- Lotz János 1976. Topológiai modellek a magyar nominális bázisok jelentéstani és formai elemzésére. In: Szonettkoszorú ... 150–63.
- Magyar leíró nyelvtani segédkönyv. Nemzeti tankönyvkiadó. 1994. Alaktan és Szó szerkezettan c. fejezetek. 7–40 és 59–106.
- A magyar nyelv történeti nyelvtana I., II.
- H. Molnár Ilona 1958. A határozói értékű tárgy helye a mondatrészek rendszerében. MNy. 54. 243–71.

- H. Molnár Ilona 1969. Az igei csoport, különös tekintettel a vonzatokra. *ÁNyT.* VI. 220–55.
- Papp István 1955. A jelfunkció kérdéséhez. *MNy.* 51. 290–7.
- Papp István 1953. A szó nyelvtani jellege. *MNy.* 49. 359–70.
- Rácz Endre 1974. A birtokos személyragozásnak a birtok többségét kifejező alakrendszere. In: *Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtan és alaktana köréből.* Tankönyvkiadó 135–49.
- Rácz Endre 1968. A szószerkezetek. A bővítmények. In: *MMNy.* 257–359.
- Rácz Endre 1991. Az egyeztetés a magyar nyelvben. Budapest. Akadémiai Kiadó.
- Ruzsiczky Éva 1962. A szóképzés. In: *MMNyR.* I. 333–420.
- Strukturális magyar nyelvtan. Akadémiai Kiadó. Bp. 1992. Grammatikaelméleti bevezető, A főnévi csoport szerkezete és a Régecskék és vonzatok c. fejezetek. 21–78, 179–298, 299–528.
- Szabó Dénes 1958. A mai magyar nyelv. Egyetemi jegyzet. Kézirat.
- Tamásiné Bíró Magda 1989. A főnévi csoport vizsgálata a szemantikai szerkezetek alapján. In: *Fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből.* Tankönyvkiadó. Bp. 91–139.
- Tamásiné Bíró Magda 1996. A fészekaljja aprajának jár a zsákmány legjava. A kötelező főnévi bővítményekről. *Nyr.* 120. 468–76.
- Somogyi Magda: Toldalékszerkezetünk vitás kérdéseiről. Kandidátusi értekezés. Kézirat.
- Tompá József 1975. Mellékneveink *-ul/ül* toldalékos alakja a mai szinkroniában. *MNy.* 71. 132–42, 308–18.
- Tompá József 1964. Ragozástanunk vitatott kérdései és nyelvtani oktatásunk. *Nyr.* 88. 439–49.
- Tompá József 1980. Birtokos jelző. In: *MNyKk.* I. 341–5.
- G. Varga Györgyi 1977. A szószerkezetbokr vizsgálatáról. In: *TanMondt.* 95–111.
- Velcsöv Mártonné 1968. A szófajok. Alaktan. In: *MMNy.* 9–83; 83–204.

Balogh Judit

Fekete János: Bács-Kiskun megye földrajzi nevei. I. Kiskunfélegyháza és környéke. Budapest, A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 210. szám, 118 oldal.

Az 1960-as évek közepétől az 1990-es évek elejéig olyan eredményes volt hazánkban a földrajzi nevek gyűjtése és kiadása, hogy az nemcsak a magyar nyelvtudomány történetében megy ritkaságszámba, hanem még nemzetközi mértékkel mérve is kiemelkedő vállalkozásnak tekinthető. Nyilvánvalóan ezzel függ össze, hogy a magyar névtudománynak mozgalommá terebélyesedett helynévgyűjtésére és a megyénként (ritkábban járásonként) közzétett földrajzinév-kötetekre a külföldi szakemberek is fölfigyeltek, és különböző fórumokon (pl. szakfolyóiratokban megjelent ismertetésekben, névtani kongresszusokon stb.) nagy elismeréssel szóltak ezekről a munkálatokról, kiadványokról. Ez a mintegy negyedszázadig tartó lendület sajnos az utóbbi időben megtört, az 1980-as években összegyűjtött földrajzi nevek kiadása megtorpant, a rendszerváltást követően pedig szinte teljesen megszűnt. Ezért is öröndetes, hogy Fekete János közzétételében Kiskunfélegyházáról és környékéről (összesen hét településről) nemrég napvilágot láthatott Bács-Kiskun megye földrajzi neveinek első kötete, amelynek megjelenésétől sokan azt várjuk, hogy ez a kiadvány nemcsak a megye további névgyűjteményeinek sorát nyitja meg, hanem abban is reménykedünk, hogy más megyék és kisebb-nagyobb tájegységek (kéziratban már meglévő vagy ezután összegyűjtendő) helyneveinek kiadására is serkentőleg hat.

A kiadvány Bevezetésében a Bács-Kiskun megyei földrajzinév-gyűjtés történetéről Fekete János – egyebek mellett – a következőket írja: „...,Bács-Kiskun megye 1967-ben tette meg az első lépéseket, hogy Zala megye példájára járási szerkezetben községenként összegyűjtse és közzétegye a megye földrajzi neveit. ... A gyűjtés bázisszervéül a megyei tanács a Kecskeméti Katona József Megyei Könyvtárat jelölte ki. ... Az elképzelések szerint a gyűjtést 1977-ben be kellett volna fejezni, s némi időbeli ráátartással 1980–81-ben az ellenőrzést követően kellett volna a nyomdai kéziratnak elkészülnie. ... A megye gyűjtésszervező bázisintézménye 1990 végén meddő kísérletet tett a munka folytatására. Ennek sikertelensége váltotta ki azt a helyi közös önkormányzati összefogást és elhatározást, hogy az 1976-tól kész, 1981-ben kiadásra előkészített Kiskunfélegyháza és környéke földrajzi neveit Bács-Kiskun megye földrajzi neveinek első köteteként kiadja. Ezt a tervet az MTA Nyelvtudományi Intézete támogató helyesléssel fogadta” (9–10).

A kötet fölépítésében, az egyes települések földrajzi neveinek közzétételében – a történeti névanyagtól a helyesíráson át a rövidítésekig –, amint azt a Bevezetésben olvashatjuk (9–14), lényegében azokat a megyei névgyűjteményeket (pl. Somogy megye földrajzi nevei. Bp., 1974; Vas megye földrajzi nevei. Szombathely, 1982; stb.) követi, melyeknek szerkesztői, tudományos irányítói, szaktanácsadói az MTA Nyelvtudományi Intézetének munkatársai voltak. Az ő gyűjtés-és feldolgozás-módszertani eljárásuk, amint arról jó néhány megyei és járási földrajzinév-kiadvány tanúskodik, sikeresnek bizonyult, mégpedig nem csupán szakmai szempontból, hanem amiatt is, hogy az önkéntes gyűjtők (pl. tanárok, diákok, könyvtárosok) bevonásával viszonylag rövid idő alatt nagy területek helynévanyaga állt össze, s így lehetővé vált – a szükséges szakmai ellenőrzési

és közlétevei munkálatok elvégzése után – ezeknek a neveknek önálló kötetekben való megjelenítése is. Hogy a kiadásra időnként több évet várni kellett, az többnyire nem a közlétevek és a szerkesztők munkáján múlt, hanem sokkal inkább azokon a pénzügyi nehézségeken, melyek már az 1970–80-as években fölmerültek, nem is szólva a rendszerváltás okozta elbizonytalanodásról és a publikálást visszavetítő anyagi gondokról. Abban, hogy a Kiskunfélegyháza és környéke című földrajzinév-gyűjtemény napvilágot láthatott, kétségtelenül Fekete Jánosé a fő érdem, az ő kiemelkedő teljesítménye, lelkes munkája mellett ugyanakkor elismeréssel kell szólnom a szerkesztőkről, a gyűjtés és a közlétevek szakmai segítőiről, gyűjtőkről, az adatközlőkről és mindazokról, akik valamilyen módon a kötet létrehozásán, megjelenítésén fáradoztak.

A földrajzi nevekben – mint ismeretes – a maga összetettségében, sokrétűségében tükröződhet vissza a múlt egy-egy részlete, valamely mozzanata, hiszen a tájban való tájékozódás és az ettől elválaszthatatlan névadás ősidők óta szükséges és fontos az ember számára, a földrajzi nevek keletkezésének oka pedig sok minden lehetett, így pl. a táj egykori arculata, annak valamilyen feltűnő, jellegzetes sajátossága, a hozzá kapcsolódó emberi tevékenység vagy annak valamilyen maradandó eredménye; az elnevezés alapjául szolgálhatott esetleg egy-egy olyan esemény is, melyet a névalkotó helyi közösség fontosnak talált, és apáról fiúra tovább hagyományozott. A helynevek létrejöttének ez a sokfélesége Kiskunfélegyháza és környéke földrajzi neveiben is megmutatkozik; bennük is az ottani közösség múltja, egykori lakóinak élete, mindennapi munkája, szemléletmódja, humora tükröződik vissza. Mindezt H. Tóth Tibor, aki „A tájnyelv és a földrajzi nevek összefüggése a kiskunfélegyházi névanyag alapján” címmel külön fejezetben (15–8) elemezte a félegyházi nyelvjárásnak a helynevekben megőrződött sajátosságait, a következőképpen fogalmazta meg: „Az egyes helyek megnevezésének mikéntjében a földrajzi nevek tanúsága szerint fontos szerephez jut a közösség érdekeltsége, a közösség összetartozása és a humor. Félegyházán és környékén a gúnyolódásnak is megvannak a hagyományai, így nem véletlen, hogy a tanyanevek esetében különösen sok ragadványnévvel, gúnynévvel találkozunk. Az egyes városrészek nevében sokszor tükröződik a lakásnak az ember életében betöltött meghatározó szerepe (*Bánomváros, Róktőnváros, Muszáj, Inséges*). Családiás, kissé élcelődő vagy tréfás elnevezések a következők: *Vatikán* (Sok pap lakása), *Öreg templom, Kétszövű/Egyszövű templom, Kis trafó* stb. A külterületi nevek között időnként a tanya vagy dűlő elhelyezkedése, alakja is lehet a névadás alapja: *Gatyaiülep, Kacska dűllő* vagy *Bárka* (magas parton álló tanya, olyan – mondják –, mint Noé bárkája)” (17–8).

H. Tóth Tibornak a kötetben megjelent vizsgálódása kitűnő áttekintést nyújt a félegyházi nyelvjárás azon tájnyelvi (főképpen hangtani és szóképzési) sajátosságairól, amelyek Kiskunfélegyháza és környéke földrajzi neveiben előfordulnak. A kötet helyneveit – amellett, hogy találó névtani észrevételei is vannak – nyelvjárási szempontból olyan alaposan és részletességgel elemezte, hogy feldolgozását a szakemberek és a téma iránt érdeklődők egyaránt haszonnal forgathatják.

A kiadvány hét település (Fülöpjakab, Gátér, Jászszentlászló, Kiskunfélegyháza, Kunszállás, Pálmonostora és Petőfiszállás) bel- és külterületének földrajzi neveit foglalja magában. Az egyes helységek névanyagának közzététele – természetesen – azonos elvek szerinti sorrendben történt. Az első bekezdés a település nevének hol?, honnan? és hová? kérdésre felelő, a helyi közösség körében használatos nyelvjárási alakjait tartalmazza, ugyanitt az egyes helységek területének nagyságáról, a lakosság létszámáról és a település történetének fontosabb mozzanatairól (pl. névváltoztatás, településtörténet) is tájékozódhat az olvasó. Így pl. Jászszentlászló településtörténetéről megtudhatjuk, hogy 1856-ban 146 család költözött ide Jászfákóhálmárról, később pedig kiskunfélegyházi és szegedi lakosság került a községbe. A jászszentlászlói néphagyomány a falu történetének még évszázadokkal korábbi eseményeit is megőrizte, eszerint ugyanis „I. (Szent) László király kun és besenyő foglyokat telepített ide. Temploma is volt, amely a török időkben elpusztult. A templom helyét ma a *Templom-halom* őrzi” (58).

Jászszentlászló névanyagához hasonlóan a többi település földrajzi nevei között is jó néhányat találunk, melyek középkori történelmünk különféle eseményeire utalnak. A kunok itteni le-

telepedésének nyomaként tűnik föl néhány -szállás utótagú helynév, amely kun eredetű nemzetség, csoport egykori lakóhelyére is vonatkozhat (vö. Kiss Lajos 1980: 344, 346), ezenkívül nemegyszer más típusú földrajzi névhez is fűződik olyan népi magyarázat, amely a kunok Kiskunfélegyháza környékére való egykori beköltözését jelezheti. Félegyháza külterületének földrajzi nevei közül pl. a következők őrizték meg a kunok letelepülésének tradícióját: „508. *Pāka* ... A hagyomány szerint egykor Pákaszállás néven kun település volt. Később a Jászkun területhez tartozott” (37); „960. *Kunhálom* ... A halmot elhordták. A hagyomány szerint ezen a tájon volt a régi Gátér [Kisszállás]” (45).

Fülöppjakab nevei közül pedig egy-két földrajzi név keletkezéstörténete a török hódoltság idejét idézi föl, így pl. a következők: „33. *Szultán-sarok* ... A hagyomány szerint a török szultán állomásozott itt seregével. Kecskeméten keresztül akart vonulni. A bíró kijött tárgyalni vele, de elfogták, és csak súlyos aranyakért engedték szabadon” (19); „66. *Templom-rét : Besze-rét* ... Jelenleg a Besze-család lakik itt. A hagyomány szerint a templom harangját a törökök elől a rét vizébe süllyesztették. Időnként megszólal. Keresik, de nem találják” (20).

Ugyancsak a török hódoltság nyelvi maradványaként őrződött meg hazánkban többfelé is a *Tabán* helynév, amelynek magyarországi elterjedéséről N. Kakuk Zsuzsa (1955: 105–6) pl. a következőket írta: „Az oszmán–törököknek híres bőriparuk volt. ... A török bőripar a magyar földön kedvező fejlődési körülményekre talált, mivel a nyersanyag, a különféle állati bőr, bőségesen állott rendelkezésére. A magyar tímárok eltanulták a török tímármesterség fogásait, s az alföldi városok „tabán”-jaiban szélteben virágzott a tímármesterség. A tímártelepek – mivel a bőr kikészítése sok piszokkal és kellemetlen szaggal jár – rendszeren a város szélén helyezkedtek el. A budai *Tabán* pl. a várfalon kívüli völgyben terült el. Természetesen idővel a városok terjeszkedtek, s a *Tabán*, amelynek ma már csak a neve emlékeztet egykori jelentőségére, a város belterületévé lett, mint azt a budai, esztergomi, csongrádi, szegedi stb. *Tabán* elhelyezkedése mutatja. Természetes az is, hogy ma már nem minden *Tabán* elnevezés mutat arra, hogy helyén egykor tímártelep állott. A *Tabán* helynevek egy része analogikus eredetű. Mivel a tímármesterség sok piszokkal, szennnyel és büzzel jár, az elhanyagolt város- és falurészeket, utcákat, dűlőket nevezik *Tabán*-nak.”

N. Kakuk Zsuzsa idézett írásához kapcsolódva, az „Újabb adatok a *Tabán* földrajzi név elterjedéséhez” című cikkemben (1983: 347–51) az 1980-as évek elejéig megjelent megyei helynévgyűjtemények és más, földrajzi neveket publikáló közlemények alapján azt igyekeztem bemutatni, hogy a magyar nyelvterületen valóban oszmán–török hatásra hódított teret a *Tabán* elnevezés, hiszen elsősorban olyan vidékeken találunk rá adatokat, ahol a törökök hosszabb-rövidebb ideig meg tudták vetni a lábukat. Mivel a Duna–Tisza köze mintegy másfél évszázadon keresztül a török csapatok és az őket kísérő, különböző foglalkozású csoportok felvonulási területe volt, ezért egyáltalán nem meglepő, hogy Kiskunfélegyháza földrajzi neveiben is előfordul a *Tabán* elnevezés: „77. *Tabán, -bá* [Kisfaludy u] U. Az utca a 19. század közepén a város szélé, ’tabán’ volt. Aki a város szélén lakik, arról ma is mondják: *kin lákik a tabānbā*” (28).

Kiskunfélegyháza népe máig híven őrzi a magyar irodalom két jeles alakjának, Móra Ferencnek és Petőfi Sándornak az emlékét. A hozzájuk fűződő hagyomány több elnevezésben is fennmaradt, így például a következő belterületi nevekben őrizte meg a népi emlékezet nevüket: „133. *Móra Ferenc utca* [Daru u.]. Ebben az utcában élte gyermekéveit Móra Ferenc. Itt állt a *Móra-ház*, amelyet sokáig az író szülőházának tartottak” (29); „222. *Szent János kútja* Kút. A szomszédos Szent János-szoborról. A hagyomány szerint Petőfi ennél a kútnál itatta nádparipáját” (31).; „235. *Petőfi-ház*. É. A templom *fărănāl* emléktáblával megjelölt ház, Petőfi gyermekkori lakóháza” (31).

Érdekes vonása Kiskunfélegyháza és környéke földrajzi neveinek, hogy viszonylag nagy számban találunk közöttük olyan elnevezéseket, amelyek az egykor ott élt emberek, a hajdani névadók tréfálkozó kedvét, élcélődő, ironizáló hajlamát, finom humorát tükrözik. Ilyenek pl. a következők: „978. *Pipās Māri gunyhója* ... A tulajdonos folyton pipázott. Szoknyakorcában tartotta roj-

tos dohányszacskóját” (45).; „1212. *Halész* ... A futóhomokos területet parcellázták szőlőtelepítésre. A telepítők mondták: *ha lesz, lesz, ha nem lesz, nem lesz*” (49); „414. *Nyőgi dűlő* Út. A nagyon homokos úton emberek és állatok csak nehezen, »nyögve« jártak” (64). – Más vidékek helyneveivel összevetve, viszonylag sok az olyan tanyanév, amely egykori tulajdonosának szavajárásához vagy valamely egyéb szokásához kapcsolódik. Ilyenek pl. a következő nevek: „510. *Ugyészógor* : *Drozgyiktányú* Ta. Drozdik János szavajárása *ugyészógor!*” (37); „1089. *Számárás Hëndő* ... Az öreg Hendő mindig számmal járt, lóra nem telt neki” (47); „1097. *Lilábogár* : *Öreg Lilábogár* ... Szőke Károlynak *bogárám* volt a szavajárása. Az arca lilás, szederjes volt a sok ivástól” (47).

A földrajzi nevek gyűjtésében és közzétételében – szinte a kezdetektől napjainkig – figyelembe veendő követelmény volt az egyes nevekhez kapcsolódó különféle hagyományok (pl. történelmi események, mondák, hiedelmek stb.) följegyzése is. A néprajzi szempontok figyelembevétele a Bács-Kiskun megyei helynévgyűjtés során is érvényesült, a kötet közlétevéje, Fekete János ezt is messzemenően szem előtt tartotta. Erről tanúskodnak pl. a következő földrajzi nevek: „813. *Kubikgödrök* : *Lóúsztató* ... A halastavak a Téglagyár kitermelte agyag helyén vannak. Egykor lóúsztatásra és a szűcsök bőrátzatásra is használták őket. Az 1930-as években agyagkitermelés közben mamutcsontokat és cirbolyafenyőt találtak itt. Ezek a Kiskun Múzeumban vannak” (42). „147. *Szentkút* [K. ~] Kút. A hagyomány szerint a kút helyén egykor forrás volt. A török elől ebbe rejtették a szentséget. Többször próbálták betömní, de a víz mindig feltört, megtisztulva áradt. Mária közbenjárására csodák is történtek itt. Az egyház csak huzavona után engedélyezte a búcsújárást. A forrást kb. 100 éve díszes kúttá alakították át” (70).

Amint az az előzőekből remélhetőleg jól kiviláglik, a Kiskunfélegyháza és környéke földrajzi neveit tartalmazó kötet elsősorban a nyelvészeti (névtani, dialektológiai stb.) kutatások számára fontos kiadvány, adatainak egy részét ezenkívül más tudománysszakok (pl. a néprajz, történettudomány, lélektan) is hasznosítani tudják. Apró kifogásként azt lehet megemlíteni, hogy a belterületi (egy-két esetben a külterületi) térképeken helyenként zsúfolta a számozás, helykímélés céljából számösszevonásokat találunk, s ez nem teszi lehetővé a számhoz tartozó földrajzi név pontos lokalizálhatóságát. Úgy vélem, ez negyreszt annak a következménye, hogy a belterületi nevek számokkal való helyhez kötése kis méretű belterületi térképeken történt. Szívesen olvastam volna az e vidéken használatos földrajzi köznevek (pl. *gyep, hát, hegy, lapos, part, rét, semlyék, szék*) értelmezését. Igaz, hogy ha majd Bács-Kiskun megye egész területéről napvilágot lát a többi földrajzinév-gyűjtemény is, ez a hiány – jól kiválasztott kutatópontok névanyaga alapján – pótolható lesz. Ezek az észrevételek korántsem érintik a kötet lényegét, azt a benne felhalmozott szellemi kincset, amely a tudományos kutatásban való felhasználása mellett fontos szerepet tölthet be az iskolai oktatásban is, mégpedig azáltal, ha a tanulók megismerik belőle szűkebb pátriájuk múltjának néhány mozzanatát, elődeik gondolkodásmódját, hagyományait.

A névgyűjtemény összeállítása Fekete János fáradhatatlan, lelkes és gondos munkáját dicséri. Minden elismerést megérdemelnek azok is, akik az anyaggyűjtésben, a kötet megjelentetésében közreműködtek. A megértő anyagi támogatásért a Bács-Kiskun Megyei Közgyűlést, az érintett települések önkormányzatait és ezen testületek vezetőit illeti köszönet. Sokakkal együtt nagyon remélem, hogy a kötet megjelentetése ösztönzőleg hat majd a megye és más vidékek földrajzi neveinek kiadására is.

SAKIRODALOM

N. Kakuk Zsuzsa 1955. Tabán, *Nyr.* 79: 105–6.

Kiss Lajos 1980. *Földrajzi nevek etimológiai szótára*, Budapest, Akadémiai Kiadó.

Szabó József

Sanda Ham: Jezik zagrebačke filološke škole. Neotradicija. Osijek 1998. 191 1.

1. Déli szomszédaink, a szlovének, horvátok és szerbek nyelvével e folyóirat hasábjain önálló tanulmányokban, ismertetésekben is többször foglalkoztam. Ennek oka egyrészt az, hogy nyelvük fejlődésében a magyarral rokon vonások és tendenciák is megfigyelhetők, másrészt az, hogy a magyar nyelvi példa és minta jelentős hatást fejtett ki elsősorban a horvát nyelv sztenderdizációs folyamatában, az ún. civilizációs szókincs kialakulásában. Erre vonatkozó kutatásaimat tíz esztendővel ezelőtt összegeztem (*Ungarische Vorbilder der kroatischen Spracherneuerung*. Akadémiai Kiadó. Budapest 1989). Az elmondottakon kívül fontosnak tartom, hogy szomszédaink nyelvét, annak külső és belső történetét a magyar olvasók is behatóbban megismerjék. A magyar-nál később sztenderdizálódott, viszonylag fiatal irodalmi nyelvekről van szó, amelyek még a XIX. század második felében is számunkra első pillantásra meghökkentő problémákkal viaskodtak.

A horvát irodalmi nyelv XIX. század második felében lezáruló sztenderdizációs folyamatában, az egységes irodalmi nyelv kialakításában meghatározó szerepük volt az ún. filológiai iskolának (filološke škole). Három neves filológiai iskoláról tudunk: a zágrábiról, a rijekairól és a zadariról. Közülük a legjelentősebb a zágrábi volt. (Tevékenységük és hatásuk részletes leírásához vö. Vince, Zlatko: *Putovima hrvatskoga književnog jezika*. I. 1978, II (bővített kiadás) 1990., Moguš, Milan: *Povijest hrvatskoga književnog jezika*. Zagreb 1993., Jonke, Ljudevit: *Hrvatski književni jezik i pitanje varijanata*. Posebno izdanje časopisa Kritika. Sv. 1. Zagreb 1969). Sanda Ham munkája a horvát irodalmi nyelv történetének ezt a fontos szakaszát dolgozza fel konkrét, a sztenderdizáció tekintetében fontos, újszerűen kifejtett szempontok alapján. E fejlődési szakasz kérdéseinek tisztázása a jelen nyelvi helyzet megértésének is alapja. Az irodalmi nyelv jelenéről és múltjáról a közelmúltban impozáns összefoglaló grammatikák mellett (pl. Babić, Stjepan: *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku. Nacrt za gramatiku*. Globus. Zagreb 1986., Katičić, Radoslav: *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika. Nacrt za gramatiku*. Globus. Zagreb 1986) az irodalmi nyelv közelmúltját bemutató munkák (Samardžija, Marko: *Hrvatski jezik u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj; Jezični purizam u NDH*. mindkettő Zagreb 1993), valamint a nyelvtörténet szolid ismeretén alapuló nyelvhelyességi tanácsadó művek (Mamić, Mile: *Jezični savjeti*. Zadar 1996) is születtek. E munkák sorába illeszkedik Sanda Ham monográfiája.

2. A horvát irodalmi nyelv fejlődésében, sztenderdizációs folyamatának befejezésében fordulatot jelentett a legelterjedtebb és leggazdagabb irodalmi hagyományokkal rendelkező dialektusnak, a što-nyelvjárásnak egységes irodalmi nyelvvé való választása és deklarálása (1836), majd az ún. déli változat (južno narječje) használatáról kötött Bécsi megállapodás (Bečki dogovor 1850) létrejötte, amely az új-što nyelvjárást fogadta el most már a horvát és a szerb irodalmi nyelv közös alapjául. A horvát irodalmi nyelvi hagyomány azonban (elsősorban az évszázadok folyamán kialakult és fejlődő regionális irodalmi nyelvek szerepe folytán) sokkal erősebb volt annál, hogysem egyetlen egyezményrel át lehetett volna rajta lépni, azaz az új-što nyelvjárást fenntartás nélkül bevezetni. A Bécsi egyezmény is több – a sztenderd nyelv tekintetében – alapvető kérdést hagyott nyitva, illetve engedett meg alternatív megoldásokat. Sokáig nem született egyetértés az egykori jat (ě) modern megfelelőinek írásában (ma is más a horvát és a szerb úzus), valamint a szótagalkotó *r* jelölésében; morfológiai téren vita bontakozott ki a névszóragozás többes számú genitívus, datívus, instrumentális és locatívus esetragjairól. Az utóbbi három esetnek ugyanis megvoltak a što-nyelvjárásban a maguk ragjai, az új-što nyelvjárásban azonban ezek a duális hatása folytán egységes végződést kaptak. Részben morfológiai, részben szintaktikai probléma volt a cselekvő participiumok melléknévi használata, amelyeket azonban az új-što-nyelvjárás hívei azon az alapon, hogy a népnyelv nem ismeri őket, ragozhatatlannak minősítettek, azaz az új norma csak határozói használatukat engedte meg. Több más hangtani és alaktani kérdés mellett ezek voltak azok a legfontosabb pontok, amelyekben a zágrábi filológiai iskola és így a XIX. század közepén kialakult horvát sztenderd hagyományörző álláspontot foglalt el.

3. Sanda Ham munkájának első fejezete *A zágrábi filológiai iskola nyelvének grammatikai sajátosságai (Gramatičke posebnosti jezika Zagrebačke filološke škole)* címet viseli. Kiinduló megállapítása, hogy az illírizmust megelőző, majd követő időszakban is az irodalmi nyelvi normát nem csupán a što-, majd később új-što alapon határozták meg. A szerző itt a zágrábi filológiai iskola vezető grammatikusát, Adolfo Veber Tkalčevićet idézi, aki szerint „nem lett volna bölcsebb dolog, ha az illírek azonnal áttértek volna a ’végletes’ što nyelvjárásra (na krajnju štokavštinu), mivel ezáltal arra kényszerültek volna, hogy sok jó szót és szókapcsolatot, amelyet a što-nyelvjárás nem ismer, egyszerűen elvessenek olyan szóalakokkal együtt, amelyek szemmel láthatóan helyesebbek azoknál, amelyeket helyettük az új-što... használ.” (Az én fordításom. Ny. I.) (10). Az illír nyelvtanok és a zágrábi filológiai iskolát követők egészen a Vuk Karadžić elvein alapuló Maretić-féle grammatikáig egyaránt azt mutatják, hogy fokozatos fejlődési folyamatról van szó, amelyet a nyelvtanok mellett irodalmi szövegeken is nyomon kísérhetünk, arról a változásról (fejlődésről), amely a régi alakok elhagyásától az újšto-alakok elfogadásáig vezet (12–13). A nyelvi normáról vallott felfogás jól követhető ebben a szakaszban a század hetvenes éveitől, elsősorban Vjekoslav Babukić és Antun Mažuranić nyelvtanaiban (14–18, valamint Tafrá, Branka: *Gramatika u Hrvata i Vjekoslav Babukić*. Matica hrvatska, Zagreb 1993). Sanda Ham részletesebben is szól a fentebb már vázolt helyesírási, morfológiai és szintaktikai különbségekről, amelyek a zágrábi filológiai iskola felfogását a Vuk Karadžić-féle, újšto-nyelvjáráson alapuló normától elválasztják. A nyelvi anyag részletes és meggyőző. A szerző szembeszáll azokkal a véleményekkel, amelyek a XIX. század második felében működő írók nyelvében használt nem újšto alakokat régiesnek, elavultnak vagy nyelvjárásiaként ítélték, mivel az irodalmi művek nyelvét csak a keletkezésük idején elfogadott és érvényes norma alapján minősíthetjük. Šenoa, Kozarac vagy Begović korában a ma régiesnek ható grammatikai alakok megfelelték a korabeli normának.

A szerző azonban bizonyos alapfogalmakat nem tisztáz egyértelműen, hanem például szinonimaként használja a norma és a sztenderd fogalmát. Ezzel a kérdéssel legújabbban E. Coseriu felfogását továbbfejlesztve J. Silić foglalkozott (Silić, Josip: *Jezik kao sustav i kao standard*. 'A nyelv mint rendszer és mint sztenderd' In: Prvi hrvatski slavistički kongres. Zbornik radova I. Zagreb 1997, 131–9). Fejtegetésének lényege, hogy olyan alapfogalmakat határoz meg, amelyek egyértelmű használata a kutatásban elengedhetetlen. Így: beszéd (parole) = ono kako se govori 'az, ahogyan beszélnek', sustav (rendszer) = ono kako se može govoriti 'ahogyan beszélni lehet', úzus = ono kako se obično govori 'ahogyan általában beszélnek', kodifikacija = ono kako se mora govoriti 'ahogyan beszélni kell'. Az úzus, a norma és a kodifikált norma alkotják a sztenderdet. A nyelv mint rendszer élesen különbözik a nyelvtől mint sztenderdtől, de egyik sem létezhet a másik nélkül. A nyelvnek mint rendszernek homogén alappal kell rendelkeznie, a nyelv mint sztenderd rendelkezhet heterogén alappal is. A horvát nyelv rendszerének alapja az egyik što-idióma, sztenderdjét azonban ezen kívül más kultúrtörténetileg kialakult idiómák is alkotják. A horvát klasszikusok korában az úzus, a norma és részben a kodifikált norma alapját a zágrábi filológiai iskola felfogása képviselte. S. Ham hangsúlyozza, hogy ebben a korszakban – amint ezt a grammatikák, elsősorban Babukić és Mažuranić, majd Veber nyelvtanai is mutatják – fokozatos közeledés figyelhető meg az újšto-dialektushoz. Az említett grammatikák, de Maretić nyelvtana is elsősorban gyakorlati, normatív nyelvtanok, nem elméleti munkák. Így rájuk is áll H. Jachnow megállapítása: „Ist die Grammatikschreibung also primär Ausdruck eines praktischen Bedürfnisses, Kommunikation in spezifischen Bereichen der Gesellschaft und auf einem gehobenen und überregionalen Niveau möglich zu machen und aufrechtzuerhalten, so ist sie andererseits auch Ausdruck des kulturellen Standards einer Gesellschaft” (Jachnow, Helmut: *Zur Entwicklung sprachtheoretischer Konzeptionen in der kroatischen und serbischen Grammatikschreibung des 17., 18. und 19. Jahrhunderts: Sprachbegriff, Grammatikbegriff und Satzbegriff*. Suvremena lingvistika 17. sv. 1–2, broj 31–32. Zagreb 1991. 61). Babukić, Mažuranić, Veber sőt Maretić nyelvtanai tehát a gyakorlati nyelvhasználat útmutatói (gebrauchssprachliche Anweisungsgrammatiken, Jachnow i.m. 60), s

mint ilyenek az úzus és a norma tükröződi. A nyelvtanok és irodalmi szövegek alapján (...slijedeći gramatiku i tekst...) S. Ham megállapítja, hogy „stariji oblici u normi 19. st. nisu bili nikakvim zastranjenjem od 'pravilne novoštokavske norme' jer takva novoštokavština i nije bila ciljem normiranja, a arhaizacija je jezika samo s gledišta Karadžićeva i Daničićeva jezika, ali ne s gledišta onodobnoga hrvatskoga književnog jezika” ('A 19. századi normában a régies alakok nem jelentenek eltérést »a helyes új-što-normától«, mivel ez nem is volt cél, archaikusnak ezeket az alakokat csak Karadžić szempontjából tarthatjuk, nem pedig a korabeli horvát irodalmi nyelv szempontjából') (11). A zágrábi filológiai iskola nyelve – elsősorban Mažuranić és Veber nyelvtanai alapján – „nije u temeljima novoštokavština s arhaičnim oblicima, nego je nenovoštokavština koji postupno prima novoštokavske oblike” ('alapjaiban nem archaikus elemekkel átszőtt újšto nyelvjárás, hanem olyan nem újšto-dialektus, amely fokozatosan veszi át az újšto-elemeket') (21. old.). A zágrábi filológiai iskola tehát, miután egységesítette a horvát nyelvet a što-nyelvjárás alapján, lehetővé tette az újšto-nyelvjáráson alapuló sztenderdre való fokozatos áttérést, illetve a korszerűsítést.

4. A második fejezet a zágrábi filológiai iskola Bosznia-Hercegovinában kifejtett hatását vizsgálja. Főként Miloš Okuka megállapításait vitatva, illetve nyelvi anyagon cáfolva szól a XIX. század végi Bosznia-Hercegovina nyelvi helyzetéről (vö. Okuka, Miloš: *Književni jezik u Bosni i Hercegovini od Vuka Karadžića do kraja austrougarske vladavine*. 'A boszniai és hercegovinai irodalmi nyelv Vuk Karadžićtól az osztrák-magyar uralom végéig'. München 1991). Az 1890-ben megjelent *Gramatika bosanskoga jezika* nem nyújt elégséges alapot ahhoz, hogy bosnyák nyelvről beszéljünk, azaz e nyelvet a normákkal rögzített što-nyelvjárás harmadik típusának nyilvánítsuk. Az természetesen nyilvánvaló, hogy ebben a nyelvtanban sok közös vonás található mind a horvát, mind a szerb nyelvtanokkal. A szerző ki is ragad néhány olyan részletdefiníciót, amelyek Mažuranić, illetve Veber grammatikájával egyeznek. Sajnos a bosnyák nyelvtanból vett idézetek másodkézből valók, s nem került sor közvetlen egybevételre, így a levont következtetések sem eléggé meggyőzőek. Noha már e fejezet első mondata megállapítja, hogy „o jeziku u Bosni i Hercegovini krajem 19. st. malo toga napisano i rečeno...” 'a XIX. sz. végi Bosznia és Hercegovina nyelvéről keveset írtak' (105), mégis föltétlen utalnunk kell Herta kuna egy tanulmányára (*Neki problemi jezičke standardizacije u Bosni i Hercegovini XIX vijeka /na gradi hrvatskih novina i časopisa/* 'Boszniai és hercegovinai nyelvi sztenderdizáció a XIX. században /horvát újságok és folyóiratok anyagán/' In: Festschrift für Nikola R. Pribić. Hrsg. von Josip Matešić..., Erwin Wedel... Hieronymus Verlag Neuried 1983. 384–94.), amely a szóban forgó korszak nyelvi helyzetéről kifejezetten horvát nyelvi anyag alapján szól. Tizenhat, elsősorban vallási periodika alapján megállapítja, hogy bár az egyes lapok nyelvében alaktani tekintetben lényeges eltérések is vannak, a kiadványok jelentős része nagy mértékben igazodik a zágrábi filológiai iskola úzusához. Látható, hogy a sztenderdizáció ezen kezdeti szakaszában jelentős az illír orientáció, de nem kevésbé fontos a régi ferences hagyomány hatása sem. Érdemes lenne e korszak nyelvével behatóbban is foglalkozni, különös tekintettel a Kállay Benjamin által fémjelzett korszakra.

5. A harmadik fejezet a *Fordulópont a zágrábi filológiai iskola működésében* címet viseli (*Prijelom zagrebačke filološke škole*), s a XIX. század utolsó és a XX. század első évtizedét tárgyalja, amikor a korábbi norma fokozatosan adja át helyét az újabbnak. A normaváltást Ivan Kozarac és Milan Begović nyelvhasználatában mutatja be. Az idősebbik Kozarac, Josip nyelvében már megfigyelhető, hogy fokozatosan hagyja el a régi normát, lassan és meglehetősen bizonytalanul véve át az újat. Ivan Kozarac nyelve a két norma határán helyezkedik el, melyek közül az egyik formálisan már nem létezik, a másik pedig, noha formálisan már kötelező, még nem elég erős. Ezzel magyarázható, hogy a kortársak nyelvében is jelen van a régi normához tartozó alakok valószínű üledéke (prava naslaga), s ez az a réteg, amelyet a mai kutatók a mai nyelvi rendszer szempontjából nyelvjárásinak értékelnek, vagy egyenesen nyelvileg hibásnak minősítenek. Milan Begović munkásságában világosan rajzolódik ki a normaváltás, főként *Gretchen* című ciklusában, *Pjesme* című kötetében és *Knjiga Boccadoro* című munkájában.

6. A negyedik fejezet tárgya, a zágrábi filológiai iskola nyelvének a Maretić képviselte normához való igazítása (*Prilagodba jezika zagrebače filološke škole maretićevskoj normi*) az avatlatlan olvasó számára megdöbbentő megállapítással kezdődik, hogy ti. a XIX. század második felének a zágrábi filológiai iskola normáján alapuló nyelve még mindig ismeretlen az olvasók széles köre számára, noha a horvát irodalom számos klasszikus műve e norma szerint íródott. Ezeknek az irodalmi alkotásoknak a nyelve azonban nem eredeti alakjában jut el a mai olvasóhoz, hanem az új normához igazítottan, megfosztva ezáltal életszerűségétől, az élő elbeszélő nyelv hatásától. Minthogy a hozzáigazítás nem volt szisztematikus, az érintett írók nyelvéről elferdített, hibás képet adott. A régi, századokkal ezelőtti szövegeket természetesen célszerű elsősorban írásképileg hozzáigazítani a jelen normához. Példaként a szerző a neves XVIII. századi szlavóniai horvát író és költő, Antun Kanižlić *Sveta Rožalija...* című munkájának egy részletét hozza korabeli formájában és két újabb kiadása szerint (Stari pisci hrvatski 1940; Pet stoljeća hrvatske književnosti 1973). Az utóbbi két kiadás nem csupán a helyesírást modernizálja ($f \rightarrow s$, $sh \rightarrow š$, $gy \rightarrow đ$, $ch \rightarrow č$), de alaktani változtatásokkal is él. Igaza van S. Hamnak, amikor azt mondja, hogy „izvorni ulomak, svezom pravopisa i jezika, prisiljava čitati drukčije: čitati stariji književni jezik, a ne čitati nesustavni jezični izraz natrunjen dijalektalnim i zastarjelim oblicima” ('az eredeti részlet, annak helyesírása és nyelve másféle olvasásra kényszerít: a korábbi irodalmi nyelv olvasására, nem pedig rendszerbe nem foglalt, nyelvjárási és elavult alakokkal teletűzdelt nyelvi kifejezésére') (150). Az adaptálás – a szerző véleménye szerint – annak ellenére, hogy megkönnyíti a régi szöveg olvasását, megfosztja az olvasót attól a lehetőségtől, hogy maga alkosson képet, maga ítéljen a szövegről; a modernizálás elfordítja az olvasó figyelmét a szöveg nyelvi oldaláról, s a tartalmi oldalt teszi hangsúlyozottabbá (149). A műalkotás nyelvi (írásképi, helyesírási és grammatikai) és ún. tartalmi oldalának effajta szétválasztása azonban – nézetem szerint – korántsem ilyen egyszerű kérdés. Határozott véleményt csak a befogadási folyamat behatóbb elemzése után alakíthatunk ki.

Más azonban a helyzet a XIX. század második felének klasszikusaival. Kevesen vannak, akik A. Šenoát, A. Kovačićot, E. Kumičićot, Ks. Š. Đalskit ne olvasták volna, de még kevesebben, akik műveiket eredeti alakban olvasták. „Čitamo teksotve, ne samo jezično prilagodene, nego jezično izjednačene sa suvremenim jezikom.” ('Nem csupán nyelviileg adaptált, hanem a modern irodalmi nyelvvel kiegyenlített szövegeket olvasunk') (151). S. Ham elrettentő példát is említ a modernizálásra Slavko Ježićet idézve (Ježić, Slavko: *Napomena o starijim hrvatskim piscima, Zlatarovo zlato*. Zagreb 1932). August Šenoa híres regényének 1892-es belgrádi kiadásáról szól, amelyben nem csupán a nyelvi adaptációt hajtották végre, hanem még a szereplők nevét is megváltoztatták (szerbesíttették). S. Ham egyértelműen ellenez mindenfajta korszerűsítést, mivel így ugyanazon írók munkái, újabb és újabb átdolgozásoknak esvén áldozatul, egyre jobban eltávolodnak eredeti szövegtől. A nyelvi modernizálással jó másfél évtizeddel ezelőtt egy tanulmányában Hadrovics László is foglalkozott (*Sprachliche Modernisierung kroatischer Klassiker in Neuausgaben*. In: *Festschrift für Nikola R. Pribić*. 373–82). Tanulmánya bevezetőjében elmondja, hogy a horvát irodalom történetében két ízben került sor a klasszikusok nyelvi korszerűsítésére. Először a S. Ham által bemutatott időszakban, majd másodsor a két világháború között, amikor az újonnan létrehozott Jugoszláviában néhány horvát író a propagált és szorgalmazott nyelvi egység kedvéért a što-nyelvjárást szerbek által használt e-ző változatán (ekavština) kezdett írni, majd egy idő múlva visszatértek a horvát ije-ző változathoz (ijekavština). Ekaviciában írt műveiket később rekratoizálták. Ez a második folyamat azonban sem terjedelmét, sem jelentőségét tekintve nem mérhető az elsőhöz. Hadrovics szerint ezen első alkalommal, tisztán filológiaiailag tekintve, tulajdonképpen erőszakosan nyúltak bele klasszikus irodalmi szövegekbe, ám nemzeti szempontból a modernizálást elkerülhetetlen kompromisszumnak kell minősítenünk, melynek célja értékes irodalmi művek megmentése volt, olyanoké, amelyek elavult nyelvi formájukban varázsukból sokat veszítettek volna („...die sonst in den Banden einer veralteten Sprachform viel von ihrer Zauberkraft eingebüßt hätten” 376). A változtatások, például Šenoa nyelvében, Hadrovics szerint az összképet lényegileg

alig érintették. Előfordult azonban ellentétes irányú változtatás is. Erre utal Slavko Ježić Vjenceslav Novak *Informator* című, első ízben 1894-ben megjelent regénye kapcsán, melynek új kiadása 1932-ben látott napvilágot: „Novak je redovno pisao novijim pravopisom (uz neke nedosljednosti), pa su mu djela većinom tako i štampana... redaktor je okretao Novakovo djelo na etimološki pravopis, ali vrlo površno, kao što je pokušavao da novije pluralne završetke okrene na starije. Kod toga je postupao nepažljivo, pa dok ispočetka pretežu stariji oblici, kasnije se sve više sreću noviji” (‘Novak /bizonyos következtetlenségekkel/ új helyesírással írt, műveit többnyire így is nyomtatták ki. ...a szerkesztő Novak (fonetikus, Ny. I.) helyesírását etimologikusra változtatta, de rendkívül felületesen kísérelte meg, hogy az új többes számú végződésekét régiesekké alakítsa. Figyelmetlenül járt el, hiszen míg kezdetben a régi alakok vannak többségben, később egyre több új alakkal találkozunk’) (381). A modernizálás és az archaizálás tehát egyaránt szinte a levegőben volt. Érdekes és tanulságos a nyelvi modernizálást, az új normához való hozzáigazítást/igazodást olyan író életében követnünk, aki végigélte a kort. Hadrovics Ks. Š. Đalski példáját hozza fel, aki munkássága kezdetén a zágrábi iskola szellemében írt, később azonban fokozatosan közeledett Vuk Karadžić követőéhez, így *Gjurgjica Agićeva* című regényében (1903) a régi helyesírást használja ugyan, de új többes számú esetvégződésekkel, majd 1906-ban megjelent *Za materinsku riječ* (Az anyanyelvért) című regényében a helyesírás és a grammatika is az új normához igazodik. Élete végén, művei gyűjteményes kiadásában hozzájárult ahhoz, hogy filológusok korszerűsítsék nyelvét.

S. Ham munkája a nyelvi modernizálás bonyolult, a sztenderd alakulásával szorosan összefüggő kérdéseit tárgyalja. Az érintett korszak irodalmi műveiben az a hatalmas összeütközés figyelhető meg, amely a što-nyelvjárási hagyományon sztenderdizálódott horvát (irodalmi) nyelv és a népnyelvi újšto-nyelvjáráson alapuló, Vuk Karadžić és követői által képviselt norma között zajlott. Az új normát – melynek elvi alapja a horvátok és szerbek számára közös, egységes irodalmi nyelv kodifikálása volt – már annak idején a Bécsi egyezmény is jóváhagyta, sőt előírta, de győzelmére még fél évszázadot várni kellett. Ez alatt a fél évszázad alatt tovább élt a zágrábi filológiai iskola képviselte norma, mely – mint láttuk – fokozatosan adta át helyét az újnak. Az új norma terjedésével, majd győzelmével kapcsolatos a nyelvi modernizálás. Azt, hogy a múlt század végi vagy a XX. század eleji olvasó számára ez a valóban önkényes beavatkozás mennyiben jelentett tényleg könnyebbséget, mennyire segítette a klasszikus művek élvezetét, nehéz lenne megállapítani. Az azonban feltehető, hogy a mai olvasó számára a régies helyesírás, a nem szinkretizált többes számú esetvégződések bizonyos megértési nehézséget jelenthetnek. Magyar analógiát nehéz lenne felhozni, mivel ilyen gyökeres változás az adott korban a magyar helyesírásban és grammatikában nem volt. Ha azonban arra gondolunk, hogy például a Jókai által használt régies alakok (latin és visszalatinosított kifejezések, elbeszélő stb.) a mai közép- és fiatal generációnak bizony nem kevés problémát okoznak, akkor elvileg megértjük ezt az „adaptálást”, annak ellenére, hogy senkinek sem jutna eszébe Jókai nyelvét korszerűsíteni.

A horvát klasszikusok nyelvének korszerűsítését illetően S. Haméhoz nagyjából hasonló álláspontot képvisel Stjepko Težak. A horvát irodalmi nyelv fejlődésének fő vonalait megrajzolva elmondja, hogy a korszerűsítéseknek sok jó horvát szó, kifejezés és szóalak esett áldozatul, majd kifejti, hogy „ne zalažem se za povratak u devetnaesto stoljeće, nego za povratak onoj tradiciji po kojoj hrvatski jezik nije od jučer, po kojoj on, temeljeći se na novoštokavštini, ipak nije narodni novoštokavski govor niti mu kao jedino normativno polazište smijemo određivati samo jedan jedini dijalekatni idiom” (‘nem a XIX. századba való visszatérésért szállok sikra, hanem a horvát nyelvi hagyományhoz kívánok visszatérni, mely szerint a horvát nyelv újšto alapon nyugszik ugyan, de ez nem népi újšto, s így egyedüli normatív kiindulópontjának sem tekinthető egyetlen nyelvjárási időma’) (Težak, Stjepko: *Četiri toka hrvatskoga književnojezičnog razvoja*. ‘A horvát irodalmi nyelvi fejlődés négy áramlata’ In: Prvi hrvatski slavistički kongres. Zbornik radova I. Zagreb 1997. 172). Ez az álláspont lényegében megegyezik a Silić J. által kifejtett elméleti megállapítással.

7. S. Ham munkája tehát a horvát nyelv fejlődésének összetett, nyelvi problémáktól terhes időszakát dolgozza fel. Fő tanulságként az szűrhető le belőle, hogy minden irodalmi művet (s különösen a művek nyelvét) keletkezésük korának normája szerint kell értékelnünk. Helytelen tehát, ha a zágrábi filológiai iskola normája szerint íródott munkákat vagy azok bizonyos részeit elavultnak minősítjük. A szerző tehát nem áll a modernizálás pártján, hanem az olvasótól kíván erőteljesebb szellemi teljesítményt a ma már régiesnek ható szövegek megértéséhez s így a szóban forgó alkotások nyelvi és tartalmi oldalának együttes élvezetéhez.

A gondosan felépített és szerkesztett munkából hiányolhatjuk az egyes fejezeteket bevezető részletesebb problémafelvetéseket, valamint a fejezetek végéről az összefoglaló s a felvetett kérdésekre válaszoló lezárásokat. Stílusa világos, mondatai azonban néha túlságosan hosszúak, így nehezítik a gondolatmenet követését. A munkát – mely szervesen csatlakozik a horvát irodalmi nyelv történetét elemző és magyarázó művekhez – a nyelvészeken kívül egyetemi hallgatóknak és doktoranduszoknak is ajánljuk.

Nyomárkay István

Büky Béla: A magyar nyelvtudomány és pszichológia tudományközi kapcsolatai századunkban. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 204. szám. Budapest, 1996. 464 o.

1. Ha nem lenne közismert a szerző munkásságának a címben is rögzített tudományközi érdeklődése, lapozzuk föl a Felhasznált irodalom című, nem kevesebb mint negyvenöt oldalnyi bibliográfiát (299–346), s ebben saját munkásságának, eddigi teljesítményének dokumentum értékű termését is értékelhetjük.

A kötet két bevezető fejezete pedig arról tájékoztatja az olvasót, hogy történeti megközelítéssel készítette el számvetését, és nem is csupán – ahogyan a cím óvatosan jelzi – egy évszázadot idéz meg. Az interdiszciplináris szemléletmód kellő egyensúlyban érvényesül a műben, s alakítja ki a vizsgálat kétirányúságát dokumentáló beosztást: egyfelől a nyelvtudomány pszichológiai vonatkozásai, másfelől a pszichológia nyelvtudományi vonatkozásai fölől.

Módszertani megfontolásait közlő fejezetében a szerző korszakoló indítékait vehetjük tudomásul. Eszerint hat fejezet vezet az újgrammatikus iskola felől – ennek meghaladásának, a szovjet fiziológiai lélektannak, a generatív grammatikának, a szemiotika és a szövegten időszakának útjain át – a végül bizonyos „békés együttélés” bekövetkezésének időszakáig, azaz a nyelvészet és a pszichológia együttes megközelítésének elismeréséig.

Lenyűgöző mennyiségű és mélységű adat- és tárgyismeret hitelesíti a szerző illetékességét a két nagy fejezet minden alfejezetében. Forrásai nem szorítkoznak csupán összefoglaló művekre. Egyaránt figyelembe veszi a szakfolyóiratokat, búvárolja könyvtárak fellelhető ritkaságait, meg nem jelent kéziratokat tanulmányoz, sokszor utal tudományos fokozat elnyerésére méltó disszertációkra, viták anyagára, sőt emlékezetében megőrzött magánbeszélgetésekre is. Kerüli a merev elhatárolásokat, rövidebb-hosszabb tárgyalásba bocsátkozik egy-egy irányzat vagy iskola helyét illetően – mint erről az a véleménye is tanúskodik például, hogy miképpen illeszkedik egy-egy részterület a kutatás területébe. Körültekintő mérlegelés előzi meg döntéseit, ahogyan például a pszicholingvisztika helyét keresi gondolatrendszerében: „...felmerül a hovatartozása. Véleményem szerint a nyelvészet részterületének kell tekintenünk e diszciplinát, már csak neve alapján is, ami pszicholingvisztika, nem pedig lingvopszichológia”. És – mint sok helyütt – itt is hivatkozik illetékes állásfoglalókra is; ebben az esetben G. A. Millerre (127). Meggyőződésének kerek kifejezést is szokott adni, például esetünkben így: „Az a beállítás, hogy a pszicholingvisztikának feltétlenül és szinte kizárólag az amerikai leíró nyelvészetre ... pszichológiailag pedig a neobehaviourizmusra kell

alapozódnia ... részemről elfogadhatatlan” (126). Ha szükséges, éles szembeállításal ad határozott kontúrokat a különböző véleményeknek. Az informatív adatokat „sine ira et studio” közli, ezzel vitathatatlan tárgyilagosságot valósít meg, s egyértelmű világossággal tűnik ki álláspontjának objektív megalapozottsága. Felelős kutatói magatartása a jelenre és a jövőre egyaránt hitelessé teszi az álláspontok (szempontok) helytállóságát és – ezáltal – továbbfejlesztő állásfoglalásainak elfogadhatóságát.

Méltán állapíthatjuk meg, hogy Büky Béla munkája tudományos szempontból alapforrás értékű, mondhatnánk: enciklopédikus jelentőségű alkotás.

2. A kötet két nagy fejezetének anyagában számos olyan közös téma szerepel, amely nemcsak érdekes, hanem tanulságos kettős jellegével is figyelmet érdemel. Az ismertetés kereteinek korlátozott volta miatt – ami önkorlátozást kíván – jellemző példaként Bühler művének kettős megvilágítása szolgáljon illusztratív például.

Bühler a szerző a pszicholingvisztika nagy doyenjeként méltatja (11), akihez később viszsza-visszanyúlnak. (Lásd Elekfi és mások módosító javaslatát, 83–4). Jakobson hétágú funkció-felfogásához korrekciós, illetőleg részletező megfontolásokat kapcsol (138–54) a metanyelvi és a szituatív (kontextuális) szempont jegyében, míg nem a szerző a nyelvi funkciók rendjét megszorításokkal fogadja el (155), csökkenteni kívánván a funkciók számát (155). Megemlíti Karácsony Sándor indítókok szerinti tagolását: kijelentés, parancs, felkiáltás (174). Amikor pedig a II. fejezetben a pszichológiát vallatja ennek nyelvtudományi vonatkozásai felől (227–98), a Bühler által gyakorolt hatást a magyar nyelvtudományban is kiterjedtnek minősíti (237), elsősorban Organon modellje nyomán, s ezzel (ti. hogy „a nyelvi tények jeltermészetűek”, 238) a szemiotikát állítja reflektorfénybe. Itthon Gombocz Zoltán funkcionális nyelvsemleléletének axiomatikájában és Bühler funkcióelméletének elismertetésében jelentkezik hatása, amíg csak az utóbbi évtizedek pavlovi fiziológia alapján folyt kutatásai el nem fedték a szerves továbbfejlődés vizsgálatát, illetőleg ennek eredményeit, annak ellenére, hogy a személyiséglelektan, a karakterológiai kutatások, a viselkedéslelektan, a fejlődéslelektan, a gyermekvédelmi intézmények megjelenése és munkája a nevelés számára is sok serkentő útmutatással szolgált.

A jelen időhöz közeledve újból és újból felmerül a kérdés: mit is tanítsunk az iskolában – persze a középiskolában – az anyanyelv funkcióiról. Magam mint tankönyvszerző a bühleri hármasság fenntartását vállaltam egyszerű és tárgyyszerű módon; írván: „Kommunikáció közben a nyelv három szerepe (funkciója) emelkedik ki: 1. Tudomást szerezhethünk általa tényekről, dolgokról, eseményekről, ismeretekről. Ez a nyelvnek ábrázoló funkciója... 2. Hangot adhatunk érzelmeinknek, vágyainknak. A nyelvnek ezt a funkcióját kifejező funkciónak nevezzük. 3. Akaratunkat, kérdéseinket, követelésünket pedig a nyelv felhívó funkciója révén nyilváníthatjuk ki (A magyar nyelv tankönyve középiskolásoknak 1994. 19). E szűkre szabott sorok kategorizáló jellege egyben összefoglaló kerete a további tanulmányoknak, amikor – az idézett alaptudnivaló a grammatika és a szövegten szabályainak tudatosításával az első, a stilisztikai fejezetek feldolgozásával a második, a retorikai ismeretekkel pedig a harmadik funkció mint egy-egy központi oktatási terület (tematika) szolgálja az anyanyelvi művelődés tantervi céljait és feladatait, megvalósítva ezzel a szándékkal a nyelvtudomány és a neveléslelektan társulását. Talán nem érhet vád ezért a „hagyományos” felfogásért napjaink strukturalizmusa ellenére sem.

A pedagógiai lelektan és a hazai nyelvtudomány kapcsolatával Büky Béla egy külön fejezetben foglalkozik (272–80). Tájékozottsága ki is terjed a pedagógiai pszichológia irányába, említést is tesz Kelemen László „Pedagógiai pszichológia” című alapos szintéziséről (1981, 691 o.), amely a nevelő-növendék viszony, a személyiségfejlődésnek utanzó, azonosuló, értékorientáló folyamatait, az oktatáslelektan folyamatait vizsgálja. S amikor a szocializáció kérdéskörét érinti, szükségszerűen kerül szembe a szóbeli (verbális) ismeretszerzés és ismeretátadás kérdéseivel, tehát a nyelvhasználati problémákkal és módszerekkel (430–7). Ez utóbbiak taglalásakor az elbeszélés képzeletfejlesztő, szokáncsugarapító, emlékező- és gondolkodásfejlesztő hatásait, majd a magya-

rázat és beszélgetés (megbeszélés) kifejezőképességet fejlesztő hatásait elemzi, és az olvasás jelentőségét, valamint gondolkodtató feladatokat aktivizáló hatásait értékeli.

Büky Béla természetesen többet ad ennél, amikor a hazai pszichológia műhelyeit és intézményeit ismerteti (227–8), azután a múlt század nyelvpszichológiai hatásait elemzi a magyar nyelvtudományra, és behatóan foglalkozik Humboldt és Wundt elgondolásaival (ez utóbbi néplélektani elméletét Gombocz Zoltán közvetítésével magam is megismerhettem). Büky Béla a kísérleti lélektan műhelyeiben végbement kutatásokat: az alaklélektan, a pszichofiziológia, a pszichoaanalízis, a mélylélektani iskolák, a személyiséglélektan magyar nyelvészeti és karakterológiai, viselkedéslélektani működését és eredményeit veszi számba (241–63). Külön fejezet tárgyalja a hazai fejlődéslélektan és a nyelv kapcsolatát, a nyelv keletkezésének, az egyén nyelvfejlődésnek a feltárását (265–8), a szókincsvizsgálatokat. Fontos fejezet szól a pedagógiai pszichológia és a nyelvi normativitás viszonyáról (274–7). Nevezetes felfogásként idézi Várkonyi H. Dezső megállapítását: a személyiséget mint „nagy egészet” nem nevelhetjük; csak a részegységek (jellem, vérmérséklet, tudás, nyelvi felkészültség, beszédkészség) rendszeres, egymással párhuzamos fejlesztésével érhető el a fejlett személyiség megvalósulása (277). Hogy ebben a folyamatban milyen szerepet kap a tanári beszéd és nyelvhasználat, arról a felemlített normatívák tájékoztatnak, s a szerző arra nézve megszívlelendő tanácsokat ad, s közli meggyőződését arról, hogy a tanárnak sokoldalú beszélőnek kell lennie, fel kell ismernie azokat a hatáslehetőségeket, amelyek a tanári tevékenység szociálpszichológiai pozícióiban rejlenek, amelyeknek megvannak a maga szereplő előírásai, s még a szerepjátszásnak a kötelezettségeit is fel kell ismerni: látnia kell a tanárnak önmagát a katedrán. S ebben az összefüggésben más-más tantárgy más-más beszédet, magatartást kíván. Ehhez természetesen a gyermeklélektan ismeretének is társulnia kell, ezért foglalkozik a szerző a gyermeklélektan és a hazai nyelvtudomány viszonyával is az utóbbi 30 év áttekintésében (283–92). Utolsó fejezeteiben a szerző a valláspszichológia, a szociálpszichológia, a kriminálpszichológia, valamint egyéb pszichológiai kérdéskörök nyelvi vonatkozásaival foglalkozik (292–7).

3. Az interdiszciplináris tájékoztatásnak csak vázlatosan felidézett gazdagsága nyomán elismerően állapíthatjuk meg: a kötet problémafeltárásai, szakterületenként hitelesen és tartalmi hűséggel bemutatott eredményei a szakmabelieknek fölöttébb tanulságos igazolását nyújtják. Különösen sokat tartogat a mű azok számára, akik a nevelőképzésben érdekeltek: ezek közül is elsősorban azoknak, akik módszertannal foglalkoznak, s ezért naprakész tálalásban kapják meg munkájukhoz ezt a megbízható háttérrel. Felmerülhet azonban – mégpedig sürgető követelményként – egy *pedagógiai lingvisztika* elnevezésű szakterület kidolgozásának szükséglete. Biztatást kapván Büky Béla tág szellemkörű művétől, elnézést is kérve az elkalandozásért, megragadom az alkalmat arra, hogy az ide vonatkozó tanulmányok közül kettőt – egy régebbit és egy máit – felidézzek.

A témát már 1982-ben pedzette Takács Etelnek egy tanulságos előadása: „A pedagógiai lingvisztikáról”. Nyíregyházán hangzott el, megjelent a Bessenyei György Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményeiben (148–50). Eszerint a pedagógiai lingvisztika kidolgozását az indokolja, hogy „van a valóságnak olyan területe, amely másképpen nem értelmezhető és magyarázható, mint éppen a pedagógia és a nyelvészet együttműködésével” (148). Az oktatás területei is követelik ezt az interdiszciplináris szemléletet – vallja –, sőt a tanulók kultúrájának (hozzátehetjük: minden ember kultúrájának) részei azzal válnak a tudat részévé, hogy mindig valamilyen nyelvi köntösben jelennek meg. A szerző a korabeli szakirodalom eredményeire alapozza elgondolását. – Legújabbban pedig Zsolnai József „Egy nyelvészetközeli pedagógia esélyeiről” című tanulmányában foglalkozik a pedagógiai lingvisztika szükséges voltával, írván: „A pedagógiai lingvisztika nem következtesen kimunkált ismeretterület Magyarországon” (Nyelv, nyelvész, társadalom – Emlékkönyv Szépe György 65. születésnapjára, 1996. I. 333). Pedig – szól – „A pedagógiai lingvisztika a nyelvhasználat ... pedagógiájának ..., továbbá a tantárgypedagógiák metodológiai hátterének tisztázásában vállalhat kulcsfontosságú szerepet” (334). – Ugyanitt ennek az interdiszcipli-

náris területnek a tagolódását is – keretben foglalva – bemutatja, sőt ezek közül néhányat ki is fejt. Az előadás a közeljövőben megjelenő könyvének néhány fejezetére épül, s ez talán meg is jelenik, mire e sorok napvilágot látnak. Várjuk. (Zsolnai munkásságára Büky Béla könyvében a 118. és a 286–7. oldalon történik utalás.)

Van tehát jövője egy további interdiszciplináris tudományok kutatásának annak okán is, hogy a hazai iskolareform bevezetésének és az internet („sulinet”) tömeges megjelenésének a középiskolákban immár – mind nyelvi, mind pedagógiai szempontból – halaszthatatlan jövője és haszna lehet.

Szende Aladár

Józef Bubak: Księga naszych imion. Wrocław, Warszawa, Kraków, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1993. 359 o.

Józef Bubak a krakkói Jagelló Egyetem professzora, az egyetem magyar tanszékének vezetője, híres, közismert polonista. Többek között onomasztikával is foglalkozik. Ebből a témakörből néhány könyvet írt. Ezen kívül a névadás szociolingvisztikai aspektusait vizsgálja. A lengyel nyelv történetével és dialektológiájával is foglalkozik, azon belül munkássága elsősorban a Kis Lengyelország nyelvjárásaira terjed ki.

1993-ban az OSSOLINEUM gondozásában megjelent Lengyelországban egy nagyobb lélegzetű műve: **Księga naszych imion (Utóneveink könyve)**. Ez a könyv a legnagyobb névgyűjtemény, amely Lengyelországban eddig olvasók kezébe került.

Az utónév kiválasztása fontos dolog, hiszen a vezetéknevvel együtt azt a célt szolgálja, hogy azonosítsa az egyént. Az ember a legrégebbi idők óta szükségét érezte az identitásának. Ma a gyermek születése után a szülő köteles kiválasztani gyermeke számára egy utónevet (vagy kettőt), és ezt az anyakönyvi hivatalban bejegyzik az anyakönyvbe. Ettől kezdve a név élete végéig kíséri az embert, és ha esetleg rosszul választották, sok kellemetlenséget okozhat a név viselőjének. Tehát az utónévválasztásnál figyelembe kellene venni például azt, hogy harmonikus egységet alkosson a vezetéknevvel együtt, ne váltson ki nevetséges asszociációkat, ne legyen túl ritka és excentrikus.

A könyv bevezetőjében a szerző kitér arra is, hogy mi motiválja a szülőket, amikor nevet választanak gyermekük számára. Ennek felderítésére a hetvenes években folytatott kutatásokat, bár azok nem terjedtek ki az egész országra, hanem csak Krakóra korlátozódtak. Eszerint a leggyakoribb motiváció a családi hagyomány volt, tehát a gyermek a család valamelyik tagjának a nevét kapta. A második csoportot a névadásban az vezérelte, hogy a név tetszett, népszerű, divatos volt. A harmadik csoportban a híres történelmi személyek és kortársak vagy irodalmi alakok nevét adták gyermeküknek. Végül a negyedik csoport azt a nevet választotta, amelyik napon a gyermek született.

Milyen neveket választanak a szülők manapság? Ennek a kérdésnek a megválaszolására a szerző 1975-ben és 1989-ben kutatásokat végzett Krakóban. Ennek eredménye a következő: 1975-ben Krakó-Belváros anyakönyvi hivatalában 4760 gyermek születését jelentették (2496 fiú és 2264 lány). A gyermekeknek 233 különböző nevet adtak, ebben 115-öt fiúknak és 118-at lányoknak. A leggyakoribb fiúnevek: *Tomasz, Piotr, Paweł, Rafał, Grzegorz, Marcin, Krzysztof, Mariusz, Dariusz, Łukasz*; a leggyakoribb lánynevek: *Agnieszka, Anna, Katarzyna, Monika, Małgorzata, Joanna, Magdalena, Iwona, Ewa, Renata*.

1989-ben ugyanebben az anyakönyvi hivatalban 5622 gyermeknek (2845 fiúnak és 2778 lánynak) adtak 252 különböző nevet. A leggyakoribb fiúnevek: *Michał, Piotr, Tomasz, Łukasz*,

Mateusz, Pawel, Marcin, Krzysztof, Maciej, Jakub, Wojciech, Grzegorz; lánynevek: *Katarzyna, Anna, Magdalena, Agnieszka, Joanna, Małgorzata, Paulina, Karolina, Monika, Natalia*.

A szerző által közölt adatokból kitűnik, hogy a felsorolt nevek közül az első tízet lehet tekinteni nagyon népszerűnek; ezekből a gyermekek több mint 50%-a kapott nevet. Az 1975-ben és 1989-ben végzett felmérések eredményeit összehasonlítva azt lehet mondani, hogy 15 év alatt nem történtek nagy változások: a fiúnevek közül 7 név maradt az első tíz között, csak három (*Rafał, Mariusz* és *Dariusz*) került távolabbi pozícióba; a lánynevek közül pedig csak egy (*Iwona*) vesztett a népszerűségéből.

Ha összevetjük, hogy milyen neveket választottak régen és ma, látjuk, hogy szép számmal vannak olyan nevek, amelyek a mai napig is igen népszerűek, pl. *Piotr, Tomasz, Łukasz, Michał*, illetve *Agnieszka, Anna, Katarzyna, Małgorzata*. Ezeken kívül nagy népszerűségnek örvendenek olyan újabb keletű, eddig kevésbé hagyományos nevek, mint *Rafał, Mariusz, Dariusz, Monika, Iwona, Renata* stb. Az új nevek megjelenése és népszerűsége nyilvánvalóan a szépirodalomnak és, manapság talán elsősorban a filmnek és a televíziónak köszönhető, hiszen ezek több millió emberhez szólnak, és új mintákat tárnak a nézők elé. Ennek sokszor rossz hatása van, akár a névválasztásra is, például ismeretes, hogy Lengyelországban a nyolcvanas években egy brazil filmsorozat hatására nagyon sok kislánynak Izaura nevet adtak, ami eléggé elűt a lengyel hagyományoktól. A divatkövetés vagy a feltűnési vágy néha nagyon furcsa neveket eredményez. Jelentettek már olyan nevet, mint *Antena, Belzebub, Kurtyzana*. Természetesen a névadást megfelelő jogszabályok írják elő, melyeket be kell tartani, s így nagyon egyéni elnevezésre nincsen mód. Sokszor előfordul, hogy valaki nem szívesen visel egy elég ritka és különös nevet; ekkor azonban módjában áll megváltoztatni egy hétköznapiabb névre.

Aki tudományos igénnyel érdeklődik a nevek iránt, annak feltétlenül érdemes elolvasni a szerző bevezetőjét, amelyben nagyon érdekesen és kimerítően ír a nevek keletkezéséről, származásáról, alakulásáról a különböző nyelvcsoportokban, elsősorban természetesen a lengyel nyelvben.

Neveket már a legrégebbi írott forrásokban is találunk. Például a sumeroknál találunk egyszerű és összetett neveket, sőt olyanokat is, amelyek egy teljes mondatot alkotnak, pl. *Dugga „Jó”, Su-a-zida „Jobb kéz”, Enmu-dugga „Az uram jó”*. Hasonlóképpen volt ez Mezopotámiában is, pl. *Assurai „Assur városából származó”, Ummu tabat „Az anyám jó”* vagy *Abi-ul-idi „Nem ismerem az atyámat”*. Idővel a hosszú nevek rövidültek, sokszor csak az egyik tagjuk maradt meg. Az ősiindoeurópai névrendszer is, amelyből az ósláv, illetve szláv (és ezen belül természetesen a lengyel is) származik, tartalmazott összetett neveket, és mellettük rövid egytagú közneveket is.

Az ősiindoeurópai korszakból a mai napig tíz névrendszer maradt meg, többek között: ősiindiai, szláv, balti, ónémet, kelta, görög és egyéb. A leggazdagabb az 1000 lexikális elemet tartalmazó görög rendszer, azután az indiai – 900-zal és a német – 500 elemmel. A legszegényebb a szláv névkészlet, amely csupán 220 lexikális elemet tartalmaz.

Minden nép rendelkezik egy bizonyos kincses tárral, a nevek tárával, mely része a társadalom hagyományainak, jogi rendszerének, és ebből a tárból merít egy újonnan született ember megnevezésére. A lengyeleknek is van ilyen táruk. A Lengyelországban használt utónevek különböző úton kerültek a lengyel nyelvbe. A nevek történetét két korszakra lehet osztani: szláv eredetű, régi lengyel nevek idősza, amely 966-ig, tehát a kereszténység felvételéig tartott; és a különböző eredetű keresztény és egyéb nevek idősza – a kereszténység felvételétől a mai napig.

A régi lengyel neveknek két típusa van: összetett, kéttagú nevek (háromtagú is lehet), pl. *Bogu-slaw, Bole-slaw, Kazi-mierz, Woj-ciech, Z-by-slaw*, és egytagú, egyszerű nevek, melyek különféle köznevekből származnak, pl. testrésznevek: *Broda, Gęba, Jęzor*, állatnevek: *Byczek, Czyż, Jeź, Lis, Sokół* stb.; melléknévek: *Goly, Rus* stb. 966-ig kizárólag ezeket a neveket használták. A kereszténység felvételétől kezdve megjelennek a keresztény nevek, melyek különböző kultúrákból és nyelvekből kerültek Lengyelország területére, lassan, fokozatosan kiszorítva az eddig használt szláv neveket. Természetesen ez nem történt máról holnapra; körülbelül a XVI.

század elejéig mind a két névcsoport élt egymás mellett. Számos példa ismeretes a középkorból arra, hogy valaki régi lengyel neve mellett egy keresztény nevet is használt, pl. *Władysław Herman* vagy a XI. században *Sula* nevű püspök *Lambert* nevet is viselt. Érdekes adalék lehet az is, hogy még két évszázaddal a kereszténység felvétele után, 1136-ban az egyik legrégebbi lengyel nyelvemlékben, a **Bulla gnieźnieńská**-ban több száz feljegyzett név között csak négy név keresztény eredetű: *Piotr*, *Szymon*, *Krzytan* és *Krszczon*. A nevek sorsáról nagy mértékben a tridenti zsinat döntött (1545–1563), amikor is előírták, hogy keresztelkedő a gyermek az Egyház szentjeinek nevét kapja meg. Csúpan azok a lengyel nevek maradtak fenn, amelyek bekerültek a keresztény naptárba, ilyen például *Stanisław*, *Władysław*, *Czesław*, *Świętosław* vagy *Kazimierz*. Érdemes megemlíteni, hogy mindig is voltak, akik az idegen divatot ellenezték, mint például a XVII. században Szymon Starowolski, aki kifogásolta azt az irányzatot, mely szerint, lengyel nevet viselők (Stanisław, Bogusław, Wacław stb.) behódoltak az idegen divatnak, és olyan neveket vettek föl, mint pl. Maksymilian, Fryderyk, Karol. Jó volna, ha a mai ember is szem előtt tartaná, hogy melyek azok az idegen elemek, melyeket érdemes átvennünk, és melyek azok, amelyektől el kellene magunkat határolni.

A saját lengyel nevek iránti érdeklődés a XIX. században támadt föl újra, a Lengyelország felosztása utáni időkben, amikor a leigázott nép a múltja felé fordult. 1827-ben közzétették a **Przewodnik Warszawski**-ben (*Varsói Kalauz*) a szláv nevek kalendáriumát, amely ugyan sokszor hibásan adta meg a névalakokat, mégis ezek a nevek, így, hibás formájukban is még a mai napig léteznek a lengyel nyelvben, pl. *Siemomysł* helyett *Ziemomysł* vagy *Siemowit* helyett *Ziemowit*. Hibái ellenére a kalendárium kielégítette az akkori olvasó igényeit, és újra népszerűvé tette a rég elfeledett szláv neveket. A szláv nevek további népszerűsítéséhez hozzájárul az 1932 óta Taszycki W. által közzét **Alfabetyczn wykaz imion slowianskich** (*Szláv nevek abc-s jegyzéke*), melynek szerzője már tudományosságra is törekedett.

A **Księga naszych imion** szerzője a forrásokban található 600 szláv név közül 340 név leírását közli. A gyakran használt neveken kívül, mint *Bogdan*, *Bogumil*, *Bolesław*, *Bronisław*, *Czewław*, *Kazimierz*, *Slawomir*, *Stanisław* stb. régen elfeledett neveket is megad: *Bolemil*, *Bolemysł*, *Bratumul*, *Budzimir*, *Cieszymysł*, *Krzesisław*, *Milowit* stb., remélve, hogy akik ritka és eredeti nevet keresnek gyermekük számára, ezek közül a szép hangzású, könnyen becézhető nevek közül választanak, felelevenítve ezzel a régi lengyel hagyományokat.

A XVI. század elejétől a keresztény nevek csaknem teljesen kiszorítják a szláv neveket. Többféle módon kerülnek a lengyel nyelvbe: megtartják az eredeti alakjukat vagy nagyon hasonló alakot vesznek fel, pl. *Adam* (lat. Adamus), *Ewa*; ritkán lefordítják őket, pl. *Szczesny* (lat. Feliks); a leggyakrabban átalakítják őket a lengyel fonetikai rendszer szabályai szerint, pl. Stephanusból lett *Stefan*, Andreasból – először *Jedrzej*, később *Andrzej*.

A lengyel nyelvben (hasonlóan más európai nyelvekhez) a keresztény neveket, eredetük szempontjából, több csoportra lehet osztani. Elsősorban a bibliai nevekről kell szólni. Ezek a nagyjából az Ószövetségből származnak, és héber eredetűek. A középkori források 80 ilyen nevet jegyeznek, pl.: *Adam*, *Michał*, *Abraham*, *Eliasz*, *Salomon*, *Aaron*, *Gedeon*, *Izajasz*, *Izaak*, *Jeremiasz*, *Job*, *Jonasz*, *Samuel*, *Tobiasz* stb. Különböző eredetűek az újszövetségi nevek: héber eredetűek: *Jakub*, *Jan*, *Maciej*, *Mateusz*, *Szymon*, *Anna*, *Debora*, *Edyta*, *Salomea*, *Sara*, *Zuzanna*; arameus eredetűek: *Barnaba*, *Bartłomiej*, *Tadeusz*, *Tomasz*, *Magdalena*, *Marta*, *Maria*; görög eredetűek: *Andrzej*, *Piotr*, *Filip*, *Nikodem*, *Szczepa*, *Teofil*; végül latin eredetűek: *Marek*, *Paweł*, *Syła* stb.

A következő névcsoportot – a kereszténység korai időszakában, az V. századig – a földközi civilizáció országaihoz kapcsolódó szentek nevei alkotják, mint például *Cyriak*, *Eustachy*, *Pankracy*, *Walenty*, *Wawrzyniec*, *Erazm*, *Gerwazy*, *Felicjan*, *Feliks*, *Florian*, *Klemens*, *Sylwester*, *Amrozy*, *Wiktor*, *Marcin*, *Wincenty*, *Donat*, *Bazyli*, *Teodor*, *Bonifacy* stb.; és női nevek: *Agnieszka*, *Anastazja*, *Cecylia*, *Daria*, *Eugenia*, *Kandyda*, *Zofia*, *Agata*, *Lucja*, *Beata*, *Krystyna*, *Doroteja*, *Katarzyna*, *Natalia* stb. A kereszténységnek ebből a korai időszakából merítettek neveket a len-

gyeiek és más európai népek a középkorban. Ezek közül Lengyelországban a legnépszerűbb nevek voltak többek között: *Florian, Marcin, Blazej, Klemens, Walenty, Wawrzyniec, Wincenty, Wit; Agnieszka, Małgorzata, Krystina, Katarzyna*.

A következő névcsoport az európai középkor szentjeinek (szerzetesek, papok) nevei. Az ebbe a csoportba tartozó nevek különböző eredetűek, pl. latin vagy latin-görög: *Benbedykt, Idzi, Dominik, Franciszek, Klara*; kelta: *Gawel, Jodok, Kilian* és *Brygida* női név. Számos középkori név germán eredetű: A *Słownik staropolskich nazw osobowych* c. kiadványban (*Régi lengyel tulajdonnevek szótára*) 350 ilyen név szerepel: *Biernat, Wiernierz, Dietrych, Hendrych, Albert* vagy *Adalbert, Henryk, Konrad, Fryderyk, Ludwik, Anzelm, Bertolt, Herman, Robert, Walter* stb., és női nevek: *Gertruda, Jadwiga, Adelajda, Kunegunda, Matylda, Amalia, Berta, Alberta* stb. A középkorból származó germán nevek közül a mai napig 80 név maradt, ezek szerepelnek is Bubak professzor könyvében.

Vannak még olyan nevek, melyeket a lengyel középkori források nem jegyeznek, viszont a XVI. és XIX. század között folyamatosan használnak. A legnagyobb számban görög és latin eredetű nevek vannak, valamint mitológiai és irodalmi hősök nevei: *Arsen, Aspazja, Apolonia, Apollo, Ariadna, Dorian, Filon, Herakles, Leokadia, Monika, Narcyza, Platon, Julia, Gracja, Klaudyna, Klaudiusz, Oktawiusz* stb.

A Lengyelországban használt neveknek van még egy forrása: az irodalom, melynek hatása a névadásra a XIX. század elején kezdődött. Akkor válnak népszerűvé olyan nevek, mint *Alfred, Tymon, Edwin, Ruslan, Artur, Oskar, Małwina, Karyna, Elwira, Ewelina, Emma, Melania, Matylda* stb. Hozzá kell tenni, hogy lengyel szerzők is gazdagították a névtárat, például Juliusz Slowacki: *Balladyna, Fantazy* vagy Adam Mickiewicz: *Grazyna*. Az irodalmi nevek közül némelyik népszerű lett, és tartósan bekerült a naptárakba, mások ritkán fordulnak elő, vagy pedig csak az irodalmi művekben élnek.

Bubak professzor *Księga naszych imion* c. gyűjteményébe 1320 név került be, azok a nevek, amelyeket valaha használtak, és használnak ma is Lengyelországban. A női és férfinevek abc sorrendben együttesen szerepelnek a könyvben. Minden címszó magyarázatot is tartalmaz.

A nevek írása megfelel a lengyel helyesírás szabályainak. Az új idegen eredetű neveket a szerző lengyelesített formában adja, pl. *Zaneta, Wioleta*. Egyes esetekben egy név kettő vagy akár több változatban is szerepel a könyvben, amennyiben ezek a formák éltek vagy továbbra is élnek a lengyel nyelvben, pl. *Kornel, Korneli, Korneliusz*.

A nevekhez kapcsolódó leírás a következő adatokat és információkat tartalmazza:

Első információként a szerző a név eredetét és eredeti jelentését, az összetett neveknél pedig az egyes tagok eredeti jelentését adja meg. A nevek legrégebb adatai a lengyel középkori forrásokban a szerző a W. Taszycki szerkesztésében megjelentetett *Słownik strapolskich nazw osobowych* (Régi lengyel személynevek szótára) alapján adja. Ezen kívül Bubak professzor nagyon gazdag lengyel és külföldi bibliográfiát is használt munkájának elkészítésénél. Mint következő információt, a szerző a név népszerűségére vonatkozó adatokat közli. Ezek után felsorol néhány ismert, híres lengyelt, akik viselték az adott nevet. Következnek a nevek rövidített és becézett formái, azután olyan lengyel vezetéknevek és Lengyelország területén előforduló helynevek, amelyek az adott utónévből származnak, továbbá az adott név idegen nyelvű megfelelői (több európai nyelvben), végül a szerző felsorolja a névnapokat.

A *Księga naszych imion* népszerű jellegének köszönhetően az olvasók széles körének szól. Ugyanakkor tudományos igényű, a legújabb lengyel kutatások eredményeinek felhasználásával íródott. Ezt az érdekes névgyűjteményt azoknak is érdemes kézbe venni, akik saját nevük eredetére és jelentésére kíváncsiak, és azoknak is, akik a születendő gyermekük számára szeretnék kiválasztani egy megfelelő nevet.

Érdemes megjegyezni, hogy Magyarországon is készült egy hasonló munka: Ladó János *Magyar utónévkönyve*, amely 1971-ben jelent meg, és azóta számos új kiadás is napvilágot

látott. Legutóbb 1997-ben adták ki újra. Ebből is látszik, hogy ilyen jellegű kiadványokra mindig van szükség. Ladó János ugyan kevesebb információt közöl a nevekről, mint Bubak professzor – az alapvető adatokat adja meg: a név jelentését, származását, a becézett formákat és a névnapokat –, az ő könyve inkább a megfelelő névválasztást segíti, s ezt megkönnyítendő vastag betűvel tünteti fel azokat a neveket, amelyeket a mai társadalmi és egyéni szempontok szerint ajánlatos kiválasztani.

Nézzünk egy példát mind a két könyvből. Anna névről Ladó könyvében megtaláljuk a név héber eredetét (Hannan névből) és jelentését: 'kegyelem, Isten kegyelme, báj, kecsesség'. Ezután következnek a becézések, pl. Anca, Anci(ka), Ancsa, Mancsi, Panna stb., a rokon nevek: Anda, Anett, Aniella stb., és a végén a névnapok dátumai: febr. 19., jún. 2., 13., júl. 1., 26.

Bubak könyvében szintén megtaláljuk a név eredetét és jelentését. Utána pedig következnek a név középkori adatai, pl. Ana (1229), Hanna (1311) stb., valamint a becézések adatai, pl. Anka, Hanka (1352), Anula (1407), Hannula (1426) stb. Ezek után megtudhatjuk, kik voltak azok a történelmi, híres lengyel nők, akik e nevet viselték, pl. Anna Jagiellonka (1523-1596), Lengyelország királynője, Báthory István felesége vagy Anna Świrszczyńska költőnő stb. Megtudhatjuk azt is, mely lengyel szépirodalmi művekben fordulnak elő ezt a nevet viselő hősnők.

Utána a szerző a becézett formákkal ismerteti meg az olvasót: Ania, Hania, Anusia, Haneczka stb., megadja az ebből a névből származó helységek neveit, pl. Anin, Annopol, Annów stb.

Ezután áttekintést kapunk az Anna név más európai nyelvekben meglévő alakjairól, pl. lat., cseh, ném., orosz, olasz Anna, angol Ann, Anne, makedón Ana, Anica, norvég Ane, Anna, magy. Anna, Anikó stb.

Végül itt is megtaláljuk a névnapot jelentő dátumot, természetesen a lengyel naptár szerint: jún. 9 és júl 26.

A **Magyar utónévkönyv** és a **Księga naszych imion** célja hasonló – segítséget nyújt a névválasztásnál, ami nem biztos, hogy könnyű feladat a szülő számára. Bubak professzor könyve viszont több tudományos és érdekes információt is tartalmaz, így nemcsak azok forgathatják, akik éppen nevet próbálnak választani, hanem azok is, akiket ettől függetlenül érdekel a névadás problémája, illetve a nevek története és alakulása.

Várnai Dorota

Szép beszéd felsőfokon

Anyanyelvi rendezvények központja lett tavasszal „Somogyország” fővárosa, Kaposvár, ugyanis itt került sor a magyar nyelv hetének országos megnyitójára, s ugyancsak a Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola adott otthont az idén a pedagógusjelöltek Kazinczy Ferencről elnevezett Szép magyar beszéd verseny 26. országos döntőjének. A rendezvény az idén is a maga megszokott rendjében zajlott le. Az első napon hangzottak el a szakmai konferencia előadásai, ezeknek témája a beszéd- és íráskultúra időszerű kérdései voltak. Igen rangos előadókat sikerült megnyerniük a rendezőknek. Banózerowszky Janusz A nyelv és a nyelvhasználat időszerű kérdéseiről című, többek között a kis nyelvek védelméről, a nyelvhasználat etikai-morális oldaláról szólt. Védjük a természetes környezetet, a biodiverzitást, védeni kell a kultúrdiverzitást is – hangsúlyozta. Fábán Pál Íráskultúra és helyesírás napjainkban című előadásában kiemelte, hogy a magyar helyesírás demokratikus közmegegyezés eredménye, nem kell törvény hozzá, mert akkor megállna a határon. A 2010 körül kibocsátandó új, korszerűsített változatnak is az államhatárokhoz nem kötött egységet kell fenntartania. Bolla Kálmán Beszédkultúra és helyes beszéd napjainkban című referátumában arról szólt, hogy az ortoépia 60–100 éves lemaradásban van, holott e problémakörnek közüggé kellene válnia. Manapság a kereskedelmi rádió bemondói pattogó géppuskasorozatot eresztenek ki magukból. Mind a helyesbeszéd, mind pedig a helyesírás tendencia, vagyis törekvés a még jobb, még pontosabb kifejezésre, megértésre, megértetésre. Ezek már Balázs Géza gondolatai, aki a tömegtájékoztatás és a tömegkommunikáció nyelvezetéről fejtette ki véleményét. Földi Éva és Markó Alexandra a televízióból jól ismert Besenyő család párbeszédét elemezve a nyelvi humor percepciójáról szólt. Végezetül Eisemann Györgynek A magyar lírai modernség kialakulása és a nyelv című előadását hallgathattuk meg. (A fentiekben egy-egy mondatban összegzett előadások anyagát teljes terjedelemben közli az Egyetemi Fonetikai Füzetek 24. száma.)

Az ünnepélyes megnyitón az intézmény főigazgatója, Leitner Sándor köszöntötte a vendégeket, majd Szakonyi Károly író osztotta meg gondolatait a hallgatósággal. A nyelvnek lelke van – mondta többek között –, s alkotni csak az anyanyelven lehet, ezért kell őrizni, ápolni; s fellépni a szükségtelen idegen feliratok és a trágárságok ellen. A díszvendég megemlítette még, hogy az erdélyi színészek addig maradnak magyarok az idegen közegben, amíg féltőn vigyáznak anyanyelvüket.

A verseny második napján először a kötelező szöveget olvasta fel a 47 versenyző, egy részletet Illyés Gyula Petőfi Sándor című könyvéből, majd a szabadon választottakra került sor. Ezek legtöbbször Kosztolányitól (4), Karinthy Frigyesztől (akárcsak tavaly: 3), Nemes Nagy Ágnesztől (3), Németh Lászlótól, Örkénytől, Pilinszkytól, Móricztól és Babitstól (2-2) származtak.

A verseny zárásakor (a zsűri tagjainak nevében is: Rádli Katalin, Balázs Géza, Francicsné Hegyi Marianna, Maleticsné Riba Magdolna, Vargáné Raisz Rózsa, Földi Éva és Kernya Róza; Ajtony Péter váratlan halála miatt sajnos már ezen a versenyen bírálóbizottsági tagként nem tudott részt venni) Bolla Kálmán, a bírálóbizottság elnöke értékelt. Kiemelte, hogy a versenyzők jól felkészültek, hangképző és artikulációs hibával már alig-alig találkozni, a mondat- és szövegfone-

tikai eszközök használata azonban még hiányos. Továbbra sem az írásjelek meghangsítása a feladat, hanem az, hogy lelket kell lehelni az írott szövegbe, s kreatívan, alkotóan kell feldolgozni.

A Kazinczy-érmet sorrendben a következő 15 versenyző vehette át: Csenger Ferenc (Benedek Elek Pedagógiai Főiskola, Sopron), Kampis Kristóf (Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs), Komáromi Judit (Budapesti Tanítóképző Főiskola), Foskolos Gizella (Miskolci Egyetem), Paál Gergely (Evangélikus Hittudományi Egyetem, Budapest), Kis Ágnes Veronika (Juhász Gyula Tanárképző Főiskola, Szeged), Fodor Eszter (Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola, Kaposvár), Gészi Katalin (Juhász Gyula Tanárképző Főiskola, Szeged), Szabó Anita (Apáczai Csere János Tanítóképző Főiskola, Győr), Tóth Szilvia (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen), Horváth Andrea (Konstantin Egyetem, Nyitra), Dettre Imola (Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola, Budapest), Fűkőh Borbála (József Attila Tudományegyetem, Szeged), Gáspár Valéria (Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola, Eger), Talabér Emese (ELTE Tanárképző Főiskolai Kar, Budapest).

A rendezvényt a házigazdák meleg vendégszeretete tette teljessé, közöttük is a fő szervezőé, Kernya Rózáé. A programot a főiskola versmondóinak és ének-zene együtteseinek műsora színesítette. A résztvevők közül jó néhányan mindezt kiegészítették a híres kaposvári színház ragyogó Bulgakov-előadásával. A sorozat természetesen folytatódik, jövőre a Budapesti Tanítóképző Főiskola ad otthont a versenynek.

Minya Károly

**A Magyar Nyelvőrnek ez a száma
a Soros Alapítvány
támogatásával jelent meg.**

Szemle

Fekete János: Bács-Kiskun megye földrajzi nevei (Ismerteti: <i>Szabó József</i>)	490
Sanda Ham: Jezik zagrebačke filološke škole (Ismerteti: <i>Nyomárkay István</i>)	494
Büky Béla: A magyar nyelvtudomány és pszichológia tudományközi kapcsolatai századunkban (Ismerteti: <i>Szende Aladár</i>)	499
József Bubak: Księga naszych imion (Ismerteti: <i>Várnai Dorota</i>)	502

A Nyelvőr hírei

<i>Minya Károly</i> : Szép beszéd felsőfokon	507
--	-----

Olvasóinkhoz!

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap-előfizetési és Elektronikus Posta Igazgatóság (HIELP). Előfizethető Budapesten a HIELP kerületi ügyfélszolgálati irodáinál, a hírlapképzésközpontnál, a Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR) 1089 Budapest, Orczy tér 1., levélcím: HELIR 1900 Budapest. Vidéken a postáknál és a kézbesítőkknél. Előfizetési díj egy évre 600 Ft.

Külföldön terjeszti a Hess András Kereskedelmi Kft. (H-1300 Budapest, 3 Pf. 290 Tel.: 351-0079).

A folyóirat egyes régi példányai beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaságban (Bp. V., Piarista köz 1. III. em. 9.). Példányonként kapható a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodában (Bp. XIII., Lehel út 10/A.), az Akadémiai Kiadó MAGISZTER könyvesboltjában (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 3382-440), valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaságban.

Ára: 150,- Ft

Előfizetés egy évre: 600,- Ft

ISSN 0025-0236

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLEKSOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Bod-kódex. Sándor-kódex. XVI. század első negyede. 1987. 138,- Ft.
Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114,- Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170,- Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286,- Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283,- Ft.
Czech-kódex. 1513. 1990. 188,- Ft.
Lázár Zelma-kódex. XVI. század első negyede. 1992. 450,- Ft.
Nádor-kódex. 1508. 1994. 580,- Ft.
Döbrentei-kódex. 1508. 1995. 480,- Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108,- Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258,- Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
Szent Margit élete. Bp. 1990. 336,- Ft.
Vitkovics-kódex és Miskolci Töredék. 1525. 1991. 280,- Ft.
Horvát-kódex. 1522. 1994. 380,- Ft.
Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450,- Ft.
Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Kiss Jenő. Bp., 1991. 600,- Ft.
Ördög Ferenc: Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745–1771). I. Bp.–Zalaegerszeg. 1991. 600,- Ft. II. 1992. 800,- Ft.
Zsirai Miklós-emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. Hajdú Péter. Bp., 1992. 300,- Ft.
Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kozoca Sándor Géza és Laczkó Krisztina. Bp., 1992. 400,- Ft.
Emlékkönyv Fábián Pál hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kozoca Sándor Géza. Bp., 1992. 400,- Ft.
Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára. Szerk. Laczkó Krisztina. Bp., 1992. 500,- Ft.
Kázmér Miklós: Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század. Bp., 1993. 1900,- Ft.
Bereczki Gábor: A Névától az Urálig. Szombathely, 1994. 400,- Ft.
A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995. 2500,- Ft. (Társasági tagoknak 2000,- Ft.)

A kiadványok megvásárolhatók a társaság irodájában.
1052 Bp., Piarista köz I. III. em. 9.